

ऋणनिर्देश

‘आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप (देवीकोश)’ या ग्रंथाचा हा तिसरा भाग आज वाचकाच्या हाती येत आहे पहिल्या भागाचे प्रकाशन दि २३ ऑगस्ट १९६७ ला राष्ट्रपति डॉ. जवाहर लुहेन यानी केले दुसरा भाग दि ८ एप्रिल १९६८ रोजी भारताचे माहिती व आकाशवाणी मंत्री नामदार के. के. शहा यांच्या हस्ते प्रकाशित झाला

प्रथमतः हा ग्रंथ तीन भागात पूर्ण होईल अशी अपेक्षा होती

भारताच्या प्राचीन अस्मिंतचे सर्वांगीण दर्शन आदिशक्तीच्या विश्वस्वरूपातून घडविणे हाही ग्रंथाचा एक भाग होता ग्रंथाचे प्रकाशन झाल्यावर शक्ति तत्त्वज्ञान, देऊळवाडे, देवघर देवता, बौद्ध-जैन देवता इत्यादि प्रकरणाची मूळच्या हस्तलिखितांमध्ये भर पडल्याने, पूर्वेकल्पाप्रमाणे तीन भागात ग्रंथ पूर्ण करणे अशक्य झाले म्हणून चवथा भाग अपरिहार्य आहे

‘देवतांच्या इतिहासाबरोबर तत्कालीन समाज, आचार विचारांचे दर्शनही या ग्रंथात होते राष्ट्रीय उत्कर्षाचा सबंध देवताबरोबर दाखविल्याने देवतांचा इतिहास स्फूर्तिदायक होऊन पुढील पिढीला मार्गदर्शक झाला आहे हा संपादक ‘सकाळ’ पुणे याचा अभिप्राय अगदी यथोचित असाच आहे

याच विचारधाराप्रवाहातून रेखाटलेले चित्र या शेवटच्या भागात अधिक दृग्गोचर होणार आहे ‘कृष्यन्तो विश्वमार्यम्’ या आयुष्याच्या प्राचीन विजिगीषू वृत्तीचे हे चित्र बृहत्तर भारताचा विस्तार

(अ) सूर्यवंशीय आक्रमक वीरानी पूर्वेकडे जावा सुमात्रा-बाली पेरु-मॅक्सिको, तर पश्चिमेकडे सिरिया अरबस्तान रोम घेईपर्यंत वसाहती स्थापन करून किती दीर्घ प्रयत्नांनी केला

(आ) सनातन धर्माच्या ध्वजेची घोडदौड कशी चौपेर झाली

(इ) भारतीयांचे प्राचीन कर्मकांडाचे दीप, बाली द्वीपस्थ बाधवानी अद्यांत काळापर्यंत कसे तेवत ठेवले आहेत

(ई) शिल्पशास्त्रातील नयनरम्य अद्भुत कलाकृतींचे दृश्य किती परिभ्रमाने जगापुढे चिरस्थायी स्वरूपात उभे केले

(उ) सुवर्णांनी मदविलेली मदिरे आणि अनेक प्रकारच्या रत्नानी अलंकृत असलेल्या देवमूर्तींनी राजेश्चर्य कसे अमाप उपभोगिले इत्यादिकांचे मनाला आन्दाददायक व तरुणांना स्फूर्तिदायक वैभवाशाली वर्णन आपणाला चवथ्या

खंडात वाचावयास मिळणार आहे. आदिशक्तीच्या विश्वस्वरूपाचा साक्षात्कार या खंडाचे वाचनानेच होणार आहे. ७५ चे वर श्लोक असलेल्या देवी केकावलीने ग्रंथ पूर्ण होईल.

मंदिराचे वैभव जसे. वळस-शिखराने प्रकर्षाने झळकते, तद्वत्च या ग्रंथ-मालेतील चवथा खंड शिखररूपाने सदैव झळकत राहणार आहे. संदर्भानुसारी चारही खंडांची सूची यात समाविष्ट होणार आहे. कदाचित याच खंडात देवतांच्या मूळ स्वरूपातील छायाचित्रांचाही समावेश झालेला असेल. त्यासाठीच देवीकोशाचे सर्व खंड धरोधर असणे हे भारतीय संस्कृतीचे आचरण करणाऱ्या भारतीयांना भूषणभूत होणार आहे.

याही भागाची अनुक्रमणिका सूचीवजाच आहे. या तिसऱ्या खंडाचे प्रकाशनाने आगावू माहक नोंदणीदारांना लेखकाने दिलेले वचन आणि त्यांनी मरलेले मूल्य यांची पूर्ण भरपाई होत आहे, याबद्दल मी समाधानी आहे. चवथ्या खंडाची पृष्ठसंख्या व छायाचित्रे याबाबत आज निश्चितपणा नसल्याने किंमतीचे आश्वासन देणे अशक्य आहे. यावरिता नम्र विनंती अशी की, चवथ्या खंडासाठी जुन्या माहकांनी आपल्या प्रतीसाठी लेखक-प्रकाशकाकडे आगावू नोंदणी आजच करून ठेवावी, म्हणजे तीही प्रत त्यांना कमी किंमतीत देण्यात येईल.

या ग्रंथाच्या तीनही भागांचे काम पूर्ण होताना, अनेक सहकाऱ्यांची मला जी आपुलकीची मदत लाभली, त्याबद्दल त्यांचे ऋण कृतज्ञतापूर्वक मान्य करतो. पहिल्या भागात नामोच्चार झालेच आहे. ते सर्व याही भागाच्या प्रसिद्धीच्या वेदनांचे भागिदार आहेतच ! त्या सर्वांचे पुन्हा एकवार साफल्याने मनःपूर्वक आभार मानतो. तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ यांचेही कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून त्यांच्या सहकार्यांची नोंदही घेतलीच पाहिजे. आजवर जसे सक्रिय प्रोत्साहन मला सर्वोत्कृष्ट मिळाले; तसेच ते अखेरपर्यंत मला मिळेलच, अशी माहीती खात्री आहे.

चंपापट्टी १८९०

दि. २५-११-१९६८

१ लोकमान्य नगर, गोरेगाव,
मुंबई ६२.

प्र. कृ. प्रमुदेसाई

अनुक्रमणिका

प्रकाशकाचे निवेदन	...	...	...	पृ. १
ऋणनिर्देश	...	...	...	पृ. १-२
श्री. के. के. शहा यांचे भाषण	...	...	...	पृ. १-१०
१. देऊळ, देवघर आणि देवता	...	...	...	पृ. १-६९

देवालये, वाधणी आणि मूर्ति १; देवतांची वस्त्रपना १; देवतांचे मूर्तिकरण २; देवाचे मानवीकरण ४; मानवाचे देवताकरण ५; देव ७; दैत्य ८; दानव ८; देवता मर्त्य की अमर्त्य ८; देवताची वंशवृद्धि नाही ११; ऋग्वेदातील देवता ११; यजुर्वेदातील देवता १२; अथर्ववेदातील देवता १३; ब्राह्मण ग्रंथातील देवता १३; उपनिषदातील देवता १३; पौराणिक देवता १३; मामदेवता १४; कुलदेवता १४; क्षुद्रदेवता, १४; पितृदेवता १५; अतिमानवी देवता १९; अतिरिक्त देवता २०; अमूर्त देवता २०; दिव्य देवता २०; परिवार देवता; २०; पार्ष्णिक देवता २१; स्त्री देवता २१; युग्म देवता २१; संपदेवता २१; स्वयंभू देवता २२; द्युनवन्ती देवता २४; देवमूर्ति स्वरूपे २५, संस्कृत आणि प्राकृत देव २७; देवपत्न्या २८; यामविस्तार आणि देवालये २९; देवस्थाने २९; मंदिराची आवश्यकता का २९, देवताचा उत्कर्ष-अपकर्ष ३१; मंदिरवादींची कारणे ३२; देवालय शिल्पातील प्रगति ३४; नागशैली ३५; कादिरवादींची ३५; गुप्तशैली ३६, ओरिसासंप्रदाय ३६; बुंदेलखंडीशैली ३७; गुजरात-राजस्थानशैली ३७; द्रविडशैली ३८; वेसरशैली ३९; होयसलशैली ४०, विजयनगरशैली ४१; होयसळवळण द्रविडवळण ४१; नाथक-शैली ४२; हेमाडपंतीशैली ४२; द्वारपाल ४३; मंदिर-शिखरे का ४३; देवमूर्तीची बैठक ४४, देवप्रतिमा ४४; देवमूर्तीचे प्रमाण ४४; देवमूर्ति प्रतिष्ठापना ४५; देवपूजेचा इतिहास ४५; प्रतिकोपासना ४६; देवताचे भोग ४७, देवताचे भिन्न रंग ४७; देवताची प्रदक्षिणा ४८; देवताची भुज संख्या ४८; देवपूजन ४९; व आदर्श जीवन ५०, देवपूजेची व्याप्ति ५१; पंढा व शंखनाद ५१; देवताचे तीर्थ ५३; देवतांचे पूजक ५३;

देवालयातील दर्शक ५४; आदर्श देवदर्शन ५५; त्रिवार नमस्कार ५६; देव दिसत नाही, म्हणून तो नाही का ! ५७; देवाची भेट केव्हाही घडेल काय ? ५७; देव दर्शनाचा हेतु—स्वार्थी ५८; हिंदुपूजक, पुजारीपण विकतात ५८; सर्वत्र देवळेच देवळे ५९; देवी ६०; देवीव्रत ६१; देवी-मंथ ६१; देवी-उपनिषद ६१; देवी-पुराण ६१; ६१; देवी-भागवत ६२; देवी महात्म्य ६२; देवालयांची श्रीमंती ६३; देवालयांची शिक्षण केंद्रे ६४; देवालयाचा भजनाचा इतिहास ६५; बौद्ध-संस्कृति ६५; इस्लाम-संस्कृति ६५; इसाई संस्कृति ६६; देवालय-विश्वस्त ६७.

२. निमही देवता... .. पृ. ७०-९७

तेरा देवताची यादी ७१; श्रीचांदला परमेश्वरी ७१; अजुवाई ७६; कमलादेवी ७८; कोंढणपूरदेवी ७९; छेला सोमनाथ ८२; दंतेश्वरी ८४; नाथद्वारा ८७; भैरवनाथ ८८; साखरगडवासिनी ८९; गोकर्ण महा-बलेश्वर ९२; शानेश्वर समाधी ९३; छोटेस्वरी ९४; रमालक्ष्मी ९५.

३. ग्रामदेवता ... .. पृ. ९८-१३०

ग्रामदेवता मातृशक्तिरूपच ९८; ग्रामदेवतांचे प्रकार ९९; ग्रामदेवता का स्थापन झाल्या ? १००; रत्नागिरी जिल्हा ग्रामदेवतांची यादी १०२; ग्रामदेवतांचे कार्य १०३; ग्रामदेवता व पर्जन्यवृष्टि १०५; संसर्गजन्य रोगप्रतिबंधक ग्रामदेवता १०७; भरिआई ११२; पोलेरम्मा ११४; म्हसोबा ११७; हर दौदलाला ११९; मिलात १२०; राजबा १२१; ठाकुरदेव १२१, वीरगळ अथवा वीर १२२; कादळाचे पाषाण १२४, दुर्गम्मा आणि घावम्मा १२५; देवतांच्या उत्सवापासून बोध. १३०.

४. वृक्षदेवता ... .. पृ. १३१-१७०

वृक्षमहिमा १३१; वृक्षारोपण महत्त्व १३२; वृक्षाची शिकवण १३३; वृक्षात परमेश्वराचे स्वरूप १३४, वृक्षाचा उपयोग व पूजन—अधिदैविक, अधिभौतिक अध्यात्मिक १३५; देव ओषधियु च वनस्पतिषु १३६; वृक्ष व रोग निवारण १३७; वृक्षांचा वनस्पतिशास्त्रदृष्ट्या विचार १३८; वृक्ष व आयुर्वेद १४०, वनस्पतींना जीव व भावना असतात १४१; वनस्पतींच्या वाढीवर संगीताचा परिणाम १४१; वृक्ष देवत मानून पूजन १४२; वानगी-

दागल काही वृक्षांने वर्णन : अश्वत्थ १४३; आम्र १४५; उंबर १५५; तुळस १५७; तुळस व शाळियाम १५८; त्रिपाणी शाळियाम पूजन का वरु नये १५९; तुलसीरथा १६१, तुलसीची नामावली १६३; तुलसी-राधाप-
निक गुणधर्म १६४; वट १६७, वट १६७-राधापनिक गुणधर्म १६९.

५. जलदेवता ... .. पृ. १७१-२२१

जलदेवता व पर्जन्य १७२; आर्यांची प्रमुख जलदेवता-वर्णन १७२;
जलदेवता व पर्जन्यासाठी निरनिराळ्या समाजातील प्रिथि व उत्सव १७६;
गंगादेवी १७८; गंगानदी उत्पत्ति १८३; गंगानदी औषधी १८५;
गंगामाता व जगन्नाथ पंडित १८८; गंगार्पण मंत्र १९२; राजापूर
गंगा १९२; गंगामंदिरे १९५; नर्मदादेवी १९८; नर्मदाकथा १९९;
नर्मदा उत्पत्ति २००; नर्मदा परिक्रमा २०५; कावेरी देवी २०६;
गोदावरी २०८; जलदेवतांचे प्रकार : आसरा २०९; सात आसरांची
नावे २१२; डागिणी २१३; हड्डळ २१३; लाव २१३; इतर देशांतील
जलदेवता : इसीस २१६; पॅकि ट्रिटो २१६; दमकिना २१७; डूगून २१८;
जलविक्रिता २१९.

६. नाणक-मुद्रा देवता ... .. पृ. २२१-२३४

नाणी व मुद्राशास्त्र २२२; नाण्याची उत्पत्ति २२३; नाण्याचे प्रकार व
त्यापरील आकृति २२४; भारतीय नाणी-इतिहास २२५; इतर देशांतील
नाणी-इतिहास २२९; इपेस २२९; क्रीट २२९; चीन २२९; जपान,
जर्मनी, येसली, पॅलेस्टाइन, फोनेशिया, बास्करस, बायसटाईन २३०;
मागसिया, रोमन, लिथिया, स्पेन, पार्थिया, इराण २३१; काही उद्बो-
धकः ठसे जवळीक २३२; प्रकरण आधारभूत ग्रंथ २३४.

७. शिल्पदेवता ... .. पृ. २३५-२७०

कलेत अगम्य ईश्वरशक्तीचा आविष्कार २३५; नाट्यशास्त्रात कला म्हणजे
शिल्प हा अर्थ २३५; कलेचे प्रयोजन २३५; भारतात देवतांची मंदिरे
म्हणजे कलेच्या खाणी २३६; शिल्पकलेचा आविष्कार-पीठिका २३६;
शिल्पकला इतिहास २३८; शिल्पकलेच्या वाढीचे चार वर्ग : स्तंभ, स्तूप,
चैत्य गृहे, विहार २३९; स्तूप २३९; गीप्त-पिरॅमिड २४१; अबु सिबेल

देवालय २४२; गुहेतील शिल्प २४३; वेरुळ लेणी सख्या २०-२४८; कैलास लेणे २५६, वेरुळ येथेच अनेक देवमूर्ति का ! २६२; महाराष्ट्रातील इतर लेणी २६३; कोणार्क २६५; भारतातील मुसलमानी शिल्प २६६; दक्षिण भारतातील कलापूर्ण गोपुरे २६७; प्रकरण आधारभूत मय २७०.

८. व्रतदेवता . . . . . पृ. २७१-३४५

व्रताचे प्रयोजन २७०; देवी मागवतातील देवीव्रते २७२, व्रताचे प्रकार २७३; प्रमुख व्रते व त्यांतील देवताव्रते : उपाग लक्ष्मी २७८; एकादशी २८०; कोजागरव्रत २८३; काल्यायनीव्रत २८६; गजगौरी २९१; चपागौरी २९४; घृतमारा २९७, देवदासी चाल व इतर संस्कृति २९८; जेठगौरी ३०२; भराडी गौर ३०६, हुळादेवी ३०८; पिठोरीदेवी ३१०; ६४ योगिनी यादी ३११; बलातीबला देवीच्या आठपाठ चौसष्ट योगिनी व त्यांची नावे ३१२; गृहद्वारी ३१२; महालक्ष्मीव्रत ३१४, मगळागौरी ३१७; ललितागौरी ३१९; वरलक्ष्मी ३२२; षष्ठीदेवी ३२३; जरादेवी ३२३; जरादेवी, जियती अथवा जीविका ३२७; जाहमातु देवता ३२८; द्वारमातृका ३२९; सटवाई (षष्ठीदेवीचा अपभ्रंश) ३२९; उग्रातीदेवी ३३१; मरुसम्राट व कर्कसकात व्रत ३३५; हरतालिका ३३७; हरिफळी अथवा हस्तगौरी अगर कोटीश्वरी देवीचे व्रत ३३८; स्वर्णगौरी ३३९; वटसावित्री ३४०; शीतला सप्तमी ३४१; अहोईजोठव्रत ३४२, इतुपूजाव्रत ३४२; अमावास्याव्रत ३४३; तुपुलक्ष्मी ३४४.

९. उत्पन्नित देवता . . . . . पृ. ३४६-३५८

भारतातील उत्पन्नित संस्कृति इतिहास ३४६, तज्जानी पाहिलेले युगाचे इतिहास ३४७, अश्मयुगातील तीन संस्कृति ३४७, सिंधु संस्कृति ३४९, हरप्पा व मोहेंजोदारो येथील मातृदेवताचा ऊहापोह ३५२, पाश्चिमात्य देशातील उत्पन्नित नमुने, तैलनिक दृष्ट्या विचार ३५६.

१०. ब्राह्मण व अन्य जमातींच्या देवता . . . . . पृ. ३५९-३८६

समाजपरत्वे, देशपरत्वे देवतांचे पूजन ३५९; कुलदेवता विचार ३६०; काही ब्राह्मण पोटजाती व त्यांच्या देवता ३६१; अथर्ववेदी, आपस्तंब

३६१, कण्व, जबूकण्व, जबूकण्व (नेमाडप्रात) ३६२, कन्हाडे ३६३;
 क्रमवत ३६३ कात्यायन, गोपधन, गोसात्री, परिव्राजक, श्रीगौरमालवीय,
 चरकयजुर्वेदी ३६४ चित्तपावन, जवळ अथवा खोत ब्राह्मण, तिरगूळ
 ब्राह्मण ३६५, देशस्थ ऋग्वेदी स्मार्त, देशस्थ वैष्णव, देशस्थ सहवासी,
 देवरुखे अथवा देवपी, नर्मदीय ब्राह्मण, ३६६ जाबाल-नार्मद, पळेवाल,
 पुराड, भट्टप्रभू, मैत्रायणी, यजुर्वेदी, ब्राह्मण शुक्र यजुर्वेदी, किस्ती अगर
 रानवट ब्राह्मण, ३६७, शुक्र यजुर्वेदी माध्यदिन, वाजमाध्यदिन ३६८,
 सामवेदी ब्राह्मण, सारस्वत ३६८ काही जाती-जमाती देवता . अतारी,
 आगरी, ३६९, ओरायन, इरूर, इलिंगेर, उल्लादन ३७०, उप्पर, कुमार,
 कलाल, कदर, कस्बलिगर, कळवार कामलिया ३७१, कथोडिया, कम्मालर,
 काची, कालन, कामद, कासार, किशोरी, कुभार ३७२; कुडवकळ,
 कुडमिकारन, केवट, कोंडार, कोल्या, कैकाडी, ३७३, कोंकणी, कुरवा,
 फोमटी, कोयी, कोल, कोष्टी, कोळी, कोल्हाटी, कोरवा वसार, कजार
 ३७४, खत्री, पान्वा, ग्रासीया, खडेलवाल, गदब ३७५; गवळी,
 गवडी, जिरे गवडी, सागर गवडी, गदारिया, मासिया, गावीत, गुडीगार,
 गुजर ३७६, गुस्पा, गुरर, गोळम, गोंवळी, गौळा, पिवाडी, चाम,
 चारडा, चारण, चित्रकथी ३७७, चेंन्नू, चाभार, चडमुड, छामता,
 (काटेवाड), छुप्तिया, जाट ३७८, जालरिया जमातीच्या देवता,
 सामलम्मा, रात्रन्या, येरनम्मा, भागिरथम्मा, नकुलम्मा, भागदेवी,
 ओरोसोडी ३७९, जोगी, जोडी (कुडकुडे), जोंग, टकारी, ठाकूर,
 डोम, डोगरी, डागी, डोर, तोटा, ३८०, तेली, तांबट, दुवळी, देवार,
 देवांग, धनगर, धोडिया, धोरी, धेड, ३८१, मात, निराळी (रगरी)
 निहाल पटवेगार, परीट, पद्मसाळी, पाचाळ, पायरवट, पिगळा, पासे-
 पारधी, लंगाटी, चिता, शिलाजीत, वाधी, पधवाल, यात्री (काटेवाड),
 गुरुड, येरट, ३८०, भडभुजा, भावसार, भिळ, भूमिया, मोई, भडारी-
 हलर (वाजत्री), महाड, माडिंग, माळी, मुसाहर, ३८३, माग, रजपुत
 (काटेवाडी) जेटवा, जाडेजा, झाला, गोहेल, परमार, राऊळ, रामोश,
 रायवरी, रगरी, लमाण, लोणारी, लोधी ३८४; लोहार, लोहाण, वडर,
 याप्पी, याध्या, यांझा, याणी, वारली, यमुदेव ३८५, नेह, वजार,
 छनगर, सरानिआ, सुतार, सप्याल, हाटकर, होलार ३८६.

११. देवतांची नामोत्पत्ति ... ... पृ. ३८७-३९५

श्रीकरणीदेवी, अन्नपूर्णा, अष्टभुजा, अभयंबा, अंबिका, अलक्ष्मी, आनद-
नाथकी, आरासुरी अंबा, ओसाममाता ३८७; जेष्ठागौरी, ज्वालादेवी,
जोगेश्वरी, तुकाई, तुळजाभवानी. तूळादेवी, त्रिपुरा, दशाशुभहरी,
दाक्षायणी, दुर्गा, दत्तेश्वरी, नागनकी, ३९०; पटेश्वरी, पद्मावती, पिठोरी,
प्रत्यंगिरा, प्रमादेवी, पंपावती, पर्वती, बगळामुरती, वनशंकरी, बहुचरा,
ब्राह्मी, भगवती, भवानी, भमरंबा, भारतमाता ३९१; भुवनेश्वरी, भैरवी,
महाकाली, महिकावती, महामयी, महालक्ष्मी, ग्हाळसा, महिषासुरमर्दिनी,
माहेश्वरी, मीनाक्षी, मंगळागौरी ३९२, मुंबादेवी, मनसा, यल्लमा, यमाई,
रामवरदायिनी, रुद्राणी, राजराजेश्वरी, राष्ट्रसेना, रेणुका, छंभिना, वत्सला,
वरदायिनी ३९३, वरलक्ष्मी, वज्रेश्वरी, वामा, विषहारी, विदर्भचंडिका,
विंध्यवासिनी, वैष्णवी, वैकुंठमाता, शातादुर्गा, शाकंभरी, शाताक्षी,
शिववृत्ती, सप्तशृंगी, सानुद्रीमाता, साखरगढवासिनी, षष्ठी ३९४; योद्धी,
हरितालिका, हरसिद्धी, हर्षदमाता, हुकरेश्वरी, हिंगुळा, क्षीरभवानी ३९५.

१२. बौद्धपंथीय देवता ... ... पृ. ३९६-४३४

ध्यानी बुद्धाची उत्पत्ति व वर्णन ३९६; ध्यानी चोपिसत्व ३९७; मानवी
बुद्धाचे स्वरूप ३९७; बौद्धपंथीय स्त्री-देवता ३९७-३९८; बौद्धदेवता
व त्यांची आयुधे ३९९; हिंदुदेवतांची बौद्धपंथियाकडून विटंबना ४००-
४०१; हरिहरीहरीवाहनोज्ञव ४००; चंद्ररोशन ४००; मृत्युवंचना-
तारा, मारिचीदेवी, कुरुकुळा, वज्रवालननाका, भूतडामर, उच्छुत्मजंमल,
हयधाव ४०१; अपराजित ४०३; उष्णीषविजया, एकजटा ४०४;
कन्याण-सुदर, कुरुकुळा ४०५; तारोद्भवकुरुकुळा, ओरियान-कुडकुळा,
अष्टभुजा-कुरुकुळा ४०६; रत्नादीरवनी-तारा, चंद्रादेवी, जांगुली ४०७;
तारा ४०८; पाच रंगाच्या तारेचे प्रकार, ४०८; हरित-गौर-पीन-रक्त-
नीलवारा प्रकार ४०८; तारायोमिनी तांत्रिक-देवतांचा समूह ४०९;
तीक्ष्णता, त्वरिता ४१०; त्रैलोक्यमोहना, त्रैलोक्यस्तंभिनी, त्रिपुरसुंदरी
४११; त्रिपुरभैरवी, दिक्पालिका ४१२; वज्राकुक्षी, वज्रपाणी, वज्रस्फोटा,
वज्रपंटा, उष्णीष-विजया, सुंभा, द्वारदेवता, पद्मा, भारती, दुर्गा, द्वारक्षी,
विश्वसंकल्प, कल्पक, काम, तालिका, कुंची, कपाटा ४१३; पटधारिणी,

धनदतारा, धनमाणिक ४१८, धारणी देवतासंगूह : महाप्रतिसरा, महा-
सहस्रप्रमर्दिनी, महामयूरी, महादीतवती, महामनानुसारिणी ४१४-४१५;
धूमावती ४१५, ध्वजायनेयुरा, नरदत्ता, नैरात्मा ४१६, पर्णशयरी ४१७,
प्रशापरमिता, भृशुटीतारा ४१८, मनसादेवी ४१८-४२१, मारिची
४२१-४२२, महत्तरीतारा, महास्तररत्नी, महाश्रीतारा, महाचीनतारा
४२२-४२४, महाप्रतिसरा, महामनानुसारिणी, महाप्रत्यगिरा, यामरी
४२४-४२५, लक्ष्मी नारायण, वज्रगारा, वज्रवाराही, आर्यवज्रवाराही
४२६-४२७, वज्रयोगिनी, वर्गभीमा, ४२८-४२९; विजुज्वाला
कराली, घामतारा, सीतातपना, सर्पाणी ४३०-४३२; हारिती ४३२-
३३, सदर्भमय ४३४.

१३. जैनपंथीय देवता ... .. पृ. ४३५-४४७

जैनधर्म हा आर्यधर्माचा एक उपपथ ४३५, श्वेतावर, दिगवर ४३५-
३६, तीर्थंवर ४३६, दिक्पाल ४३७, अष्टदेवता, जया, विजया, अजिता,
अपराजिता, जमादेवी, क्षमिनी ४३८; सप्तमाता ४३८; तीर्थंवर-माता-
देवता ४३९; ब्राह्मणधर्मातील अष्टमातृका ४३९; यक्ष यक्षणी ४३९-
४४०; चक्षुश्वरी ४४०, अजिता, दुर्गितारी, वज्रगुह्या, महानाली,
अन्युता, घाता ४४१; भृशुटी, मुक्तामहानाली, अशोना, गौरी, चडा-
प्रचटा, विहिता-विजया वैरोटी, अशुशा अनंतमती ४४२, कदर्पा पन्नग-
देवी मानसी, निर्याणी, वाया विजया, धारणी तारा, वैरोटी अपराजिता,
नरदत्ता-वह्नुविणी, गांधारी-चांमुडा, अविना-अम्ना ४४३, पद्मावती,
गिडायिका ४४४, भृतिदेवी आणि विद्यादेवता ४४४-४५; भृतिदेवी,
रोहिणी, प्रजापति, वज्रगुह्या, वज्राहुदा ४४५, अप्रतिवदा, पुरुषदत्ता,
काली, महाकाली, गौरी, गांधारी, महाग्याग्या ज्वालामालिनी, मानसी
४४६; वैरोटी, अन्युता, मानसी, महामानसी, ४४७, सदर्भ मय ४४७.

१४. मंटीर्ग देवता ... .. पृ. ४४८-५१६

प्रकार सिन्धवारी सख्या १ ते १९५, भीदेवी, भीत्रायामगवती,
अनादेवी ४४८, अनकाईदेवी, अतयादेवी, अदिष्टी, अनुग्या, अनसिंग
४४९, अदिष्टा, अद्याह्वा, अहेरिया देवी, आईजी ४५०; अगस्तारा,

जानंदीभवानी, आराही, औतानविवि, ४५१-५२; आशापुरी,
 अखिलदेवरी, अनंतलक्ष्मी-सत्यवती ४५४; अचलागौरी, आसमाई,
 एकानंदा ४५४; इंद्रायणीदेवी, एकाक्षी, एयनार, कटेरी, कनकदुर्गा
 ४५५; कल्पकवलीदेवी, कमलजादेवी, कर्णपिशाची ४५६; कल्याणदेवी,
 कांचकुंडली, काकतीदेवी, कल्याणेश्वरी ४५७; कमलाक्षी, काकिनी,
 कामेश्वरी ४५८; कालिजाई, कुलगोळम्मा, कोटवी ४५९; कातीमतीदेवी,
 किरिटेश्वरी, कुलेश्वरी ४६०; कोलेरम्मा, कोल्दविका, कन्यका-परमेश्वरी
 ४६१; कटिअंकम्म, कोटमची शक्तिदेवी ४६२; कोटी माहेश्वरी,
 कृष्णाबाई, गणदेवी, गीश, गंगम्मा ४६३; गाक्षी, गावर्वामाया,
 गिरजामाता, गुढादेवता ४६४; गुप्ताबाई ४६५; गोमती, गोटीदेवी
 ४६६; चर्विवादेवी, चावंदबाई, चितहरी ४६७; चायनामंदिरे,
 चोक्रानायकी, चंडा, चंडिका ४६८; चंडिनायिका, चंडनायिका,
 चंडमातंगिनी, जयदुर्गा, जयविजया, जरादेवी ४६९; छानिपिट्टा,
 जगन्मातली, जनाबाई, जयबाणेश्वरी, जमवायमाता ४७०; जातवेदसी,
 जीणमाता, जगुली, जाननीमंदिर ४७१; डाफिनी, डोंगा, डाकेतरकाली
 ४७२; तप्यलनायकी, तरंग, ताम्रगौरी ४७३; तेलकळादेवी ४७४;
 त्रिपुरसुंदरी, त्रिपुरेश्वरी, तुकेश्वरी, तेलजु, दधमुख (लक्ष्मी-गणेश) ४७५;
 दधिमचीगाता, ददरियादेवी, दुरुपतिअम्मा, दुल्हादेवी ४७६; देवनायकी,
 देवयानी ४७७; देशदेवी, देवीकुमारी, धरतीमाता ४७८; धर्मराज ४७९;
 धर्मसंवर्धिनी देवी, नकुलेश्वरी, नमकबंधा, नगरकोटवारी ४८०;
 नडिविढी, नल्लेश्वरी, नवलाई ४८१; नारायणीदेवी ४८२-८३;
 नागम्मा ४८३; नीलायताक्षी, नंदादेवी, नौसंडी ४८४; पट्टेनीदेवी,
 पत्तिनीदेवी, पिंगळाई, पिठोरादेवी, पाटणादेवी, पेरियानगी ४८५;
 पंचगंगा मंदिर ४८६; ब्रचलादेवी, बहलाळाई, बहिरीदेवी, बालाताई
 ४८७; बालादेवी, बासरदेवी ४८८-८९; बावची, बालासुंदरी, धिरोहा-
 देवी, बेलाभवानी, बोललाई, बोलई ४९०; बृहन्नायकी ४९१; भराडी,
 भवानीमंदिर, भच्छोदरी ४९२; भरिअम्मन, महाबलिपुरम दुर्गा ४९३;
 महालक्ष्मी (केळशी-रत्नागिरी) ४९४; माहेश्वरी, मामादेवी ४९५;
 मायादेवी, माहुली, मुंडेश्वरी, मुक्तायिका, मंगलनायकी, मंगलगिरी ४९६;
 मैगाई, यमादेवी, राणादेवी ४९७; रांगणाई, राजवल्लभीठादुराणी,

રાત્નલક્ષ્મી, લક્ષ્મણાદેવી ૪૯૮, લક્ષ્મીનરસિંહ ૪૯૯; લક્ષ્મી-
 નારાયણ, ભાગ્યકી, ભોહાસુરી, વાનપુત્રી ૫૦૦, વનદુર્ગા, વચીકચ્છ
 આમ્માવરુ, વિઠલાઈ, વેદનાયકી, શાઓદમાતા, શીલાદેવી ૫૦૧, શામ-
 વર્ણાદેવી, શિન્મોક્તિ, સમાદેવી, સત્યયત્તરી ૫૦૨; સાવિત્રી, સૌંદર્યનાયકી,
 સર્વમંગલાદેવી ૫૦૩; સાતેરી, સામુદ્રીમાતા ૫૦૪, સામ્પાહુ, હટછાદેવી,
 હરિકાલી, હરેશ્વરી ૫૦૫, હેમાન્જનાયકી, હાકામારી, શાનપ્રસન્નાવા
 ૫૦૬, આર્યાદુર્ગા, અદલદેવી ૫૦૭, અભિરામ સુદરી ૫૦૮, અરણ્યદેવી
 ૫૦૯, કૈરકલ્લદેવી ૫૧૦, ગિરજામદીર ૫૧૧, તામ્રેશ્વરી ૫૧૨, પાટણ-
 દેવી ૫૧૩, માપૌદી ૫૧૪, મુદેશ્વરી ૫૧૬

અભિપ્રાય

. પૃ. ૧-૧૦

દેવીકોશ સ્વંદ ૪ (આગામી સ્વંદાતીલ વિષય)

.. પૃ. ૧૧

ना. के. के. शहा यांचा पुरस्कार

दुसऱ्या भागाच्या प्रकाशन-प्रसंगी दि. ८ एप्रिल १९६८ राजा माननीय के. के. शहा (केंद्रीय माहिती व नमोवणी मंत्री) यांनी केलेले भाषण.

महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, कुलगुरु हारिभाऊ पाटकर साहेब, आचार्य भागवत आणि बंधुभगिनीनो,-

मला कोणी विचारले की, पुण्याला मी का धावत येतो, तर माझे त्यांना एवढेच उत्तर आहे की, जो पुण्याला आला नाही त्याला काहीच समजावयाचे नाही, की पुण्याला मनुष्य का धावत येतो. नेहमी आला तरी त्याला काही नवीन मिळावयाचेच. मी जेव्हा इथे येतो तेव्हा काहीतरी घेऊन जातो, इथे काही देऊन जात नाही अशी माझी भ्रमा आहे. आता माझ्यापुर्वीचे वक्ते म्हणाले की, हे रानकीय क्षेत्रात काम करणारे लोक जे शानी नाहीत, त्यांच्या हातात का सत्ता असली पाहिजे? कारण इतकेच की, शानी माणसाला प्रपंच करता यावयाचा नाही आणि प्रपंच केला नाही, तोपर्यंत राजकारण चालवता येणार नाही. आता एवढे सांगितल्यावर द्या प्रश्नावर मी पण काही अभ्यास केलेला आहे. म्हणून मी इंग्रजीमध्ये बोललो तर आपण मला माफ करावे. कारण मराठीतून एवढे स्वच्छ व स्पष्ट बोलणे मला शक्य नाही.

मंत्र-यंत्र-तंत्र

I must congratulate Shree Desai for explaining to the country and to the world that this country believed in religion which was not devoid of knowledge. Sometimes, people feel that religion is भ्रम. It is not only भ्रम. It is a fine mixture of knowledge ज्ञान and भ्रम, and that has been very adequately proved by this volume. But before I take you to that, I would request those who read this book—what is मंत्र, what is यंत्र and what is तंत्र. And unless you understand what is मंत्र, what is यंत्र and what is तंत्र, I don't think you will be able to understand the implications of what important roll this aspect of our life played, in not only in the development of this country but in achieving the very rare heights that we have attained.

Now what is मंत्र ?

मननात् प्रायते इति मंत्रः। द-शाना महत्त्व नगून, मननात् प्राय महत्त्व आदे, ज्या अर्थाचे आपण मान करू, त्या अर्थाला द-शरूप दिले म्हणजे तो मंत्र होतो। अर्थाचे आस्तन मनाची एकापता शाखागिन्याय वदावि होत नाही द-शाने आस्तन मात्र मनाच्या एकापतेमनून होऊ द-शाने आणि या आस्तन-नात मनाची एकापता नाही असा द-श उच्चारानाच अभावा मनाची द-शनीही यज्ञात होणार नाही, पुढा महत्त्वाची गोष्ट ही की, द-शाने अनेक प्रकाराचे होती, तर एकाच निताने अर्थाचे दिवत पडते द-शानातून जे निवार ते मूल्य विचार होत विचार द-शान्या भरात आले म्हणजे ते मूल्य द-शाने.

This is what is known as Mantra Mantra is nothing else but concentration Therefore, when you want to gain knowledge, the first thing that is necessary is to develop the habit of concentration Then what happens ? After you start concentration what happens ? Then the author says,

मनानून निर्माण होणाऱ्या द-शाने यत्र हे आधार आदे. यत्र हे त्या त्या द-शाने अधिष्ठान होय म्हणजे त्या त्या द-शाने अधिष्ठित करणारे असे आभय स्थान हे ओघानेच आले, यत्राच्या माध्यमाने ज्या वेळी आपण एकापता द-शाने यत्र करू पाहतो, त्या वेळी त्या द-शाने अगुल्य असे यत्रही अगोदर निर्माण करणे लागते.

Now, therefore, the power that is generated by concentration needs a vehicle, and Yantra is a vehicle for canalizing the power generated by concentration Thus is Mantra, that is Yantra. Now what is Tantra ? Very very well described in the book—

ज्या विशिष्ट पारंपारिक पद्धतीने उपासना केली जाते, त्या पद्धतीला तत्र असे म्हणतात. याचे उदाहरण दिले ते असे— तुमच्या काडतुळांनी दातुवध होत नसतो, यासाठी वदुकीची जरूर आदे. आता आपणांला तत्र म्हणजे काय हे समजले असावे. द-शाने स्पेकाने निहिले आहे की, अणुसंम्य आणि अन्न यामध्ये महत्त्वाचा परक आदे. काय परक आहे ? वेगळं मन सामर्थ्याच्या जोरावर विशिष्ट अशा अक्षरांच्या उच्चारमात्रेकरून द-शाने कार्य करणारी तत्रविद्या ही प्राचीन भारतीयाची पार मोठी देणगी आहे अशा अपूर्व तत्रविद्येचा अभ्यास आपण केला नाही, तरी पाश्चात्य राष्ट्रातील विद्वानांचे लक्ष या उपेक्षित तत्राकडे वळले असून, त्याचा सखोल अभ्यासही त्यांनी चारू केला आहे

मन म्हणजे सूत्रमय विचारांचे शब्द-प्रतिनिधी होत. शब्दांचा परिणाम शरीरावर होतो, हे रोजच्या व्यवहारात नेहमीच दिसते. पण ज्या वेळी श्रद्धा असेल त्या वेळी हा परिणाम खोलवर होतो. श्रद्धेने याप्रमाणे भेदूची स्थिति म्हण-शील होऊ शकते. मोहनिद्रा असो वा नसो, भेदूच्या विशिष्ट स्थितीतील शब्दोच्चार शरीरावर परिणाम घडवितात असे शास्त्रज्ञ मानतात. मन हे शरीरा-पेक्षा भिन्न आहे, असे आईनस्टाईन, प्रिस्टनसारखे शास्त्रज्ञ मानतात.

मनावर मन्नाचा परिणाम होतो हे आता शास्त्रज्ञानी पिटस्कोपवर हृदयाच्या ठोक्याचा आलेख काढून सिद्ध केले आहे. मूल जन्माला येण्यापूर्वी 'हरि-ॐ' या मन्नाची प्रेरणा दिली तर मुलाच्या हृदयाचे ठोक्यात बदल घडून आलेला दिसतो याचा अर्थ मुलाचे मनाचे स्वतंत्र अस्तित्व, त्याची शिकण्याची, ग्रहण करण्याची शक्ति, मन्नाचा त्यावर परिणाम स्पष्टपणे दिसतो. यासाठीच भारतीय ऋषींनी गर्भास्थेत असलेल्या जीवावर उत्तम संस्कार व्हावेत म्हणून अनेक विधि सांगितलेले आहेत.

शब्दाचा परिणाम जसा मनावर होतो, तसा तो शरीरावरही होतो. एखादी एखादी टाचणी शरीरात टोचली तर मानवाला दुःख होते, पण तोच मानव जर मन्नाने मारलेला असेल, तर दुःख होत नाही. श्रद्धेने अथवा मोहनिद्रेने भारल्यावर दुःख होत नाही. रशियन शास्त्रज्ञ नारनट आणि रेक्टरेव यांनी हे प्रयोगाने सिद्ध केले आहे. याचाच अर्थ शब्दाचे, मन्नाचे सामर्थ्य विज्ञान आता मनावर आणि शरीरावर दाखवीत आहे.

वृहत्तर भारतीय संस्कृति

Now, I will explain as I have understood I want to give you an example that first of all I was one of those who did not believe when I started my life I thought, unless you know English and unless you accept that English language and English culture stands for, you are not civilized I also started with an assumption that my forefathers knew nothing They were blind followers—it's only when I started gathering experience in life—the first one was when I went to Japan and I was greeted by the words आदा चाटो गुजारमस Then I started asking questions. I am a little curious type of man who is anxious to know about every thing and wastes his time So when the Sanskrit Professor met me and when I came across words उर्वशी, उत्सुकता, धनसत, धनासान्,

when I looked at the grammar it is संस्कृत terminology. Then I started asking him questions because I had time to find out the solution to the question. How this बुद्ध भगवान् made himself so popular in Japan without knowing Japanese language? How could it be possible? And then I came to know आदी घाटो = आय आगतो उत्सुकशी = उर्वशा. I go to Yugo-slovia, what do I find? I have forgotten दश द्वादश त्रयोदश पचदश all that we have forgotten. What they call 34, = त्रयोदशी चतुरी. You go to Finland and what do they call hundred - शतक.

Here our Doctors are all called M B B S. You go to England—Dr. Narevane is present here—there he is given the Degree of the Master of Chirology. When I asked the professor he said we borrowed this word from Germany. When I went to Germany and asked a Sanskrit Professor there he said that the spelling is Chirology it is चिरालोजी and not चिरालौजी. They don't know how to pronounce SH and CH. Therefore, they say SH. We Gujaratis also try to speak CH of Marathi and we are unable to do that. Sometimes, I was afraid of speaking in Marathi because I don't know how to pronounce SH and CH. Then he says this is चिरालौजी—Science of cutting and we have borrowed this word from चरकमहिता, 'चर' is to cut. You open the Calcutta Gazetteer of 1827 and you will find that the Plastic Surgery was performed in Poona in 1827 by two Ayurved Vaidyaraaj. All right if this was not sufficient to establish that we were far advanced in Science mind you, Science and Technology, I want to lay foundations from this book and I am going to request the author, though he has put in hard work at this age, and now to ask him to undertake any work is a sacrilege but even then I am going to commit the sacrilege. When the child is born the child is born with a chord on Nabhi. The doctors will give a certificate to what I say. The child gets sustenance for 9 months through that chord and the machine in the Nabhi. And that it draws sustenance without r. o the

child would die and the mother would die. Every day we come across this phenomenon but we never care to think about this. viz. why Nabhi has been given so much importance in our scriptures.

प्राणायाम

What is Pranayam? Pranayam is an art of opening that machine from inside. People used to say, you can't pass air because of a diaphragm. I have demonstrated and I can demonstrate even to-day that the diaphragm goes aside and the air passes. Now those who have been practising Pranayam, please go and ask him, what happens? How does the concentration takes place in Pranayam? That is Mantra. The concentration takes place to such an extent that the circulation of blood can be concentrated on any part of the body. This is a very simple demonstration which can be given by anybody who knows Asanas. And if any doctor wants demonstration, I don't want to do as a Minister, but as a man who knows something about Asanas, I am prepared to give that demonstration

Vibrations

Those who believe in electronics know what is electronics. Electronics create vibrations. Who gives power to vibrations? Don't you throw out vibrations every minute of your life? Have you tried to find out what type of vibrations are you throwing out? Remote control is now very well established. What is voice? What is *वचन*? When SPUTANIC WENT UP, and what was spoken in the Sputanic was heard on the ground and what was spoken on the ground was heard in the Sputanic, the the Russia says, *आवाज, अविनाशी आणि सर्वव्यापी आहे.*

And if *आवाज* is *अविनाशी* and *सर्वव्यापी*, how can this mortal body give birth to something which is immortal and all pervading? What is there in this body? It is not the box—voice box—which gives the content to the voice; and then look at the deductions

that have been drawn   Wherever the God might be, if आवाज is अविनाशी and सर्वव्यापी, my prayers are bound to reach Him, wherever He might be

आवाज भावनावादी

आवाज is also भावनावादा   This is demonstrated by Lata Mangeshkar. It is an outstanding example of Avaz being भावनावादा   Therefore, your prayers with whatever emotions they are said, those emotions are also carried to wherever that God might be   And your voice does not destroy my voice   Now if this is remembered, then it is the material appreciation of Science, whether this was known to this country or it was not known to this country   And now, France is about to prove that this country knew the art of weaving human forms into काव्यरचना   This country has dissected voice, सा रे ग म प ध नि सा starts with सा and terminates with सा   Fold it up and the permutations and combinations, is your Shastriya Sangeet   What else is it?   Many forms it assembles in the permutations and combinations   What is Karnataka Sangeet?   It is very well same सा रे ग म प ध नि सा

Electronic Power

I am now before this Radio   What happens?   I speak, my voice is converted into electricity   Again the receiver is there, the Receiver converts the electric power into voice   How can it convert the electrical power into voice unless the identity of the voice is maintained, even when it is converted into the power?   What does it prove?   Voice is electric power.   How can it assume a form which it has not?   And how can it maintain the identity that if it was not itself identified, it would be lost?   If this is realized that a powerful electrical current is thrown out every minute of our life without knowing what repercussions it has, without knowing what effects it creates, without knowing how this power could be utilized   And once you capture the art of knowing what you are throwing out once you know the art of

creating an impact of the power that you are generating; what remains to be controlled? That is how मंत्र, यंत्र and तंत्र remained only the blind imagination of an unsuspecting mind for a number of years.

Atomic Energy

Now, a further demonstration will be supplied by Russia in a short time. They are about nearing; they have taken to आसन, much more than this country has done. To-day, you go to Russia, you see their documentaries and you will find that Russia is trying to master the Art of Asanas. Because Russia has now a feeling, verging on proof that this country knew the art of creating atomic energy and controlling atomic energy. The समिधा in the यज्ञ created the atomic energy. यज्ञ were not performed unnecessarily. वेद represent the art of weaving human forms into verses. And if you want to unfold that form you have to say it in a particular way. That is why the Vedas are sung in the particular way. In the same way Russia is now about to come to the conclusion regarding समिधा; and therefore they are dissecting यज्ञसमिधा and that the radiation was prevented because the cow's ghee was used; that was why cow was held sacred. It was not unnecessarily that the cow-dung was used, because in case a mistake is made and radiation took place then the cow dung used in the hut would prevent the effect of radiation. It is not blind method of saying गायमाता. Nobody unnecessarily calls anybody Mata unless the person really becomes a Mata and Mata is a protector.

प्राचीन संस्कृत वाङ्मय

Now, when I went to Germany, the largest number of Sanskrit manuscripts are to be found in Russia, Germany and Washington; fourth will be England; and they will forgive me if I want to say this, that the entire knowledge of copying Plastic Surgery has been perfected by England after borrowing it from

this country over hundred years ago. Then that Sanskrit Professor tells me that they have been trying to find out methods of eating कस्तुरी and they have not yet succeeded and आयुर्वेद knows in thousand ways how to eat कस्तुरी. 'And do you know how कस्तुरी is obtained?' he asked me. I did not know, even though this is the country which supplies कस्तुरी. But an Indian never cares to know about his mother country, he tries to collect the information about other countries and not his own country.

कस्तुरीमृग

The कस्तुरीमृग is to be found at a height of 18,000 feet of the Himalayas. On the नामा there is a small bag which contains कस्तुरी. Now you have got to cut off that bag before the कस्तुरीमृग gets shy or shewn. If the कस्तुरीमृग is shewn then the bag goes inside and you then cannot get it. Now when did they find out कस्तुरीमृग? When they found out that the कस्तुरीमृग is able to live at the height of 18,000 feet, on account of the warmth supplied by that bag. When did they find that if कस्तुरीमृग feels shy the bag goes inside? How did they find out the art of cutting that bag without the कस्तुरीमृग is allowed to feel shy? And when you cut it, even at a distance of 10 feet you begin to bleed. How did they get the idea of eating कस्तुरी and finding out the ways and means of eating कस्तुरी? Was this all without making any experiment? Did they make no experiments? And still before our mind's eye every day we have a demonstrative effect of what treasure house is to be unloaded in this country. But I don't know how I must congratulate the author that he has excited our curiosity that he has shown the way in this book.

पुणे नालंदा आहे

Here is a place where a continuous यज्ञ-ज्ञानयज्ञ is going on and it is because why I sometimes say that Poona is a Nalanda of those days. Those who have any doubts of what this country was, please go to Nalanda, that I have gone there, 7 sq miles

University, Hostel for 10,000 students and the buildings have come out. Everything is there. Now why would the Chinese come to Nalanda, if this country has nothing to offer?

Friends, I can go on multiplying because now I have become a student, who at one time knew, vista of knowledge is opened up before you. Then you don't like to leave it; and that is what has happened. Therefore, I can go on multiplying these things ad infinitum and the more you think about what this country was, you get convinced.

ध्रुव-अध्रुव जगत्

Do you remember the lines—जगत् ध्रुवशात् अजगत् अध्रुवशात् क्रीडांगणा यत्र गिरो गिरन्ति । द्वारस्तनीता तत् सन्निहृद्धम् जानीयात् तत् मंडनपंडितो कः ।

When शकराचार्य went to Mandan Mishra's village, because he was told that so long as he does not win a battle of Dnyan (ज्ञान) with Mandan Mishra, till then he can't say that he was the last authority. Therefore he went to Mandan Mishra's village and when he asked a lady, who was drawing a well water, where can I find मंडनमित्र house? Then the above answer is given. Look at the beauty of the language क्रीडांगणा यत्र गिरो गिरन्ति । She says go to a place where you will find two parrots on both sides one on side of the door, the other on the other side of the door, carrying on continuously जगत् controversy, whether जगत् is ध्रुव or अध्रुव. Now this is an example what this book represents, giving you a glimpse of what we were.

ग्रंथकारांचे अभिनंदन

I take this opportunity of congratulating the author. I have great pleasure in releasing this book.

ज्योतिषविषयक संशोधन

I hope and pray that maximum use will be made and continuous research will be carried on and if I request you, please continuously carry on the research also in proving Astrology is

the science If you prove that Astrology is the Science, which it is What is नवमास ? Those who know Trigonometry and its aspects at the 9th degree what is त्रिंशत् aspecting at 30th degree ? And that ब्राह्मण boy is able to tell you what is नवमास, what is त्रिंशत् and what is पञ्चाशत् and even to day २७ नक्षत्रे Ask anybody, any Scientist in the world whether the form that your नक्षत्रे have given are the same forms to-day or not Scorpio, रुद्रिक, is still रुद्रिक How did they learn the form of रुद्रिक ? Will anybody tell me ? If they did not know the method of scanning the sky, there has been no difference whatsoever in the form of Scorpio रुद्रिक, and in those days, पञ्चपचाशके काले पूजेराहो पुनस्तदा । राजदण्डाधिकारीस बहुमानी सुप्रो भवेत् । Owner of the ९th house in the ८th house मातेव रक्षति and then you read सत्यसहिता and they tell you, if the waters in the position of the moon affect the waters of the sea to the extent that there is water in your body, will you be affected or not ? Are there not flowers which only bloom when the Sun shines, and if Sun gives light to some elements to the extent to those elements which are in your body, will you not be affected by gravitation of the Earth ? Now astrology is the art of finding out the effects of Planetary bodies on human beings

टिप्पक विद्यापीठाचे आभार

With these words, I have taken a lot of your time, but when I get an opportunity, I loose myself and I have lost myself, you will please forgive me Once more I must congratulate the टिप्पक महाराष्ट्र विद्यापीठ, they have called it आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप-देवीकोश, from my point of view, this is the elementary knowledge of the basic concept of the world and the store house of knowledge which will unleaf many other aspects of the scientific and technological advances that we have made I have great pleasure again in releasing this book Thank you very much

श्रीरेणुकादेवी - माहूर (चवतमाळ)

माहुरामि मुख्य भदिरी तुम्ही पहा वरी ।
भव्य मुग्य रेणुका साजरी युगावरी ॥
नाक-कान-नेत्र-ओठ जाड आदिशक्ति ती ।
परशुराम जन्मदात्री नित्य भक्त चदिती ॥

लेखक

माननीय मधुकरराय चौधरी, शिक्षणमंत्री, महाराष्ट्र शासन यांनी
दिनांक २५ जानेवारी १९६९ रोजी अखिल भारतीय कीर्तन सरथा
दादा, मुंबई २८, येथे भाग ३ चे प्रकाशनाचे पेली व्यक्त केलेले
काही विचार—

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप (देवीरोझ), भाग ३ चे प्रकाशन करण्यास
माझीच निवट करण्यात आली, हे मी येथे आल्यावर उक्त्याच्या भाषणावरून
समजले. सेवानिवृत्त पोलिस अधिकारी रा. सा. एम्. के. डेरे यांनी सांगितले की
ते आणि माझे पूज्य पिताजी धनंजी नाना चौधरी हे नाशिक येथी, पोलिस
ब्रालेत समकालीन होते, तर या यथाचे लेखक प्रभुसाईंच्या हाताखाल
दुय्यम म्हणून काम करीत असत तेव्हा एका पोलिस अधिकाऱ्याच्या मुलाने
पोलिस अधिकाऱ्याने लिहिलेल्या महान यथाचे प्रकाशन करावे हे औचित्यपूर्ण
होय. सौ. उमासाई घाटे यांनी सांगितले आहे की, सरकारने हा पद्य 'स्वस्त
आवृत्ती' म्हणून जनतेला उपलब्ध करून द्यावा आणि मुंबई, पुणे ६० ६०
त्रिपाठीठाणी यांची इतर वेळून लेखकांचा गौरव करावा या बाबतीत मी तूर्त
एवढे आश्वासन देतो की, जेवढे करता येईल, तेवढे करण्याचा मी जरूर
प्रयत्न करीन.

वैदिक आणि पौराणिक सार्वभौम भारतीय श्रद्धांना साम्रत तसे जात
अहेतू पत्ता पेली साम्रतचे विज्ञान आणि पूर्वाश्रमाच्या श्रद्धा यांची सांगड
पालण्याचा उत्तम प्रयोग यथार्थ्याने केलेला असून, त्याचा विशेष महत्त्व आहे.
असे जरी असले तरी या विषयाचे अधिक समोधन द्वाव्यास पाहिजे व
अनुभवावर मार्गदर्शन द्यावे पाहिजे. मुम्बोपगोष्टी आयुष्याचा सगळ्याली इतर
देशीय जनता भारताभडे याच अर्थाने मुम्बाने मार्गदर्शनासाठी पहात आहे. तेव्हा
या इन्फोनातून विचार केल्यास, आजचे प्रमुख वक्ते वि. स. पाणे यांनी केलेली
सचना की, या यथाचे हिंदी, इंग्रजी इत्यादी भाषातून भाषांतर व्हावे हे
योग्यच वाटते

अशा या सरी सांगत शक्ति तत्वाचे समोधन करून व तीन सदांची
प्रगट निर्मिती करून अखिल मानवजातीस यथार्थ्याने पार माडे उपकार केले
जाते. महाराष्ट्र शासनाचा एक शिक्षणमंत्री, अखिल महाराष्ट्र जनतेच्या प्रतीने
मी यथार्थ्याला मानाचा मुद्रा करतो, तो त्यांनी स्वीकारा

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ३ रा

*

देऊळवाडे, देवघर आणि देवता

देवालये, ग्रांथणी आणि मूर्ति

ज्याच्या ठायी दिव्य तेज जधना सामर्थ्य आहे, जी दिव्यशक्ति अदृश्यरूपाने सर्वत्र संचार करते, भक्ताची श्रद्धा उत्कट झाल्यास, जी दृश्यरूपाने व्यक्त होऊन साक्षात दर्शन देते, पूजा अथवा बली याचे ग्रहण करून, भक्ताच्या अगर उपासकाच्या मन कामना पूर्ण करते, साधकांनी सपूर्ण भरसवा दाकल्यावर जी त्याच्या मार्गातील अडथळे दूर करून, त्याचे जीवन निर्मय घ निराराध करते, भक्तांजल सदैव जदृश्यरूपाने उभी राहून त्याचा सामाळ करते, पूजा-बलिदान न केव्हाही जी नुद्ध होते, पण जे सदैव पूजन बलीदान करतात त्यांना प्रसन्न असते, इतकेच नव्हे तर जी भूमितलावरील पंचमहाभूते भक्ताला अनुकूल वनविते, अशी भक्तासाठी मातेप्रमाणे रात्रणारी ती देवता होय. मग ती पार्वती, काली, दुर्गा या स्त्रीरूपात असो वा शिव, विष्णु, गणपति, वरुण इ० पुरुषरूपात असो.

देवतांची कल्पना

चराचर भौतिक सृष्टीच्या पलीकडे अदृश्य, अव्यक्त आणि कल्पनारम्य जशी दुसरी एक सृष्टि आहे, तिला दैवतसृष्टि असे म्हणतात. दैवतसृष्टि म्हणजे विविध देवतांचा पसारा विविध शक्तींची आणि विविध नामांची दैवते या सृष्टीमध्ये राहतात. मानवाला त्याच्या मूळ प्रायमिज अवस्थामध्येच या देवतांचा साक्षात्कार झाला अगर प्रतीती जाली. एकछमवाचनेदेकरून भूतलावरील सर्व

भागाच्या लोकाना आली हा साक्षात्कार त्यांना पंचमहाभूताच्या स्वरूपातून झाला. भयरूपित करणाऱ्या तत्कालीन निसर्ग घटनांचे त्यांना दैवतरूप भासल्या. वादळी वारे, मेघगर्जना, भूस्फ, महाभूस्फ, नैसर्गिक उत्पात हे सर्व पाहतांना आणि अनुभवतांना मानवाना वाटले की, या भोणी तरी प्रचंड शक्तीच्या देवता आहेत आणि जापण अल्पशक्तीची माणसे त्याजरोबर सामना देऊ शकणार नाही. अशा या अद्भुत सामर्थ्यशाली देवतांनी आपले अद्वित, अशुभ करून घेणे, यासाठी मानवाने त्याच्यापुढे माथा नमविला आणि नम्रभावाने प्रार्थना केली. स्तोत्ररूपाने, मंत्ररूपाने प्रार्थना केली. नंतर त्याच्या रूपाची कल्पना स्वभानगुणारून नसविली, त्यांना मूर्तिरूपात साकार केले. ज्या देवता निर्गुण स्वरूपात होत्या त्यांना सगुण-साकार करून, मानवाच्या अतिनिकट आणून नसविण्या.

देवतांचे मूर्तिकरण

अशोक राजाच्या येळेपर्यंत बहुधा सुवर मूर्ति अस्तित्वात नसाव्यात पण त्यानंतर ग्रीक, सेमेटिक संस्कृतींचा स्पर्श झाल्याने त्याची छाया भारतीय संस्कृतीवर पडून मूर्तिकला अस्तित्वात आली. वेदकाल व ब्राह्मणकालात मूर्तिपूजन नव्हते. पण अलेक्झेंडरने बॅक्ट्रिया प्रांत सनपूर्व ३२९ साली जिंकल्यानंतर व बौद्ध-संस्कृतींबरोबर त्याचा स्पर्श आल्यानंतर ही कला चारू झाली. पतंजली व पाणिनीचे टीकाकारही ही गोष्ट मान्य करतात. या वारंतीत चार्ल्स इलियट लिहितात,

Gods in India were not derived from Greece, but they were stereotyped under the influence under western art to this extent that familiarity with such figures as Apollo and Pallas encouraged the Hindus to represent their Gods and heroes in human or quasi human shapes. Buddhism when passed into hands of men accustomed to Greek statuary, the inclination to venerate definite personalities having definite shapes was strengthened.

बरीच उतान्यावरून स्पष्टपणे असे दिसते की, ग्रीक संस्कृतीचा बौद्धांबरोबर सवध आल्यानंतर मूर्तिकला अस्तित्वात आली, यामुळेच भारतामधील अनेक देवांच्या क्षेत्री प्राचीन मूर्ति तादला स्वरूपात जादळत असल्यात. देवतांची स्थापना झालेली होती, पण मूर्ति नव्हत्या.

हाच लेखक पुढे असे प्रतिपादन करतो की,

In early Indian sculpture deities were mostly portrayed in human form, but in about first century of our era, there is

a tendency to depict them with many heads and limbs.' This tendency grows stronger until the mediaeval times it is predominant. It has its origin in symbolism. The deity is thought of as carrying many insignia, as performing more actions than two hands can indicate, the worshipper is taught to think of him as appearing in this shape and the artist does not hesitate to represent it in paint and stone (Hindusim & Baddhism, part 2, Page XXXIV).

या उतान्यावरून स्पष्ट आणि पूर्ण कल्पना येते की, 'मूर्ती' 'मानवी' करण झाल्यावर इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात ही कला वाढली लागली. मूर्तिकरण घडत असताना कारणपत्त्ये मस्तके, हात, आयुधे याचे स्थापन झाले आणि कलाकार त्याप्रमाणे मूर्ति घडवू लागले. गांधारशिल्प हे भारतातील प्रथम शिल्प मानले जाते आणि त्या ठिकाणाचे याचा अनुभव येतो.

ग्रीक रोमन कलेपासून परिणत झालेली ही पाश्चिमात्य कला वास्तवाशी (रिअलिस्टिक) अतिशय जवळची, तर भारतीय चित्रशिल्पात वास्तवाला थोडा अधिक पाटा असून तेथेही जागा कल्पनेसाठी मोठेली सोडलेली आहे. पाश्चात्य शैलीमधील रेखांगाचा हम्पत्यय, शरीररचना व प्रमाण यावर जास्त फटाश असतो; उलट भारतीय शैलीत तेथेही साभाळला जात नाही. यामधील मुख्य भेद सांगावयाचा झाला तर पाश्चिमात्य 'कसे असते' दाखवितात तर भारतीय 'कसे असणे' दाखवितात. या भारतीय शैलीत कलाकाराला मूर्ति घडविण्यात स्वातंत्र्य लाभते अधिक आहे.

इलियटच्या वरील उतान्यावरून असा समज होईल की, देवताचे मूर्तिकरण हे इसवी सनाच्या सुमारास झाले. पण वैदिक आर्यांच्या पूर्वी मोहेंजदारो येथे जी सिंधु संस्कृति होती, त्यामध्ये मातीच्या अनेक वाहुल्या व मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. तीन मुखे, तीन नेत्र आणि दोन शिंगे असलेली शिवसदृश मूर्ति तेथे आढळली आहे. कालांतराने वैदिक आर्यही मूर्तिपूजेकडे वळले. याचा उल्लेख यजुर्वेद, ब्राह्मण-ग्रंथ व धर्मसूत्रे यामध्ये आढळतो. देवमंदिर समोर आले तर त्याला उजवी घाटन जाणे, देवघरातील मूर्ति फुटली, तुटली तर प्रायश्चित करणे इ० विधि त्यामध्ये आढळतात. फार तर असे म्हणता येईल की, इसवी सनापासून मूर्तिकरण झाले, ते मूर्तिकेचे नसून पाषाण मूर्तीचे झाले, व कालांतराने घातुमूर्ति अस्तित्वात आल्या.

मूर्तिपूजेच्या संघर्षात लो. टिळक एके ठिकाणी म्हणतात, 'मूर्तिपूजा कित्येकांस जरी हीन वाटत असली, तरी ज्या कल्पना बाह्येंद्रियास अंगोचरच

असतात, त्या सामान्य जनास विशद करून दाखविण्यास प्रतिमेविषय सांगूनच नाही ' स्वामी विवेकानंद म्हणतात, 'मूर्तिपूजेत सहस्र दोष असले तरी जिने जगाला रामकृष्ण परमहंस दिले ती मी उराशी सदैव बाळगीन '

देवाचे मानवीकरण

वैदिक कालापूर्वी निर्गुण निराकार असणारे देव मंत्रस्वरूपात आले, नंतर यत्रस्वरूपात आले आणि शेवटी मूर्तिस्वरूपात मक्ताच्या कप्पनेनुसार आले. पण एवढ्यावरच त्याची देवगति थांबली नाही ब्राह्मणकालात देवतांचे मानवीकरण करण्याकडे समाजाचा कल जास्त झुकलेला दिसतो त्या काळी मानवात असणारे स्वभावगुण, वर्णव्यवस्था, जीवनक्रम याचाही देवावर परिणाम झाला. माणसासारखीच त्यांना माता पिता, पुत्र पुत्र्या, बंधु भगिनी अशी नाती निर्माण झाली. शक्र, पार्वती, गणेश, स्कंद, सरस्वती, स्वाहा, नदी अशी मालिका याच संध्यातून उत्पन्न झाली असावी त्यांच्यामध्ये परस्पर कलह सुरू झाले. श्रेष्ठकनिष्ठत्वाबद्दल भांडणे सुरू झाली—दक्षप्रजापति व शक्र यांचे कलह पहा—शत्रूजरोवर लढून रूद्र बाढून घेत अशाप्रकारे मानवसदृश अनेक व्यवहारांचा देवतांवर प्रत्यारोप करण्यात येऊ लागला. ब्राह्मण कालातील देवतांचे हे स्वरूप पाहिले म्हणजे शैतानी मानवाच्या जीवननमाची कल्पना येते. स्वतःच्या जीवननमावरून मक्तानी देवतांचे जीवनक्रम ठरविले असले पाहिजेत, अस निश्चितपणे म्हणता येते. साम्राज्या काळीही देवतांची स्वरूपे अगर त्यांचे आहार, पूजक समाजाच्या धारणेप्रमाणे होत असतात, हे जाणून गणशास्त्रज्ञातील मूर्ति, नवरात्रोत्सवातील दुर्गामूर्ति अगर पशुवळी या आचारावरून अनुभवू शकतो.

भारतामध्ये हे घडले असे नव्हे, तर इस्पाण पुराण, ग्रीक पुराणातही असे मानव समाजाच आचार विचार देवतांवर लादले गेलेले आहेत असा अनुभव येतो. अन्य धर्मीयांचे देवता कथात हाच अनुभव येतो.

वणभेद पाहिला तर अग्नि-वृद्धत्वात हे ब्राह्मण, इद्र वृष्ण हे क्षत्रीय, मरुत विश्वदेव हे वैश्य या प्रमाणे मानलेले आहेत. देव हे सन्यवादी असतात अस मानले जाते, पण इद्राने अश्विचेर्चा फसवणूक करणे अगर अग्नि सप्तक्रवाच्या क्रियाची अभिलाषा धरणे, यासारखे नैतिक दुर्गुणही आढळून येतात. इषा, मंद, मत्सर, मोह, स्वार्थ इ० दोषांपासूनही देव अलिप्त नाहीत. यासाठीच 'न देवचरित चरेत्' म्हणजे देवचरित्राचे अनुकरण करू नये असा दडक घातला गेला असांना आपल्या मुगसमृद्धीसाठी त्यांची पत्त उपासना करावी अनुकरण करू नये, हेच साधकाने घ्यानी धरले पाहिजे. श्रीकृष्णाने अनेक क्रिया केल्या, तरी त्याचे अनुकरण माणसाना साम्राज्य शोषणारे नाही.

देवताचे मानवीकरण नेहमीच्या स्मृतीत मिती आले याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे देवताचे जन्मोत्सवाचे देता येईल. मानवाचा जन्मदिवस निरनिराळ्या प्रकारानी साप्रत सर्व सस्कृतीमध्ये साजरा केला जातो. तद्गत परशुराम, राम, कृष्ण, शानेश्वरादि सत यांचे जन्मदिवस साजरे केले जातात. भारतामध्ये अनेक देवस्थाने आहेत व त्याची स्थापना निरनिराळ्या दिवशी झालेली असल्याने त्याच्या स्थापनेच्या दिवशीचा सोहळा करण्यात येतो. देवताची आणि स्थापनेच्या दिवसाची स्मृति साजरी करण्यात, त्या त्या देवताचे जीवनकार्य साप्रतच्या पिढीला समजून याणे, हाच त्यांमध्ये प्रामुख्याने हेतु असतो. या निमित्ताने जनसमुदाय मदिरातून एकत्र जमतो आणि समारंभाने जनतेचे आकर्षण कायम राखले जाते. देवताविषयी आणि देवस्थानाविषयी श्रद्धा वाढवी रहाते. भक्तीचा अपढ मार्ग चालू रहातो. यासाठी देवस्थानातून अगर इतर सार्वजनिक स्थलातून असे उत्सव-समारंभ होणे हे हितकारक ठरते. पूर्वकालीन सस्कृतीप्रमाणे त्या वेळी उत्सव-समारंभ साजरे होत असत. साप्रत जालमानाप्रमाणे, अगर परिस्थितीप्रमाणे थोडा फेरफार झालेला दिसतो आणि साप्रतच्या सस्कृतीचे प्रतिबिंब उत्सवामध्ये पाहता येते. मानवाची सस्कृति बदलते तद्गत देवताच्या स्वरूपाने त्याचे प्रतिबिंब उठते. देवताचा पोषाऊ, ग्राणेपिणे या सर्वांवर मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते, इतके त्याचे मानवीकरण झालेले दिसून येते.

मानवाचे देवताकरण

Divinity the Source of life and divinity the end

—Madhavanath Maharaj

नर करे तो नरका नारायण हो जाय ॥

देवता या शब्दाचा पिचार करीत असताना बरील उद्बोधक वाक्ये पाहण्यात आली आणि मनन सुरू झाल्यावर खालीलप्रमाणे निष्कर्ष निघाला.

भारतीय सनातन सस्कृतीमध्ये वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध यांना देवता मानतात. याचे कारण वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांची उत्पत्ति परमेश्वरी तत्वातून झाली आणि जीवनातील कार्य संपल्यावर पुन्हा परमेश्वर-स्वरूपात विलीन झाले. जीवनात त्यांनी अलौकिक चिरस्मरणीय कार्य केले, त्यामुळे ते नारायण झाले.

साप्रतच्या कलियुगात आपण तेच पाहतो. राणाप्रताप, छत्रपति शिवाजी, तुळसीदास, शानेश्वरादि अनेक सत, यांनी त्यांच्या जीवनात अलौकिक कार्य केले आणि अमरत्व पावले, नारायणस्वरूपी झाले. आज त्यांचे पूजन सर्वत्र

होत आहे सांप्रतच्या प्रियाच्या तमात तेच अनुभवाला येते तो गिळफ, म गाधी, रं भीमराव आंबेडकर, प जवाहरलाल नेहरू यानी जीवनात असामान्य कार्य केल्याने त्याचे उत्सव व पूजन होत आहे

मग द्वापार—त्रेतायुगातील ही विचारसरणी जर कृतयुगान्यंत मागे खेचली तर आपणास कोणते दृश्य दिसेल ? भगवान शंकराच उदाहरण घ्या शंकर हे अनार्यांचे दैवत, आर्यांनी आमसात केले असे अनेकांचे मत आहे पाश्चात्य सशोधन सर चार्ल्स इन्ग्रिड म्हणतो की, दशमशतमान ते शतराजा निमग्न केले नाही याच कारण तेच असावे आर्यांच्या वनप्रवासप्रसंगी अनार्य कशांना ओलवावा ? (सांप्रतही यज्ञयागाचे वेळी दक्षिंताना पाचारण करीत नाहीत, याची उपेक्षाच होत) शंकर भगवानाचे स्वरूप स्वच्छ गौरवर्ण आणि पोपाखडी अनार्यांना ओभेल असाच असतो आर्यांचा वस्त्र म्हणजे घेदामध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे ते अग्नीचे स्वरूप होत ते शिवशंकर एकाच नव्हेत पौराणिक काळातील शिव हा निराळा त्याला नीलकण्ठ, पशुपति, वृषभनाशन अशी जनक नावे आहेत अनार्य हे सैन धर्मी असून शक्तिपूजक होते शिवाला ' मत्समधन ' म्हणजे यज्ञाचा प्रिथ्वस करणारा असे एक नाव होते तत्र यथनार सर जॉन ड्यूफ म्हणतात की, सत्र तत्रे शिवाच्या मुखातून बाहेर पडलेली जादूत जायपथीय लोकामध्ये, मन्त्रिउद्रनाथ हा दुसऱ्या प्रमाणाचा गुरु, पण आद्यगुरु म्हणजे शिवशंकरच मानतात तसेच लिंगायत पंथांमध्ये आद्यगुरु शंकर भगवानांना मानतात व त्यांच्या मुखातून महिल्या पाच शिष्यांना उपदेश मिळालेला आहे यावरून असे म्हणायला वाटते की, प्रत्यक्षात उपदेश करणारा शंकर ही कोणी अलौकिक व्यक्ति अथवा स्वरूप आहे

हिमवान परताची कन्या पार्वती हिच्यासोबत त्याचा विवाह झाला परंतु हे उपनाम असून पूर्वकाळी दुर्वास ऋषींचे ते नाव होते जागि सांप्रतही त्याचाच अपभ्रंश पर्वते असा आपण ऐकतो तेव्हा अशा हिमालय पर्वतराजीतील पर्वत उपनामाच्या राजाची ती कन्या नसली, असे निश्चितपणे सांगता येणार नाही भगवान शंकर हा कैलासपर्वत व आसपासचा प्रदेश याचा प्रमुख असल्याने, हा निवाह झालेला असला शतराज्या सैन्याला भूतगण म्हणतात आणि या नावाची वय जमात हिमालय परिसरात आजही आहे असे सशोधक सांगतात हिमालयाचा प्रवास करून आलेल्या यात्रिकाने लेखकाला सांगितले की, मानस सरोवराला जो राध जयवा धरण आहे, त्यावरून एकरोन बाहेर एका वेळी सहज जाऊ शकतील हे जर सत्य मानले, तर हे धरण ज्या कैलास पर्वताजवळ आहे, तेथील राजा मोठा विश्वन्मा (शक्तिनाम) असला पाहिजे कदाचित् ते शंकर भगवानही असतील

दुसरे उदाहरण घ्यावयाचे, तर इंद्राचे घेता येईल. इंद्राला आपण देव मानतो. पण याच इंद्राच्या राज्यावर जेव्हा सकट ओढवले, तेव्हा राजा दशरथ त्याच्या मदतीला गेला असेही आपण ऐकतो. भूमीवरील अर्जुन इंद्राकडे जाऊन अस्त्र-विद्या शिकून येतो. गजगौरी व्रतासाठी भीम इंद्राचा पादराशुभ्र घेरावत आणून कुती मातेला देतो व धाम ज्ञान्यावर परत करतो. साराश, इंद्रही मानवांरोबर स्पर्क ठेवणारा राजा आहे, नव्हे तो देवाचाही राजा आहे.

वरील सर्व उदाहरणांवरून एकच निष्कर्ष निघू शकतो की, त्या त्या काळी जन्म पावलेल्या व असामान्य कर्तृत्व असलेल्या व्यक्तींचे देवतास्वरूप झालेले आहे.

याला दुजोरा इतर संस्कृतींमधूनही देता येईल. ग्रीक संस्कृतीमधील देवतांचा इतिहास म्हणजे रामायण-महाभारतातील संघर्षाप्रमाणेच आहे आणि त्या ऐतिहासिक व्यक्तींना देवपण दिलेले आहे. इस्त्रायल संस्कृतीमध्ये योहाना ह्या परमेश्वर स्वरूप परात्पर देवाने साहाय्य केल्याने, अब्राहाम, याकोना, योसेफ, सारसे ऐतिहासिक पुरुष देवत्व पावले. इसाई पंथात येशू, इस्लामी पंथात महंमद, शीख पंथात गुरू नानक, जयवा बौद्ध धर्मीयात भगवान बुद्ध यांची उदाहरणे वरील विधानालाच दुजोरा देणारी आहेत.

प्रत्येक मानवप्राण्याची उत्पत्ति परमेश्वरी अज्ञापावून जाई आणि मरणोत्तर जड देह जरी नाहीसा झाला, तरी मूलरूप परमेश्वरामध्ये विलीन होते. असे जरी आहे, तरी काही नामवंत व्यक्तीलाच देवत्व प्राप्त होते, सर्वाना नाही आणि याचे कारण उघड आहे. पृथ्वी सुकृतानुसार जगर समर्थ रामदासाप्रमाणे तपस्येच्या आत्मिक बळावर जाही व्यक्ति चिरस्थायी कार्य करतात आणि अमरत्व पावतात, देवपण पावतात. प्रत्येक व्यक्तीला ते शक्य नाही

देव

अर्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।

अपन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥ गीता १४-१८ ॥

गीतेचा वरील श्लोक देव, दैत्य व दानव या शब्दांवर प्रकाश टाकणारा आहे. सत्त्वस्थ मानव हा दुसऱ्याने मितीही प्राप्त दिला तरी तो सहन करून, त्याचे दुःख निवारण करण्यासाठी झटतो. सात्त्विकवृत्तीने व स्वतःच्या स्वडत्त तपस्येने त्रिभिध जगाचे ज्ञान संपादन करून शुलोकात-स्वर्गात वास्तव्य करतो. शु या धातूचा अर्थ प्रकाशने हा असल्याने, तो शुलोकात वास्तव्य करतो याचा अर्थ असा घ्यावयास पाहिजे की, तो मानवाच्या उच्च मनोभूमिकेवर आरुढ होऊन दिव्य ज्ञानी पुरुष बनतो, म्हणजेच धामक वृत्तीचा देव बनतो. मानवच आपल्या उच्च क्रियेनुसार देव बनतो, इतरांना प्रकाश देतो, मार्गदर्शन करतो.

दैत्य

हा मानव राजस वृत्तीचा होय. तो सहसा स्वतः होऊन कोणाला त्रास देणार नाही. परंतु कोणी त्याला त्रास दिला, तर पूर्णपणे सूड उगाविल्याशिवाय राहणार नाही. शक्य तितक्या इतरांच्या श्रमाचा फायदा घेऊन विलासात राहून घृतकल्ल्या मधुकल्ल्या करून मानवांमध्ये राजस वृत्तीने राहणारा हाच दैत्य होय. ही मध्यम स्थिति होय.

दानव

हा मानव तामसी वृत्तीचा असल्याने, तो मासाहारी, व्यसनी, दुराचारी स्वतः नेहमी संतापाने जळत राहणारा आणि जेथे जाईल तेथे सत्त्विक माणसाला-सुद्धा नेहमी त्रास देत राहील. या भूमीवरील हा स्वयस्फोट तामसी वृत्तीचा राजसूच होय. यास्तव या मानवाचे समाजातील स्थान पाताळ म्हणजे अगदी खालच्या पायरीचे असते.

यानेून असे म्हणावयास हरकत नाही की, भारतीय पुराणातून स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या त्रैलोक्यदर्शक शब्दांचा जो वापर केलेला आहे, तो भौगोलिक प्रदेशाचा नसून, मानवाच्या सात्त्विक, राजस व तामसी मनोभूमिकेच्या वृत्तीचा निदर्शक आहे. भारतीय पुराणातील देवदेवतांची सुद्धे, अगर संबंध याच भूमिकेवरून पाहिल्यास, मानवाचे देवताकरण कसे झाले, अगर होते हे लक्षात येईल. (समाज-शासन-शास्त्र, रे. डॉ. आ. कृ. भागवत, पृ. ५।१२)

यासाठीच सर्व संस्कृति आग्रहाने प्रतिपादितात, 'मानवा, तू परमेश्वरी अश आहेस, जीवनाला अमरत्व येण्यासाठी तपस्या कर. सदासर्वदा विषय-मुक्तात निमग्न न राहता चिरस्थायी स्वरूपाची मानवाची आणि परमेश्वराची सेवा कर आणि अंती माझ्या स्वरूपात विलीन होऊन जा !' शेवटी नराने कार्य केल्यास तो नारायणस्वरूप होईल, हेच सत्य मानावे लागते.

देवता मर्त्ये की अमर्त्ये.

ज्या अर्थी देवतांना जन्म आहे, त्या अर्थी त्यांना मरणही आहे, असे मानावयास हरकत नाही. पण ज्याप्रमाणे अश्वत्थामा, व्यास, हनुमान हे मानवयोनीतील जीव अमर झाले आहेत, असे आपण भारतीय लोक मानतो, तद्वत् काही देवता, विशेषतः ज्या तेजापायून महिषासुरमर्दिनी, मनसा, कात्यायनी इ० उत्पन्न झाल्या, ज्या अयोनी संभवा आहेत त्यांना मरण असणे जरूर आहे असे नाही. पण प्राचीन देव, मधल्या काळाचे देव आणि आजकाळचे देव यांच्या

पिढ्या आपण पाहतो, त्यावरून त्यांना मरण आहे, हे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे (ऋ. ७-२१-७). शतपथ ब्राह्मण व ऐतरेय ब्राह्मण यातही इंद्र, अग्नि, प्रजापति या मोठ्या देवांसह सर्व देवाना मर्त्यच मानले आहे (श. ब्रा. १०-४-३३; ऐ. ब्रा. ८-१४-३४). सवित्याने, अग्नीने व सोमने देवांना अमरत्व दिले असे ऋग्वेदात म्हटले आहे (ऋ. ४-५४-२). ब्रह्मचर्य आणि तप याच्या योगाने देवांनी अमरत्व मिळविले असे अथर्ववेदात सांगितले आहे (अथर्व. ११-५-१९). सोमयाग वेत्याने देवांनी मृत्यूवर विजय मिळविला असे तैत्तिरीय संहितेत म्हटले आहे (७-४-२१). पुराणकारांनी देवता अमर मानल्या गेल्या, परंतु अमरत्वही सापेक्ष आहे, म्हणजे कल्पान्ती सर्व देवदेवता नष्ट होतात अशी त्यांची धारणा आहे. यशयागाने देवांनी अमरत्व मिळविले.

देवतांचे अस्तित्व मान्य केल्यावर साहजिकच या देवता कोठे राहतात असा प्रश्न मानवापुढे उभा राहिला. नेत्रांना त्या साक्षात दिसत नाहीत. पृथ्वीवर त्रिपंत स्वरूपात आढळत नाहीत, त्याअर्थां त्या आकाशात राहात असाव्यात अशी कल्पना पुढे आली. मग त्याचे रक्षण उच्चस्थानी, सुस्थितीत असल्याने त्याला स्वर्ग हे नाव प्राप्त झाले. पण तेथेही देवतांचे कमीअधिक महत्त्वाप्रमाणे निवासस्थानाची नावे रुढ झाली आणि भूलोक, स्वाहालोक, गोलोक अशी निरनिराळी नावे आली. मानवाच्या वसाहतीमध्ये ज्याप्रमाणे कमीअधिक सोयीने वसतीस्थाने निर्माण केलेली असतात, तोच आरोप येथे देवतांच्या बाबतीत केलेला आढळून येतो. याच मंथात 'देवतांचे मरण' याविषयी उल्लेख इतरत्र आलेला आहे. त्याचा मतितार्थ असा की, देवतांचा उच्चकाळ संपला आणि त्यांची पूजाअर्चा थांबली म्हणजे तेच त्याचे मरण होय, असे मानले जाते. समुद्र-मंथनानून जे अमृत निघाले, ते फक्त देवांनीच घेतले आणि त्यामुळे त्यांना अमरत्व प्राप्त झाले आहे, असेही पुराणकार सांगतात.

देव हे मूलतः मर्त्यच होते आणि त्यांना मृत्यूचे भयही वाटत असे. त्या भयानून मुक्त होण्यासाठी ते प्रजापतीकडे गेले व प्रजापतीने त्यांना नवरात्र विधानाने अमरत्व दिले, अशी कथा तांड्य ब्राह्मणांत आहे (१२-१२-१). देव हे कधीही क्षोषत नाहीत (श. ब्रा. ३-२-२२). देवांची सर्व पापे शून्य गेलेली असतात (श. ब्रा. २-१-३-४). मानवांनी अतिशय पुण्य संपादन केले तर त्याला इंद्रपदंही प्राप्त करून घेता येते, स्वर्गपद प्राप्त होते. पण तो पुण्यसाठी संपल्यावर पुन्हा भूतलावर जन्म घ्यावा लागत असे गीता मंथात प्रतिपादिले आहे. देवतांची मूर्ति तयार करून बसविली म्हणजे तिच्यात देवत्व आपोआप येत नाही. प्राण-प्रतिष्ठा करून मंत्राने तिजमध्ये जिवंतपणा आणवा लागतो.

या संप्रति विवेचनाचे सार हेच म्हणता येईल की, देवता या जर मूल परमतत्त्वाचा अंश आहेस असे मानल्या, तर ज्याप्रमाणे मूलतत्त्व अमर आहे, त्याला मृत्यु नाही, त्याप्रमाणे देवतानाही प्रत्यक्ष मृत्यु येण्याचा त्याला मृत्युरूप होण्याचा योग्य नसावा असे वाटते मानव अमराच्या मागे जेवढा धाडतो, तेवढा मर्त्याच्या मागे धाडणार नाही.

Does the dying God die by compulsion or by choice ? With generosity or with bitterness ? Out of love or despair ? In what spirit does the dying God go to his death ? (Arnold Toyenbee Study of History, Vol I Page 621)

भारतीय शास्त्राप्रमाणे पाश्चात्य संशोधकाने या विषयाचा ऊहापोह केलेला आहे, हे वरील उतान्यवरून घ्यानी येईल याचा आग्रह असा की, देवाचे मरण त्याच्या स्वाधीन आहे का ? भौमाचार्याप्रमाणे ते इच्छामरणी आहेत ? का मरण त्याच्यावर लादले जाते ? आशा निराशेच्या द्वंद्वात सापडून ते मरण पावतात का भूमीवरील जापले कार्ये संपले आहे म्हणून प्रेमाने पृथ्वीचा निरोप घेतात ? मानवाचा भूलोकावरील अवतार संपल्यावर पाप पुण्याच्या संचिताप्रमाणे तो जसा स्वर्ग अथवा पाताळ येथे जातो, तद्वत देव कोणत्या योनीत प्रवेश करतात ? इत्यादि प्रश्न लक्षात घेऊन पुढे करून असा प्रश्न केला आहे की, देवयोनीतील महाभागाना जर मरण चुकवता येत नाही तर भूलोकावरील मानवांनी आपल्या प्रिय पुत्रासाठी अगर इतर प्रिय जनासाठी, ते मृत्यु पावल्यावर का शोक कराना ? परमेश्वराने तुम्हाला पुनर्दिला, काही काळ तुमच्या संगतीत ठेवला नंतर त्याने परत नेला मग वाईट का वागणे ? ज्या मूल तत्त्वातून पुत्राची उत्पत्ति झाली त्यामध्ये विलीन झाला, तो अमर झाला यासंगत दुसरा एक लेखक ' एंटीपात्र ' याचे सारसर्वस्व काढता की, ' The One remains The many changeth and pass ' ह्या नावाचे आगळ कवितेत जोड्याचे वर्णन करतांना हेच तत्त्व मांडलेले आहे तो म्हणतो, ' Men may come and men may go But I go on forever ' माणसे येथोत अगर जाथोत, जन्म पावोत अगर मरोत, शककेंते पुरुषज्याची देवयोनीतील देवातांप्रमाणे पूजन होते, ते उपजोत अथवा पुन्हा पंचतत्त्वात विलीन होतोत परमेश्वर हा एकच आहे व तो अनंत काळ राहणारा आहे जो मानव त्या एकावर म्हणजे सर्वसाक्षी अनंतकोटीब्रह्मांडनायकावर विश्वास ठेवतो त्याचे अस्तित्व मानतो, त्याची निश्चासने सेवा करतो, तोच अमर होतो पाश्चात्यांचे हे निवार मुद्दाम देण्याचे कारण इतकेच की भारतीय तत्त्वज्ञानापेक्षा त्यामध्ये काडीचाही फरक नाही हे दर्शविणे होय मूल तत्त्व सर्वत्र एकच मग तो भारतीयांचा राम-कृष्ण बुद्ध असो, मिर्नॉन संस्कृतीचा श्यामिष असो, सुमेरियनचा तामुज असो,

हिराईटचा अँटीस असो, सिरियाचा अँडॉनिस असो, ईस्लामचा महंमद असो अगर ख्रिस्ताचा येशू असो.

देवतांची वंशवृद्धि नाही

देवतांचे तात्त्विक स्वरूप या प्रकरणात देवांना मुले का होणार नाहीत, याबद्दल शाप असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. ब्रह्मा, विष्णु, महेश अथवा इतर देव-देवतांकडे आपण पाहिले तर त्यांची वंशवाद आपणाला दिसून येत नाही, वंशपरंपरेने एकादे देवाचे क्षेत्र चान्द्र आहे असे आपणांस दिसत नाही. यासंबंधीचा दुसरा उल्लेख, पुराणात आहे तो असा. वृत्रासुर दैत्याचा वध करण्यासाठी दधीची ऋषींकडे सर्व देव गेले आणि त्यांनी त्याच्या अस्पर्धी मागणी केली, सत्कार्यासाठी आपल्या अस्पर्धीचा उपयोग होत आहे, हे पाहून ऋषीने योग्यळाने आपला अवतार संपविला आणि देवांची इच्छा पुरी केली. त्या अस्पर्धीपासून घटकोनी वज्र बनवून, इंद्राने वृत्रासुराचा नाश केला. पण हे सर्व घडले तेव्हा ऋषीपती आश्रमात नव्हती. परत आल्यावर तिला सर्व प्रकार समजला आणि त्या परम दुःखद स्थितीत तिने देवांना शाप दिला, 'तुमचा वंश वाढणार नाही.' सहगमन करण्यापूर्वी आपले पोट स्वहस्ते चिरून गर्भ बाहेर काढून पिंपळाच्या वृक्षाखाली ठेवला आणि नंतर ती सती गेली. या ऋषीचा आश्रम सरस्वती अथवा गंगा तीरावर होता असे पुराणात सांगितले आहे. या शापामुळे त्यांची वंशवृद्धि नाही असेही मानले जाते.

ऋग्वेदातील देवता

वैदिक आर्यांनी या पंचमहाभूतात्मक देवतांना आपल्या सूक्तांमध्ये जागा दिली. त्यांचे कर्तृत्व गाऊन प्रार्थना केली. इंद्रावातरूपी वायूला 'मरुत देवता म्हणून सूक्ते रचली. हे मरुतांनी तुमचे, सामर्थ्य अफाट आहे. तुम्ही सर्व लोकांना हलवून सोडता, कंपीत करता, आमचे रक्षण सदैव करा (ऋ. ५-५४-५९). अनेक महिने अंधारात वावरल्यावर जेव्हा उषादेवीचे दर्शन झाले तेव्हा त्यांनी प्रार्थना केली, 'हे उषादेवी, जेव्हा तू आपला दिव्य प्रकाश पसरतेस, तेव्हा विश्वाला आपले प्राणचैतन्य मिळाले असे वाटते. तू आपल्या विशाल रथात बसून जाताना आमची हाक ऐक.' (ऋ. १-४८-१०). ज्या भूतलावर मानव वस्ती करून आहे आणि अनेक परीने ज्यांचे पालनपोषण करते, म्हणून पृथ्वीला देवता मानून स्तुति केली, 'हे पृथ्वीदेवते, आम्हांवर तू प्रसन्न हो. तुझ्यापासून कोणालाही उपसर्ग होणार नाही. आपल्या पांठीवर तू सर्व प्राणीमात्रांना धारण करतेस. आम्हांला सर्व सौख्य प्राप्त करून दे.' (ऋ. १-२२-१५). याप्रमाणे अनेक देवता मानल्या गेल्या.

नासदीय सूक्ताचे म्हणणे असे की, देवता या सृष्टीनिर्मितीनंतर उत्पन्न झाल्या (ऋ. १०-१२९). एका जघाने हे उरोही आहे. कारण सृष्टीमरील प्राणी निर्माण झाल्यावरच त्यांनी देवतास्त्पना प्रत्यक्षात आणली. याशिवाय कश्यप ऋषींची भायां अदितीपासून जे पुत्र जन्माला आले ते देव व दितीपासून जन्म पावले ते दैत्य होत, ही कल्पना आपण मान्य केलेलीच आहे.

देवताच्या स्वभावविषयी यास्क सांगतात की, देवताचे जे चरित्र मानवा-पुढे उभे आहे त्यामध्ये मानवी गुणधर्म दिसत नाहीत (निरुक्त ७-४). पण सर्वसाधारणपणे पाहिले तर काही जलौकिक गुणानुळेच देवताना श्रेष्ठता आलेले आहे यात संशय नाही, देवताचे स्तुतिपाठक अथवा ऋषि, पुरोहित आपल्या हृष्ट देवतेचे महात्म्य वर्णन करताना अतिशयोक्तीने व इतरांना गौणत्व देऊनच वर्णन करीत असतो, हे प्रत्यक्षी दिसून येते. ग्रीक पुराणकथांत तर मानवाचे अनेक गुण व समाजरीतींचा देवताच्या ठायी आरोप केल्याचे दिसून येते. तेव्हा नाही म्हटले तरी मानवस्वभावाचा बराचसा भाग देवताच्या स्वभाववर्णनात आढळून येतो असा अनुभव आहे.

पण देवाचे आध्यात्मिक दृष्ट्या महत्त्व कमी होण्यास थोडेसे वेगळेच कारण घडले आहे. प्राथमिक अवस्थेतून मानवाची प्रगती झाली आणि तो बऱ्यावाईट घटनांचा जेव्हा आपल्या बुद्धीच्या आधारे शोध घेऊ लागला, त्या त्या देवताचे सामर्थ्य व कारकत्व याचा साधकवाधक विचार करू लागला, तेव्हा त्याला समजून चुकले की, देव हे स्वयंप्रकाशी नसून, त्याचे अस्तित्व एका परमात्म्य तत्त्वावर अधिष्ठित आहे आणि त्याच्या प्रकाशाने ते प्रकाशित झाले आहेत. मानवाला हे समजून आल्यावर देवांच्या अनिर्वच्य सत्तेची कुंडले आपोआप गळून पडली. श्रीकृष्णानी यासाठीच गीतेमध्ये अर्जुनमुखांने सांगितले की, 'हे विश्वरूप भगवंता, देवांचे हे संघ तुझे ठायी प्रवेश करीत आहेत. काही देव भय पावल्याने हात जोडून तुला प्रार्थना करीत आहेत.' सारांश तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात ज्यांनी पदार्पण केले, त्याला देवांचे सत्यस्वरूप समजल्याने, तो या देवांच्या दास्यातून मुक्त झाला आणि मूळ निर्गुण स्वरूपाचा पूजक झाला.

(भा. सं. कोश, भाग ३).

यजुर्वेदातील देवता

प्रजापति ही देवता या ठिकाणी प्रामुख्याने दिसते. अस्तित्वात असलेल्या सर्व प्राणिमात्रांना तो व्यापून उरला आहे आणि त्याच्याहून अधिक सामर्थ्याचा दुसरा देव नाही अशी या वेदाची धारणा आहे. ऋग्वेदातील ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांना या ठिकाणी दुय्यम स्थान दिले आहे. प्रजापतीपेक्षा दुसरा कोणताही श्रेष्ठ देव नाही, तो पृथ्वीतील चराचर वस्तूंच्या ठिकाणी अंतर्यामी रूपाने प्रविष्ट

आहे. षोडशकलात्मक लिंगशरीर धारण करणारा, प्रजेच्या रूपाने स्वतःच सृष्टीमध्ये रममाण होणारा, जसा हा प्रजापति, अग्नि, वायु व सूर्य या तीन ज्योतींना प्रकाशित करतो. कल्पान्ताच्या प्रलय जलात प्रजापति हा प्रथम जन्माला आला (वाज. स. २३-६३; ८-३६).

अथर्ववेदातील देवता

ऋग्वेदातील बहुतेक देवता या वेदाला मान्य आहेत. त्याव्यतिरिक्त अमुर, पिशाच, गधर्व, अलीक, किमीदिन, तक्षक इ० देवता मानलेल्या आहेत.

ब्राह्मणग्रंथांतील देवता

देव आणि अमुर हे कश्यप प्रजापति याचे दोन पुत्र होत. देव हे वनिष्ठ तर अमुर हे जेष्ठ होत (रा. ब्रा. १४-४. १-१) प्रजापतीने आपल्या मुलाने देवाना उत्पन्न केले तर प्राणाने दैत्यांना उत्पन्न केले. यमु, रुद्र आणि आदित्य या सर्वांची मिळून ३३ सख्या सांगितली आहे. (ता. ब्रा. ४-४-११).

उपनिषदांतील देवता

चैतन्ययुक्त अशी शक्तिकेंद्रे किंवा शक्तीची उगमस्थाने पिंड-ब्रह्मांडात आहेत, ती सर्व देवतारूप होत. सृष्टिचक्राचे नियंत्रण करणाऱ्या अनेक शक्ति आहेत पण सघट्टक, प्रकाशक आणि कार्यकारी असे तीन प्रकार उपनिषदकारांनी केलेले आहेत आणि ऋग्वेदोपेक्षा हे वर्गीकरण वेगळे आहे. प्रश्नोपनिषदाचे दुसऱ्या प्रश्नात भार्गव ऋषींनी पिप्पलाद ऋषीला प्रश्न केला की, ' किती देवता प्रजेचे धारण करतात, कोणत्या देवता प्रजेली प्रकाशित करतात, या सर्व देवतात कोणती देवता श्रेष्ठ आहे ? ' त्यांनी सांगितले की, ' पृथ्वीचे वारणपोषण करणारी पंचमहाभूते या सघट्टणा देवता, चंद्र, सूर्य, इंद्र या देवतांच्या रूपाने शरीरातील प्राणशक्तीचे व्यावहारिक कार्य चालते म्हणून या प्रकाशक देवता होय. शरीर, इंद्रिये, मन, बुद्धि, जीव या सर्व समुच्चयाला आत्मा असे म्हटले आहे. या आत्मशक्तीवरच निश्चातील सर्व कार्ये आचारित असतात, म्हणून ती कार्यशक्ति होय. '

पौराणिक देवता

या काळामध्ये मूळच्या वैदिक देवता आपले श्रेष्ठत्व टिकवू शकल्या नाहीत. वरुण ही जसामान्य वैदिक देवता पुराणकाळात साधी जलदेवता झाली. पौराणिक काळी वैष्णव जगज्ज्ञेय धर्म प्रचलित होताच, इंद्राचे महत्त्व कमी होऊन गौण स्वरूपात कधी-काळी त्याचे पूजन होऊ लागले. अनेक देव नुसते दिक्पाल स्वरूपात वावरू लागले. या काळात देवतांचे स्वभाव आणि

उभे करून, त्यावर मेणवत्ती असलेले कडील टागण्यात येऊन पितराना आग्राहून करण्यात येते दुसरे दिवशी गावात सगळ्या मिरवणुकीने घडम्यापर्यंत जाऊन पितराना घोघर येण्याचे निमंत्रण दिले जाते त्या समयी प्रार्थना होत, ' गतमृत पितरानो, या मंगलप्रसंगी आमच्या घरी येऊन, आमच्या आतिथ्याचा स्वीकार करून, आम्हाला आशीर्वाद द्यावेत ' (हिंदुस्थानातही घराघरी पितरासाठी जाकाश दीप जाळून १५ पामून कार्तिक १५ पर्यंत लावले जातात अलीकडे ही प्रथा कमी होत आहे)

मिरवणुकीतील मंडळी घोघर परतल्यावर, मिष्टान्न भोजन तयार करून टरलावर व्यवस्थित रीतीने पात्रे मांडून, आसने मांडून खोली बंद करण्यात येते हेतु असा की, मृतात्म्यानी आत्ममध्ये असून ज्ञातचित्ताने भोजन करारे शीजारी पाजारी एकमेकांच्या घरी भेटी देऊन तेथील पितराना भद्राजली अर्पण करतात तिसऱ्या दिवशी घोघर रुद्धानशी होळी पेटवून पुढा मिरवणुकीने घरी आलेल्या पितराना सीमेबाहेर पोहचवून देतात एखादा मृतामा चुकून भोजनात गर्क होऊन अथवा मोहामुळे मागे राहिला असेल, तर त्याने तसे राहू नये, म्हणून परत आल्यावर घराचे छपरावर पापाण अगर विटाचा मारा करतात * हेतु असा की, त्या आत्म्याने निरू जावे

तिसरे दिवशी भोजन खोलीचा दरवाजा उघडून, तेथील उच्छिष्ट अन्न जमा करून, नागामधून समुद्रात सोडून देतात यातील हेतु असा की, मार्गीवर पितराना काही दिवस तरी अन्नपुरवठा व्हावा

कॅल्फोर्नियामधील रेडइंडिअन हा समारंभ पेन्सिल्वेनियामध्ये साजरा करतात, व तो अनेक दिवस चालतो उत्सवाच्या दिवसात मासासन्न वर्ण्य असते, इतकेच नव्हे तर काही धार्मिक माणसे कडकडीत उपवास पाळतात या दिवशी वैशिष्ट्य असे की, एका मोहल्यातील मच्छी दुसऱ्या मोहल्यात सगळ्या मिरवणुकीने व हाती देवदारु लाकटाची पेन्ती मंडाल घेऊन जातात शरीरे रंगिरंगी रंगवलेली, परत चिमटवलेली आणि नव्या कपड्यांनी मुशोभित केलेली असतात दुसऱ्या घस्तीत गेथार एर एक माणूस निरनिराळ्या घरातून प्रवेश करतो आणि स्वगत्य पितर म्हणून त्याच स्वागत होते काही ठिकाणी रडारुंदी होते, भोजन होते, नृत्य होते आणि नंतर पुढा मिरवणुकीने घरी परत येतात

* टीप-महाराष्ट्रात विगेषत कोकणप्रांती गणपति मूर्तीचे विसर्जन केल्यावर नदी नाव्यातून जाणलेले रत्ना जयवा खणे, घरावर पेकण्याची रुढी आहे त्याचा या पितराच्या रुढाणी समर्थ आहे काय, याचा विचार शाश्वत पाहिजे

जर्मन देशात बहुधा नोव्हेंबर महिन्यात हा उत्सव पाळतात, त्या वेळी घडग्याना रंगसपेती करून, वर कोळशाची पूड पसमून, लाल रंगाच्या चित्र-विचित्र आकृति काढतात व नारिंगी रंगाच्या फुलांनी आणि कलाकॄतींनी सुशोभित करतात. घरामध्ये सकाळपासून दोन प्रहरपर्यंत पूजापाठ होतो आणि घरातील देवालयाचे वेदीवर मिष्टान्न भोजन ताटे ठेवून, त्यामध्ये गन्ध आणि वस्त्र ठेवले जाते. त्याच्या या कृतीने मृतात्म्याला अन्न आणि वस्त्र मिळेल, अशी त्यांची धारणा असते. काही भद्रावान माणसे, त्या रात्री पितराचे नामाने रुदनही करतात, अगर त्याच्या आठवणीची गाणी गातात.

युरोप खंडातील इतर देशही 'सोल्ड डे'—मृताचा दिवस पाळतात. घरात आगमन करणाऱ्या पितरांना घ्रास होऊ नये व ती वेळा कोणत्या स्वरूपात येतील याची शाश्वती नसल्याने त्या दिवशी घरातील केकचराही काढीत नाहीत. घरामध्ये 'सोल्ड फेक' बनवितात आणि टेबलावर माडून ठेवून नंतर सर्वजण त्यातील प्रसाद घेतात (सदानंद चेंदणकर, मराठा, २४-९-६७)

भारत हा अनेक परंपरेचा गाभा समजला जातो. भाद्रपद महिन्यात पितृपक्ष शास्त्राने ठरवून दिलेला आहे. त्या त्या तिथीला पितरांना आवाहन करून, परिस्थितीप्रमाणे त्याचे स्मरण करावे. ज्याची तिथि माहीत नसेल अशासाठी 'सर्वपितृ अमावास्या' हा दिवसही नेमून दिलेला आहे वैशाख शु ३ (अक्षय्य तृतीया) ही तिथि पितृतिथि म्हणून पाळली जाते. कुभोदकाचे महत्त्व यात आहे. पण दिवसेंदिवस ही रूढीही नष्ट होत आहे आसेष्टानी एकत्र जमून हा सोईळा याजरा करावा ही परंपरा लुप्तच झाली आहे. पितराबद्दल अभिमान अगर आदर कमी होत असून, वारस म्हणून त्याची शेष संपत्ति मात्र उपभोगावयास पाहिजे, पण त्याचे स्मरण नको, ही वृत्ति गळावत आहे. अशा वेळी भूगोलावरील आपले इतर बांधव काय करतात, हे पाहणे उपयुक्त ठरावे, म्हणून वरील भाग घेतला आहे. आपल्या पूर्व परंपरा राखणे, अथवा नव्या बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे सुधारणा करून राखणे, ही भारतीय वृत्ति तेवत राहिली पाहिजे.

भारतीयांची ही पूर्वपरंपरा काही निश्चित सिद्धान्तावर आधारीत आहे, हे स्वामी विज्ञानानंद (लोणावळा) यानी एका लेखात मांडले आहे.

त्याचे म्हणणे असे की, सूर्यासारख्या जड पदार्थाच्या प्रकाशाच्या गति एका सेकंदाला १,८६,००० मैल आहे. दुसऱ्या एकाद्या प्रभावी गोलाची गति यापेक्षाही खूपच अधिक असली तरी तिला मर्यादा आहेच. परंतु गतीमध्ये

सांगितल्याप्रमाणे 'चंचल हि मनः कृष्ण' मन आणि आत्मा यांच्या चलन-वल्गुला मर्यादा नाही. या अ-जड वस्तूचे सामर्थ्य मात्र जाणवते. माणसाचा मृत्यु झाल्यावर त्याचा आत्मा धरामोवती घुटमळत असतो, आणि वाटीतील दूध नाहीसे होणे, पीठार पाऊले उमटणे, क्वचित् प्रसंगी त्याच्या अस्तित्वाचा दृष्टिभ्रम उत्पन्न होणे आणि दहाव्या दिवशी पिंडाला काकस्पर्शाचे वेळेची निरनिराळी दृश्ये अनुभवास येणे, याप्रमाणे त्याचे अस्तित्व सिद्ध करता येते. (लेखकाने हे अनुभव घेतलेले आहेत). पण या आत्म्याची छायाचित्रे मिळणे अशक्य आहे.

आधुनिक सशोधक डॉ. जे. डी. ज्यार्डन, गार्डनर, प्लोटेनाव हे मान्य करतात की, ज्याप्रमाणे जिवंतपणी आत्मा मनाच्या सामर्थ्याने बाह्य वस्तूची स्पर्श साधू शकतो, वस्तूला स्पर्श न करता मनाच्या सामर्थ्याने हलवू शकतो, तोच आत्मा अमर असल्याने शरीर नष्ट झाल्यावरही यरीलप्रमाणे कृति करून दाखवू शकेल, हे तर्कदृष्ट्या सुसंगत आहे. तेव्हा जड शरीरावरून आत्मा नष्ट होतो असे म्हणता येणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानाप्रमाणे अणुरेणूही नष्ट होत नाहीत, फक्त रूपांतरीत होतात, तर सूक्ष्मतम आत्मा नष्ट होणारच नाही. मृत्यूनंतर तो शिष्टांक राहतो, हालचाल करू शकतो, वस्तु प्रेरित करू शकतो, पण तो आपला शक्तिव्यय मान करीत नाही. (विज्ञानानंद, लोकसत्ता, मुंबई १-१०-६७)

योगसामर्थ्याने मानव आपली इच्छाशक्ति प्रयत्न करू शकतो आणि त्यायोगे अचेतन वस्तूंमध्ये चैतन्य निर्माण करून त्याची हालचाल करू शकतो. यासंबंधी नुस्तैच एक उदाहरण वाचण्यात आले. सौ. नेली मिखाई लोवा नावाचा ४० वर्षे वयाची रशियन स्त्री यरीलप्रमाणे प्रयोग साप्रेत करीत असते आणि तिच्या मृतीच्या डॅक्क्युमेंटरी फिल्मही घेण्यात आलेल्या आहेत या तिच्या प्रयोगाचे वर्णन करताना 'टॅस' वृत्तसंस्था म्हणते की, ज्या वस्तूंमध्ये चैतन्य निर्माण करावयाचे असते, त्या वस्तूकडे ती स्त्री काही वेळ टक लावून पहाते आणि नंतरच ती वस्तु हालचाल करू लागते. टेबलावर पावाचा तुकडा आहे. त्यासडे पाहिले म्हणजे तो आपोआप हालचाल करून तिच्या मुखात येऊन पडतो. पदार्थांना जशी ती गती देऊ शकते, तशी गतिमान पदार्थ घाबवूही शकते. जमिनीवरील वजने आपोआप तागडीत जाऊन पडू शकतात. पण या प्रयोगा-नंतर तिचा शक्तिपात होतो, ती यरून जाते, थोडेसे वजनही कमी होते, एवढेच नव्हे तर हृदयाच्या स्पंदनाची गतीही वाढते. ही विद्या ती आपल्या मातेपासून शिकली

(नवशक्ती, मुंबई, दि ८-४-१९६८)

योगसामर्थ्याने होत असलेला हा प्रयोग मात्र नवीन नाही. इंदूर येथील नाथमहाराज याप्रमाणे एखाद्या श्रीपळाकडे पाहताच ते पुढे जाऊ लागे

आणि काही वेळाने परतही आणीत असत. या विद्येतील अभ्यासकाने लेखकाला असेही सांगितले आहे की, सन १९२७ चे सुमारास असे प्रयोग परदेशात प्रथम झालेले आहेत. मनुष्य खुर्चीवर बसलेला आहे आणि त्याला विजेचे बटन दाबून दिवा लावायचा आहे, तर याप्रमाणे बटनाकडे पाहिल्यावर ते आपोआप दाबून दिवा लागला जाई. याचा खुलासा त्याने असा केला की, योगसामर्थ्याने जड देहातील चैतन्य आत्मा या वेळी बाहेर अलग होतो आणि वस्तुची हालचाल करून परत जडदेहात येतो. अशा प्रकारचे सामर्थ्य असणारे योगी भारतामध्ये पूर्वी अनेक होते. आजही क्वचित् ठिकाणी आहेत, पण प्रयोगात जो शक्तीचा न्हास होतो तो पुन्हा भरून येण्यास तपश्चर्या करानी लागत असल्याने हे प्रयोग करणे श्रेयस्कर नाही. सरांश इतकाच की, सौ. नेह्री मिखाई बाईंचा प्रयोग काही नवीन नाही. भारतीयांना तो पूर्वीच शत आहे.

अतिमानवी देवता

देवता आणि मानव यांचेमध्ये एका देवसदृश्य योनी रूपना केलेली आहे. या योनीमध्ये अनेक संघ आहेत. विद्याधर, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, आणि भूत अशी ह्या संघाची नावे आहेत. देवतापेशा यांचे शक्तिसामर्थ्य कमी पण मानवापेशा मोठे आणि अद्भुत आहे, म्हणून यांना अतिमानवी देवता म्हणतात. या संघाचा विशेषगुण असा की, देव आणि मानव या दोघातही आपले संघ ठेवून त्याचे हिताहित पाहतात. याने विशेष गुणधर्म वर्णन केलेले आढळतात, ते असे—

- (१) यांना दैनिक आणि मासिक असे उभयविध सामर्थ्य असते.
- (२) संघदेव लोकांचे आसपास वावरतात.
- (३) विनापंख आकाशात भरान्या मारू शकतात.
- (४) काही संघ नृत्य, गीत, वाद्य या कलांत प्रवीण असतात.
- (५) रूपे पालटून पृथ्वीवर संचार करू शकतात.
- (६) रात्रीचा संचार विशेष प्रिय असतो.
- (७) औषधी वनस्पतींचे मूळम ज्ञान असते.
- (८) सामान्यतः हे शिवाचे उपासक असतात.
- (९) मनात येईल त्या ठिकाणी प्रकट होतात वा अंतर्धान पावतात.
- (१०) काही वेळा यातील स्त्री-पुरुषांचा मानवी स्त्रीपुरुषाशी संघ होऊ शकतो.

अंतरिक्ष देवता

अंतरिक्ष म्हणजे आकाशाची पोळी. तेथे राहणारे देव. इंद्र, मित्र, अपानपात, अहिर्बुध्न्य, रुद्र, मरुद्गण, वायु पात, पर्जन्य इ० देवता या वर्गात मोडतात. इंद्र हा देवाचा सेनापति असून शिवाय भेषागर्जेची देवता आहे. अपानपात हा जलदेवतेचा पुत्र असून चहूबाजूने पाण्याने घेरलेला आहे. तीन दिव्य त्रिया त्याच्यासाठी अत्र धारण करीत असतात मातरिश्वा ही अग्नि उत्पन्न करणारी देवता म्हणून त्याजबरोबर नेहमी संबंधित असते. अहिर्बुध्न्य याचा संबंध गार्हपत्य अग्नीबरोबर दाखविला जातो त्याचा स्वभाव हानिकारक दाखविला असल्याने तो बहुधा अहिवृत्तच असावा. अज एकपाद ही एक वायवीय देवता आहे रुद्रदेवता हा मरुताचा पिता मानला असल्याने, नेहमी त्याच्या बरोबर संबंध येतो रुद्र म्हणजे रडविणारा अशी शब्दाची व्युत्पत्ति देतात. पर्जन्य ही एक वृष्टिदेवता व वनस्पतीची फलोत्पादक देवता आहे.

अमूर्त देवता

ज्यांना मूर्तीप्रमाणे कोणतेही दृश्यरूप नाही अशी देवता. ऋग्वेदामध्ये ज्या देवतांची प्रकृति अमूर्त धारणा मिळा अमूर्त भाव यांच्यावर आधारित आहे, अशा देवतांचे दोन वर्ग आहेत काम, मन्यु, भद्रा, अदिति, दिति या पहिल्या वर्गात मोडतात, तर धातु, त्वष्ट या दुसऱ्या वर्गात मोडतात

दिव्य देवता

सूर्यमंडळाच्या परिसरात प्रकाशात ज्या देवता आहेत त्यामध्ये सूर्य, वरुण, मित्र, सूर्य, सविता, पूषा, निवस्वान, आदित्यगण, उषा व अश्वी यांचा समावेश होतो शेवटची दोन नावे वगळली, तर बाकीची नावे सूर्यदर्शकच आहेत हे कळून येईल मित्र हे जरी सूर्याचे नाव असले तरी मित्रा-वरुण हे जोडनाव उच्चारले जाते आणि त्यावरून या दोघांचा घनिष्ट संबंध दाखविला जातो सविता हे सूर्याचे नाव, उदय होण्याच्या पूर्वीचे मानले जाते. पूषा ही रथावर-जगमाची अधिपति देवता मानली जाते आणि यासाठी सरक्षण व संपत्ति पाहिजे असल्यास या पूषा देवतेची प्रार्थना केली जाते निवस्वान हा यमी, मनू व अश्विन् देवांचा पिता आहे. मान काळी पूर्वेकडे आकाशाची जी स्थिति दिसते, त्याला उषा म्हणतात.

परिवार देवता

प्रमुख देवांच्या अनुषंगाने असणाऱ्या आणि त्याची परिचर्या करणाऱ्या काही लहान देवता असतात, त्यांना परिवार देवता असे म्हणतात. या मुख्य देवतावर अवलंबून असतात. विष्णु प्रमुख देवता असेल तर आप्ताच्या लक्ष्मी,

भूदेवी, गरुड, विष्वक्सेन आणि विष्णूच्या हातातील आयुधे शस्त्र, चक्र, गदा, पद्म ह्या सर्व परिवार देवता होत. शिव प्रमुख असेल तेथे पार्वती, स्कंद, गणेश, नंदी, चंडेश, वीरभद्र, भैरव, क्षेत्रपाल इ० इ० परिवार देवता होत. देवी प्रमुख असेल तर सप्तमातृका, नवगौरी, योगिनी इ० परिवार देवता होत. साराश, त्या त्या प्रमुख देवताबरोबर त्याचा जो परिवार असतो त्यांना परिवार देवता म्हणतात.

पार्थिव देवता

पार्थिव या शब्दाचा अर्थ भूपृष्ठावरील अथवा भूपृष्ठाशी संबंधित असा आहे. यामुळेच शंकराची स्वयंभूर्लिंगे मातीची बनवून, अथवा गणेशाची मातीची मूर्ति बनवून पूजन केले जाते. पूजन झाल्याबरोबर त्याचे विसर्जन होते. नवीन पूजनास प्रत्येक वेळी नवीन मूर्ति करावी लागते. या प्रकारच्या पूजनाला पार्थिव पूजन म्हणतात.

नद्या, अग्नि, वृक्षपति व सोम यांना पार्थिव देवता म्हटले आहे. परंतु सिंधु, सरस्वती, गंगा, यमुना इ० नद्या पार्थिव अतः नही 'पावन' म्हटल्या जाहेत. त्यांच्या स्नानाने मानव पावन होतो, म्हणून हे नाव मिळालेले आहे.

स्त्री देवता

वैदिक वाङ्मयात विशेषतः ऋग्वेदामध्ये स्त्री देवतांची सख्या फारच थोडी आहे. उषा, सरस्वती, रात्री, वाह, पृष्णी, इला, राका, सिनीवाली, ऊहु, सरण्यु, इन्द्राणी, सूर्या, वरुणानी, रुद्राणी या देवता होत. काही देवतांवर स्तत्र सूक्ते आहेत. आदिशक्तीची स्वरूपे दुर्गा व काली इत्यादींचा येथे समावेश नाही.

युग्म देवता

वैदिक उपासनेतील एक विशेष प्रकार म्हणजे मूळच्या दोन स्वतंत्र देवतांची एक जोडदेवता करून, तिची स्तुती करणे. या प्रकारच्या मुमारे वीस तरी जोड्या वाङ्मयात आहेत आणि त्यासाठी साठ सूक्ते खर्ची पडलेली आहेत जसे मित्रा-वरुण, रावा पृथिवी, इन्द्रा-मरुत, इन्द्रा नासित्या, सूर्या चंद्रमखा इ० इ० वैदिक कालातील या जोड देवतांमुळे, पुढे पौराणिक कालातही ही प्रथा चालू राहिली आणि नर नारायण, लक्ष्मी नारायण, नंद-यशोदा, चमुदेव देवकी, सकर्षण-वासुदेव इ० नावे रूढ झाली.

संघदेवता

वैदिक देवतांच्या पसऱ्यात काही कमी-अधिक प्रमाणात देवतासंघ विशिष्ट देवताशी संबंधित आहेत, जसे मरुतदेव संघ. याची सख्या २१ अथवा

१८० देतात. रुद्रगणाची संख्या ११ तर आदित्यस्य १२ चा आहे. अष्ट वसु, अष्ट दिक्पाळ यांचेही सद्य आहेत.

स्वयंभू देवता

स्वयं म्हणजे आपण होऊन, कोणाच्या साहाय्याशिवाय तयार झालेली भूमीवरील स्थाने अगर मूर्ति असा संसाधारण अर्थ होऊ शकतो. अनेक वेळा बोलणारा म्हणतो की, 'ते स्वयंभू स्थान आहे. स्वयंभू मूर्ति आहे.' याचा नेमका अर्थ कोणता? लेखक लहानपणी पुणेजवळील येरवडा गावी रहात असता टेकाडावर शंकराचे स्वयंभू स्थान पाहिलेले आहे. त्याला पांडवलेणीही म्हणतात. कारण डोंगर पोखरून त्यामध्ये सुमारे ३० X ३० असा सभामंडप तयार करून शंकराचे लिंग कोरलेले आहे. याचा अर्थ इतकाच ध्यावयास पाहिजे की, सातव्या-आठव्या शतकात, जेव्हा डोंगरभाग पोखरून शिल्प तयार करण्याचा छंद होता; त्यावेळी हे शिल्प तयार झाले, आणि ध्यान-धारणेसाठी शिवलिंग कोरले गेले, याहेतून बसविलेले नाही. वणी येथील सप्तगुणी देवीची भव्य मूर्ति स्वयंभू म्हटली जाते. पण ती काय आपोआप त्या स्वरूपात रचकातून निघालेली नाही. लहानसा गाभारा कोरून, खडकात मूर्तिशिल्प तयार केलेले आहे. अशी कथा सांगितली जाते की, एक घनगर जनाने चारीत असताना त्याला मोठे मधाचे पोळे दिसले. त्याने काठी खुपसताच आरपार गेली आणि ते अघादव्य पोळे काढल्यावर मागे मूर्ति आढळली, म्हणून स्वयंभू झाली. याचा अर्थ इतकाच ध्यावयास पाहिजे की, पूर्वी तेथे मूर्ति कोणी कलाकाराने तयार करून ठेवलेली होती, पण प्रचारात नसल्याने त्यावर पोळे तयार झाले आणि ते काढल्यावर मूर्ति दिसली, तिचे महत्त्व वाढले आणि ती स्वयंभू झाली.

दुसरा प्रकार असा की, पूर्वी देवता या मन्त्रामध्ये होत्या, त्याचे मूर्तिकरण झाले. तेव्हा अनेक क्षेत्री त्या त्या देशाच्या नावाने पाषाणाचे तांदळे उभारण्यात आले आणि त्यांना देवता मानण्यात आले. महाराष्ट्रात अनेक गावी म्हसोबाच्या मूर्ति याच उंच पाषाणस्वरूपात—कोठे शेंदूरचर्चित असतात—पाहण्यात येतात. वास्तविक हे म्हसोबाचे पाषाण म्हणजे भैरवाचे प्रतीक होत. इसवी सनाच्या सुरुवातीस अथवा आगेमागे जेव्हा मूर्तिकला अस्तित्वात आली, त्या वेळी कलाकारांच्या रूपनैप्रमाणे त्यांना नेत्र, तोंड, कान इत्यादि अवयव आकारण्यात आले आणि ती कला वादीस लागली तशी सुंदर मूर्तीची निर्मिती होऊ लागली. उदाहरणच ध्यावयाचे तर माहूरची रेणुका, अंबेजोगाईची जोगेश्वरी, अमरावती येथील अंबादेवी या तांदळा स्वरूपातच स्वयंभू स्थाने म्हणून ओळखली जातात. पण तेही तांदळे पूर्वी कोणीतरी बसविलेले आहेत; हे निश्चितपणे म्हणावयास पाहिजे.

तिसरा प्रकार असा की, औदुंबर वृक्ष, मादार, रुई अगर अन्य वृक्ष तोडला, मोडला तर त्याच्या मूळात घरगुदा भाग भक्तांच्या कर्पनेप्रमाणे मूर्तीचा दिसतो आणि तेच ओवडधोवड स्वरूप स्वयभू म्हणून पूजनात येते. पुणे शहरी रहात असताना लेखकाने हाही प्रकार पाहिलेला आहे. कसरा पेठेतील गणपतीच्या देवालयासमोर रा. ढेरे हे गणेशभक्त असून त्याचा स्वतःचा वाडा होता. घरातील औदुंबर वृक्षाचे झाड पडले आणि त्यांना गणेशाची मूर्ति बुच्यात दिसून आली. त्याचा इतका गवगवा झाला की, प्रत्यही हजारो भक्त हा चमत्कार म्हणून पाहण्यास जात असत. लेखकानेही दर्शन घेतले आहे. कालांतराने हे स्थान नष्ट झाले आहे.

रुईच्या वृक्षमुळातून गणेशाची मूर्ति अनेकाना दृष्टोत्पत्तीस येते. एका वनस्पतिशास्त्रज्ञाना विचारता त्यांनी असा खुलासा केला की, या वृक्षाची मुळे जमिनीमध्ये पसरत नाहीत. अतिशय दाटीत एकाच क्षेत्री गुंडाळून राहतात. यामुळे साहजिकच या वृक्षमुळात गणेशमूर्ति अधिभू आढळते. मादार वृक्षाच्या मुळातून तयार झालेली सुमारे दोन इंच उंचीची गणेशाची मूर्ति लेखकाने एका गणेशभक्ताच्या पूजनात अवलोकन केलेली आहे.

चवथा प्रकार असा की, मूर्ति अस्तित्वात असणे, नंतर तिचे पुनर्दर्शन होणे, अगर स्थापना होणे, यालाही स्वयभू स्थान म्हणतात. जाशिममधील कामाख्या देवीचे स्थान वाशिष्ठ ऋषींच्या स्थापने गुप्त झाले. पधराण्या-सोळाव्या शतकात निम्नसिंहाने ते पुन्हा नागरूपास आणले म्हणून स्वयभू झाले. पण निम्नसिंहाच्या पूर्वाही नरकामुराच्या वेळां तेथे देवीचे स्थान होतेच सातारा शहराजवळ चाफळ क्षेत्राची श्रीरामाची मूर्ति कोर्णा स्वयभू म्हणतात, पण समर्थ रामदासाना ती अगणापूरच्या डोहात दृष्टाताने मिळाली, असेही इतिहास सांगतो. याचा अर्थ इतकाच की परकीय आक्रमणाली, मूर्ताचे स्थान व्हावे म्हणून ती डोहात ठेवली होती, तीच समर्थानी काढली, आणली आणि स्थापन केली

महामहोपाध्याय गोपीनाथजी कविराज, स्वयभू शब्दाचा अर्थ असा देतात की, 'अव्यक्त सत्तासे जो तेजोमय और ज्योतिर्मय तत्त्व आनिर्भूत होता है, वह स्वय आनिर्भूत होता है, इसलिये उसे स्वयंभू कहा जाता है।' पुरुष आणि प्रकृति ही एक असूनही भिन्नपणा दागविते, आणि भिन्नता असूनही एकपणा दिसतो. सांख्यिक दृष्टिकोनातून यालाच अव्यक्त म्हणतात. शास्त्राच्या मतानुसार ही अलिंग अवस्था आहे. यासाठी अव्यक्तामधून तेजोमय तत्त्व आपण होऊन यादर पडत असल्याने स्वयभू शब्दप्रयोग करतात. तुलनासाठी मूळ

त्रिकोणासाठी स्वयंभू ज्योतिर्लिंग म्हणतात. बायबल अथवा अन्य धर्मग्रंथांमध्ये जे अग्नी स्तंभाचे (Pillar of fire) वर्णन मिळते, तो या ज्योतिर्लिंगा-प्रमाणेच होय. (कल्याण, उपासना अंक १९६८, पृ. १८२)

हनुमानाच्या मूर्ति अनेक खेड्यातून तादळास्वरूपात आढळून येतात. ग्रामरक्षक देवता म्हणून जेव्हा त्याची स्थापना झाली, तेव्हा मूर्तिमूला अस्तित्वात नसल्याने आणि भक्तांना उपासनेसाठी दैवत पाहिजे असल्याने त्याची स्थापना झालेली आहे. कारण हनुमानचा तादळा, देवीचा तादळा, म्हसोबाचाही तादळा इ. प्रकार पाहिल्यावर या विधानाची सत्यता वाचकाना पटावी असे वाटते. स्वयंभूमूर्ति भक्तांच्या मनःकामना स्विकार घुण्या करतात अशी त्याची भक्ता आहे.

शकुनवंती देवता

भराठी व जैन धात्र्यात काव्याचा असा एक प्रकार आहे की, ज्यामध्ये देवीचा सेवन अथवा भुल्या दारोदार जंगल गावोगाव हिंडून देवीच्या नावाने शकुनवाणी गात फिरतो. महाराष्ट्रात याला काही वेळा “वासुदेव” असेही नाव आहे. डोक्यानर मोर-पिठाची उब टोपी, हातात घटा, लास शगा असा त्याचा पोषाक असतो. दिवसभरात अथवा नर्जाकच्या काळात घडणाऱ्या गोष्टी तो कथन करीत असतो. असे मानले जाते की, देवता त्याच्या मुखाने हे भविष्यकथन करीत असते. काही ठिकाणी याना जोगती-जोगतीणी असेही म्हणतात. रेणुका देवीची भक्त असेल, तर रेणुकेची जोगतीण, तुळजाभरानीची असेल, तर आरादीण (आराधी) अशी नामाभिधाने आहेत.

तुळजाभवानी देवी । बया आरादीण झाली ॥

तुझे दारी जोगतीण आली । जोगचा बाई घाली ॥

जैन धात्र्यातही हा प्रकार आढळतो. त्रिनसागर याचे कैको नावाचे काव्य प्रसिद्ध आहे, त्यामध्ये हा प्रकार आढळतो. देवतांना लोक-गायिकेचे स्वरूप घ्यायला लागले आहे. जसे र्नाटक प्राची हुबच गावी पद्मिनी देवीचे स्थान असून, ती पार्श्वनाथावर कृपावंत होती. कैकोचे स्वरूपात ती कलीचे भविष्य कथन करते.

पार्श्वनाथ देव आम्हा । हुंबच माझा गांव ॥

दुरिला माझा देश । पद्मावती माझे नांव ॥

शकुन सांगायला आली दादा । ऐके एक भाव ॥

जुगुलाची सृष्टि दादा । नव्हते गांव ठाव ॥ इ० इ०

स्त्री-पुरुषांच्या अंगात देवताचा सचार होतो आणि भविष्यकथन अथवा सकटकालीच्या प्रश्नाची उत्तरे दिली जातात, यामध्येही देवता मार्गदर्शन करतात. तो प्रकार वरीलपेक्षा निराळा आहे.

(रा. चिं. ढेरे, केसरी, दिपवाळी-अंक १९६७, आधारे.)

कोकण भागात ग्रामदेवताना कौल लावून, अगर प्रसाद म्हणून काही प्रश्नांची उत्तरे देवताकडून घेतात, पण याना शत्रुनवंती देवता म्हणता येणार नाही. कारण येथे देवता आपण होऊन उत्तर देत नसून प्रश्न विचारल्यानंतर उत्तर येते, तथा प्रकार शत्रुनवंती देवतांच्या बाबतीत घडत नाही. तो शत्रुन स्वयंस्फूर्त असतो.

देवमूर्ति सरकरणे

पेण (जि. कुलाबा) या शहरी एका गृहस्थास आलेला स्वामिभवा दिनांक १२ डिसेंबर १८८२ साली लो. टिळकानी केसरी पत्रात प्रसिद्ध केला. मजकूर पाठविणाऱ्या गृहस्थाबद्दल त्यांना पूर्ण विश्वास होता. पेणपासून १२ मैलावर वरसई गाव असून तेथे मोठाशी नावाचे गृहस्थ रहात होते. त्यांच्या देव्हान्यात भली मोठी जड धातूची बनविलेली बाळकृष्णाची मूर्ति होती. दि. २०-११-८२ चे सुमारास नित्याप्रमाणे पूजेसाठी मूर्ति इतर देवतांसह खाली घेतली. स्नान घातल्यानंतर वस्त्राने पुसून ठेवल्यावर ती मूर्ति आपोआप पुढे दरवाज्याकडे सरकू लागली. याप्रमाणे दोनतीन वेळा झाले. हा वृत्तांत त्वरित गावात पसरला आणि दुसरे दिवशी अनेक गायकरी उपस्थित राहिले. त्या दिवशीही तोच प्रकार घडला. मूर्ति सरकून पुढे गेली म्हणजे उचलून पुन्हा मागे आणायची, वस्त्राने पुसून जाग्यावर ठेवायची आणि तिने चानू लागवे असे अनेक वेळा घडले. अनेकानी ही सरकण्याची क्रिया पाहिली. याप्रमाणे एकूण तीन दिवस झाले. फलज्योतिषांचे म्हणणे असे की, काही अनिष्ट गोष्टी भावी कालात घडणार असल्याची ही पूर्व सूचना होती. (तथा काही अनिष्ट प्रकार घडल्याची नोंद मात्र उपलब्ध नाही.)

भावी संकटाची चाहूल काही मार्गाने परमेश्वर देत असतो, हे मात्र सत्य आहे. दि. ११-१२-६७. कोयना येथे भयंकर भूकंप होऊन प्राणहानी आणि वित्तहानी झाली. तेथील एक अनुभव प्रसिद्ध झाला आहे. कोयनानगर येथील शासकीय प्रशालेच्या परिसरात एक जातिवंत नागराज दिनांक २७-११-१९१७ पासून डोंगरकड्यावरील एका छडुपावर मुलाना दर्शन देत असे.^१

१. टीप—मुनामोतील हालचालीसहून तो याप्रमाणे अस्वरूप झालेला असावा.

कधी विळाच्या बाहेर, तर कधी विळाच्या मुखाशी अगर झुडुपावर याप्रमाणे अनेकांनी त्याचे दर्शन घेतले आणि तो सर्वोच्चा कुतुहलाचा विषय बनला. श्री. गाजरे (रेक्टर) यांना वाटले मुद्दा की, हे नागराज एखाद्या मावी संकटाची सूचना तर देत नाहीत ना! आणि शेवटी तेच खरे झाले. भूकंप झाला आणि नागराज दिसावयाचे बंद झाले. (केसरी, दि. २८-१२-१९६७)

भूकंपाच्या काही दिवस आधी वज्रेश्वरी येथील गरम पाण्याचे झरे उफाळून वर आलेले होते. तसेच प्रत्यक्ष कोयनाक्षेत्रां भूकंपाचे धक्के आधी कित्येक दिवस बसत होते. 'साध्याही विषयांत आशय कधी मोठा किती आढले।' ही कविवर्य केशवमुताची उक्ति लोक सोयीस्करपणे विसरतात, त्याला कोण काय करणार !

ओशाने आलेच आहे, तर एक स्वानुभवही देतो. २७-७-१९६७ रोजी लेखकाचा घडील मुलगा नेफा आघाडीवर सैन्याच्या तुकड्यांना विमानातून रसद टाकत असताना, दहा-बारा वर्षांचा अनुभव, स्कॉडून लीडरचा हुद्दा असूनही विमानाला अपघात झाला आणि त्याचा इहलोकीचा अवतार संपला. इतरही आठ जण त्याबरोबर गेले.

मुलाचे नाव श्रीनिवास, वय सुमारे १३ वर्षे; त्याची मंडळी व दोन मुले संदीप आणि जयदीप गोरेगावीच रहात होती. त्या दिवशी सकाळी आठ वाजता त्याचा मोठा मुलगा संदीप, वय अर्डीच वर्षे, अंधरुणातून ओरडतच उठला, 'पपा, तुम्ही विमान घेऊन कोठे चालला! एकटे जाऊ नका, मला बरोबर न्या. मी तुमच्या बरोबर येतो. एकटे जाऊ नका ६० ६०' सुमारे अर्धा तासपर्यंत त्याचा हा घोषा सारखा चालला होता, आणि...आणि काय, सुमारे ८-४५ च्या सुमारास विमान खाली कोसळले.

'प्राणी मात्राच्या अंगी काही वेळेला भविष्यकाळी घडणाऱ्या घटनाची आधीच जाणीव होण्याची विलक्षण शक्ति असते' असे अनेक संशोधनानंतर छंडन येथील इन्व्हिनिंग स्टॅण्ड या पत्राचे विश्वानुभागाचे संपादक श्री. पीटर पेअरले यांनी मत दिले आहे. इंग्लंडमध्ये स्ट्रॉकपोर्ट आणि सायप्रस वेटांत झालेल्या भयंकर विमानअपघातांची आगाऊ इतिवृत्ते दोन दिवस उपलब्ध होती असे त्यांना आढळून आले आहे. तसेच वेल्समध्ये आयरफॅन या स्थळी प्रचंड स्फोट होऊन अपघातामध्ये ११६ मुले आणि १८ मोठी माणसे भूमीमध्ये गाडली गेली. तेव्हा प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ डॉ. जे. सी. बार्कर यांनी पूर्ण चौकशीअंती थसे प्रसिद्ध केले की, (मेडिकल न्यूज) 'असल्या प्रचंड अपघाताचा काहीना काही प्रतिसाद, त्यानंतरच्या काळावर नसा उमटला, तथा तो अपघाताच्या पूर्वकाळी

एक मुलगी आणि दोन मित्र, त्यामध्ये जे मरण पावले, त्याच्या वागणुकीवर तो उमटला होता, हे कबूल करावे लागते.' (लंडन वृत्त, केसरी १०-७-१९६७)

प्रथम एडात बगलामुखी देवीचा वृत्तात देताना अशा अथर्वाशक्तीचा थोडासा उहापोह केलेला आहे. सारास, देवतांच्या हालचाली, नागराजांच्या हालचाली, बरीलप्रमाणे लहान मुलांची वर्तणूक आणि पाश्चात्य लेखकाचे अनुभव या सर्गांचा साकल्याने पिचार केला तर परमेश्वर मागी सकटाचा शकून मानवाना देतो. पण सर्वसाधारणपणे या हालचाली क्षुल्लक समजून अगर आपल्या शानाच्या अहकाराने तिरुडे दुर्लक्ष केल्याने परिणाम टाळता येत नाहीत. अगर असेही म्हणता येईल की, या हालचाली गूढ असल्याने मानव त्याकडे दुर्लक्ष करतो आणि त्याला जबर म्मित परमेश्वराजवळ मोजाग्री लागते. ज्या वेळी मानव परमेश्वरशक्तीच्या या हालचालीकडे श्रद्धापूर्वक पाहील तो मुदिन समजला पाहिजे.

संस्कृत आणि प्राकृत देव

मानव समाजामध्ये जे उच्च-नीच धर आहेत, त्यामध्ये सामान्यतः निरानिराळ्या देवतांचे पूजन होते व त्यातूनही देवतांची वर्गावारी अस्तित्वात आली असारी. निष्णु, ब्रह्मा, वरुण, यम, राम, कृष्ण, गणेश इ० देवतांचे पूजन साधारणतः घरच्या घरातील समाजात होते. आपण असेही म्हणू शकतो की, हा समाज बहुधा संस्कृत जाणणारा होता. यास्तव या देवतांना 'संस्कृत देव' असे नामाभिधान प्राप्त झाले असावे. बहिरोमा, वेताळ, म्हसोबा, खडोमा, सडबाई, मरीबाई, भावकाई नवलाई इ० ग्रामदेवतांचे पूजन समाजातील असंस्कृत धर करीत असतो. तो समाज फक्त प्राकृत भाषाच जाणतो. यास्तव त्यांच्या देवाना 'प्राकृत देव' हे नामाभिधान आले असारे. बहिरोमा, म्हसोबासारखे प्राकृत देव हे ग्रामासारख्या संस्कृत देवांचेच अवतार मानले जातात. संस्कृत देवतांचे स्वरूप जरा नीटस व रेखीव असते, तर दुसऱ्या प्रकारात ते ओमडधोमड असते. या दुसऱ्या स्वरूपासवधी इतिहाससशोधक राजगाटे असे कारण देतात की, 'पुरातन काळी प्राकृत देव ज्या समाजात अस्तित्वात आले, त्यांना त्याहून जास्त कौशल्याची मूर्तिकला अवगत नसारी. समजा, ती असली तरी स्वयंभू ओमड-धोमड मूर्तीपुढे कृत्रिम मुदर रेखीव मूर्तींची किंमत त्यांना वाटत नसारी. अनेक ठिकाणी स्वयंभू मूर्तींचा मान आजही जास्त आढळतो.'

(राजवाडे, लेखसमूह, पृ. २२)

मौक्तिक सृष्टीच्या पलीकडे अधिदैविकांचा भर असून, त्यामध्ये ज्योतिर्मय व ज्ञानमय प्रचंड शक्ति आहेत आणि त्यांनाच देव मानलेले आहेत. त्याच दिव्यशक्ति, अतींद्रिय, अधिदैविक व स्थूल चराचर विश्वाचे नियमन करतात.

ही स्थिति आधुनिक विज्ञान संशोधक डॉ. जयंत नारळीकरसारखेही मान्य करतात. यासंबंधी समर्थ रामदास लिहितात.

देवदेवता दैवते भूते । मिथ्या म्हणो नये त्याते ।

आपापल्या सामर्थ्ये । सृष्टिमध्ये विहरती ॥

जगज्जोतिच्या अनंत मूर्ती । उदकाचे तुपारा परी वाढती ।

सदा विचरती वायो स्वरूपे । स्वइच्छा पालटिती रूपें ॥१९-१०॥

(दासबोध, दशक १०, समास १)

वायूरूपाने विहार करणे अगर स्वरूपे पालटणे, हा राक्षसांचाही स्वभाव-धर्म होता. अभिमन्यु विवाहाच्या वेळी, घटोत्कचाने वत्सलेचे रूप घेतले, अगर भ्रीकृष्णवधासाठी राक्षसानी कायापालट केला, असे आपण पाहतो. तरी त्यांना देवता मानलेले नाही हे ध्यानात ठेवले पाहिजे.

देवपत्न्या

देवाप्रमाणे काही देवपत्न्याही प्रसिद्ध आहेत. यशस्वर्मात त्यांनाही पती-परीवर हरिभांग मिळतो. काही वेळा स्वतंत्रपणेही त्यांची उपासना केली जाते. इंद्राणी, अग्रायी, सूर्या, स्वाहा, संज्ञा इ. इ. देवपत्न्यांना उद्देशून वैदिक ऋषींनी प्रार्थना केली आहे.

‘देवांच्या उत्कंठित पत्न्या आमचा धावा ऐकोत, आमच्या संततीच्या हितार्थ आणि आम्हाला सात्विक सामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून त्या आमचा साभाळ करोत. भूमीवर अथवा जलामध्ये ज्या आहेत, त्यांनी आमची हाक ऐकून आम्हाला मुक्त देवोत.’

(ऋ. ५-४६-७).

सरस्वती, लक्ष्मी आणि पार्वती या अनुक्रमे ब्रह्मा, विष्णु व शिव यांच्या पत्न्या असून पौराणिक युगातही त्यांना स्वतंत्र अशी प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आहे. तत्त्वज्ञानी पुरुषांच्या विचारसंयनाने अनेक देवाचे देवपण हरपले आहे. सांप्रत ज्ञाना आपण धुंद देवता मानतो त्या एके वेळी विलक्षण अधिकार गाजवीत होत्या. अतिशित वन्य जमातींवर आजही त्यांचे प्रभुत्व आहे. माणसाच्या गरजा वाढल्या म्हणजे देवतांची शक्तीही वाढीला लागते, हे वैदिक आर्यांनी विरोधक शक्तीचा ची-मोड करताना आणि आपल्या घसाहटी वाढविताना अनेक देवता उत्पन्न केल्या पायलून दिलून येते. समाजात सांस्कृतिक बदल होऊन मानवाची कर्तव्ये बदलली म्हणजे देवतांची कर्तव्येही बदलतात. छत्रपति शिवाजीप्रमाणे पलाशा स्पत्तीला राजकीय ऊर्जिता-ऊर्जितावस्था आली म्हणजे प्रतापगड भगानीची श्रेष्ठता वाढते, पण त्याची गरज संपली म्हणजे पुन्हा अज्ञातवास पदरी येतो.

ग्रामविस्तार आणि देवालये

विष्णुपुराणावरील टीकेंत श्रीधरस्वामींनी नगर कशाला म्हणावे यावर भृगु ऋषींचा एक श्लोक दिला आहे, त्याचा भावार्थ असा—

‘व्यापार-उद्दीमात निपुण अशा चारही वर्णांच्या लोकानी युक्त, अनेक प्रकारचे प्रासाद व मंदिरे ६० शिल्पांनी युक्त आणि जेथे अनेक देवस्थाने आहेत त्याला नगर म्हणावे.’

ग्रामाचा विस्तार होऊन बनलेली नगरे हा एक प्रकार होय. प्रत्येक गावात एखादे लहानमोठे मंदिर असतेच. त्यातील काही देवालयाचे अगर देवतेचे महत्त्व पुराणात वर्णन केलेले असते. यामुळे हजारो भक्तगण देवाच्या दर्शनाला जात असतात आणि वाढत्या राबत्यामुळे ते पुण्यभेत्र बनते. त्याचा परिणाम तेथील व्यापारवृद्धीवर होतो. उद्योग वाढतात आणि वस्ती वाढते. एखाद्या शिक्षणकेंद्रानुळे गावाचा विस्तार होऊन त्याचे नगरात रूपांतर होते. चंदीगडसारखी चांगली राजधानी पाहिजे म्हणून नगर वसाहत होते. खडकवासला सैनिक शिक्षणकेंद्रानुळे नगराचा विस्तार होतो. अशा ठिकाणीही मंदिराची वाढ होत असते.

देवस्थाने

रामायणाच्या अरण्यकांडात अगस्ती ऋषींच्या आभ्रमाचे वर्णन करताना तेथे नद्या, विष्णु, रुद्र यांची स्थाने होती असे वर्णिले आहे (१२-१७-२१). ह्यावरून असे दिसते की, त्या काळी गावाच्या बाहेर देवतांच्या नावाने काही जागा राखून ठेवीत. हर्षचरित्रात चंडिकाकुंज, चामुंडामंडप अशीं काही नावे आढळतात, त्यावरून वरील विधानांना पुष्टीच मिळते. आजही अनेक खेडेगांवांतून शाळांच्या राईमध्ये देवस्थाने आढळतात, अगर अशा वृक्षसमूहात निशाणरोपणी आढळते. शेडे हे देवतांचेच प्रतीक होत.

देव जेथे स्वयंभू असतो अथवा मूर्ति बसविलेली असते ते देवस्थान होय. देवस्थान आणि देवमंदिर यांमध्ये फरक आहे. देवस्थान हे प्राचीन असून मंदिर हे नंतरचे आहे. प्राथमिक अवस्थेत ज्या ठिकाणी मानवांनी वसाहत केली, त्या गावी संरक्षक देवतांची स्थाना गावाबाहेर सीमेवर केली. प्राचीन मानवांचे हे देव एखाद्या वृक्षातळी अगर गावाबाहेर मोठ्या जागी असत. सांप्रतही एखाद्या खेडेगावी गावाबाहेर चहूबाजूंनी पापाण्यांनी वेष्टिलेले एखादे देवस्थान दिसते. या पापाणरचनेला कोकणभागी गडगा म्हणतात. उदाहरणच घ्यायचे शाले तर पुणे शहराची आजची रचना आणि विस्तार भव्य आहे.

शहराची मामदेवता ही गावाच्या मध्यभागी आहे पण पुणे शहराचा जो इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून असे निश्चितपणे म्हणता येते की, सहाव्या शतकात पुणे हे दहा बारा शोपड्याचे गाव होते आणि त्या शोपड्या नदीकाठी वसलेल्या होत्या शोपड्याच्या दक्षिणभागी सुमारे एक मैलानर त्या वेळी जोगेश्वरी ही मामदेवता उघड्यावर होती सागूनही ही परिस्थिती खरी वाण्यासारखी नाही, पण बरील देवस्थान या विधानाला ही गोष्ट पोषक आहे

मदिराची आवश्यकता का ?

परमेश्वर जर अणुरेणूमध्ये सर्वत्र भरलेला आहे असे आपले शास्त्र सांगते, तर मग मदिराची, प्रार्थनास्थळाची अथवा मशिदीची आवश्यकताच का भासवी ? त्याची उभारणी करण्याची जरूरी काय ? असा प्रश्न मनात येण्याची शक्यता आहे यासंबंधी स्वामी विवेकानंद याचे उत्तर असे देतात की, ज्या ठिकाणी अनेक मानव ईश्वरासंबंधीच्या आपल्या सद्भावना व शुद्ध विचार व्यक्त करीत असतात, ती जागा शुभ तन्मात्रांनी भरून गेलेली असते पूर्वकाली ज्या वेळी राहण्याचे वाडे भव्य असत, त्या वेळी एक रास खोली देवघर म्हणून वापरली जात असे शुचिर्भूत होऊन त्या ठिकाणी पूजन भजन व सर्वोनी आरती केल्यावर, घरातील माणसाच्या मनातील भावना एका उच्च धरावर जात असत यास्तव अशा उच्च यातावरणानी भरून गेलेली विशेष प्रकारची जागा इतराहून निराळी असानी, एक विचाराच्या माणसांनी एकत्र येऊन सुविचार ऐकवे, चर्चा करावी, प्रभूचे दर्शन घेऊन, मनातील बरे वाईट विचार प्रभुचरणी अर्पण करून रिकाम्या मनाने घरी परतता यावे, अशी कल्पना मानवाच्या मनात उत्पन्न झाली असावी आणि हेच मंदिर निर्मितीचे कारण असावे असख्य माणसे एका मूर्ती पुढे बसून मन एकाम करू लागली, की सैराचरा पळथारे मन त्या ठिकाणी स्थिर होते सामुदायिक, शाततेने होत असलेल्या प्रार्थनेच्या वेळी, प्रत्येकाला हा अनुभव आल्याविना रहात नाही इस्लामी समाज ईशच्या सणाच्या दिवशी मशीद अथवा मोठमोठ्या मैदानावर जमून जेव्हा एकत्र व अत्यंत शाततेने प्रार्थना करतो, तेव्हा ते दृश्य खरोखर विलोभनीय असते ईसाई प्रार्थना मदिरातील प्रत्येक रविवारची प्रार्थना हेच दर्शविते यावरून हे समजून यावे की, सामुदायिक प्रार्थना, अगर परमेश्वरविषयक कथांचे भवण करण्यासाठी व शुभ तन्मात्रांनी ती जागा भरून टाकण्यासाठी मदिराची उभारणी झालेली आहे

अशा पवित्र ठिकाणी शांत चिंतने जर मूर्तीचे ध्यान केले, तर भक्ताचे अंतःकरण आनंदाने बेहोष झाल्याविना राहणार नाही, असे पातजल योगदर्शन, अध्याय २६ मध्ये सांगितले आहे ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात,

आणि दीपे कां सूर्य प्रकटे । अधवा निमुटलिया देखावेचि खुंटे ।
तेसे दिठी नव्हे जे वैकुंठे । दिघली आहे ॥ २३४ ॥

इंग्रज मॅगकार पॉल ब्रॅटन, “ए सच इन् सिफ्रेट इंडिया” (पृ. ९५) यात अनुभवाचे वर्णन करताना म्हणतो, ‘I doze my eyes tightly in an effort to rest the matter. There is no difference and I still see him quite plainly.’ रात्रीच्या वेळी एका अंधेऱ्या खोलीत चिंतन करीत असता, कुंभकोणम पीठाचे शंकरानार्य हे देजःपुंज सगुणसाकार त्याच्यापुढे प्रकट झाले. त्याने डोळे मिटून घेतले, तरी मूर्ति समोर दिसतच होती, त्याला उद्देशून वरील उद्गार काढलेले आहेत. (मंदिराची कथा व व्यथा, ले. पालकर, पृ. १२)

देवतांचा चत्कर्ष-अपकर्ष

एक जर्मन इतिहास-सशोधक आपल्या पुस्तकात (A Study of History, Vol. I) म्हणतो, की वॅन्दीलोन व हिटार्ईट या संस्कृति जरी सुमेरिअन संस्कृतीतून उगम पावल्या असल्या तरी देवतांच्या आविष्कारात परफ पडलेला दिसून येतो. सुमेरिअन देवतांना जरी दीर्घकाल उत्कर्ष लाभलेला असला, तरी वरील दोन संस्कृतींच्या उगमानंतर त्यामध्ये बरीच तफावत पडलेली दिसून येते. तामुज व इष्टर ही सुमेरिअन संस्कृतींची प्रधान जोडी, परंतु हिटार्ईट संस्कृतीमध्ये इष्टरचा वरचष्मा होतो आणि तामुज हा एक आश्रित व प्रियकर बनतो. परंतु ही जोडी जेव्हा खाली इजिप्त व सीरिया या भागांत येते, तेव्हा तामुजचा वरचष्मा होतो आणि इष्टरचा मान कमी होतो. (पृ. ४४९).

यावरून असे अनुमान काढता येते की, देवतांनाही उत्कर्ष-अपकर्ष आहे. देवता म्हटली, की सर्व दिवस त्यांना दिवाळीचे असतात असे समजण्याचे कारण नाही. संस्कृतीपरत्वे, देशपरत्वे अथवा पूजकपरत्वे देवतांच्या जीवनकालात चढउतार होत असतो. या मंथात अशा तऱ्हेची अनेक उदाहरणे पाहण्यात येतील. चितोडची कालिका अथवा एक्लिंगजी याचे महत्त्व रजपूत राजवटीत जेवढे होते, तेवढे संप्रत सचिंतच नाही. झाडी येथे राणी लक्ष्मीच्या काळी जे माग्य तेथील महालक्ष्मीला लाभले ते इमजानी झाडी घेतल्यावर नष्ट झाले. अशोक, कनिष्क, राजवटीत जे माग्य नानादेवी अगर इतराना लाभले, त्याचे आज नाशही ऐकू येत नाही. फार फडाला, छत्रपति शिवाजीने प्रतापगडावर अष्टभुजादेवीची स्थापना केल्यावर तिला जे वैभव लाभले त्याचा आज माग्यूसही नाही भक्तांनी चोपलेली इजरो मंदिरे, आज दैन्यास्येत आहेत. जीणोद्धाराची वाट पाहत आहेत, अगर अंतकाळची वाट पहात आहेत. दूरवर विचार केला तर मानवी जीवन व देवता जीवन यांमध्ये बरेच साधर्म्य आढळते ते असे.

मंदिरवाढीची कारणे

भारतामध्ये आणि अन्य देशी मंदिराची सतत वाढ होत गेलेली आहे. देवतांचे दर्शन सुलभ व्हावे असा जरी सर्वसाधारण हेतु मंदिर उभारण्यात असला, तरी त्यामध्ये उभारणारांचा कोणताही स्वार्थ नसतो असे म्हणता येणार नाही. (१) दानशूरत्व प्रकट करण्यासाठी, (२) नवस फेडण्यासाठी, (३) शत्रूला पराभूत केल्यावर विजयोत्सव साजरा करण्यासाठी, (४) जीर्णोद्धार करण्यासाठी, (५) शैव, बौद्ध, जैन यांच्यामधील चढाओढ दर्शविण्यासाठी, (६) योगी पुरुष व इतरांना झालेला दृष्टान्त कृतीत उतरण्यासाठी, (७) हातून धडलेल्या पापझालनासाठी, (८) स्मार्तक उभारण्यासाठी, (९) प्राम-रक्षणसाठी इ. इ. अनेक प्रकारानी मंदिराची वाढ झालेली आहे आणि होत आहे.

या प्रकारातील काही उदाहरणे खरील अनुक्रमाने पहा.

(१) अहिल्यावाई होळकर आणि साप्रत बिल्गोटजीची मंदिरे.

(२) पेशवाईमध्ये राघोबाचा काटा काढण्यासाठी, वारभाईंनी नवस केल्याप्रमाणे १ लक्ष ३४ हजार रुपये खर्च करून बांधलेले मंदिर.

(३) विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने विजयानंतर अनेक मंदिरे उभारली. मारवाडचे राजे जयवंतसिंग यांनी मुसलमानांचा पराभव केल्यावर, त्या क्षेत्री ह्या संस्कृतीने मंदिरे पाडून मशिदी उभारल्या होत्या. त्या भुईसपाट करून पुन्हा मंदिरे उभारली. ब्रह्मी सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कोठ्यावधी रुपये खर्च करून, कबा-ए-पॅगोडा, हे भगवान बुद्धाचे मंदिर उभारले. भारतामध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल यांनीही सोमनाथाचे मंदिर बनविले.

(४) जुन्या मंदिरांचा जीर्णोद्धार करून, त्या ठिकाणी नावाच्या पाट्या लावून, अनेकजण आपले औदार्य प्रकट करीत असतात.

(५) वेरूळ, अहिहोळ, बदामी या ठिकाणी चढाओढीमुळे अनेक शिल्पाकृति व मंदिरे तयार झालेली पाहण्यात येतात.

(६) शाही राज्याचा प्रधान श्री. ज्योतिबुवा महामागवत याने पांडुरंगाने दिलेल्या दृष्टान्तप्रमाणे, एकूण १५०० क्षेत्री पांडुरंगच्या मूर्तीची स्थापना केली. ब्रह्मानंद स्वामींनीमुद्दा अनेक देवालये उभारली.

(७) दक्षिण प्रांती जखनाचार्य यांच्या हातून एका ब्रह्महत्येचे पातक धडले, त्याच्या निवारणार्थ त्याने अनेक मंदिरे उभारली.

(८) रावराची अनेक मंदिरे म्हणजे त्या त्या पुरुषाची स्मारकेच होत. रामेश्वर, लक्ष्मणेश्वर, प्रणेश्वर ही नावे तेच सुचवितात.

(९) ग्रामाचे रक्षण करण्यासाठी अनेक देवतांची स्थापना केली जाते.

अगिल मिखात जाजपर्यंत अनेक संस्कृति निर्माण झाल्या आणि बहुतेकांचा लय झालेला आहे जर्नॉल्ड टॉयन्सी हा जर्मन इतिहाससंशोधक म्हणतो की, आजपर सुमारे २८ ते ३० संस्कृति निर्माण झाल्या आणि चार दोनच त्यापैकी शिल्लक आहेत भारतीय सनातन संस्कृति सर्वात जुनी असून ती आजही प्रगतिपथावर आहे याचे कारणही उपड आहे जैन, बौद्ध, सुफी इ० अनेक पंथांचे तत्त्वज्ञान सनातन धर्मांने आपल्यामध्ये सामावून घेतले व त्याचा प्रचार निष्प्रम करून टाकला. या सामान्यामुळे सनातनधर्मवृक्ष पोषावतच राहिलेला आहे.

या सूत्राचे आपण एक उदाहरण पाहू. तुकाराम महाराजांच्या आधी महाराष्ट्रात सुफी पंथीय साधूंचे संचलन पार मोठ्या प्रमाणात होते. इतके कशाला, तुकाराम महाराजांचे जे गुरु राघवचैतन्य-केशवचैतन्य होते, ते स्वतः एका सुफी पंथीय साधूचे शिष्य होते, असे म्हणतात यासाठी तुकाराम महाराजांनी दूरदृष्टीने हेरले की, त्या पंथाचे तत्त्वज्ञानच सनातन धर्मात सामावल्याशिवाय त्याचे महत्त्व कमी होणार नाही.

सुफी पंथाची अनेक तत्वे शरीरत, तरीत, मारिकत और हकीकत या चार पद्धतींमध्ये सांगितलेली आहेत सलत (प्रार्थना), जफात (दान), सौम (उपवास), हज (तीर्थयात्रा), तौबा (अनुताप) सत्र (सतोप), रिजाअ (दमन), तबक्कुल (परमेश्वरी कृपेवर पूर्ण निष्ठा), रजा (परमेश्वरी सक्ते पाळणे) इ० इ० अनेक निदानानी सांगितलेली आहेत. जहद-स्वेच्छा-सावना शीघ्र फलदायी व्हावी असे वाटत असल्यास सदा दारिद्र्य असावे, गरिमारोबर तादात्म्य पावणे व गरजा कमी करणे

सत्र-सतोप—जे मिळेल, जेव्हा मिळेल, जैसे मिळेल त्याचा प्रसन्न चित्ताने परमेश्वराचा प्रसाद म्हणून स्वीकार करणे, तुरतुर न करणे.

शुक्र—परमेश्वराच्या चरणी नेहमी कृतज्ञता व्यक्त करणे.

रिजा—मुप्त-दुःख, हर्ष-शोकांमध्ये समानता पाळणे. ज्या स्थितीत परमेश्वर ठेवील त्यामध्ये मुक्त मानणे.

इश्क—प्रेम तत्वावर फारच मर दिलेला आहे. 'इश्क बनाता है। इश्क जलाता है। दुनियाभे जो कुछ है। इश्क का जल्वा है। आग इश्ककी है। हवा इश्ककी बेचैनी है। मौत इश्ककी बेहोशी है। रात इश्ककी नींद है। दिन इश्कका जागना है।' इ० इ०

वरील आचारविचारानी मन शुद्ध झाले म्हणजे काय होते—

दिलके आईनेमे है तस्रीरे यारे।

जब जरा गर्दन झुकायी देख ली ॥

हीच विचारधारा तुकाराम महाराजांनी प्रत्यक्ष आपल्या आचरणात आणून गायेच्या सदेशातून जनताजनार्दनाला दिली भारतीय उपासनेमध्ये हीच तत्त्वे निरनिराळ्या बेळी, निरनिराळ्या प्रकारानी सांगितलेली आहेत तुकाराम महाराजांच्या प्रत्यक्ष आचरणाने सुपी पथापडील ओढा विट्टलानडे बळला, त्या पथाचे महत्त्व कमी झाले, सनातन धर्म पोपायला.

रशियन प्रदेशात सांप्रतच्या नव्या संस्कृतीचा उगम होण्यापूर्वी ४६००० प्रार्थनामंदिरे आणि ५०००० धर्मोपदेशक होते पण नवीन राजवटीत सन १९३५ च्या सुमारास त्यामध्ये भयंकर घट होऊन ती सख्या अनुक्रमे ४ व ५ हजारपर्यंत खाली आली. कालाची गती 'चक्रनेमिप्रमेण' नेहमी चाडूच असते त्यामध्ये कोठेही कायमपणा नाही लोकांच्या धार्मिक भावना पुन्हा उफाळून वर आल्या आणि सन १९५६ च्या सुमारास प्रार्थनामंदिरे २०००० आणि धर्मोपदेशक सख्या ३५००० पर्यंत वाढली. यासंदर्भात माजी मुख्य प्रधान कुशेव्ह म्हणतात, 'मिती तरी चांगले आणि कट्टर धार्मिक प्रवृत्तीचे लोक, हे उत्तम व कट्टर असे रशियन देशभक्त आहेत'

(Inside Russia Today, by John Gunther, P 267)

देवालय शिल्पातील प्रगति

देवस्थान हे मगवताचे केवळ निवासस्थान नसून, त्याचे शरीर आहे. अग्नि पुराणात वर्णन आहे—

एवमेव हरि साक्षात् प्रासादत्वेन संस्थित ।

साक्षात् हरीच प्रासादरूपाने अवस्थित आहे असे समजावे. हीच कल्पना पुढे वाढवून अग्निपुराण वर्णन करते की, 'देवालयाचे शिरार हे शिर, गर्भागृह हा गळा, मंडप ही कूट, प्राकार हा मांड्या, गोपूर हा पाय आणि ध्वज हे शरीरातील जीवन होय.'

मंदिर शिल्पशास्त्रात देवालयान्या सामान्यतः तीन पद्धति सांगितल्या आहेत. नागर, द्रविड आणि वेसर ह्या पद्धति होत. सुप्रभेदागम ग्रंथात या तीन प्रकाराचे वर्णन आहे. ते असे.

नागरं चतुरस्रं च अष्टास्रं द्रविडं तथा । वृत्तं च वेसरम्..... ।
याचे स्पष्टीकरण थोडक्यात सारांशरूपाने पाहणे योग्य होईल.

नागरशैली

कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात, नगरनिर्मितीसाठी देवालयान्या विचार मांडला अन्नुन, कोणत्या देवाचे मंदिर, गावाचे कोणत्या दिशेला असावे तेही सांगितले आहे. देवालयान्या रचना नगरनिर्मितीच्या दृष्टीने झाली असल्याने, नागर-शैली हे नाव प्राप्त झाले असावे. कालिकागमात या शैलीचे आठ विभाग सांगितलेचे आहेत. (१) मूल-पाया; (२) मसुरक-चौपरा; (३) जंघा-भित्त; (४) कपोत-सरळ चार भाग; (५) गल-छप्पर आणि भित्त यांच्यामधील भाग; (६) निखर; (७) आमलक-राय आवळ्याच्या आकारान्या भाग; (८) कुंभ-कळस अगर छल. सनपूर्व सहावे शतक अथवा त्याच्याही पूर्वी नागर मंदिराची निर्मिती झालेली होती. या शैलीचा विस्तार हिमालयापासून दक्षिणेकडे विष्वपर्वतापर्यंत झालेला दिसून येतो. पण केंद्रस्थान म्हणून मध्यप्रदेशाकडे बोट दाखविता येईल, पुर्व बाजुला बंगाल, ओरिसापर्यंत याचा विस्तार होता. अर्थात केंद्रापासून जसजशी रचना दूर दूर गेली, तसतसे पर्वतीय, लाट, कलिंग असे पोटभेद निर्माण झाले. याची बांधणी साधारणपणे पुढील प्रकारची आढळते.

नेहमीप्रमाणे गर्भगृहात मुख्य देवता. आणि त्वापुढे एक प्रमुख संव-चौकोनी सभामंडप असतो. गर्भगृह आणि मंडप एका चिंचोळ्या पट्टीने जोडलेला असतो, त्याचा अंतराळ म्हणतात मंडपाच्या पुढील भागी अर्धमंडप, यामध्ये वादरून प्रथम प्रवेश करून नंतर सभामंडपातून गर्भगृहात जायचे असते. गर्भगृह वरच्या मार्गी निमुळते होत जाऊन त्यावर उंच शिखर असते देवळाच्या सभोवार उत्तम प्रशस्त प्रागण जसून, मुख्य मंदिराव्यतिरिक्त चार कोपऱ्यांवर छोटी मंदिरे परिवारदेवतेची असतात. मुख्य शिखराशिवाय अन्य भागावरही लहान लहान शिखरे असतात पण ती कमी उंचीची असतात.

काश्मिरी शैली—दिसण्यात ही गोंधिक शैलीप्रमाणे आहे. गोंधिक शैली म्हणजे उत्तर युरोप देशातून आलेली स्थापत्य शास्त्रातील शैली होय. दगडी भिंती, दगडी खांब, दगडी अर्धवृत्ताकृति किंवा त्रिकोणी कमानी. दगडी छप्पर व

दगडाचाच घुमट हे या शैलीचे वैशिष्ट्य सांगता येईल. मध्ययुगात काश्मीरमध्ये जी मदिरे निर्माण झाली, त्यांचे स्तंभ हेलेनिक व छपर पिरॅमिडप्रमाणे असत, तेथील प्रख्यात मार्तिंड मंदिर याचे हे उदाहरण होय. हे मंदिर आठव्या शतकात बांधले गेले असे म्हणतात.

गुप्त शैली— गुप्तकालापासून (५ वे ६ वे शतक) या नगरशैलीत थोडी प्रगति करण्यात येऊन, मंदिराच्या सावावर नक्षीकाम, स्तंभशीर्षावर प्राण्यांचे मुखघटे, प्रवेशद्वारावर पुराणातील काही महत्त्वाच्या प्रसंगाचे चित्रण, सपाट छप्परे असे याचे वैशिष्ट्य सांगता येईल. ह्यादीजवळ देवगट नावाचे गाव आहे त्या ठिकाणी ६ वे शतकातील एक देवालय (बैद्यनाथ) आहे. हे अतिशय कालापूर्व असून मंदिरशिल्पातील प्रगति दर्शविणारे आहे. वैशिष्ट्य असे की, वीटकाम भक्कम राहण्यासाठी त्यामध्ये लोखंडी शिगा वापरलेल्या आहेत. गर्भागृहावर कलापूर्ण कळस असून, मंदिरामोर्ती आच्छादित असा प्रदक्षिणामार्ग आहे. उत्तर भारतातील या शैलीची मदिरे काशीविश्वनाथाच्या मंदिरासह भुईसपाट केली गेली असून सांप्रतची उभारणी नवीन पद्धतीची आहे. पक्कं गद्या येथील बुद्ध मंदिर या सर्व अपघातातून बाचले असून ६ व्या शतकातील तेवढीच कलाकृति शाबूत आहे. त्यामधील कळस मात्र भागाहून दक्षिणात्य शैलीचा तयार झालेला असतो.

ओडिसा संप्रदाय

कलिंग नामक शैलीची भरभराट सन १० ते १३ व्या शतकात झाली. या संप्रदायाची महत्त्वाची मदिरे म्हणजे भुवनेश्वर शहराच्या परिसरातील लिंगराज मंदिर, जगन्नाथ मंदिर, कोणार्क येथील सूर्य मंदिर इ. होत. लिंगराज मंदिर हे कलापूर्ण असून मोर्ती जाड व उच्च दीर्घवर्तुळाकृति तट आहे. याचे प्रांफात सुमारे ७० ल्हान ल्हान मदिरे दाटीवाटीने बांधलेली आहेत. या संप्रदायातील मंदिरांना एकापुढे एक अशी चार दालने असून पहिले अपर्णगृह, दुसरे नृत्य घाळा, तिसरे प्रार्थनागृह आणि चौथे गर्भागृह होय. याना अनुक्रमाने भोगमंदिर, नाट्यमंदिर, जगमोहन व देऊळ म्हणतात. देऊळ अगर गाभारा यावर उच्च शिखर असते. याची वीन दालनांमधील ल्हान ल्हान शिखरे असतात, पण त्याची बांधणी व उंची मुख्य शिखरापेक्षा कमी कमी असते. या संप्रदायात मंदिराच्या बाह्यांगाने फोरीय नक्षीची झिपुलता असते, पण अंतर्भाग साधा असतो. मोठमोठ्या मंदिरातही खाद्य नसून, छत खाशेळ्यावर, लोखंडी तुळ्याच्या आधारे असते. जगन्नाथ पुरी व कोणार्क येथील बाह्यांगाने स्त्री पुरुष समोगाच्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत आणि त्यासाठी ती स्थाने प्रसिद्ध आहेत.

बुंदेलखंडी शैली

१० व्या व ११ व्या शतकातील चंदेल राजवंशाच्या वेळी बुंदेलखंडात या शैलीचा उदय झाला. राजुरहो येथे जी अनेक मंदिरे ह्यावेळी बांधण्यात आली आणि आजही जी याविकाची मने आर्क्यून घेतात, ती याच प्रकारची आहेत. ओडिसापेक्षाही ही शैली निराळी मासते. या सर्व समूहात कंदरिया महादेवाचे मंदिर उत्कृष्ट मानले जाते. त्याला अर्धमंडप, मंडप व महामंडप अशी सलग तीन दालने आहेत. या ठिकाणी आतील वाजूस छतावर चारी वाजूच्या भितींवर, सावावर आणि गाभाऱ्याच्या दरवाज्यावर सुंदरमूर्ति कोरलेल्या आहेत. प्रवेशद्वार तोरणाकृत आहे. शिखराची बांधणी उत्तर भारतीय पद्धतीची आहे, म्हणजे मंदिराच्या मंडपाना व सभोवतालच्या ओवऱ्यानाही शिखरे आहेत. ती एकाहून एक उंच अशा चढत्या श्रेणीची आहेत. शिखार, नृत्ये, उत्सव, पूजा, युद्धे, रतिक्रीडा इ० अनेकविध दृश्ये येथे साकार केलेली दिसतात, यावरून मूर्ति-कारांनी सामान्य माणसाचे जीवन व त्याला पूज्य असलेल्या देवता याचेच दर्शन घडविले आहे. नाजूकपणा व सजीवपणा यामध्ये येथील मूर्ति ओडिसापेक्षा सरस वाडतात. येथील बरीच मंदिरे पंचायतन शैलीची म्हणजे मुख्य मंदिरामोवती चार कोपऱ्यात चार उपमंदिरे बांधणीची होती. पण उपमंदिरे आता नष्ट झालेली दिसतात.

गुजराथ-राजस्तान शैली

या प्रदेशात चालुक्य व सोळंकी शासनाच्या वेळी अनेक मंदिरे उभारली गेली. बांधणीत मुख्य गाभारा व सभाग्रह अशी दोनच दालने असतात, तर शिखर-रचना राजुरहो पद्धतीची होती. दालनावरील छताना शुभटाचा आकार दिलेला दिसतो, कदाचित मुसलमान वर्चस्वाचा तो परिणाम असावा. या मंदिराचा पाया कोनाकृति असून थोडासा खांब्याचा बाहेर आलेला दिसतो. सभामंडपाचे खांब ठेंगणे, त्यावर छप्पर असून मुख्य मंदिर व खांब यावर सुंदर चित्रकार असते. ती चित्रे जीवनातील सर्व क्षेत्रातील व नवरात्रपूर्ण असतात. अलंकृत व विविध प्रकारची तोरणे हे या शैलीचे वैशिष्ट्य होय. ही तोरणे सभामंडपाच्या पुढील भागी असतात. भोटेरा येथील सूर्यमंदिर आणि सिद्धपूर येथील रुद्रमहालय ही त्याची उदाहरणे दाखविता येतील. सिद्धपूर येथे अकरा रुद्राची मंदिरे ओळीने बांधलेली होती. ती तीन माळ्याची असून पुढे भव्य सभामंडप होते. पण मुसलमानी आक्रमणात तीन वेळा त्याची नासधूस झाल्याने सांप्रत काही भागच उभा आहे आणि तो भव्यतेची कल्पना देण्यात पुरेसा आहे. अबु पहाडावरील दिलवात मंदिर याच सांप्रदायाची संगमखरी पाषाणाची असून कलाकुसरीच्या

दृष्टाने उत्कृष्ट आहेत. मदिरातीव-तोरणे, खावावरील शिल्पाची परमावधी झाली असून ह्या नाजूक मूर्तींवर दृष्टि पिकून राहते. ओडिसाप्रमाणे येथे बाह्यांग नक्षीदार नसून अंतरंग नक्षीदार आहे आणि बाह्यांग साधे आहे. यात हा मोठा फरक आहे.

द्रविड शैली

द्रविड देशात विकसित झालेल्या मंदिर-शैलीला हे नाव प्राप्त झालेले आहे. या मंदिराचा खालचा भाग चौकोनी असून, शिखराजवळ अष्टकोनी अथवा बहुकोनी असतो. या पद्धतीत चार प्रमुख अंगे आहेत —

(१) गोपूर—प्रवेशद्वारावर उभारलेले उजुग अनेक मजली शिल्प. याचे शिखर हे कळसाप्रमाणे नसून, बैलाच्या डोक्याप्रमाणे रुंद व शृंगयुक्त असते. काही गोपुरे शिखराकारही आहेत.

(२) मंडप—प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर देवाकडे जाण्याच्या मार्गात उभारलेले स्तंभयुक्त शिल्प. यामध्ये पुष्कळ स्तंभ असून, ते कोरीव कामाने अलंकृत असतात.

(३) विमान—ज्यामध्ये मुख्यदेवमूर्ति असते तो गामारा व शिखर मिळून मुख्य देवालय होते. त्याला विमान म्हणतात.

(४) छत्र्या अगर घुमटाचा असलेल्या स्तंभयुक्त घेदिका—गामान्यावरील शिखराची बावणी जशी असते की, मूळची लांबी, रुंदी व उंची क्रमाक्रमाने कमी होत जाऊन ते निमुळते बनते. गामारा व शिखराचे मजले थांब्यामधील चारही बाजूंचा भाग थोडाथोडा बाहेर जाणून त्याला गोल आकार दिलेला असतो. त्यावर चैत्य-गवाक्ष धर्तीचे खोदकाम असते. प्राकाराला विशिष्ट अंतराने घातलेले व भितीच्या योर्दोसे बाहेर आलेले असे खांबे असतात. याशिवाय देवालयाच्या प्राकारात तळी, विहिरी व यांत्रिकसंसाठी जमगाळा असतात. या सर्व गोष्टी द्रविड शैलीत ठळकपणे नजरेत भरतात. सातव्या शतकामध्ये दक्षिणेत पहिल्याचे शासन सुरू झाले. त्या वेळेपासून १६ वे शतकापर्यंत या शैलीत सारंग्धी प्रगतीच होत गेली. नरसिंह वर्मा याने एकसंध सडकातून मंदिरे खोदून काढण्याची कृति अस्तित्वात आणली. या मंदिरांना रथ असे म्हणतात. मद्रासपासून ३२ मैला-वरील ममाळपुरण येथे या प्रकारची देवालये पहावयास मिळतात. या रथाच्या गामान्याचा आकार चौरस व यस्ती गोळाकृति घुमट असतो. मराठवाड्यात वेरुळ येथील जगविख्यात बैलास लेणेही द्रविड शैलीचे आहे. तंजाऊर येथील वृद्धीश्वर हे मंदिर भव्यपणात सर्वात श्रेष्ठ आहे त्याचा विस्तार ७५० × २५० चौ. फूट असून, गोपुराची उंची ३१० फूट आहे.

वेसर शैली

पिंथ पर्वतापासून दक्षिणेकडे कृष्णा नदीपर्यंत ही शैली प्रचलित असल्याचे म्हटलेले आहे. या शैलीतील देवाळये वर्तुळाकृति किंवा लघुवर्तुळाकृति असतात. अती प्राचीन काळी तामिळनाडू व केरळ भागात या पद्धतीची मंदिरे होती, जसे म्हणतात आजही केरळात या प्रकारची काही देवाळये आढळतात या शैलीचा विकास नागर आणि द्रविड यांच्या नंतर झाल्याने, दोहोंच्या मिश्रणातून ही निर्मिती झाली असल्याने काही वेळा याला मिश्र असेही नाव आहे. ही शैली आणि चालुक्य शैली एकच होत, असे काहींचे मत आहे. वाराच्या शतकापासून वर्नाटक भागात ही शैली जास्त प्रगत झाली. जसे म्हणतात बी, ८ व्या शतकात ऐहिहोळ व पट्टदकल या ठिकाणी नागर आणि द्रविड शैलीची मंदिरे जवळजवळ असल्याने, दोन्ही शैलींची देवाण-धेवाण होऊन ही शैली निर्माण झाली. या शैलीत निमान आणि मंडप असे दोनच भाग असतात निमानाचे शिखर चौसर असून प्रमाने निमुळते होत जाणाऱ्या एकावर एक मजल्यानी चढत गेलेले असते. शेवटी ह्यावर वळस असतो. मंडप जनेक स्तभावर आधारित असून त्यावर सपाट छप्पर असते. या शैलीत द्रविड शैलीपेक्षा खालील गोष्टी भिन्न आहेत.

- (१) मंडपाच्या पुढे दुसरा एक मोठ्ठा मंडप असणे.
- (२) प्रदक्षिणा-मार्गाच्या भिंतीत आतल्या राजूने ओमच्या नक्षणे.
- (३) मंडपाची लांबी रुंदी गाभान्याच्या लांबी-रुंदीपेक्षा मोठी असणे.
- (४) भिंतीची रचना नागरशैलीप्रमाणे रथाकार करून द्रविड शैलीप्रमाणे मधून मधून त्यात स्तंभ उभे करणे.
- (५) मंदिराची रचना गुरुकोनी अथवा ताराकृति जेत्यावर असणे.

दमोळ येथे जे दोडूवसण्याचे मंदिर आहे, त्याचा पाया व वरचे सर्व बांधकाम ताराकृति आहे. गामारा २४ पाकळ्यांचा तर मंडप ३२ पाकळ्यांचा आहे मंदिरातील स्तंभही ताराकृति बैठकीवरच उभे केलेले आहेत. याचा आणखी एक विशेष म्हणजे मध्यमार्गी मंडप व त्याला लागून दोन किंवा चार मंदिरे राधणे हा होय या आकृतीला मंदिर-सकुल म्हणतात. या सकुलानेही शिखराचे चित्ताकर्षक दृश्य असते. मंदिराचे राध जणू चाक्रानर घासून वाढावेत असे अत्यंत गुळगुळीत व शिलाईदार असल्याने, मंदिरात कमी प्रकाश असला, तरी त्याच्या चकाक्रीमुळे जास्त प्रकाशित दिसतो. या शैलीत भारतीय शिल्पकलेतील नानाविध अलकृति व मानवी शोभनाकृति याचा मनोहर संगम झालेला आढळून येतो. आंध्रप्रांतातील कुक्कनूर येथील मंदिर, धारनाड-

जवळील लक्जुंडी येथील जैन मंदिर, कर्नाटकातील इटुगी येथील महादेवाचे मंदिर
६० ६० या शैलीची उदाहरणे म्हणून दाखविता येतील.

होयसळ शैली

द्वारसमुद्र येथे राज्य करणाऱ्या होयसळवंशीय शासनाच्या वेळी ही पद्धत अमलात आली, म्हणून होयसळ नावे ही प्रसिद्ध झाली आहे. या शैलीतील मंदिरे तारारुति असून २४ पा.न ३२ पर्यंत कोन आढळून येतात. या शैलीत मंडपामोवती त्याला जोडून अनेक लहान लहान मंदिरे उभारलेली असतात. याचा आणखी विशेष म्हणजे मंदिराची पायापायून शिखरापर्यंतची उभारणी एकाचरस्ती असते. पायाची उंची ९-१० फूट असून पायाची समांतर अशा अनेक पट्ट्यात केलेली असते. या पट्ट्यावर हत्ती, घोडे, पक्षी, कीर्तिसुप्ते व पानाफुलाची चित्र-विचित्र गुंफण याची मालिका असते. हे कोरवि काम पारच अप्रतिम असते. गामान्याच्या भिंतींना मध्याजवळ मोठमोठ्या रूंद पागोळ्या ठेवलेल्या असतात. मंदिरातील सर्वच भिंती पुराणातील निरनिराळ्या प्रसंगाच्या देखाव्यानी भरून टाकलेल्या असतात. या चित्रातून मधूनमधून आंतील सौंदर्यमूर्ति बसविलेल्या असतात, त्यांना मदनिका म्हणतात. येथून येथील चैत्रकेशवाच्या मंदिरातील मदनिका अधिक सुखेव व ठळक आहेत. मंदिराची शिखरे द्रविड पद्धतीची असून वळस घुमटाप्रमाणे असतो. या मंदिरातून शिल्पकलेपेक्षा मूर्तिकाराचे कौशल्य अधिक उठून दिसते.

बाराव्या शतकात हलेबीड या ठिकाणी होयसळेच्या मंदिर बांधले गेले. ती या शैलीची परमत्कोट निर्मिती मानली जाते. मंदिराचे जोते भव्य व उंच असून, त्याच्यावर एकावर एक असे नऊ पट्टे आहेत. प्रत्येक पट्ट्याची एकूण लांबी ७०० फूट आहे. सर्वांत खाली हत्तीची रांग कोरलेली असून, त्याची शरीरे आणि भाव यामध्ये कमालीची विविधता आहे. उत्तर द्वारापायून बाह्य भिंतीवरील चित्रांची सुरुवात भैरवगण, पिशाचननायक, समुद्रमंथन, शुक्राचार्य, उमा-महेश्वर ६० व्यक्तींनी व प्रसंगांनी झालेली असून, कृष्णचरित्र, महाभारत कथा, रामायणातील प्रसंग रेखाटलेले आहेत. यातील प्रत्येक आकृति तागून, कोरून, घोटून तयार केली असल्याने, असे काम इतरत्र पाहण्यास मिळणे दुर्लभ आहे. ह्या राजघराण्यात म्हैसूर प्रांतीही या शैलीची अनेक मंदिरे बांधली गेलेली आहेत. त्यापैकी चैत्रकेशव आणि सोमनाथपूर ही महत्त्वाची आहेत.

विजयनगर शैली

होयसळ शैलीचे चलण कायम ठेवून पुनश्च द्रविड शैलीवरील संयोग साधण्याची ही पद्धत. विजयनगर शासनाच्या वेळी निर्माण झाली, यास्तव ती त्या

नामाने प्रसिद्ध आहे. हंपी येथील विठ्ठल मंदिर आणि हजाराराम मंदिर ही त्याची उत्कृष्ट उदाहरणे दाखविता येतात. विठ्ठलस्वामीच्या मंदिराची प्रदक्षिणा चौकोनी असून, गाभान्यापेशा खोल आहे. प्रदक्षिणामार्ग धरून गाभान्याचे शिखर बांधले आहे. शिखराच्या मुळात वेलपत्तीचे अलंकरण खोदले आहे. शिल्पशास्त्रात याला उपायन असे म्हणतात. शिखरमध्याला कुमुदम म्हणतात, तर वरच्या भागाला कंठम म्हणतात. शिखरावर नृत्य करणाऱ्या गणिका व अन्य काही सामाजिक चित्रे कोरलेली आहेत. शिखराच्या वरच्या भागी पालथी कमळाकृति आहे. या मंदिराला समामंडप आणि अर्धमंडप दोन्हीही आहेत. अर्धमंडपाच्या दोन्ही बाजूला प्रवेशद्वारे आहेत. महामंडपाच्या खांबाची रचना विचित्र आहे. खांबावरचे शिल्प म्हणजे राक्षसाच्या पाठीवर स्वार झालेली मनुष्याकृति खोदलेली आहे. महामंडपाच्या समोर एक विशाल रथ दगडातून कोरून काढलेला आहे. त्याची दगडी चाके अशा प्रकारे बनविलेली आहेत की, अल्पशा प्रयत्नाने ती फिरविता येतात. हजाराराम मंदिराची बांधणी वरीलप्रमाणेच बहुधा आहे. पण त्याचे खांबे गोलाकार असून कोरविकाम आहे. या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याच्या दगडाच्या भिंतीत रामचरित्र कोरलेले आहे. या शैलीची मंदिरे कुंभफोणम्, कांची, ताडपत्री, श्रीराम ३० शहरी पाहायला सापडतात. श्रीराम येथील शिल्प खांबात आश्चर्यकारक आहे. म्हणजे तेथे गाभान्यापर्यंत पोहोचण्यास एकाच दिशेने सहा दारातून जावे लागते. प्रत्येक द्वारावर गोपूर असून त्यांचे स्तंभ लढणाऱ्या घोड्यांच्या आकृतीचे आहेत. ताडपत्री येथील मंदिर हिरव्या गडद पाषाणांनी बनविलेले आहे.

या शैलीतील होयसळ वळण आणि द्रविडी वळण थोडे, याचा थोडकसा असा की,

(१) होयसळ वळण—मंदिराच्या बाजूला अर्धगोलाकृति कमानी, कपोताच्या रागा, मुखमंडपाचा अभाव, मंदिराबाहेरचा चौथरा, चौकोनी खांब्याच्या पायथ्याशी व कोनाड्यात जडविलेले सालंकृत हत्ती, घोडे, सिंह ३० पशु; दुहेरी छप्पर, पायथ्यापायथ्यांनी निमुळते होत गेलेले शिखर व त्याचा उठावदार दर्शनी भाग ३० ३०.

(२) द्रविडी वळण—वाटोळी प्रदक्षिणा, तिमजली शिखर, घाट्या कळस, नवर्ग, मंडपाचे भव्य खांबे आणि कुंदी दगडाचा वापर ३० ३०. या शैलीतील मंदिरे बाहेरील भागी होयसळ आणि आतील भागी द्रविडी शैलीने अलंकृत असतात.

नायक शैली

पिंथनगर शैलीतून थोडे निराळे वळण घेऊन निर्माण झालेली ही शैली होय. मदुरा शहरावर नायक घराण्याचे शासन असताना त्यांनी पुरस्कारित शैली म्हणून हे नाव आले. मीनाक्षी मंदिर हे त्याचे उदाहरण होय. होयसळ शैली-प्रमाणे हे जोड-मंदिर आहे. एक मीनाक्षी व दुसरे सुंदरेश्वराचे. ८५० X ७२५ चौ. फूट असा याचा विस्तार असून प्राकाराला चार दरवाजे आहेत. त्यात चार उत्तुंग गोपुरे आहेत. पुढुमडप नाराचा मध्य मंडप आहे. वाशिवाय अर्धमंडप, नृत्यमंडप आहेत. या सर्व मंडपाचे खांबे आपादमस्तक कोरीव शिल्पाने भरलेले आहेत. एका खांब्यावर नायक राजकुलातील पुरुषाच्या पूर्णाकृति आहेत. भारतीय शिल्पी कारागिरानी, आपले सारे चातुर्य या ठिकाणी एकत्रित केलेले आहे, असे म्हटले पाहिजे.

हेमाडपंती शैली

पिंथ पर्वताच्या दक्षिणेस मंदिरवाधणीचा आणखी एक प्रकार आढळतो, त्याला हेमाडपंती वांधणी म्हणतात. या वांधणीचा विशेष असा की, देवालयाचे पाषाणाचे चिरे त्रिकोण, चौकोन, काटकोन, वर्तुळ, अर्धवर्तुळ इ. आकारात घडवून ते एकमेकात इतक्या कुशलतेने बसविलेले असतात की, त्यामुळे इमारतीच्या प्रत्येक अंगभाला दुसऱ्या अंगभालाचा आधार मिळून बरेच छतही तिनधोक राहू शकते. हे अंगभाल एकमेकांस चिमटून राहण्यासाठी माती, चुना किंवा सिमेंट-सारख्या पदार्थ वापरायला लागत नाही. या प्रकारची मंदिरे १३-१४ व्या शतकात बावली गेली. हेमाद्रि अथवा हेमाडपंती याने या पद्धतीचा पुरस्कार केव्हापर्यंत ही शैली प्रचारात आली. देवगिरीच्या महादेवरायाच्या पदरी हा पुरुष अधिकारी होता.

या पद्धतीत चौकोनी गामारा, सभामंडपाला अनेक अलंकृत खांबे, ग्रावानर आणि छतावर पौराणिक प्रसंगाची कोरीव चित्रे, दर्शन-भागी भोगमंडप, कोनयुक्त भिती, सर्व वाचकास वाळ्या पाषाणाचे, पूर्वाभिमुख देवालय आणि काही ठिकाणी कमानी बांधून सभामंडपाला आधार दिलेला दिसतो. गाभाऱ्याच्या प्रवेशदरवाज्यावर बसल्या बाजूला देवीची मूर्ति तर खालच्या मागील कपालधारी शिवमूर्ति कोरलेली असते. नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर गावी गोंडेश्वर, चितळेस्वर, नागेश्वर, पिछळेस्वर अशी हेमाडपंती शिल्पे आहेत. विदर्भात शिरपूर, अमदापूर, मेंदेकर, सातगान, लोणार या गावी ही मंदिरे उभी आहेत.

द्वारपाल

देवाल्याच्या द्वाारात उभे राहून त्या वालूचे रक्षण करणारे ते द्वारपाल होत. ते देवसादृश्य योनीतील आहेत मोठ्या देवस्यानात आणि लेण्यातील मुख्य प्रवेशद्वारी दोन्ही राहून या या मूर्ति उभ्या असतात. याना जय-निजय, चड-प्रचड, हरभद्र-सुभद्र, चड-महाचड, पद्मपाणी व व्रजपाणी अशी नावे आहेत त्याच्या मूर्ति निरनिराळ्या प्रकारच्या असतात. हिंगुळादेवीचे द्वारपाल म्हणून दोन उच डोंगराखरेच आहेत

(१) उजवा पाय स्वस्तिकार ताळ, डावा पाय पुचित म्हणजे तामलेला आणि हात कमरेच्या रालच्या भागी मिचित पाहून निसावलेले. काही ठिकाणी आपल्या हातांनी गोपूराचा आधार देत असलेले दिसतात

(२) शिल्प सद्गदात द्वारपालाचे मूर्तिध्यान दिले आहे, ते जसे द्विभुज, गदाधारी, चेहरा पुरूप, दात पुढे आलेले, कचित चतुर्भुजही असतात. शिव जयवा मिणु-ज्या देवतेचे ते द्वारपाल असतात, त्या देवताची आयुधे ते धारण करतात. देवीचे मंदिरात द्वारपालादेवजी द्वारपालिसा असतात. शिव-देवस्थानाचे द्वारपाल व्याघ्रचर्म पांथरून आणि हाती त्रिशूल घेऊन उभे केलेले असतात असे ब्रह्मांडपुराण म्हणते (३-३३-१२).

(३) हळेवीड व नेवूर येथील द्वारपाल सर्वांगसुंदर आहेत ते नर-शिपात अलंकृत आहेत नगरालाच्या हाराची जाळी नेसून व मस्तकी विरीट घातून ते द्वाररक्षणासाठी उभे आहेत. नमानदार विरीटाची सुटी टोके खाली कर्णपुडाला मिडली आहेत. हे सर्व फोरीत काम जतिवारीत, सूक्ष्म आणि नाजूक आहे ते चतुर्भुज असून कित्येकाचे माली तृतीय नेत्र आहे म्हणून ते शिवगणा-पैकी मानतात त्याची उंची मानवप्रमाणे आहे. या सर्व वैभवामुळे प्रत्यक्ष ते देवच भासतात

(४) श्रीविद्यावतनात पद्मा, भारती, दुर्गा, द्वारश्री, त्रिश्वररूप आणि राम या द्वारदेवता सांगितल्या आहेत. तनशाळाचे निष्पन्न योगावलीत तालिका, कुंची, कपाटा व पटधारिणी या चार द्वारदेवता दिलेल्या आहेत.

मंदिर-शिखरे का ?

मंदिरात शिखर, कळस, गोपूर याची आवश्यकता काय ? असा प्रश्न मनात उत्पन्न होणे साहजिक आहे. याबाबत विद्वान् सशोधकामध्ये मतभेद आहेत काहींच्या मते प्राचीन गुहा मंदिरे (हिमालयात वैष्णवी देवी, महाराष्ट्रात सप्तशृंगी) ही पर्वताच्या मुदीमध्ये निर्माण झाली असल्याने, पर्वताचे शिखर

आपोआपच शोभून दिसत असे आणि या शिखरावरून मंदिरभेत्ताची कल्पना लोकांना पार अंतरावरूनही येत होती. काहींच्या भक्ते त्रिंशु अगर इतर देवता यांच्या मस्तकावर त्रिंशु ज्याप्रमाणे शोभून दिसता, अगर रथाचा छायेसाठी उभारलेला गालाकार भाग शोभा देतो, तद्वत् देवस्थानचे माथ्यावर शिखर शोभून दिसेल वरील प्रकारच्या कल्पनातून शिखर बांधण्याची कल्पना दृढमूळ झाली असावी असे म्हणतात की, जयपूरजवळच्या वैराट गावी अद्या प्रकारच्या मंदिराचे अजोशेप आढळून आठे आहेत त्या मंदिरांमार्गे लाकूड व मिठा वापरलेल्या जोरत गोगाकार मंडपाचे अजोशेप दिसतात. पण पुढार काळात या प्रकारची बांधणी बंद पवली. बौद्ध इसाइ मंदिरांनाही त्रिंशू असेतात.

देवमूर्तीची पिठिका (बेठक)

गामान्यात ज्या दैतनीय दरवर्षाची स्थापना करतात, त्याला पिठिका असे म्हणतात. जसून अगर बैरक अर्दी म्हणतात. शास्त्रार्थ असा की, या पिठिकेचे एकूण सोळा भाग करतात. एक भाग त्रिमूर्तीत पुराया, चार भागांची जगती करानी, त्यातील एक भाग वनुळार करता. त्यानंतरच्या तीन भागांनी गळा उभारवा आणि तीन भागांनी गळपत्री करावी, दोन भागांनी त्यानरची रुद्र पत्री आणि दोन भागांनी सर्वांत उरची पत्री करावी. अभिषेक व स्नानाचे पाणी वाहून जाण्य साठी लहानशी पाहळी ठेवानी. पिठिका पार उच अथवा पार ठेंगणी जसू नये. याचे प्रमाण साधारणत असे की, गामान्याच्या दरवा ज्याची जेवढी उंची असेल त्याच्या तीनअष्टमांश उंचीची पिठिका असावी. पिठिकेचे हे सामान्य लक्षण समजावे (मत्स्य पुराण, अ ३६१)

देव प्रतिमा

देवाल्यात स्थापन करण्याची देवप्रतिमा सुवर्ण, रूपे, तांबे, पंचरस धातु, पाषाण अगर लाकूड यांची असावी. गामान्याच्या दरवाज्याची जेवढी उंची असेल त्याच्या एकचतुर्थांश मूर्तीची उंची असावी. मुख्य प्रतिमेच्या मागेपुढे तिच्या परिवारदेवतांच्या मूर्ति असाव्यात. प्रतिमेची सर्व आयुधे तिच्या हाती असावीत. तशीच आणगी वाही. त्यास लक्षणे असल्यास तीही तिच्या अंगी असावी. मूर्ति अति पुष्ट अथवा अति दृशदी असू नये. शास्त्रात वर्णन केल्याप्रमाणे संपूर्ण अवयवाची, सुबुद्ध अशी प्रतिमा बसविल्याने, यजमानाचे आयुष्य व वैभव वाढते (मत्स्य पुराण, अ २५७)

देव मूर्तीचे प्रमाण

क्रियेच्या गर्तीचे नियमित प्रमाण ज्याच्या योगाने दाखविले जाते, त्याला ताल असे म्हणतात (अमरकोश) कोणत्या मूर्ति किती ताल असाव्यात याचे

प्रमाण वंखानसागम्, शिल्परत्न इ० ग्रंथामध्ये उत्तमदशताल, मध्यमदशताल, अधम-
दशताल, नवताल, अष्टताल, सप्तताल या प्रकारांतील मूर्तींचे वर्णन ह्या ग्रंथात
दिलेले आहे. कोणत्या मूर्ति किती ताल उंचीच्या असाव्यात याचेही नियम दाखून
दिले आहेत. ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांच्या मूर्ति उत्तमदशताल, इंद्र-सूर्य-चंद्र व
शेकनाथ यांच्या मूर्ति अधमदशताल, उमा, सरस्वती, श्री यांच्या मध्यमदशताल,
कुबेर नवग्रह, व इतर देवता यांच्या नवताल; राक्षस, असुर यांच्या नवताल व
मानवाच्या अष्टताल असाव्यात, असे सांगितले आहे. मत्स्य पुराणात वासवंधीचा
श्लोक आहे, त्याचा भावार्थ असा की, 'मूर्तींची अंगुली हेच प्रमाण धरून तिचे
मुख १२ अंगुले (= १ ताल) असावे. मुखाची उंची हे प्रमाण धरून मूर्तीचे
इतर अवयव घडवावेत.' (२६८-१९). मूर्तींची उंची जेव्हा मुखाच्या उंचीच्या
दसपट असते, तेव्हा तिला दशताल मूर्ति म्हणतात. हाताचा अंगुठा आणि मधले
बोट ताणून धरले असता जे अंतर होते, त्यालाही ताल असे म्हणतात. मापाचे
हेच प्रमाण मानणे अधिक संयुक्तिक दिसते. (हिंदु शिल्पशास्त्रकोश)

बारा अंगुले म्हणजे एक ताल होतो आणि मूर्तींची उंची मोजण्यासाठी
हे प्रमाण वापरतात. प्रतिमालक्षण नामक ग्रंथात याचा उल्लेख नाही. पण नंतरच्या
ग्रंथात आहे.

देवमूर्ति प्रतिष्ठापना

देवालयात, मठात अथवा अन्य जागी देवमूर्तींची अथवा लिगाची कायम
स्थापना करावयाच्या विधीला देवमूर्ति प्रतिष्ठापना असे म्हणतात. या प्रतिष्ठेचे संपूर्ण
विधान निर्णयसिंधूमध्ये सांगितलेले आहे. मंडप, कुंड, वेदी कशी तयार करावी,
पूर्वरात्री प्रायमिक पूजेनंतर मूर्तीला जलाधिवास कसा द्यावा, दुसरे दिवशी मूर्तीचा
मंगलस्नानविधि, अभिषेक, अलंकार, नैवेद्य, आवाहन, आसन, पूर्णाहुति
ज्ञान्यावर भक्त्यावर आसन देतात. दुसरे दिवशी स्नान धान्य पिठिकेवर स्थापना,
पूजा, पक्वान्नाचा नैवेद्य, हवन, बलिदान, प्रदक्षिणा, आचार्य दक्षिणा आणि
ब्राह्मणमोजन, भक्तमंडळींना प्रसाद इ० विधि शास्त्रामध्ये दिलेला आहे. विधि-
पूर्वक स्थापनेमुळे मूर्तीमध्ये देवत्व प्राप्त होते.

देवपूजेचा इतिहास

पूजा या अर्था शब्द वैदिक आर्यांना माहीत नसावा, म्हणून तो त्यांनी
द्रविडी संस्कृतीमधून घेतला. वैदिक आर्य देवता प्रसन्न करून घेण्यासाठी अग्नी-
मध्ये समिधा, घृत, यव, पुरोडाश याचे हवन करित व पशुयागही करित. पूजा
ही द्रविडांची देवांचे पद्धति आर्यांनी स्वीकारली आणि पुराणकारांनी पूजेचे
महात्म्य व तपशील रूप वाढविले. बौद्धांच्या उत्कर्षकालात यज्ञयागाचे महत्त्व

कमी कमी झाले आणि त्याची जागा देवपूजने घेतली ती यज्ञयागापेक्षा सुलभ आणि कलापूर्ण असल्याने त्यातडे जनता लवकर आकर्षित झाली त्रैवर्णिकनाच नव्हे, तर स्त्री क्षुद्रादि सर्वांना पूजवा हक्क मिळाल्याने तिचा प्रसार लवकर झाला. स्मृतिस्फळात तर देवपूजा हे प्रत्येक गृहस्थाच विहित कर्माच मानले गेले मनु व याचवल्क्य यांनी देवपूजेला आश्रमभ्रममात स्थान दिले भरीची स्मृतिकाराने असा नियम घातून त्याची समाजजा होम झाल्यावर गृहस्थाने देवपूजा करानी, देवपूजासाठी देवताचे मूर्तिकरण झाल्यावर पूजनाचे दान भाग झाले, वैयक्तिक व सामुदायिक वैयक्तिक पूजेसाठी धरात मूर्तिस्थापना झाली आणि सामुदायिक पूजनासाठी दबजुले, देवगृहे अथवा देवालये निर्माण झाली देवालयातील मूर्ति धरातील मूर्तांपेक्षा आकाराने मोठ्या होऊन कायमची प्रतिष्ठा मिळू लागली पारंगी समाजात फक्त अग्नीचा पूजा करतात त्या ठिकाणा हा अग्नि ठेवतात, त्यास 'अग्नारी' म्हणतात हेच पारंगी लोकांचे मादर हाय इस्लामी समाज 'निराग' म्हणजे ज्यातिरूप अग्नीचें पूजन मशिदीसारख्या प्रार्थना मंदिरात करतात

प्रतिकोपासना

प्रतिमाच रूपण देताना 'सदृश शिल्पम्' म्हणजे कोणत्याही वस्तूचे प्रतिरूप तयार करणे होय राजाच्या सदृश्य प्रतिमा म्हणजे हत्तीची प्रतिमा होय पण निराकार स्वरूपाची प्रतिमा बनविताना ती 'गुण प्रियानुसारेण प्रियते रूपरूपना' याप्रमाणे बनविली जाते प्रिण्ट नेहमी घात स्वभावाचा म्हणून त्याचें ध्यान दातव्यरूप असते ६०

प्रतिकाची उपासना हे मंदिर सधेचे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल पण येथे रूपात ठेवले पाहजे की, प्रतिमाची पूजा म्हणजे काय, धातू, पाषाणाची पूजा नसून त्या जगत्कालक जनतरेणीब्रह्मान्नायकाची, त्या सामर्थ्यमान शक्तीची पूजा होय निर्गुण स्वरूपाचे पूजन करता येत नाही, म्हणून सर्वसाधारण समाजासाठी प्रतिमाच पूजन सांगितलेले आहे

यासंदर्भी स्वामी रामतीर्थ म्हणतात, 'ग्राह्य पदार्थाकड पदार्थ या दृष्टीने न पाहता ब्रह्म-मायेच्या दृष्टीने पाहणे, त्याच्या सर्वस्वरूप सामर्थ्याला वदन करणे हे गुरे पूजन हाय पण या उलट प्रतिकाच्याच सत्य मानून तोच ईश्वर होय, अद्या भावनेने पूजन केल्यास ती ईश्वरपूजा नसून शुद्ध पाषाणपूजा ठरेल'

ईसाई पध्यामध्ये येणू अथवा भरीच्या प्रतिमाची पूजा होते, त्याच्या मिरवणुकी काढल्या जाताना इस्लाम पध्यामध्ये कारा, करी याचे पूजन होते दर्जे, मशिदी या ठिकाणी 'रोशन' म्हणून पेटत्या दिव्याच पूजन होते दर्ज्याच्या

ठिकाणी फुलांच्या चादरी पसरल्या जातात. ही सर्व प्रतिकोपासनाच होय. वासाठांच संत एकनाथ महाराज म्हणतात.

आम्हांसी म्हणता पूजिता फत्तरे ।
तुम्ही कां मुढ्यावरी ठेविता चिरे ॥
जतन करितां मेलियावरी हाडे ।
दगडाचे पूजिता हाजी-पीर रे ॥

देवतांचे भोग

या ठिकाणी भोग याचा अर्थ सुखोपभोग असा घ्यावयास पाहिजे. हे भोग दोन प्रकारचे आढळून येतात. अंगभोग म्हणजे देवतांना चंदनाची उटी लावणे, दहीमाताने पूजा बांधणे, नवीन वस्त्रालंकार चढविणे इ० होत. रंगभोग म्हणजे कीर्तन, मजन, प्रवचन, नृत्य, गायन, बाहेरील मिरवणूक इ० होत. गुजराय, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, मद्रासकडील काही मंदिरे येथे मणां-मणांचे नैवेद्य भोग म्हणून चढविले जातात आणि नंतर त्याचा लिलाव करण्यात येतो. (वास्तविक हा प्रसाद गोदगुरिवांना मोफत वाटायला पाहिजे). मिरवणुकीत जी देवाची मूर्ति बाहेर नेण्यात येते, तिला भोगमूर्ति असेच म्हटले जाते. मूळमूर्ती-पेडा ही निराळी असते.

देवतांचे भिन्न रंग

भौमाकाराः पीतवर्णाः सर्वाः स्तम्भनकारिकाः ।
आप्याः सत्वगुणाः सर्वाः सिद्धाकाराः समीरिताः ॥
ताः सर्वा ज्ञानशान्तिश्रीकीर्तिसौभाग्यमुक्तिदाः ।
आमेया राजस्ताः सर्वा लोहिताकारसंयुताः ॥
वायुरूपा धूम्रवर्णाः सर्वा द्वेपादिकारिकाः ।
नाभसा नीलवर्णास्ता मारणोत्सादयोः स्मृताः ॥ (तंत्रराजतंत्र)

वरील उवाच्यात देवतांचे रंग लाल, पिचळा, पांढरा, नील इ० प्रकारचे का असतात अथवा करावेत, याचे वर्णन आहे. पृथ्वी-प्रधान ज्या देवता आहेत (भूदेवी) त्यांचा रंग पिचळा; जलशक्ति-प्रधान देवता (गंगा, नर्मदा) आहेत, त्यांचा रंग पांढरा; तेज म्हणजे अग्निरूप ज्या देवता आहेत (दुर्गा) त्यांचा रंग लाल; वायु-प्रधान ज्या देवता आहेत (वरुण) त्यांचा वर्ण धूसर आणि आकाश-प्रधान ज्या देवता आहेत (विष्णु) त्यांचा वर्ण नील असावा..

याशिवाय देवतांचे उभय व श्वातरूप जे प्रसंगानुरोधाने दिसते, त्याचाही परिणाम देवतांच्या मूर्तीच्या रगावर होत असतो. यासबधी थोडेसे विवरण प्रथम खंडात देऊन गेलेले आहे. पृ. २४२ पहा.

देवतांची प्रदक्षिणा

देवता जगर देवतांचा गाभारा याला उजव्या बाजूने (देवतांच्या) प्रदक्षिणा अथवा परित्रमा घालतात, डाव्या बाजूने घालीत नाहीत. याला कारण असे समजते की, दैवीशक्तीचे तेजोवलय हे दक्षिणगामिनी आहे. यामुळेच त्या तेजाची प्रमा दक्षिण दिशेकडे वाहते, सूर्य-चंद्राच्या तेजाचे जसे विरणानी वलय तयार होते, तद्वत मूर्तीच्या तेजाचे वलयही आगूग्रागूला पसरलेले असते. मूर्तीपासून जितके लांब जावे, तितका त्याचा प्रभाव कमी कमी होत जातो, या दिव्य तेजाचे कण घळ्यातून प्रदक्षिणा घालणाराच्या शरीराला चिटकवित म्हणून प्रदक्षिणा घातली जाते. जितक्या अधिक प्रदक्षिणा घालाव्यात, तेवढे देवतेज भक्तांच्या शरीरात अधिक शिरून, मन निर्मळ बनल्याने तो साधक बनतो. याला पक्ष शक्तीची प्रदक्षिणा अपवाद आहे. शक्तीला सीमामुक्ती प्रदक्षिणा घालतात. तसे एकच, तेजस्वी व्यक्तीपुढे सर्वसाधारण माणूस जर मान याकवितो आणि त्याला नमस्कार करतो तर सकलऐश्वर्यसंपन्न भगवानाचे मूर्तीस नमस्कार करून प्रदक्षिणा घालणे खासच भयस्कार होय.

देवतांची गुणसंख्या

भूताशाना गुणांशानां समसंख्या गुणनात् ।

एकद्वयादिदशदशांसगुणनाथ संजाता नामासां, सुरमुजादि-
भेदः सम्भवाति ॥

आपण भगवान महादेवाच्या उंदाहणाने हे अधिक स्पष्ट करू. महादेवांना पाच मुखे आणि दहा भुजा असे वर्णन काही ठिकाणी मिळते. विष्णुधर्मोत्तर पुराणाप्रमाणे (१) पूर्वेकडील मुख म्हणजे भूमि, आणि या शक्तीचा रंग पिवळा आहे; (२) दक्षिणेकडील मुख म्हणजे अग्नि व त्याचा रंग लाल. वास्तव त्याला भैरव म्हणतात; (३) पश्चिमेकडील मुख म्हणजे वायु, याचा वर्ण धूसर असून नाव नंदी आहे; (४) उत्तरेकडील मुख म्हणजे जल, रंग पांढरा असून नाव औपेय आहे; (५) ऊर्ध्व दिशेकडील मुख म्हणजे आकाश-शक्ति त्याचा रंग नील असून नाव सदाशिव आहे. आता 'प्रतिवक्त्र भुजद्वयम्' या न्यायाने पाच मुखे म्हणजे दहा भुजा झाल्या. हातातील आपुघे टंक, शूल, पाश, त्रिशूल इ० त्या त्या दिशांची निदर्शक निदाने आहेत. बल, ज्ञान, ऐश्वर्य आणि शक्ति हे विष्णूच्या चार मुलांचे निदान होय. चार वेद हे ब्रह्मदेवाचे चार मुलांचे निदान होय.

वरीलप्रमाणे विवरण देवी, गणेश इ० मूर्तिवाच्यताही करता येईल. देवतांना अनेक मुखे व अनेक भुजा का याचे हे सारांश विवरण आहे.

देवपूजन

एखाद्या देवतेला श्रद्धासुक्त अंतःकरणाने विधियुक्त उपचार समर्पण करणे याला देवपूजा म्हणतात. साधकाचे स्नान शाल्यावर व सकाळची आह्निक कर्मे उरकल्यावर घरातील देवतांचे पूजन करावे. हे पूजन देवाला सोळा उपचार समर्पण करून करावयाचे असते; पौराणिक मंत्रांनी पूजन करावे. हे सोळा उपचार म्हणजे आवाहन, आसन, पाद, अर्घ्य, आचमयीय, स्नान, वस्त्र, यशोपवित, अनुलेपन, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा आणि मंत्रपुष्प होत. पुरुषसूक्त अथवा इतर मंत्रांनी अभिषेक करताना संततपार देवदेवर घरावी. ती त्रुटित होणार नाही याची राखणदारी घ्यावी. शक्य असेल तेथे पूजेचे वेळी गीत, वाद्य, नृत्य हे उपचार समर्पण करावेत. आरती करावी आणि ती उपस्थितांपैकी सर्वांनी म्हणावी. शेवटी सर्वांनी प्रार्थना म्हणावी.

आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम् ।

पूजां चैव न जानामि क्षम्यतां परमेश्वर ॥

मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ।

यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

अपराधसहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया ।

दासोऽहमिति मां भत्वा क्षमस्व परमेश्वर ।

क्षमस्व परमेश्वर, क्षमस्व परमेश्वर ॥

ज्याला षोडशोपचारांनी पूजा करणे शक्य नसेल, त्याला अन्य कमी उपचारांचे प्रकारही सांगितले आहेत. पुढे अगर अन्य साहित्य न मिळाल्यास काय करावे याचे दिग्दर्शन 'पूजा प्रकाश' ग्रंथात पहावयास मिळेल, पण तो गौणमार्ग होय, उत्तम नव्हे. सर्व वर्णांच्या स्त्री-पुरुषांना व असृष्ट्यांनाही पूजेचा अधिकार आहे. कुटुंबातील कोणी एकाने पूजा करावयाची असते. जे कोणी पूजन करतात ते अनेक धोटी जन्मातून सत्य झालेल्या दुःखाचा नाश झाल्याने मुक्त होतात, असे नृसिंह पुराणात वर्णन आहे. देवाचे पूजन कसे करावे याचे अगदी सक्षिप्त वर्णन येथे दिलेले आहे. संपूर्ण विधीसाठी अनेक मय प्रकाशित झालेले आहेत, त्याचे मार्गदर्शन पूजकाने घ्यावे. संपूर्ण विधान देणे हा उद्देश नसल्याने, केवळ देवालयतील हा विधि लक्षात आवा, यासाठी हा भाग दिलेला आहे.

देवपूजन व आदर्श जीवन

आधी राखावा आचार । मग पहावा विचार ।

आचारविचारे पैलवार । पाविजे तो ।

इहलोक आणि परलोक । जेथे नाही साफल्य विचेक ।

तेथे अवघेचि निरर्थक । सकळ काही ॥ दासगोप १७।१०।१५

मानवी जीवनात अनेक इच्छा असतात. पण त्यामध्ये देवत्व मिळावे ही इच्छा सर्वश्रेष्ठ होय. आपले मन सुसंस्कृत झाल्याशिवाय विवेकाने सत्याचरण करूनही तो लाभ घेता येणे शक्य नाही. यासाठी आचारविचाराचे बाबतीत मानवाने नेहमी दक्ष राहिले पाहिजे.

देवपूजनाने मानवाना हे सुख लाभू शकते. निर्दोष जीवन व सदाचार या पूजनाने प्राप्त होऊ शकते. देवतांचे एकाग्रचित्ताने व निष्ठेने पूजन केल्यास शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक पातळी वाढल्याशिवाय राहणार नाही. निरपेक्ष बुद्धीने व प्रेमभावाने हे पूजन झाल्यास मानसिक समाधान अधिकच मिळेल. ईश्वरचिंतनात आयुष्य व्यतीत झाले म्हणजे इतर अनावश्यक उपाधी आपोआप सुटतात. सामाजिक व कौटुंबिक ऋण फेडले असल्याने वृद्धावस्थेत या मार्गाने गेल्यास पूर्ण शांति मिळते व जीवनाचा शेवटही गोड होतो.

हे विचार मुळपायी गरज भासली ती अग्नी कौ, साप्रत अमेरिकेसारख्या मुघारलेल्या देशातही वृद्धांची अवस्था चिंत्नीय आहे. आई-व्याप कोठेतरी हॉटेल-मध्ये जीवनाचे अंतीम ऽण भोगीत असतात आणि मुले-मुली, त्यांच्यापासून खूप दूर वैवाहिक जीवनात दंग असतात. एका भारतीय प्राध्यापकाने त्याची स्थिति

अत्यंत शोचनीय जसल्याचे तूर्जन केले आहे. पण याउलट स्थिति भारतीय संस्कृतीत आढळते. वृद्ध माता पिता मुलाच्या अथवा मुलीच्या सगारात राहून त्यांना आरक्षक तेजदी मदत करून, उरलेला वेळ पूजन, भजन, कथा-वार्तन, श्रवण यामध्ये व्यतीत करीत असतात. त्यामुळे त्यांना जीवन कटाळ्याने होत नाही, अवजडही होत नाही. देवाचे पूजन, जप-जाप यांत मजेरीरपणे काळ निघून जातो. संस्कृति टिकून राहण्यास मदत होते. रामदासांनी गृहत्यागप्रमाणे शुद्ध आचार-विचाराने इहलोक आणि परलोक पार करून जाता येतात. देव-पूजनाने आदर्श जीवन जगल्याचा आनंद उपभोगता येतो आणि निरर्थकपणा पार लपून जातो. त्याची आठवणही होत नाही.

देवपूजेची व्याप्ति

देव, गुरु, आचार्य, अतिथि, सत, मातापिता इ० विभूतींचा जो सत्कार किंवा सन्मान त्यांना पूजा म्हणता येईल. देवपूजा आणि मानवपूजा यामध्ये गोंडाळा फरक आहे पण दोहींतही कृपाप्रसाद मिळविणे हाच मुख्य उद्देश असतो. काही वेळा देवतांची जमकृपा न व्हावी यासाठी त्यांचे आगाऊन पूजन केले जाते. वंशपरंपरा चालावी म्हणून पिढ्यांचे पूजन, श्राद्ध, तर्पण केले जाते. मानवाच्या निरनिराळ्या पातळींमध्ये संस्कृतीला धरून निरगंपूजा, वृक्षपूजा, राक्षसपूजा, नागपूजा, यक्षपूजा इ० पूजा होत असतात. सुधारलेला समजुतदार समाज, सुखसंपत्तीसाठी देवपूजा करतो. तर आदिवासी वन्य जमाती जीवनातील एकटे दूर व्हावी यासाठी करतात. प्राथमिक अवस्थेत हे पूजन घडते पण अध्यात्मिक क्षेत्रात प्रगति झाली, की मूर्तिपूजा उद पडून मानवपूजा आणि शेवटी निर्गुण उपासक बनतो. सर्वव्यापक परमेश्वराचे ज्ञान झाले म्हणजे प्राप्त कर्तव्ये निष्काम बुद्धीने करीत राहणे हीच सरी पूजा बनते.

घंटा व शंखनाद

प्रत्येक प्रार्थना मंदिरात मोठमोठ्या घंटा एक वा अनेक बांधलेल्या आपण पाहतो. मंदिरप्रवेशाच्या वेळी प्रत्येक मक घटानाद केल्यानिना आत दर्शनाला जात नाही. मंदिरातील पूजनांच्या अनेक उपचारांपैकी हाही एक उपचार मानला जातो. तेव्हा या उपचारांमधील शास्त्रीय बैठक कोणती याचा विचार केला असता असे दिसून येते की, घटानादामध्ये ज्या लहरी उत्पन्न होतात त्यामध्ये भरपूर अश्र्वयक्ति असते आणि त्या निनादात माणसाचा शीण कमी होतो. मन उल्लसित होते व त्या स्थितीत परमेश्वरीय भावना जास्त विरसित होतात. न्यूयॉर्क ग्रहरी प्रा. पी. टल्क्यू. रॉले यांनी याबाबतील सगोवन करून असे शिद्ध

केले आहे की, साधारण घंटातादामध्ये १३ ते १६ इतकी अश्वशक्ति त्याच्या लहरींमध्ये असते.

घंटा जितकी मोठी तितका त्याचा परिणाम जास्त, हे सहज समजण्यासारखे आहे. हिंदु मंदिराप्रमाणे इसाई प्रार्थना मंदिरातही मोठमोठ्या घंटा असतात हे आपण पाहतो. रशियामधील मास्को शहराी एक प्रचंड घंटा सन १७३५ मध्ये ओतण्यात येऊन सन १७७३ मध्ये ती प्रार्थना मंदिरात टांगण्यात आली. या घंटेची उंची १९ फूट, वजन २०० टन आणि तळाचा परिघ ६० फूट आहे पण कालगति येथे आडवी येऊन त्या प्रार्थना मंदिराला सन १८३६ मध्ये आग लागून घंटा तुटून खाली पडली, मंगली आणि एका बाजूला एक मोठे भगदाड पडले. मातीच्या ढिगाऱ्याखाली रतून पडलेली ही घंटा, काळांतराने एका सम्राटाने बाहेर काढून, भक्कम अशा सिमेंटच्या चौथान्यावर तिची स्थापना केली. जनता आता या स्थानालाच 'घंटा मंदिर' म्हणून ओळखते. अनेकजण भेट देतात, परदेशी प्रवासीही हौसेने पाहतात, पडलेल्या भगदाडामधून घंटाघरात प्रवेश करतात, आतून निरीक्षण करतात आणि बाहेर पडतात. अभंग असताना या घंटेच्या लहरींची अश्वशक्ति किती भयंकर असेल याची कल्पना घाबकांनीच करावी. भारतामध्ये सोमनाथाच्या मंदिरात प्रचंड घंटेचा टोलक वाजविणाऱ्या सुवर्ण साखळ्यांचे वजन २०० मण होते, असे इतिहास सांगतो.

भारतातील कित्येक मंदिरांतून पूजा-आरतीसमयी शंखनाद करण्याची रुढि आहे. भारतीय युद्धभूमीवर शंख आणि भेरी यांचे निनाद, योद्ध्यांना स्फुरण येण्यासाठी करीत असत. पांचजन्य, देवदत्त, महाशंख, अनंतविजय, सुघोष इ. पाच पांडवांजवळ उत्तमोत्तम शंख होते, असे वर्णन गीतेमध्ये मिळते. या शंखनादाने जसे वीरांना स्फुरण मिळे, तसे वातावरण शुद्ध करण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो. असा निष्कर्ष सन १९२८ मध्ये बर्लीन विद्यापीठाने समत केलेल्या एका प्रबंधात मांडलेला आहे. त्या संशोधकाचे म्हणणे असे की, एका सेकंदाला २७ घनफूट वायुशक्तीच्या जोराने शंखध्वनि झाल्यास, १२०० फूट परिसरातील हवेतील रोगजंतु मरण पावतात, अगर मूर्च्छित होतात.

घंटा आणि शंखनादाने वातावरणातील रोगजंतूंचे निर्मूलन होते, असे जे पाश्चात्य संशोधकाचे मत आहे, याचे सांप्रतचे युगात अधिक संशोधन

१ टीप—जर्मन वाद्यतुंड न्यूबेर्गेनेसा शहरी शंखाचे सहाय्याने लोक-गीते वाजवीत असल्याचे छायाचित्र दि. ३०-१२-६७ चे केसरीत (पुणे) प्रसिद्ध झाले आहे.

व्हाव्यास पाहिजे. फिवहुना सर्वत्र धंदा व थंखनाद करूनच रोगराईचे निर्मूलन करावे असे कोणी प्रतिपादील तर ते हास्यासाद ठरेल. या रूढीचे महत्त्व वर्णन करण्यासाठीच वरील विधाने दिली आहेत.

देवतांचे चरणामृत अथवा तीर्थ

देवतांचे पूजन मग ते घरातील असो अथवा सार्वजनिक मंदिरातील असो, पूजन झाल्यावर तीर्थ घेण्याची रूढि सर्वत्र प्रचारात आहे. यामागेही काही शास्त्रीय बैठक असली पाहिजे. केवळ तीर्थप्राप्त्यनाने अनेक रोगी बरे होतात असाही काहींचा अनुभव आहे. संत तुकारामाच्या मुलाला ताप आला असता पांडुरंगाचे चरणतीर्थ हेच औषध ते देत असत. कोकणात सांतेरी देवांचे न्हावण दिल्याने कुष्ठरोगी बरा होतो, सर्पविष उतरते असा भक्तांचा अनुभव आहे. यासंबंधीचे थोडेसे विवरण एकाने केले. ते असे की, देवतांच्या उपचारामध्ये तुलसी, बेल, केदार, सुगंधी द्रव्ये, दूध यांचा वापर असतो. तसेच दही, तूप, मध, साखर यांचाही उपयोग केला जातो. देवपूजेच्या वेळी बहुधा तांब्याची भांडी वापरावी असा संकेत असतो. वरील सर्व मिश्रणाचा संपर्क तांबे या धातू-बरोबर आल्याने, काही नैसर्गिक प्रक्रिया होत असली पाहिजे आणि त्याचा परिणाम मकरध्वज गुटिकेपेक्षाही अधिक होत असल्याने, देवतांचे तीर्थ अवश्य घ्यावे अशी रूढि आचरणात आली. केवळ पंचामृत-सेवनाने पचनक्रिया वाढते असा एकाने आपला अनुभव सांगितला आहे. ह्याबाबत अधिक संशोधन झाले तर या रूढीचे महत्त्व लोकांना कळून येईल.

देवतांचे पूजक

देवस्थान हे व्याक्तिगत असो, संस्थेच्या मालकीचे असो, संप्रदायाचे असो, त्यातील पूजामर्चा नित्यनियमाने, विधीयुक्त अखंड चालावी यासाठी पूजकांची नेमणूक करावी लागते. अनेक भूर्ति देवस्थानात असतील तर एकापेक्षा अधिक पूजक नेमावे लागतील. या पूजकवर्गाला पुजारी, अभिषेकी, पंडचे, चडवे, गुरव इ० नावे असतात. पुष्कळ ठिकाणी हे पुजारीपण वंशपरंपरेने—पंढरपूर येथील चडवेप्रमाणे—चालत आलेले असते. याचा एक तोटा असा दिसून येतो की, देवाच्या पूजेविषयी त्यांना आस्था कमीच असते. भक्तांकडून भरपूर दक्षिणा मिळण्याकडे सारे लक्ष केंद्रित होते आणि यासाठी पूजेच्या बाह्योपचाराचा मक्का मात्र कायम ठेवतात. यामुळे पूजकांच्या ठिकाणी देवाच्या सेवामावापेक्षा तो एक धंदा म्हणूनच त्याकडे पाहत असतो. कोणत्याही गोष्टीला धंद्याचे स्वरूप आले म्हणजे तेथे श्रद्धा, भक्ति, नीति याला अवश्य फाटा बसतो. जसे ब्राह्मण पुजारी आहेत त्याप्रमाणे शिवमंदिरात गुरव, गोसावी, जंगम; वैष्णव-

मंदिरात पडथे बैरागी देवी या मंदिरात भुल्ये, गोंवळी, आराधी रहिरोवाच्या मंदिरात भराडी, कुणवी व माढी इ० आढळून येतात कोठे महानुभव आहेत तर कोठे असृश्यापैकी महारही आहेत आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, काही क्षेत्रात हे अधिकार मुसलमानानीही हस्तगत वलेले आहेत (हाजी मलग ठाण्याजवळील क्षेत्रात ब्राह्मण पूजक आहेत)

वतनी, धंदेवाईक पूजक आणि वाढलेल्या वशवृद्धाच्या वशजाना येणाऱ्या अनेक वर्षांच्या पाळीच्या वेळी कोणी तरी उभा केलेला सोमगाम्या हे बहुधा वेदाध्ययन न केलेले, पूजेचा शास्त्रगुद्द पिथि न येणारे असे असल्याने, यजमानाची धार्मिक कृत्ये यथाविधि पार पडत नाहीत (लेसक वाराणसी क्षेत्री गेला असता तेथे माणिकर्णिका कुडात स्नाननिधीच्या वेळी जो क्षेत्रोपाध्याय, वय सुमारे ५०, वाण्यास आला होता, त्याला सध्याची २४ नोव्हेंची क्रमाने म्हणता येत नव्हती, असा पडा होता ठरलेली दक्षिणा मात्र घासीच लागते) यावरून असे ध्यानात येईल की, वतनीपण हे समाजाला घातूक ठरत आहे आणि त्यामुळे भक्ताच्या भावना वा िस लागणे कठीण आहे अनेक यांत्रिकाचा या घातूनिष्ठ्या चा अनुभव घाईटच आहे गोकुण महायलेश्वर, गोना येथील काही मंदिरे घाला अपवाद आहेत, असा लेसकाचा अनुभव आहे वरील काही गोष्टी आर्थिक ग्चाईमुळे होत असल्यास, पूजकाला समानपूर्वक जीवन चालविता येईल अशी दक्षता चालरानी आणि समाजाने घेतल्यास नीम्नेग्रेपणा, स्वच्छता व कार्यक्षमता निश्चितच वाढीस लागेल

देवद्रव्य गुरुद्रव्य विप्रद्रव्य तथैव च ।

अपेक्षी नरक याति भक्षियत्वा कुलक्षयम् ॥

याचा भागार्थ असा की, देव गुरु ब्राह्मण यांच्या द्रव्याचा अपहार करणे म्हणजे नरकाचे साधन आणि कुलभय ओढवून घेण्यासारखे आहे यारून पूजक आणि सरसा सचालक यांचे वर्तन नसे असावयास पाहिजे हे उत्तमपणे समजून येते

देवालयातील दर्शक

देवालयाच्या चालवार नियंत्रण, पूजकार नियंत्रण तसेच दर्शकाने काही नियंत्रण आपल्यावर घातून घेतले पाहिजे, किंहुना व्यवस्थापक रेजार होऊन जातो इसाई धर्मातील प्रार्थनेसाठी चर्चमध्ये जाणारे भक्त, अथवा प्रार्थनेसाठी मसजिदमध्ये जाणारे भक्त ज्याप्रमाणे बघने घातून घेतात, तद्वत हिंदु बाधवानीही बघने घातून घेणे आवश्यक आहे

(१) मदिराच्या नियमाप्रमाणे मंदिर उघडे असेल तेव्हा दर्शनाला जाणे.

(२) स्नान करून दर्शन घेणे, पण निदान हात, पाय, तोंड स्वच्छ करून जाणे.

(३) दर्शनासाठी जाताना केव्हाही रिक्त हस्ताने न जाणे.

(४) जे काही अर्पण करावयाचे ते अत्यंत विनम्र होऊन करणे.

(५) देवतेला आराहन करताना अगर स्तोत्र, मंत्र म्हणताना, मदिरात इतरही भक्त दर्शन घेत आहेत, त्यांना त्रास होणार नाही असे वर्तणे.

(६) साष्टांग नमन करताना अगर दर्शन घेताना इतरांना बाधक वर्तन नसणे.

(७) देवाल्यात घरातील सासारिक गप्पा न मारता, काम झाले म्हणजे निघणे.

(८) नवीन पिढीला शिक्वणूक म्हणून मुलांना अवयव धरोघर न्यावे, पण मदिरातील नियमाचे कडक पालन करायलास लावणे.

(९) मदिरामध्ये कथा-प्रवचने चालू असतात, त्यांना बाधक असे वर्तन दर्शकांनी न करणे व पूर्णपणे शांतता पाळणे.

(१०) पादत्राणे मंदिर गामान्यापासून अगर सभामंडपापासून दूर ठेवणे. कथा-प्रवचनाच्या वेळी पिशव्यात पातून बसण्याचे आचरण काही भक्तगण काही गावी करतात (निशेपत दाह्रातून), पण हे योग्य नव्हे. तसेच लहान मुलांचे चूट अगर चपलाच्या बाबतीतही हा नियम काटेकोरपणे पाळणे, पात्रिन्याच्या दृष्टीने इष्ट ठरते.

(११) सदा सर्वदा चालकादरोर अथवा पूजकादरोर सहकार्याची वृत्ति असावी, इ० इ०.

आदर्श देवदर्शन

साजसज्जा देवस्थानामध्ये भक्तांची गर्दी दर्शनासाठी उसळलेली असते, असे आपण पाहतो. त्रिकाल दर्शन घेणारे, प्रदक्षणा घालणारे, मदिरात मोठ-मोठ्याने गर्जना करून देवताजवळ आपली गाहाणी सांगून, सगळी निवारणाची याचना करणारे इ० अनेक प्रकारचे भक्त आपण पाहतो. पण देवताचे दर्शन कोणत्या प्रकाराने घ्यावे याची आदर्शवत एकंदाने उदाहरणे नमूद करण्याचा मोह होतो.

नियमितपणे दर्शन घेणे, निष्ठेने घेणे, मत म्हणून घेतल्यास, त्याचा परिणाम मनार होऊन, नियंत्रणाने मनाचे सामर्थ्य वाढते. पुणे येथील महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन हे नियमितपणे देवदर्शन घेत. याबद्दल अग्रबुद्ध एके ठिकाणी लिहितात, 'देवाचे दर्शनास जावयाचे म्हणजे मुद्दाम दर्शनासाठीच जावयाचे असा त्याचा नियम होता. दर्शन घेतल्यावर वेळ असल्यास इतर कामे ते करित, पण इतर कामासाठी बाहेर गेले असता मंदिर जरी जवळ असेल तरी दर्शनास जात नसत. घरी येऊन पुन्हा दर्शनासाठी जात असत. काही अपरिहार्य कारणांने दोन दिवस दर्शन घेता आले नाही, तर ही शिष्टकथाची तिसऱ्या दिवशी भरून काढित, म्हणजे त्रितके दिवसाचे दर्शन वाढी असेल तितके वेळा घरातून निघावयाचे, दर्शन घ्यावयाचे आणि परत घरी याययाचे. देवाचे दर्शन रिक्त हस्ताने घेऊ नये, म्हणून खिड्यामध्ये गेचेसे तादूळ ते ठेवीत असत.' या कृतीमध्ये देवदर्शनाची तळमळ वात्सल्यवात्सल्य आहे.

दुसरे उदाहरण केसरी पन्नाचे माजी संपादक कै. तात्यासाहेब करंदीकर यांचे देता येईल. घरातून देवदर्शनाला निघाव्यानंतर रस्त्याने सतत नामस्मरण चालत असे, ते पुन्हा घरी परत येईपर्यंत. रस्त्यामध्ये कोणी भेटल्यास त्याजबरोबर बोली भाषाही होत नसे. दर्शन घेताना मनाने देवताची स्तुति करून एक शब्दही मोठ्याने न उच्चारता ते बाहेर पडत. (मंदिराची कथा व व्यथा, ले. ना. ह. पालकर, पृ. ११८-१२२).

भक्तांच्या अशा आदर्शवत दर्शनाने मंदिराचे पावित्र्य कायम रहाते, संपूर्ण घातता लाभते, सचालकाना भक्ताना शिस्त लावण्याची पाळी येत नाही आणि लोहमार्गावरील स्थानक अथवा तिसऱ्या वर्गाचे प्रतिकालयाचे अशाततेचे स्वरूप मंदिराला येत नाही. वरील पार्श्वभूमीवर प्रत्येक भक्ताने आपले देवदर्शन पारवून घ्यावे इतकेच मी म्हणेन.

त्रिवार नमस्कार

संस्कारांपणे हा शब्द उच्चारला गेल्यावर, तीन वेळा नमस्कार, असाच अर्थ घेतला जातो, पण ते सर्वस्वी बरोबर नव्हे. याचा शास्त्रीय अर्थ असा दिला जातो की, वाचिक, वाचिक व मानसिक, या तिन्ही अनुषंगाने जो नमस्कार केला जातो तो त्रिवार होय. कायेने नमस्कार घातला, पण मुग्याने अन्य प्रिययाची बडबड चाटू असेल, अगर मन कोणाचे चिंतन करित असेल, तर तो शास्त्रीय दृष्टीतून त्रिवार नमस्कार होणार नाही. सारांश इतकाच की, देवाला नमस्कार करताना त्याचेच मनन-चिंतन असावे, चित्त अन्यत्र असू नये.

देव दिसत नाही, म्हणून तो नाही का ?

याचे उत्तर असे देता येईल की, वस्तु अस्तित्वात आहे, पण ती सदा-सर्वदा दिसते का ? अशी वस्तु दिसली नाही तरी आपण ती सत्य मानतो. एका पठारार मला उंच पहाड उभा आहे. आपण जोपर्यंत त्याच्याजवळ आहोत, तोपात्रे तो उत्तमपणे दिसतो. पण जसजसे दूर जाणे, तसतसा तो लहान होत शेवटी दिसनासा होतो. डोळ्यात आपण अनेकवेळा काजळ घालतो, पण डोळ्यात घातल्यावर ते इतके जवळ असूनही पाहता येत नाही. सर्व देशामध्ये पितराचे पूजन आजही केले जाते, त्याचे स्मरण केले जाते, पण ती आपणास दिसतात का ? घुबडाला सूर्यदर्शन कधीही होत नाही, म्हणून सूर्य नाही का ? इतकेच नव्हा, पाहण्याच्या वेळी इद्रिय जर कार्यक्षम नसेल तर समोरची वस्तूही दिसत नाही. मन काही कारणाने मायापलेले आहे, चित्त कोठल्या उपाधीत व्यग्र आहे, अशा वेळी समोर असलेला परिचित मनुष्यही दिसत नाही. सारांग, या सर्व ठिकाणी वस्तु आहेत पण माणसाला दिसत नाहीत. तसेच मानवी मन हे योगमायेच्या पटलाने जोपर्यंत समावृत्त आहे, तोपात्रे तो देव असूनही दिसणार नाही. ते पटल दूर करा, देव निश्चितपणे दिसेल

देवाची भेट केव्हाही घडेल का ?

प्रथमदर्शनी नाही हेच उत्तर आहे. रोजच्या व्यवहारातील उदाहरण असे की, 'एखाद्या उच्च पदस्थ व्यक्तीची-समजा राष्ट्रपतीची-आपणास भेट घेणे आहे, तर त्यासाठी बशिला लावून आगाऊ वेळ ठरवावी लागते. भेटांना येणारा कोण आहे, कोठच्या दर्जाचा आहे, त्याची वय तपस्या आहे, कोणते नाम आहे, हेतु प्रामाणिक आहे किंवा नाही, याची खातरजमा राष्ट्रपतीच्या मिन्हाय सेवकानी केल्याशिवा भेट दिली जात नाही, किंवा नुना नाकारलीही जाते. मग मानवाच्या राज्यात भेट होण्यासाठी जर इतके प्रयास पडतात, तर त्या अनंतभोटीप्रमांडनायकाची भेट इतकी सहजासहजी कशी घडेल ? देव वाटेला तेव्हा वाटेला तेथे आणि वाटेला त्याला कसा भेटेल ? भक्ताने आपल्या सोयीने मंदिरात जाणे, ती वेळ देवाच्या निश्चितीची असारी, मंदिर बंद असावे, आणि देवदर्शन व्हावे नाही म्हणून तक्रार नसण्यात कोणता अर्थ आहे ? अधिकान्याच्या गेटाच्या वेळा जर ठराविक असतात, तर वाटेला तेव्हा देवदर्शनाला जाऊन देव भेटला नाही, हे बोलणे व्यर्थ होय. सारांग, मूर्तीचे दर्शन व्हावे असे वाटले तर मंदिराच्या ठराविक वेळांचे तेथे गेले पाहिजे. साक्षात् देवतेचे दर्शन व्हावे तर तेवढी तपस्या केली पाहिजे, आपली पातळी मायापटल दूर सारून वाढविली पाहिजे, हेच उत्तर होय.

देवदर्शनाचा हेतु-स्वार्थी

नास्तिक मनुष्य म्हणतो आम्ही देवाचे दर्शन घेतो, कारण जर आम्ही दर्शन घेतले नाही, तर मदिरे ओस पडतील. देवाजवळ आम्हाला काही मागायचे नसते, कारण तो काहीही देत नाही, पण मदिरे ओस पडू नयेत म्हणून आम्ही दर्शन घेतो. या ठिकाणी असा प्रश्न उद्भवतो की, जे कोणी देवाचे दर्शन घेतात, अगर सेवा करतात, ती देवासाठीच असते का ? साधारणतः नाही हेच त्याचे उत्तर आहे. स्वतःचे इच्छित पुरे व्हावे, मनकामना पूर्ण व्हाव्यात, शेवटी जन्माचे सार्थक होऊन निदान मोक्ष तरी मिळावा, याचसाठी सेवा घडत असते. मी हा देवीपथ लिहीत आहे, यामध्ये देवतागोप्यक ज्ञान सर्वोंना व्हावे हा जरी प्रधान हेतु असला, द्रव्यार्जन झाले नाही तरी चालेल असे जरी वाटत असले, तरी अतः-करणात खोल सुप्त हेतु जरूर आहे, की आपले पश्चात काही काळ तरी लेखकाचे नाव अजरामर रहावे आणि जनतेने या श्रमाचे कौतुक कराने. साराश, ही लेखन-सेवा निःसंशय देवतेसाठी झालेली नाही. ती ज्या वेळी घडेल तेव्हाच मला देवता-दर्शन होईल.

हिंदुपूजक, मुजारीपण विकृतात

सर रामरामांनी अव्यय आपल्या इतिवृत्तामध्ये नमूद करतात की, वाराणसी येथील दरवारघाट, राजमहालघाट, विंध्याचल येथील काही देवाळये, याचे पूजकाचे हक्क तेथील पडयानी इस्लाम सम्राजाला मिळालेले आहेत. हिंदुइस्लाम-करवी हा समाज तेथील व्यवस्था राखतो आणि रचवेच जाता राहणाऱ्या मलईचा खुराक ते रत. सातात, नगर जिल्ह्यात राशीन येथे धामदेवतेच्या मंदिरात इस्लाम पूजक घेऊन मूर्तीपर्यंत जातो, राहस्ते अगारा-प्रसाद घेऊन भक्ताना देतो, हिंदु मंदिरातील वशपरपरा पूजकानी इतकी नादानी दाखविली, तरी समाज त्या ठिकाणी दर्शनाला जातो आणि इतर धर्मीयाचे पोषण करतो, याला कोणती उपमा योग्य, ते वाचकांनीच ठरवावे.

अशा काही उद्विग्न कारणामुळेच, प्ररोधनकार ठाकरे, 'देवळाचा धर्म आणि धर्माची देवळे' या ग्रंथात म्हणतात, 'पूजकवर्गाची वर्तणूक इतकी चीड आणणारी असते की, 'भट्टामुळे देवळे की, देवतामुळे भट' अशी विवचना उत्पन्न झाली म्हणजे असे वाटते की, देवाचीच उचलमागडी केली, तरच भट्टाच्या एफमुनी सत्तेला कायमची गति मिळेल.' (मंदिराची कथा व व्यथा, ले. पालकर, पृ. ४६).

प्ररोधनसारांचे वरील उद्गार कोणाला क्षोभित, जळजळीत वाटतील, पण

वर वर्णन केलेल्या हिंदूंच्या दयनीय अवस्थेत ते सर्वस्वी यथायोग्यच आहेत असेच प्रत्येकाला वाटले पाहिजे.

सर्वत्र देवळेच देवळे

अखिल भारतामध्ये सुमारे साडेपाच लक्ष खेडी आणि तीन हजार तरी शहरे आहेत. तेथील सर्व मंदिरांची मोजदाद केली तर सुमारे चाळीस लक्ष तरी भरतील. वाराणशी क्षेत्र पंधराशे, भुवनेश्वर येथे पाचशे, नैपाळातील काठमांडू-पाटण-भादगाव येथे दोन हजार अशी मंदिरनिर्मिति पूर्वी झालेली आहे. दक्षिणेत पैठण येथे अनेक मंदिरे होती. पडझड झालेली, उध्वस्त झालेली बगळली तरी अद्याप ६०-७० मंदिरे आहेत. एका मंदिरात अनेक मूर्ति असतात, त्या सर्वांची मोजदाद केली तर अनेक कोटी भरेल. काशी येथील घाटावर तर शिवशंकराच्या अनेक पिंड्या उघड्यावरच पडलेल्या आहेत. नाही त्यांना पूजा किंवा आसरा. या देवमूर्तींचे पगान्यामुळेच श्रीरामदास समर्थानी बारा वर्षांची यात्रा केल्यावर उद्गार काढले, 'देव झाले उदंड ! देवाचे माजले बंड !!'

मंदिरे रांधताना पूर्वकालीन लोक काही प्रथा पाळीत असत. गावात शिरताना सर्वप्रथम दर्शन देवाचे शिखराचे बघावे इतके ते उंच असे, शिखरा-पेक्षा कोणाचे घर उंच असू नये असा दंडक होता. प्रत्यक्ष राजाही हा दंडक पाळीत असे. आपला राजवाडा उंच बादवावयाचा असेल. तर प्रथम मंदिराचे शिखर बाढविले जाई आणि नंतर त्याच्या कमी प्रमाणात राजगृह बांधीत असत. राजाच्या आराध्य देवतेचे मंदिर राजवाड्यापेक्षा उंच आणि शिल्पयुक्त असे.

भारतामध्ये वैदिक, बौद्ध आणि जैन संप्रदायांची देवालये आणि गुहा शिल्पे आढळतात. मंदिरसंस्थेचा हा जो प्रचंड व्याप वाढलेला दिसतो, तो बहुधा या तीन पंथियांच्या स्पर्धामधून वाढीस लागलेला आहे. चेवळ येथे एकूण ३२ लेणी आहेत आणि बरील तिन्ही पंथियांची आहेत. पण त्यांमध्ये वैदिक पंथियांची शैव लेणीच उत्कृष्ट ठरलेली आहेत. याचे कारण असेही संभवते की इतर दोन पंथाना राजसत्तेचा तेवढा भरघोस वाठिंबा त्या काली लाभत नव्हता. मात्र ही चढाओढ सार्वत्रिक असल्याने, कोठे बौद्ध तर जैन गिल्प आणि मांडणी. यात वरचढ झालेले आहे. मंदिरशिल्पाचे चढाओढीत अगस्त्य, कश्यप, मय, अग्निजित असे शिल्पशास्त्रज्ञ पुढे आले आणि त्यांना अप्रतिम संघ-रचनाही करून ठेवली आहे.

या मंदिर-शिल्पाचे वैशिष्ट्य म्हणून त्यांची मन्व्यता, स्थिरता, प्रमाण-बद्धता, सौंदर्य व मजबुती ही पंचगूर्ती सांगता येईल. दिग्याऊपणारोवर ठिकाऊपणा, कलाकाराची चिकाटी आणि दगड, गिटा, खडक यामधून लोकांच्या धार्मिक भावनेला दिलेले मूर्तस्वरूप हे निश्चितपणे आदरणीय व वंदनीय आहे. वेळूळ येथील गुहाशिल्प, मदुरा, तिरुपती, कुमकोणम, रामेश्वर इ० क्षेत्रांची अतिमन्य मंदिरे पाहून इंग्रज लेखक आन्डर हक्सले याने उद्गार काढले, 'या मन्व्य मंदिराचे पुढे जगातील महदाश्चर्य म्हणून गाजलेला ताजमहालही कलेच्या दृष्टीने सामान्यच ठरेल.'

देवी

सामान्यतः देवी शब्दाचा अर्थ स्त्री देवता किंवा देवपत्नी असा समजला जातो. पण शिवपत्नी पार्वती अगर उमा दिलाच हे नामाभिधान लावण्याची रूढि आहे. सर्व देवांच्या ठिकाणी असलेल्या एकत्र झालेल्या शक्तीला-जसे अष्टभुजा, दशभुजा देवी-देवी नाव मिळाले आहे. शाक्तसंप्रदाया लोकांनी देवीला सर्वश्रेष्ठ देवता, आदिमाया किंवा जगदंबा म्हणून गौरविले आहे.

देवी हे बहुमानार्थी उपपद अगिवाहित कुमारीला लावण्याची रूढि होती. अद्यापही उत्तर भारतात हा रिवाज पाळला जातो. यशयागाच्या वेळी याच कुमारीकाचे देवतास्वरूप म्हणून पूजन करण्यात येते. सांप्रत कोणत्याही स्त्रीच्या नावापुढे देवी उपपद लावतात, ते मूळ रूढीला धरून नाही.

महाभारत ग्रंथामध्ये देवीची जनेक नाम-रूपे उल्लेखिली आहेत. (भीष्म, २३-४-१६). पुराणकाळात देवीची प्रतिष्ठा पुष्कळच वाढलेली दिसते आणि कलियुगात तर 'कलौ चण्डिकािनायमी' म्हणजे देवीचेच पूजन फलदायी आहे असे वर्णन आढळते. देवीची सौम्य रूपे उमा, गौरी, पार्वती, जगदंबा, भवानी असून दुर्गा, काली, चंडी, भैरवी, चामुंडा ही उग्र स्वरूपे होत. शाक्त लोक देवीची पूजा तांत्रिक पद्धतीने करतात. मद्रकाली, चामुंडा, महामारी, रक्तदंतिका ही रूपे अत्युग्र व महागैद्र आहेत.

दुर्गादेवीच्या स्वरूपात ती महिषामुरमर्दिनी आहे, कालीच्या स्वरूपात भयानक, रक्तरजित, मुडमाला धारण करणारी आहे, महामाया स्वरूपात ती मानवांना मोहजालात गुंतवणारी आहे, मिथ्यवादिनी या स्वरूपात ती पशुवली व नरवली ही भागणारी आहे, जगदंबा या स्वरूपात पुष्टतनी असून काही वेळा स्तनाशी बालक धेतलेले असते. देवी ही दोन हातापासून १०८ हातापर्यंत चितारतात. हातामध्ये निरनिराळी शस्त्रे असतात. चराचर सृष्टि तिच्यापासून

उत्पन्न झाली. सर्व विश्वाची ती माता आहे आणि शास्तीही आहे. आधिदैविक स्वरूपात ती असुराचा नाश करणारी असून वेदही तिचे स्तवन करतात. दक्षकन्या या नात्याने तिने अनेक देवतांना जन्म दिलेला आहे. ब्रह्मा-विष्णु-शिव यांच्या मागील प्रेरक शक्ति म्हणजे ही देवीच होय.

देवीव्रत

कार्तिक महिन्यात हे व्रत आचरतात. व्रतकाळात व्रतकर्त्याने दिवसा दूध आणि रात्री माजीपाला खाऊन रहायचाचे असते. दुर्गादेवीचे पूजन आणि तिळाचा होम, हे व्रताचे विधि आहेत. व्रतकाळी पुढील मंत्राचा जप करावा.

जयन्ती मंगलाकाली भद्राकाली कपालिनी ।

दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ॥

महिनाभर हे व्रत आचरण केले तर पाप, रोग, भय यांची निवृत्ति होऊन सुख लाभते. या व्रताचे आणखीही काही पर्याय आहेत. ते 'हिंदुधर्माची समीक्षा' या किंवा व्रताचे मंथात पहायेंत.

देवी-ग्रंथ

देवीच्या माहितीसंबंधी अनेक ग्रंथ आहेत, पण नामसाहस्र्यामुळे याचकाच्या मनात किंचित घोटाला होण्याचा समज खालील ग्रंथांसंबंधी आहे.

(१) देवी-उपनिषद

हे उपनिषद अथर्ववेदाशी संलग्न आहे. देवी स्वतः आपले स्वरूप देवतांना सांगत आहे, अशी सुरवात असून, सर्व सृष्टि तिने निर्माण केली. देवीचे आणि देवीवाणीचे ऐक्य आहे. स्वरूपात शैव आणि वैष्णव यांचा समन्वय आहे असे वर्णन आहे. शिवाय देवीगायत्री मंत्र दिला आहे, तो असा—

महालक्ष्मीश्च विद्महे सर्वसिद्धिश्च धीमहि ।

तन्नो देवी प्रचोदयात् ३० ३०

(२) देवी-पुराण

शक्तिपंथी लोकात प्रसिद्ध असलेले १२८ अध्यायांचे हे पुराण आहे. यामध्ये मुख्यत्वेकरून देवीचेच महात्म्य वर्णन केलेले आहे. याशिवाय यामध्ये शाक्त मूर्तिशला, शाक्त मते, पूजाविधि, शैव-वैष्णवपथ, ब्राह्मणधर्म, नगरे, दुर्गरचना, वेद, उपवेद, शास्त्रा, षडलेखन, तीर्थक्षेत्रे, दाने इ० अनेक विषयांचे वर्णन आहे.

(३) देवी-भागवत

पुराण यथापैकी एक उपपुराण, पण देवीमक्ताच्या मते अठरा महा-पुराणापैकी, भागवत नावाचे महापुराण ते हेच होय, पण ते खरे नसावे. कारण काहींचे मते श्रीमत् भागवतानंतर देवी भागवत ग्रंथ निर्माण झाला असे आहे. दोन्ही पुराणात १२ स्कंद आणि १८००० श्लोक हे मान साम्य आहे. भागवताच्या पंचम स्कंदाचा देवी-भागवताचा अष्टम स्कंद हा नेवळ अनुकरण आहे असे दिसते. आत्मशक्ति दुर्गादेवीचे महात्म्य वर्णन करणे आणि तिच्या उपासनेच्या विविध मार्गांचे सांगोपांग निरूपण करणे हा या पुराणाचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय आहे. दुर्गादेवी हेच निश्चातील परमतत्त्व होय, हेच सार आहे.

(४) देवी-महात्म्य

देवी उपासकाचा एक प्रमुख ग्रंथ, हा ग्रंथ मार्कंडेयपुराणातर्गत (अ. ८१-९३) आहे. यामध्ये ५६७ श्लोक असून ते १३ अध्यायामध्ये विभागलेले आहेत. या ५६७ श्लोकांचे ७०० मंत्रात विभाजन केलेले असल्याने हा ग्रंथ सप्तशती अथवा दुर्गासप्तशती या नावाने ओळखला जातो. या ग्रंथामध्ये महाकाली, महासरस्वती आणि महालक्ष्मी या देवींच्या त्रिरिध स्वरूपाची चरित्रे वर्णिलेली आहेत. प्रथम अध्यायात महाकालीचे चरित्र, दुसरा व तिसरा आणि चवथा यांमध्ये महालक्ष्मीचे चरित्र असून प्रामुख्याने यामध्येच महिषासुरवधाची कथा आहे. चवथ्या अध्यायात पहिले २७ मंत्र म्हणजे देवानी केलेली जगदंबेची स्तुति आहे. पाच ते तेरा अध्यायात महासरस्वतीचे चरित्र असून प्रामुख्याने शुभ निशुभवधाची हकीगत यात आलेली आहे. देवीसूक्त या नावाने विख्यात असलेला मंत्रसमूह (५, ८-२२) या मध्येच आहे. तसेच अकराव्या अध्यायातील पहिल्या ३५ मंत्रांना नारायणी देवीची स्तुति असे म्हणतात.

शत्रूंकडून पराभूत झालेला मुरध राजा आणि धनलोभासाठी बायका-पोरांनी मारपीट करून घराबहेर धावविलेला समाधी नावाचा वैश्य, हे दोघ एका अरण्यात भेटल्यावर मुमेषा ऋषीला क्षरण जातात. आदिशक्तीच्या उपासनेचा मार्ग ऋषि त्यांना दाखवितो. ते दोघे मनोभावे देवीची उपासना करतात, देवी प्रसन्न होते आणि दोघांनाही गेलेले वैभवं प्राप्त होते असा थोडक्यात कथा-भाग आहे.

प. महादेवशास्त्री जोशी, ' भारतीय संस्कृति कोशात ' म्हणतात की, या ग्रंथातील कथा म्हणजे रचलेले एक रूपक आहे. चिंताची एकाग्रता, आणि कार्यशीलता या दोन गुणांवर अनुक्रमे समाधी वैश्य व मुरध राजा यांची व्यक्ति-चित्रे उभावरून त्यांच्या मार्गात आलेल्या अडचणी सद्बुद्धि व विचारशक्ति यांचे

प्रतीक असलेल्या मुमेषा ऋषीने निवारण केल्या असे दाखविणे आहे. महाकाली, महालक्ष्मी व महासरस्वती ही त्रिमिथ रूपे अनुक्रमे घरीरचल, संपत्तिचल व ज्ञानचल यांची प्रतीके आहेत. या तिन्हीच्या उपासनेनेच व्यष्टि व समष्टि यांचे जीवन सर्वांगी समृद्ध होऊ शकेल असा सप्तशती संपात्ता संदेश आहे.

ज्ञानेश्वरांनी सप्तशतीचे जे रूपक केले आहे, त्यात या संपात्ता मंत्र-भगवती असे संशोधले आहे. गीतेतील श्रीकृष्णाच्या आश्वासनाप्रमाणे याही संपात देवीने आश्वासन दिले आहे की, 'त्या वेळी दैत्यापासून पीडा उत्पन्न होईल त्या वेळी मी अवतार धारण करून शत्रूंचा संहार करीन.'

देवालयांची श्रीमंती

भारतामध्ये जी लक्षावधी देवांमध्ये आहेत, त्यांचा योगक्षेम भक्तमंडळींनी समर्पण केलेल्या दानधर्मातून होतो. मग ते दैनंदिन समर्पण अथवा अथवा पर्वकाळी ह्यानेल्या स्थावर जगम दानधर्मातून अथवा. नगरगोर्दीच्या स्वरूपातही त्रिमिथ पस्त आणि मुर्त, रूपे जमा होत असते. याही दानद्वार सोरु त्रिमिथ देतूणाली, मंदिरात दुरस्ती रच, मुगसोरीसाली रच, बांगणी रच, सोमेसाली रच इ० करीत असतात. असा रच केल्याने पुण्यसंपादन होते अशी त्यांची भायना असते. या प्रकारे पुण्यसंपादन करण्यासाठी पुराणांनी चान्ता दिलेली आढळते. नरसिंहपुराण सांगते की, मंदिर बांगणीचा विचार हाथ म्हणजे पंचमहापातके नष्ट होतात. विष्णुपुराण म्हणते की, देवाय्यासाठी जो भूमिदान करतो त्याला स्वर्ग मिळतो. शिवधर्मात सांगितले आहे की, शिवमंदिराचा धेत-जमीन देणारा अनेक वर्षे रुद्र लोकात रहातो, अशी अनेक वर्णने आहेत. याच्या उलट बाजूने म्हणजे पापशालनार्थमुद्रा देवाला दानधर्म केला जातो.

याराव्या शतकात अजमेर येथील अरण देवरायाने मुसलमान शत्रूला पराजित करून, भूमीच्या शुद्धीसाठी मोठा यज्ञ केला व नंतर तेथे एक प्रचंड मंदिर बांधले. या प्रकारांनी अन्य मंदिरांही उभी राहिलेली आहेत. मुसलमानांनी मंदिरां भंग करून मशिदी बनविल्या. येथी जयंतसिंह व यल्लसिंह या मारवाडच्या राजांनी पुनश्च तेथे भव्य मंदिर उभारली. विजयनगरचा सम्राट कृष्णदेव याने अशा भंग झालेल्या अनेक मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला. याचे अगदी ताजे उदाहरण म्हणजे स्वराज्य संपादनानंतर सरदार पटेल व न रि. गाडगीळ यांच्या प्रेरणेने सौराष्ट्रातील सोमनाथाचे कलापूर्ण मंदिर उभारले गेले. अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. आजमक सत्कृतीने बळकावलेली देवालये, याप्रमाणे परत हिंदुधर्मात आणणे, हे राजसत्तेचे उत्तमच आहे, हेच बरील उदाहरणावरून सिद्ध होते. पूर्वाच्या राजसत्तांनी हा धडा घ्याऊन दिलेला आहे.

वरीलप्रमाणे द्रव्याचा सचय होऊन श्रीमंत झालेली अनेक मदिरे भारतात आहेत वद्रीनारायण, काशीविश्वेश्वर, डाकौर, पलितणा, गिरनार, नाथद्वार, तिरुपती, मदुरा, रामेश्वर इ० इ० नाथद्वाराचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे वीस लक्षांच्या घरात आहे वद्रीनारायणाच्या स्वामित्वाची गावे ३५० आहेत शिवाय देवापुढे दरवर्षी दीड ते दोन लक्ष रुपये जमा होतात तिरुपतीची एकूण मालमत्ता साडे नऊ कोटींची आहे शिरसाची गुरुद्वारे अशीच श्रीमंत आहेत

यापेक्षा प्राचीन मदिरांची श्रीमती निश्चित अधिक होती सोमनाथ अनेक वेळा केवळ सपत्तीसाठी लुटले गेले पन्नावात ज्वालामुबी, कोटवती आणि अनेक मदिरे लुटली तेव्हा ५० हजे सुवर्ण पायातून काढून घेऊन गेले या प्रकारची काही उदाहरणे या यथात इतरच आढळतील

देवालययाची शिक्षणकेद्रे

गतकाली दक्षिण भारतामधील देवालयाना सामाजिक जीवनातही पार मोठे मानाचे स्थान होते मदिराच्या निर्मितीमध्ये विविध कलांची जोपासना होत असे संगीत, नृत्य या कलांची वाढ देवालयाच्या आश्रयाने हात असे तसेच या देवस्थानांकडून संस्कृत पाठशाळा चालविल्या जात आणि हजारो विद्यार्थी वेदाध्ययन, धर्मशास्त्र, पुराणे, महाकाव्ये, दर्शने इ० संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन करीत असत या सर्वांचा योगशेम संस्थानकडून वेळा जाई यासाठी घनिकांकडून निपुल द्रव्य दानाच्या रूपाने येत असे एकासिरम्, तिरुमुक्कुडल, वाहूर, तिरुवोरियुर इ० नगरातील पाठशाळा प्रख्यात होत्या देवालययाबरोबर सलग असलेल्या मठातही उच्च शिक्षणाची सोय असे याच सदमोत ग्रंथालये या ठिकाणी असत

पूर्वकाली हे होते आणि सांप्रतही संपन्न देवालयांकडून हे विद्यादानाचे काम होत आहे तिरुपती हे सांप्रत अत्यंत श्रीमंत देवस्थान गणले जाते या ठिकाणच्या चान्दरगर्गने स्थापत्य व इतर महाविद्यालये देवस्थानच्या उत्पन्नातून चालविली आहेत द्वारा येथील श्रीमद् शंकराचार्यांच्या मठारूढ याप्रमाणे उच्च शिक्षणाची सोय केली जात आहे अशी अनेक उदाहरणे दाखविता येतील

प्राचीन काळातील हे लोण जे भारतीय परदेशी गेले त्यांनी तेथेही नेऊन पोहोचविले होते ज्ञाना-मुमानांमधील एका मदिरात याप्रमाणे शिक्षण दिले जात असे, दयागाने चालविले जात, धर्मशाळा व अन्नछत्रही चालविले जात होते, असा इतिहास सांगतो पेरू मेक्सिकोकडेही मदिराचे मठ होते आणि शिक्षण

दिले जात असे. 'समाजाकडून' मिळालेल्या द्रव्याचा 'उपयोग' देवस्थानकार्याकडे करून अधिक असल्याचा उपयोग समाजकार्यासाठी करणे हे अत्यंत उचित असे कार्य. सांप्रतच्या मंदिराच्या चोळकानी केल्यास आर्पण केलेल्या दानाचा योग्य उपयोग केला जातो असे समाज मानील, यात शंका नाही.

देवालय भंजनाचा इतिहास

भारतात ज्या प्रमाणात देवालयांची वाढ झालेली आहे, त्याच प्रमाणात त्यांचा विध्वंसही झालेला आहे. या यंत्रात निरनिराळ्या क्षेत्राची माहिती वाचताना, त्या त्या ठिकाणी त्याचा उल्लेख आलेला असून, या प्रकरणात असे तो उचित वाटल्याने सारांशरूपाने देण्यात येत आहे.

भारतातील देवाऱ्याचे विध्वंसन तीन संस्कृतींनी केलेले आहे.

बौद्ध संस्कृति

या संस्कृतीच्या वेळी कदाचित् कमी देवालये असावीत. म्हणून विध्वंसन कमी झाले, पण इतक्या शांत दिसणाऱ्या संस्कृतीने तेथी केलेले आहे, याचे आश्चर्य वाटते. कारण या संस्कृतीचा उदय आर्यधर्मानून झालेला आहे. बद्रिनारायणाच्या प्राचीन मूर्ति बौद्ध भिक्षूंनी तेथील नारदकुंडात फेकून दिल्या होत्या, त्या पुढे आग्रशंकराचार्यांनी वर काढून पुन्हा स्थापना केली. कुशाण राजवटीत उभारलेली आर्यधर्माची मंदिरे बौद्धानी नष्ट केली. तात्पर्य असे की, जेथे जेथे त्या धर्माचा वरचष्मा होता, तेथे त्यांनी विध्वंसन केलेले आहे, असे इतिहास सांगतो.

इस्लाम संस्कृति

महंमद कासीम हा खैबर खिंडीनून भारतात येणारा पहिला आक्रमक राव. त्याने सिंध प्रांतातील दावलगावीचे मंदिर मोडले आणि तेथील ब्राह्मणांची वरसदा कत्तल केली (मु. रियासत, भाग १, पृ. ५९). पुढे ११ व्या शतकात गझनीच्या महंमुदाने संपत्तीसाठी सोमनाथाचे मंदिर अनेक वेळा फोडले आणि प्रतिकार करणाऱ्यांची कत्तल केली. मुलतान येथील देवालय फोडून, तेथील सुवर्णमूर्ति उचलून तो घेऊन गेला. १४ व्या शतकात महंमुद बेगडा याने द्वारकेतील मंदिराचा फडशा पाडला. तसेच अलाउद्दीन खिलजीने दक्षिणेतील रामेश्वरासह अनेक देवालये मोडली आणि संपत्तीची लूट करून, त्यावर मशिदी उभारल्या. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस महंमदशहाने विजयनगर येथे भव्योत्सुंग अनेक मंदिराचा विध्वंस केला आणि संपत्तीची लूट केली. १७ व्या शतकात औरंगजेबाने काशी येथील विश्वनाथाचे मंदिर जमीनदोस्त करून त्यावर

मशीद उमारली. मथुरा येथील केशवाचे मंदिर तोडून, तेथील मूर्ति आमा येथील मशिदीला पायऱ्या म्हणून लावल्या. १८ व्या शतकात अहमद अबदालीने मथुरा येथील अनेक देवालये फोडली आणि संपत्तीची लूट केली. जावा-सुमात्रा भागात या संस्कृतीने हिंदूंची अनेक देवालये उच्चस्त केलेली आहेत. सर्वांत जास्त नुकसान याच संस्कृतीने केलेले आहे.

इसाई संस्कृति

पश्चिम सिनाय्यावर या संस्कृतीचे प्रथम पाऊल पडले आणि कोकणपट्टी, गोवा, केरळ येथील मंदिरांना ती भोवली. १६ व १७ व्या शतकांत पोर्तुगीजांनी गोवा प्रांतात कहर केला. गोवा, साष्टी व बारदेश या तीनही टापूंतील देवालये नष्ट केली. जेसुइट पंथाचे लोक या कामात अतिशय निर्दयपणे वागले आणि घर्मांतरासाठी त्यांनी अनन्यीत छळ केले. रायपुर येथील रिल्लेदार दद्रीगिश्च याने एका रात्रीत २८० देवाकडे नष्ट केली असा इतिहास सांगतो.

या विध्वंसनाच्या खुणा सर्वत्र आजही दिसतात. अनेक संग्रहालयांत मोडक्या-तोडक्या मूर्ति दिसतात, त्या याच कालातील होत. तेथील या तुटक्या मूर्तींवर विधर्मियाचे घण वसलेले आहेत, यात तिळमात्र संशय नाही. जावामध्येही संग्रहालयात हं व दृश्य दिसते. आपण वेरुळ, अर्जिठा, घारापुरी इ० अनेक ठिकाणी मोठ्या हौसेने ते अद्वितीय शिल्प पाहण्यासाठी जातो, तेव्हा कोणा मूर्तीचे नाक गेलेले, कोणाचे कान, तर कोणाचे हात गेलेले पाहिले म्हणजे मन विषण्ण न झाल्यास नवल. पण हे आपण पाहतो, सहन करतो !

या मूर्तींना याचविण्याचा त्या वेळी एकच मार्ग होता, तो म्हणजे त्यांना उच्चयून सुरक्षित स्थली ठेवणे होय आणि तोच अनेकांनी अनुसरला. काशी विश्वेश्वरांचे शिवलिंग तेथील ज्ञानवापीत, सोमनाथाचे लिंग महाराष्ट्रात शिखर शिंगणापूर येथे, तुळजापूरची मूर्ति तेथील वडोळ तीर्थात, मुंबई येथील महालक्ष्मी तेथील खाडीत, चापळची आदिशक्ती व रामपंचायतनाची मूर्ति अंगणापूरच्या डोहात इ० इ० अनेक उदाहरणे देता येतील. उज्जनीचा महाकाळ, मांधाता येथील धोंकार, औढ्याचा नागनाथ या शिवलिंगांनाही या दाहक दिव्यांनून जावे लागले. शेवटी ऐतिहासिक घटना इतकीच साध देतात की, दक्षिणेत विजयनगर येथील साम्राज्य आणि हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणारे छत्रपति शिवाजी महाराज उदय पावले नसते, तर आज दक्षिणेत जी अनेक हिंदु मंदिरे मोठ्या डोळाने मिरवत आहेत, तीही नामशेष झाली असती. या-संबंधी भूषण कवीचे म्हणणे यथार्थ आहे—

काशी की कला जाती, मथुरा मसीत होती ।

सिवाजी न होते, तो सुनावि होत सवकी ॥

यासाठीच भारतीयांनी या राष्ट्रपुरुषाचे सदैव ऋणी राहिले पाहिजे. केवळ वाचेने आणि देखाव्यांनी नव्हे, तर त्यांच्या प्रत्येक चांगल्या कृतीचे मनोभावे आचरण करून आणि वेळप्रसंगी मातृभूमीसाठी प्राणार्पण करूनीही.

या संघात ज्यूधर्मीयांचे उदाहरण (इतरापेक्षा उद्बोधक असून) घेण्यासारखे आहे. बॅबीलोन-हिटाइट संस्कृतीचे कालात २५०० ज्यू लोकांना युद्धकैदी म्हणून नेत्रुचोचनहार या गावी ठेवले असताना, आपले राष्ट्रप्रेम व्यक्त करताना त्यांनी खालील उद्गार काढलेले आहेत—

(1) If I do not remember Thee, let my tongue cleave to the root of my mouth;

If I forget Thee, O Jerusalem, let my right hand forget her cunning (Toyenbee : History, Vol I, P. 443)

जर माझे राष्ट्रमातेला मी विसरणार असेन, तर माझी जीभ टाळ्याला जखंझून जावो (याचा बंद होवो) अगर हाताचा कुशलपणा नाहीसा होवो म्हणजे हात इतर कोणतेही काम न करोत. दोन हजार वर्षांपूर्वी त्या संस्कृतीमध्ये जे राष्ट्रप्रेम होते ते सांप्रतही तितकेच जाज्वल्य आहे याचा अनुभव नुकताच इजिप्त-पॅलेस्टाईन संघर्षात सर्वांना आलाच आहे.

इसराईल देशाचे अध्यक्ष बेन गुरियान यांनी फ्रान्स देशाचे अध्यक्ष जनरल द गॉल यांना जे पत्र लिहिलेले आहे, त्यामध्ये त्यांनी वरील ध्येय-वाक्यावरच भर दिलेला आहे. ते पुढे असे वर्णन करतात की, बॅबीलोन, हिटाइट, रोमन राजांनी सततच्या प्रयत्नाने इसराईल राष्ट्र नष्ट केले आणि ज्यू जमात आश्रयार्थ इतर देशांत गेली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी तर सहा लक्ष ज्यू जमातीची हिटलरने क्रूर कत्तल केली. तरी वरील ध्येय-वाक्यानुसार १८०० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडानंतर, जागतिक राष्ट्रसंघाला सन १९४७ च्या करारानुसार इसराईल राष्ट्र निर्माण करावे लागले आणि १४ मे १९४८ रोजी ते प्रत्यक्षात अस्तित्त्वात आले. जगाच्या नकाशावर ते आता कायम राहणार आहे.

भारताने सांप्रत स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतले आहे. लोकशाही शासन आहे, अद्या वेळी व्यक्तिस्वार्थ अगर पक्षस्वार्थ यापेक्षा राष्ट्र-ऐक्य संरक्षण्याकडे अधिक लक्ष केंद्रित करणे नितात आवश्यक आहे. याचा बोध वरील उदाहरणावरून प्रत्येकाने घेणे, त्याचे कर्तव्य आहे.

विश्वस्त

पूजकवर्गावर देवता मंदिरे व्यवस्थित व नीटनेटकी ठेवण्याची जेवढी जबाबदारी आहे, त्यापेक्षा सरस ती विश्वस्त आणि चालक-मंडळीवर आहे. अनेक

ठिकाणी असे घंटे की, चालक वर्ग मंदिर ही आपली राजगी मालमत्ता समजून भक्तमंडळीच्या इच्छेविरुद्ध अगर देवस्थानची सोय, गैरसोय न पहाता आपले अगर आत्मसमधीयाच्या हितासाठी वास्तूची विल्हेवाट लावतो देवस्थानमध्ये जी धार्मिक कृत्ये, कथा पुराणे ब्रह्मवासा पाहिजेत त्याला अडथळे आणतो केवळ द्रव्यार्जनावर दृष्टि ठेवून मंदिराचा वापर विवाह समारंभ अगर बाजारी दुकाना साठी करतो याचा परिणाम देवस्थानची शांतता भंग, नित्यनेमात व्यत्यय आणि पावित्र्यभंग यामध्ये होतो समाजातील धार्मिक भावना जाग्रत करणे आणि ती वाढीस लागणे हे प्रमुख कार्य, चालकवर्ग मूलतःच विसरतो त्यामुळे मंदिर-संस्थेचे उद्दिष्टच संपुष्टात येते 'दिवस्व' म्हणून प्रसादाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही वस्तूचा स्वीकार अगर देवस्थानच्या वस्तूचा वापर चालकवर्गाकडून होता कामा नये, म्हणजेच तो उत्तम संचालक ठरेल

विश्वस्त अगर चालक निती प्रामाणिक असावयास पाहिजे याचे हे उदाहरण पहा लोभमान्य टिळक, पुणे येथील श्रीमान भाऊमहाराज पंडित घराण्याचे विश्वस्त म्हणून काम पहात असत एके वेळी घागेतील माळ्याने काही भाजी लो टिळकाच्या घरी आणली असता ते म्हणाले, 'ही भाजी येथे ठेवू नको व आपल्याही घरी तू नेऊ नसोय, महाराजांच्या घरी नेऊन पोहोचीव पुढा नेव्हारी अशा वस्तु आणू नकाय, कारण घागेचे मालक अज्ञान जगन्नाथ महाराज अर्हेत' इतकेच नव्हे तर स्वतःचा समृद्ध भाजीचा मळा दाखविण्यासाठी, त्या माळ्याला त्यानी पुण्याच्या मंडईत नेले व भाजीपाला दाखविला

मनुस्मृतीमध्ये असा उल्लेख आहे की,

देवस्व ब्राह्मणस्व वा लोभेनोपहिनास्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ (मनुस्मृति)

मागार्थ असा की देव ब्राह्मणसमधीचे धन जो पापी पुरुष लोभाने हरण करतो, तो मरणोत्तर अन्य लोकात गिघाडाच्या उष्ट्या अत्राने पोसला जातो

घरील विवेचनासुद्धा मंदिर चालकाची भूमिका किती उदार आणि प्रामाणिक असावयास पाहिजे याची बत्पना येईल राजगी आणि सार्वजनिक या दोन प्रकारच्या मंदिरसंस्था असून, घरील विवेचन विशेषतः सार्वजनिक संस्थांना लागू आहे राजगी संस्थानदल काहीही न लिहिणेच बरे, कारण चालकाचा निर्वाहच मंदिरावर अवलंबून असतो

(मंदिराची कथा व व्याख्या, ले ना ह पालकर, पृ ६२)

देवालय सुधारणा

पं. महोदयशास्त्री जोशी यांनी 'भारतीय संस्कृति कोश'मध्ये काही सुधारणा एकदर चावू परिस्थितीचे निरीक्षण करून मुचविल्या आहेत व त्या योग्यच आहेत. त्याचा सरास असा—

(१) देवालयामध्ये अंतर्वाह्य स्वच्छता असावी, कारण पावित्र्याच उगम या स्वच्छतेपोटी होत असतो.

(२) निष्ठावंत आणि कर्तव्यदक्ष नियंत्रक असावेत.

(३) एका मंदिरात अनेक मूर्तींची स्थापना टाळली पाहिजे आणि ती आनश्यक वाटली तर त्याच सांप्रदायातील देवतांची असावी. रामाच्या देवालयात दुर्गादेवीची मूर्ति नसावी.

(४) मंदिर परिसरात नेहमी गाभीर्य, पावित्र्य व सौंदर्य या गोष्टींचा अनुभव दर्शनाला येणाऱ्या भक्तांना झाला पाहिजे.

(५) बरील परिस्थिति निर्माण करण्यासाठी जागा असेल तर सुंदर पुष्पवटिका छायाशुश्रू, त्या त्या देवतेच्या गुणवर्णनपर चित्रे अगर कलापूर्ण चित्रण सर्वत्र दिसावे. यामुळे दर्शकाचा भक्तिभाव वाढीस लागेल उदाहरणच द्याय्याचे तर दिल्ली येथे बिलां शेटर्जींनी जे लक्ष्मी-नारायणाचे सुंदर मंदिर उभारले आहे, त्यामधील चित्रसंग्रहाचा आणि गीता-श्लोकाचा देता येईल.

(६) आजकाल आर्थिक परिस्थिति कमालीची अस्थिर झाल्यामुळे मंदिराबाहेर जी दीन-दुयळी माणसे दानासाठी बसतात त्याचा योग्य बंदोबस्त केला पाहिजे. द्रव्यदान हे कितीही पुण्यकारक असले तरी ते योग्य ठिकाणी द्याय्यास पाहिजे असा शास्त्राचा व संतांचा दंडक आहे, पण त्यासाठी मंदिर परिसर ही जागा नसावी ते अत्यंत हिंडीस प्रदर्शन पवित्र ठिकाणी प्रवेश करताना आणि बाहेर निघताना होते. त्यामुळे उच्च वातावरणातून बाहेर निघालेला दर्शक त्या पेन्त्यात पुन्हा शेरला जातो

(७) मंदिराच्या परिसरात जसे दीन-दुयळे नसावेत, तसे दुःखानंदाखी नसावेत. मंदिरात अनेक देवमूर्तींचा बाजार, बाहेर दीन-दुयळ्यांचा बाजार आणि हा दुकानदारांचा बाजार याने भक्त भावातून जातो. त्याला घातला लाभत नाही. मग एकाच चिंताने कसे दर्शन घेणार ?

टीप— या प्रकरणातील काही परिच्छेद भारतीय संस्कृति कोश, भाग ४ यामून घेतलेले आहेत.

निग्रही देवता

(१) श्रीचादला परमेश्वरी	(२) अजुबाई
(३) कमलादेवी	(४) कौडणपूर देवी
(५) छेला सोमनाथ	(६) दंतेश्वरी
(७) नाथद्वारा	(८) भैरवनाथ
(९) साखरगड-वासिनी	(१०) गोकर्ण महादेव
(११) ज्ञानेश्वर समाधी	(१२) छोडेश्वरी
(१३) रमा-लक्ष्मी	

स्त्रीहट्ट, बालहट्ट व राजहट्ट यापैकी कोणताही हट्ट, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवच काय पण त्याचा पितामह देखील आला तरी त्याला पुरविता येणे अशक्यच, ही गोष्ट अगदी काळ्या दगडावरची रेष आहे ! आपण आता पाहणार असलेल्या प्रकरणाचे नाव थोडे विचित्रच वाटते नाही ? पशुपक्षी, संजीव प्राण्याप्रमाणे देवदेवतादेखील हट्ट करतात की काय ? पण वानकहो, काहीतरीच नव्हे, तर अगदी तंतोतंत खरे आहे ते ! म्हणूनच तर हे प्रकरण मी तुमच्यापुढे ठेवत आहे. पशुपक्षाचा हट्ट आपल्याला सर्कशीत हमखास पाहावयास सापडतो. सर्कशीमधील कुत्रा, घोडा, सिंह यांना शिकवून तयार केलेले कार्यक्रम आपण नेहमी पाहतो. परंतु एखादे वेळी एकादी गोष्ट एखाद्या प्राण्याच्या मनाविरुद्ध झाली असवा त्या वेळी त्याची लहर नसली तर तो प्राणी अडून बसतो आणि ठराविक संकेता-बरेहुकूम तो प्रत्येक गोष्ट करत नाही. पण त्याचा हा हट्टीपणा त्याचा मालक चावकाच्या फटक्याने घालविण्याचा प्रयत्न करतो आणि बहुशः हा प्रयोग धमर टप्पे यशस्वी होतो. परंतु काही काही वेळा हा प्रयत्न अजिबात यशस्वी होत नाही आणि त्या जनावराला नाईलाजाने पिंजऱ्यात कोंडून परत आत पाठवूनच द्यावे लागते. स्त्रीहट्ट आणि बालहट्ट याबद्दल तर काही विचारूच नका ! त्याचा अनुभव प्रत्येकी प्रत्येकाला येतोच. तेव्हा त्याबद्दल मी येथे अधिक काही न लिहिणेच बरे !

देवताचे कार्य आपल्या लाडक्या भक्ताचा हट्ट पुरविणे हे आहे. बालध्रुवाने हट्ट धरला, श्रीविष्णूंनी त्याला अदळपद बहाल केले. रावणाने तपःसाधना करून श्रीशंकरांजळ हट्ट धरला, त्याला शंकरांच्या आत्मलिंगाची प्राप्ति झाली. इतकेच नव्हे, तर एका श्रीशंकरांनी आपली लाडकी पत्नी पार्वती ही देखील भक्ताच्या इच्छांनुसार देऊन टाकली होती. ही सर्व उदाहरणे पाहिली म्हणजे भक्ताची

कोडकौतुके पुरविणारा देव मक्काजवळच हट्ट करील ही गोष्ट मनाला पटत नाही. संदीपला साठे बंधूंचे चॉकोलेट किंवा जयदीपला वारजाली डोळे करणारी बाहुली आणून देणाऱ्या दादासाहेबांनी, संदीप-जयदीप यांच्याजवळच एक दिवस दादा-साहेबांनी खाऊसाठी हट्ट घरावा तशातलीच गोष्ट आहे ही ! परंतु प्रत्यक्षात अशी गोष्ट देवतांच्या बाबतीतही कधी कधी घडते आणि त्याचीच काही उदाहरणे या प्रकरणातच नमूद करण्याचे योजिले आहे.

झुंगेरी येथे आज श्रीशंकराचार्यांनी शारदेची मूर्ति स्थापन केलेली आहे. क्षेत्रोपाध्याय अशी कथा सांगतात की, शंकराचार्यांनी ही मूर्ति कादमीर येथून आणली. परंतु त्यांनी मागे वळून पाहण्याचे वचन मोडले म्हणून देवी या ठिकाणी स्थिर झाली. या व इतर पुढे दिलेल्या उदाहरणावरून असे एक तत्त्व रुढ दिसते की, देवता मक्कायरोवर त्याने सांगितलेल्या ठिकाणी जाण्यापूर्वी 'आपण दोन जात असता तू इच्छित ठिकाण येईपर्यंत मजमंडे मागे वळून मुळीच पाहानाचे नाही, जर का पाहिलेस तर मी तेथेच तत्क्षणीच यावेन आणि स्थिर होईन.' अशी त्याला अट घापीत, अनवधानाने किंवा अज्ञानाने त्या मकाने ती अट मोडली तर दयाळू दृष्टीने आणि उदार अंतःकरणाने त्याची ती चूक पोटात न घालता निमग्नहीपणाने किंवा आपहीपणाने तेथेच स्थिर रहात. ही अट घालण्यात मक्काचा अढळ निश्चास आणि त्याच्या मनाचे स्थैर्य याचे परीक्षण करण्याचा देवतेचा हेतु अखेलेही कदाचित् ! परंतु बहुतेक वेळी बहुतेक देवतांनी हीच अट आपल्या भक्तांना घातलेली दिसून येते.

अशा या पार्श्वभूमीवर काही देवतांचा इतिहास राली नमूद करीत आहे. त्यावरून घाचकांना या वर्गातील देवतांची थोडीफार माहिती कळून येईल.

(१) श्रीचांदला परमेश्वरी

दक्षिण रेल्वेमार्गावर शहाबादवाडी जंक्शनपासून पुढे नलवार स्थानक असून, तेथून १२ मैल अंतरावर, सन्नतीऊर्फ सन्ती नावाचे क्षेत्र आहे. या क्षेत्री गावापासून दीड मैलावर जरण्यात देवीचे मंदिर आहे. देवालयचा आकार श्रीचक्राकार असून, महाद्वार पूर्वाभिमुख आहे. या पुरातन मंदिराच्या दक्षिणभागी भीमा नदी वाहत असून, सुमारे दोन सहस्र मक्तमंडळी बसतील एवढा विस्तीर्ण सभामंडप आहे. रेल्वेस्थानकापासून मंदिरापर्यंत जाण्यास चांगली सडक आता तयार केलेली आहे. छेपुराजाची ही राजधानी होती आणि त्याचे अवशेष आसमंतात आढळतात. गावाच्या पश्चिमेस सोमेश्वराचे मंदिर असून त्यामागे भीमानदीचा डोह आहे.

या क्षेत्री देवीची वाहुकामय सुमारे तीन फूट उंचीची मूर्ति, गाली तळ घरात आहे. गर्भगृहात जाण्यास वाट एक माणूस जाण्याइतरीच आहे. देवीची मूर्ति तुळजाभवानीची प्रतिकृति वाटते, म्हणजे अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी होय. या मूर्तापुढे एक फूट लांबीच्या शहावादी दगडाच्या दोन पादुका असून एका दोन तर दुसऱ्याला तीन मोठी छिद्रे आहेत. या छिद्राचा सवय भीमानदीच्या डाहानरीवर लावतात म्हणजे या छिद्रात वाहिलेली फुले, फळे, सारका आदी वस्तु, तेथून दोन मैलावर असलेल्या डोहात वाहेर पडतात. दक्षिणेत बाहुवली क्षेत्री हीच अंतररचना आहे. तेथे टेकडीमाथ्यावर असलेल्या पुतळ्याच्या मस्तकी ओतलेले शेन्डो मण दूध, दीड मैलावर खाली गायमुगातून वाहेर पडते आणि ते प्रसाद म्हणून वाटले जाते.

मुख्य मंदिरामोखती १२ ज्योतिर्लिंगे स्थापिलेली असून महाकाली, महा लक्ष्मी आणि महासरस्वती यांच्याही मूर्ति आहेत. येथील उत्सवाचा मुख्य कार्यक्रम चैत्र व १ ते ७ पर्यंत असतो. येथील वैशिष्ट्य अठे मी, दररोज सगळी मूर्तींचे स्नान झाल्यावर, उत्सवमूर्ति निरनिराळ्या वाहनावरून घाटाच्या गजरात भीमा वाडी असलेल्या सोमेश्वराच्या मंदिरात आणली जाते. आरती झाल्यावर परत स्थस्थानी जाते. पंचमीच्या दिवशी रथोत्सव असतो. नवरात्रातही उत्सव करतात. मंदिराची व्यवस्था 'चादला परमेश्वरी सेवा समिति' पाहते.

या देवीचे दुसरे एक स्थान शहावादी स्टेशनपासून तीनचार मैलांवर व्हन्नगुटी गारी अरण्यात आहे. या ठिकाणी भीमा नदी आणि कणिगा या दोन नद्यांचा संगम असून, तेथेही सोमेश्वराचे मंदिर आहे. देवीचे मंदिर उचावर असून, तेथील मूर्ताही बालुकामय चार फुटांची, महिषासुरमर्दिनीची आहे. या दोन्ही क्षेत्राचा कथानकामध्ये अन्योन्य सवय आहे.

या देवतेच्या अवताराची कथा अतिशय रम्य असून, देवीमहात्म्य, स्कंद पुराण, मार्कंडेय पुराण यातून उल्लेख आढळतो. कथाभाग असा की, रावणाचा सहार करून श्रीप्रसुरामचंद्र अयोध्याला परत आल्यावर राज्याभिषेकसमारंभ चालू झाला. सर्व राजेरजवाड्यांना निमंत्रणपत्रिका गेल्या, पण समुद्रनाथ नावाचे दक्षिणेतील एका राजाला हेतुत पत्रिका धाडली गेली नाही. त्याचे कारण असे होते. हनुमताला सेतु उभारण्यास त्यानेच सहाय्य केले, म्हणूनच तो पुरा झाला, असा त्याला अहंकार झालेला होता. निमंत्रण न आल्याने समुद्रनाथ रोषायमान झाला आणि अयोध्येला जाऊन श्रीरामप्रभूंना याचा ज्ञात विचारला. शब्दाला शब्द वाढत गेले आणि श्रीरामाचा अपमान होण्यात त्याचे पर्यवसान झाले. सीतादेवानी हा सर्व प्रकार पाहिला. पतीचा अपमान करणाऱ्यानंद्दल घणा

उत्पन्न झाली आणि त्यानी उत्स्फूर्तपणे त्याला शाप दिला की, 'भ्रमराकरवीच तुझा वध केला जाईल.'

द्वापारयुग सपत्ने आणि कलियुग चालू झाल्यावर विध्याचल पर्वताच्या पायथ्याशी देवदत्त नावाच्या राजाला नारायण नावाचा पुत्र होता. हाच राम-चंद्राचा तिसरा अवतार असे मानीत असल्याने तो नारायणमुनि नावाने प्रसिद्ध झाला. याच सुमारास राजसेन नावाच्या राजाला चंद्रवदनी नावाची कन्या झाली. आणि तो सीतादेवीचा अवतार असे मानले गेले. तिच्या विवाहाच्या वेळी 'पण' होता की, जो कोणी लोहस्तंभाची छाया पाण्यात पाहून, वाणाने स्तंभ राली पाडील, त्याला मुलगी मिळेल.' कर्मधर्मसंयोगाने नारायणमुनींनी तो स्तंभ पाडल्यामुळे त्याचा विवाह चंद्रवदनीबरोबर झाला होता.

आपले वैवाहिक आयुष्य नारायणमुनि भीमा, नदीकिनारी पर्णकुटीत व्यतीत करीत असताना सेतुराजाचे लक्ष चंद्रवदनीकडे वेधले. हा सेतुराजा म्हणजे अश्वरेच्या पोटी जन्म घेतलेला पूर्वाभमीचा समुद्रनाथच होय. सेतुराजा त्या स्वरूपाला मोहित झाला आणि धुवा तृषा शात करण्याच्या मिषाने तो पर्णकुटीत गेला. आतमध्ये चंद्रवदनीला एकटीच पाहून, त्याच्या आसुरीवृत्ति जाग्या झाल्या आणि तो यत्नातून करण्यास उगुक्त झाला. स्त्रियांना सकटाच्या वेळी वेळ कधी निभावून न्यावी आणि आजचे मरण उद्यानर वसे ढकलावे याचे उपजतच ज्ञान असते. चाणाक्ष स्त्रिया योग्य वेळी ते उपयोगात आणतातही. चंद्रवदनीने तेच केले. अतिशय नम्रभावाने तिने सेतुराजाची प्रार्थना केली की, '४० दिवसांचे उपोषण तिने कालच सुरू केले असल्याने व्रतभंग करणे बरे नव्हे. व्रत पूर्ण झाल्यावर ती त्याच्या मनाप्रमाणे वर्तन करील.' आपला हेतु साध्य होणार, या खुशीतच त्याने तिला आपल्याबरोबर घेतले आणि निघून गेला.

नारायणमुनि पर्णकुटीत आज्यावर आपली पत्नी स्वागतास उपस्थित नाही, असे पाहताच, अंतरज्ञानाने त्यानी सर्व प्रकार समजून घेतला आणि अतर्मेन गूचनेनुसार ते काश्मीरप्रांती हिंदुळा देवीच्या अनुष्ठानास निघून गेले. देवीची भक्तिभावाने सेवा केव्हांनंतर देवता प्रसन्न झाली आणि सेतुराजाला ठार मरण्याचे तिने मान्य केले. नारायणमुनींना तिने आज्ञा केली की, इच्छित स्थळापर्यंत त्यानी पुढे चलावे, मागे वळून पाहू नये. देवता त्याच्या मागे येऊन आपले कार्य पुरे करील, देवीच्या पायातील नुपुराच्या भिनादात याप्रमाणे त्याचे मार्ग-आक्रमण

१ टीप— द्रौपदी स्वयंवराच्या वेळी अर्जुनाने याचरीतीने मत्स्यभेद केलेला आहे. श्रीकृ पुराणातही या सारखे प्रसंग चर्चितेले आढळतात. :

चालले असता भीमा कणिंगा सगमाच्या ठिकाणी रेंतीमधून जात असता नुपुराचा आराज मुर्तींना ऐकू येईनासा झाला तेव्हा त्याच्या मनात सशय उत्पन्न झाला आणि मागे वळून पाहताच, देवीने पुढे जाण्याचे नाकारले इच्छित मार्ग पुरे होण्यापूर्वीच देवतेचे सहाय्य नष्ट झाले आणि झडूचा नि पात तर झाला नाही, यामुळे तो बेचैन झाला तेव्हा देवीने स्वतः त्याला श्रीफल प्रसाद म्हणून दिले आणि सेतुराजाच्या राजवाड्यात ते पोडाने अशी आज्ञा देली त्याप्रमाणे नारायणमुनींनी श्रीफल घेऊन राजवाड्यात जाऊन ते पोडले तोच आश्चर्य झाले की, त्यामधून पाच भ्रमर प्रथमतः निघून त्याचे रूपांतर सहस्रानधी भ्रमरात झाले सीतादेवीच्या पूर्वीच्या शापाप्रमाणे त्या भ्रमरांनी सेतुराजाचा वध करून चंद्रवदनीची सुटका झाली असे सांगतात की, भ्रमराचा समोहार इतका त्रास झाला की, राजाला एक क्षण निश्वासी मिळेलना शेवटी भीमा नदीच्या डोहात त्याने देहार्पण केले पुढे असे सांगतात की, आपला देह यापुढे पतीचे नित्य कर्मांला योग्य नाही, असे समजून नदीवरील ग्रामदेवता सोमेश्वराच्या चरणी प्रार्थना करीत असतानाच चंद्रवदनीचे प्राणोत्क्रमण झाले लिंग दुभंगले आणि तिचा आमदेह त्यामध्ये मिलाई झाला याची खूण म्हणून लिंगामध्ये पडलेली चौर आजही दिसते

नारायणमुनींची पत्नी चंद्रवदना सेतुनाथाने पळवून आणल्यावर येथील सोमेश्वराच्या मंदिरात ती व्रताच्या समाप्तीसाठी बसलेली होती शिवलिंगात देह विलीन झाल्यानंतर, तेथेच शहाबाद परशीवर दोन पादुका तयार झाल्या आणि पाच भ्रमर, छिद्रे करून अंतर्धान पावले नारायणमुनि विजयी मुद्रेने पत्नीची भेट घेण्यास आले असता त्यांना हे दृश्य दिसले त्यांनी आज्ञा केल्यानंतर त्या पादुका तेथून हलविल्या आणि दीड मैलावर असलेल्या देवीच्या मंदिरात मूर्तीच्या समोर स्थापन केल्या संप्रतही त्या त्याच ठिकाणी आहेत नरसिंह सरस्वतींनी याच अरण्यात अनुष्ठान केले आहे गृगेरीपीठाच्या शंकराचार्यांनी या देवीचे अष्टोत्तर शतस्तोत्र तयार केलेले आहे तसेच जगन्नाथ पंडित, मुद्दुग, लिंग मुरु, मिठल वगैरे कवींनी या देवीचा महिमा गाविला आहे. बावन शक्तिपीठांपैकी, कर्नाटकातील अज्ञात देवीक्षेत्र ते हेच असावे असे काहींचे मत आहे असे सांगतात की, विख्यात गणिती भास्कराचार्य, यानी चारा वर्षांच्या पार्थिव पूजेनंतर दृष्टावप्रमाणे, ही मूर्ति भीमानदीच्या डोहातून वर काढली आणि या क्षेत्री स्थापन केली

कल्याण येथील चातुर्व्य राजपशाची हा कुलस्वामिनी तसेच गाणगापूर येथील पुरोहितमर्ग व काही यजु शास्त्रीय ब्राह्मणांची ही कुलदेवता आहे या देवीला कोणी चंद्रालया असे म्हणतात, ती अष्टभुजास्वरूप तीस असून चांदला

परमेश्वरी अथवा चंद्रालंका नाव का आले यासंबंधी एक दंतकथा अशी प्रचलित आहे की, एकदा आदिलशाहीच्या राजांनी त्याचे राजज्योतिषी दीक्षित यांना असा प्रश्न केला की, 'आज कोणती तिथि आहे?' वास्तविक तो दिवस अमानस्येचा होता, पण ब्राह्मणांच्या मुरातून अनावधाने 'पौर्णिमा' असा शब्द बाहेर पडला. 'जर आज पौर्णिमा आहे तर रात्री मला चंद्राचे दर्शन घडावे' अशी राजाने विनंती केली. ब्राह्मणाला आपली चूक समजून आली असता वचन पुरे करे करावे यासंबंधी विचार करीत तो विचित्रवदन घरी बसला होता. त्याच्या पत्नीने तो प्रकार जाणल्यावर 'कार्येणु मंत्री' या नात्याने तिने आपली भूमिका पार पाडली. पत्नीने देवीजवळ घरणे घरेले आणि पतीची चिंता निवारण करण्यास विनविले. देवीच्या दृष्टानुसार नंतर ब्राह्मणाने रात्री राजवाड्यात गेल्यावर, आपल्या स्त्रीचे स्तनकंदण आकाशात पेंवले आणि आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे राजाला व इतरांना चंद्राचे दर्शन झाले.

ब्राह्मणांच्या कृत्यात काही जादू असेल आणि त्याला एकट्यालाच दर्शन मिळाले किंवा कसे हे पाहण्यासाठी राजाने चार दिवसना थोडेस्वार पाठविले. चारा कौसापर्यंत सर्वांना चंद्रदर्शन झाले अशी राजाने खात्री करून घेतली. त्या ब्राह्मणाला वडापरंपरागत वार्षिक नक्त नेमणूक व इनाम जमीन दिली. ती आजतागायत त्या जोशी घराण्यात चालू आहे.

ब्राह्मणांच्या या सामर्थ्याप्रमाणे, कुलाचा जिल्ह्यातील जंजीरा संस्थानचे नयाबालाही, एका ब्राह्मणाने अमानस्येसाठी चंद्रदर्शन घडविले, असा कथामाग अन्यत्र घानानयास मिळेल.

सुरवातीला वर वृद्धगुंटी या ठिकाणी देवीचे स्थान आहे, असे म्हटले आहे. नारायणमुनीबरोबर हिंगुलादेवी येथपर्यंत मागोमाग आली आणि नंतर पुढे जाण्याचे नाकारले, म्हणून या क्षेत्री मूर्तीची स्थापना झाली. नारळाचा कृपा-प्रसाद नारायणमुनींना तिने याच ठिकाणी दिला. नंतर ते सजती येथे सेतुराजाचे वाड्यात गेले आणि श्रीपल पेंकल्यावर पाच भ्रमर बाहेर आले. नरहरी नावाच्या भक्ताने या देवीची आरतीरचना केली आहे. इतरांच्या माहितीसाठी ती मुद्दाम ग्वाली देत आहे.

भीमांतीरी अंबे धरिला अवतार । चामांगी महाबळी विश्वआधार ।
मिरवितो दक्षिणे भैरव सुंदर । सन्मुख मार्कंडेय मुनिवर धोर ॥ १ ॥
चतुर्भुज दिससी नयनी सुंदर । शंस, चक्र, गदा त्रिशुब्धधर ।
शेतांवर वरधर तू योगेश्वरी । रत्नराचित मुकुट शोभतो शीरी ॥ २ ॥

कर्णी कनकपात्र वर्तुळाकार । कमलनयनीं अंजन मिरवे सुंदर ।
 ललाटी कस्तुरीं भाळीं शेंदूर । प्रसन्न वदनी अंबे भक्ता साकार ॥ ३ ॥
 आरुढ सिंहासनी होऊनी चंडेला । सेतुराया पद्मपद सुपात्रशीला ।
 सुखरी पुष्पांचा वर्षाव केला । उदो उदोकार नाद घुमला ॥ ४ ॥
 सुखर इंद्रादिक तब चरण घ्याती । चतुर्वेद तेही माहिमा वर्णिती ।
 भक्तजनीं वांच्छा हेतु पुरताती । बालक नरहरी ओवाळी आरती ॥ ५ ॥

बरील आरती व माहिती प्र. रा. नेलेंकर, वस्त्रील, रोड, जि. पुणे यांनी पत्राने कळविली. पण देवताचे वर्णन त्यांना सांगता येईना. स्वरूपवर्णन करताना देवी चतुर्भुज आहे असे म्हटले असले तरी ती सिद्धवाहनी आहे. सेतुराजाच्या वधासाठी अवतार घेतला, त्या वेळी देवांनी पुष्पशृंगी केली, याचा संबंध देवीच्या उत्पत्तीच्या बरील कथानकाबरोबर मिळतानुळता आहे. शिवाय नावाही एकच आहे. तेव्हा या क्षेत्राची चंद्रालंबा आणि प्रथम घर वर्णिलेली चादला परमेश्वरी ही एकरूपच समजावीत. दोन्ही भिन्न स्वरूपाच्या देवता नव्हेत. या देवतेच्या स्वरूपावरून बलुचिस्थानामधील हिंगुला स्वरूपाची कल्पना येते की, तेही अष्टभुजा माहिषामुरमर्दिनीस्वरूपच असावे.

गुरुचरित्र अध्याय ४४ व ४५ मध्ये या देवीच्या नावाचा उल्लेख आलेला असून दत्तमक्त हे क्षेत्रही पूज्य मानतात. असे म्हणतात की, आसपास उत्खनन चाळू असून, त्यासंबंधी अवशेष उपलब्ध होत आहेत.

(२) अजुबाई

औरंगाबाद-अजिंठा मार्गावर गोळेगावपासून चार मैलावर अनवा (अनंतपूर) गावी या देवीचे स्थान आहे. देवीचे स्वरूप म्हणजे सुमारे ३ फूट उंचीचा तांदळा आहे.

या देवतेच्या स्थापनेचा इतिहास असा समजतो की, १४ व्या शतकात तुकारामपंत नावाचे एक देवस्थ ब्रह्मण या गावी रहात असत. घरात जरी इतर सर्व मुले होती तरी मूळयाळ नसल्याने ते दुःखीकट्टी होते. त्या गावी ते कोदेश्वर शिरळिगाची निग्य पूजा करून पुण्यमंचय करीत असत. एके समयी त्या गावी काही बैरागी लोक आले आणि त्या शिवालयात वस्तीला उतरले असता, तुकारामपंतांनी त्यांना आपल्या घरी भोजनाला बोलविले. ती सर्व मंडळी पाटावर बसली असता घरातील मुलाना त्याच्याबरोबर पंकीला बसविण्यास त्यांनी सांगितले. तुकारामपंतांनी मूळयाळ नाही असे उत्तर देताच ती मंडळी भोजन न घेताच

उठली, कारण निपुत्रिकाचे घरी भोजन करणे त्या पेशाला उचित नव्हते. तुमारामपताना ही गोष्ट मनापासून टोचणी देऊ लागली व ते वैचेन झाले.

शेवटी त्यांनी घराचा त्याग केला आणि तुळजापुरी मातेच्या सेवेसाठी राहू लागले. मनोभावे १२ वर्षे सेवा केली नित्य फलाहार घेऊन राहिले तरी मातेची कृपा होईना. असले जीवन नगण्यापेक्षा मातेच्या चरणी प्राणत्याग करण्याचे ठरवून शारदीय नवरात्राच्या होमाच्या वेळी बलिदान करण्याचे निश्चित केले. जादल्या दिवशी देवीने दृष्टान्ताने सांगितले की, 'नरबलीने होमकुड अपरिण करू नये.' सात जन्म त्याचे दैवात पुत्रलाभ नसल्याने काही करता येण्यासारखे नाही ' या दृष्टान्तामुळे त्याच्या मन अधिकच निराशामय झाले आणि इतके जन्म निपुत्रिक राहाण्याचे तर बलिदान करणेच योग्य होय. म्हणून त्याचा निश्चय दृढ झाला शेवटी भक्ताच्या निमदासाठी देवीने त्याच्या बशी स्वतः मुलगी म्हणून जन्म घेऊन फक्त पाच वर्षे राहाण्याचे मान्य केल्यावर, त्याने आपला निश्चय बदलला.

कालांतराने त्याला कन्यास्न होऊन दिवसामाधी घरी थाडू लागले. बालपणीच तिने काही चमत्कार केले आणि आपला जन्म अजरामर केला. एके वेळी राजरस्त्याने राजाचा राजिना चालला असता, त्या मुलीने पृच्छा केली की, 'पेट्यामध्ये काय भरून चालले आहे?' रसालदारांनी चेष्टेच्या स्वराने उत्तर दिले की, 'त्यामध्ये दगड भरले जाते' राजिना इष्टस्थळी पोहोचल्यावर, रसालदारांचे पेट्यामध्ये दगड निघाले.

हे वृत्त राजाला समजल्यावर त्या मुलीला बोलावून घेण्यात आले व तिची सर्व चौकशी झाली तो राजा मुष्ट प्रकाराने जस्त झाला असल्याने आणि ही मुलगी कदाचित आपणाला मुक्त करीत, या श्रद्धाभावनेने, आपला रोग नष्ट करण्यास सांगितले साग्रत ज्या ठिकाणी मंदिर आहे, त्याच्या जवळच तिने एक जागा दाखवून तेथे पिवर खोदण्यास सांगून त्या पाण्याने स्नान केल्यास तो रोगमुक्त होईल असे वरदान दिले. जाश्चर्य असे की रसालदारांचे त्या प्रमाणे मिहिरीवील पाण्याने तो रोगमुक्त झाला. या उपकाराची स्मृति म्हणून राजाने एक मोठा मळा देवाच्या दैनंदिन गर्वासाठी इनाम दिला आणि अद्यापि तो त्याच मंदिराकडे आहे.

देवीने तुमारामपताच्या घरी राहण्याची मुदत मरली आणि आपले नवतार कार्य संपवून ती निघून गेली स्मशानातून परत येताना तुमारामपताना पुन्हा

अतिशय दुःख झाले आणि देवीची प्रार्थना केली. त्या वेळी त्याच्या कानी शब्द आले 'मी घरी येत आहे. पण मार्गामध्ये मागे वळून पाहू नये,' तुकारामपताना आनंद झाला आणि घरी येण्यास निघाले, पण कानी ऐकलेल्या शब्दावर विश्वास बसेना आणि काही अंतरावर मागे वळून पाहताच मुलीने दर्शन दिले आणि ती अदृश्य झाली. ती ज्या ठिकाणी विहिरीजवळ अदृश्य झाली, त्याच ठिकाणी मंदिर बांधून तादळा उभा करण्यात आला आहे. चैत्र शुद्ध ८ रोजी येथे मोठी जत्रा भरते साप्रत तेथील मठात एक स्वामी वाहेत. त्याच्या अगात देवीचा संचारही होतो आणि यावरून ते एक जाग्रत स्थान मानले जाते.

(निवेदक, कमलाकरबुवा औरंगाबादकर)

दासगणू महाराजांनी गोदावरी महात्म्य नावाची पोथी लिहिलेली असून, त्यामध्ये मोगरे घाटावर हे मंदिर आहे असा उल्लेख केला आहे. याच देवीला भिल्ली, भद्रा, कालिका, मुक्तेश्री, या नावाने संबोधतात. दयासुराच्या युद्धामध्ये अजैका देवीला त्याने गिळून टाकल्यावर, त्याचे पोट पोडून ती बाहेर आली व गौड गावी वस्ती केली असा उल्लेख आहे. यशकुंडातून अजैका देवीचा जन्म झाला म्हणून ती त्या नावाने प्रसिद्ध झाली. या अजैका नावाचे रूपांतर अनुबाई नावा मध्ये झालेले असावे असे दिसते (गोदावरी महात्म्य, पृ. ९५)

(३) कमलादेवी

करमाळे हे सोलापूर जिल्ह्यातील एक तालुका ठिकाण. त्या गावी शहराच्या पूर्वदिशेला अर्ध्या मैलावर हे देवालय आहे. हे स्थान उच्च टेकाडावर आहे. रातराजे निंबाळकर यांच्या जहागिरीचा हा गाव असून गत वैभवाची साक्ष देण्यासाठीच जणू एक मुईकोट निला तेथे उभा आहे. रावराजे स्वतः अत्यंत धार्मिक भावनेचे असल्याने प्रति मंगळवारी तुळजापुरी जाऊन मातेचे दर्शन घेत असत. त्यांच्या एकनिष्ठेवर देवी प्रसन्न होऊन थर मागण्यास सांगितले असता राजे म्हणाले, ' आईसाहेबानी मजबरोबर गावी चलोवे म्हणजे जास्त सेना करता येईल. ' देवीने ते मागणे दिले. ' गारी जाईपर्यंत व इच्छित स्थळ येईपर्यंत मागे वळून पाहू नये. ' अशी आज्ञा केली. झाले, याप्रमाणे राव राजे पुढे आणि देयता मागे याप्रमाणे चालत असता करमाळा गावच्या शिवारांत आल्यावर राजाने साक्षं होऊन मागे पाहताच देवीने दर्शन देऊन स्वरेने गुप्त झाली.

रातराजे यांना फार चाईट वाटले. देवी जेथपर्यंत आली त्याच ठिकाणी त्यांनी मंदिर बांधून देवीच्या मूर्तीची स्थापना केली. रातराजे दर्शन घेण्यापूर्वी ज्याप्रमाणे नदीचे दर्शन घ्यावे लागते, त्याप्रमाणे या देवीच्या ठाण्याचे दर्शन होते आणि नंतरच टेकाडावर मंदिरात मूर्तीचे दर्शन घडते. तुळजापुरातून

भवानी देवी येथे आली असल्याने तिचेच स्वरूप या ठिकाणी स्थापन झालेले आहे, पण तिला तुफाई, अंजामवानी, जगदंबाभवानी, आदिशक्ति व कमळादेवी या नावाने संबोधिले जाते. विशेषतः कमळादेवी हे नाव जास्त प्रचारात आहे. कमळाचे आलय = कमळालय = करमाळालय = करमाळा हे नाव प्रचारात आले असून गावाच्या नामानुस देवीला हे नाव आले असणे.

मंदिराचे सर्व बांधकाम पाषाणाचे असून एकूण ९६ खानावर त्याची उमारणी आहे. पूर्व-पश्चिम बाजूस दोन प्रवेशदरवाजावर मोठी गोपुरे आहेत. मंदिराच्या आतील भागी ६० ओवऱ्या आहेत. मंदिराचे सर्व काम आणि शिपर अतिशय कलाफुसरीचे असून तीन गगनचुंबी दीपमाळा मन आकर्षून घेतात. असे म्हणतात की, सुमारे २० मैल परिसरानून या दीपमाळाचे दर्शन घडते. दर पौर्णिमेला त्या जेव्हा रात्री पाजळल्या जातात, तेव्हा 'आईचा छमिना' निघाल्याची ती निशाणी समजून सर्वांची मने तिकडे ओढली जातात. या मंदिराला लागूनच महादेव, विष्णु, सूर्यनारायण, गणपति आणि उत्सवमूर्ति भवानी यांची मंदिरे आहेत.

देवीचा मुख्य उत्सव कार्तिक पौर्णिमेपासून वद्य ४ पर्यंत चार दिवस चालतो. या काळात दररोज दुपारी व सायंकाळी, देवीच्या उत्सवमूर्तीची मिरवणूक सिंह, घोडा, हत्ती, नदी, फाळवीट, मोर, गरुड इ. इ. तुळजाभवानीच्या वाहनाप्रमाणेच असणाऱ्या वाहनावरून निघते. ५० सहस्राच्या वर यात्रिक त्या दिवशी उपस्थित असतात. २८ सेवेकरी वशपरपरा या ठिकाणी सेवेला आहेत. यात्रेच्या दिवशी कुस्त्याचा पड होऊन बशिसे घाटली जातात. मंदिराची व्यवस्था साप्रत पंचसमिति पाहते. सरकारी तिजोरीतून सालीना २७१४ रु. देवीच्या खर्चाप्रतीत्यर्थ मिळतात.

सोलापूर भाग पाणीटचाईचा असल्याने, मंदिराजरोवरच या ठिकाणी एक अष्टकोनी विहीर, सुमारे १०० फूट खोलीची बांधलेली आहे. ९६ पायऱ्या उतरून आत उतरता येते. पूर्वी विहिरीतून पाणी बाहेर खेचण्यास, मोटेला एक हत्ती बांधला जात असे. मासाठी, त्याला हत्ती-विहीर असे नाव प्राप्त झाले.

मंदिरातील भवानीची मूर्ति, शिल्प व पाषाणाची उत्तम सोय यामुळे या भागात हे एक प्रख्यात ठिकाण मानले आहे.

(पुरुषार्थ, जून १९६३, पृ. ३६०)

(४) कोंडणपूर देवी

पुणेसातारा मोटारमार्गावर खेड-शिवापूर या नावाचे एक गाव असून तेथून पश्चिमेला पाचसहा मैलवार कोंडणपूर नावाचे खेडेगाव आहे. या देवीचे

स्थान या भागात प्रसिद्ध आहे. इतिहासप्रसिद्ध सिंहगड किल्ल्याचे पूर्वीचे नाव कोंडाणाकिल्ला असेच होते आणि या गावाररूनच ते नाव आले होते, पण पुढे शिवाजी राजाच्या वेळी तानाजी मालुसरे याजकडे मोंगलाहून गड सर करण्याची कामगिरी सोपविण्यात आली, ती त्याने प्राणपणाने पार पाडली व त्याच्या स्मृतीसाठी गडाचे नाव सिंहगड असे ठेवण्यात आले. हा सर्व इतिहास महाराष्ट्रीयसमोर आहेच. या मंदिराची बांधणी हेमाडपंती आहे. यान्नाच अर्थ ते निदान बाराव्या शतकातील असावे. गामान्यासमोर समामटप, नगरखाना व कळसयुक्त शिखर आहे. गामान्यामध्ये देवीची मूर्ति सुमारे साडे तीन फूट उंचीची काळ्या पाषाणाची आहे. ही मूर्ति चतुर्भुज अमन हातात त्रवार, ढाल, आणि खालच्या उजव्या हाती त्रिशूल अमून तो महिषामुराचे पाठीत खुपसलेला आहे. खालच्या डावे हाताने महिषामुराच्या मुक्त धरलेले आहे. उजवा पाय मरिषाचे पाठीवर अमून तिचे बाह्य सिंह जखळच उभा आहे. या वर्णनानुरून ही देवता म्हणजे महिषामुर-मर्दिनीचेच स्वरूप होय. सातव्या शतकात महिषामुरमर्दिनीच्या मूर्ति चतुर्भुज व धरील वर्णनाप्रमाणे करण्याची शिल्पकला होती, हे वेळूळ येथील सद्यस्थ शिल्पावरून ध्यानात येते. तेव्हा काही भक्तमंडळी या देवतेला तुकाई अथवा अंबादेवी म्हणत असले तरी स्वरूप महिषामुर-मर्दिनीचेच होय.

या क्षेत्री देवतेची स्थापना कशी झाली, याचा इतिहास मनोवेधक आहे. सुमारे दहाव्या शतकात या भागात एक नामवंत देशमुखाचे घराणे बसली करून होते. त्याच्या मुलाचा शिवाई झाल्यावर जी मूनवाई घरात आली, तिची अलौकिक वर्तणूक या देवतेच्या स्थापनेला कारणभूत झाली. रात्री घरामध्ये सर्वत्र सामसूम झाली म्हणजे ती घरातून बाहेर पडे आणि अंधारातून, काट्याकुट्यातून, डोंगर कपारीतून वाट काढीत एकटीच, तिच्या घरापामून सुमारे आठ-दहा मैल अंतरावर असणाऱ्या रामकडा या डोंगरमाण्यावर जाई. तेथे असलेल्या गुहेमध्ये प्रवेश करून देवतेचे पूजन करी आणि पुन्हा परत घरी येऊन झोपत असे.

या देवतेच्या स्थानाची मांडणी मित्रोप लक्षात ठेवण्यासारखी आहे; आणि संरक्षणाचे दृष्टीने किती कल्पकता बापरली ती उद्बोधक आहे. डोंगर-माण्यावर गुहा पोरयस्ताना लहानशा प्रवेशद्वारातून आत जाण्याचे. नंतर २० फूट लांबाईच्या आणि गुढगाभर पाण्याच्या टाकीतून पुढे सरकार्याचे पुन्हा एका लहानशा प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर तशाच लांबीच्या पण कमी-इतक्या गोळ पाण्यातून दुसऱ्या बाजूला गेल्यावर देवीचे दर्शन घडायलाचे. येथे देवीची मूर्ति अर्धातच डोंगरकडा कोरून तयार झालेली आहे. इतक्या कटेकोटाने देवीचे स्थान तयार करण्याचे कारण म्हणजे एव तर परधर्मीयापासून, घास, न

व्हाग, अथवा साधकाला शात स्थान प्राप्त व्हावे साधामुधा मनुष्य इतक्या सकटानून देवीप्रत पोहोचणारच नाही.

सूनवाईचा याप्रमाणे नित्य कार्यक्रम चालू असता दुष्ट वृत्तीच्या शेजान्यांना ही वर्तणूक आरडली नाही. मलत्याच सशयगरे वृत्तीने पडाडलेल्या या माणसांनी तिचे सासू-सासऱ्याचे कान पुक्के, दर्शन घेण्यावर उदी येणार अशी कुणकुण त्यावाईच्या कानावर आली. तेव्हा होरदच्या दर्शनाचे घेळी तिने मातेचे मनोभारे

००००० - १-६-६-१ ॥११ - ००००००

॥ श्री ॥

देविभक्त प्रिय वाचकहो,
आदिशक्ति जगदंबा रूपांत होऊन तिने मजकडे
सेवानिवृत्तिचे काळांत, तिचे सत्य स्वरूप विधजलेला
दारुविण्याची कामगिरी सोपविली. ती यथाशक्ती--
ययामती, ४ भागात आपणाला सादर केली.
आपणही सक्रीय सहानुभूतीने ती गोड मालून
घेतली, त्याबद्दल आपणाला धन्यवाद.
सपादकाला आपले अखंड आशीर्वाद लाभोवत.

प्र. क. प्रसुनेसाई

१२-१२-१९७३

०००००० ॥११११११ ००००००

तिने आर्तस्वराने देवीला
तिने तावडतोर दर्शन
केले, अट नेहमीप्रमाणे
ही याप्रमाणे देवी आणि
गणपतराळ आली, तेव्हा
ती हे पाण्यासाठी तिने
सूनवाईची कराराचा भग
मांदिर बांधण्याचा सुयोग

१. अनेक घुमट्या आहेत
रजाई, हिरारजाई यांचा
ल स्वरूप म्हणून एका
त्यालाच हिरारजाई असे
१. मार्गशीर्ष वद्य पक्षात या
णे या ठिकाणी नवरात्रही
य असे की, होमहवनाचे
साद, अगारा पुढी परत
तून सवकाळ पाणी असते
क होतो

होंगरावरील रामकडा हे ठिकाणही पार रमणीय आहे. वरचा रामकडा
आणि खालचा रामकडा असे दोन भाग आहेत. वर जे देवीचे वर्णन आले
आहे ते वरचा रामकडा येथील होय. खालच्या रामकड्यातही देवीचे स्थान
जसून, त्या ठिकाणीही गणपति व राम लक्ष्मणाच्या मूर्ति आहेत. वाट अतिशय
मठीण असल्याने खालच्या ठिकाणापर्यंत सहसा कोणी जात नाही असे सांगितले
जाते की, वरच्या रामकडात जर लिंबे टाकली तर ती कोंडणपुरी गोमुरातून

बाहेर पडतात. दोन्ही स्थाने जरी अलग असली तरी शिल्पकारांनी, भूमिगत कलाकृतींनी ती एकजीव वेलेली असावीत. स्रष्टापादन बचाव म्हणून किटधामध्ये जसे भुयारीमार्ग असत, तद्वतच पाणी शुद्ध राखाण्यासाठी ही व्यवस्था असावी. न्यंबकेश्वरी डोंगरावर असलेल्या गंगेच्या उगमकुंडातील पाणी याप्रमाणे तेथे गुप्त होऊन खाली गात्रात कुद्यातर्ततीर्था येते असे भाविक मानतात.

या क्षेत्राची महती ऐकून दक्षिण हैद्राबाद येथील सरदार घराण्यातील एक मुसलमान सरदार, महारोगाने व्याधीग्रस्त झाल्यावर, कोणा सत्पुरुषा-या आदेशा-प्रमाणे या ठिकाणी सेवा करण्यासाठी एकटा येऊन राहिला. मजल दरमजल करीत तो एकटाच आलेला होता. रामकृष्णार पाण्यात त्रिकाळ स्नान करायचे आणि निवातपणे देवीची सेवा करायची हा नित्याचा श्रम होऊन बसला. सेवेचे फळ त्याला मिळाले आणि तो व्याधीमुक्त झाला.

या क्षेत्राच्या देवीच्या तुकाई नाव येण्याचे जे कारण लेखकाने दिले आहे, ते सर्वसाधारण भौगोलिक घस्तुस्थितीला धरून नाही, याचे प्रिवरण तुकाई देवीच्या प्रकरणी पहावे. (देवीकोश, खंड १, पृ. ३२३-३२४ व खंड २, पृ. १७८-१८४ पहा.)

(अंबा-तुकाई महात्म्य, ले. बापू गोखले यांच्या आधारे)

(५) छेला सोमनाथ

प्रभासपट्टण येथे सोळाव्या शतकामध्ये एक हिंदु-नरेश राजा राज्य करीत होता. त्याला एक अतिशय सुस्वरूप कन्यका होती. ती विवाहयोग्य झाली असता, एकदा धनप्रेक्षितपणे शेजारच्याच राज्याच्या अधिपतीने—एका मुसलमान शहाजादाने—त्या हिंदु-नरेशाजवळ मुलीच्या लग्नाचा विषय काढला आणि आपण स्वतःच राजाजवळ तिला मागणी घातली. हिंदु-नरेशाने प्रारंभी प्रारंभी ह्या गोष्टीस कट्टर विरोध दर्शविला आणि त्याला मुलगी देण्यास साफ इन्कार केला. परंतु पुढे अधिक विचार करता आपल्या दुर्बलतेच्या जाणीवेमुळे, प्रतिकूल परिस्थितीमुळे आणि या सुस्वरूप मुलीपायी नसते वैर उत्पन्न होऊन युद्धाचा प्रसंग उद्भवून सर्व राज्य बेचिरास होईल, या भीतीमुळे त्याला आपला निर्णय बदलावा लागला आणि त्यामुळे हा हिंदु-मुसलमान विवाह घडून आला. (हीच भेदरटवृत्ति त्या काळी रजपूत राजांमध्ये प्रचलित होती.)

हिंदु-नरेशाची ती सुस्वरूप मुलक्या अतिशयच शिवभक्त होती. मनातून तिला हा विवाह अमिवात मंजूर नव्हता. सासरी जाण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली, तेव्हा ती नवपरिणीता सोमनाथाच्या मंदिरात गेली, भक्तिभावाने तिने

महादेवाची पूजा केली आणि देवादारी धरणे घरून बसली. आपल्यावर आलेला हा भिपरित प्रसंग टळाना म्हणून विनम्रचित्ताने तिने शमूरायाची विनवणी केली. आता तेवून गेल्यावर पुनरपि रूधीही आपल्याला महादेवाचे दर्शन घडणार नाही, या विचाराने तर ती कल्पनातीत शोकाकुल झाली.

अपेक्षे तिने आर्तस्वराने मारलेली हाक ऐकून गहराना तिची दया आली. ते प्रसन्न झाले आणि पित्याच्या प्रेमळपणाने म्हणाले, 'वरम् ब्रूहि, वत्से, वरम् ब्रूहि।' तेव्हा राजकुमारी त्यांना म्हणाली, 'देवा, आपण जर मजवर पूर्णदाने प्रसन्न झाला असाल, तर माझ्या हातून होणाऱ्या आपल्या सेवेत गड पडू नये म्हणून आपण माझ्या सासरी, एका परधर्मीयाच्या घरी यावे आणि मद्या प्रसारे आपली नित्य सेवा करण्याचे सुभाग्य मला प्राप्त व्हावे.' शिवशभूनी 'तथास्तु' म्हणण्यापूर्वी तिला एक अट घातली. ते तिला म्हणाले, 'तू जेव्हा सासरी जाण्यास निघशील, तेव्हा तू दुसरा एक रथ घेऊन त्यावर ज्योतिर्लिंगाची प्रतिकृती ठेव, म्हणजे मी त्यात रथमरूपाने प्रवेष्ट करीन. नंतर माझा रथ तुझ्या रथामागोमाग जाईल, परंतु तुझे घर येईपर्यंत तू एक गोष्ट कटाक्षाने पाळाययाची ती ही की, जापले रथ घरी पोहोचेपर्यंत तू चुकूनदेखील मागे वळून माझ्या रथाकडे पाहण्याचे नाही कबूल आहे तुला ही अट?' 'हो, हो, अगदी शमर टप्के कबूल।' राजकुमारीने खुलीजगार देऊन शकरीची ती अट मान्य केली.

राजाने मुलीच्या पाठवणीची सर्प तयारी केली त्याचप्रमाणे महादेवाचा रथही त्याने तयार केला त्याने एका रथावर सोमेश्वराची लिंगमूर्ति ठेवून दिली. राजकुमारीचा रथ चातू लागताच हा रथही तिच्या रथामागोमाग चातू लागला परंतु काही अंतर गेल्यावर अनवधानाने सहज म्हणून राजकुमारीने मागे वळून माहिले, तोच काय चमत्कार! तो रथ भग्न झाला आणि सोमेश्वराचे लिंग भूमीवर स्थिर झाले. राजकुमारीने ते लिंग पुन्हा उचलून रथावर ठेवण्याचा पुष्कळ यत्न केला, पण व्यर्थ! राजकुमारीला अतिशय वाईट वाटले ती हससाहमशी रडू लागली परंतु त्याचा आता काय उपयोग होता? 'अर पछताये क्या होत, गर बिडियो चुग गयी खेत?' ती त्या लिंगाजवळ उभून शोक करू लागली. कारण आता तिला त्या शिवलिंगातून सासरी जाणे भागच होते आपल्या प्राण-प्रिय देवतेच्या पूजेला ती सर्वस्वी अंतरणार होती.

सासरी निघालेली नववधू तिथेच बसून शोक करू लागली, पुढे जाण्यास निघेना तेव्हा तिला नेण्यासाठी आलेले मुखलमान शिपाई व इतर नोकरबर्ग यांनी तिला उलजरीने उचलून रथात ठेवण्याचा यत्न चातू केला महादेवाची पूजा

आता कायमची अंतरणार. आपल्या शरीराला परपुरुषाचा स्पर्श झाला आपल्याला हिंदु म्हणून यापुढे वागता यावयाचे नाही, या निचाराने तिचे चित्त भांबावून गेले. एक क्षणभरच मन ताळ्यावर ठेवून तिने कसला तरी विचार केला, दृढ निश्चय केला आणि अगातले सारे बळ एकवटून तिने त्या यवनाच्या वाहुरूपी यमपाशातून आपली मुटूफा करून घेतली. मागेपुढे कोंठेही न पाहता ती सुसट धावत मुटूली दगडाधोंड्याची-फाटवाहुरूप्याची पर्वा न करता ती एखाद्या पिसाट्यासारखी धावतच होती. तद्दानभूक मिळून रानावनानून ती पळतच होती. आपल्या अस्ताव्यस्त अवताराकडे आणि घारीरिक्त जखमाकडे दुकूनदेखील न पाहता तिचे पाय जमिनीला मागे रेंडतीतच होते. अखेर ती एका उंच पर्वतार गेली. सफ्टाने व्याकुळ झालेल्या एखाद्या मुलीने आपल्या मातेच्या किंवा पित्याच्या कुशीत तोंड खुपसून आपल्या अश्रूना वाट मोसळी करून घ्यावी, त्याप्रमाणे या राजकुमारीने पर्वतरूपी पित्याच्या ग्राह्याघात शिरून नि त्याच्या मिनाल बधावर मान ठेऊन आपले दुःख त्याला निवेदन केले. अखेर ती त्या पर्वताच्या माथ्यावर गेली आणि राली असलेल्या गोल दरीत 'झकर, झकर, जय शिवझकर' असा नामोन्चार करीत खुशाल तिने आपला देह सोडून दिला. आत्मसमर्पण करून ती राजकुमारी, पतिव्रता साध्वी झाली. कैलासाप्रत पोहोचून ती एरोखरीच 'वैष्णववासी' झाली.

धर्मराचे लिंग जेथे भूमीवर पडले तेथेच नंतर कालांतराने मंदिर उभारले गेले आणि त्याला देला रामनाथ हे नाव मिळाले.

(कव्यज्ञ क्षेत्रक, वर्ष १९५७, पृष्ठ ४१०)

(६) दंतेश्वरी

वस्तर वनसें बन नहिं, चमकोट प्राचीन ।

काकतीय नृप वंश जहां, राजत बहु कालीन ॥

या लोकगीताचा अर्थ अशा की, साम्रतचे जगदाळपूरचे प्राचीन नाव चमकोट असून या ठिकाणी काकतीय वंश राज्य करीत होता. रामायणातील उल्लेगावरून असे दिसते की, हा भू प्रदेश रामपदस्पर्शाने पावन झालेला आहे. कारण वस्तरचा भाग दडकारण्यातच मोडतो शक्तिणी डाकिनी सगमावरच दत्तेवादा हे शहर आणि त्याला लागून असलेल्या एका उंच डोंगराला आदिवासी जनता 'भगवानची गुढी' म्हणतात. तेथून काही अंतरावर जगदाळपूर आहे. वस्तर नाव येण्याचे कारण असे दिले जाते की, पूर्वी या क्षेत्री बांधूचे मोठे जंगल होते आणि त्याला बांध तरी म्हणत. त्याचाच अपभ्रंश पुढे वस्तर असा झालेला असावा.

वन्हाड प्रांताच्या दक्षिणेस वस्तर नावाचे एक संस्थान आहे. तेथे आदिवासी जमातींची वस्ती असून तो भाग जंगलसंपत्तीसाठी अतिशय प्रसिद्ध आहे. जगदाळपूर हे त्या संस्थानाचे राजधानीचे ठिकाण होय. दंतेवाडा हे देवीचे स्थान आहे. या देवीला कोणी 'दांतवाळी देवी' अथवा 'माणकेश्वरी' असेही म्हणतात. या देवीचा इतिहास अतिशयच मनोरंजक आहे. शंखिणी आणि डाकिनी या दोन नद्यांच्या संगमावर हे गाव वसलेले आहे.

सध्याचे वस्तराधिपति भंजदेव हे आपला संबंध हस्तिनापूर येथील पंडु घराण्यापर्यंत नेतात. पांडवाचा एक वंशज वीरभद्र ह्याला दिङ्नीश्वरी देवीने एक अमोघ बाण प्रसाद म्हणून दिलेला होता. काही काळानंतर वीरभद्राने मथुरा ह्या गरी स्थानावर केले. तेथे जाऊन देवीची आराधना केल्यावर भुवनेश्वरी देवीने त्याला एक त्रिशूळ प्रसाद म्हणून अर्पण केला. पुढे त्या घामधुमीच्या काळात वीरभद्राचा सर्वच वंश आपले नदीय काढण्याच्या उद्देशाने जयपूर (मद्रास) येथे गेला. त्या वेळी तेथे वीरकेशरी नावाचा राजा राज्याधिपति होता. वरंगळ येथे असलेले कार्त्तवीर वंशाचे राजे या काळी अतिशय प्रयत्न समजले जात होते. परंतु वीरकेशरी हा त्याचाच माडलिक आहे, असे समजताच वीरभद्राचे वंशज वरंगळ येथे गेले. त्या ठिकाणी दंतेश्वरी या नावाची एक देवी त्या समयी पुष्कळच प्रख्यात होती. तिची सेवा त्या वंशाने केली असता देवी त्यांना प्रसन्न झाली आणि तिने एक तलवार प्रसाद म्हणून दिली. कोणी कोणी असे म्हणतात की, तो कार्त्तवीर वंश हाच वीरभद्राचा वंश होय. तो अमोघ बाण, तलवार आणि त्रिशूळ ही देवीने प्रसाद म्हणून दिलेली तीन हत्यारे आजही अस्तित्वात असून ती देवळात आपल्याला पाहण्यास सापडतात.

इ. स. १४२४ मध्ये कार्त्तवीर राजा प्रतापहर, याचा अहमदशाहा बहामनी याने पराभव केल्यावर, प्रतापहराचा भाऊ अनामदेव हा तिथून पळून जाऊन त्याने जगदाळपूर येथे आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. अनामदेवानेच बहुधा आपली कुलस्वामिनी दंतेश्वरी हिला वस्तर येथे आणले असावे. येथील राज-घराण्याचा इतिहास अकराव्या शतकापासून उपलब्ध आहे. अनेक शिलालेखांचा आधार घेता उपरिर्निर्दिष्ट माहिती मिळते.

अनामदेवाच्या विनंतीला मान देऊन दंतेश्वरी देवीने जगदाळपूर येथे जाण्याचे मान्य केले. परंतु तत्पूर्वी त्याला अशी अट घातली की, गावी पोहोचे-पर्यंत त्याने चुकूनदेखील मागे वळून पाहण्याचे नाही. राजा पुढे नि देवता त्याच्या मागेमागे ह्याप्रमाणे ही जोडगोळी वरंगळ येथून निघाली. जाता जाता हाकिणी नदीपर्यंत राजास गावाजवळ हे दोघेजण आले असता नदीकाठच्या

वाळूमधून मार्ग आक्रमण करताना देवीच्या पांजराचा आवाज राशाला ऐकून आल्यामुळे, त्याने सहजगत्या मागे वळून पाहताच, भक्ताने आपली अट मोडली म्हणून देवीने पुढे जाण्याचे नाकारले ती तेथेच ठाण माडून बसली ह्याचसाठी राजाने नदीकाठी मंदिर बांधून देवीची त्याच ठिकाणी स्थापन केली अदृश्य होण्यापूर्वी देवीने राजाला वर दिला की, ' २२ पिढ्यांपर्यंत मी राजवंशाचे रक्षण करीन '

दत्तेश्वरी ही देवता संपूर्णतः काळ्या पाषाणाची असून मुख्यतः तिचे दात बाहेर आलेले असल्यामुळे तिला दत्तेश्वरी हे नामाभिधान प्राप्त झालेले आहे. एरव्ही ही देवी अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी स्वरूपाची आहे कोणी असेही मानतात की, या शहरी अनामदेव येण्यापूर्वी नागवंशीय राजे राज्य करीत होते त्यांची बुलस्वामिनी मनसादेवी ऊर्फ माणकेश्वरी जी होती ती ही होय अनामदेव ह्याने नागवंशाचा परामर्श करून आपले स्व-राज्य त्या ठिकाणी स्थापन केले, असेही कोणी मानतात दत्तेश्वरी देवीच्या मंदिरामध्ये नारगूर येथून आणलेल्या अनेक लहान लहान देवता आहेत मनसादेवीचे स्वरूप हे अष्टभुजादेवीपेक्षा पाच निराळे असल्यान, नागवंशाची हीच देवता होती असे मानता येत नाही ' मंदिरातील इतर देवतांमध्ये मनसादेवीची एग्यदी मूर्ति असावी आणि त्यामुळे नागवंशाभिमानी लोकानी तिला माणकेश्वरी समजले असो दत्तेश्वरी देवीचे स्वरूप अतिशय उग्र आणि भयानक असून ते पाहताच आपल्या मनात विस्मय भांति उत्पन्न होते देवीच्या तोंडातून बाहेर आलेले दात हेच तिच्या मूर्तीच्या भयानकतेचे कारण असावे देवीच्या वार्षिक खर्चासाठी बख्तराधिपतींनी १४४ गावांचे उत्पन्न लावून दिलेले आहे. येथील राजा ह्याच देवीचा महापुजारी होय

ह्या देवीचा जोडीदार अथवा भैरव ह्याचे नाव बुराणेन ऊर्फ ठाकूर हे असून ह्याला कोणी शस्त्र असेही म्हणतात वंशपरंपरेनुसार ह्या देवीच्या पूजा जेजेंची व्यवस्था जिना या घराण्याकडे आलेली आहे

या देवीचा पूजा नररली देण्याची चाल होती असे म्हणतात की, सा १/३० पर्यंत दरवर्षा सुमारे पचवीस माणसांचा नरवली या देवीला राजघराण्या वडून देण्यात येत असे परंतु पुढे सन १८५५ पासून ब्रिटिश सरकारने ही चाल बंद केली देवीच्या साथीच्या निवारणार्थ अथवा लहान मुलाना दात येताना त्रास न व्हावा म्हणून या भागातील आदिवासी गोंड जमात या देवीला नयस

१ टीप—'भारतीय संस्कृति कोशकार' मान असे म्हणतात की, नागवंशीय राजांनीच हे मंदिर बांधले आणि ती त्याची आराध्य देवता होती.

करीत असत. आजही त्या जातीची ह्या देवीवर गाढ श्रद्धा आहे. ह्या राहरी मामामांजाका मंदिर, नारायणपाल, खुरिआराणी यांची मंदिरे आहेत.

(छत्तीसगड जिल्हा गॅझेट, पृ. ३३७ व जेम्स धार्मिक कोश ६-८५०)

सन १९६१ साली येथील राजावर जेव्हा संकट आले आणि भारत सरकारकडून त्याचे राज्याधिकार काढून घेण्यात आले, तेव्हा आदिवासी जमातीने या देवीची उपासना करून राजाच्या बाजूने स्तूपच चळवळ केली होती, हे सर्वश्रुतच असावे. राजा व प्रजा ह्याच देवतेच्या सामुदायिक भक्तीमुळे एकत्र आलेली होती.

वसंततिलका

दंतेश्वरी प्रथित वस्तर प्रांत भार्गी ।

देवी स्वरूप परि अष्टमुखा पहायी ॥

अर्पितसे नरवली तुज पूर्वी राया ।

आदीजनासह तुझ्या नभितो पदां या ॥ १ ॥

(७) नाथद्वारा

मारवाडप्राती लोहमागीवर नाथद्वारा या नाराचे एक स्थानक आहे. येथील केशव देवतेची मूर्ति मथुरेजवळ गोमर्धन पर्यतानर होती. परंतु मोगल अमदानीत जेव्हा मूर्तिभजन सुरू झाले, तेव्हा मूर्तीच्या संरक्षणासाठी तिच्या तेथून हलविण्याचे भक्तगणानी ठरविले. सन १७७१ सारी अखिन पौर्णिमा शुक्रवार या दिवशी मंदिराचे वडे दाऊजी पुजारी यानी ती मूर्ति एका रथामध्ये घाटून दक्षिणेकडे निघाले. मार्गामध्ये बोटा, बुंदी, जोवपूर, पुष्कर, कृष्णगड या दहारावरून पुढे जात असताना सिंहाड गावी चारु रतून बसले व पुढील मार्ग कुंडित झाला. बल्लभपंथीय लोक या देवतेचे भक्त असल्याने मूर्ति गुजराथकडे न्यावयाची होती. परंतु मूर्तीच्या मनानून वदाचित् या मार्गाकडे याग्याने नसल्याने ते चारु त्या प्राती रतून बसले असावे. वाहकाना खूप प्रयत्न करूनही चारु बरती निघेना, त्याचा नाईलाज झाला.

कर्मधर्मसंयोगाने ही वार्ता मेवाडचा महाराणा रावसिंह याच्या कानी गेली. तो जातीने त्या ठिकाणापर्यंत आला आणि त्याने तेथेच मूर्तीची स्थापना करण्याचे ठरविले. सन १६७३ फाल्गुन वद्य ७ शनिवार या दिवशी मूर्तीची स्थापना झाली. आज ते स्थान नाथद्वारा म्हणून प्रसिद्ध आहे. अनेक कोटींची संपत्ति मदिराच्या मालकीची आहे.

कालांतराने औरंगजेब बादशहाने या स्थानावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला, पण असे सांगतात की, मोंगल सैन्याचा हल्ला झाल्यावर मंदिराचे पायामधून असलेल्या भ्रमर बाहेर पडले, आणि मोंगल सैन्याला त्यांनी सीमेपार पळवून लावले. याप्रमाणे बादशहाने केलेला प्रयत्न फसल्यावर त्याला मूर्तीमधील देवत्वाची प्रचिती आली. पुढे अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, बादशहाला आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप झाला आणि प्रायश्चित्त म्हणून त्याने आपल्या पांढऱ्या शुभ्र दाढीने मंदिराच्या पायऱ्या झाडून साफ केल्या व अनुताप व्यक्त केला. अशा आशयाचा शिलालेख भदिरामध्ये सापडत आहे. त्याच्या हयातीत पुन्हा असा प्रकार होऊ नये म्हणून मंदिराचे रक्षण करण्याची आज्ञा सैन्याला केली.

याप्रमाणे मूर्तीने धरलेल्या आग्रहच या ठिकाणी क्षेत्र निर्माण होण्यास कारणीभूत झालेला आहे. (फल्गुण क्षेत्र अंक १९५७, पृ. २९६; धर्मयुग, आक्टो. १९५४)

एकदा देरील मागे वळून पाहण्याचे नाही. चार्शेने ही अट मान्य केल्यावर चाई आपल्या गावी जाण्यास निघाली आणि त्रिशूळ तिच्या मागून निघाला.

याप्रमाणे मार्ग आप्रमण करित असता एकदा मार्गात चुकून चार्शेने मागे वळून पाहिले. त्यानरोर ताबडतोब त्रिशूळाची गति कुठीत झाली. चार्शेने आपली चूक कबूल केली आणि पुन्हा एकाच चळण्याची निगती केली. तिला एकाच क्षमा करून त्रिशूळ तिच्यामागोमाग चाडू लागला याप्रमाणे दोघेजण सित्रर येथील सरस्वती नदीच्या काठी आल्याच अनवधानाने चार्शेने पुन्हा एकादा मागे वळून पाहिले आणि भग मान त्रिशूळाने पुढे जाण्यास अजिवात नकार दिला. नंतर गावातील गायकन्याना हा वृत्तात समजल्यावर त्यांनी त्याच ठिकाणी मंदिर उभारले. यालाच भैरवनाथाचे मंदिर म्हणतात. येथील यात्रा मान चैन पौर्णिमेला भरते. (लोकसत्ता, मुम्बई, दिनांक २०-४-१९६२).

याच सदर्भात पुणतावे येथील देवीच्या मंदिराचा इतिहास पाहणे योग्य होईल. पुणतावे गावातील दत्त मंदिरात एक पुजारी होता. परंतु स्वतः मात्र तो अतिशय देवीभक्त होता यामुळे आठदहा मैलावर असलेल्या देवीच्या मंदिराला तो नेहमी भेट देऊन तिची आराधना करित असे. एके दिवशी देवी त्याच्यावर प्रसन्न झाली आणि पुणतावे येथे येण्याचे तिने मान्य केले. अत्र नेहमीचीच होती. इच्छित ठिकाण येईपर्यंत मागे वळून पाहण्याचे नाही. पुजारी पुढे आणि देवी त्याच्या मागून याप्रमाणे गावाच्या नदीपर्यंत ती दोघे आली असता, पुजान्याने मागे वळून पाहिले आणि देवता त्याच ठिकाणी स्थिर झाली. गायकन्यानी नंतर त्या ठिकाणी वेचीचे मंदिर उभारले. (जोगी, प्रवचनकार)

(९) साखरगडवासिनी

पीठदेवता प्रकरणांमध्ये आपण यमाई देवीचा इतिहास वाचलाच आहे. त्याचाच उत्तरार्ध म्हणजे या देवतेचा इतिहास होय. व्यवकराव कुलकर्णी नावाच्या देवीभक्त सद्गृहस्थाच्या पत्नीच्या बाळतपणाच्या वेळी, ती असहाय झाली म्हणून तिच्या मदतीला समस्त देवता घरी अवतरली आणि स्वतःच सुईण बनून तिने त्या अडलेल्या अपलेची प्रसूतीदेनामून सुटका केली. व्यवकराव घरी परत येताच देवी अदृश्य झाली पुन्हा व्यवकराव औषध घेणे गेले आणि त्यांना दर्शन देण्याचा हट धरताच साक्षात् देवी प्रकट झाली, त्यांना दर्शनलाम घडून तिने त्याचा हट पुरविला हा सर्वां पूर्वाव आपण पाहिलाच आहे.

देवतेचे प्रत्यक्ष दर्शन घडताच व्यवकरावानी देवीजवळ मागणे मागितले की, तिने त्याच्या किर्तई गादी याचे म्हणजे तिचे मंदिर बांधून त्या मंदिरात

तिच्या वास्तव्याची सोय केली जाईल. मनापासून भक्ति करणाऱ्या भक्तांच्या इच्छा परिपूर्ण करणे हे देवताचे आज कर्तव्यच असते. देवाच्या कसोटीला भक्त उतरल्यावर तर देव त्याचा अश्वरथः दासच बनतो. भक्त जे जे सांगेल ते ते सर्व काही तो करतो. देवीने किनईला येण्याचे मान्य केले, परंतु त्यापूर्वी त्यांना अशी अट घातली की, किनईला जाईपर्यंत त्यांनी अजिवात मागे वळून पाहण्याचे नाही.

याप्रमाणे त्र्यंबकराव पुढे आणि देवता त्यांच्या मागे अशी ही जोडगोळी निघाली. पंधरावीस मैलाचा जवळजवळ सर्व मार्गच संपत आला व सुमारे एक मैलाचे अंतर शिष्टक राहिले असता एक चमत्कारिक प्रकार घडला. देवी आणि त्र्यंबकराव ज्या रस्त्याने चालले होते, त्या मार्गावरून मिठाच्या गोणी भरून एक बैलगाडी किनईकडे चालली होती. बैलगाडी दिसताच देवीने सहज म्हणून गाडीवानला विचारले, 'का गाडीवानदादा, गाडीमंदी कसल्या गोणी भरल्यात जी !' गाडीवान मोठा मिरिकल होता. त्याला काय माहिती की, स्वतःहून आपल्याला विचारणारी ही बाई म्हणजे साक्षात् देवताच आहे म्हणून ! त्याला या बाईची यष्टा करण्याची लहर आम्ही नि तो म्हणाला, 'गाडीमंदी साखण्या भरल्यात नव्हे का ! पायज्याल का तुमाऱ्ही !' देवीने त्याच्याजवळ खरोखरच साखरेचा नमुना मागितला. गाडीवानाने पोल्यामध्ये हात घातून मीठ म्हणून जे बाहेर काढले ती खरोखरच साखर निघाली. अर्थातच भयंकर आश्चर्याने गाडीवानाचा जवळ पाठायची वेळ आली !

मूळपाठ अधिष्ठान । वैराटदेशीं किनई ग्राम ।
सासरगडवासिनी नाम घेवोन । अंबा येवोनि राहिली ॥
देवीची ही रम्य कथा । भक्तिभावे एकचित्ते ऐकतां ।
नमन करोनिया माथां । भक्तजना रक्षील ॥

भक्ताची सक्ते याप्रमाणे देव निवारण करतात, याची एकदोन उदाहरणे पाहता येतील. महाराष्ट्रीय सत चोग्रामेळा याची पत्नी सोयरासाईला मूळवाळ नव्हते. विठ्ठलरूपी ब्राह्मणाला तिने दहीमात मिश्रा घातल्यावर तिला पुत्र-संतानाचा आशीर्वाद मिळाला. प्रसूतीचा समय आला तेव्हा चोंखामेळा आपली बहीण निर्मला हिला जाणव्यासाठी शेजारच्या गारी गेली असता, प्रसूतीवेदना असल्या झाल्या आणि वार्दने विठ्ठलाची प्रार्थना केली. बहीण निर्मलारूपाने विठ्ठल तसे अवतरले, वार्दची सोडवणूक दाली आणि नंतर यंत्र्याच वेळाने चोंखामेळा आणि सारी निर्मला आली. तेव्हा झालेला प्रकार चोंखोराच्या ध्यानी आल्यावर त्यांनी पाडुरंगाचे आभार मानले.

(डॉ. कमलानाई देशपांडे, नभोराणी मापण, १८-३-५८.)

चागदेवबटेभराच्या कूपेने, नगरजवळील नारायणडोह येथील मुधोपत कुलकर्णीला पुत्रप्राप्ति झाली, म्हणून वाळाचे नाव चागदेवच ठेवले. पुणतावे येथे याने पुढे नैशवाची मूर्ति स्थापन केली. म्हणून त्याला नैशवदास चागदा हे नाव पडले. हे महात्त बोंगीपुरुष होते. त्याण कलत्रुगे येथील एका सावकाराच्या मिथ्या मुलीस दिलेला पुत्रसंतानाचा आशीर्वाद गरा करण्यासाठी, त्याने पतीच्या अस्थी उगाळून त्याचे पाणी बाईला प्यावयास दिले आणि नंतर त्यामुळे तिला पुत्रप्राप्ति झाली.

एकदा बेदरच्या राजाने पठरपूरचे विठ्ठलमंदिर पाडण्याची आज्ञा दिली. बडव्यानी मूर्ति लपविली, पण चागदेव दर्शनास आला असता मूर्ति न दिसल्याने कासवास झाला. तातडतीर तो वादशाहाला खुलासा विचारण्यास निघाला असता, तिकडे वादशाहाची वेगमसाईवा सर्पदशाने मृत झाली. कोणी वादशाहाला सांगितले की, मंदिर पाडण्याची आज्ञा दिल्याने, चागदेवानेच हा प्रकार घडवून जाणला असता. इतक्यात चागदेवच तेथे प्रकट झाले व वादशाहाला म्हणाले, ' पाडलेले मंदिर पुन्हा उभारून देशील तर वेगमला जिवत करू शकेन.' राजाने ही गोष्ट मान्य केल्यावर, मृत राणीला त्याने जिवत केले. असे अनेक चमत्कार योग-सामर्थ्याने त्याने केले जाहेत.

चागदेवाची सारी द्वारकेला श्रीकृष्णाचे दर्शन घेण्यास निघाली असता त्याजवरोवर धारूर येथील यादवराव देशपांडे सहस्रद्वंद्व निघावे. मडळी गरोदर

असल्याने, विरोध केला असताही बरोबर गेली मजल दरमजल करीत महीनदीच्या काठी चागदेव व देशपांडे पलिकडच्या तीरावर गेले आणि पत्नी बेदना होत असल्याने भागेच राहिली तोच प्रसूतीचा समय होता आणि ररोरची मडळी तर पुढे निघून गेली होती या असहाय्य स्थितीत शेवटी तिने द्वारजेच्या कृष्णाचा धावा केला आणि आश्चर्य असे की, कृष्णाराईच्या स्वरूपात देव लग्नगीने तेथे आले व तिची मुलासह सोडवणूक केली चागदेव आणि देशपांडे द्वारकेला भद्रिरात पाहतात, तर देव जाग्यावर दिसेनात त्यांना ऋतून आले की, स्वारी महीनदीच्या सिनारी आहे काय प्रकार आहे हे समजून घेण्यासाठी दोघेही परत आले, तेव्हा कृष्णाराईने प्रसूतीस मदत दिल्याचे समजले. पुन्हा तिथेही द्वारकेला गेले. देवांनी भक्ताच्या ह्दयासाठी कृष्णाचाई स्वरूपात त्यांना दर्शन देताच, चाईनी ओळखले की, याच चाईने सोडवणूक केली श्रीकृष्णाची ही लीला पाहून भक्ताचे हृदय भरून आले आणि त्यांनी नेत्राभूमी त्याचे चरणरुमत धुवून काढले या चागदेवांनी पुणताचे येथेच दशे १४२७ मध्ये समाधी घेतली.

(महिपतीकृत भक्तिलीलामृत, अध्याय ६ ते १०)

(१०) गोकर्ण महाबळेश्वर

रावणाची आज दररोज मातीचे शिवलिंग बनवून श्रीशिवशक्तीची पार्थिव पूजा करीत असे ही गोष्ट एके दिवशी रावणाच्या कानावर गेली. आपल्या आईला शिवलिंगाची पूजा करण्यासाठी दररोज मातीचे शिवलिंग बनवायला लागणे ही गोष्ट त्या मातृभक्त, शक्रभक्त आणि पराश्रमी पुढपोत्तमास रचली नाही तत्पणी तो कैलास परतार गेला आणि त्याने शक्राकडून आत्मलिंग मागून घेतले परंतु ते आत्मलिंग ताला देताना शक्रानी एवढेच बजावून सांगितले की, ' लकेला पोहोचिपर्यंत हे लिंग कोठेही पाली भूमीवर ठेवू नकोस ' रावणाने ही अट मान्य केली आणि तो लकेच्या मार्गाला लागला

इतर देवाना शक्राची ही कृति आवडली नाही कारण ते लिंग लकाधिपतीकडे गेल्यास व त्याची नित्यनियमाने पूजा होऊ लागल्यास रावण अजिंक्य झेल व त्यामुळे कोणीही त्याचा नाश करू शकणार नाही तेव्हा युक्तिप्रयुक्तीने रावण लकेला पोहोचिपर्यंत त्याच्या मार्गात भिन्न उत्पन्न करण्याचे त्यांनी ठरविले परंतु हे काम करणार कोण ' जो तो एकमेकाची तोंडे पाहू लागला. जेव्हा कोणीच तयार होत नाही हे पाहिल्यावर शिवशक्रांचेच मुपुत्र लंबोदर गणपतीनाया हे पुढे शाळे स्वतःच्या व इतर देवांच्या हितास्तव त्यांनी ही कामगिरी आपल्या शिरावर घेतली.

गणपतीने एका ब्राह्मण मुलाचा वेश धारण केला आणि तो रावणाच्या मार्गावर उभा राहिला. त्याने दैवीशक्तीने रावणाच्या मूनाशयातील मूत्राचा दाब बाढविला त्यामुळे जर्थातच त्याला मार्गात लघुशक्केसाठी थावणे भाग पडले. परंतु हातातील लिंग ठेवण्याचे कोठे, असा रावणाला पेच पडला. कारण शिवलिंग हातात ठेवून ती अवैधकिया उरवणे ही गोष्ट धर्मग्राह्य होती. इतक्यात रावणाला तो मुलगा दिसला. तेव्हा त्याने त्या मुलाला थापवून ते आत्मलिंग त्याच्या हाती सुपूर्त केले आणि 'मी परत येईपर्यंत हे लिंग जमिनीवर ठेवू नकोस, असेच हातात धरून उभा रहा' असे त्याला पुनः पुन्हा बजावून सांगितले. परंतु यराच वेळ झाला तरी रावण परत आला नाही. तेव्हा कटाळून (का मुद्दामच!) लिंग त्या मुलाने खाली जमिनीवर ठेवले. रावण परत आला तेव्हा त्याला हा प्रकार दिसला. त्याने त्या मुलाला घोष घोष घोषले. पण व्यर्थ! आपली होतीलव्हती तैपढी शक्ति वापरून त्याने ते उचलण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला पण छे। ते लिंग मुळी जागचे हालेचना उलट जमिनीतच आणण्यास खोल इतूल बसले. जगेर त्या जागेवर मंदिर बांधण्यात आले.

सन १९४० साली लेखकाने स्वतः ज्या वेळी या क्षेत्राला भेट दिली, तेव्हा प्रत्यक्ष हे लिंग पाहिले आहे. येनीच्या आकाराच्या पिंडीमध्ये एक तीनचार इंच सोलीचा खळगा आहे. त्याच्या मध्यभागी मुमारे अर्धा इंचाचे, माणसाच्या कानाच्या आकाराचे लिंग आपल्या दृष्टीसपत्तीस येते. लिंगाची पूजा सान्धानतर मग मात्र कोणत्याही भक्ताला या लिंगाचे दर्शन घेता येत नाही. तेथील पुजारी असे सांगतात की, या शिवलिंगाचा उरलेला भाग खाली जमिनीत गाडला गेलेला असल्यामुळे तो आपल्याला दिसू शकत नाही व त्याचे कारण म्हणून हीच कथा ते आपल्याला निवेदन करतात. शिवलिंगाचा हट्टच हे क्षेत्र निर्माण होण्यास कारणीभूत झालेला आहे.

शक्तिपीठाचा इतिहास पाहताना चापळ येथील आदिशक्ति व राममूर्ति अशाच जड झाल्या होत्या आणि गायत्र्याना त्या उचलता न आल्यामुळे त्याची स्थापना त्या ठिकाणी होऊ शकली नाही हा कथामाग सदभात मुद्दाम नमूद करीत आहे. त्या मूर्तींना चापळ येथे रामदासाकडेच जाण्याचे होते. यास्तव रामदासस्वामी-शिष्य उदव गोसावी आल्यावर, मूर्तींना स्पर्श करताच त्या हलक्या झाल्या आणि झोळीतून चापळ येथे आणण्यात आल्या.

(११) ज्ञानेश्वर समाधी

सन १७६५ च्या सुमारास सोलापूर शहराजवळ बडापूर नावाच्या गावी हरिपत बडापूरकर नावाचे एक सत्पुरुष होऊन गेले. हे गाव भीमानंदीच्या काठी

वसलेले आहे. हरिपंत हे आळंदी-पंढरीची वारी पूर्ण निष्ठेने करित असत. वृद्धापकाळ झाला तरी त्यांनी वारी सोडली नाही. कण्ठत मुथत त्या जीर्ण शरीराने ते एकदा आळंदी येथे गेले असता समाधीचे दर्शन घेण्यासाठी वारीमध्ये उभे असताना त्यांना भोवळ आली, खाली पडून कपाळाळा भले मोठे टेंगूळ आले. मूर्च्छावस्थेत ते पडून असतानाच माऊलीला त्यांची दया आली, आता यांना अधिक त्रास देणे बरे नव्हे असे समजून, त्यांना दृष्टात देऊन सांगितले की, 'आता वारीस येऊ नकोस, मीच तुझ्या गावी येत आहे. गावी गेल्यावर ज्या ठिकाणी माझी स्थापना व्हावी असे तुला वाटेल, तेथे मागे वळून पहा म्हणजे माझे दर्शन घडेल.' असा कृपाप्रसाद होताच हरिपंताना अत्यानंद झाला व घरी परत निघाले. मुद्दामने ज्ञानेश्वर माऊलीचा घोष चाटू असून हळूहळू मार्गक्रमण चालू आहे. अशा अवस्थेत मीरी गावचा ओढा ओलाडून वडापूरच्या शिवेत प्रवेश केल्यावर महादेवाच्या मंदिराच्या जवळ आले असता त्यांना दृष्टांतीची आठवण झाली. माऊली आपल्यामागे आहेतना हे पाहण्यासाठी मागे वळून पाहताच, ज्ञानेश्वराची मूर्ति त्यांना मूर्त स्वरूपात दिसली आणि नंतर गुप्त झाली, त्याचे वर्णन हरिपंत स्वतः असे करतात की—

जे ज्ञानगंगे नाहले । पूर्णता येऊनी धाळे ।

जे शांतीशी आले । पालव नये ॥

ज्या स्थळी ज्ञानेश्वरानी दर्शन दिले, आणि गुप्त झाले त्याच ठिकाणी त्यांची समाधी उभारण्यात आली व आजतागायत ती उभी आहे. यात्रिकांचे हे स्थान विमाना आहे. कथाकीर्तनकाराची ती पुण्यभूमि मानली जाते. (मनोहर कुलकर्णी, प्रसाद, डिसेंबर १९६४).

इतर हद्दी देवतापेशा या ठिकाणी एक निराळीच दृष्टी मिळते. इतर देवता भक्तांच्या मागोमाग येत आहेत असा आदेश असतो, तर या ठिकाणी भक्ताला आदेश असा की, तुझे गावी पोहोचल्यावर ज्या ठिकाणी स्थापना व्हावी अशी इच्छा असेल. त्या ठिकाणी मागे वळून पाहल्यास माझे दर्शन घडेल. भक्ताची मानसिक कसोटी येथे एका निराळ्या दृष्टिकोनातून घेण्यात आलेली आहे. काही वेळा देवतापेशा भक्त श्रेष्ठ असतो, त्याचेच तर प्रत्यंतर हे नसेल ! कसेही असो, सर्वसाधारण प्रकारापेशा, हा कथामाग वेगळा आहे न्हाय.

(१२) छोटेश्वरी

या देवतेचे मंदिर वाराणसी क्षेत्री आहे. या देवतेचा एक रम्य इतिहास आहे. एके वेळी एक राजा काशीपात्रेस निघाला असता मार्गामध्ये एक

अनाचार घडला. क्षेत्रात गेल्यावर त्या अपराधाचा परिहार होण्यासाठी क्षेत्रो-
पाध्यायांना आपले अर्धे राज्यही देण्यास तो तयार झाला. या देवीच्या मंदिरात
जाऊन दानाचा संकल्प केला, वेढ्याच त्याचा शुद्धिसमारंभ ब्राह्मणांनी पार
पाडला. राजा नंतर आपल्या दहरी दक्षिणेत परत आला. काशीचे ब्राह्मण शोध
घेत राजगृही आले असता, विस्मृतीमुळे, राजाने आपण तशी शपथ घेतलीच
नव्हती, असे अतिथी ब्राह्मणांना निभून सांगितले.

निराश झालेले ब्राह्मण परत काशीला जाऊन त्यांनी छोडेश्वरी देवीला साक्षीसाठी
दक्षिणेत येण्याची विनंती केली. त्यांचा शुद्धभाव व राजाची लबाडी पाहून देवीने
येण्याचे मान्य केले. ते एका अटीवर की, मार्गात ब्राह्मणांनी पुढे चलावे. ती
मागाहून येईल, पण त्यांनी केव्हाही मागे वळून पाहू नये.

याप्रमाणे मार्गक्रमण चालले असता नंदवरम् गावाजवळ ब्राह्मणांनी शंका
येऊन परतून पाहिले आणि देवी तेथेच थांबली. पुढे जाण्याचे ब्राह्मणांच्या वचन-
भंगास्तव नाकारले. ब्राह्मणांचा नाईलाज झाला. देवीचे मंदिर तेथे स्थापन करून
सर्व ब्राह्मणही तिच्या सेवेसाठी त्या गावीच राहिले. या ब्राह्मणांचे वंशज पुढे
'तोगत' नावाने ओळखले जातात. ही तेलंगणातील कोट्टी जमात बनली
आणि जाडेभरडे कापड विणण्याचा ती धंदा करते.

या जमातीची अशी भावना आहे की, छोडेश्वरी देवीचे वास्तव्य कडु-
लियाच्या वृक्षात असते. यास्तव त्या वृक्षाची अथवा त्याच्या बुंध्यादी स्थापन
केलेल्या पाषाणमूर्तीची ही जमात पूजन करते. हे पूजन वर्षप्रतिपदेला होते.
पूजेच्या वेळी पशुदळीही देतात. याशिवाय ही जमात पोलेरम्मा, एलम्मा,
कोटम्मा व इतर देवतांनाही मानतात. मूर्तीच्या स्वरूपाचे वर्णन माहितीविना
देता येत नाही.

(भा. सं. को. ४।२०१)

(१३) रमा-लक्ष्मी

दक्षिणेत व्यंकोबाची गिरी हे प्रसिद्ध क्षेत्र आहे. त्या क्षेत्री पूर्वी अशी
रूढि होती की, तेथील मठाधिपति महंतांनी हत्तीवरून मारतमर दौरा करावा
आणि संस्थानच्या खर्चासाठी निधी जमवावा. रमा-लक्ष्मी-व्यंकटेशाच्या पंचरसी
धान्याच्या सुवक मूर्तीही ते बरोबर नेत असत.

एके वेळी फिरता फिरता महंतांचा मुकाम महिकावती (ठाणे) नगरीत
झाला. तेथील कार्यक्रम आटोपल्यावर महंतांनी देवाचा कौल पुढील प्रयाणासाठी
मागितला, पण तो लौकर मिळेलना. बरेच दिवस याप्रमाणे गेल्यावर महंतांचा त्या
ठिकाणी अंतर्ही झाला. गिरीपीठावरून दुसऱ्या महंताची नेमणूक झाली. त्यानेही

कौल घेण्याचा खूपच यत्न केला कौल नसल्याने सर्व लबाजमा अन्कन पडला आणि बर्नाटकात परत जाता येईना शिष्यवर्गाने महताच्या मागे नेटाचा लकडा लागल्यावर एके दिवशी त्याने निश्चयपूर्वक देवाजवळ कौल प्रसादाची भागणी केली

हे महत देवाचे नि स्तीम मत्त होते नेहमीप्रमाणे पूजनानंतर त्यांनी दुधाचा नैवेद्य देवाला अर्पण केला व ते घरणे घरून वसले आश्चर्य असे की, काही वेळातच देवाच्या पंचरसी धातूच्या मूर्ति काळवल्या या आमच्या महताला याचा अर्थ परोपर समजला की दूध प्रसादाचे ग्रहण झाले म्हणजे महतही असेच काळे निळे होतील, इहलोकीचे जीवन समाप्त होईल महतानी त्वरित एक चिठी लिहिली, उद केली आणि गिरीला व्यक्तीच्या विश्वस्ताने पाठवून दिली त्या मध्ये लिहिले होते—

‘या व्यक्तेश-रमा-लक्ष्मी याच्या मूर्ति फिरत्या असून आता त्यांना या महिमावतीचे भूमीवर स्थापिक होण्याची इच्छा दिसून येते यापुढे त्यांना येथेच राहू घ्यावे मात्र यापुढे मूर्तीचा पूजाविधि सन्यासामार्फत न करिता त्यांना राजसोपचाराची जरूरी असल्याने त्यांना गृहस्थाश्रमी व्यक्तीच्या स्वाधीन करण्याची अवश्य व्यवस्था व्हावी’

नैवेद्य प्रसाद वाटपाची आश्रित पद्धत अशी की, पुजाऱ्याने प्रथम प्रसाद घेऊन नंतर इतर भक्तमंडळींना वाटायचा परंतु त्या दिवशी प्रसाद स्वतःच ग्रहण करण्याचे स्वामींनी ठरविले मूर्तींना आपल्या शिष्यजवळ आणून ठेवले, सर्व दूध आपण स्वतः प्यावे आणि मूर्तींकडे नेत्र एकचटून पाहत पाहत, आपली जीवनज्योती अनन्तमध्ये विलीन केली ज्या दिवशी ही अलौकिक घटना घडली तो दिवस शारदीय नवरात्रातील ललिता पंचमीचा असल्याने, सांप्रतही त्याचे प्रायतर अनुभवास येते

महताच्या प्रयाणानंतर त्या मूर्तींची स्थापना महिमावती नगरीत करण्यात आली मध्यभागी व्यक्तेश, उजवीकडे लक्ष्मी आणि डाव्यापार्श्व रमा याप्रमाणे मांडणी तेथे आहे यास्तव याला व्यक्तेशाचेही मंदिर म्हणतात कुशल कारागिरांनी तयार केलेल्या स्फटिकाच्या सुंदर सिंहासनावर त्या आरूढ झालेल्या आहेत मूळ सिंहासन काळौषात भग पावल्यावर, पालघर येथील सायकार बाबागहेर दांडेकर यांनी त्याचा जीर्णोद्धार केला आहे मूळ मूर्तींची स्थापना फार पुरातन आहे असे समजते, पण काळ वेळ उपलब्ध नाही ठाणे जिल्ह्यात कळरा माटीम येथे हे क्षेत्र आहे

येथील उत्सव आश्विन शु. १ पासून चालू होतो आणि कोजागिरी पौर्णिमेपर्यंत चालतो. याला नवरात्रीसुद्धा असेच म्हणतात. पंचमीच्या दिवशी पंचरसी घातल्या मूर्ति निळ्या पडणे ही घटना आजही घडते आणि त्यामुळे बरेच भायरे हा सोहळा पाहण्यास येतात. दर दिवशी मालखीची भिरवणूक ठरलेल्या मार्गावरून नऊ दिवसपर्यंत निघते व शेवटच्या दिवशी समुद्रावर जाऊन अवभृत स्नानाने समाप्त होते. मंदिराची इमारत जीर्ण झाली असून जीर्णोद्धाराला नित्यात आवश्यकता आहे.

सुरतेच्या नवावाने या देवस्थानसर्वांसाठी वार्षिक देणगी रु. ५० :- दिलेली आहे. सधेत पेद्राने सरकारने चालू केलेले धर्पासन इंग्रजांचे व आजने स्वातंत्र्याचेही काळात चालू आहे. पण बडोदे सरकारने दिलेले धर्पासन मात्र बंद झालेले आहे.

मूर्तीच्या निग्रही वर्तनामुळेच या क्षेत्री मूर्ति स्थापना झाली, असे दिसून येते.
(नवशक्ति ७-१०-१९६७).

या प्रकरणात अंतर्भूत वरण्यासारखी जेवढी माहिती हाती आली तेवढी नमूद केली आहे, पण यापेक्षा अधिक देवता असण्याची शक्यता दूर करता येत नाही.

ग्रामदेवता

वैदिक दैवतशास्त्र हे इद्रप्रधान आहे. अनेक विद्वानांनी असे मानले आहे की, वैदिक दैवतांच्या स्वरूपात निसर्गशक्तीचा समावेश झालेला आहे. निरनिराळ्या देवता या मूलतः निसर्गशक्तीच्याच निदर्शक आहेत. वेद-कालीन सांस्कृतिक इतिहासामध्ये ज्याप्रमाणे स्थित्यंतरे घडून आली, त्याचप्रमाणे या दैवतशास्त्रातही ती घडून आली असली पाहिजेत. वेदोत्तर काळात इद्रप्रधान निसर्गशक्ति देवतांचे वर्चस्व पुष्कळच कमी होऊन त्या देवता मागे पडल्या आणि दुय्यम शिखंडुना त्याहूनही कमी दर्जाच्या समजल्या जाणाऱ्या देवता पुढे पूजनात आल्या.

कोणत्याही दृष्टीकोनातून प्रचार केल्यास आपणास असे दिसून येते की, मानवाला जेव्हा प्रथमतः देवतापूजनाची कल्पना त्याच्या अंतःप्रेरणेने किंवा स्वयंप्रेरणेने दुरली, तेव्हा त्याने मातृशक्तीलाच प्राधान्य देऊन तिला दृश्य स्वरूपात पनविली. कारण जगातील प्रार्चीन शिल्पशास्त्रात यागदल्ले भरपूर पुरावे सापडतात. मोहेंजोदरो, आशियामध्यनर येथील उत्खननांमध्ये मिळालेल्या शिल्पाकृति हेच दर्शविताने. प्राध्यापक जेम्स आपल्या एका चयात म्हणतात, 'वांलांतराने मातृशक्तीचे उत्तम ऋतुयदल्ले होणाऱ्या देवतांमध्ये आणि घनस्पतिपुद्गीच्या देवतांमध्ये आणले गेले आणि हीच मातृशक्ति, वस्तूची वाढ घडवून घेते ही भावना जास्त शान्यामुळे प्रत्येक गोष्टीत तिला दृश्य स्वरूप येऊ लागले.'

वाही संशोधनाचे असे मत आहे की, ग्रामदेवता या मानवाला वाढणाऱ्या भीतीमधून निर्माण झाल्या. जसे, मरीआई ही रोगांचा प्रादुर्भाव करणारी देवता आहे. तिचे पूजन करून, येळप्रसंगी तिला उलीदान करून द्यात ठेवली नाही, तर रोगाचा धर्म फैलाव होईल व मानवाची अतोनात हानि होईल यास्तव तिचे पूजन चालू शाे. या देवतेसमधीने वर्णन खालील काव्यस्वरूपात पहा.

गांवोगांवी कृती देवता वर्णू न शक्ते कोणी ।

प्रत्येकाचे क्षेत्रमाहात्म्य, दंतकथा त्यांनाही ॥ १ ॥

कालकर्म आणि पुद्गीने कल्पित जन ते त्यांना ।

ऊर्जितवग्धा येतां वदति ग्रामदेवता त्यांना ॥ २ ॥

पहुत अरिष्टे-गोग समजती त्यांच्या मोघे येती ।

विघ्न टळाया की शमवाया पूजाअर्चा करिती ॥ ३ ॥

जत्रा उत्सव घडति त्यांचे रक्ताला धर्पुनी ।

त्यांच्या ठार्थी प्रेमभाव का ? पूजित जन भीतिनी ॥ ४ ॥

कालांतरिने प्रवेश मिळतो तांत्रिक सांप्रदायी ।

कुलदैवतही कोठे वनवी, श्रेष्ठ परी त्या गांवी ॥ ५ ॥

वरील काव्यकल्पना देवियामल तत्रातील ज्या श्लोकावरून स्फुरली त्याचा आरम्भीचा श्लोक असा —

कालकर्मावशात् जाता कल्पिता बुद्धियोगताः ।

स्वदेशभाषानामाधोच्यन्ते ग्रामदेवता ॥ ६० ६०

ग्रामदेवता एकाच प्रकारच्या नाहीत पृथ्वी अथवा भूदेवता, धान्य अथवा वनस्पतिवर्धन करणाऱ्या देवता, संसर्गजन्य रोग उत्पन्न करणाऱ्या व निवारण करणाऱ्या देवता, ग्रामरक्षक देवता, शिवलक्ष्मी आणि मिष्णुलक्ष्मी यांच्या प्रतिकामक देवता, जल व सर्प यांच्यासमधीच्या देवता, ऐयनार, हनुमान ६० ६० ग्रामदेवतांचे प्रकार आहेत. देशपरतवे ते निरनिराळे आहेत. प्रत्येक गावी एक अगर अनेक ग्रामदेवतांची मंदिरे असून प्रत्येकी त्याची यथासांग पूजाअर्चा होत असते. देवियामल तत्रात वर म्हटल्याप्रमाणे ग्रामदेवतांचा जन्म मानवाना वाटणाऱ्या भीतीमुळे झाला, हे म्हणणे तितकेसे गंभीर नाही, कारण सर्वच देवता काही हिंसात्मक नाहीत. लक्ष्मी, पार्वती, हनुमान इत्यादि अनेक अहिंसात्मक देवतांचाही या ग्रामदेवतांमध्ये समावेश रेल जातो.

‘स्मृतिपुराण संपुञ्चय’ ग्रंथामध्ये जसे सांगितले आहे की, ग्रामदेवताना हीन जातीच्या वस्तीमध्ये रहाणे अधिक आवडते. आजही आपण पाहतो की, ग्रामदेवतांच्या उत्सव प्रसंगी सर्व हिंदु त्यामध्ये हिरिरीने भाग घेत नाहीत, तर खालच्या थराचे प्रगल्भ जास्त भाग घेतात. इतकेच नव्हे तर काही उत्सवातून त्यांना मानपानही असतात. या सर्वांचा अर्थ असा घेता येईल की, ग्रामदेवता या मूळच्या अनार्यांच्या असून संस्कृतिवर्धनाच्या वेळी, आर्यांनी त्यांना आपल्या संस्कृतीत सामावून घेतल्या असल्यात. जेजुरीचा खडोवा हा मूळचा द्रविडांचा मानला जातो, पण आज उच्चार्थीय ब्राह्मण कुटुंबातही त्याचे पूजन होते. तसेच मदुरा येथील भीमाक्षी ही प्राचीन ग्रामदेवता मानली जाते, पण सांप्रत ती अनेक घराण्यांची कुलदेवता होऊन पसलेली आहे. काही ग्रामदेवतांच्या चापरीत असा चमत्कार दिसून येतो की, त्यांचे पूजन करीत असताना अथवा मिरवणुकीच्या वेळी तिच्या पूजकाला लुगडे अथवा इतर स्त्रीरस निदर्शक काहीतरी नेसणे लागते. जसे मरीआई देवीचा पोतुराजा लहंगा नेसतो त्याप्रमाणे, यामरून असेही अनुमान

काढता येईल की, काही ग्रामदैवते स्त्री वर्गाच्या ताब्यात असारीत आणि त्याची पूजा अर्चा तोच वर्ग करीत असावा

दक्षिण भारतामध्ये अकम्मा, अकलम्मा, कालिमम्मा, मरियम्मा, यल्लम्मा, गगम्मा, दुर्गेम्मा, पोलेरम्मा या स्त्री देवतांचे प्राबल्य, तर उत्तर भारतामध्ये, राजा लखन, द्वार गुसाई, भूमिया, जेठरा, गनसाम, दातनदेव, काशीरावा, गगनाथ इ० पुरुषवर्ग देवतांचे प्राबल्य आढळून येते महाराष्ट्र कर्नाटकमध्ये वेताळ हा पुरुष देव, तर उत्तर भारतामध्ये त्याची जागा पित्रयसेन भरुा काढतो तामीळनाडूमध्ये ऐयनार हे त्याचे स्वरूप होय,

हिंस्र प्रकारात जरी कोंबडी बकरी बळी देऊन साजरी करण्याचा प्रघात असला, तरी राम-भास्ति जन्माचे उगव अहिंसामय पद्धतीने साजरे होतात ऐयनार, बहिरोरा, हनुमान, शंकर इत्यादि अनेक देवता पुरुषप्रकृतीच्या आहेत जाताई, जोसाई, मरिआई, मरीभम्मा, गगम्मा इत्यादि स्त्रीप्रकृतीच्या देवतांनाच काही गावांचा वारसा दिलेला नाही अशूरेणूमध्ये परमात्म्याचे स्वरूप आहे, ही भागवत धर्माची शिक्कण असल्यामुळे अगर सर्व बऱ्यावाईट घटना केवळ काळच घडून आणत असतो हा शिक्कण आचरणात भिनली असल्यामुळे काही मूर्तीच्या ठायी जसा उत्तम गुणांचा समुच्चय लादला जातो, तसा वाईट गुणांचाही काही मूर्तीच्या ठिकाणी मानला जातो यावरून एकच आढळून येईल की, बरील तरातील ग्रामदेवतांच्या उत्पत्तीबद्दलचा लेखाचा सक्तीत तितकासा बरोबर नाही

ग्रामदेवता का स्थापन झाल्या ? असा कोणी प्रश्न केल्यास त्याला निश्चित उत्तर देणे कठीण आहे परंतु स्वदपुराणातरी अशी एक कथा आहे की, प्राचीन काळी आयलोर जेव्हा जगले तोडून वसतीस्थाने निर्माण करू लागले, त्या वेळी अशाच एका धर्मारण्य या स्यळी त्यांनी ब्राह्मणांची वस्ती वसविली परंतु पुढे अनार्यांच्या त्रासामुळे ब्राह्मण तेथून पळून गेले ते हे आर्यांनी पुनश्च त्यांना तेथे आणून प्रत्येक गोत्राच्या ब्राह्मणाची संरक्षक म्हणून एक एक देवता त्या ठिकाणी स्थापना केली यासमयीचा श्लोक जसा,

रक्षणार्थं हि विप्राणा लोकाना हितकाम्यया ।

गोत्रान्प्रति तथैकैका स्थापिता योगिनी तदा ॥ १ ॥

यस्य गोत्रस्य या शक्ती रक्षणे पालने क्षमा ।

सा तस्य कुलदेवीति साक्षात्तत्र बभूव ह ॥ २ ॥

अनार्यलोक हे मूळचे शक्ति-उपासक आहेत, असे संशोधकांचे मत आहे. तेव्हा त्या ठिकाणी शक्ति देवतांची स्थापना झाल्यावर त्या देवतांचा अनादर करणे अनार्यांना दुर्घट होऊन त्यामुळे ब्राह्मणांना होणारा वास वाचला.

मानवाची संस्कृति जसजशी सुधारू लागली, तसतसे प्रत्येक कार्यात त्याला मानवाची स्वरूप दृग्गोचर होऊ लागले. मानवाला पंचमहाभूते जीवननिपयक साहाय्य देतात, ही मानना झाल्याउपोर मानवाने त्यांना समूर्त स्वरूपात आणून बसविले. भू पृष्ठावरील जीवनविपयक वस्तु पृथ्वीच देते, ह्याचे परिणत स्वरूप भू देवीचे पूजन होण्यात दिसून आले. धान्य पिकवितांना शेतकऱ्यांना अनेक छान्यामोठ्या आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. रोगराई, किडामुगी यापासून त्या धान्याचे संरक्षण करावे लागते. तेव्हा हे संरक्षण होण्यासाठी काही देवतांची स्थापना होऊन त्यांचे पूजन होऊ लागले. रोगराईचा पैलाय रोगे ही वास्तविक पाहता नैसर्गिक क्रिया, परंतु ती घडवून आणणारी कोणीतरी अदृश्यशक्ति आहे, हे मानल्यावर तिळा मूर्त स्वरूप येऊन तिची पूजाअर्चा सुरू झाली.

दिनांक ११-१२-६७ रोजी अमेव समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राच्या पठारावर, कोयना धरणजवळ नगरदस्त भूकंप होऊन आसमतातील सुमारे ४०० मैलांपर्यंत तो तीव्रपणे जाणवला अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली. शेकडो जगन्मी झाली वास्तविक हा नैसर्गिक प्रलय असला, तरी गुजराथ प्रांताचे शमुमहाराज सांगतात की, भूरूपी गोमातेची कत्तल भारतात चालू असल्याने, तिच्या शापामुळे हा भूकंप झाला यास्तव गोमातेचे दुःख राजकर्त्यांनी निवारणे म्हणजे पुन्हा अशी आपत्ती राष्ट्रावर येणार नाही. महाराष्ट्राचे दैवत पंढरपूरचा विठ्ठल यास अनेक ब्राह्मणांनी पुष्पमूळाचा अभिषेक करून, भूकंपानंतर प्रत्यही नृत्य असलेले धक्के निवारण करण्याची प्रार्थना केली.

गायानर काही अरिष्ट कोसळू नये, सर्वत्र सुखशांति व समाधान नादावे, यास्तव नहिरोंवा, शरर, माव्ती, म्हसोवा यांची स्थापना झाली. ज्याला जो मार्ग सुचला, रुचला त्याप्रमाणे त्याने हृदयपरडीतील भक्तिभारमुग्धने बाहून माग देवतांची पूजा राधली आणि यासाठीच ग्रामदेवतांची मोजदाद करणे, त्याचा पूर्वेतिहास शोधणे, नावाची व्युत्पत्ति पाहणे, हे अतिशय अवघड काम आहे

ये, सर्वच देवतांच्या मूर्ति आहेत असेही नाही. ज्याची संस्कृति उच्च, त्याच्या इन्द्रदेवतेचे स्वरूप त्या त्या देवतेला दिले. कालांतराने त्याच्या आकारात सुधारणा करून सुंदर स्वरूपे निर्माण केली. भक्तांची आर्थिक परिस्थिति चांगली असल्याने काही देवतांना बसण्यास उत्तम आसन व रहान्यास चांगले मंदिरही मिळाले पण ज्या समाजाला पूर्ण संस्कृतीच नव्हती, त्यांनी साध्यासुध्या ओरड-

घोण्ड पापाणाला देव मानले, त्याच्या माथ्यावर शेंदूर थापला आणि उघड्या जागेवरच त्यांना उसायथास जागा दिली या समाजामध्ये शक्तिपूजा असल्याने, देवताना रळी देण्याची प्रथा होती तेव्हा शक्तिदेवताना रक्त प्रिय आहे या समजुतीने, रक्ताचे प्रतीक म्हणून त्यांना शेंदूर लावण्यात आला गाराच्या आस पास राहणाऱ्या या समाजाच्या देवताना शेंदूर तरी मिळतो आणि त्यामुळे त्या देवता आहेत हे पाहणाऱ्याला कळते तरी परंतु या देवतापेक्षा काही कमनसिबी देवता ज्या रानारनात पूजिल्या जातात, त्यांना साधा शेंदूरदेखील मिळत नाही गारागारे कोठेतरी दगडाच्या राशीत त्या राहतात आणि सवडीप्रमाणे भक्ताकडून त्याचे पूजन होते.

उच्चसंस्कृतीच्या ग्रामदेवतांना दररोज पूजाअर्चा, नैवेद्य मिळतो, वारवार त्यांच्या मिरवणुका निघतात अनेक पैमगाचे प्रकार त्या उपभोगतात पण शेंदूर चर्चित व इतर देवतांचे पूजन वर्षातून काही प्रसंगानीच होते, इतर सौख्य एकादुसरे वेळीच मिळते याप्रमाणे मानवाच्या उच्चनीच संस्कृतीचा परिणाम त्या त्या देवताना भोगावा लागतो, असेच म्हणावे लागते ते जरी देव असले तरी सर्वांना सारसी वागणूक अथवा ऐश्वर्य लाभत नाही.

ग्रामदेवतांची भोजदाद करणे आणि त्यांचे स्पर्शकरण करणे कसे अवघड काम आहे, याचे धोडक्यात विवरण करता के ना गो चापेकर यानी आपल्या ' चित्तपावन ' या ग्रंथामध्ये दक्षिण रत्नागिरी जिह्वातील ग्रामदेवतांची काही माहिती जमा करून प्रसिद्ध केली आहे त्यातील देवतांच्या नावांची यादी सुद्धामच उद्धृत करित आहे, कारण हे काम कसे अवघड आहे याची वाचकाना थोडीशी कल्पना यांनी ती नावे येणेप्रमाणे—

आकारी, आकाशदेवी, आकाशी, इगळाई, उसलाई, एकवीरा, कमळजा, करजेश्वरी, कळवादेवी, काईई, कामरेवी, कालेश्री, काळकाई, काळूनाई, कुसुम नाई, केडजाई, केळमाई, केळाई, कोळीदेवी, रामदा, खेज्जाई, गीरवीरा, घोळुपी, चडकाई, चाचवळकरीण, मुरडी, चेचलाई, चौमणी, जासाई, जासमाता, जागरेवी, जखुनाई, जागेदारी, जानाई, जामई, जुगादेवी, शोलाई, डोंगरादेवी, तोरणेश्वरी, त्रिमुली, दावटमरीण, दीधकरीण, देवसली, धरणमरीन, धर्णिवा, धानया, धामजी, नलो, नखदुर्गा, नखलाई, नखसरी, नाटी, नाटीश्वरी, नाठाई, नादगाममरीण, नित्यदेवी, निषडादेवी, निनारी, नरकारी निलो, न्हावणकरीण, पदुबाई, पद्मावती, पाटमरीण, पानबुली, पाढरी, पाथणगाई, पावनाथ, पावलाई, पाहुणजारी, पूर्वादेवी, पेठमरीण, पोतई, करात्रिणी, बकी, बहिरी, बादेजाई, भरदुर्गा, भराडीण, भाऊकादेवी, भावकाई, मायवी, भावी, भूमकरी, भराडी,

मराडी, महामाई, महामाया, मागाई, मागुवाई, मानमोडी, मानाई, मानुवाई, मामई, मालाई, मुसळादेवी, मुहुतीदेवी, येगी, सरळाई, रेडजाई, उमादेवी, वनदेवी, वरदप्रिया, वानदेवी वागजाय, वागजाई, धिठाई, मिठलादेवी, विंध्यवासिनी, वीरचडी, वेगळीदेवी, व्याघ्रावरी, सत्तानाई, सातेरी, साय करीण, सायनाय, सालबारीण, सावणेवरीण, सालशी, सीमादेवी, सुकाई, सोनमाया, सोनसारळी, सोमजाई, सालेजाई, शेवडेई, श्रावणेवरीण, हसलादेवी, जाभरेवी, वायची, याप्रमाणे ही १३० नावांची यादी आहे

वरील यादीवर दृष्टिनेप टाकल्यास असे दिसून येईल की, ज्या प्रसिद्ध पीठस्थ देवता आहेत, त्याच्या नावाचे अपभ्रंश अनेक आहेत जसे कळरा-काली, रामदा-कामास्या, चडकाई-चडिका, पदुवाई-पद्मावती, भागई-भगानी, महामाई-महामयी, इ० इ० तेव्हा काही पीठस्थ देवता असल्या तरी अनेक स्थानिक महत्त्वावरून त्या पूजनात आलेल्या आहेत त्यांना फक्त स्थानिक महत्त्व असल्याने आणि उज्ज्वल पूर्व इतिहास नसल्याने त्यांचे सशोधन करणे उपयुक्त ठरणार नाही कारण त्या त्या स्थानिक माणसांप्रमाणे इतरांना त्यांचे आकर्षण नाही असे सकलन करण्याचा कोणी प्रयत्न केलाच तरी त्याची उपयुक्तता सर्वना पटेलच असे नाही एकाच जिल्ह्याच्या अर्ध्या प्रदेशात जर एवढी सारलचर कटाळवाणी यादी निघू शकते, तर भारतातील सर्व प्रदेशातील देवतांची यादी किती लांबेल याची कल्पना वाचकांनीच करावी वरील यादीमध्ये आणखी एक मुद्दा ध्यानात ठेवण्याजोगा आहे, तो म्हणजे यादीमध्ये पुरुषप्रकृतीच्या देवतांचा समावेश केलेला नाही तो जर झाला असता, तर काय परिस्थिती ओढवली असती याचा विचार वाचकांनीच करावा! ज्याप्रमाणे या ठिकाणी नाही पीठस्थ देवता ग्रामदेवता स्वरूपात वापरत आहेत, तसेच इतर प्रांताही आढळून येईल कर्नाटकातील यलम्मा, दुर्गाम्मा गगाम्मा, या पीठदेवतांचे अवतार होत ग्रामस्थानी आपल्या भाषेत ती सुसुटीत बनवली आहेत इतकेच

ग्रामदेवतांचे कार्य

ग्रामदेवतांचे कार्य अनेकविध आहे, हे त्या त्या प्रसंगावरून आपल्याला समजून येते वृक्षवनस्पतिसंवर्धन, गोवाचे संरक्षण, सर्गाजन्य रोगांचे निराकरण, भूतापेतापासून संरक्षण, नैसर्गिक आपत्तीपासून निराकरण, सप्तविधवर्धन व त्याच्या आयुशारोग्याची राखण इत्यादी अनेक प्रकारची कार्ये या देवता करित असतात या देवतांमधील निरनिराळ्या समाजात अनेक तऱ्हेच्या समजूती प्रचलित आहेत व त्या समाजाच्या रुढीप्रमाणे, पूर्वपरंपरेप्रमाणे अगर भक्ताच्या इच्छेप्रमाणे पूजनाचे कार्य व्मत असते दीर्घकाळची अवघर्षणे ही ग्रामदेवतांची पूजा -

अगर ती यथाविधि न येण्यामुळे होतात, यासाठी अनेक गावकरी नेहमी दक्ष असतात आपण नाही उदाहरणे पाहू.

महाराष्ट्र भागात अवर्षण पडले तर अथवा पर्जन्यवृष्टि होण्यास वेळ लागला (बहुधा असे कोणत्या तरी मामात नित्य धडतेच) तर शकर, हनुमान, अथवा अन्य ग्रामदेवतेवर महाराष्ट्रीय लोक अभिषेक चालू करतात. देवाना पाण्यात बुडवून ठेवतात, असे केल्याने देवाला सकटातून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी पर्जन्यवृष्टि करावी लागते, असा विश्वास आजच्या वैज्ञानिक व तान्त्रिक युगातही प्रत्यही येत असतो. यासंदर्भाच्या अनेक वातम्या वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध होत असतात. ज्या ठिकाणी शकराचे मंदिर नसेल अशा गावी शिवलिंगाची मृत्तिकेची पिडी उभारतात, तिची मिरवणूक काढतात, म्हणजे पाऊस पडतो अशी समजूत आहे. कुलारा जिल्ह्यामध्ये वरसई या गावी एका मोठ्या पाषाणावर काही प्रतिमा खोदलेल्या आहेत, त्याची ग्रामदेवता म्हणून पूजा होते. अवर्षणाच्या वेळी त्या पाषाणमूर्तीची शास्त्रविधीने पूजा केल्यावर तिला गदगदा हलवितात, म्हणजे जोराची पर्जन्यवृष्टी होते, असा तेथील ग्रामस्थ भक्ताचा अनुभव आहे.

गाय मंदिरासुक्त झाला

येथ्यातील जनसमूहावर धार्मिक समजूतीचा पगडा आजही निती प्रखर आहे, याची प्रचिती सन १९६४ साली कापडें हवेली (सातारा) या गावी घडलेल्या एका घटनेवरून दिसून येते. असे सांगतात की, या गावी हातभट्ट्या लावून त्याजगी दारू गाळण्याचा उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालत असे. अर्थातच ग्रामस्थ या पेयाचा गैरफायदा घेऊन खैरपणे वागत असत, एवढा एका माणसाने मनसुखद दारूचे सेवन केल्यावर त्याची शुद्ध हरपली आणि त्या भ्रमिष्ठ नगेल, त्याने तेथील ग्रामदेवतेच्या मूर्तीला वादनागाने उडवून काढले ही कृति चारन्वीराच्या समोर झाली, पण भीतीमुळे ते अधिक काही करू शकले नाहीत.

कर्मधर्मसंयोगाने एक-दोन दिवसात कॉलन्याची साथ सुरू झाली व काही माणसे दगावली कारण परंपरा जोधताना त्यांना असे दिसून आले की, आपल्या-पैकीच एकाचे ग्रामदेवतेची जी मिटरना केली त्याचा हा परिणाम आहे, यापुढेच गावारा सफ्ट आले आहे. सर्वा गावकरी मंदिरात जमले आणि गावातील मादक पदार्थांच्या रसायनाचे डबे व इतर साहित्य तेथे जमा करून, देवतेसमोर त्या सगळ्यांना नारा केला. इतकेच नव्हे तर सर्वोनी देवासमोर शपथ घेतल्या की, यापुढे गावात मोगीरी दारू चालू गाळण्याची नाही. काळांतराने कॉलन्याची साथही कमी राहिली आणि ती देवतेच्या रूपाने कमी झाली, अशीच सगळी थक्का झाली.

(वेसरी, बन्हाड वातमी, ५-८-६४)

चोर सापडला

वावे पाटगे (रोहे-कुन्हावा) येथे डी. डी. टी. चा फवारा मारण्यास गेलेल्या एका कर्मचार्याने, नागू घाणेकर याचे घड्याळ चोरले. चोरी कोणी कबूल करीना, तेव्हा ग्रामदेवता काळकार्द देवीला कौल लावून, चोरीचा तपास करता, ' घड्याळ बाहेरच्या इसमाने चोरले ' असा जबाब मिळाला. शेवटी चारही कर्मचार्यांना देवीसमोर उभे केले, ' तेव्हा चार प्रमाकाच्या इसमाने चोरले ' असा पुन्हा खुलासा झाला. त्या इसमाचा (नारायणाचा) शेवटी नाइलाज झाला आणि पुढील यातना चुकविण्यासाठी, त्याने रोहे येथील मारुती मंदिरात लपवून ठेवलेले घड्याळ आणून दिले. या घटनेचा अर्थ इतकाच की, श्रद्धेने देवाकडे संकट घातल्यास, आजही त्यापासून मार्गदर्शन मिळते आणि भावश्रद्धा दृढ होते.

(केसरी, रोहे वार्ताहर, १७-८-६४)

कर्नाटक प्रांती तेथील विख्यात देवता दुर्गळा अथवा द्यावम्मा हिचा छळ करण्याची प्रथा प्रचलित आहे. या छळाचा प्रकारही अजयच आहे. अवर्षण-काळी या देवतेच्या मंदिरासमोवार पाच आठवडे वाजार भरवितात. त्यामुळे आसपास भरपूर घाण पान्चते. घाण काढून टाकीत नाहीत. तरीच सचेल तेवढी घाण साचू देतात. भक्त या घाणीचे निर्मूलन करित नाहीत आणि या अशा दुर्गंधीत राहणे देवतेला असह्य होते. तेव्हा या संकटातून स्वतःची मुटका करून घेण्यासाठी देवतेला पर्जन्यशृष्टि घडवून आणावी लागते आणि मगच ह्या घाणीचे निर्मूलन होते.

गिरनार, अंबू, पावागड इत्यादि क्षेत्राच्या ठिकाणी तेथील देवतातही पर्जन्यशृष्टि घडवून आणण्याची देवीशक्ति आहे, अशी त्या भागातील लोकांची श्रद्धा आहे. यासाठी अवर्षणाच्या काळी भाविक लोक या क्षेत्रांना भेट देतात. शुद्ध अंतःकरणाने देवतेची पूजा करून संकटनिवारणासाठी देवतांना सांकडे घालतात. असे केल्याने पर्जन्यशृष्टि होते, असा त्यांचा अनुभव आहे. या प्रांतीची एक सुप्रसिद्ध माता, हर्षदमाता, हिला अवर्षणकाळी अम्यंगस्नान घावून गव्हाच्या खिरीचा नैवेद्य समर्पण केल्यास पर्जन्यशृष्टि होते, असाही तेथील भक्तांचा अनुभव आहे.

भूदेवतेला संतुष्ट केल्यास पर्जन्यशृष्टि होते, या श्रद्धेमुळे काही ठिकाणी भूदेवतेची मूर्तिचेची मूर्ति बनवून, पानाफुलांनी तिला सजवून मस्तकी धारण करून, गाणी गात गात श्रोघरी गिरवितात. घरातील महिला या मूर्तीवर पाण्याचे मिंचन करतात आणि पर्जन्यासाठी वरुणदेवाची प्रार्थना करतात. गुजराय प्रांती या विधीला ' मेहुलो अगर मेघलो ' असे म्हणतात, तर कैकाडी आणि ओड या वन्य जमाती त्याला ' घोंडिल जाग्या ' या नावाने संबोधतात.

उत्तर प्रदेशात मिर्झापूर जिल्ह्यातील एका अवर्षणग्रस्त खेड्यातील स्त्रियांनी तर कमालच केलेली दिसून येईल. त्या भागात अनेक शतके अशी प्रथा रूढ आहे की, अवर्षणकाळी विवस्त्र स्थितीत स्त्रियांनी आपापल्या शेतामध्ये सामुदायिक नांगरणी केल्यास पर्जन्यवृष्टी होते, याप्रमाणे त्यांनी ऑगस्ट १९६२ साली नांगरणी केली आणि योगायोग असा की, वरुणराजाला या स्त्रियांची करुणा आली आणि त्वरितच त्याने मुसळधार पर्जन्यवृष्टि केली.

१. टीप—अवर्षणकाळी पर्जन्यासाठी वरुणदेवतेची प्रार्थना अनेक प्रकारांनी करण्याच्या रूढि भारतामध्येच आहेत, आणि इतर देशांत त्या नाईत असे मात्र नव्हे. या श्रद्धेसंबंधीचा विश्वास सर्वत्र सारखाच दिसून येतो. आपण काही उदाहरणे पाहू—

(१) बेडूक आणि पाऊस यांचा संबंध बऱ्याच देशांत दिसून येतो. पेरू देशात बेडकांच्या मृष्मय मूर्ति तयार करून, त्या उंच डोंगरमाथ्यावर ठेवतात, हेतु असा की, बेडकाना त्रास होऊ नये. म्हणून पर्जन्य उचकर येईल.

(२) नेपाळप्रांती कार्तिक महिन्यात सप्तमीच्या दिवशी ब्राह्मणवर्ग बेडकांच्या बस्तीच्या ठिकाणी जाऊन, त्यांचे पूजन करून प्रार्थना करतात, 'हे भूमीनाथा, आमच्या पूजनाचा स्वीकार कर आणि लवकर पाऊस पड दे.'

(३) न्यूझीलंडमध्ये माओरी जमात बेडकाला कापून त्याचे रक्त शेतात शिपडतात.

(४) ब्रह्मदेशात बेडकाला पकडून, त्याच्या तोंडात घान्य भरून, ते तोंड शिवून नंतर सामुदायिकरीत्या त्याला शेतात सोडून देतात.

(५) पर्जन्य येण्यासाठी याप्रमाणे बेडकांचा उपयोग करतात, तसा तो थंड व्हावा म्हणून निवेटियन लोक बेडकाला मंदिराच्या खाली पुरतात, म्हणजे तो पाऊस थांबतो अशी त्यांची धारणा आहे.

इतर देशांतील स्त्रीवर्गाकडेही काही कामगिरी पर्जन्यासाठी आहे—

(१) रशियातील कॉकेशस भागात, बेलोएवजी दोन स्त्रिया जू. खांद्यावर धेऊन शेत नांगरतात, आणि नांगरत नांगरत नदीतील गुडघाभर पाण्यापर्यंत आत जातात. जॉर्जिया, आर्मेनिया या देशांतही ही प्रथा पाळतात.

(२) ग्रीस देशात एखाद्या कुमारीला नटवून, सजवून गावभर तिची गथाय मिरवणूक काढून तळे अथवा विहिरीपर्यंत नेतात. गावातील मंडळी तिच्या मागून जातात आणि मिरवणूक संपल्यावर, सर्वजण तिच्या अंगावर थोडे थोडे पाणी शिपडतात,

(टीप पुढे १०७ पृष्ठावर पूर्ण.)

संप्रत्यया युगामध्ये अवर्षणे पडतात आणि वेदकाळामध्ये पडत नव्हती असे नाही त्या काळीही अवर्षणे पडत आणि पर्जन्य येण्यासाठी यज्ञयाग करीत असत 'यज्ञात् भवति पर्जन्य ।' हे गीतेमधील वाक्य प्रसिद्धच आहे परिस्थिती नुरूप आता चालीरीतीमध्ये थोडा फरक झाला इतकेच

सर्वाभूती देवाचे वसतिस्थान आहे, माण तेथे देव आहे, या श्रद्धेने देवतेची पूजा केल्यास व सफटनिवारणासाठी हा माणसास त्याच्या श्रद्धेचे पळ त्यांना मिळते, पर्जन्यवृष्टि होते, असा अनेकांचा अनुभव आहे व प्रत्यही येतही आहे धार्मिक श्रद्धेपोटी देव मत्ताचे सफटनिवारण करतो, हा अनुभव असल्याने या समजुतीला धर्मद्वेष्टे व इतर नास्तिक फादीही म्हणोत, कितीही नाके मुरडोत, धर्माभिमानाची व श्रद्धेयान् लोकांनी त्याकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही सत्य हे त्रिकालाबाधित सत्यच राहते, हा अनुभव आहे

प्रसृत मथाचा लेखक (म्हणजे मीच !) स्वतः लहानसा शेतामरी आहे वर्षासाठी वेळळ हौसेसाठी चिखल तुंबून, सहसात मण भात, गोरगायी जपानी शक्तीपद्धतीने पिकवितो या वेळचा अनुभव जसा की, नागरणीच्या वेळी शेत नागरणारे मजूर प्रथम भूमिपूजन केल्याशिवाय, नारळ फोडून खोन्न्याच्या तुफ्यावर गुलळ घाडून, उदराची पेयन, गुळाचा नैवेद्य भूदेवतेला दाखविल्या शिवाय नागराचा फळ जमिनीला लागत नाहीत कापणीच्या वेळीही हाच अनुभव येतो अनेक त्रिकाणी शेतीच्या सराफ देवताचे पूजन करावे लागते एरव्ही शेत चोराकडून उल्ले जाईल, जनावराकडून राहते जाईल ही भीती असते यास्तबच शेताच्या वडणीवर अनेक देवतांची प्रतिमे आढळतात

ससगजय रोगप्रतिपदक अनेक ग्रामदेवता आहेत त्यामध्ये सीतळा,

इतरही अनेक प्रकार आहेत—(अ) रशियात काही भागात मदिरातील पाण्यात जमिनीवर निजवून, भिजवून वाढतात (आ) आग्निशेत काही राजगी जमाती प्रेतनिदर्शक लासकाचे खेळणे तयार करून, मात्रिकाकडून ते जोराने मिरवितात (इ) सहारा वाळवंटाच्या उत्तर भागात, मानवी आकाराचा लाकडी पुतळा करून, त्याची मिरवणूक वाढतात, त्या वेळी गावमरी त्यावर पाणी ओततात, वरुण राजाची स्तुतीस्तोत्रे गातात, याचा ' धोंजा ' म्हणतात (ई) श्रीसच्या मारी भागात वरुणाची मूर्ति साम्राज्यसरात्या भूमीवर जोराने आपटतात आणि प्रार्थना करतात, ' हे वरुणा, पाण्याच्या अभावी भूमीवर राहणे किती कठीण आहे हे जाणून घे, आणि पर्जन्य पाड ' (उ) कोठे पैलाचे प्रदिदान, कोठे सर्पांचे पूजन, तर कोठे वरुण देगला मान्याने भोवकण्याची धमरी दिली जाते, इ० इ०

(विचित्र विश्व, जुलै १९६८)

मरीआई, म्हसोना, सटवाई, रोरमाता, मरिअम्मा, गगम्मा इत्यादि अनेकांचा समावेश प्रातःपर्वते करावा लागेल. सीतळादेवी ही वास्तविक थडपणा आवडणारी देवता. परंतु चंगलप्राती हिला 'वसतधुराही' म्हणजे वसत ऋतूची म्हातारी देवता म्हणतात, काही ठिकाणी हिला 'वसतचडी' म्हणजे वसतकालाची नूर देवता असे म्हणतात. तिला नूर मानण्याचे कारण असे की, वसत ऋतूमध्ये जे नैसर्गिक रोग उत्पन्न होतात, ते रोग ही देवीच निर्माण करते, असे काही लोक मानतात. या देवीला सहा बहिणी असून ककरमाता, फुलमाता, पानशाही, बघीमाता, गुलसालियामाता इत्यादि त्याची नावे होत. यापैकी कोणी सात वर्षेपर्यंतच्या मुलावर आपला अमल चालविते, कोणी सात ते पंधरा वर्षेपर्यंतच्या मुलावर, तर कोणी त्याहून मोठ्या मुलावर व पुरषावर नाही भगवान् करण्याची पाळी आणते. या देवीचे स्वरूप व त्या स्वरूपाचे वर्णन ग्रंथासर्वत्र सारखेच आहे. ते असे, विषम, रक्तवर्ण, गर्दभवाहन, हातामध्ये झाडू, डब्या काखेसाली माडे व मस्तकानर पत्ता ।

पञ्चमप्राती या देवीला सहा बहिणी आहेत असे मानतात. त्याची बसती, महामयी, पोलडे, छत्रकारिया, आगधानी, मसानी ही नावे होत. आगधानी सर्वांच्या पुढे चालते, तर सीतला तिच्या मागोमाग चालते. या देवतांची स्थाने निरनिराळ्या गावी आहेत. पात्री, कात्री, वेहोली, बशिव, मिथळून, भादगाव ही ती स्थाने होत. निरनिराळ्या वयाच्या मुलांना निरनिराळी ग्रहीण छळते. या देवतेला सात ठेवण्यासाठी चैन सप्तमीला तिचे विशेष पूजन करण्याची प्रथा आहे. या देवीचे वाहन गर्दभ आहे आणि वाहनाचा धनी साधारणतः कुमार हा मानलेला आहे. कारण माडी करण्यासाठी तो गाढवावरूनच माती वाहतो. तेव्हा सप्तमीच्या दिवशी होणाऱ्या विशेषपूजनप्रसंगी या कुमाराला म्हणजेच गाढवाच्या धन्याला चण्याचा आहेर करण्यात येतो. कोंरडी, बकरी, डुवर इत्यादी पशु बळी देण्याचीही पद्धति रूढ आहे. कर्नल या भागात तर या देवतेचा शाप न पाषाण म्हणून अनेक माता दरसाल एका ठरावित वेळी जोगया भागात आणि त्या भिंयेच्या अत्राचा नैवेद्य मातेला अर्पण करतात.

(लाहोर मिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ९१)

भारतामध्ये अनेक प्रांतांमध्ये या देवतेला ग्रामदेवता मानलेले आहे, तेव्हा तिच्यासमयी येथे थोडे अनेक निरण करणे योग्यच ठरेल. असे मानले जाते की, शंकराप्रमाणे ही आर्जेतरांगी देवता असून नंतर सत्कारांनी ती आर्यधर्मात शिरली असावी. या देवतेचे पूजन आजही उच्चवर्णीय हिंदू करीत नाहीत, तर प्रामुख्याने अन्य जमाती जगर नीच वर्णांच्या जमाती करतात. कोणत्या कारणास्तव ही देवता उत्पन्न झाली, तो प्रसंग, त्याग्रहची दत्तकथा अगर त्या-

वायवची वसलीही माहिती आढळून येत नाही. परंतु हिचे स्वरूप मात्र वर वर्णन केल्याप्रमाणेच परंतु क्वचितच काही ठिकाणी थोडेसे वेगळे आढळून येते.

तापसरीमधील चित्तविभ्रम, फेपरे, आकडी, उन्मादवायु इत्यादि विकार हे यक्षाकिन्नरांच्या प्रभावामुळे उत्पन्न होतात, तर पटर्फी, हगवण, देवी इत्यादी विकार हे देव अथवा ग्रामदेवतांच्या कोपामुळे उत्पन्न होतात, अशी या जमातीतील लोकांची समजूत आहे. देवीसारख्या सांसारिक रोगात तापाचे प्रमाण भरपूर चढते आणि ते खाली उतरविण्यासाठी वर्षांची पिशवी अथवा मिठाच्या पाण्याची पट्टी मस्तकावर ठेवावी लागते. तेव्हा या तापाच्या 'उम' स्वरूपाला 'शीतल' करण्यासाठी ज्या देवतेची पूजा केली जाते, त्या देवतेचे या 'शीतल' वरून 'शीतला' (किंवा सितला, शीतळा, सितळा अर्थात् हा जपघंश.) असे नामाभिधान प्राप्त झाले असणे अंशमवनीय नाही. दक्षिणप्रांती ह्याच स्वरूपाला काही भागात मारिदेवी असे संबोधिले जाते.

या देवीच्या मूर्तीचे स्वरूप म्हणजे बहुधा एक गोल पापाण असतो. त्यावर काही ठिकाणी दोंदूर लावलेला असतो, तर काही ठिकाणी नसतो. या देवीची मूर्ति मंदिरात बसविलेलीही काही काही ठिकाणी आढळते. परंतु बहुतेक ती उघड्यावरच असते. ज्या ठिकाणी मूर्ति असतात, त्या बहुधा ओवडघोवड स्वरूपांच्याच असतात. त्यात रेश्मावपणा नसतो. पंगालमध्ये तर या देवतेचे क्रोणतेच स्वरूप न मांडता एक लहानसा चौक शेणामातीने सारवितात. त्यावर अग्नि पेटवून त्यात तुपाचे हवन करतात आणि या सर्व स्वरूपांलाच शीतला-देवीचे स्वरूप मानतात.

देवी या रोगावर आराम पडण्यासाठी काही ठिकाणी या देवीची प्रार्थना करतात आणि खालीलप्रमाणे आचरण ठेवून काही आवश्यक गोष्टी कटाक्षाने पाळतात. ज्या घरात देवीच्या विकाराने मनुष्य आजारी झाला असेल त्या घराच्या दारावर कडूनवाचा टाळा बांधतात. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, कडूनवाच्या पाल्याचा औषधी गुणच अण आहे की, तो जात्याच थंड असल्याने व त्याच्या साक्षिच्याने रोगावर अनुकूल प्रतिक्रिया होत असल्याने, तो वाघण्याची रुढी चारू झाली असावी. उच्चवर्णीय ब्राह्मणाला देवीच्या रोग्या-जवळ जाऊ देत नाहीत. कारण त्याच्या पवित्र वागणुकीमुळे रोग जस्तच उफाळून येईल, अशी त्यांची समजूत असते. तसेच रजस्वला बाईला आजारी माणसाजवळ जाऊ देत नाहीत. कारण तिच्या अशौचपणामुळे आज्ञांच्याच्या डोळ्यात मूल पडणे अगर इतर विकृति होण्याचा संभव असतो. गोडयानेवाचा दीप सतत त्याच्याजवळ ठेवत ठेवतात. आजारी मनुष्य ते ते काही . .

माणेल ते ते सर्व त्याला सांगायला दिले जाते. कारण साक्षात् देवताच ते मागे मागत असते, अशी समजूत असते. काही ठिकाणी देवीच्या रोग्याला लवकर आराम पडारा म्हणून त्याचे माता पिता, भाऊ वहीण अथवा पत्नी तिचा निकटवर्ती नातेवाईक देवीचा वसा घेतात की, 'रोगी बरा झाल्यार दडवत घालीत देवाल्यात जाईन, देवीला चांदीचा नेत्र वाहीन, उपास-तापास करीन,' इ० इ०. काही ठिकाणी देवीचे वाहन गर्दभ ह्याला पोटाभर चणे खायला घातले जातात. रोग्याला लवकर आराम पडारा म्हणून मदिरातून या देवीचे न्हाण आणले जाते आणि त्या न्हाणाने रोग्याला स्नान घातले जाते, जर्मात, देशपर्त्ये तेथील लोकांच्या रुढीप्रमाणे या पूजनात वमीजास्त करक असतो.

(जेम्स घर्मकोश, १-११२)

उत्तरप्रदेशी याच देवीला कोणी विपहारी अथवा घरती माता असे म्हणतात ह्या प्रांती जनेई ठिकाणी या देवतेची भदिरे जादवून येतात. सीतला-सप्तमी या नावाचे एक व्रत या प्रांती पाचले जाते. श्रावण वद्य सप्तमीच्या दिवशी ते पाळले जाते. मान या व्रताच्या दिवशी माथ्यान्हाळी सप्तमी असण्यास पाहिजे अशी जट आहे. स्कंदपुराणात या व्रताचा विषि निगविलेला आहे. तो असा—एका मुर्गाच्या अंगर ताव्याच्या पय्यार देवीचे स्वरूप कोरून ती प्रतिमा एका कलशामध्ये ठेवारी. पोडपोपचारे तिचे पूजन करून तिला गोडाबोटाचा नैवेद्य अर्पण करावा सीतलादेवीचे ध्यान कराने. 'सीतले पंचपक्वान' म्हणून नैवेद्याच्या वेळी मंत्र म्हणारा. देवीला अर्घ्य देऊन विनती करारी, 'हे देवी, तू पुनपौन व धनधान्याची आरादीआवाद करणारी असल्यामुळे मी तुला बदन करीत आहे, यानंतर सात ब्राह्मण आणि सात कुमारीकाना भोजन घालावे तुपाचे आठ दीप लावावेत. दररोज गाईचे दूध आणि मुगासिक पाणी यांनी जागा शुद्ध राखावी. व्रतसमाप्तीच्या वेळी देवीला प्रिय असणाऱ्या वस्तु ब्राह्मणाना अर्पण कराव्यात. या व्रतारावनेमुळे वैधव्य टळते, दारिद्र्य नाश पावते आणि कर्माचे पळ उत्तम मिळते. व्रतारण झाल्यावर मोठ्या भक्तिभावाने त्याची कथा श्रावण करावी.

(व्रतराज, पृष्ठ १०४, हेमाद्रि व्रतराज, पृष्ठ ४२८)

दुसरी एक प्रसुत देवता म्हणून मातंगी या देवीचे पूजन केले जाते. मन-महार्णव या ग्रंथात या देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन खालीलप्रमाणे आहे.

शामांगीं शशिहोत्रां विनयनां वेदैः करैः त्रिभ्रतीम् ।

पाशं सेटमथां कुशं दृढमसि नाशाय भक्तद्विषाम् ॥

रत्नालंकरणप्रभां ज्वलत्तनुं भास्वत्किरीटां शुभाम् ॥

जातंगीं मनसा स्मरामि सदया सर्वार्थसिद्धिप्रदाम् ॥ १ ॥

माणिक्यां भरणावितां रिमतमुखीं निलोत्पलभांवराम् ।
 रस्यारक्तकलित्पपादकमलां नेत्रत्रयाङ्गोसिनीम् ॥
 वीणावादनतत्परां सुरनतां कीरच्छदाशामलाम् ।
 मातंगी शशिशेखरामनुभजेतांबूलपूर्णाननाम् ॥ २ ॥

वरील संस्कृत श्लोकाचा प्राकृत काव्यार्थ पुढीलप्रमाणे आहे.

वियतगंगा

पहा हो देवी मातंगी, स्वरूपि हास्यवदना ही ॥ ध्रु० ॥
 शरीरीं पुष्ट शामांगी, शशिची कोर ही भाळीं ।
 त्रिनेत्री तेज भानूचे, वीणेची तार ही छेडी ॥ १ ॥
 अलंकारादि तेजाची, प्रभा लोळे फिती अंगी ।
 शिरींचा ताज तेजस्वी, मुखाची वाढवी लाळी ॥ २ ॥
 करीं घे वेद अंकुशा, तसा घे खेटका पाशा ।
 तयाने रक्षिते दासा, करोनि नाशही पाशा ॥ ३ ॥
 मिळाय़ा रिद्धिसिद्धिला, मनानें ध्यात देवीला ।
 दयाळू देवी मातंगी, प्रणिपातास घे तुजला ॥ ४ ॥

पुराणातरी अशी कथा आहे की, मातंग या दैत्याचा विनाश करण्यासाठी
 आदिशक्तीने जे रूप घेतले आणि जे पुढे भूतलावर कायम स्वरूपात राहिले, तीच
 मातंगी देवी होय. या देवीचे मूळपीठ कोठे आहे याबद्दल काहीच माहिती मिळत
 नाही. परंतु तुळजापूर येथे भवानी मातेच्या परिसरात या देवीचे एक प्रमुख
 स्थान आहे. देवीचा पुजारी महार जातीचा आहे. सामान्यतः ही देवता शूद्र
 वर्णाची मानतात आणि सह्या उच्च-वर्णीय लोक तिचे भक्त असल्याचे जादवून
 येत नाहीत. महाराष्ट्रात अनेक गावातून या देवीची मंदिरे प्रामदेवता
 म्हणून आदळतात.

गुजराथप्राती बेचरजी रेल्वे स्थानकापासून अठरा मैलावर मोढेरा नावाचे
 गाव आहे. त्या गावी मातंगी देवीचे एक प्रमुख स्थान आहे. प्राचीन घर्मांरथ्य
 क्षेत्रामध्ये या गावाचे नाव मोडोरक असे आढळते. ब्रह्मदेवाने ब्राह्मणांची जात
 प्रथम याच क्षेत्री उत्पन्न केली असे मानण्यात येते. गावाच्या नांवारून या
 देवीला मोढेश्वरी म्हणूनही ओळखिले जाते. मुसलमानी राजवटीत अह्लाउद्दीन
 खिलजीने ज्या वेळी गुजराथ प्रांतावर आप्तमण केले, तेव्हा या देवीच्या मूर्तीस
 घोरा उत्पन्न झालेला पाहून तिला सुरक्षिततेसाठी वायडीमध्ये नेऊन ठेवले.

आजही ती मूर्ति त्याच स्थानी, म्हणजेच बागडीतच आहे. सिंहद्वाराकडून विहिरीमध्ये मूर्तीकडे जाण्याचा मार्ग राखलेला आहे मूर्तीचे स्वरूप सिंहासनावर अष्टभुजा असून तिलाच मातंगी म्हणतात मूर्ति बागडीमध्ये असल्याने या क्षेत्राला धर्मवापी असेही म्हणतात या प्रमुख मूर्तीव्यतिरिक्त भट्टारिका, नन्दादेवी, शान्तादेवी, विशालाक्षी, चामुंडा, तारणा, दुर्गा, निम्बज्जा, भट्टयोगिनी, ज्ञानजा, चंद्रिका, छत्रदा, सुखदा, द्वारवासिनी इत्यादी देवतांचे वास्तव्य या क्षेत्री आहे (गोरखपूर कल्याण क्षेत्र अंक, ५७।४०६)

आता मरीआई या देवतेसंबंधी आपण थोडा माहिती मिळवू

मरीआई या देवतेची पूजा अनेक गावातून होते. ही देवता एक प्रमुख धामदेवता म्हणून मानली जाते या देवीची मूर्ति अशी नाहींच स्वयंमु तादळा घोंदूरचर्चित अगर तसाच देवीचे प्रतीक म्हणून पूजिला जातो ही मूळची तेलगणातील देवता असून त्या प्रदेशात प्रत्येक गावी असा एक तरी मनुष्य असतो की, जो काही वेळा या देवीचा वधु होता, परंतु काही वेळा पति होता आणि सेवकही होता या देवीचा पुजारी शुद्ध समाजातील असतो त्याला पोतुराजा म्हणतात मरीआई देवीचा देवदारा डोक्यावर घेऊन गानोगारी तो हिंडत असतो या देवीचा सर्वत्र प्रसार तेलगणातील तिचा भक्तगणच करित असतो यावरूनच ती मूलत तेथील देवता आहे, असे अनुमान काढायला हरकत नाही (मद्रास सरकार पुराणवस्तु ग्रांते अहवाल, १९०७, पृ० २२९)

या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी पुढील कथा मिळते एकदा एका चांभार जातीच्या इसमाने आपण ब्राह्मण असल्याचा बहाणा करून एका ब्राह्मणकन्ये यशोदर विवाह केला पुढे त्याला दोन मुलगे झाले कालांतराने ते दोघे वयात आल्यावर, आपला वडिलोपार्जित धंद्या त्यांना शिकवावा आणि त्यांच्या पोटा पाण्याची सोय लावून द्यावी, या हेतूने तो चांभार त्या मुलाना रानात घेऊन जाऊ लागला व कातडी वमावणे, ती साफ करणे, येथे प्राथमिक कामाचे धडे देऊ लागला रानात असताना चोरून भासाहार करण्यासही त्याने मुलाना शिकविले परंतु घरी मान आपल्या ब्राह्मण पत्नीपासून आपली ही वागणूक तो लपवून ठेवीत असे आपल्या मुलानाही त्याने तशी सत्त तारीफ देऊन ठेवली होती.

जनावरांच्या मासाप्रमाणे लागले. एक मुलगा पटकन् उद्धारला, 'हा तुकडा म्हशीच्या जिभेसारखा लागतो' या त्याच्या शब्दाप्रमाणे मातेला आपल्या मुलाच्या जाहाराविषयी सशय आला आणि तिने या बाबतीत खात्री करून घेण्याचे ठरविले. दुसऱ्या दिवशी पति व मुले बाहेर कामावर गेल्यावर ती लपतछपत त्याच्या मागोमाग गेली. त्याचे तेथील काम व खाणे याचे तिने निरीक्षण केले. स्वमात तिला आपला पति व मुले याचा व त्याच्या वागणुकीचा वीट आला आणि तिने देहान्त प्रायश्चित्त घेण्याचे ठरविले ती आपल्या वडिलांच्या घरी आली आणि तिने विचारले की, 'तुला जर मडक्यास शिवला तर ते शुद्ध नसे करावे?' तिच्या निवारण्याचा हेतु त्याच्या लक्षात जाला नाही आणि योग्य तो उपाय म्हणजे मडके जाळून टाकले पाहिजे, असे त्यांनी सांगितले.

वडिलांचा उपदेश घेऊन ती पुन्हा पतिव्रती आली आपला पति व मुले शोपडीत शोपलेली आहेत, असे पाहून तिने शोपडीला आग लावून दिली तिची मुले जळून भेली, परंतु पति मात्र त्याही स्थितीत जागा झाला आणि पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागला, तेव्हा त्या स्त्रीने उग्र स्वरूप धारण करून व हातात तरवार घेऊन त्याला बाहेर पडण्यास आठकाटी घातली. असे सांगतात की, तिच्या पतीने त्या वेळी हुकर, कोंनडा, रमरा, रेडा इत्यादि रूपे एका पाठोपाठ एक अशी घेऊन बाहेर पळण्याचा प्रयत्न केला पण त्या स्त्रीने प्रत्येक वेळी त्याची मान तोडून टाकून, जळत्या अग्नीत पोकून दिली शेवटी, त्या जमिज्वालेमध्ये तिने स्वतःचीही आहुति जर्पण केली येथे तिच्या पतीने जनावराची रूपे घेतली, हे रूपक असावे. कारण शोपडी जळू लागल्यावर आतील पाळीत प्राणी बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत असताना, तिला ते प्राणी म्हणजे पतीची प्रतिके वाटून तिने त्याचा शिगछेद केला असावा. माणूस सृष्ट्याच्या भावनेने एकदा का म्होष झाला म्हणजे सर्वत्र त्याला आपला शत्रूच दिसतो आणि त्याचे निर्दालन हेच तो आपले कर्तव्य मानतो.

काही दिवसांनी एका नातेवाईकाच्या स्वमात ती ब्राह्मण स्त्री घेऊन तिची वार्षिक यात्रा भरविण्याची तिने त्याला आज्ञा दिली त्याप्रमाणे ती वार्षिक यात्रा त्या वेळी भरविण्यात आली आणि आजतागायत ती भरविण्यात येते या यात्रेच्या वेळी त्या स्त्रीच्या आयुष्यातील सर्व घटना जशाच्या तशा घडवून आणतात. म्हणजे त्या दोघाचा विवाह होणे, ससार चालवून मुलांची उत्पत्ती होणे, मुलांनी पूर्वापार चालत आलेला घदा व अभय भक्षण करण्यास शिकणे.

शोपडीला आग लागणे आणि त्यात सर्वोची हत्या होणे इत्यादि सर्व प्रसंगाचे नाटक केले जाते. या यात्रेसाठी दूरदूरचे भक्त त्या दिवशी उपस्थित असतात. (मुरई प्रांतिक गॅझेट, पृष्ठ १५, ३४४)

शिरसी (कारवार) गावी या मारी देवीचे एक मंदिर आहे. त्या ठिकाणी वर उल्लेखिलेल्या प्रकारे देवीची वार्षिक यात्रा भरविण्याची प्रथा आहे. या देवीच्या भक्तांमध्ये बहुधा रालच्या जातीच्याच भक्तांचा भरणा जास्त असतो यात्रेच्या वेळी रेडा, कोंबडी, बकरी वळी देण्यात येतात. देवीची मूर्ति लाकडी असून ती शेंदूरचर्चित असते. येथील देवीचे जुने मंदिर पडिक झाल्यावर सन १८९३ च्या सुमारास भक्तानी त्याचा जीर्णोद्धार केला. शेंदूर हा रक्ताचे प्रतीक मानीत असल्याने देवीला तो चढवीत असावेत.

दक्षिण भारतामध्ये पोलेरम्मा नावाची आणखी एक मामदेवता आहे. ती मारी देवीचेच स्वरूप होय. पूर्वी एका शहरी या देवीचे मंदिर गानावाहेर असल्याने येथील जनता तिला विचारीना अगर तिची पूजाअर्चाही करीना. तेव्हा त्या देशाचा जो राजा होता त्याच्या स्वप्नात ती गेली आणि 'माझी पूजाअर्चा कर' अशी तिने त्याला आज्ञा केली. परंतु राजाने तिला अशी अट घातली की, 'देवीने आपले देवत्व मला दाखवून द्यावे. त्यासाठी तिने रेड्याभरोवर झुज द्यावी आणि त्या झुजात त्याला पराभूत करावे.' त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी मोठा मेळावा भरला. राजाने आपला पाळीव रेडा आणून मंदिरासमोर उभा करून 'देवीने प्रकट होऊन त्याच्याशी सामना द्यावा. अशी तिला प्रार्थना केली. इतक्यात काय चमत्कार! देवळाच्या मागील राजूच्या गर्दीतून एक प्रजार तेजाची स्त्री हाती शस्त्र घेऊन पुढे सरसावली आणि सरळ त्या रेड्यावर तिने चाल केली. बराच वेळपावेतो दोघांचे तुगळ युद्ध चालले होते. पण दोघेही तुल्यबळ! एकमेकांना वसचे हार जातात! शेवटी देवीने प्रकट स्वरूपात आपल्याला दर्शन दिले आणि आपल्या विनंतीला मान दिला म्हणून त्या राजाने तिची पूजाअर्चा करण्याचे मान्य केले. अशा रीतीने प्रत्यक्ष राजानेच देवीचा उत्कर्ष साधण्याचे मान्य केल्यावर तिची पूजाअर्चा दररोज नियमितपणे होऊन ती पोलेरम्मा या नावाने प्रसिद्धीस आली. रोगराईपासून गावाचे संरक्षण करणे हे तिचे प्रमुख कार्य समजले जाते.

महाराष्ट्रामध्ये याच मारी देवीला मरीआई असे संबोधिले जाते. अनेक गावी या देवतेचे मंदिर असते. मूर्ति म्हणून एखाद्या गोल पाषाणावर शेंदूर घाटून पूजा करण्यात येते. पोतराजा या देवीचा प्रसार गानोगावी करित असतो. बहुधा त्याची स्त्रीही त्याच्याभरोबर असते. देवीचा देव्हारा तिने आपल्या

माथ्यावर घेतलेला असतो. पोतुराजाचा एकंदर अवतार पाहिल्यावर प्रथमदर्शना भीतीच वाटायला लागते. बहुधा तो वर्णाने काळा, माथ्यावरील लांब केस मोकळे सोडलेले, कपाळावर कुंकवाचा भलामोठा मळवट भरलेला, नेसणीस एक अनेक खण-लुगड्यानी मिश्रित असा लेहंगा, हातात कोरडा आणि गळ्यात वाद्य म्हणून एक दोलकी असा त्याचा एकंदर पेहराव असतो. पोतुराजा गुरव अथवा गोंधळी जमातीचेही जसू शकतात. देवीच्या देव्हान्यात जी मूर्ति असते, ती त्या त्या जमातींनी इष्टदेवता असते. कोठे तुळजाभवानी असेल, तर कोठे कोहापूरची महालक्ष्मी असेल. परंतु प्रत्यक्ष मरीजाई देवीची मूर्ति मात्र त्यामध्ये नसते. या देवीचे प्रतीक म्हणून लावडी दुचाभी लहान गाडा आणि वर पाच खुट्या ठोकलेल्या असतात. पैरी तीन भागील बाजूस व दोन पुढील बाजूस असतात. या खुट्यावर उम्याआडव्या काही रेघोट्या ओढून राही मानवी आकृति दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. याचा अर्थ असा असणा यी, मरीजाई देवी गाड्यावरून गावोगावी प्रवास करीत आहे, तिच्या मैनिणी आणि सेनेरी तिच्यानरोवर आहेत.

देव्हारा फिरवीत असताना बहुधा प्रत्येक खेड्यात अथवा चव्हाऱ्याच्या जागी यांचा एक तरी कार्यक्रम होतोच. या कार्यक्रमास गावातील अनेक प्रतिष्ठित उपस्थित असतात. दोन तासपर्यंत हा कार्यक्रम चालतो. दोलकीचा एक विशिष्ट आवाज येत असतो. कोरड्याचे फटके अंगार पटाफट आवाज देत असतात. पायातील घाळे व घुगुर यांचा नाद निनादत असतो. देवीला जावाइन चाललेले असते. त्यातच सुषामध्ये धान्य अगर लिंबू ठेवून, ते सूप तिरपे धरून गरगर फिरविले जात असते, तरीही त्यातील जिन्नस खाली पडत नाहीत, याचे प्रेक्षकांना आश्चर्य वाटते. लिंबे कापणे आणि वेळप्रसंगी दडानर अथवा दारीराच्या इतर भागावर जसमा करून घेणे, इत्यादि अघोरी कृत्ये तो पोतुराजा लोकाना दाखवून शक्तिदेवीच्या वैभवाचे प्रदर्शन करीत असतो. शेवटी देव्हान्यातील देवीचे लोकाना दर्शन दिल्यानंतर हा कार्यक्रम संपतो.

येणेप्रमाणे लोकांचे मनोरंजन करून, नंतर पैसे, धान्य, कपडे जे काही लोकांमधून मिळेल ते जमा करून पुढच्या गावाचा प्रवास सुरू होतो. याच पोतुराजाच्या स्वरूपाचा कोणी जरीमरी अथवा कडकलक्ष्मी असेही म्हणतात. अनार्यामध्ये शक्तिपूजा होती, आणि ती अगदी खालच्या थरापर्यंत पसरलेली होती, त्याचेच हे प्रतीक मानावयास हवे.

पटकी, देवी इत्यादि संसर्गजन्य रोगाची ही देवता मानतात. असे रोग गावात उत्पन्न झाले म्हणजे त्याचे निर्मूलन करण्यासाठी गावात एक

प्रचारात होती. एका मातीच्या मडक्यात दाह, वागड्या, कपड्याची लाल रंगाची देवीची बाहुली, रुपयाचे एक नाणे, काही भांगरीचे तुकडे घालून त्याला धुपाने ओवाळून ते मडके गावाबाहेर एका तिठ्यावर नेऊन ठेवीत. असे केल्याने रोग गावाबाहेर जातो अशी लोकांची भावना होती. कदाचित् एखाद्या वाटसरूने पैशाच्या आशेने ते मडके आपल्यानरोबर नेले, तर रोग नक्कीच त्याच्याबरोबर त्याच्या गावी गेला असे समजत. एखादी गाव अगर म्हैस ते मडके ओलाडून गेल्यास तिचे दूध त्वरितच आटते, अशी समजूत होती. तसेच ते मडके गावाबाहेर नेत असताना कोणी आडवा आल्यास त्याला मरण येते, अशी ही समजूत होती दिवसेंदिवस या रूढि भोडत चालल्या आहेत, कारण बहुजनसमाजही दिवसेंदिवस जास्त घास्तबवादी बनत चालला आहे.

(जेम्स धार्मिकशोध पृष्ठ ८, ३१२.)

वन्हाड प्रांती याच देवीला महीसम्मा म्हणून ओळखले जाते. हिला ससर्गजन्म रोगाची देवता मानतात. तसेच ही देवता म्हणजे महादेवाची पत्नी होय, अशीही एक समजूत आहे. गावाबाहेर घेंदूरचर्चित एखाद्या पाषाण मूर्ति म्हणून पूजिला जातो. पुजारी मराठावर्गापैरी असतो. ज्या वेळी गावात रोगाची साथ येईल, त्या वेळी गावातून वर्गणी गोळा करून जत्रा भरवितात. त्या वेळी १०० ग्रमी, २ रेडे आणि हुकरे बळी देण्याची चाल होती. गावाच्या चारही दिशाना हुकरे जिवतपणी पुरली जात. पुरताना त्या प्राण्याने ओरडू नये, विरोध करू नये, यासाठी त्याच्या तोंडात रौराची पाचर मारली जात असे. कारण पुरताना जर तो प्राणी ओरडला तर सर्व मिथि निष्फळ झाला असे समजले जात असे. याच यात्रेच्या वेळी एक तात्पुरता चौथरा उभारला जाई आणि त्यावर रेड्याचा बळी दिला जाई, त्या रेड्याला मारल्यावर त्याचे मुडके गावाच्या पाटलाच्या घरासमोर पुरून टाकीत आणि त्याचे मांस महारवर्ग घाडून घेई. दुसरा रेडा कापल्यावर जमलेला प्रत्येक भक्त घान्याचे काही दाणे त्याच्या रक्तामध्ये बुडवून घेऊन, ते घान्य मळणीच्या खळ्यावर अगर शेतावर फेकीत असे. याप्रमाणे दाणे फेकल्यास पीकपाणी चांगले येईल, ही त्यामागे भावना होती.

(मंडला जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५१.)

मंदाऱांता

मारीनामं भजत अनन्ता दक्षिणप्रांति देवी ।

पोलेरम्मा वदति जइं ती हुंज रेड्यास घेई ॥

पैजा जिन्ही नृपतिकहुनि पूजना घेत त्याचें ।

मारीदेवी मिश्रवित अशी ती प्रतिष्ठा अनानें ॥ १ ॥

शिरारिणी

मरीआई कोणी तिज वदति देशावरि पहा ।
 तिला लाभे पूजा मिळत बहुसेवादिक महा ॥
 प्रतिष्ठा हो मोठी बहुत दिसते शूद्रजनिं ती !
 यशोदामातेचा प्रसव कुणि भार्नी तिजप्रती ॥ २ ॥

शार्दूलपिक्रीडित

देव्हारा तव वाहुनी फिरतसे तो पोतुराजा पहा ।
 जार्तीनें बहुधा महार अथवा की मांग राही सदा ॥
 भाळीं कुंकुम फांसि, बांधि कमरे स्त्रीवस्त्रीचा लेहंगा ।
 धेई ओढोनि कोरडा फटफटा, देवी म्हणे आली गा ॥ ३ ॥

शिरारिणी

मरीआई देवी अस्तसि परि तूं एकटी अशी ।
 घरींदारी जाशी बहुततर ग्रामी फिरतशी ॥
 तुझा पोतुराजा रिझवित चमत्कार लहरी ।
 कुठे कोणी जाणे तुज कडकलक्ष्मी जरिमरी ॥ ४ ॥

मरीआईची भेट झाली, चला, आता म्हसोराची काय खरखात आहे,
 ती पाहू या.

म्हसोवा ही महाराष्ट्रात एव प्रसुन ग्रामदेवता मानलेली आहे. म्हसोरा हा शब्द महिषासुर या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. लिंग अथवा गोल उभट दगड शेताच्या गांधावर अगर गावातील एखाद्या प्रसुत ठिकाणी बसवितात. त्यावर शेंदूर धातला जातो. वार्षिक यात्रेच्या वेळी त्याला कोंडडी, बकरी, नारळ, फुले अर्पण करतात याची नावे ज्याला जशी मुचतात, तशी दिली जातात. पुणे शहरातील 'सोटेचा म्हसोरा' हे यापैकीच एक नाव आहे. बहिरोरा ही दुसरी एक ग्रामदेवता आहे शहराचे एक नाव भैरव किंवा कालभैरव असे आहे. त्या नावाचाच हा अपभ्रंश आहे. बहिरोराची मूर्ति म्हणजे एक मला मोठा शेंदूर-चर्चित पाषाण असतो वार्षिक यात्रेच्या वेळी, त्याला कोंडडी, बकरी अर्पण करतात. सर्प दश झालेल्या मनुष्यास बहिरोराच्या गामान्यात रात्रभर ठेवला असता त्याला विषाधा होत नाही असा अनेकांचा अनुभव आहे.

प्रत्येक प्रातीच्या मामदेवता निरनिराळ्या असतात हे आपण पाहिलेच आहे. चव्हाड प्रांतातील काही मामदेवतांची माहिती देतो, म्हणजे प्रत्येक गावातील मामदेवता कशा भिन्नभिन्न असतात, त्याची याचकांना यथार्थ कल्पना येईल. भंडारा जिल्हा भागात हनुमानमुटिया (गोठणीवरील देवता), सेवारिया (क्षेत्ररक्षक) दुल्हादेव इत्यादि देवतांची पूजा होते. क्षेत्ररक्षक ऊर्फ सेवारिया या देवाला कोंबडी-चकरी बळी देतात, तर एका मढक्यात बारीक दगड अथवा धातूचा तुकडा घालून ते मढके पसऱ्या आटव्याला घर्गभर टांगून ठेवले, म्हणजे ती दुल्हादेवी झाली.

उमरावती भागात शंकर, गणेश, गितला, मातामई, येसकाई (गावडीवेची पादरी देवता), म्हसोबा, सटवाई, मरीआई, चिंदियादेव, आगरा, चांदशहावली इत्यादि देवतांची पूजा होते. तसेच देवीच्या रोगास्तव फोरकूमाता, फाल्ग्याच्या रोग्याच्या निर्मूलनास्तव हरदोळी, पटकीच्या निर्मूलनास्तव मरिआई इत्यादि देवतांचे पूजन होते.

दमोह जिल्हा भागात—

१. खेरमाता या भूदेवतेची पूजा होतल्यावणी अथवा नांगरणीच्या वेळी करतात. यामुळे पीकपाणी उत्तम येते, अशी तेथील लोकांची भावना आहे.

२. मीराईदेवी ही गावडीवेची पांदरदेवता मानली जाते. गावाच्या सीमेवर झाडाला एखाद्या दगडाचे स्वरूपात ही देवता असते.

३. छोटाईदेव हा नदीमध्ये किंवा नदीकाठी असतो आणि धीवरसमान याचे पूजन करतो. मसणवावा हा तेली समाजाचा एक पूर्वज मानला जातो.

४. म्हसोबा या देवतेची माहिती इतरत्र आलीच आहे. तेलाचा घाणा चालू झाला म्हणजे या देवतेची त्याच्यावर स्थापना करतात. त्यामुळे पुढील तेल मिळते असा समज आहे. काही वेळा सव्या रुपया घेऊन इतर घाणेवाल्यांना हा भाड्यानेही दिला जातो.

५. हरदोळ ही देवता म्हणजे कोणीतरी रजपुत स्त्री मृत्यु पावल्यावर सालेली हुडळ असे मानतात.

६. मरहाईदेवी यालाच नागबाबा असे दुसरे नाव आहे.

७. गुरय्यावावा याला गोठणीवरचा देव मानतात.

आता हरयतमाता या देवतेसंबंधी उत्सव समारंभ कसा चालतो ते आपण पाहणार आहोत.

शेतलावणीच्या वेळी नागरटीचे वैल स्वच्छ घुवावयाचे आणि वाजतगाजत त्यांना शेतावर न्यावयाचे. सर्व प्रकारची धान्ये घालून एक टोपली भरावयाची आणि शेतात नेऊन ती पुरावयाची. त्यावर शेणामातीचा थर चढवायचा. नंतर ग्राहण त्या टोपलीची पूजा करतो आणि त्यानंतर सर्व उपस्थिताना बत्तासे अगर शिजविलेल्या धान्याच्या घुगऱ्याचा प्रसाद वाटला जातो. ही देवता आषाढ वद्य ११ ला शोपते आणि कार्तिक वद्य ११ ला उठते. याच कालाला पंचांगकार चातुर्मास्यकाल म्हणतात. मगवान मिष्णूची हीच शयनवेळ आहे असे मानले जाते. देव शोपले असल्यामुळे या काळात विवाहासारखी शुभकार्ये करीत नाहीत. भारतातच हा काळ पाळतात असे मान नाही. ग्रीक लोकांत देखील त्याची देवता परसोफीन व तिची मुलगी सिरिज या ज्या वेळी भूमिगत होतात, त्या वेळी धर्मकृत्ये करीत नाहीत.

श्रावण अमावास्याला पोढ्याचा सण सर्वत्र साजरा केला जातो, तसा नागपूर शहरातही होतो. या सणाच्या दुसऱ्या दिवशी बुधवारी जागनाथ विभागातून दु.ल, दारिद्र्य, रोगराई व इडापिडा याचे प्रतीक म्हणून 'मारुत' मिरवणूक काढण्यात येते आणि मिरवत मिरवत पाचपावलीकडे नेण्यात येऊन, त्या ठिकाणी त्या प्रतीकाचे दहन करण्यात येते. या रूढीचा हेतु हाच की, गावातील रोगराई नष्ट व्हावी व ग्रामदेवतेच्या रूपेने सर्वत्र समृद्धि असावी.

परंतु सांप्रत मान या ग्रामदेवतेच्या बुरख्याखाली निरनिराळे राजकीय पक्ष, सरकारविरोधी पक्ष मारवत म्हणून मान्यवर नेत्याचे पुतळे तयार करून मिरवणुकीने नेतात आणि त्यांचे दहन करतात. सन १९६१ साली सुवर्ण निवेधा-विरुद्ध सर्वत्र असतोष पैलायला असता सुवर्णकारांनी त्या वेळेस केंद्रीय अर्थमंत्री मोरारजीभाई देसाई यांची मारवत काढून पुतळ्याचे दहन केले. एक सुवर्णकार मारवतीच्या मागे उभा राहून पुतळ्याला फडाफडा मारीत होता, तर मिरवणुक-वाले भारतातील वीस लक्ष सुवर्णकारांना बेकार करणाऱ्या नर-राजसाला 'घेऊन जागे मारुत' अशा घोषणा देत होते. अशा रीतीने अन्यायाविरुद्ध जनतेची हाक उठविली जाण्यासाठी या रूढीचा फायदा घेतला जात होता. ग्रामदेवतेचे एक परीने हे निडवनच नव्हे काय ?

(महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई दि २८-८-१९६३)

होशंगापूर भागात हरदौललाला ही कॉलरासंरक्षक देवता मानली जाते. या देवतेची उत्पत्ति पुढीलप्रमाणे आहे. ओर्छा संस्थानाधिपति झुजहरराजा याचा हरदौल हा भाऊ. परंतु त्याचा राणीरोखर अनैतिक संबंध असल्याचा संशय आल्यावरून राजाने विषप्रयोग करून त्याला यमसदनास पाठविले. परंतु प्रजेची

जशी भावना होती की, हरदोल हा निष्पाप होता आणि राजाकडून तो नाइक मारला गेला त्यामुळे प्रजेने त्याला विभूतिपद देऊन पूजनात आणले सन १८१७ साली तेथील ब्रिटिश सैन्याने काळ्याची बाधा झाली असता हरदोल देवाच्या पूजनाने या रागाचा परिहार झाल्याने, त्या वेळच्या जिल्हाप्रमुखांनी आज्ञा काढली की, या देवतेच्या मूर्ति चौथरे घातून त्या पक्क्या बसण्यात आल्या पाहिजेत कारण यामुळे साथीच्या रोगाला प्रतिबंधक वातावरण निर्माण होऊन शेतकरी रोगाच्या भीतीने गाव सोडून पळून जाणार नाहीत, सर्वत्र आवादीआवाद नांदेल, लोक सरकारविरुद्ध उठाव करणार नाहीत ही त्या वेळची एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याची देवतासमधाची श्रद्धा कौतुकास्पद आहे

आता भिलात या ग्रामदेवतेची माहिती जाणण पाहू

ही ग्रामदेवता बंगी झाली याची कथा चित्ताकर्षक आहे मैदा नाराची एक गौळण मूल होईना म्हणून ती चौरागड महादेवाच्या डोंगरशिखरावर गेली आणि पार्वतीच्या मूताचे पूजन करून तिने तिचा प्रार्थिले की, 'वाई ग, एकतरी मुलगा मला होऊ दे' पार्वतीला तिचा भक्तीभाव पाहून दया आली व तिन विला अपत्य देण्याने अभिवचन दिले परंतु तिने त्या मुलाचे नाव भिलात अस ठेवावे असे त्या गौळणीत सांगितले पार्वतीने अभिवचन दिल्याप्रमाणे मैदाला मुलगा झाल्यावर त्याच नाव भिलात असे ठवण्यात आले काही दिवसांनी मैदाची परीक्षा घेण्यासाठी शहर मिळाल्याच्या वेळी तिच्या दारी येऊन त्यांनी तिच्याजवळ भिषेची याचना केली परंतु त्या दिवशी जणूमी असल्यामुळे भिक्षा घालणे धर्मबाह्य आहे असे ती शहरांना म्हणाली शहरांनी तिला पायतीकडून मिळालेल्या वरदानाची व त्यामुळे सुधारलेल्या तिच्या सापत्ति स्थितीची तिचा जाणीव करून दिली परंतु तरीही तिने भिक्षा घालण्याचे नाकारले शहरांना भयंकर राग येऊन भिलातला त्यांनी आपऱ्याबरोबर नेले

शाले ! भिलात वेपत्ता झाला ! मैदा व तिचा पात या दोघानी त्याचा रूप बाध घेला पण जहा सर्व उपाय यकले, तेव्हा नवरात्रात पुढा चौरागड येथे आले व त्यांनी पार्वतीला भुक्ती इन्तिगत सांगितली शहरांनी तो मुलगा आपल्याजवळ असल्याचे कळूळ केले परंतु तो परत करण्यास मात्र साफ नकार दिला व पाहून पार्वतीने मैदाचा दुसऱ्या मुलाबद्दल वरदान दिले काही दिवसांनी मैदाला मुलगा झाला त्याच नाव भिलात असे ठेवण्यात आले त्याचे पालनपोषण मैदा व तिच्या पतीने केले

भिलातचे पालनपोषण मात्र चौरागडवर शहरांनी केले जादुविद्येत तो प्रवीण शाक्यावर धमालदेवी जाऊन तेथील राजकुमारीबरोबर त्याने विवाह

केला. नंतर श्रीशंभूच्या उपदेशाप्रमाणे तो आईवापांच्या घरी राहावयास गेला. आपल्या तेथील वास्तव्यात त्याने जादुविद्येने अनेक चमत्कार केले आणि अमाप लोकप्रियता संपादन केली. याच त्याच्या लौकिकामुळे त्याला मरणोत्तर ग्रामदेवतापद प्राप्त झाले.

राजवा या नावाची आणखी एक ग्रामदेवता आहे. या देवाच्या नावाचा नुसता पुकारा केला तरी सर्पदंश बरा होतो असा अनेकांचा अनुभव आहे. ब्रिटिश इतिहासकार इलियट हा लिहितो की, विपारी सर्पदंश झाल्यावर त्या माणसाने एखादे वस्त्र अगर दोरी घाला पाच गाठी मारून ते गळ्यात घातून उघड्यावर घेऊन ओरडायचे, 'दोहाई राजवादेव' (राजवादेवा, कृपा कर.) त्या वेळी त्याने आणखी नवस करावयाचा की, 'या सर्पदंशातून मुक्त झाल्यावर तुझ्या दर्शनाला येईन.' याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करून तो घरात गेला म्हणजे विष उतरले की नाही याची खात्री पटवून घेण्यासाठी त्या माणसाला कडुनिंबाची पाने अथवा मिठाचे पाणी प्यावयास द्यावयाचे. कडू अथवा खारटपणाची त्याला चव जाली तर विष उतरले असे समजण्यात येते. परंतु तसे न झाल्यास तो इसम पुन्हा घराबाहेर येऊन ओरडतो, 'दोहाई राजवादेव'. याप्रमाणे विष उतरेपर्यंत ही क्रिया चालते. इलियट म्हणतो की, या क्रियेमुळे फोणीही सर्पदंश झालेला मनुष्य दगावल्याचे उदाहरण त्याच्या पाहण्यात आले नाही. विषमुक्त झाल्यावर त्या माणसाने राजवादेवाची पूजा करावयाची, गळ्यातील गाठीचे वस्त्र अथवा दोरी सोडून टाकण्याची आणि नवस पुरा करावयाचा. लोकांची अशी भावना आहे की, विषमुक्त झाल्यावर नवस पुरा केला नाही तर त्या माणसाला पुन्हा सर्पदंश होतो आणि तो मृत्युमुखी पडतो.

(होतगावात जिल्हा मॅजिस्ट्रेट, पृष्ठ ५२ ते ५४)

विलासपूर भागात ठाकुरदेव ही प्रमुख ग्रामदेवता मानलेली आहे. शेतावर एका शोपडीत अनेक दगड माडलेले असतात, त्यामध्ये तो राहतो. या देवाची पूजा चारपाच वर्षांनी खवडीनुसार बैलपोळ्याच्या दिवशी केली जाते. त्या समारंभाला गर्मापूजा असे नाव आहे. वर्षाणी जमा करून डुकर, बकरी इत्यादि पशूंना बळी दिला जातो. या वेळी गावाचा मानकरी बैगा म्हणून जो असतो त्याच्या अंगात देवाचे वारे येते आणि तो देवाच्या बाहेर काढण्यास लागतो. भक्त मंडळी शोपडीतील सर्व दगड बाहेर काढतात, त्यांना दुधाने स्नान घातून त्यावर बऱ्याच पांचरण घालतात. या वेळी बैगा त्यांना सांगतो की, यातील एक देव कमी झालेला आहे. मग एका अज्ञान मुलाच्या जवळ घेऊन त्याच्या टोळ्यात तो अजून घालतो व बाहेर जाऊन हरवलेला देव आणायचास त्याला सांगतो. याप्रमाणे तो मुलगा बाहेर जाऊन काही लहान लहान

जमा करून जाणतो नंतर त्या दगडाना दुधाच्या भाड्यात घालून दैगा ते दूध ढवळीत बसतो काही वेळाने त्याला साप्ताकार होतो आणि जमलेल्या मडळींना ता सगळो का, आता वस्त्र काढून टाका कारण हरवलेला देव परत आलेला आहे नंतर सर्व दगड पूर्वीप्रमाणे क्षोपडीत ठेवून त्यांचे पूजन केले जाते व प्रसाद वाटला जातो

छिंदवाण भागात मातामईच्या सात बहिणी या ग्रामदेवता मानल्या जातात खोक्ली (खोमला बरा करणारी), अरहई (ताप बरा करणारी) इत्यादि त्यांची नावे व कार्ये आहेत. मामतेन हा मातामईचा बंधू मानला जातो या शिवाय जामरा, घोरदेव, वाघदेव, वनजरीदेव इत्यादि देवता आहेतच

पाचू, हरभू, रामदे मागलिया मेहा ।

पाच पीर पधारज्यो गोगाजी जेहा ॥

राजस्थानातील लोकगीतांतील हा एक दोहा आहे तेथील पाच पिराची ही नामावलि आहे या ठिकाणी हे पार म्हणजे मुसलमानी नसून ते पूणपणे हिंदु आहेत 'व' अक्षराबद्दल 'प' म्हणजे हा त्या प्रांताचा उच्चार आहे त्यामुळे हे पाच वीर-पाच पीर म्हटले जातात 'पितरपूजा करताना म्हणजे भाद्र प्रसंगा आपण देवाची प्रार्थना करताना मागतो 'वीर मे दत्त पितर।' हे पितरदेवतानो आम्हाला जसा एक वीरपुत्र द्या, की ज्याच्या कर्तृत्वाचा श्रेष्ठ ति'ही लोकांत फडकत रहावा' रेशुका देवीच्या पोटी असा एक वीरपुत्र परशुराम जमला, यास्तव त्या देवीचे नावच 'एकवीरा' प्रचारात आले

अशा वाराची पूजा अनेक प्रसंगाने हात असते, पण हे त्या गावापुरत अगर प्रांतापुरते मर्यादित असते याची स्मरणे म्हणून वाढे घडीव दगड उभा केलेला असतो, एखाद्या वेळी त्या वीराचे नावही त्यावर कोरलेले असते क्वचित् कोठे दगडाची रास त्याच्या नावाने रचलेली असते आणि ग्रामीण जनता त्याला नमस्कार करत काही वेळा समाधास्वरूपाचा चौथरा असतो, चबुतरा असतो महाराष्ट्रात अशी जी स्मरणे उभारलेली आहेत, त्यांना वीरगळ अथवा वार अस सनायले जाते अनेक ठिकाणी याची गणना ग्राम देवतांमध्ये केलेला आढळते जसा एक वीरगळ लेखकाने पुणे शहराजवळी येरवडे गावा तेथे रहात असताना पाहिला आहे ससेच पेण (जुलागा) पासून चार मैलावर वाघदेव नावाना, शिलाहार राजाच्या वेळी पराक्रम केलेल्या एका मुसली वाराचा वीरगळ आहे रणदिवे माकाणी घराण्याचे ते कुलदैवत आहे

अमक्याच अलौकिक कृत्यासाठी त्याला हे पद प्राप्त होते असे नव्हे, अनेक कृत्ये असू शकतात. एखाद्या अनला स्त्रीची अन्न वाचविली, गावावर आलेले अग्नि आपल्या छातीवर झेलले, हिंस्र श्वापदापासून मुलानाळाचे रक्षण केले, अग्निच्या ज्वालातून जीव धोक्यात घालून जीविताचे रक्षण केले, पर्जन्याचे प्रलयकाळी एखाद्या बुडत्याचे प्राणरक्षण केले, सभाजीप्रमाणे स्वधर्माचे रक्षण करण्यासाठी परधर्मियाचे उग्र क्रौर्य सोसेले इ० अनेक वीरकृत्ये त्यामागे असू शकतात काही वर्षांपूर्वी नागिकशहरी गायधनी नावाच्या तरुणाने वरील प्रकाराने आपले प्राणार्पण केले त्यासाठी दरवर्षा त्याच्या पुण्यतिथीनिमित्त वीर गायधनी पारितापिक योग्य माणसाला देण्यात येते भारतीय सुभाषितकारांनी याची दखल घेतली असून, ते म्हणतात—

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भया ।
स एव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥

माधार्थ सुलभ आहे सिंहीनाचा एकच वृत्ता जखळ असला म्हणजे तो मुत्ताने झोप घेऊ शकते पण दहा पुत्र असलेली गाढवी त्या दहाही मुलांसह पाठीचा कणा मोडवयेंत भार वाहात राहते वृक्षाच्या गगनीत हाच नियम आहे, अनेक वृक्षांपेक्षा एकच सुगंधित वृक्ष घराजवळ असला म्हणजे उत्तम होय.

राजस्थानातील वरील पाच वीरपैत्री आपण एक कथा पाहू. पानू हा राठोड कुळातील रजपूत, मानाने मोठा व धनाने सौटा, त्याचा विवाह ठरला वधूगृही पायी कसे जाण्याचे म्हणून त्याने शेजारीण देवल्सीजखळून धोडी घेतली याच धोडीवरून देवल्सी आपली गुरे राखीत असे पानूने तिला वचन दिले की, 'तुझी गुरे कोणी दुरात्मा पळविण्यास आलाच तर तू मला हात मार मी असेन तेथून धावत येऊन तुझ्या गुराचे रक्षण करीन' धोडीवरून वधूगृही गेल्यावर, त्याचा विवाह झाला होमासाठी तो अग्निमुंडासमोर बसला आणि सप्तपदी मुरू झाली दैवगति आडवी जाली आणि ती सप्तपदी पुरी झाली नाही सप्तपदा चानू असता देवल्सीचा आज्ञेने त्याच्या कानात उमृ लागला— 'गायी जींदराज रींचीने पळविल्या रे' पानू वचनाचा सच्चा होता वचन दिल्यावर त्याने पळवाट नाढणे त्याच्या कुळाचा माहीत नव्हते शब्द कानावर येताच, त्याने निश्चय केला आपल्या नववधूचा हात तथेच शिष्टकरून हाती तरयार घेतली देवल्सीच्या धोडीवर स्वार होऊन तीसारांगा दगूच्या अंगार धावला परिणामाचा विचार करण्यास वेळच नव्हता अनेक गुप्तैन्यासरोवर सामना देत असता, तो धारातीर्था पडला ही अनुभवाती लंगोलग विनादमडपात पसरली सर्व राजस्थानभर पसरली नगोढा वधू ज्याप्रमाणे हळहळली त्याप्रमाणे

सर्व राजस्थान हळहळले. वेवळ वचनपूर्तीसाठी राजा हरिश्चंद्राप्रमाणे प्राणार्पण झाले. पण त्यामुळेच तो जमर झाला. जागोजाग चबुतरे उभारले गेले आणि स्मृति चिरनालिन करून टाकली.

(प. महादेवशास्त्री जोशी, केसरी, १२ ११-६७)

इतर कथा रम्य असल्या तरी विस्तारभयास्तव टाळल्या आहेत.

ग्रामदेवताचा हा आणखी एक प्रकार पहा—कांदळाचे पापाण. बौद्ध-पंथीयाची चलती असताना त्यांनी आर्यसंस्कृति नष्ट करण्याच्या हेतूने अनेक शिव मंदिरे भग्न करण्याचा यत्न केला. त्या वेळी शिवभक्तानी त्यांना प्राणपणाने विरोध केल्यामुळे, त्या देहार्पण करणाराची स्मारके अनेक गावी करण्यात आली. प्रसिद्ध पुरुषाची स्मारके ज्याप्रमाणे शिवलिंगाची स्थापना करून करण्यात येत असत (रामेश्वर, लक्ष्मणेश्वर, नारायणेश्वर इ०), तद्वत् याची स्मारके घडीघ पापाण उभे करून करण्यात आली. त्यांना कांदळाचे पापाण म्हणण्याचा महाराष्ट्रात प्रघात आहे. या पापाणानर बरील भागी शिवलिंग व त्याचे उपासन श्री पुरुषाची प्रतिमे कोरलेली असून, खालच्या भागी रक्षणकर्ता मालाईत घोडेस्वाराचे चित्र असते. यांना ग्रामरक्षक देवता मानल्या आहेत.

इतिहासकार राजवाडे यासबधी लिहितात, ' बौद्धांच्या हल्ल्यापासून लिंग व पूजक-यांचे रक्षण करणारे भालेवाले धर्मरक्षक या कांदळावर कोरलेले जाईत. यहुधा बौद्धांचा पराजय आणि लिंगरक्षकाचा जय यामध्ये सूचित केलेला असामी. ज्या अर्था अनेक गावी असे कांदळे सापडतात, त्या अर्था एकेनाळी बौद्धांची आणि योनांची मोठीच दगळ महाराष्ट्रात होऊन गेली असामी. '

(ज्ञानगाने मेरुगण्ड पृष्ठ २३).

या देवतेचा ग्रामदेवता म्हणून उपयोग करित असत आणि कॉल याच्या साथीच्या वेळी तर हटकून करितच करित त्या उत्सवाचे स्वरूप असे— सप्तशती पाठाचे वाचन काही दिवस करून नंतर होमहवन होते पूर्णाहुतीच्या दिवशी गायानून वर्गणीरूपाने धान्य व पैसे जमा करण्यात येतात भाताचे हडे उमडले जाऊन त्यापैकी मण-दोन मणाचा भात एका रैलगाडीवर ढीग करून ठेवतात. त्या ढिगावर हळद, कुंकू, केदार सर्वत्र पेरून तो झाकतात बाजूलाच उदवर्ती जळत असते व तिचा सुवास दरबळत असतो या ढिगान्यावर पाच पेटते काकडे पुरतात. गाडीच्या चार कोपऱ्यांना चार वेळीचे खाव बाधून त्यापैकी एकाला एक शेळी बाधून ठेवतात

ही सर्ग पूर्वतयारी झाल्यावर माग जातीच्या एका नाईच्या अगात देवीचे वारे येते व ही पत्रकीची साथ कोणत्या गावाहून आली, किती दिवस राहणार, त्यासाठी गायक्यानी काय उपाय योजले पाहिजेत इत्यादि सर्व माहिती ती नाई ऊर्फ देवी देते, नंतर त्या स्त्रीला अभ्यगस्नान घातून, हिरवे हुंगडे, निळी चोळी नेसविण्यात येते तिच्या कपाळावर कुंकूचा मळवट भरतात पाच पिड्याची पाने, पाच मुपाऱ्या, पेरू, नारळ, केळी याची प्रत्येकी पाच फळे घेऊन त्यानी तिची जोटी भरून झाल्यावर, गाडीला चार रैल जोडून वाजतगाजत मिरवणूक चालू होते मिरवणुकीच्या वेळी गाणीच्या पुढे ती नाई नाचत असते परंतु तिचे तोंड मात्र पुढील मार्गाकडे नसून, मागे गाडीकडे असते मागच्या पायलांनी ती पुढे जात असते मार्गावर लगे कापून फेकली जातात जनसमुदाय मिरवणुकीने गाडीमागे जात असतो गावागाहेर गाडी शेथ्यावर एखाद्या चव्हाट्यावर ती उभी राहाते त्याठिकाणी गाडीतील भात खाली ठेवला जातो तो भात व गाडीत असलेली पत्रकी रळी म्हणून महार व माग जमाती घेऊन जातात गाडीमान, गाडी व ती देवीचे वारे येणारी नाई त्याच स्थळी रात्रभर राहून सकाळी गावात परत येतात त्या तिघांची स्नाने आटोपल्यावर ब्राह्मणभोजन होते. त्यानंतर सर्वांना प्रसाद वाटला जातो त्यानंतर गावशीनेवर सर्वत्र तुपाची धार सोडली जाते, म्हणजे तो रोग पुन्हा गावात परत येणार नाही, अशी त्याची भावना असते या समारंभाने कॉलरा रोगाचे उच्चाटन होते अशी त्याची समजूत आहे

(नासिक जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५२०)

दुर्गम्मा आणि द्याम्मा या वर्नाटकप्रांती पार लोकप्रिय झालेल्या देवता आहेत दुर्गम्मा ही पार्वतीचा अवतार, तर द्याम्मा ही लक्ष्मीचा अवतार मानला जातो असे असले तरी ही शैव-वैष्णव रूपे एकत्र नादतात आणि उत्तम समारंभही एकत्रच होतो वदाचित् 'या दोन पर्यामध्ये वीगताही

भेदभाष नाही' हेच दर्शयिल्याचाच हेतु असावा. दुर्गम्मा ही देवता काँयरा या रोगासाठी, तर द्यावम्मा ही देवता देवी या रोगासाठी कार्य करते.

द्यावम्मा देवीच्या उत्पत्तीची कथा साधारणतः मरीआईच्या वर दिलेल्या कथेप्रमाणेच आहे. द्यावम्मा ही एका मुनिचा ब्राह्मणाची मुशील नि मुनिशिवित मुलगी, परंतु एका महार जातीच्या माणसाने 'आपण ब्राह्मण आहोत' असे सांगून तिला पसवून तिच्याशी विवाह केला. सधरा चान्द्र झाल्यानंतर त्यांना मुलेवाळे झाली. एके दिवशी तिच्या सामुबाई तिच्या घरी आल्या, आणि जेवायच्या बेली जी भात्री बेली होती, ती खात असताना आपल्या जाती-धर्मा नुसार सहज उद्गारल्या, 'अहाहा ! मूनबाई, म्हशीची जीभ काय गोड लागतेर ग !' ते ऐकताच रारा प्रकार द्यावम्माच्या ध्यानात आला. प्रायश्रित घेण्याचे ठरवून तिने घराला जाग लागून दिली, घरातील मुले त्या आगीत जळून मेली, आतील जनानेरे इतस्ततः सेरावेरा पळू लागली, तेव्हा रेड्याच्या आश्रयाने द्यावम्माच्या पतीने तेथून निवृत्त्याचा प्रयत्न केला. त्याच वेळी द्यावम्माने आपल्या जवळील तरवारीने ह्या दोघानाही कापून काढले. जखेरे शेवटी त्या अग्नीत आपल्या देहाचीही आहुति जपून द्यावम्माने देहान्त प्रायश्रित घेतले. हीच स्त्री भरणोत्तर द्यावम्मा या नावाने धामदेवता म्हणून पूजनात आली.

या देवीची मूर्ति हिंदु स्त्रीशारतीच वनवितात. परक इतनाच की, तिच्या वारा हात असून चक्र, त्रिशूल, तरवार, भाला, खंजीर, लाव चाकू, शंख, नागपाश, सरवारीचे म्यान व रत्नाचे भाडे इत्यादि आयुधे असतात. कपाळावर कुंक्याचा मळवट भरलेला असतो. या मूर्ति लाह्याच्या वनवितात. पायाणाची मूर्ति जधी एकसंध असते, तशी मान ही असत नाही. प्रथम निरनिराळे अवयव तयार करून नंतर ते एकत्र जोडण्यात येतात, हे या मूर्तीचे वैशिष्ट्यच समजले पाहिजे, कारण इतरत्र असा प्रकार कोठेही पाहण्यात येत नाही. या दोन्ही देवी एकत्रच वावरतात. दुर्गम्माचा वर्ण हिरवा तर द्यावम्मा रक्तवर्णीय असते. दोन्ही देवींच्या अंगावरील अलंकार साधारणतः एखाद्या मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या अंगावरील अलंकारासारखेच असतात. नाकामधील नय मान मराठी पद्धतीची म्हणजे सुवर्णाच्या सळीची असते. लगडी, चोळी हे स्त्रियांचे कपडे त्यांना छेववतात. परंतु चोळी मान अंगाच्या रंगानेच दर्शयिली जाते. वाडिंग अथवा मुतारवर्ग हा देवीचा पुजारी असतो. परिस्थितीनुसार या धामदेवतांची पूजाअर्चा व

१. टीप—राजपुतान्यामध्ये गणगौर उत्सव चैत्र महिन्यात करतात. ती गणगौर लाकडी असते.

नैवेद्य अर्पिला जातो. परंतु काही ठिकाणी या देवताना यापैकी काहीच मिळत नाही.

या देवताची वार्षिक यात्रा दरवर्षी न करता चारचार-पाचपाच वर्षांनी करतात. परंतु ती मात्र पार धामधुमीची असते. गावकरी मानकरी सर्व त्यामध्ये सहभागी होतात. नारा बल्लेदार, पाटील, कुल्कर्णी, वतनदार, नोकरवर्ग सर्वजण मोठ्या उत्साहाने कार्य करित असतात. यात्रा करावयाची ठरली म्हणजे गावप्रमुख व वरील मानकरी प्रथम दारम्याच्या मंदिरात जाऊन आपला मनोदय तेथे देवीजण्यळ प्रगट करतात. त्यानंतर ते सर्व गावकऱ्यांना सूचना देतात की, या वर्षी यात्रा करावयाची आहे, तेव्हा तुमची वर्गणी तयार ठेवा. उत्सवसमिति नियडली जाते. वर्गणी जमा करण्यासाठी एक मोहोरपद पेटी तयार करतात. या पेटीला तिकडे 'डबरी' असे म्हणतात. ही 'डबरी' घरोघर फिरवून वर्गणी जमा झेली जाते. वर्गणी देण्याचे सहसा कोणी नाकारित नाही. कारण वर्गणी न दिल्यास मॉलरा अधना देवीचा घरात प्रादुर्भाव होईल अशी त्यांना भीती वाटत असते.

वर्गणी जमा झाल्यावर प्राथमिक तयारीला सुरुवात होते. मूर्तींना धावून-पुवून स्वच्छ केले जाते. भिरवणुकीसाठी नारा फूट उंचीचा रथ तयार करून त्यावर तितक्याच उंचीचे आच्छादनासाठी छप्पर तयार होते उत्सवसमिति नुसत्या मंदिराची साफसफाई करते असे नव्हे, तर गावकऱ्यांना देखील एक सूचना देते की, देवीची जत्रा होणार असल्याने सर्वोनी साफसफाई करून आपा पत्त्या धराना चुना लावावा, जमिनी साखाव्यात, रस्ते साफ करावेत. कारण देवीच्या रथाची भिरवणूक जात असताना आसपास थोडीसुद्धा घाण असलेली तिला सहन होणार नाही. यात्रेच्या आधी दहा दिवस अगोदर पुन्हा एकदा गानात दवडी पिटविली जाते, जत्रेचे दिवस जाहीर केले जातात आणि स्वच्छता राखण्याबद्दल पुन्हा पुन्हा सूचना दिली जाते. या यात्रेसाठी आसपासचे अनेक लोक जमा होतात. जत्रा सुरू होण्यापूर्वी आठ दिवस मंदिरात नदादीप जळत ठेवला जातो. जत्रेच्या दिवसात जाते फिरविण्यास बंदी असते. त्यासाठी सर्वजण लागणारे धान्य आधीच दळून ठेवतात. जत्रेमध्ये देवीला एका महिषाचा बळी घ्यायचा असतो. तेव्हा तो खरीदला जातो आणि त्याच्या गळ्यात कड्विनिषाच्या

* १. टीप—देवीच्या उत्सवानिमित्ताने गावची सार्वजनिक साफसफाई करून घेण्याची ही पद्धति आजच्या आधुनिक काळातही रचितच अनुकरणीय आहे.

झाडाची पाने वाधून तो मोनळा सोडला जातो या महिषाग मुक्तद्वार असते त्याने कोटेही जाणे, कोणाचे काहीही रागे त्या दिवसात त्याला कोणी प्रतिग्रह करीत नाही कारण तो देवीचा बळी असतो याव्यतिरिक्त नवरात्राचे अनेक महिष बळीसाठी तयार असतात सधेच सुमारे शभर घोड्ड बळीसाठी तयार केलेले असतात (देव अगर देवस्थानाची वर्ष गायी, पैठ, रेचे अपण करण्याची रूढि महाराष्ट्रात आजही दिसते) काही गायी या बेलाना पोळ ही भजा आहे त्यांना कोणी सहसा प्रतिग्रह करीत नाही

नंदादीप स्थापनानंतर आठव्या दिवशीच्या मंगळवारी (जाठवा दिवस मंगळवार येईल अशाच प्रकारे या समारंभाची आरंभी बरेली असते) सुतार जातीतील दहा सुवासिनी पुजान्याच्या घरी जाणि निगायत जातीतील दहा सुवासिनी गावातील मोठ्या जमीनदाराच्या घरी जेऊ घालतात नंतर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे बुधवारी सर्व गावकरी स्नान करून, पुचिर्भुत होऊन मंदिरात जमतात त्यांच्या समक्ष देवीच्या मूर्तीचे नेत्र रंगविण्याचे काम पूर्ण होते या कामाबद्दल त्या रंगान्याला एक बकरी मजुरी म्हणून मिळते गावाचा प्रमुख जमीनदार देसाई-पाटलाजवळ दोन मंगळसूत्रे देतो जाणि ती तुराभा-द्याभ्याच्या गळ्यात बांधली जातात देवीच्या नावात नथी घालायचा मान कुलकर्णी घराण्याचा, तर त्या तयार करून जाणाऱ्याचा मान देशपांडे घराण्याचा असतो मानाचे निडे देवीसमोर ठेवल्यावर मूर्तींना रथात बसवितात 'रानिगिया' म्हणजे बाणिग जातीपैकी एका मनुष्याने देवीच्या नावाची ललकारी पुतळ्यावर मिरवणूक चालू होते ती चालू झाल्यावर एक बकरी बळी देण्यात येते

ही रथाची मिरवणूक साधारणपणे दुपारी अकराच्या सुमारास निघून वाजतगाजत गावाबाहेर जाते शेकडो माणसे देवीचा रथ ओढण्यात सहभागी होतात मार्गामध्ये कोठे रथ थांबला तर देवता रागावली असली पाहिजे या सम ज्ञातीने एक बकरे कापण्यात येते तसेच मार्गातील प्रत्येक नाक्यावर एकेक बकरे कापतात गावाबाहेर गेल्यावर एखाद्या वृक्षाच्या छायेखाली ही मिरवणूक थांबते आणि मूर्ती राली काढून ठेवून जोगीभरणे समारंभ होतो अशा प्रकारे त्यांची स्थापना झाल्यानंतर असादि (भाग) वर्षातील स्त्रींचे नृत्य देवीसमोर होते हे नृत्य चाडू असतानाच दुसऱ्या एके ठिकाणी दहा चौरस फूट शेणाचा ढिगारा तयार केला जातो व त्यावर रांगोळी काढून तो सुपोषित केला जातो यानंतर त्या दिवशीचा कार्यक्रम संपतो

१ टीप—त्या त्या क्षेत्राच्या शुद्ध देवतांना सत्पुत्र राखण्यासाठी हा विधि आवश्यक मानला जातो

गुरुवारी पहाटे पुन्हा सर्व मडळी जमून बळीचा महिष (ज्याला ते ' पट्टे-
डोकाना' असे म्हणतात.) तेथे आणून जमिनीवर पाडतात. घासम्भाचा महारपति
हाच होय अशी समजूत असल्यामुळे त्याचा वध करून त्याचे रक्त एका
भाड्यात जमा करण्यात येते. इतरही नवसाचे जे महिष असतील त्याचाही वध
याच वेळी केला जातो. बळी दिलेल्या महिषाचा एक पाय तोडून तो त्याच्या
तोंडात ठेवण्यात येतो. त्याचे हे तोंड ' गुडसाला ' (मातंगीदेवीची शोपडी)
मध्ये ठेवून देतात. उजेडासाठी पणत्यांची रोपणाई केली जाते. बळी दिलेल्या
महिषाचे काही अवयव मानकन्यांना वाटले जातात, परंतु नंतर ते सर्व महारच
नेतात. बळी दिलेल्या महिषाजवळ एक शिजविलेल्या भाताचा ढिगारा करून
महिषाचे रक्त व त्याच्या पोटातील काही अन्नास काढून तो या ढिगान्यात
मिसळला जातो. नंतर या मिश्रणाच्या दोन टोपल्या भरून त्या गाडीत ठेवून
दोन उघड्यानागड्या बाडिंगासह गावडीनेवर नेल्या जातात. पुन्हा या ठिकाणी
काही यकन्या बळी देऊन तो भात सर्व सीमारेषावर पेरला जातो. असे केल्याने
गावात रोगराई प्रवेश करणार नाही, अशी त्यांची भ्रमा असते. हा विधि
शाल्यावर गावऱ्या घरी परत येऊन स्नान करतात.

सायकाळी गावाचा पाटील व होत्या (गावचा बातमीदार) रागविलेले
मातीचे मडके भाताने भरून, त्याचे तोंड पानापुलानी घद करून, डोक्यावरून
गावाबाहेर देवीकडे नेऊन तिच्यापुढे ठेवतात. देवीला खाडीचोळीचा अहेर
अर्पण करण्यात येतो. नंतर असादी (माग) स्त्रियांचा नाच व पुरुष महत्याच्या
दुस्याच्या कार्यक्रमाने गुरुवारचा दिवस संपतो.

शुक्रवारी देवीचा ओटीभरणसमारंभ सर्व गावऱ्या करतात आणि त्या-
नंतर देवीचा रथ स्तस्थानी येतो. पुढे तीनचार दिवस काहीच कार्यक्रम नसतो.
पण गुरुवारी पुन्हा देवीच्या रथाची मिरवणूक गावाबाहेर जाते. तेथे रागोळी
घातून दोन चौरस फुटाचे आसन तयार केल्यावर त्यावर एक कोंकरू उभे केले
जाते. होत्याजातीचा एक मनुष्य, ज्याला पोतुराजा असे म्हणतात, तो उघडा नागडा
होऊन, जमरेला वडनिवाचा टाळा वाधून, वाघाप्रमाणे उडी मारून त्या कोंक-
राचे हरण करतो आणि गावानाहेर सीमेवर घेऊन जातो. कोंकराला त्याच्या
तांबडीतून सोडविण्यासाठी इतर लोक पुष्कळ प्रयत्न करतात, परंतु ते व्यर्थच जातात
कारण प्रत्यक्ष वाघाच्या तांबडीतून कोंकरू कधीच मुटत नाही. ज्या शोपडीत
यसण्याची व्यवस्था केलेली असते तेथून देवताना उचलून सीमेवर नेले जाते आणि
शोपडीला आग लावून दिली जाते.

सीमा भागात गेल्यावर भूर्तीना उचस्यानी बसवून समोर एक पडदा धरतात. देवीचा पुजारी आतील वाजूस देवीजवळ जाऊन लोकांना सांगतो की, पतिनिधनामुळे देवी आता त्रिधवा झालेली आहे. त्यानंतर तिच्या हातातील कागसे तो फोडून टाकतो, तिच्या कपाळावरचा मळबट पुसून टाकतो आणि हात पाय खेचून काढून टोपलीत भरून ती टोपली तिच्या नेहमीच्या वास्तव्याच्या मदिरात आणून ठेवून देतो. देवतांच्या या असहाय दुःख परिस्थितीमुळे शोकापातून मंदिर तीन दिवस उदर ठेवले जाते. पण तेवढ्या अवधीत सुतार पुन्हा देवीचे अवयव ठाकठीक करून जाग्यावर बसवितो. शोककालानंतर देवीची पुन्हा प्राणप्रतिष्ठा होऊन तिला सौभाग्यालंकार लेवविल्यावर तिचा ओटीभरण समारंभ होतो. त्यानंतर गावजरी आनंदाने तिचे दर्शन घेतात आणि तिची प्रार्थना करतात, 'देवी, आमच्या घत्तीनुसार आम्ही तुझा जसा राखता येईल तसा मान राखला आहे. प्रसन्न हो. सतुष्ट हो. तुला दिलेल्या नळीमुळे आणि यथामति, यथाशक्ति केलेल्या पृजेमुळे आमच्या गागात रोगाची साथ कधीही न पसरते, गागाच्या आरोग्याचे सर्व संरक्षण आता देवी, तुझ्याच हाती आहे.'

देवतांच्या रहस्यमय उत्पत्तिरथा आणि देवतानंदल वाटणारे आकर्षण वाढण्यासाठी भव्य, मनोरंजक कार्यक्रम यांची मांडणी करण्यात आली. अठावी दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश कोणत्या रूपाने करायला याचे ते थोडक्यात दिग्दर्शनच होय.

ग्रामदेवतांच्या वार्षिक उत्सवाची सारणमीमांसा करील. कथेत उत्कृष्टपणे पादावयवास मिळते. उत्सवानिमित्त सर्व गाव साफसुद्ध केला जाई, घराना रंग रंगोटी होई, सर्व गावजरी दोन तीन दिवस खेळीमेळीने एकत्र वागत त्यामुळे वैरभाव वाढत नसे, सामाजिक बंधने पाळली जात असत, असे अनेक फायदे दिसून येतात. या पूर्वापरि रूढी पाळण्यात चालढकल होऊ लागली, नव्हे संपूर्ण दुर्लभ झाले आणि त्यामुळेच हेवेदावे वाढले व सामाजिक जीवन अस्वस्थ झाले, असा निष्कर्ष काढल्यास योग्यच होईल. धार्मिक बंधनामुळे समाजात जो ऐक्यभाव होता, स्थिरता होती, ती बंधने तुटल्यामुळे नष्ट झाली, याचेच वाईट वाटते. ग्रामदेवतांच्या उत्सवाऐवजी काही ठिकाणी गणेशोत्सव, दुर्गाोत्सव सार्वजनिकपणे साजरे होतात, पण पूर्वीचे वैभव त्यामध्ये दिसून येत नाही. त्यातील कार्यक्रमांवरून समाज कसा विस्कळीत होत चालला आहे याचीच प्रचीती येते. ईसाई अथवा इस्लाम समाजाच्या बतेणुकीचे, धार्मिक आचाराचे सर्वजण बौतिक करतात, पण त्या बौतिकतेच मूळ धार्मिक बंधने पाळण्यात आहे, हे मात्र सोयीस्करपणे मिसरले जाते.

वृक्षदेवता

किं जातोऽसि चतुष्पथे घनतरं दृत्रोऽसि किं छायाया ।

हे सद्वृक्ष सहस्र संप्रति सखे शरणाशिराकर्षणः ॥

पाने, फुले, फळे यांनी रसरसलेला, उन्हाची तिरीप व थंडीचा वडाका निमूटपणे सहन करून आपला देह जो दुसऱ्याचे मुरी आणि मुरी समर्पित करतो, त्या उदारधी गुरुस्थानी असलेल्या वृक्षराजाला कवि शतशः प्रणाम करीत असतो. वृक्षाने एखाद्याची संगत धरली म्हणजे तो त्याला कधीही अंतर देत नाही, हा त्याचा विशेष गुण होय. पक्षाच्या यज्यानी चहुबाजूनी माल बुरतडून काढली, कीटकानी सर्व दोली भरून गेली, पाद्यावर वानराच्या व पक्षाच्या झुंडींनी वस्ती केली, भ्रमरानी फुलातील सर्व रस शोषून टाकला तरी हा उदारधी सर्व सहन करतो. चंदनाला सहाणेवर घासून घासून मानव त्याचा क्षय करतो, पण त्या घासणारानेच सुगंध उधळतो. चपक वृक्षाला मानव कधी पाणी देखील घालीत नाही; पण आपल्या सुगंधी फुलांनी सर्वत्र सुगंध दरवळून तो त्याला लाजवितो. अद्या गुणी वृक्षाची मानवानी कदर न करणे हे जणू त्याचे ललाटीचे ल्हिलेले आहे. मानवसमाज जरी या वृक्षाची उपेक्षा करीत असला, तरी आपल्या गुणप्रकरणांने सारी दुनिया ते निनादित करून टाकतात. पूर्वाच्या संस्कृत ऋषींनी माग त्याची योग्य ती दत्तल घेतलेली दिसते, ते वृक्षराजाला सविनय प्रार्थना करतात, 'हे वृक्षश्रेष्ठा. तूं शेकडो वर्षे जगत रहा, एकटाच जगत रहा. फुलाचा सुगंध पसरवीत रहा. पशु-पक्षी, मानव यांना फळाने आस्वाद देत रहा. त्यांना सावली छाया विनामूल्य देत रहा. पाने, फळे तोडली तरी, व पायण मारले तरी, सर्व सहन कर आणि मानवाना दीपस्तभाप्रमाणे मार्गदर्शन कर की, प्रत्येकाने आपल्या जीवनाचा याप्रमाणे सदुपयोग करून, अमर कीर्ति स्थापन करावी.'

वरं भुमिरुहाः पञ्च न तु काष्टरुहा दश ।

पत्रैः पुष्पैः फलैः मुलैः कुर्वन्ति पितृतर्पणम् ॥

(मविष्य उत्तर, १२८।२-५)

श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला सांगतात की, 'पर्वताच्या ठिकाणी दहा वृक्षाचे रोपण करण्यापेक्षा भूतलावर पाचच वृक्षाचे रोपण करणे अधिक पुण्यकारक आहे. कारण ते वृक्ष आपली पाने, फुले, फळे व मुळे यांनी पितृतर्पण करीत असतात. वाटेत असलेला एकटा वृक्षही श्रेष्ठ मानला जातो. कारण त्याच्या शीतल छायेत अनेक पायस्थ आराम करू शकतात, विश्रांति घेऊ शकतात. त्या वृक्षाच्या या

उपकाराने तो पायस्थही सतुष्ट होतो. आपल्या फळाफुलानी आणि शापानी मानवाला अमोल मदत करणारे हे वृक्ष खरोखरच धन्य होत. त्याचे मानमारा फार मोठे उपकार आहेत परंतु वृक्षाचे जीवितकार्य कोणाला उगमते, तर कोणाला उगमतही नाही.

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं । न्यप्रोधमेकं दशचिच्छिणीकाम् ।

फपित्थबिल्वामलकीप्रयं च । पंचाम्नरोपि नरकं न पश्येत् ॥

(भविष्य उत्तर, १२८।२-१०)

या भूतलावर जन्म घेतल्यावर जो मानव एक पिंपळ, एक वड, एक निंब, दहा चिंचेची झाडे, तीन कवठ, तीन बेल, तीन आवळी आणि पाच आम्रवृक्षाचे रोपण करतो, तो सदा तीर्थक्षेत्रात राहातो व नरकाचे दार कधीही पाहत नाही असे मानतात. इतकेच नव्हे तर तो सदैव दान देणारा व यज्ञ करणारा असेही मानतात. फळाफुलानी बहरलेला वृक्ष जो दान करतो तो विमान समान गृहाची प्राप्ति करून घेतो. ज्याने आयुष्यात वृक्षारोपण केले नाही, अगर एकही विहीर खोदली नाही, त्याने मातेच्या पोटी जन्म घेऊन तिची कूट उजवली नाही असेच म्हणावे लागते. हे महावृक्ष केवळ दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठीच जन्म घेतात. त्यांना पळे-पुले देतात. स्वतः सूर्याचा ताप सहन करीत उभे राहून दुसऱ्यांना अखंड छाया प्रदान करतात. जो कोणी पुण्यवान आत्मा मार्गावर पायऱ्यासाठी वृक्षाची लागवड करतो, त्या वेळी तो परमेशाची प्रार्थना करतो की, 'हे भगवान विष्णो, जितके दिवस हा वृक्ष भूतलावर जियत राहील, तत्कालपर्यंत मला स्वर्गात राहाण्याची अनुज्ञा असावी. तसेच या वृक्षछायेचा उपभोग अनेक वाटसरू घेतील आणि त्यांच्या भौतल्यात माझ्या मृत्यूनंतर पुढील प्रवास करताना माझ्या जीवात्म्याला सूर्यकिरणांचा प्रास न होवो.' वृक्षारोपण करताना भारतीयाचे विचार किती पारमार्थिक आणि उच्च कोटीचे होते, हेच यावरून दिसून येते.

वायसवना छाया देणाऱ्या व फळांनी युक्त अशा फाट्या फलभाते साली लोंबू लागल्या म्हणजे पायस्थ त्या साली ओढतात. त्या फळाची अभिरूपा घरतात. शाड्याची पळे पाडण्यासाठी दगडदेखील मारायला कमी करीत नाही. हे पाहून एका मराठी कवीचे अत करण द्रवले. तो म्हणतो,

“वृक्षा, सोस निमुट हाळ अवघे, आता न अन्या गर्ती ॥”

मोठेपणाने अगर घटिलकीने सुख देणाऱ्या वृक्षाची ही गति होते. त्याच्या उपकाराचे पळ वेढा वेढा त्याला असे अपकारानेही मिळते. तरी देखील त्या वृक्षाचा मूळ स्वभाव काही बदलत नाही.

वृक्षाची महति आधुनिक जगालाच कळत आहे आणि प्राचीन काळी ती कळत नव्हती असे मात्र मुळीच नाही. वृक्षरार्जीची वर्णने केवळ आजचेच साहित्यिक करतात आणि पूर्वीचे साहित्यिक करीत नव्हते असेही पण नव्हे. श्रीमद्भागवतामध्ये व्यासमहर्षि वर्णन करतात,

अहो अमी देववरामरर्चितं । पादाम्बुजं ते सुमनः फलार्हणम् ।

नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनः । तमोऽपहत्यै. तरुजन्म यत्कृतम् ॥

(भागवत, १०-१५-५)

भगवान् श्रीकृष्ण आणि बलराम सहास्रत वर्षांचे झाल्यावर गाईना चारण्यासाठी ते अरण्यात गेले असता श्रीकृष्णाने वनाचे सौंदर्य पाहिले. मोठया मोठया वृक्षांच्या डहाळ्या पुले व फळांनी भारावल्यामुळे खाली वास्तलेल्या आहेत, नव्हे त्या जणू गायीच्या पवित्र चरणाना स्पर्श करण्यासाठीच खाली वास्तलेल्या आहेत आणि गायींना नमस्कार करून आपल्या आश्रमात त्या त्याचे स्वागत करीत आहेत त्या वेळी श्रीकृष्ण बलरामाला म्हणाले की, 'हे महान वृक्ष आपल्या आगमनानुळे नतमस्तक झालेले आहेत आणि आपल्याला वदन करीत आहेत असे मला वाटते. मानयामधील अहंकाररूपी अशानाचा नाश करण्यासाठीच या वृक्षानी आपले जीवितकार्य या वनामध्ये चानू ठेवले आहे आणि सज्जनाचे स्वागत कसे करावे याचा आदर्श ते दाखवीत आहेत. या महान वनवासी वृक्षाची येथे मोरपत्नी नाचून करमणूक करतात, हरीण-बालके त्यांच्यामध्ये इतस्तत वागडतात, कोकिळपक्षी आपल्या मधूर कठरवाने त्याचे रजन करतात. शहर-वासियाना जे मुल उपभोगाय्यास मिळत नाही, ते या उपकारकर्त्या महान वृक्षाना उपभोगाय्यास मिळते. त्यामुळे वनवासी असूनही हे वृक्ष धन्य होते. त्यांच्या या वागणुकीची शिकवण हीच की, माणूस कितीही मोठा झाला तरी-देखील त्याने सदैव विनम्र असावे, सदैव नतमस्तक असावे.'

भू-जल-तेज-समीर-रव रवि आणि काष्ठादिकी असे भरला ।

स्थिर चिर व्यापुन अवघा तो जगदात्मा दशांगुलें चरला ॥

(कवि मोरोपत.)

आर्यधर्मात शक्तीचे स्वरूप वर्णन करताना सांगितले आहे की, सर्व जड वस्तूंमध्ये तिचे स्वरूप पूर्णत भरलेले आहे. जळी, स्थळी, काठी, पाषाणी सर्व ठिकाणी भक्तिभावाने व श्रद्धेने पाहणाऱ्यास ते दृग्गोचर होते. पशु, पक्षी आणि मानव यांच्यामध्येच ते आहे आणि इतर स्थूल रूपात नाही असे मान मुळीच नाही. याची अनेक उदाहरणे देता येतील. हिरण्यकश्यपूने जेव्हा आपल्या मुलाचा

अखिरत छळ करून त्याला ठार मारण्याचा, त्याचा अनेकवारचा प्रयत्न फसला त्या वेळी अतिशय क्रोधावश होऊन आपल्या मुलाला तो म्हणाला, 'तर मग इट्टी पोरा, तुझा तो नारायण कोठे आहे ते सांग. या लाकडाच्या खांब्यात तो आहे काय ?' प्रल्हाद शांत चित्ताने उत्तरला, "होय बाबा, होय ! माझा सर्वव्यापी नारायण या लाकडाच्या खांब्यातही आहेच आहे." हे ऐकताच तो दैत्य आणखीनच भडकला आणि रागाने त्याने त्या खांब्यावर लताप्रहार केला. तुकाराम महाराज या प्रसंगाचे वर्णन करताना म्हणतात,

“खांबावरी लाथ मारितां दुर्जनें ।
स्तंभीं नारायण प्रकटला ॥”

तत्काळ त्या खांब्यातून सिंहमुखी नारायण बाहेर आले आणि त्यानी हिरण्यकश्यपूचा वध केला. दुसरे एक संत श्रीसावतानाळी यासंबंधात म्हणतात,

कांदामुळाभाजी, अवघी विठाबाई माझी ।
ऊस गाजर राताळू, अवघा झालासे गोपाळू ॥

संत ज्ञानेश्वर वृक्षासंबंधी लिहितात,

जो खंडावया घावो घाली । कां लावणी जयाने केली ।
दोघां एकची सावली । वृक्षू दे जैसा ॥
ना तरी इष्टुदंडु । पाळी तया गोडू ।
गाळितया कडू । नोहेचि जेव्हां ॥ (१२-२००) ॥

तुकाराम महाराज याच अर्थाने लिहितात,

शृंगघल्ली आम्हां सोईरें वनचरें । पक्षिही मुखरें आळविती ॥

संत एकनाथ महाराजांनी अ. ७ मध्ये, ३९३ व ४०३ ओव्यामध्ये वृक्षाची महती वर्णन केली आहे. श्रीमत् भागवत दशमस्कंध अ. २२ मध्येही वृक्षाचे महत्त्व वर्णन केले आहे,

एतावज्जन्मसाफल्यं । देहिनामिहदेहिषु ।
प्राणरथीर्धिया वाचा । श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

वृक्ष ज्याप्रमाणे फळे, पुष्पे, साली, मुळे वगैरे आपली संपत्ति परोपकारार्थ रचून ठेवतात, त्याप्रमाणे महात्मे लोक आपली प्राणसंपत्ति, बुद्धि व वाणी सर्व जगाच्या हितार्थ अर्पण करतात.
(प्रसाद, ऑक्टोबर १९६४)

मानवप्राणी वृक्षदेवताचे पूजन का करतात, यासंबंधी एका म्हातऱ्याने मार्मिक विवेचन केलेले आहे. अतिप्राचीन काळी देव मानवावरोबर चालत-चालत असत. पण देव आणि दैत्य यांच्या युद्धप्रसंगी, दैत्यांना देव अनुकूल असल्याने युद्धामध्ये त्यांचा जय झाला आणि देवांना पळता भुई थोडी झाली आपल्या प्राणाचा बचाव करण्यासाठी त्यांनी आपले रूपांतर वृक्षामध्ये करून घेतले, ते येणेप्रमाणे—

विष्णु—पिंपळ, ब्रह्मदेव—पळस, सदाशिव—वटवृक्ष, शक्तिदेवी—आमळी; श्रीगुरु—औदुंबर, शंकर—पेलवृक्ष, इंद्र—अमरा, सरमादेवी—शमी, इ० इ०.

मंगलकार्यप्रसंगी मानव आपल्या पितरांचे ज्याप्रमाणे आवाहन करतो, तसे देवांचेही करीत असे. पण त्यांचे रूपांतर वृक्षामध्ये झाल्यावर, मानव त्या वृक्षानाच आवाहन करू लागला व त्याचे पूजन सुरू झाले. त्या वेळी सुरू झालेले पूजन सांप्रतही प्रचलित आहे.

(आत्मज्ञान ग्रंथ, ले. वि. ना. पावसरकर)

या सर्वांचे तात्पर्य एकच की, सर्वत्र समदृष्टीने पहाणाऱ्याला वृक्षवेलीमध्ये सुद्धा परमात्म्याचे स्वरूप दिसते आणि म्हणूनच काही वृक्षांचे पूजन केले जाते. वृक्षादिकाना आत्मा आहे, जीवात्मा आहे, हे बगूसारख्या अनेक दार्शनिकांनी सिद्ध केलेले आहे. तसेच मनूसारख्या प्राचीन ऋषींनी आपल्या धर्मग्रंथांमध्ये प्रतिपादिले आहे (१-४९) की, मानवाला ज्याप्रमाणे राहण्यास घराची आवश्यकता असते तद्वतच तीर्थंगू योनीतील प्राणिमात्रांना त्याची जरूरी असते आणि ते वृक्षाच्या आश्रयाने राहातात. सर्पादि प्राणी वृक्षाच्या मुळाच्या आश्रयाने तर पशुपक्षी पाझार घरटी बांधून राहातात. खेडेगावी तर भव्य वृक्षाचा उपयोग सभागृह जगवा श्रीठागणाप्रमाणे होतो. खेड्या कोणत्याही आत्म्याची आराधना भक्तिभावाने केल्यास, एकनिष्ठपणे त्याची सेवा केल्यास इच्छित फलप्राप्ति होतेच, असाच भक्ताचा अनुभव आहे. पापाणमूर्तांमधील देव जर भक्तीने वश करता येतो तर मग आत्मा असलेल्या वृक्षादिकामधून तो वश करून घेणे सुलभ का नसावे बरे? आपण याची काही उदाहरणेच पाहू.

(अ) आग्रशकराचार्यांची माता आर्यंबा पुत्रसंतान नसल्यामुळे अतिशय दुःखी होती तिचे मुले होण्याचे बंधन उठून गेले होते अशा वेळी कोणा साधूच्या उपदेशाप्रमाणे तिने अश्वत्थाची सेवा केली आणि त्याचे फल म्हणून आग्रशकराचार्यांसारखे सुपुत्ररत्न तिला प्राप्त झाले.

(आ) लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या मातेने अश्वत्थ व सूर्य यांची खडतर उपासना केल्यानंतर असा सुपुत्र तिच्या पोटी जन्माला आला.

(६) गुरुचरित्रे पोथीमध्ये असा एक कथामाग आहे की, गुरुच्या आठ प्रमाणे एका वध्येने प्रतिदिनी शुष्क अश्वत्याला पाणी घादून प्रतिदिनी त्याची सेवा केल्यानर तिला पुत्रलाम झाला

(६) आपला परागदा पती परत यावा म्हणून शानेश्वराची माता अश्व त्याला प्रदक्षिणा घालीत असे आर्य स्त्रिया अनेक देवतांची पूजा करतात प्रत्येक देवतेची प्रिय वनस्पति त्या त्या देवतेला अर्पण करण्याचा प्रघात आहे पूजा विधीमध्ये काही वनस्पतींचा समावेश चाल्दाबरोबर त्यांना महत्त्व प्राप्त झाले आणि क्वचित् त्यांचेही पूजनही होऊ लागले उदाहरणार्थ, भगवान शंकर त्रिवेण्वर कमळ व धोतरा फूल, विष्णु-तुळस गणपति-दूर्वाकुर व शमा, हनुमान-ईर्षी फुले व पाने, शक्तिदेवता-लाल फुले शिवाय काही वृक्षामध्ये देवतांचे निवासस्थान असते अशी श्रद्धा असल्याने त्यांनाही देवत्व प्राप्त झाले जसे औदुमब्याच्या ठिकाणी गुरु दत्तात्रयाचा निवास असतो वडाच्या ठिकाणी भगवान विष्णूचा वास असतो अश्वत्याच्या ठिकाणी ब्रह्मा विष्णु महेश आणि लक्ष्मी व तिची बहीण जलक्ष्मी यांचा वास असतो, वगैरे वगैरे अमृतमयनानून निर्माण झाल्या मुळे आणि स्वर्गासारखे निवासस्थान असल्यामुळे पारिजातकासारख्याला देवत्व प्राप्त झाले निंबवृक्ष हा सुद्धा पूर्वाचा स्वर्गाचा वृक्ष झाल्यामुळे भूतलानर आला, म्हणून त्याला महत्त्व प्राप्त झाले

यो देव ओपधीषु, यो वनस्पतिषु, तस्मै देवाय नमो नम ॥

मावार्थ असा की, जो परमात्मा भगवान्, ज्ञानाच्या अक्षरूपाने आहे, सर्व वनस्पतींमध्ये अक्षरूपाने आहे, त्याला माझा नमस्कार असो

ईश्वरानर पूर्ण श्रद्धा ठेवून रोग बरे करण्याची रीत फक्त भारतात आहे, असेच नाही पाश्चिमात्यही तसे करतात पतञ्जलीने ईश्वरप्राणिधानाचा फायदा कसा सांगितला आहे तो पहा—

तत प्रत्यक् चेतनागमोऽप्युत्तराया भावश्च ॥

त्या ईश्वर प्राणिधानापासून आमज्ञान व मित्राचा नाग होतो तेव्हा या सूत्रावर जे रोगी विश्वास ठेवतील, त्यांच्या रोगाचे परिमार्जन ईश्वरानरील प्रगाढ श्रद्धेनेच होईल पापाणाची नृति तयार करून जर आपण त्यावर विश्वास ठेवला, तर त्यामध्ये असणारा इश्वरी अक्ष मानवाचे रोग निवारण करतो, तर कृत्र्यासारखे चेतन पदार्थातील इश्वरी अग्न निश्चयानेच रोगाचे निवारण करील, जसा या सूत्राचा भावार्थ आहे वृक्षादिकांच्या ठिकाणी देव व आहे, असे आपला आर्यधर्म सांगतो आणि म्हणूनच त्याचे पूजन केले जाते देवावर विश्वास ठेवून राहो

झोपले आणि सकाळी उठल्यावर रोगाचे निवारण झाले नाही असे कोणी म्हणू लागला, तर त्याला उत्तर असे की, परमेश्वर हा काही कुणाचा चाकर नव्हे की, रोग्याच्या मागे स्मरण केल्याबरोबर अमृतकुंभ घेऊन धावेले. ईश्वराचे प्रेमात, सेवेत जितके लीन व्हावे, अहंकाराचा त्याग करावा आणि सर्व भरवंसा त्याज्य ठाकावा, त्या प्रमाणात रोगाचे प्रमाण कमी कमी होते आणि शेवटी ते शिथळ उरतच नाही. केवळ सद्बृत्तीने वागले असताही रोग नाश होतो, असे चरकाचे म्हणणे आहे.

तस्मात्पश्यन्ति पादपाः । तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥

म्हणजे वृक्ष पाहतात, वृक्ष ऐकतात, तसेच 'अंतः संज्ञा भवत्येते' म्हणजे त्यांना अंतर्ज्ञान असते, असे महाभारतकार व मनुचेही म्हणणे आहे.

(चातुर्यचंद्रोदय, ले. गुलाबराव महाराज, पृ. २३०)

हे जरी सर्व असले तरी काही वृक्षांना देवपण प्राप्त होण्याचे कारण म्हणजे त्यांतील रासायनिक गुण हे होय. प्रत्येक वनस्पतीमध्ये कोणताना कोणता तरी रासायनिक गुण असतोच असतो. पूर्वीच्या सुभुत, चरक यांसारख्या भारतीय संशोधकांनी आणि पाश्चिमात्य संशोधकांनी यासंबंधीचे आपले अनुभव नमूद करून ठेवले असून ते मंथरूपाने आज उपलब्ध आहेत. वृक्षांना जीवन असते हे एकदा मान्य केल्यावर आणि त्यांना देवपण वहाल केल्यावर त्यांची पाने, मुळ्या, सोडताना प्रार्थना सूक्ते अथवा मंत्र अस्तित्वात आले. भूमीतून अगर पर्णामधून आपले खाद्य घेणे आणि त्याचा शक्तिसंचय खोडानून अगर मुळानून करणे हे वृक्षांचे काम असल्याने त्यांची शक्ति संचित झालेली असते. त्यामुळे त्याचा रस अथवा मुळ्या या जास्त गुणकारी ठरतात. ब्रह्मचारी माणसाची शक्ति जशी संचित झालेली असते आणि आपल्या त्या तेजामुळे जसा तो अनेकांना आकर्षून घेऊ शकतो, तद्वतच वृक्ष आपल्या रासायनिक संचित शक्तीद्वारे मानवांची सेवा करू शकतात. मानवाची शक्ति संचित झालेली असली म्हणजे तो अनेक चमत्कार करू शकतो याचे एक उदाहरण नुकतेच माझ्या कानी आले. नागपूर येथील एक गृहस्थ रावसाहेब अमीन भेटले असता विषय निघाला. तेव्हा त्यांनी सांगितले की, 'एका ब्रह्मपुरी नावाच्या सत्पुरुषाजवळ मी इच्छा प्रकट केली की, गिरनार, माहुर, कैलास या ठिकाणी जाऊन मला त्या क्षेत्राचे दर्शन घ्यावयाचे आहे. तेव्हा त्या सत्पुरुषाने माझ्या दरीराळा नुसता स्पर्श केला आणि काही वेळ डोळे मिटून घेण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे मी डोळे मिटताच वरील तिन्ही क्षेत्रांचे संपूर्ण दर्शन मला घडले. सुमारे अर्ध्या तासाने मी डोळे उघडले. त्या अर्ध्या तासात त्या तिन्ही क्षेत्रांची सर्व स्थळे मी पाहून घेतली.' काही काळानंतर हे रावसाहेब प्रत्यक्ष गिरनार व माहुरगड या क्षेत्री गेले असता जो

देखावा त्यांनी त्या सपुरुषाच्या कृपाप्रसादाने पाहिलेला होता तसाच त्यांना तेथे आढळला त्या एका सत्पुरुषाच्या शक्तिसचयामुळे आणि त्याच्या त्या लवमात्र स्पर्शामुळे दुसऱ्याला इतकी दिव्यदृष्टि या विसाव्या घातकातही येऊ शकते हे आश्चर्यच नव्हे काय ?

याप्रमाणेच वृक्ष आपली शक्ति सचित करून रासायनिक रूपाने मानवाच्या उपयोगी पडतात म्हणून त्यांना महत्त्व प्राप्त झालेले आहे वृक्षाची ही रासायनिक प्रिया जरी सर्वकाळ जायत असली तरी काही निवृत्तित काळवेळी ती जास्त प्रभावी असते असे अनुभवास येते जसे सर्पदंशावर उपाय म्हणून एखाद्या कण्हेर वृक्षाची मुळी उपयोगी पडत असेल तर ती अमक्या वेळी, अमक्या दिवशी, अमूक एका तिथीनक्षत्रावरच वाढलेली असली पाहिजे तरच ती गुणकारी ठरते, एरवी नाही. तुळशीच्या रसाची प्रक्रिया पाण्यावर केली असता तो गाढून त्याचे पारबलिंग तयार होते पण त्याला पादरी तुळस अथवा हिरवी तुळस चालत नाही, कुणतुळसच हवी पुढा ती सावलीत वाढलेली नसावी, अमूक ऋतूमधील नसावी, इत्यादि बंधने आहेतच कारण उघडच आहे की, त्या त्या कालमानाची प्रक्रिया त्या त्या वृक्षाने झाल्यामुळे त्याचा रासायनिक उपयोग विवक्षित वस्तु घडविण्याच्या कामी होतो तेव्हा वृक्ष वेळींची रासायनिक प्रक्रिया पाहतांना आयुर्वेदीशास्त्राप्रमाणे तो कधी होते व त्याचा जास्तीतजास्त उपयोग कसा करून घेता येईल हे सद्यो धकाने पाहिले पाहिजे

या वनस्पति शास्त्राचे प्रामुख्याने तीन भाग पडतात ते म्हणजे वर्गीकरण, जीवनक्रियाविज्ञान, व शरीर विज्ञान हे होत शरीरविज्ञानाचे बाह्यशरीरविज्ञान व अंतःशरीर विज्ञान असे दोन उपविभाग पडतात जीवनक्रियाविषयक इतिहास सद्योचिताना शेण, कुजट माती, विठा, माती, माखळी, राल इत्यादींचा उपयोग वनस्पतींच्या वाढीवर व सुफलत्वर वसा होतो, हे शोधून काढलेले आहे तसेच वनस्पतींची पुनरुत्पत्ति, पोषण, भूमीतून जलाचे व अन्नाचे शोषण, आत शोषलेल्या जलाचे चलनचलन व त्याच्या एकूण इद्रियाची हालचाल हे विषय येतात तसेच त्याच्या लिंगमेदाचाही विचार केलेला आहे हवेतील कार्बन डायऑक्साइड वायूचे पानाद्वारे शोषण करून सूर्यप्रकाशाखाली त्याचे पृथक्करण करून ऑक्सिजन तेवढा बाहेर सोडणे हे त्याचे कार्य मानवी जीवनाच्या दृष्टीने उत्कृष्टच समजले जाते वनस्पतींचे फळ व बीज याचे सबंध प्राचीन ऋषींना ज्ञात होते पुढे व फळे याचे प्रकार एकदल की, द्विदल याची प्राचीन ऋषींना माहिती होती यासाठीच 'वेदल वनस्पति' हा शब्दप्रयोग त्यांना माहिती होता (बृहद्योग यमिष्ठार) अमुर नष्ट झाला तर पल्लवोत्पत्ति होत नाही पण शाखापञ्च यांचा नाश झाला तरी अमुरापासून त्याची पुनरोत्पत्ति होऊ शकते त्याचे ज्ञान त्यांना होते

उदेति पूर्वं कुसुमं फलं ।

हे तत्त्व त्यांना माहिती होते.

“वेळूडू जसे आपले सारे बेटच्या बेट नाश करून टाकणारे बीज धारण करतो त्याप्रमाणे या धृतराष्ट्र दुर्योधनाने महाभयंकर बर उत्पन्न होणाऱ्या द्यूताचा अंगीकार केलेला आहे.”

(समापर्व— त्रिदुरकृत दुर्योधननिर्भर्तृना)

म्हणजे बीजातील स्फोटक शक्तीचेही आपल्या पूर्वजाना ज्ञान होते.

काही वनस्पति स पुष्पवर्गीतील तर काही वनस्पति अपुष्प वर्गातील असतात. पहिल्या प्रकारात केव्हातरी फुलापासून फळ व बीज निर्माण होते; परंतु दुसऱ्या प्रकारात केव्हाही निर्माण होत नाही. पहिल्या प्रकारात अथोनिज अथवा नम्रबीज आणि योनीज म्हणजे अनम्रबीज होय. पहिल्या प्रकारात आवा, वड, पिंपळ, वामूळ यांचा समावेश करता येईल. तर दुसऱ्या प्रकारात देवदार, सुरू, मोरपत्ती इत्यादींचा समावेश करता येईल. वनस्पतीची मुळे दोन प्रकारची आहेत. खरी मुळे व उपरी मुळे. खरी मुळे ही गर्भाच्या आदिमुळापासून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीने उत्पन्न झालेली असतात. उपरी मुळे अथवा याच्या वाढीला आदिमुळाला कोणताही संबंध नसतो. उदाच्या पेरपासून निघणारी मुळे अथवा बटवृक्षाच्या पारब्या या प्रकारात मोडतात. उपरी मुळात पुन्हा दोन पोटभेद आहेत. एक खोडापासून निघालेली अथवा भूगर्भातील इतर भागापासून निघालेली आणि दुसरा प्रकार म्हणजे हवेतील भागापासून उत्पन्न झालेली मुळे. जोंघळ्याच्या अथवा राजरीच्या वाटाला काही उपरी मुळे बुघ्याजवळच येतात आणि मूळवृक्षाला आधार देतात. यास्तव या प्रकारातील मुळाना आश्रयदायी मुळे म्हणतात. अनेक पेलीना फुटणारी मुळे झाडांच्या पादाचा अथवा माडवाचा आधार घेतात, असे आपण पाहतो. पळाचेही अनेक पोटभेद आहेत. जसे, शंखाकार, शकूकार गाजराप्रमाणे, मालिका कार, मध्यमांगी गोल, मुळाप्रमाणे भ्रमराकार, सलगमप्रमाणे, बुडाला चेंडूप्रमाणे चाटोळे. याचप्रमाणे, मालाकार, गोपुच्छाकार, करतलाकार इत्यादि अनेक प्रकार आहेत.

वनस्पति-संशोधकांनी बरीलप्रमाणे वृक्षाचे निरनिराळे प्रकार, त्याची खोडे, पात्रा, स्कंद, कलिका व पाकळ्या, फुलाचे व पानाचे देठ, पानाचे निरनिराळे जाकार व त्यावरील रेषांच्या प्रकाराचे विश्लेषण, फुलाचे प्रकार, त्याचे आकार व त्यातील परागाची वर्णने, स्त्री-केसर व पू-केसर प्रकाराची वर्णने, वनस्पति आणि त्याची जीवनकार्ये, त्यांना मानवणारे उष्णतामान, शुष्कदेशीय वनस्पति,

आर्द्रदेशीय वनस्पति, जलतरणक वनस्पति, पूर्णजलाच्छादित वनस्पति, प्रमाणागुळे वनस्पतींवर धडणाऱ्या अनुघटना व हरितरुणाचे महत्त्व इत्यादि बाबतीत संशोधन करून त्याचे विश्लेषण केलेले आहे आणि तत्समधीच्या मध्यामध्ये ते नोंदवून ठेवलेले आहे

ॲरिस्टॉटल (ख्रिस्तपूर्व ३८४ ते ३२२) व त्याचा शिष्य थिओफ्रास्टस् याचे याबाबतीतील संशोधन आज समजले जाते त्यानंतर पंधराव्या शतकात प्लिनीचे ' निसर्गाचा वृत्तांत ', आल्बर्टचे ' आरोग्य विज्ञान ', वुन्फेल, लिओनार्ड यांच्यासारखे जर्मन संशोधक कुशुचा सन १५४२ मधील ५०० वनस्पतींची माहिती ग्रंथ, सन १६२३ मधील बौहिनचा ग्रंथ इत्यादींद्वारे बरेच संशोधन झाले पौर्णिमेच्या ग्रंथात ६००० वनस्पतींचा अभ्यास केलेला आहे या शास्त्राचा अभ्यास करण्यास त्याला एक खास उद्यान तयार कराने लागले जशा तऱ्हेचे पहिले उद्यान सन १५४२ साली पादुआ शहरात तयार करण्यात आले होते यथानुक्रमे यथानुसृत वनस्पतींची चिन देण्याची प्रथा सुरू झाली पौर्णिमेच्या ' प्रोडोमॉस बोटॅनिक ' या मध्यामध्ये तर गृध्राच्या मुळाचा आकार, बुध्याचा आकार, उंची, पानाच्या आकृति, फुले, फळे, याची सविस्तर वर्णने आलेली आहेत सन १५८३ साली जेडू सेलनियसो याने ' डि प्लांटिस लिब्री ' या नावाचा ग्रंथ फ्लोरेस या शहरात लिहिला व तो १५ भागांत प्रसिद्ध केला त्याचप्रमाणे जोरिम जग (सन १५८७), रॉबर्ट मॉरिसन (सन १६२०), ऑगस्टस रॅशमन (सन १६५२), जोसेफ गार्डनर (सन १७३२), ऑगस्टिन कौडेल (सन १७७८) इत्यादि अनेक पाश्चिमात्य संशोधकांनी या विषयावर ग्रंथनिर्मित केलेली आहे

तसे पाहताच गळे तर भारतात वनस्पतिशास्त्राचा अभ्यास अतिप्राचीन काळापासून चालू आहे कारण जाश्विनीकुमार, ब्रह्मदेव यांनी देखील या शास्त्रातून थोडासा अभ्यास केलेला होता असे पुराणातच म्हटलेले आहे

नद्या स्मृत्वा युऽपोवेद प्रजापतिमाजिमहत् ।

सोऽग्निना तौ सहस्राक्ष सोऽग्निपुत्रादिकान्मुनीन् ॥

याचा इत्यर्थ असा की, मित्राची पुनरुत्पत्ति झाल्यावर ब्रह्मदेवाने आयुर्वेदाची आढवण केली आणि तो प्रजापतीला सांगितला त्याने तो आश्विनी कुमाराना दिला त्यानी तो इद्राला सांगितला आणि इद्राने तो अग्निपुत्र, अग्निवेश, वासप, गार्ग्य, हरित इत्यादि ऋषींना दिला त्यानंतर पुढे भूतलावर त्याचा प्रसार चालू झाला चरकसंहिता अथवा सुश्रुतसंहिता ही अग्निवेशानेच सनपूर्व सुमारे दोनसहस्र वर्षे तयार केलेली आहे इतके हे शास्त्र भारतामध्ये प्राचीन आहे.

भारताचे एक सुपुत्र संशोधक जगदीशचंद्र बोस यांनी वनस्पतीनामुद्धा मनुष्यप्राण्याप्रमाणे जीवन आणि भावना असतात, असे पार पूर्वी सांगितलेले आहे. पण त्या वेळी पाश्चात्य संशोधकांनी या शोधाकडे विशेष लक्ष दिले नव्हते.

परंतु वॅनडामधील आधुनिक संशोधक यांनी वरील सूत्र ध्यानात ठेवून पुढील प्रयोग करून असे सिद्ध केले आहे की, वनस्पति ही संगीताने लुब्ध होतात. एवढेच नव्हे तर त्या संगीताचा त्यांच्या वाढीला व फलोत्पादनाला उत्तम परिणाम होतो. या संशोधकाचे नाव आहे श्रीमती पॅल वेन बर्गर. सतत दोन वर्षे त्यांनी हा प्रयोग काही गव्हाच्या वियाण्यावर करून संगीताच्या सततच्या ध्वनिलहरीं-मुळे २५० ते ३०० टक्के वाढ झालेली दिसून आली. ज्यावर संगीताच्या ध्वनिलहरी नव्हत्या, त्यांची वाढ कोणत्याही प्रकारे झाली नाही. सारांश, मानवाच्या कार्यवाढीवर जसा संगीताचा परिणाम होतो, तसा वनस्पतींवरही होतो, हेच वरील प्रयोगावरून दिसून येते.

वृक्षाचे महत्त्व इतर देशांनीही मानलेले आहे आणि त्याची जपणूक करून त्यांना दीर्घायु उपलब्ध करून दिलेले आहे. भारतामध्ये अनेक ठिकाणी प्रचंड वटवृक्ष दृष्टीस पडतात आणि ते सहस्रावधि वर्षांच्या आयुष्याचे आहेत असे सांगितले जाते. गुजरात प्रांती सिद्धपूर या ठिकाणी असा प्रचंड वृक्ष आहे की, ज्याच्या छायेखाली एखाद्या सेव्याचा तळ पडू शकेल. कलकत्ता शहरातील घोटॅनिकल उद्यानातील वटवृक्षाचा विस्तार ११४० चौरस फूट असून खोडाचा विस्तार ५१ फूट आहे. त्याच्या ७४६ पारंग्या भूगर्भात घुसल्या असून ती प्रत्यक्षतः खोदेच वनलेली आहेत व वृक्षाची आवश्यकते झालेली आहेत. तो वटवृक्ष तीनशे वर्षांपूर्वीचा असावा असे म्हणतात. भारतामध्ये देवदार वृक्ष सुमारे १०० फुटापर्यंत उंच आढळतात, परंतु विस्तारामध्ये ते वटवृक्षाची बरोबरी करू शकत नाहीत.

भारतामध्ये ज्याप्रमाणे प्रचंड वृक्ष आहेत, तसे ते इतर देशांतही आढळतात. अमेरिका देशात कॉलिफोर्निया येथे प्रचंड वृक्षराजांचा एक मोठा पट्टा आहे. सेकोश्या या नावाचे प्रचंड वृक्ष तेथे वाढतात. त्यांच्या दोन जाती आहेत. नेव्हाडा पर्वतावर चार हजार फूट उंचीवरही हे वृक्ष आढळतात. या वृक्षाचे आयुष्य साडे तीन हजार वर्षांपर्यंत असू शकते. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, पहिला पन्नास वर्षांचा काळ लोटल्यावर मग या वृक्षाची वाढ जोरात होते. त्याच वेळी २५० फूट उंच असणाऱ्या वृक्षाची उंची आणखी पन्नास-साठ फुटाने वाढते. त्याच्या एका फांदीची लांबीच सुमारे १५० फुटापर्यंत असते. बुंध्याजवळ

खोडाचा व्यास ४० फूट व परीप १२० फूट असून यजन अंदाजे १५०० टनापर्यंत भरते, असे जादवून आले आहे. मेक्सिको येथे एका वृक्षाचा परीप १५४ फूट असून तो सुमारे सहा सहस्र वर्षांपूर्वीचा असावा, असे जाणकारांचे मत आहे. ऑस्ट्रेलियामध्ये एक प्रचंड वृक्ष ४९५ फूट उंचीचा असून त्याच्या खोडाचा व्यास ५० फूट आहे. त्याचे आयुर्मान चार सहस्र वर्षांपूर्वीचे असावे असे म्हणतात. सरकारी खात्यातर्फे त्याच्या खोडातून आरपार भोक पाडून एक बोगदा तयार केला असून प्रवासी लोक गमत म्हणून डोंगरामधील बोगद्याप्रमाणे त्यातून इकडून तिकडे हिंडतात.

पश्चिम जर्मनीमध्ये आन्फर शॉसेन भागात एक महान पुरातन वृक्ष आहे. त्याचे आयुष्य किमान एक सहस्र वर्षांपूर्वीचे आहे असे मानले जाते. त्याच्या खोडाचा परीप १२ मीटर (सुमारे ४० फूट) एवढा प्रचंड आहे. या देशात हा वृक्ष म्हणजे बोधी वृक्षाप्रमाणे मानतात. याचे कारण असे की, बुद्धाप्रमाणे याच्या छायेखाली अनेक तपस्वीचे ध्यान-चिंतन तेथे प्रत्यक्ष करीत असतात. जगातील इतर भागातून ज्ञानी माणसे येथे येऊन चिंतन करतात, त्यामुळे ज्ञानाची वृद्धि होते असे मानले जाते. प्राचीन काळी या ठिकाणी ग्रामपंचायत भरत असे, आणि त्याचे रूपांतर तेथे एका पळीमध्ये झाले असून, त्यावर बसून चिंतन चालते. सरकारी निसर्गसौंदर्य संरक्षण समिति या पुरातन वृक्षाचे संरक्षण करते. त्यामुळे कोणाला पाने कुलेही तोडता येत नाहीत.

(केसरी, पुणे २०-९-१९६४)

वृक्ष हे दैवत मानून त्याची पूजा फक्त भारतातच केली जाते असे नाही. इतर देशातही ती होते. युरोपातील 'होली ओक' हा वृक्ष हेच दर्शवितो. 'त्रिशोपत' वन्यजमाती या वृक्षपूजकच आहेत. ज्याप्रमाणे पंचमहाभूतात्मक देवतांची पूजा या जमाती करतात, तद्वतच निसर्गाचे उपासक म्हणून वृक्षाची पूजा करतात. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे वारली, दुवळी, गोंड, जदिया या वन्यजमाती वृक्षपूजक आहेत. त्याचप्रमाणे आफ्रिका खंडातील दाट अरण्यात राहणाऱ्या छोट्या वन्यजमातीसारख्या जाती देखील वृक्षाची पूजा करतात. देवतांची अगर भूत-खेतांची राहणी या वृक्षार असे, असे मानल्यामुळे कदाचित् ही वृक्षपूजा होत असावी. मिनां व प्रायसेनियन संस्कृतींचे जे अरशेष मिळाले आहेत, त्यावरून त्या काळी वृक्षपूजा होत असावी असे दिसते. कोसोस या ठिकाणी या संस्कृतीचे जे शिक्के मिळाले आहेत, त्यावरून असे दिसते की, वनदेवी 'मातर डोलोरोसा' हिचे स्थान परंतावर असावे. तिच्या आजुसज्जा अजीर, ताड इत्यादी वृक्षांची लागवड केलेली असे. तसेच काही मूर्तीच्या ठिकाणी वन्य पशु, कुत्री, बैल,

मेंढ्या, सिंह इत्यादि प्राणी दाखविलेले आहेत. त्याप्रमाणे त्याचीही पूजा होत असावी असे अनुमान काढले जाते.

(Mother Goddess by E. O. James, Page 128)

वृक्षांतील रासायनिक गुणामुळे त्याचे महत्त्व वाढले असे आपण वर म्हटले आहे, ते कसे सत्य आहे याची मीमांसा आपण वृक्षार्चा काही उदाहरणे घेऊन पाहू या. सर्वच वनस्पतींचा विचार या ठिकाणी आपल्याला करावयाचा नसून त्यातील काही महत्त्वाच्या घटकांचा विचार येथे वृक्षदेवता दिग्दर्शनार्थ करावयाचा आहे. त्याचा विचार करताना वृक्षाचे रासायनिक गुणधर्म व धार्मिक ग्रंथांतील दैवत म्हणून त्याला मिळालेले गुणधर्म याची सांगड घालून वृक्षाचा उपयुक्तपणा येथे दाखवायचा आहे.

(१) अश्वत्थ

मगवान् श्रीकृष्ण गीतेमध्ये निभूतियोग कथन करताना सांगतात की,

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

म्हणजे वृक्षामध्ये माझे अस्तित्व अश्वत्थ वृक्षामध्ये असते, यास्तव तो वृक्ष श्रेष्ठ होय.

अश्वत्थ म्हणजे पिंपळाचे झाड होय. 'मुळात पाणी शिंपडल्यावर जे दुसऱ्या दिवसापर्यंत राहात नाही असा वृक्ष म्हणजे अश्वत्थ. अश्वत्थाची दुसरी एक उपपत्ति तैत्तिरीय ब्राह्मणात दिलेली आहे. ती अशी की, एकदा अग्नि देवापासून निघाला आणि अश्वरूप धारण करून एक वर्षपर्यंत एका वृक्षाने राहिला, म्हणून त्या वृक्षाला अश्वत्थ असे नाव मिळाले. या वृक्षाच्या उत्पत्तीची कथा, 'कथाकल्पतरु' या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे.

रामाने रावणाची दहा मस्तके तोडल्यावर ती ब्रह्महत्या बनून रामाला छळ लागली. रामचंद्रानी मौन व्रत धारण करून ती शिरे जाळून टाकली आणि आपल्या प्रजेलाही मौन धारण करावयाची आज्ञा दिली. त्याचा परिणाम असा झाला की, राज्यातील वेदघोष बंद पडला आणि त्यामुळे सर्व राज्यावर अवकळा पसरली. ब्रह्मदेवाला हे सहन झाले नाही व त्याने श्रीरामचंद्रांना त्याच्या या कृत्याचे दुष्परिणाम दाखविण्याचे ठरविले. त्या कामी त्याने शिवशंकर व विष्णु यांचेही साहाय्य घेतले. ब्रह्मदेव स्वतः अश्वत्थ बनले आणि आपल्या शालामधून ते वेदघोष करू लागले. अर्थात् प्रजाजनांची तोंडे बंद असता अश्वत्थ वेदघोष करतो, हे पाहून ते हसू लागले. ते आपल्यालाच हसत आहेत असे समजून रामचंद्रांना भयंकर क्रोध आला हाती बाण घेऊन तो आपल्यावर सोडणार इतक्यात, रामाच्या बाणाने अश्वत्थरूपी ब्रह्मदेवाचे काही प्रेवार्ड होईल या

भीतीने शिव व विष्णु धाबरले आणि ते रामचंद्रापुढे उभे टाकले अशा वेळी त्या ठिकाणी देवाना पाहून रामचंद्राना आश्चर्य वाटले व प्रकट होण्याचे कारण निवेदन करण्याची भिन्ती केली मग देवानी सर्व खुलासा केल्यावर नारदमुनींनी लोकाना वर दिला वी, 'जो कोणी रामाची कीर्ति वर्णन करील त्याला अश्वथ सर्व पापानून मुक्त करील' तेव्हा अश्वथ हा साप्तात् ब्रह्माच होय असे मानले जाते याच कारणास्तव या वृक्षावर ब्रह्मा विष्णु-महेश यांची वसति असते असे मानतात

अश्वथ हा वेदकाळापासूनच पूजनीय वृक्ष आहे ऋग्वेदामध्ये आणि त्यानंतरच्या याज्ञयामध्ये याबद्दल अनेक उल्लेख आढळतात ऋग्वेदकाळी या वृक्षाच्या लाकडाच्या नावा वनवीत होते (१-१३५) यज्ञामध्ये अग्निमयन करण्यासाठी उत्तरारणी याच वृक्षाची करीत असत या वृक्षाला वैवाष असेही एक नाव आहे याचे कारण असे दिले जाते की, हा वृक्ष दुसऱ्या वृक्षावर आपली मुळे रुजवून मूळ वृक्षाची पालेमुळे नाहीशी करतो (अथर्व०, १-६) याची फळं मधुर असून पक्षीगण ती खातो अश्वथ हे देवसदनही मानलेले आहे

वेदपूर्वकाळी भारतात सिंधुसंस्कृति नादत होती त्या संस्कृतीमध्ये अश्वत्याला निर्मितीचे प्रतीक मानले दिसते त्या ठिकाणी सापडलेल्या एका मुद्रेवर एक देवता अश्वथाच्या दोन पात्रांमध्ये उभी आहे, असे एक चित्र होते दुसऱ्या एका मुद्रेवर पिंपळाचे एक रोप वर येत असून दोन, एकूण देवता त्याला लपेटून त्या रोपट्याच रक्षण करात आहेत असे दृश्य होते महिषमुंड ही सिंधुजनांची एक श्रेष्ठ देवता असून ती अश्वथनिवासिनी होती ही महिषमुंड देवता त्या संस्कृतीमधील खणिकेला दिसते वैदिक प्रजापतीचे ते पूर्वकालीन स्वरूप असून अश्वत्याच्या मुळातून फुटलेल्या दोन शाखासमान-रोमन लिपीतील 'व्ही' प्रमाणे-सिंधुसंस्कृतीचा मुख्य प्रतीक होते ऋग्वेदामध्ये अश्वत्याला यम व पितर यांचे निवासस्थान मानलेले आहे आणि म्हणूनच गयेसारखा पवित्र तीर्थक्षेत्री अश्वत्याच्या मुळाजवळ पिंडदान करण्याचा रूढी पडली असावी भगवान् बुद्धाला ज्या वृक्षाला साप्तात्कार झाला तो वृक्षदेखील एक अश्वथच होता मृतात्म्याला स्वर्गलोकी वाटेवर मुससावी भिळाव्यात म्हणून याच वृक्षार पाण्याने भरलेले एक भाचे काही दिवस टागून ठेवतात या वृक्षाची पाने हातात घेऊन त्याचा चोळामोळा करीत खोटा आळ आलेला मनुष्य शपथ घेतो की, 'मी जर दोरी असेन तर ही वृक्षदेवता या पानांप्रमाणे माझ्या जीमितीचा चोळामोळा करो' सर्व पुराणानून या वृक्षाला अतिशय महत्त्व दिलेले आहे चातुर्मासमाहात्म्य, कार्तिक व श्रावणमाहात्म्य, वतरात्र, व्रतकौमुदी इत्यादी ग्रंथांनून याचे सविस्तर चर्चण मिळते

श्रीमत् भागवतामध्ये उद्देशी पुरवचा जाग्यानात, रात्राला सोडून जाताना आपली भेट म्हणून उद्देशीने रात्राला एक थाळी दिली आणि स्मरण होऊन मन स्तान बांदला तर तिचे दर्शन तेत यात्रा शांत होईल असे सांगितले. राजाने ती थाळी वनातच ठेऊन दिली आणि राजमाट्यात परत आला. 'स्थालीन् न्यम्य वने गत्वा ॥' गढी दिवसाने पुन्हा वनात आल्यावर, स्थालीच्या ठिकाणी त्याला जवळच व शमी वृक्ष एकमेकात गुरफटलेले आढळून आले.

स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं मिलिष्य स ।

पुढे या चोड वृक्षापासून राजाने जमणी तयार करून, अग्निमथन केव्यावर जो अग्नि निघाला, त्याला 'पुरवचन अग्नि' असे पारिभाषिक नाव प्राप्त झाले. (श्रीमत् भागवत, ९।१४।४४).

पद्मपुराणात या वृक्षाच्या मातात्म्याबद्दल खालीलप्रमाणे एक कथा आली आहे. धनजय नावाचा एक विष्णुभक्त ब्राह्मण होता. त्याची सत्त्वपरीक्षा पाहण्याच्या हेतूने भगवान् श्रीविष्णूंनी त्याला अतिशय दरिद्री केले. एका कवीने दारिद्र्याचे वर्णन करताना म्हटलेच आहे की,

निर्द्रव्या पुण्या न बंधुजनही संबोधिले मानिती ।
त्यांचे जे प्रिय मित्र तेही फिरती आपत्तिही भोगिती ॥

याप्रमाणे त्याचा दारिद्र्याबद्दल प्राप्त होताच त्याच्या आसेटानी त्याचा त्याग केला. स्वकीयजनही त्याला विचारलीनाडे झाले. थडीच्या दिवसात तो लाकडाची दोफोटी पेटवून घटीपासून आपले सन्मरण करी. कारण विचान्याच्या अगार पाररायला एक सधे चिरगुट्टी नव्हते. दोफोटीमाठी लागू जमनीत जसता त्याने एवढा नमळत अश्वत्थानी पायी तोटली. त्याचक्षणी भगवान् विष्णु ब्राह्मणरूपाने त्या स्थळी प्रकट झाले आणि त्याला म्हणाले, 'तू विपळार कुन्हाट मारलीस त्यामुळे माझ्या सर्वांगार जगमा झाला असेल.' त्या विष्णुरूपी ब्राह्मणाच्या त्या जगमा पाहून धनजयास अतिशय दुःख झाले आणि या वृक्षाचे प्रायश्चित्त म्हणून स्वतःचे मस्तक कुन्हाटीने तोटण्यास तो सिद्ध झाला. तत्तद्दिवसे पातर न लागाने म्हणून विष्णु आपल्या मूळ स्वरूपात प्रकट होऊन त्याला म्हणाले, 'तू नित्य अश्वत्थाची पूजा करीत जा, म्हणजे तू पावन होशील. त्यातच तुझे दित जाई.' त्या दिवसापासून तो नित्यनेमाने अश्वत्थपूजा करू लागला. त्यामुळे कुन्हेराने त्याच्यावर कृपादृष्टि केव्याने लग्नी त्याची दासी बनली.

(त्रियासुट, नव्याय पाराशर)

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राजा ब्रह्मवर्णकः ।

अश्वत्थः पूजितो येन सर्वं संपूजितं भवेत् ॥

अश्वत्थ हा सर्व वृक्षांचा राजा असून तो ब्राह्मणवर्णांचा आहे. ज्याने अश्वत्थाची पूजा केली, त्याने सर्व काही पूजन केले असे मानले जाते. हा वृक्ष प्रथम सृष्टिकर्त्या प्रजापतीचे प्रतीक होता, पण पुढे तो विष्णुरूप मानला गेला. विवाहानंतर कन्येला वैधव्य प्राप्त होऊ नये म्हणून प्रथम तिचा अश्वत्थावरोंवर विवाह करावा असे संस्कारप्रकाश ग्रंथात सांगितले आहे. या वेळी विष्णुप्रतिमेची पूजा अश्वत्थमुळाजवळ करून प्रतिमा ब्राह्मणाला दान करावी. संततिप्राप्तीसाठी आर्थ स्त्रिया या वृक्षाला प्रदक्षिणा घालण्याचा नेम करून त्याला प्रसन्न करून घेतात. पूजन करण्यापूर्वी स्त्रिया अश्वत्थाला सूत गुंडाळतात आणि ही रुढि पुरातन आहे.

मुद्रसिद्ध लेखिका श्रीमती दुर्गा मागवत यांनी या प्रथेचे मूळ शोधताना पुढीलप्रमाणे एक कथा दिली आहे. खोडियाळ व पिंपळाज या नावाच्या दोन देवकन्या होत्या. तहान-भूक कधी असते हे पाहण्यास त्या भूतलावर आल्या व विंध्य पर्वतावर वड आणि पिंपळ यांच्या स्वरूपात स्थिर झाल्या. शेतीच्या कामास प्रारंभ करतेवेळी तेथील देवकन्यांनी त्यांना नरमांस व पाणी यांचा नैवेद्य समर्पण केला. तो खाऊनच की काय पुढे पुढे त्यांना तहान व भूक लागू लागली. नित्य खावयास मिळविे म्हणून त्या मानवांच्या अंकित झाल्या. खावयास मिळत गेल्याने त्यांची भूकही वाढली. कालांतराने त्यांना खावयास नरमांसच मिळेल. वास्तव माणसांनी त्यांना उस व गहू खावयास दिले. खोडियाळ त्या खाण्याने तृप्त झाली, परंतु पिंपळाज मात्र नरवळीसाठी अडून बसली. आपल्याला नरमांस खावयास मिळविे म्हणून तिने निरनिराळे रोग उत्पन्न केले आणि त्यायोगे नरमांस मिळविले. आपल्या यष्टिणींचे हे क्रूर कृत्य खोडियाळला अजिबात आवडले नाही. तिला मानवजातीची दया आली. एके रात्री तिने पिंपळाजला दोरीने बांधून ठेवून तिच्या क्रूरतेला बांध घालण्याचा प्रयत्न केला. पिंपळाज गयावया करू लागली. खोडियाळ तिला म्हणाली की, 'तू जेवढे नरवळी आनर्पयित घेतले आहेस तेवढे परत करशील तर तुला सोडते. तू तसे केलेस तरच मानव तुझी परत पूजा करू लागतील.' पिंपळाजने हे तिचे म्हणणे कबूल केले. तेव्हापासून पिंपळदेवता आपण घेतलेले वळी स्त्रियांनी तिची आराधना केल्यास पुत्ररूपाने परत देते. ज्याप्रमाणे खोडियाळने तिला बांधून ठेवले त्याप्रमाणे पूजनापूर्वी स्त्रियांनीही त्या वृक्षदेवतेला बांधून ठेवण्याची रुढि प्रचारात ठेवली आहे.

अश्वत्थानां ब्राह्मण मानला असल्याने त्याचे उपनयनही कराने लागते. त्याचा विवाह तुळशीमरोर लावतात. स्नान विधीमध्ये याच वृक्षाच्या समिधा वापरतात. तसेच गृह्यशास्त्रात गुरुमहासाठी अश्वत्थाच्या समिधा लागतात. शनिवारी सूर्योदयापूर्वी त्याचे पूजन केल्यास सतती आणि सपत्नी या दोहोंचा लाभ होतो. श्रावण मासातील शनिवारी ही पूजा विशेष फलप्रद सांगितली आहे.

या वृक्षाचे साम्य सृष्टिरूपाशी दाखविले जाते. 'ऊर्ध्वमूलमथ शाखमध्वत्य' हे गीतेतील वचन याच वृक्षाला उद्देशून लिहिलेले आहे. याच्या नागाची व्युत्पत्ति अशी — अ + श्व + त्य म्हणजे जो आज जाई तर उद्या नाही असा वृक्ष सतत परिवर्तनशीलता हा या वृक्षाचा गुणधर्म आहे. त्यामुळे सृष्टि सदैव ताजी टचटवीत असते, असे मानतात. याचे छेदन शक्य नाही कारण तो नित्य आहे, वेद्य आहे आणि याच्या ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो. ऋग्वेदात याला ब्रह्माच्या लोकातील वृक्ष म्हटला असून त्याच्या शिरणाचे मूळ वर जाई व शिरण खाली जाईत असे सांगितले आहे (१-२४-७) 'द्रामुपर्णाश्रुति' ज्या पिप्पलूक्षाचा उद्देश्य करते, ते याच वृक्षाचे फल होय (१-१६४-१२) वेदान्तच हे रूपक पुढे उपनिषदांमध्ये उतरलेले आहे. ज्याचे मूळ वर आहे आणि शाखा खाली आहेत असा हा अश्वत्थ सनातन नित्य आहे. तेच शुभ्र, तेच प्रह्व व तेच जमृत असे म्हटले आहे (कठो० ६-१)

उपनिषदांतून हे रूपक पुढे गीतेमध्ये आले (१८-१-४) साराश, परमेश्वराच्या मायेने उत्पन्न झालेले हे मिश्र म्हणजेच एक भला मोठा अश्वत्थ वृक्ष होय. साख्यशास्त्र या दृश्य सृष्टीला-म्हणजेच अश्वत्थाला- 'प्रकृतीचा विस्तार' असे म्हणते व वेदान्ती त्यालाच 'मायेचा पसारा' असे म्हणतात. अनुगीतेमध्ये यालाच प्रह्ववृक्ष व ब्रह्मवन असे म्हटलेले आहे. एका सूक्ष्म बीजापासून व्याप्रमाणे भगवान्चुमी वृक्ष बनाना तद्वत् एका अव्ययापासून हा सृष्टीरूप वृक्ष पोषावलेला आहे, अशी कल्पना करतात. प्राचीन अन्य धर्मांतही याला 'विश्ववृक्ष' हीच सजा दिलेली जाई. या वृक्षामध्ये अनेक अलौकिक औषधी गुणधर्म असल्याने आर्य लोक याला पवित्र मानतात. याचे लाकूड सरपण म्हणून जाळण्यास निषिद्ध मानलेले जाई. मार्गावर याची लागवड मुद्दाम करतात हेतु हा नाही, पापस्थाला याची दीतल, निरोगी व श्रमपरिहारक छाया मिळावी. या वृक्षाने लागेचे जंतु चागले पोसतात म्हणून त्यासाठीही याचा उपयोग करतात.

“बोधिद्वु पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशन ।”

याप्रमाणे याची नावे आहेत. याची पाने हत्ती आवडीने खातात

याचे रासायनिक गुणधर्म सालीलप्रमाणे आहेत—

“ पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मत्रणास्रजित् ।
गुरुस्तुवरको रुक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः ॥ ”

(भावकाश—लेखक भावमिश्र,)

सामान्यतः पिप्पळाचा रस कषाय आहे. त्यामुळे त्याचा निपाक कटु होतो. हा घेतल्याने मलमूत्र निःसारणाची क्रिया नाटपणे होत नाही. यातील रुक्ष गुणामुळे स्तभन अधिक होते. शीतवीर्यामुळे स्तभन व रक्तपित्तप्रसादन ही कार्ये होतात. कषाय रसाच्या प्रामुख्यामुळे रक्तपित्तशमन होते. पित्ताच्या दाढा-बरोबर क्लेद हे लक्षण असल्यास पिप्पळाच्या रसाचा उपयोग होतो. रक्तस्तभना साठी याच्या काढ्याचा अतर्थात उपयोग करतात. पूयप्रमेह व उपदश या निकारात याच्या सालीचा काढा साखर घातून देतात. याच काढ्याने उपदशाचे व्रण धुतात आणि उत्तरवृत्ती देतात. योनीमार्गामध्ये पाढरा अथवा तावडा सारखे धाग्यासाठी याची साल १ तोळा दूध घातून व साखर टाकून सकाळ-संध्याकाळ देतात. याने दुर्गंधीचा नाश होतो. योनीमुखातील व्रण काढ्याच्या प्रक्षालनाने स्वस्थ बरे होतात. योनीमार्गाचे शैथिल्य याने कमी होऊन तिचे प्राकृतिक संकोचन चाटू राहते. गर्भधारणेचा काळ असूनही तिचा राहिला तरी त्या होण्याची खोड नित्येक स्त्रियाना असते. अशा वेळी पिप्पळाची कोंबळी पाने घातून १ तोळा कल्काबरोबर जिरे व साखर घातून दुधाबरोबर रोज एक मदिनाभर पान्यास घ्यावीत. यानंतर होणाऱ्या ऋतुकाळात गर्भधारणा होते. योनि-शोदनार्थ पिप्पळाच्या पानाचा उपयोग करतात. त्यामुळे भूमि शुद्ध होते. पिप्पळाची फळे, कोंबळी पाने दुधाबरोबर सेवन केल्याने ज्वरोग्र्य कायम राहते. पिप्पळ हे एक साधे व उत्कृष्ट रसायन आहे. बुद्धीची वाढ व वाणीच्या शुद्धी-साठी लहान मुलांना पिप्पळाची पाने सगळी उठल्याबरोबर चाटण्यास घ्यावीत. यामुळे बौल्ल्यातील तोंदरेपणा नाश पावतो व वाणी शुद्ध होते. तृतीय व चतुर्थ वय याची साल ऊन पाण्यात उगाळून त्यात थोडी निरपृष्ठ घातून थंडी घालून येण्यापूर्वी तीन तास आधी घ्यावी. सालीची रात बसवाळ करून तुपासह मलम करून लग्न्यास व्रणारोपण होते. दुष्ट व्रणाच्या शुद्धीसाठी याच्या काढ्याने व्रणधारन करावे. दुष्टरोगात व प्रमेहात सालीचा काढा मध घातून देतात. सूजग्रंथीच्या वेळी याच्या सालीचा दाट लेप घालावा. यामुळे सूज उतरते व गाठ प्रायः आतच गिरते. अफूचा वैष चढल्यास याच्या सालीचा काढा पिण्यास द्यावा, अफू ताबटोत उतरते.

अश्वत्थाच्या अंगी जे उरीलप्रमाणे अनेक रासायनिक गुणधर्म आहेत.

त्याम्ळेही तो एक पूजनीय नृत्य मानला गेल्याची शक्यता नाकारता येत नाही अल्हसी देवीची कथा वाचताना आपण पाहिलेच आहे की, तिला यजमानाने घरातून घालवून पिल्यानंतर ती अश्वत्याच्या मूळाजवळ जाऊन बसली आणि रडू लागली त्या वेळी तिची लहान उशीण लक्ष्मी पतीसह तिला याच ठिकाणी भेटली. भगवानांनी तिला सांगितले की, तू याच ठिकाणी बसती करून राहावे म्हणून शनिवारी अश्वत्याची पूजा करणे चांगले. कारण त्या दिवशी लक्ष्मीचा निवास तेथे असतो पण इतर दिवशी वाईट कारण त्या दिवशी या ठिकाणी अल्हसीचा निवास असतो.

यगदेदीय क्रिया वैद्यार मद्दिन्यात अश्वत्याचे व्रत आचरतात. या व्रताचे पालन करून मद्दिनामर अश्वत्याची पूजा केल्याने सुख व शांतीचा लाभ होतो, याची कथा अशी की, शामर नावाच्या एका ब्राह्मण पण्ठाची मुलगी एकदा नदीवर स्नानाला गेली असता देवतांच्या सभायणामधून तिला हे व्रत समजले या मद्दिन्यात प्रातःकाळी विधीपूर्वक स्नान करून अश्वत्याच्या मुळाना पाणी घालून त्याच्या समोवताळाचा भागही पाण्याने शिंपून नंतर त्याला प्रदक्षिणा घालाव्यात असे केल्याने देश पितर मनुष्याची तृप्ति शमते आणि कुळाचा उद्धार होतो (निर्णय सिंधु) हेच व्रत कोणी कोणी चैत्रापासून चार मद्दिन्यांपर्यंत करतात

सिद्धाम्यश्वत्थ ते मूल मम सन्ततिवृद्धये।

अश्वत्थरूपो भगवान् प्रीयता मे जनार्दन ॥

'हे अश्वत्या, माझ्या संततिवृद्धीस्तव मी तुझे मूल शिंपित आहे या माझ्या करण्याने अश्वत्थरूपी भगवान नारायण माझ्यावर प्रसन्न होणो' याचूची स्वारी, कुष्ठारि रोग व सर्पांचे रोग यांच्या निवारणासाठी विधीपूर्वक अश्वत्थपूजा करतात (व्रतरात्र) काही ठिकाणी अश्वत्याचे मूळ गेरुने रंगवितात आणि स्वप्ति वाचन व सत्सुख झाल्यावर प्रथम त्रिणूचा व नंतर अश्वत्याची पूजा करतात पिंपळाला प्रदक्षिणा घालताना त्रिणुसहस्रनामवाचन अथवा इतर प्रिय देवतेचे चिंतन व तिचा नामोच्चार करीत करीत घालतात प्रदक्षिणेची सख्या व्रतहेतूला धरून एरु ते यारा लक्षापर्यंत असते या प्रदक्षिणा नित्य एका ठराविक सख्येने घालून पुण्या करावयाच्या असतात व्रतकाळात यम नियम व कडक ब्रह्मचर्य पाळणे लागते प्रदक्षिणाची सख्या पुरी झाल्यावर व्रताचे उत्थापन केले जाते

ऋत्विश्ववरण, धृतपायस व चरु याचे हवन, तर्पण, तीलराहीवर सुवर्णाची अश्वत्थप्रतिमा स्थापून तिचे पूजन व दान, गोप्रदान, दक्षिणा आणि ब्राह्मण सुराशिनी भोजन इत्यादि कार्यक्रम व्रतउत्थापनाच्या वेळी करावा लागतो याला

दुसरा एक पर्याय म्हणजे कार्तिक महिन्यात अश्वत्याग्याली गधा दामोदराची पूजा घालून अश्वत्याला रक्ष प्रदक्षिणा घालायच्या. दररोज रात्री जागरण, कथागीर्तन करून व्रताच्या शेवटी वरीलप्रमाणे उद्यापन करायचे. असे केल्याने पुनप्राप्ति, गतपैमवाची पुन प्राप्ति, उत्पातशान्ति, रोगनाश व सौख्यलाम होतो (व्रतराज)

अश्वत्योद्यापन या नाराचा एक धार्मिक विधि आहे. अश्वत्याचे झा लावून जाठ, अमरा किंवा चारा वधें झाल्यार त्याच्याभोवती पार पाडून त्याचे विधीपूर्वक उद्यापन करतात अश्वत्याला लागूनच पाच किंवा नऊ कुडे घातलेला मडप घालतात सर्वतोभद्र व वास्तुमंडळ अशी दोन मडळे निर्माण करून त्यावर कर्मांग देवताना आवाहन करून त्याचे पूजन करतात. अश्वत्य, नारायण, वासुदेव, रुक्मिणी, सत्यभामा, सरस्वती व गणपति या देवतांच्या सुगंधाच्या प्रतिमा करून मंत्रपूर्वक त्याची स्थापना करतात. अश्वत्याभोवती अष्ट दिशाना कलश माडून त्यामध्ये पाणी घालून वरुणाला आवाहन करतात मग निरनिराळ्या कुडात अभिस्थापन केल्यानंतर प्रधानहोम करतात या वेळी चरुतील आप्य व पलाश समिधा वापरून प्रत्येकी १०८ किंवा २८ आहुति देतात. नंतर अश्वत्याच्या वृक्षजवळ एक खट्टा खणून त्यामध्ये चार किंवा पाच हात लांबीचा एक यूप पुरून त्यावर ब्रह्मा-विष्णु-महेश याचे आवाहन करून पूजन करतात यालाच युपाधिवास असे म्हणतात. त्या रात्री पुराण-भयण करून दुसऱ्या दिवशी खालीलप्रमाणे संस्कारविधि करतात.

पुनरुत्पत्त्यापावून उपनयनापर्यंत सर्व संस्कार करून, अश्वत्याचे अभिमनन करून ध्रुवयुक्ताचे पठण करावयाचे यज्ञोपवित, कृष्णाग्निन, मेरुला, दंड या वस्तु पिंपळाला द्यावयाच्या मग समावर्तन करून त्याच्या त्रिवाहाची तयारी झाल्यार, वृद्धस व अश्वत्य याचा विधीपूर्वक विवाह लागायचा. क्षेत्रपाळाला ऋत्विज म्हणून जपण करून होमाची पूर्णाहुति होते. यजमान व त्याचा परिवार यावर अभिषेक होतो. जेव्हा नऊ अथवा पाच कुडे घालणे शक्य नसेल, तेव्हा एका कुडावरही कार्यभाग होतो. या व्रताने श्रीकृष्ण सतुष्ट होऊन मनोवाञ्छित सति आपल्याला देतात (ऋग्वेदीय ब्रह्मकर्मसमुच्चय)

अव्यय, अक्षर व क्षर या तीन तत्त्वाची समाप्ति म्हणजेच निश्च होय. तेव्हा ही विश्वविद्या अथवा गूढ सृष्टिरहस्य याचे ज्ञान होणे म्हणजेच अश्वत्य विद्या होय 'अश्वत् त्रिष्टिति इति अश्वत्य. ।' म्हणजे अश्वत्प्रमाणे तीन पायांवर स्थिर व चौथा पाय उचलून उभा असतो तो अश्वत्य, अशी याची फोड आहे. हे प्रजापतीचे पूर्ण स्वरूप होय. त्याचा विश्वरूप पाय प्रत्येक क्षणी परिवर्तनशील

असतो. 'न श्व इति अश्व' म्हणजे जे आज आहे परंतु उद्या नाही ते. पण आत्मा याच्या विरुद्ध आहे. तो आजही आहे आणि उद्याही आहे. जळते कोलीत फिरविल्याने जसे चक्राकार वर्तुळ दिसते, तसे हे मिश्र जलातचक्र आहे. प्रत्येक धर्मी त्याचा समोरचा बिन्दु सरकून त्याच्या जागी दुसरा येत असतो. सारे बिन्दु सतत बदलत असतात जो बदलत नाही तो नामरूपातीत असून जो बदलतो तो नामरूपाताक होय. या सर्वांचे सम्यक् ज्ञान होणे म्हणजेच अश्वत्थमिद्या होय (डॉक्टर वामुदेवशरण अगरवाल,)

भारतीय जनता अश्वत्थाला पूजनीय का मानते हे समजण्यास बरीच अल्पसे विवेचन पुरे आहे.

२. आंबा

वृत्तमग्न्यं वसतस्य माकन्दकुसुमं तन ।

सचन्दनं पिबामद्य सर्वकामार्थासिद्धये ॥ (धर्मसूत्रे-काणे)

'हे आम्रवृक्षा, वसन्ताचे अग्रपुष्प जसलेला तुझा सुगंधिक मोहोर मी चन्दनमिश्रित करून सर्व कामनाच्या प्राप्तीस्तन, आज वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी प्राशन करीत आहे.'

निर्णयसिन्धु ग्रंथामध्ये मात्र हा मोहोरप्राशनविधि फाल्गुन पौर्णिमेच्या दिवशी सांगितलेला आहे कामदेवाच्या पाच भदनबाणांपैकी आम्रमजिरी हा एक बाण आहे.

आम्र हे फळ वेदकाळापासूनच अस्तित्वात असावे. निदान उपनिषद-काळापासून तर ते जाहेच आहे 'आम्र वा पिप्पल वोढुबरे' असा गृह्यसंहितावर्णनपदामध्ये उल्लेख आहे (अध्याय ३-४) माहतीराव सीतेच्या शोधार्थ लंकेमध्ये गेले असता त्यांना ती आम्रवनात आढळली. 'चुतो रामो तथा भग्न. पचवर्षं फलोपगः।' महामारतातील द्रोणपर्वामध्ये आंब्याचा हा उल्लेख आहे "मत्स्योदकेन क्षीतेन आम्राणां सेक इष्यते।" अग्निपुराणातील या सूत्राचा जर्ण असा की, आम्रवृक्षाना थंड असे मासळीचे पाणी द्यावे. अमरसिंहाच्या अमरकोशामध्ये या आंब्याला "चूत, रसाळ, सहकार, आम्र" इत्यादि अनेक नावे आढळतात महाकवि कालीदासानेही आपल्या कुमारसम्भव, शकुंतल इत्यादि अनेक काव्य नाटकांतून आम्रमजिरीचा उल्लेख केलेला आहे. अल्फॉर्स कॅडोल याच्या मते हे फळ भारतात निदान चार सहस्र वर्षांपासून तरी अस्तित्वात आहे. वाण्टीच प्राचीन काळापासून त्याला राष्ट्रीयत्व प्राप्त झाले असून ते आजही राष्ट्रीय फळ म्हणून मानले जाते

मुसलमान अमदानीतही या फळाचे राष्ट्रीयत्व मिळून होते अनेक राजांनी त्याच्या वाढीसाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात यापूर्वीच्या बौद्धकाळातील त्या मान मिळत होता कारण आम्रसारिकेने भगवान बुद्धाच्या मिश्रातीसाठी आणि तपश्चर्यासाठी आम्रवन दिले असा उल्लेख मिळतो तुकां वणि अमार वगरो (सन १३१५) म्हणतो,

आम्रनदनवनीच विद्युपणा । श्रेष्ठ हिंद फळातील हे फळ ।

मधुर अन्य फळे नरी पक्ष । मधुर आम्र जरी न पक्ष ॥

जफर बादशहाने (सन १५५६-१६०५) दरभंग्याजवळ एर लाव आंब्याची वाडे लावलेली होती यामुळे त्या बागेचे नावच 'लाखनाग' असे पडले होते त्यानंतर तानसे बघोनी जेव्हा इथेच भारतात आले आणि येथील राज्यकारभार पाहू लागले, तेव्हा त्यांच्यापैकी वाढा अधिकाऱ्यांना लाखनागताल वाढी हाचे अत्युत्तम स्थितीत आढळली पंजाब प्रांतातील शूर येथील आम्रफल अफगाण बादशहा कानूत येथे नेत असे माजगाव-मुबई येथील ज्ञान गहाजहान बादशहा दिव्ही येथे नेत अस आजही रशिया, इंग्लंड, जमरिका येथील बाजारात भारतातील उत्कृष्ट आम्रफळे जातात आणि अशा प्रकारे परकीयांनी सर्व ठवणे चांगले पडते या ज्ञानाळाला कोणी 'फळाचा राजा' म्हणतो हॅमिल्टन सारख्या परदेशीयांनी या आंब्याचे "गोव्याचा आरा जगातील इतर कोणत्याही इतर फळापेक्षा अधिक रुचकर व हितवर्धक आहे" अशा घोषदात वर्णन केले आहे अमेरिकन फलसवधनशास्त्रज्ञ कडलसन पोपेनो म्हणतो, 'आम्रफळाचा स्निग्ध व गमग रुचि, त्याचा मोहक रंग आणि सालीवरून अनेक सुंदर छटा, इत्यादि गुणामुळे या फळाला अमेरिकन वाढारपेठेत मानाचे स्थान आहे' सर जोसेफ हूजर याचा मत आरा हे भारतीय आद्य फळ आहे जलमॉन्स कॅनॉल व इ पु पराजपे यांचेही मत तेच आहे

आरा हे फळ जगप्रसिद्ध वसे आहे याची कल्पना निरनिराळ्या भाषांतील त्याच्या लिहिल्या नावावरून येईल ती नावे येणेप्रमाणे—

- (१) संस्कृतभाषा—आम्र, सुत, रसाळ, सरकार, आतसौरभ, मधुदूत, माकद, पित्रहम्भ
- (२) मराठी भाषा—तारा
- (३) हिंदी भाषा—आम
- (४) गुजराती भाषा—आवो
- (५) सिंधी भाषा—व्यामु
- (६) बंगाली भाषा—आम

- (७) उडिया भाषा—आम.
- (८) आसामी भाषा—आम, घारियम.
- (९) मागधी भाषा—त्तरत्मांग.
- (१०) कानडी भाषा—मातु, मगवेनहन्नु.
- (११) तेलगू भाषा—मामाडिचिट्ट.
- (१२) मल्याळी भाषा—मावा.
- (१३) तामीळ भाषा—माकाय, मोगाय, मम्मालूम.
- (१४) मिहली भाषा—आंव.
- (१५) ब्राह्मी भाषा—व्हट्टय.
- (१६) लॅटीन भाषा—मॉगिपेरा, इंडिका.
- (१७) इंग्रजी भाषा—मॅगो.
- (१८) फारसी भाषा—अंया, आंव.
- (१९) पारसिभाषी भाषा—पलम.
- (२०) अरबी भाषा—माद्यहाक.

मोंगाय या तामीळ शब्दापासून पोर्तुगीज प्रवासी वास्को-द-गामा याने मोंगा हा शब्द प्रथम युरोपमध्ये नेला आणि त्यावरून आजच्या 'मॅगो' हे नाव तिकडे रुढ झाले, असे संशोधकांचे मत आहे.

आजच्याची वर्गवारी करता येण्यासारखी नाही, यासाठी त्याच्या अनेक जाती निर्माण झाल्या आहेत. एक बीज लावून त्याचीच पळे घेतील हे सांगता येत नाही. कारण आम्रफळाच्या श्रीजेसरला कोणत्याही जातीच्या आज्याचा पूजेसर चालतो आणि फलधारणा होते. त्याच जातीचे पूजेसर पाहिजेत असे नाही. एका प्रकारच्या फादीवर दुसऱ्या प्रकारची कलमे वाढता येतात, आणि त्यापासून दुसरी एखादी नवीनच जात तयार होते. यामुळे या फळाच्या जाती रूपाच आहेत. प्रांतपरत्ये हीं नावे पहा.

पंजाब—फहली, गोपाळमोग, कृष्णावर्ती, वृंदावनी, महाजनपसंत.

मद्रास—पिटर, गोवा, अमीरकोला, दिलपसंत, नीलम, रसपुरी.

गोवा—काळा हापूस, गोल, हापूस, मारुंराद, फर्नादिन, मलगोरा, मोलस,

मुंबई—पावरी, कावसजी पटेल, बनछोड, पायमोशा, बोरशा, रस,

वाटली, सालन्या, पावश्यां, काळा इशाड, खुंद.

आज्याच्या लागवडीस भारतामधील वातावरण जरी सर्वत्र योग्य असले तरी, रत्नागिरी जिल्ह्यातील सान्या हवेचे वातावरण झाडांना जास्त मानवते.

असे जरी असेल, तरी एका हवामानातील आंब्याची जात दुसऱ्या भागात फलप्रद होत नाही. म्हणजे रत्नागिरीकडील उत्तम हापूस, नागपूर प्रांतात तयार होत नाही. तेव्हा त्या हवामानात तयार होणारी झाडेच तेथे लावली पाहिजेत कारण नैसर्गिक फेरफार करून घेण्याची शक्ति त्यांना परमेश्वराने दिलेली नाही. अमृतसर, अलीगड, ग्वाल्हेर, मोपाळ, बंगलोर, सेलम या ठिकाणी उत्तम आंब्याची झाडे आहेत. महाराष्ट्रातील लोकांना रत्नागिरी हापूस अथवा बलसाड हापूस अतिशय प्रिय आहे, परंतु उत्तर भारतीयाला त्याची गोडी कमी. तो आपला सर्वोत्कृष्ट आंबा म्हणून तेथे वाढणारा 'लंगडा' च पसंत करतो. अमेरिकेमध्ये फ्लोरिडा, ब्राझील, क्यूबा, पोर्टोऱिका, कॅनरी, मदिरा, फिलिपाईन, ऑस्ट्रेलिया, सिलोन येथील उष्ण हवामानाच्या भागात आंब्याचे वृक्ष वाढतात. हवामानाप्रमाणे लावणीत व खतपाण्यात जातीप्रत्ये थोडाफार फरक करावा लागतो. प्रत्येक वर्षी झाडास खतपाणी केव्हा द्यावे व छाटणी केव्हा करावी याचा साधारणपणे काही नियम आहेत आणि त्याप्रमाणे झाडांचे संगोपन केल्यास उत्कृष्ट फळे येतात. आम्रमंजिरी उगवल्यावर तीवर 'तुडतुडे' नावाचे रोगगंतु उत्पन्न होतात आणि ते मंजिरीचे रसशोषण करतात. यामुळे उत्तमपैकी आलेला मोहर गळून जातो, काळा पडतो आणि प्रसंगी जळूनही जातो. यावर औषधी रसायनाचा क्वारा मारणे हाच एकमेव अत्युत्तम उपाय आहे. काही मंजिरीमध्ये लॅक्सेसराचे प्रमाण फार कमी असते आणि त्यामुळे फळे फार कमी येतात. जसे कावसजीमध्ये हे प्रमाण ८६ ते ९६ पॅक्सेसस्युक असते तर पावरी-हापूसमध्ये ४५ ते ७५ पॅक्सेसस्युक असते. म्हणून त्यांना फळे फार कमी येतात.

धार्मिक संस्कारांमध्ये आंबा हा एक पवित्र वृक्ष मानलेला आहे. यज्ञसमारंभ, विवाह, उपनयन अगर मंगल प्रसंगी आंब्याच्या पानांची तोरणे तयार करून ती प्रवेश-दाराला लावली जातात. वरुणाच्या पूजेच्या वेळी त्याला आवाहन करताना कलशाच्या मुखावर आंब्याचा टाळा ठेवून त्यावर श्रीफल किंवा इतर वस्तु ठेवतात. यजमानावर अभिषेक करावयाचा झाल्यास तोही आंब्याच्या पानानेच करतात.

रक्तपित्तकरं वाळं आपूर्ण पित्तवर्धनम् ।

पक्वं आम्रं जयेन् वायुं मांसं शुक्रबलप्रदम् ॥

(चरक संहिता, सूत्र २७-१३९)

आम्रमंजिरीचा उपयोग अतिशय, बहुभूज, रक्तदृष्टि या रोगांत करतात. हा गुणाने थंड असून कफपित्ताशक आहे. हिरवी कैरी तुरट आंबट अमून रुचिकारक आहे. तिच्या सेवनाने वातपित्ताचा प्रकोप होतो. पक्की कैरी अती

आवट असून ती अतीप्रमाणात खाण्यास आल्यास रक्तपित्तात वाढते आणि त्यामुळे रक्तदोषी होते. आंबोशी म्हणजे सुकविलेली कैरी रसाने आवट-तुरट-गोड असून मलभेद करणारी आहे आणि वातफणास आहे. पक्ष आंबा रसाने गोड, पचण्यास जड, स्निग्ध, रानोद्दीपक, बल व सुलसनेदना वाढविणारा असा असून हृदयाला हितकारक आणि वातहार आहे. आंब्याचे फळ जर झाडावर पिकलेले असेल, तर ते रसाने आवट गोड आणि पचाय्यास अधिक जड असते. असा जावा वातनाश आहे. अढीतून निघालेला पक्ष आंबा पित्ताशक असून वीर्यवर्धक, पचण्यास हलका व सारक आहे. आंब्याचा रस पचाय्यास जड, सारक, वातनाशक, पुष्टीकार आणि वृष्यवर्धक आहे आंब्याचा मोरबऱ्या पचाय्यास जड, परंतु पुष्टीदायक आहे. आंबापोळी ही रुचकर, सारक व पचाय्यास हलकी असते. ती पित्ताशक आहे. आंब्याची कोय तुरट व आवट-गोड असून तिच्या सेवनाने वाति, जतिघार व छातीतील जळजळ थाबते कोवळ्या पानांचा रस तुरट असून अतिसार थांबा सेवनाने कमी होतो. आंब्याची साल चर्चने तुरट असून जतिघार, आम्लास, श्रियाचे रक्तप्रदर इत्यादि विकारावर ती अतिशय उपयोगी आहे.

आंब्याचे हे असे अनेकविध उपयोग आहेत.

(३) वृक्ष

या वृक्षासाली सद्गुरू दत्तात्रयाचा निवास असतो असे म्हटले आहे. हा एक यशस्वी मानला असल्याने त्याच्या समिधा फक्त होमहवनालाच वापरतात. तो यशस्वी वृक्ष मानला गेला असल्यामुळे या वृक्षावर कोणीही हत्यार चालवीत नाहीत आणि नेहमीच्या जळणासाठी त्याच्या लाकडाचा उपयोग करीत नाहीत. अनेक देशात, अनेक भागात हा वृक्ष दृष्टोत्पत्तीस येतो. जसे काश्मीर, आसाम, बंगाल, ब्रह्मदेश, दक्षिण व पश्चिम भारत, सिलोन, इत्यादि ठिकाणीही या वृक्षाचे आस्तित्व आढळून येते. यशस्वी उपकरणे याच वृक्षाची बनवितात.

हा वृक्ष खूप उच्च वाढतो आणि तो अतिशय दीर्घायु आहे. इतर झाडांप्रमाणे याला प्रथम फूल आणि नंतर फळ असा प्रकार नाही. एकदम फळच आपल्याला झाडावर दिसते. या वृक्षाला अजिरासारखी फळे येतात. ती कच्ची जयवा पक्की नशीही असली तरी खाण्यास गोड लागतात. या वृक्षाची पाने हत्ती आणि गुरेवाचरे मोठ्या आनंदाने खातात. याचे लाकूट टिकाऊ नसल्याने, लिडक्या, दरवाजे यासाठी उपयोगात आणीत नाहीत. बेलगाड्याच्या दाडक्यासाठी बगैरा या वृक्षाच्या लाकडाचा उपयोग करतात. श्रद्धावान लोक असे मानतात की, ज्या ठिकाणी उबराचे झाड असेल त्याच्या सोडाजवळ पाण्याचा क्षरा सापडतो.

उबराचे पळ प्रथम त्रिव्या रंगाचे जमन नंतर पक्क शालावर ते लालसर रंगाचे होते. ही पळे गोड असली, तरा त्याच्या जातमध्ये जतु सापडतात, म्हणून याला जतुपळ असेही म्हणतात.

या वनस्पतीमध्ये खालीलप्रमाणे औषधी गुण आहेत—

उदंबरो हिमो रुक्षो गुर पित्तकफाश्रजित् ।

मधुरस्तुवरो वर्ण्यो त्रणशोधनरोपण. ॥ (भा० प्र०)

कपाय व मधुर असे उबराचे दोन प्रकारचे रस आहेत, कच्च्या उबरात व सालीत कपाय रस अधिक व पक्क पळ्यात मधुररस अधिक असतो. सालीचा विपाक कटु होतो, तो मूत्रस्रवणीय व पाचक आहे याचे वीर्य शीत आहे, याच्या रसाने पित्तदामनाचे कार्य उत्कृष्टपणे होते. तसेच कपायरसामुळे कफनाशनाचेही कार्य होते या वनस्पतीची त्रिधा प्रामुख्याने रक्तधानूवर घडते रक्तातील पित्ताची क्षीणता कमी करून त्यात मृदुता व शीतता निर्माण करणे हे याचे महत्त्वाचे कार्य आहे. कपाय रसामुळे रक्तातलि क्लेद कमी करून रक्तादिकाचे सार बघ होनात रक्ताचे प्रसादन ह्यान्यावर त्यामुळे त्यावर अजलून असणाऱ्या त्वचेचा वर्णही सुधारतो.

उबर हा न्यग्रोष गणातीत असल्यामुळे ज्या रोगात बडाचा उपयोग करतात, त्या सर्व ठिकाणी उबराचा उपयोग करतात कारण या दोघांचे गुणवर्म समान असतात. नासाई, गुदाई आणि घशानून रक्त बाहेर पडणे यात उबराच्या शाखाच्या सालीचा काढा उपयोगी पडतो. जलार्तय, योनिगत रक्तपित्त व विग्रोघत गर्भधारणेनंतर गर्भपात होण्याच्या अवस्थेत या वनस्पतीचा अधिक उपयोग होतो आणि यास्तवच पक्कपळ्याचा काढा जथरा रस उपयोगी पडतो. ही पक्क पळे गर्भस्थापकही आहेत त्यामुळे गर्भपाताची भीति टळते. उबराची साल चार तोळे व चालीस तोळे पाणी घाटून अष्टमास काढा करून त्यात भिजवलेल्या पिचू योगीत ठेवता आणि त्यातच भिजविणेली पडी येवीराली ठेवता म्हणजे गर्भधारण जथरा गर्भपात होत नाही. लहान मुलाच्या अतिसार या विकारात उबराच्या चिमेचे ५ ते १० थेंबे सागरेदरोवर दिव्यास ताणडतो गुण येतो. ही वनस्पति अत्यंत शीत असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या दाह होणाऱ्या रोगात याच्या सालीचा काढा बघ करून छातर घाटून घ्यावा. ज्वरामुळे होणारा दाहही याने थांबतो. देवी, गोंवर यामुळे होणारा दाह अथवा लघ्वीगट होणार दाह याचे धमते.

उमराच्या मुळाच्या ठिकाणी बहुधा निश्चर वादात जसतो. तेवून निमणारे पाणी अत्यंत शीत असल्याने सर्व प्रकारच्या पित्तप्रधान व रक्तप्रधान विमारात वापरता येते. मधुमेह या रोगात उमराची फळे खाण्यास दिल्याने मूनातील साखरेचे प्रमाण कमी होते. याच्या मधुरम येनाने भेदवृद्धि होत नाही. उमराच्या पानांवर 'एक प्रकारचे लालसर फोड येतात. त्याचा वापर गोर, देवी आणि 'तोंट येणे' यावर फार चांगल्यापैसी होतो. शरीराच्या भागावर गूज आली असता त्यावर याच्या माडीचा लेप केल्याने ग्रंथी कमी होतात. गालगुड आणि जडवृद्धीच्या वेळी उमराचा चिक धातल्याने गज उतरते. लहान मुलांच्या टाळवर उमराचा चिक धातल्याने टाळूला शीतता येते. मुगपाकात व प्रणात गुळण्यासाठी कषाथरस वापरावा. तसेच हा काढा ग्रंथीवन व रोषण या विनाही करतो. नवीन ग्रंथी जवळ जवळ आणून जोडण्याचे कार्य उमराचा चिक करतो. बरील सक्षित वर्णनावरून आपल्याला असे दिसून येईल की, याच्या अनेक रासायनिक गुणामुळे आणि हा वृक्ष सद्गुरु दिगमराचे निवासस्थान मानला गेल्यामुळे त्याला देवपण प्राप्त झाले आहे.

देवपण येण्याचे पौराणिक कारण असे की, वृषिह अनंताराने, श्रीनिष्णूने हिरण्यनय्यपू दैत्याचा नाश केल्यावर दैत्याच्या पोटातील पिप पिप्पलूच्या ननात भिनले व दाह असह्य झाला. या वेळी लक्ष्मीने जादुमराची फळे जाणली व त्यामध्ये नले खुपसल्यावर पिपाची बाधा शांत झाली. तेव्हापासून देवानाही हा वृक्ष प्रिय झाला. जादुमर व उमर हे एकच होत.

४. तुळस

वृन्दा वृन्दावती विश्वपूजिता विश्वपावती ।

पुष्पसारा नन्दिनी च तुळसी कृष्णजीवनी ॥

याप्रमाणे तुळसीची अनेक नावे आहेत. भारतामध्ये तुळसीचे शाडू हे फार पवित्र आणि पूजनीय मानलेले आहे. घरोघर राखी झाडे, एक खास वृन्दावन उभारून त्यामध्ये लावलेली अशी आजही सर्व दिग्गज येतात. तुळसी-गमिरी पिप्पलू प्रिय जल्ल्यामुळे नित्याच्या पूजनात तिचा उपयोग नेहमी केला जातो. याच्या काठाच्या मण्याच्या माठा म्हणून त्या आपल्या गळ्यात नाही भक्तजन धारण करतात. भक्तजपाच्या वेळी हीच माळ पुष्पहार मानलेली आहे. ज्याला तुळस माहीत नाही असा एवढी हिंदु भारतात जाटळणार नाही.

हा वृक्ष कसा उत्पन्न झाला याबद्दची माहीत पौराणिक कथा आहेत. देवीमागवत ग्रंथामध्ये शम्भू-तुळसी विवाहाची कथा फार विस्ताराने

दिलेली आहे ता अशी- शस्त्रचूड या नागाचा दैत्य अतिशय मातला होता त्याला ठार मारण्याच्या कामी सत्पातू भगवान शंकराची योजना झाली अनेक दिवस दाहण सधाम झाला, परंतु त्या दैत्याला मरण मिळण्याचे काही चिह्न दिसना शत्रू सरळ सरळ नामाहरम करता येईनासे झाले म्हणजे भगवत कपट नीताचा आश्रय घ्यावा लागतो दवानीही तेच नेले भगवान त्रिपु तुळसाला पसवून तिचे पातिव्रत्य हरण करण्यासाठी शस्त्रचूडाच्या वेपाने ते तिच्या घरी आल तुळसाले त्यांना आपले पति समजून त्याचे स्वागत कर आणि रात्री इतर सर्व सौख्योपभोग दिले याचा परिणाम म्हणून शस्त्रचूडाच्या गळ्यातील अमंग कवच भंग पावले आणि शंकरास शस्त्रचूडाला ठार मारता आले

तुळसी ही पूर्वजन्माचा गो लाकातील रावेच्या द्रापाने सापभ्रष्ट झालेली स्त्री असल्यामुळे पतिनिधनानंतर भगवान हरीने तिला आपल्यानरोवर गो लोकात नेले, पण सरस्वती इत्यादि त्रियाना त्याची ती वृत्ति जागृली नाही तथ सर्वाती मत्सर मुरू झाला तुळसीला तिचा हा अपमान सहन झाला नाही योग सामर्थ्याने ता अंतर्धान पावली व पुढे वृंदावनामध्ये तुळसाशुद्ध या रूपाने उद्भवली यासाठीच तिचा वृंदावनी असे नाव पडले आहे

(देवी भागवत, अ ९)

कालांतराने तुळसी गडगी नदीच रूप घेऊन भूतलावर वाहू लागली तेव्हा जापया स्त्रीचा नित्य सहवास मिळावा म्हणून श्रीहरीने गालिमाम पर्वताचे स्वरूप घेतले आणि त तेथेच राहू लागले याची उत्पत्तीही वरील शस्त्रचूड कोषामध्यच सामावलेली आहे कारण श्रीहरींनी तुळसीच पातिव्रत्य हरण करून कपटाने जेव्हा शस्त्रचूडाचा वध करिला आणि देवाच हे कपटकृत्य दिला समजले, तेव्हा श्रीहरीला तिने साप दिला की, 'तू पर्वत होऊन पडशील' तोच हा गडगी नदीवरील पर्वत होय

एवढा अस ज्ञाने, भगवान त्रिपुनी नमःहाची निर्मिती करून त्यांना मानवी जीवनावर प्रभुत्व गाजविण्यास सांगितले शनिद्रहाची सत्ता सर्वत्र चालू होण्यापूर्वी, प्रथम त्याने ब्रह्मदेवालाच त्रास बघावयाचा आपला शिष्य होण्याची आज्ञा दिली ब्रह्मदेवाने त्याला त्याचा हा 'पहिला प्रयोग' त्रिपुवर करण्याची विनंती केली त्रिपुला ह मृत समजताच शनीचा त्रास चुकविण्याच्या उद्दिष्टाने ते पळून गेले आणि शस्त्री वीरावर पयदरूपाने पडून राहिले शनि पाटलाग करीतच होता त्याही स्थितीत आपला प्रभार दाखविण्याचे शनीने

ठरविले. भुंग्याचे रूप घेऊन त्याने पर्वतरुपी 'विष्णू'चे शरीर पोखरण्याचे काम चालूच ठेवले आणि त्याला अनेक छिद्रे पाडली. शनीच्या पोखरण्यामुळे जे लहान लहान पाषाणांचे तुकडे गंडकीमध्ये पडतात, तेच शालिग्राम या नावाने प्रसिद्ध आहेत. बारा वर्षांच्या मुदतीनंतर विष्णूनी आपले पूर्ण स्वरूप धारण करून लोकाना सांगितले की, 'गंडकी पर्वत हे माझेच स्वरूप असल्याने तुम्ही माझी अथवा लहान लहान पाषाणांची पूजा करावी.'

त्रियांनी शालिग्राम-पूजन का करू नये ?

बरील कथेप्रमाणे सत्या शालिग्रामाला छिद्र असते हे समजून येईल. तसेच आतील बाजूस भुंग्यासारखा प्राणी असून तो पाषाण कोरीत असतो हेही दिसेल, अशाही कथा प्रचलित आहेत की, शालिग्राम मूर्तीतून सुवर्ण अथवा सुवर्णाची तुळशीची पाने निघतात. चौकशी करता एका माहितागाराने सांगितले ते असे की, शालिग्रामाच्या अंतर्भागात जो प्राणी असतो, तो फक्त तुळशीची पाने खातो. म्हणून शालिग्राम मूर्तीला तुळस वाहण्याची रुढी चालू शाली असावी. हाच किडा तुळशीची पाने खाऊन सुवर्ण निर्माण करतो. असे सुवर्ण सतत मिळत रहावे म्हणून त्या किड्यासंबंधी पथ्यपाणी पाळणे आवश्यक आहे. या किड्याला जर रजस्वला स्त्रीचा स्पर्श झाला, तर मात्र तो त्वरित मरण पावतो आणि सुवर्णही बंद होते. त्रियांनी पूजन करीत असताही जर असा प्रसंग उद्भवला तरीही तो किडा मरेल. यासाठी सावधगिरी म्हणून समाजधुरीणांनी नियमच करून टाकला की, 'त्रियांनी शालिग्राम-पूजन करू नये.'

लेखकाच्या निरीक्षणात असे अनेक ठिकाणी आढळून आले आहे की, या वर्गातील त्रियांनी अथवा कुमारिकांनी तुळशीच्या झाडाला स्पर्श केला, तर ते झाडही मरणास लागते. तेव्हा शक्य तो स्त्री-वर्गाने ही दक्षता पाळणे इष्ट आहे.

सांप्रत जे शालिग्राम बाजारात मिळतात आणि पूजेला असतात, ते बहुधा बनावट असतात. त्यातील सुवर्ण काढून घेतलेले असते आणि आतील किडा मारलेला असतो. व्यापार सुरू झाला म्हणजे सर्व काही उलटेसुलटे घडते. मूळ तत्त्व विसरले जाते आणि रुढि मात्र चालू राहते. तद्वा येथे झालेले आहे. तुळशीचे रसापासून सुवर्ण निर्माण करण्याची कला कित्येकांना अवगत होती आणि पुणे शहरी सांप्रतही यावर एकजण संशोधन करीत आहे, हे लेखकाला माहीत आहे.

३

शालिग्रामाची पूजा अतिशय पुण्यकारक मानली जाते. शालिग्रामाचा पोकळपणा, त्याची उत्कृष्ट सुवर्ण काती आणि वेळी पोकळीत दिसणारी शेषशायी

भगवान श्रीविष्णूची मूर्ति यावरून त्याचे मोल ठरविले जाते. काही वेळा या शाळियामाचे मूल्य तीन सहस्र रुपयापर्यंतही गेले जाते. हिंदुपूजकांची अशी दृढ श्रद्धा जादेरी, शाळियामाची नित्यनेमाने पूजा करणारा कधीही दरिद्री राहत नाही. परंतु त्यासाठी त्याला कडक सोयऱ्याचे आचरण करावे लागते. एखाद्या बारीकसा जरी अपवित्रपणा झाला तरी पचगळ्याने शुद्धता आणानी लागते.

एका इयज सशोधकाने शाळियामाचे पृथक्करण केल्यावर त्याला असे आढळून आले की, इयज्रीमध्ये ज्याला 'कटल् रिश' असे म्हणतात असा मासाचे जमिनीत पुरलेले आणि नंतर उमरून वाढलेले शिंपले म्हणजेच शाळियाम होय. इयज्री शब्दकोशामध्ये या मासाचे असे वर्णन आढळते की, हा मासा रसतः एका जाडजूड शिंपल्यामध्ये वसित करून राहतो. एका गरीब छिद्रातून तो आपले तोंड, मुळे व पाय गोगल्यासीसारखे बाहेर काढून आपले भक्ष्य पकडतो. त्याच छिद्रातून तो एक प्रकारचा काळ्या रंगाचा उत्सर्ग बाहेर फेकतो. त्याचा परिणाम असा होतो की, पाण्याचा रंग काळा होतो आणि त्यामुळे शत्रूच्या तावडीतून त्याला आपली सोडवणूक करून देता येते. या मासानेच नागमोठी जाकाराने पोरारलेला पाषाण म्हणजेच शाळियाम होय. नदीमध्ये जाळे टाकून असे पाषाण घर घेतले जातात, त्याची वर्गवारी केली जाते आणि त्यानंतर ते विकले अथवा वाटले जातात.

अलौकिक शाळियाम मूर्तीमध्ये भगवान श्रीविष्णु शेषशायी जखून त्याच्या पायाजवळ भूदेवी व निलदेवी त्याचे पूजन करीत असलेले दृश्य असते. जशी जाकृति आपल्याला हपी येथील मदिरात पहावयास सांगते.

शाळियामाच्या प्रसन्नतेचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून राजा चन्द्रहास याची रथा प्रसिद्ध आहे. या जर्मनला शाळियामाची मूर्ति सापडल्यावर ती ठेवण्यास इतर मोठे सुरक्षित जागा नसल्याने तो ती आपल्या मुखातच ठेवीत असे. पूजेच्या वेळीच पत्त तिला बाहेर काढीत असे. त्याच्या पूजनाने पुढे त्याच्यावर आलेली अनंरु गडातरे टक्कन त्याला राज्यपद प्राप्त झाले. या भक्ताप्रमाणेच दुसऱ्या एका साठ्याची गोष्ट प्रसिद्ध आहे. हा ग्राटीक मासविप्रीवाठी शाळियामाचा उपयोग पूजन म्हणून करीत असे. इतरांच्या दृष्टीने तो शाळियामाचा असा दुरुपयोग करीत असे, असे वाटत असले तरी तो त्या मूर्तीची पूजा अत्यंत मनोमावाने करून भगवत् ती उपयोगात आणीत असे. यामुळे शाळियाम त्याच्यावर प्रसन्न झाला आणि त्याच्या व्यवसायात त्याने त्याला रूप वरकत दिली.

(मार्टिन, पृष्ठ २४१).

तुळशी वृक्षाच्या उत्पत्तीची दुसरी कथा अशी—एकदा तुळशी नावाच्या एका स्त्रीने अतिशय धार्मिक वर्तनात आपले आयुष्य व्यतीत केल्यावर विष्णूला तिने आपला पति होण्याची विनंती केली. लक्ष्मीला हे समजताच तिने तुळशीला शाप देऊन तिचे रूपांतर तुळशीवृक्षात केले. परंतु विष्णूला लक्ष्मीचे हे कृत्य आवडले नाही आणि तुळशीची झालेली गाजवणूक पाहवली नाही. तुळशीला त्यांनी आश्वासन दिले की, ‘शाळिग्रामरूपाने नित्य माझा निवास तुझ्याजवळ राहील आणि तुझी पाने व मंजिऱ्या भक्तजन त्यावर वाहतील.’ यास्तव विष्णु-सहस्रनामाच्या वेळी तुळशीदले वाहण्याची रूढि पडली असावी.

तिसरी कथा अशी—जालंदर दैत्याची स्त्री वृन्दा हिच्या सौंदर्याची विष्णूला अतिशय भुरळ पडली. लक्ष्मी, पार्वती, स्वाहा, स्वधा आदि देव-त्रियांना वृन्देने विनंती केली, “विष्णूपासून उत्पन्न होणाऱ्या या प्राणानून माझी मुक्तता करा आणि विष्णूंना वाचवा. त्यांना या मोहापासून परावृत्त करा.” त्या त्रियांनी वृंदेला एक प्रकारचे वी दिले आणि आपल्या घराजवळ ते पेरण्यास सांगितले. त्या वीपासून तीन वृक्ष तयार झाले. पहिला पादऱ्या व अतिशय सुवासिक फुलांचा होता, दुसरा लाल रंगाच्या जास्वंदी फुलांचा होता आणि तिसरा तुळशीचा होता. पादऱ्या फुलांच्या सुगंधाने, जास्वंदीच्या मोहक लाल रंगाने आणि तुळशीच्या सुवासाने विष्णूचे मन तेथेच रमले आणि ते वृन्देला विसरले.

त्यानंतरची चवथी एक कथा अशी—सागरमंथनाच्या वेळी अमृताचे काही थेंब भूतलावर उडाले, त्यामधून जे वृक्ष तयार झाले ते तुळशीवृक्ष होत.

(स्कं. पु. २४८)

पाचवी कथा अशी की, तुळशी एक ब्राह्मण-कन्या होती. बापाने घरातून हाकून दिल्याकारणाने ती विठोवाच्या आश्रयाला गेली. तेथे दोघाचे प्रेम वाढीस लागलेले पाहताच रुक्मिणीने कपटनीतीचा अवलंब करून विठोवाच्या प्रेमा-विषयी तिच्या मनात शंका निर्माण केली. परिणाम असा झाला की, त्याच्या-मध्ये दुरावा उत्पन्न झाला. कालांतराने सत्य समजल्यावर त्या शंकेचे निरसन झाले, तरी दिने विठोवाला जवळ केले नाही. ती सतीप्रमाणे भूमीत गुप्त झाली आणि घनस्पतीचे रूपाने पुन्हा जन्म पावल्यावर, विठोवाबरोबर तिचा विवाह झाला. (भा. सं. को. ४।१५५).

मणिकाञ्चनपुष्पाणि तथा मुस्तामयानि च ।

तुलसीदलपत्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ (प. पु)

भावार्थ असा की, सुवर्णाची, रत्नाची अगर मोत्याची फुले जरी विष्णूला वाहिली तरी त्यांना तुलसीदलाच्या सोळाव्या कलेचीही सर येणार नाही. यासाठी तुलसीदलापेक्षा विष्णूचे पूजन व्यर्थ ठरते.

तुलसीकाननं चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।

तद् गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥

ज्याच्या दारी तुलसीन आहे, ते घर तीर्थाप्रमाणे पवित्र होय. त्या घरात यमदूतही येत नाहीत. इतकेच नव्हे तर या घराच्या परिसरातील कोसमर जमीन गंगेप्रमाणे पवित्र मानलेली आहे. तुलसीचे महात्म्य वर्णन करताना असे सांगितले आहे की, तिचे दर्शन, स्पर्श, ध्यान, नमन, पूजन, रोपण व सेवन या गोष्टींनी मानवाची सुगासुगाची पापे नष्ट होतात. तिचे पूजन मोक्षदायक आहे. तुलसीपत्राविना पानाचे प्रोक्षण केल्यास भगवान विष्णू नैवेद्य भक्षण करीत नाहीत. तुलसीपत्र हाती घेऊन जो कोणी खोटी शपथ घेतो तो यावच्चद्रादिनाकरी नरकात जातो.

तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वामि वरदा भव शोभने ॥ (आह्निकसार)

हे तुलसीदेवते, तू अमृतापाखून जन्म पावली आहेस, तू विष्णूला सर्वकाल प्रिय आहेस आणि म्हणून त्याच्या पूजेस्तव तुझी दले मी खुडीत आहे. हे शोभने, मला तू वर देणारी हो. तुलसी खुडण्याच्या वेळी हा मंत्र म्हणावा. या वनस्पतीच्या ठिकाणी मुळापाखून तो अमाप्यंत सर्वत्र देवता वास करीत असतात. वरील सर्व कारणासाठी प्रत्येक हिंदुमानाने आपल्या घरापुढे वृंदावन करून तुळस लावणे किती आवश्यक आहे याची सर्वांना उत्तम कल्पना येईल व त्याप्रमाणे वागतील अशी अपेक्षा आहे.

या तुळशीमध्ये कृष्णतुळस, पादरी तुळस व रानतुळस असे तीन प्रकार आहेत. त्यांपैकी कृष्णतुळस ही अतिशय पवित्र मानली जाते आणि तिच्या पानांना जाम्त सुवासिक वास येतो. तुळशीप्रत आचरणान्या आर्याभिर्या, तुळशीला पाणी घालून-पूजन करून काही निमित्तित सख्येने प्रदक्षिणा घातल्यापेक्षा पाणी तोंडात घेत नाहीत. आजच्या सुधारलेल्या विसाव्या शतकातही हे प्रत पाळणाऱ्या अनेक भिर्या आहेत. या हादाला माधिक पाळीच्या वेळी भिर्यानी स्पर्श करू

नये. कारण तसे केल्यास त्या वृक्षाचे मरण ओढवते. इतकीही अपवित्रता या वृक्षदेवतेला चालत नाही. तुळशीमंजिरीचे वर्णन करताना एक कवि म्हणतात,

पुष्पेषु तुलना यस्या नास्ति वेदेषु भाषिताम् ।

तुलसीपुष्पसारां च सर्ती पूजां मनोहराम् ॥

तुळशीवृक्ष हा अतिशय पवित्र मानल्याने त्याची पाने केव्हा खुडावीत व कोणी खुडावीत याला काही नियम घातून दिलेले आहेत. पौर्णिमा, आमावास्या, द्वादशी, संक्रांती, मध्यान्हकाळी, रात्री, दोन्ही संध्यासमयी, अशौचसमयी, रात्री शोपी गेल्यावर, सकाळी स्नान केल्याशिवा जे तुळशीदळे तोडतो तो स्वतः श्रीहरीचे मस्तकच तोडतो, असे शास्त्र सांगते. यामुळे मंगळसमयीमुद्रा तीन दिवसांची शिळी तुळशीदळे शुद्ध मानलेली आहेत.

तुलसीची नामावली

संस्कृत अगर देववाणी भाषेत कृष्ण तुलसी, मंजिरी, पवित्रा, मुखवल्ली, पूर्णसा, अजक भारती, मुलाका, दिव्या, कृष्णतुळ ही नावे आढळतात. शिवाय निरनिराळ्या भाषेत खालीलप्रमाणे नावे आढळतात—

- (१) हिंदी—तुलसी बरांडा, हुंदा.
- (२) बंगाली—काला तुलसी.
- (३) कानडी—कृष्ण तुलसी.
- (४) तामील—असागाई, तुलसी शिडा.
- (५) तैलगू—कृष्ण तुलसा.
- (६) मल्याळम्—निलातिर्तुआ.
- (७) ब्राह्मी—मून गागोरा चेन्नु.
- (८) सिलोनी—मुदुरुतुला.
- (९) इंग्रजी—होली मॅक वॉसील.
- (१०) वनस्पतीशास्त्र—ऑसिमम् सॅकटम्, फॅमिली लॅबिएटी.

मलाया, ऑस्ट्रेलिया, पश्चिम आशिया अरेबिया इ उष्ण कटिबंधातील देशात तुलसीची लागवड केली जाते.

तुळशीवृक्ष हा रासायनिक दृष्ट्या अतिशय उपयुक्त असल्याचे संशोधकाना आढळून आले आहे. त्याच्या अस्तित्वामुळे वातावरणातील हवा शुद्ध होण्यास अतिशय मदत होते. तुळशीला पर्याय शब्द म्हणून हा श्लोक पहा

तुळसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमंजरी ।
अपेत राक्षसी गौरी शूलधनि देवदुंदुभि ॥

रासायनिक गुणधर्म

तुळसीमधील काळे बी आणि पानांचा स्वरस औषधीत वापरतात ३० ते ६० ग्रॅम स्वरस (अथवा अर्घा ते एक लहान चमचा) तो घेऊन त्यात मध घालून जे मिश्रण होते त्यास कल्प असे म्हणतात तुळसीचे गुणधर्म गालीत श्लोकात वर्णिले आहेत

तुळसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ।

दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्त्रपाद्वैरुक् कफघातजित् ॥ (भा प्र०)

तुळसीमध्ये तिक्त व कटू असे दोन प्रकारचे रस आहेत त्यापैकी नटूरस प्रधान असून विपाक कटूच होतो आणि त्यामुळे वर्ण्य उष्ण होते नटूरस व उष्णवर्ण्य यामुळे ती पित्ताची वृद्धि करते त्याचप्रकारे कफघात नाशनाचेदी कार्य करते शीतता कमी करून उष्णता वाढविणारी ही वनस्पति आहे हिच्या गंधाने टिफ्टिकाणची दुर्गंधी दूर केली जाते शीतज्वरात, कफप्रसारात स्वरसाचा उपयोग होतो सर्दी, पडसे, डोन्हेदुखी, अगदुखी, पोटादुखी, स्त्रोत्रा इत्यादि निकारात तुळसीचा उपयोग होतो हिच्या रसाने जीभ स्पर्श होऊन उत्तमपैकी भूक लागते ज्वरामध्ये तुळसीचा रादा घेतल्यास धाम येऊन ताप उतरतो छातीत कफ दाटला असता तुळसीचा रस मधातून दिल्यास कफ सुटू लागतो व भरलेली छाती हलकी होते हा रस मधात वाटून चाटला असता उचकी कमी होते तुळसी ही पार्श्वशूलहार आहे. म्हणून रस पोटात देतात आणि नोदूनही लागतात पोटाशूलामध्ये रस तुपावरून पोटात देतात डोन्हेदुखी या निकारात या रसाचे दोन ग्रॅम नाकात घालतात तुळसी ही जलुघ्न कुष्ठघ्न आहे गजकर्ण, नाथटे यावर स्वरस चोळल्यास कीड मरून जाते पित्तप्रधान रोगात अथवा दाह होत असल्यास हा रस वापरू नये. तुळसीच्या मियाची दुधात केलेली लापशी शरीराला थंडावा आणणारी आहे त्यामुळे मूत्रमार्गाची आग कमी होते शरीराला निपनाधा झाली असता या लापशीचा चांगला उपयोग होतो तुळसीतील माती ही औषधी आहे. मुजेवर लेप देण्यात उपयोग केला जातो

तुळसीचा गिवाह कार्तिक शुद्ध द्वादशीला करतात त्या वेळी पूजक प्रार्थना करतो—

‘हे तुळसीदेवते, तुझ्या पाळामुळात पृथ्वीवरील सर्व क्षेत्रे सामावलेली आहेत तुझ्या रोंडात सर्व देवतांचे निवासस्थान आहे, तुझ्या शाखांच्या

अर्थावर वेदपुराणे वास उरीत आहेत. अशा तुझ्या सर्वव्यापी रूपाला
माझा नमस्कार असो '

काही शतकांपूर्वी हा विवाह किती भव्य स्वरूपात पार पडत असे, याच
हे एक उदाहरण पहा. स्लीमन नावाच्या एका सशोधकाने हा वृत्तात नमूद करून
ठेवलेला आहे. मध्य भारतातील ओर्चा संस्थानाचा अधिपति या तुळसी विवाह-
प्रीत्यर्थ सालीना तीन लाख रुपये खर्च करीत असे. तेथील राजोपाध्ये यांनी त्या
सशोधकाला सांगितले की, विवाहाच्या वेळी जी वहाडी मिरवणूक निघे तीमध्ये
आठ हत्ती, बाराशे उट, सहासहस्र घोडेस्वार आणि संपूर्ण पायदळ याचाही
समावेश केलेला असे. स्वाजम्याच्या जमभागी शृंगारलेल्या गजावर शाळिग्राम
मूर्ति (ऊर्फ नवरदेव !) ठेवीत आणि मदिरातील घुदाननाकडे ही मिरवणूक
जाई. मदिरात गेल्यावर शाळिग्राम आणि मदिरातील घुदावनामधील तुळसी
याचा विवाह समारंभ पार पडत असे. रात्री विश्रांतीसाठी नवरदेव तेथेच लुधौरा
येथे राही. या विवाहाला मुमारे एक लाख प्रजाजन उपस्थित असत. दुसऱ्या
दिवशी या विवाहानिमित्त राजा स्वयं प्रजाजनाना सुवास भोजन देत असे.

(मार्टिन, पृष्ठ २१२).

परंतु आता काय ? बालाच्या कराल दाढेत या राजाच्या गाद्यांचा केव्हाच
चुराण चुराण झाला. जाता उरल्या त्या पक्त त्यांच्या आठवणी या अवाढव्य
प्रसंगाची तितकीच अवाढव्य वर्णने ! निदान ती वाचून तरी वाचकाच्या
होळ्यासमोर त्याच्या वैभवाचे चित्र तरळावे यास्तवच अशी वर्णने येथे देण्याचे
प्रयत्न आह.

या दृष्टी निखिलाघसघ शमनी पृष्टा वपु पावनी ।

रोगाणामभिवन्दिता निरसिनी सिक्कातकग्रासिनी ॥

प्रत्यासत्तिविधायिनी भगवत कृष्णस्य सरोपिता ।

न्यस्ता तत् चरणे विमुक्ति फलदा तस्यै तुलस्यै नमः ॥ (पद्मपुराण)

तुळसाचे केवळ दर्शन घडले तरी सर्व पापे नष्ट होतात तिचा स्पर्श
शरीराला झाला असता सर्व देह पवित्र करून टाकते. तुळसीला नित्य वदन केले
तर सार रोगाचा परिहार होतो, तिला दररोज जन्मिचन केले असता यमराजाचे
भय निवारण होते. एखाद्याने तुळसीचे झाड लावले आणि वाढविले असता
भगवान श्रीकृष्णाचे प्रेम, भक्ताचे हृदयसुखात वृद्धिंगत करते. य श्रीकृष्णाच्या
चरणाने तुळसीची पाने वाहिली असता ती भक्ताला सायुज्यमुक्ति प्राप्त करून
देते. अशा तुळसीला माझा नमस्कार असो. येणेप्रमाणे सगळीं मुलमार्जन

झाल्यावर जरी तुळशीला थरील श्लोक म्हणून वंदन केले, तरी सर्व पुण्य पदरी पडेल यात संशय नसावा.

तुळशीचे पूजन व प्रदक्षिणा हा अनेक भारतीय स्त्रियांचा नित्यनम आहे. तिन्ही साजा तुळशी समोर दिवावात करणे हा नियमही आचरतात. स्त्रियांनी अनेक गाणी तुळशीवर रचलेली आहेत त्यापैकी एक महाराष्ट्रीय गाणे—

तुळशी ग बाई । जन्म अमृत मंथनी ।
 घैस अंगणांत । जागा देते वृंदावनी ॥ १ ॥
 काशी काशी म्हणून । सर्व भारती धावत ।
 काशी माझे अंगणात । तुळसादेवी ॥ २ ॥
 तुळशीला पाणी घाली । पुत्र मागत राऊळी ।
 बाळ सुगील खेळवी । मुधाताई ॥ ३ ॥
 बाळा संगे खेळे । माय ही पाताळी ।
 आजी ही न्याहाळी । तुळशी छाये ॥ ४ ॥
 लीला तव मावशी । नांदते काशीला ॥
 चंदा-राजीव-मधूला । वाढवीत ॥ ५ ॥

निष्णु, कृष्ण अथवा पांडुरंगाचे पूजेच्या वेळी जशी तुळशीची माळ गळ्यात घालतात तद्वत् वैष्णव अथवा चारकरी तुळशीच्या काष्ठमण्याची माळ गळ्यात सदैव ठेवतात. या माळेपिथी एक श्लोक आहे. तो असा—

तुलर्माकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः ।
 पदे पदेऽश्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ॥ (ब्र. वै पु.)

भार्या असा की तुळशीच्या काष्ठाची बनवलेली माला जे सदैव गळ्यामध्ये धारण करतात, त्यांनी दाकलेल्या प्रत्येक पापला गणिक त्यांना अश्वमेध यज्ञाचे फल मिळते. चारकरी स्त्रिया तर पितळी तुळशीवृंदावन मस्तकी धारण करून प्रवास करतात. मृत्यूसमयी मनुष्याच्या मुखात तुळशीपत्रे ठेवतात. वृंदावनातील मृत्तिमादी मस्तकी विभुतीप्रमाणे धारण करतात. प्रवाशाला निघताना तुळशीला उजवी घातून मार्गस्थ होणे हितावद् मानलेले आहे. वेश्यातील नायराचे तरवाडात तुळशी वृंदावन ह्मणून असलेच पाहिजे. हे लोक तुळशीच्या पादीवर पाणी ओतून तीर्थ म्हणून प्राशन करतात. नायर पुरुष स्वानानंतर तुळशीची मंजिरी

जापले उजवे कानावर खोचून ठेवतो. त्याच्या भोते तुळशीदल हे शिवालाही प्रिय आहे.

तुळशीचे वर्णन करणारे एक तुळशी उपनिषदही आहे. एका कवीने तुळशीदलाचे महत्त्व वर्णन करताना म्हटले आहे—

रुक्मीणीने एका तुळसी दलाने ।

गिरिधर प्रभु तुळिला ।

घरदार अथवा बनारर तुळशीपत्र ठेवणे म्हणजे त्याचा त्याग करणे होय.

५ वटवृक्ष

वट रक्तफल शृंगी न्यग्रोध. स्कन्धजो ध्रुव ।

क्षीरी वैश्रवणो यासो बहुपादो वनस्पति ॥ (भा. प्र.)

वरीलप्रमाणे वट अगवा वटवृक्षाला अनेक नावे आहेत. वटाची झाडे भारतामध्ये सर्वत्र वाढतात. याला अनेक पारव्या अथवा उपरीमुळे फुटतात आणि ती भूगर्भात खुसून त्या वृक्षाची आश्रयमुळे उगतात या प्रकरणाच्या प्रस्तावनेत आपण पाहिलेच आहे की, या वृक्षाचा विस्तार कसा अवाढव्य होतो आणि तो अनेक वर्षे कसा जगतो ते. यासाठीच तर त्याला अक्षयवट हे नाव प्राप्त झालेले आहे. या वृक्षाला लागू व बारीक फुले येतात. पानांच्या देठाजवळ एक तांबडा मोल असतो. त्याला शृंगी असे नाव आहे वटाचा पाने तोडली, तर त्यातून पादरा चीक बाहेर येतो भगवान बुद्धानी गयाक्षेत्री याच वृक्षाखाली तप केले याच वृक्षाखाली त्यांना ज्ञानसाक्षात्कार झाला म्हणून बौद्धधर्मीय आश्वही त्या स्थानाला आणि त्या वृक्षाला परम परित्र मानतात भूमंडळाच्या प्रलयशाली भगवान विष्णु याच वृक्षाच्या डहाळीचा आश्रय घेऊन जगताची पुनरुत्पत्ति करतात, असे श्रुति सांगते प्रयाग तीर्था यात्रा करणारे यात्रिक नेथील किल्ल्याजवळ असलेल्या अक्षय वटाच्या मंदिरात जाऊन त्याची पूजा केल्याशिवा राहात नाहीत भारतीय ख्रिश्चन ज्येष्ठ पौर्णिमेच्या दिवशी या वृक्षाचा सायुदाधिकारी रीतीने पूजा करतात व पुरोहिताला दान करतात दरवर्षी वटवृक्षाचे पूजन करण्याचे हे एक प्रतच आहे. प्राचीन काळी वटवृक्षाला सत्यवान सावित्रीची कथा भारतीयांना पुनरपि सांगायला पाहिजेच असे नाही सती सावित्रीच्या या वृक्षाचे पुण्यस्मरण म्हणून त्या दिवशी वटवृक्षाने पूजन केले जाते मरणानंतर कुडी सोडून जाणाऱ्या जीवात्म्याला आपला प्रवास वटवृक्षाच्या शीतल अथेनून सुगमरीतीने करता यावा यास्तव सुज व थंडावान मनुष्य मार्गांमध्ये पथिनासाठी या वृक्षाची लागणूक करतो.

या वृक्षाचा उपयोग अनेक प्रकारे करतात. खेडेगांवात या वृक्षाच्या शांतल छायेचा उपयोग क्रीडागण म्हणून अथवा गावाचे सभागृह म्हणूनही केला जातो. या झाडाचा विशाल विस्तार आणि लाजसडक पाया यामुळे मुलांना 'सुरपारव्या' हा खेळ खेळावयास हा वृक्ष अधिक उपयुक्त वाटतो. 'सुरपारव्या' या वृक्षावरच्या साऱ्या खेळात भरपूर व्यायाम होतो, वृक्षावर मरामर चढण्याचे कसरत अशी येते, अंगातील साहसीवृत्ति बळावते आणि चपळता अशी येते. मी माझ्या लहानपणी माझ्या बडिलासोबर पुणे येथील डेक्कन कॉलेजच्या परिसरात रहात असताना माझ्या समवयस्क मित्रासोबर हा खेळ खूप खेळलो आहे. वडाची पाने पशूंना खावयास घालतात. तसेच ती पाने तोडून त्यांच्या पत्रावळीत घेऊन व त्या राजारात विकून त्यावर काही लोक उपजीविकाही करतात. पुणे येथे पूर्वी लिमयेमहाराज या नागाचे एक पेहेलवानी पेशाचे गृहस्थ उद्योगागणपतीजवळ रहात असत. सकाळी चार तास ते जनसेवा करीत. स्वतःचे गाडेतेल खर्च करून येणाऱ्या रोग्यांचे ते अग व क्षाय चोळीत असत त्या त्यांच्या चोळण्याने अनेकांचे रोग बरे झालेले आहेत. शरीराचा एखादा साधा दुखत असला अथवा त्याला रुज आली असता ते उपाय सांगत, मनानेही ते खूप प्रेमळ आणि घाणी तर खूपच निष्ठाम. एखादी आई आपल्या मुलीला अथवा एखादी प्रेमळ सामू आपल्या लाडक्या मुनेला सांगते तशा प्रेमळ शब्दात ते रोग्याला सांगत, 'वडाची पाने थोडी गरम करानीत, त्याला गोड्यातलाचा हात लावावा आणि रात्री दुखण्या भागावर ती बांधून ठेवावीत. आहे काय नि नाही काय ! सकाळी उठल्यास की तुझ दुखण आपोआप पळून जाईल बर ! जा आता, जा ' या त्यांच्या उपचारानी अनेक रोगी बरे झालेले मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले आहेत. साराश, याप्रमाणे या वृक्षाचे अनेक उपयोग सांगता येतील.

सोमवती अमावस्येच्या कहाणीमध्ये असे सांगितले आहे की, वडाला प्रदक्षिणा घातल्याने अपमृत्यु टळतो. सोमा परीत नावाची स्त्री सातासमुद्रापलीकडे वडाला प्रदक्षिणा घालीत असे. एका घरात मृत्यु झाल्यावर तिला बोलविण्यात आले. घर सोडताना तिने माणसाना सांगितले की, तिच्या पश्चात कोणाचा मृत्यु झाल्यास देह तसाच ठेवून आण. इकडे आल्यावर तिने आपले पुण्य देऊन मृताला जिवंत केले, पण या करण्यात तिचे पुण्य संपले. त्याचा परिणाम असा झाला की, तिकडे घरात माणूस मेले. धरी परत गेल्यावर तिला हे वृत्त समजले. तिने पुन्हा वडाला प्रदक्षिणा घातल्या आणि पुण्यसंचय झाल्यावर तो मृतदेह जास्त झाला याचे तात्पर्य हेच की, वडाला प्रदक्षिणा घालणे पुण्यसंचयकारक आहे. (कहाण्या व थोडे, संपादक—वामनराज माटे, नेळगाव)

रासायनिक गुणधर्म

आता वडाच्या रासायनिक गुणाविषयी पहावयाचे झाऱ्यास आपल्याला असे दिवून येईल की,

वट शीतो गुरूग्राही कफपित्तत्रणापह ।

वर्ण्यो विसर्पदाहघ्न कपायो योनिदोषहत् ॥ (भा प्र)

वडाचा प्रमुख रस कपाय आहे त्याचा विपाक कटु होतो पण वीर्य शीत आहे हे सर्व गुण पित्तिरोधी असल्याने याच्या सेवनाने पित्तशमन होते याच्या रसाने कफनाश होतो व वातउद्धीही होते यामुळे रक्ताचे शोधन होऊन प्रसादनही होते हा कपाय आणि त्यात गुरू असल्यामुळे स्तमनही होते रसाच्या सेवनाने मेदाचे शोषण होते, त्यामुळे मुत्रोत्पत्ति कमी प्रमाणात होते मेदातील मूत्रावटे बाहेर जाणारा क्लेद कपाय रसामुळे कमी होतो यासाठी चरकाने या वृक्षाचा समावेश मूत्रसंग्रहणीय वृथात केलेला आहे

याचा कपायरस शीतवीर्य असल्यामुळे सर्व पित्तप्रधान रक्तगत व आगुमारी तीन विनारात त्याचा उपयोग होतो रक्तपित्तामध्ये या रसाचा उपयोग होतो उपयोग करण्याची कृति अशी—वृक्षाचे नवीन मोल आणून ते चेचानेत आणि ऊन पाण्यात रात्रभर भिजत ठेवून सकाळी ते पाणी व चौथा भाग गुप्तात एकत्र करून शिजविले यामुळे तूप सिद्ध होईल हे तूप अधिक ३ भाग सागर व ३ भाग मध घालून सर्व प्रकारच्या रक्तपित्तात ते वापरावे, यामुळे रक्तस्त्राव थांबतो उर भतात वटशृंगानी सिद्ध केलेल्या दुधातून तूप काढावे आणि ते पिण्यास द्यावे याने शुक्रवृद्ध व बलवृद्धि होते पित्तप्रधान सर्दीमध्ये वडाच्या मोलाचा थंड काढा मधातून घ्यावा त्यामुळे आम्लाशयातील पित्ताचे शमन होते पित्तामुळे तृष्णा वाढत असल्यास सालीचा काढा थंड करून तो मध व साखर यातून द्यावा किंवा वडाच्या पारल्या, जेष्ठमध व पिंपळी ही सर्व वाटून गोळा होण्यापुरता त्यात मध घालून तो गोळा तोंडात धरल्यास तृष्णा व मुखशोष थांबतो पित्तातिसार, रक्तातिसार व रक्तप्रवाहिका यामध्ये सालीच्या काढ्याचा उपयोग होतो वडाच्या शृंगाची प्रक्रिया शुक्रघातु आणि गर्भाशय यावर अत्युत्तमरीतीने होते पु अपत्य निर्माण होण्यासाठी जर शुक्रजतूचे भाग कमी पडत असतील तर याच्या सेवनाने ते भरून येतात आणि पुत्रप्राप्ति होते गर्भाशयाचे विकार, रक्तस्त्राव किंवा स्वेतप्रदरात याच्या सालीच्या काढ्याचा चांगलाच उपयोग होतो

बाह्योपचारामध्ये वडाच्या सालीचा व पानाचा पार उपयोग केला जातो व्रणशोषणात याच्या सालीचा उपयोग करतात त्यामुळे दाह निर्माण होत नाही व

प्रण हुम होत नाहीत म्हणजे अधिक सराव होत नाहीत आस्थिभग म्हणजे हाड मोठे असता अथवा साधा निराळला असता तो भाग एकसंध होण्यासाठी वडाच्या जाड साली पुढा (हिस्टस्) म्हणून बाधतात याने आस्थिसंधान होते भगदर रोगात, ज्या वेळी केवळ पिटिका असते त्या वेळी सालीचा लेप कराना गर्भिणी भ्राला योनिवाटे अकाली रक्तस्राव सुरू होऊन गर्भपात होण्याची धिडे दिवू लागताच तिचे शीर साली करून तिला उताणी निजवून वडाच्या सालीच्या काढ्यात भिजविलेला पिचू तिच्या योनीत घालावा आणि येथीच्या साली त्याच काढ्यात बुजविलेला वस्त्राची धडी ठेवावी यामुळे रक्तस्राव थांबतो व गर्भ बाढीस लागतो जशा रीतीने या वृक्षाच्या अंगी अनेक औषधी रासायनिक गुण दिलेले आहेत

अधरंगी गुलावरान महाराज एकदा सरदारगड मुबई येथे असता थिळ्या भाताला हुळहुळ्या साल्या मुग्या आया आणि गडी माणसे त्या निवडीत होते महाराज याना म्हणाले, तो सर्व भात चुलीवर ठेवा आणि गरम होऊ द्या तसेच त्यावर वडाची पानेही ठेवा परिणाम असा झाला की, भात गरम होताच सर्व मुग्या वर गारवा असलेल्या पानावर आल्या आणि जमा झाल्या पाने उच्चन्न पेंकटानार मुग्या गेल्या असा वडाच्या पानाचा गुण आहे

वरीलप्रमाणे दुर्गा, चंदन, देवदार, शमी, नाचन, आयळी, तिनार्क, रई, आपटा, पुनर्नवा, सामवेल इत्यादि प्रसिद्ध वृक्ष आणि वेळी, ज्याचे वर्णन पुराणामधून आढळून येते आणि ज्यांना देवतासमान मानलेले आहे, अशाचे वर्णन येथे करावयास पाहिजे, परंतु स्थळाभावी सा मोठ गळाचा लागत आहे वृक्षाचे देवत्व आणि महत्त्व दर्शविण्यास वर दिलेल्या पाच वृक्षांचे वर्णन आणि त्यांचे रासायनिक गुण हे पुरेसे आहेत

टीप—या प्रकरणासाठी पौराणिक माहिती, 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश,' व 'भारतीय सांस्कृतिक कोश' या दोन ग्रंथातून प्राप्तल्याने घेतलेली असून रासायनिक गुणधर्म 'औषधीशास्त्र' (द्वितीयस्क) लेखक श्री० गो० आ० पटवर्णे यांच्या ग्रंथातून घेतलेली आहे

जलदेवता

भूपृष्ठावरील सर्व व्यवहार पंचमहाभूतानी आपऱ्या अधिभागाने टाकलेले आहेत. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पंचमहाभूतांमध्ये आप म्हणजेच जल याचा क्रम दुसरा लागतो. यावरून त्याचे महत्त्व समजून घेईल. तेजापासून उत्पन्न झालेल्या काही देवता आपण यापूरीच पाहिलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे जलापासून उत्पन्न झालेल्या काही “जलदेवता”ंचा या प्रकरणात विचार करण्याचे योजिले आहे. पंचमहाभूतांमधे देवता सर्वच घड्यानी मानलेल्या असल्यामुळे भारतीयही त्यांना मानतात हे अर्थातच उघड आहे. तसेच अमेरिकन, आफ्रिकन अथवा चायनीज हे लोक या पंचमहाभूतांमधे देवता मानतात नाहीत असाही ह्याचा अर्थ नव्हे. प्रत्येक राष्ट्रात व जनजातीत अशा स्वल्पांमधील देवता आदळून येतात.

माणूस सकाळी सायंकाळी म्हणजे त्याला देवाची आठवण होते, हे तर सारेच ! एखादी घटना मानवी बुद्धीला उलगडेनाशी झाली की मागूस देव वादाचा आश्रय घेतो आणि वेळ मारून नेतो. याची अनेक उदाहरणे आपण प्रत्यक्ष पाहतो आता हेच पाहू ना !

दिनांक १२ जुलै १९६१ रोजी पुणे दारुजावळील पानशेत धरणाचा मातीचा बंधारा अचानक फुटला. त्या पाण्याच्या लोटाने त्याच्यामागील बांधलेल्या सडकनासना धरणाची दगडाची भिंत ढाकळली आणि पाण्याचा प्रवाह बाढलाच्या वेगाने पुढे सरकला. नदीकाठची अनेक पक्षी घरे अश्वरक्ष बाहून गेली गावात खूप आतंर पाणी शिरून ‘पाणीच पाणी चहूकडे’ झाले. अनपेक्षितपणे झालेल्या या इल्ल्यामुळे भाणसाची मोठी केविलवाणी परिस्थिति झाली. वाढबिछाना, कपडेलच्छे, दागदागिने, भाडीकुडी सर्व काही जागच्या जागी टाकून आपले प्राण वाचविण्याची पराफाट्टा जो वो करू लागला. अशा या प्रलयनाळी अनेकाना जलदेवता कोपल्याची जाणीव झाली आणि तिच्या सात करण्यासाठी तिची पूजा अर्चा, नवसंस्थापन इत्यादी अनेक मार्ग लोकांना दिसू लागले ! यामुळे बाहणाऱ्या पाणलोटाने घरागारातील वस्तूंसुरोसच अनेक हिरये सण व नारळही तरंगताना दिसत होते अनेक जीव प्रार्थना करीत होते, ‘गगमाई, आता तूच आमच्या मुलांमैत्राचे संरक्षण कर’

प्रलयनाळी त्याप्रमाणे जलदेवतेचे पूजन होते व सकळ निवारणार्थ भक्तमंडळी तिचे पूजन करतात, तद्वतच जवर्षणाच्या वेळीही जलदेवतेची पूजा

वरण्याचा प्रघात भारतामध्ये अनेक ठिकाणी आढळून येतो या पूजनाचे मार्गही अनेक असून ते मोठे चमत्कारिक आहेत कोणी आपल्या इष्टदेवतेवर सकट घालतो, कोणी पर्जन्यदेवता वरुण, शंकर अथवा गणेश यांना पाण्यात बुडवितो, कोणी दैवताच्या मिरवणुका काढतो, तर कोणी अभिषेक करून देवावर सततधार धरतो

मैत्रायणी संहितेमध्ये अर्घ्यपणकाळी पाऊस चागला पडावा यासाठी एक धार्मिक प्रयोग सांगितला आहे त्या प्रयोगाला इष्टि असे म्हणतात एकदा देवाचे अन्न पर्जन्यवृष्टीने पळवून नेले आणि त्यामुळे सर्वत्र दुष्काळ पडला सर्व देव प्रजा पतीकडे गेले असता त्याने त्यांना ' कारीरीष्टि ' प्रयोग करावयास सांगितले, म्हणजे पर्जन्यवृष्टि होईल या प्रयोगाचे विधान अस की—

ही इष्टि करतांना सर्वोनी कृष्णवस्त्रे परिधान करावी करीसकनू (वेळूचे कोयळे कौर आणि यव) एकत्र काळवून, त्याचे तीन पिंड तयार करून, ते एका कृष्णाजिनात बांधावेत अग्निशालेजवळ उन्हा असलेल्या बैलगाडीच्या वरच्या तड्याला ते कृष्णाजिनाचे गाठोडे बांधावे दुपारपर्यंत पावसाची वा पाहून तो न आला तर इष्टि करतात नाहीतर त्यातील एक आहुति देऊन, ते गाठोडे गाडीच्या मागच्या दाड्याला बांधावयाचे व पावसाची आणखी एक दिवस वाट पहाण्याची दुसऱ्या दिवशीही पर्जन्य आला नाही, तर आणखी एक आहुति घ्यावयाची आणि शेवटी तिसरी आहुति तिसऱ्या दिवशी घ्यावयाची या इष्टीची देवता मरुत् असल्याने, त्याच्या पूजनाने व हवनाने सर्वाभावरणपणे पर्जन्यवृष्टि होते, असा भक्तांचा अनुभव आहे.

पाऊस येवो वा न येवो, इच्छित इष्टि पुरी करावीच लागते काही सूत्रकारांनी ही इष्टि तीन वेळा पावसाची वाट पाहून एकाच दिवसात पुरी करावी, असे सांगितले आहे अश्वलायन सूत्रात या यागाला पिंडीयाग म्हटले आहे

(मैत्रायणी संहिता २।४७)

वैदिक आर्यांची प्रमुख जलदेवता म्हणजे वरुण देवता होय, वैदिक काळी ही देवता आकाशाचे प्रतीक मानले जात होते, पण कालांतराने इतर देवतानी ती जागा घेतली आणि सागराच्या ठिकाणी प्रतिक स्थापन झाले हा परक होण्याचे कारण असे संभवते की, शत्रूंचे सामना देण्याची जेव्हा आर्यांना पाळी आली, तेव्हा मित्रदेव अथवा इन्द्रदेव हे पुढे सरसावले आणि या देवतांचा प्रभाव तेथेदा कमी झाला येदामध्ये या देवतेचे वर्णन उत्कृष्ट रीत्या केले आहे तो स्यनेत्री म्हणजेच सहस्र नेत्री आहे (ऋ ७.६६) दैदिव्यमान यन्ने वारण करणारा, हातामध्ये पाश धारण करणारा ' ह्यारूद्रश्च

पादभद्ररुणः ' (दृ. संहिता) हंसवाहन, कोणी मकर अथवा मृगवाहनी असेही म्हणतात. हातामध्ये शस्त्र, रत्नाचे भाडे, कमळ, दोर ही सागरात उपयोगी पडणारी साधने (आयुधे) असणारा. हेमाद्रि त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करतो.

मुक्ताहारविभूषितः । पद्मपाशौ करे कार्यो देवदाक्षिणहस्तयोः ।

शंखं च रत्नपात्रं च वामहस्तस्थ कारयेत् ॥

शुभेकांतील त्याचे निवासस्थान म्हणजे सहस्र राव व सहस्रद्वारे युक्त आहे (ऋ. ५-६७). वरुणाला राजा मानल्यावर त्याचे गुप्तहेर खाते ओघानेच आले. आमाशांतील तारे हे त्याचे हेर मानलेले आहेत. इराणीसरुक्तीमध्ये मिश्र ही वरुणदेवता मानलेली असून स्पंद नावाचे गुप्तचर तिजजवळ आहेत.

पंचमहाभूताच्या काही निशिष्ठ धर्तीवरून आर्यांनी देवता निर्माण केल्या. सृष्टीवर जलाचे सिंचन करण्याची असुरी शक्ति या वरुणदेवतेजवळ आहे असे मानले, म्हणून त्याला यमिन् (जादूगार) असे म्हटले आहे (ऋ. ७-८८). अखिल विश्वाचा प्रचंड जीवनरुम असूनही, तो अत्यंत नियमबद्ध व व्यवस्थापूर्ण आहे आणि याचे शासन करणारी कोणी शक्ति आहे, यातूनच देवताची कल्पना दृढमूल झालेली आहे. सूर्याचे नियमित भ्रमण, ऋतूचे नियमित जागमन, चंद्र तारकाचे नियमित संचलन, इतकेच नव्हे, तर भूतलावरील लता वृक्षांचे जीवन, आणि नदी-नाल्याचे मार्गक्रमण हे सर्व व्यवस्थित चालविणारी शक्ति म्हणजे देव होय.

अथर्ववेदामध्ये वरुण हा सार्वभौम शासक नसून, जलाचा नियंत्रक म्हणून दाखविलेला आहे (अ. वे. ३-३). वरुणाचे गुणधर्म दाखविणारी ऋग्वेदामध्ये जनेक सूक्ते आहेत. जसे १-२५, २-२८, ५-८५, ७-८७ इ० पश्चिमेकडील प्राचीन सेमेटिकसंस्कृतीचे म्हणणे असे की, वरुण देवता ही मूळतः त्याची असून वैदिक आर्यांनी ती आत्मसात केली आहे. महामारतात वरुण हा चत्रया लोरुपाल मानला असून अदिति पुत्र आणि जलाचा स्वामी तो मानलेला जाणे. तो ससारी दाखविला असून ज्येष्ठा व वारुणी या त्याच्या पत्न्या होत तो लेकरवाळाही आहे. वरुण हा सागराचा अधिपति मानला असल्याने त्याच्या शुभेच्छा व संरक्षण सदैव पाठीशी असणे, यासाठीच भारतीय नौकादलानेही आपले मानचिन्ह ' क्षनोत्तरुणः ' असे ठेवलेले आहे.

अशा प्रमुख जलदेवतेचे स्मरण संस्कृताळी व जवळपासच्या ऋाळी भारतीय जनतेने न केले तरच नवल. जनहिताय ही देवता सदैव कृपात्रु आहे, हाच पदोपदी अनुभव येतो.

परंय याया म्हणून श्रीशंकर भगवानाची जेव्हा आळवणी केली नाते, तेव्हा त्याला 'रुद्राभिषेक माहात्म्य' मध्ये आधार आहे म्हणूनच केली जात असावी शंकर आपली पत्नी पार्वतीला रुद्राभिषेकाचे वर्णन करीत असताना सांगतात की, कलियुगात फार मोठ्या प्रमाणावर धार्मिक कृत्ये करण्यास मानवाना वेळ मिळणार नाही, तेव्हा लघु उपाय म्हणून अनेक दुःखांवर त्यांनी रुद्राभिषेक निरनिराळ्या रस्त्यांनी करणे हा उपाय सांगितला आहे जसे-पाणी, दूध, दही, मध, उसाचा रस इ० —

पप्रच्छ च लघूपाय दुःखनाशाय देहिनाम् ।

सर्वकर्माणि सन्त्यज्य सुशान्तमनसा यदा ।

रुद्राभिषेकं कुर्वन्ति दुःखं नाशो भवेद्द्रुमुवम् ॥ ८ ॥

जलेन वृष्टिमाप्नोति व्याधिशान्त्यै कुशोदकैः ॥ ९ ॥

सततधार जलाने रुद्राभिषेक केला असता पञ्चवृष्टि होते या ठिकाणी शंकरांनी दुःखहरणाचे जे निरनिराळे उपाय सांगितले, ते करीत असताना अत्यंत श्रद्धावान अतःकरणाने, पुढे भाषनेने ते केल तरच फलप्राप्ति होत शकते असा अर्थही रुद्राभिषेक हे शरवरचे कारण झाले, पण खरोखर म्हणजे तेथे अनन्यभावाचे कार्य करीत असतो आपण नेहमीचे व्यवहारी उपाहरण पेरु सुख-सुगमांसाठी अतःतराम खरे नावाचे शंकराचे बारे जगाने असणारे एक म्हणजे जाहल लेखक त्याच्याकडे अनेक वेळा गेलेला आहे तेथे असे दिसून येते की, एका भाष्यात विभूति ठेवलेली आहे पोटाची व्याघा गरी होण्यासाठी, कोर्गात चाललेली केश जिंकण्यासाठी पर्ये सदी जाण्यासाठी प्रवास सुखकर होण्यासाठी इ० इ० अनेक कारणासाठी विभूति दिली जाते कोणी पोटात घेतो, कोणी खोलीत नेऊन घेतो, कोणी मस्तकाला लावतो आणि नंतर असे दिसून येते की, ती ती मागसे गुण आला म्हणून सांगताना मराठीत एक म्हण आहे की, '७२ रोगांवर औषध मान एक' तेव्हा अस म्हणावेसे वागते की, अनन्यभावाने शरण जाऊन ती विभूति घेतल्याने गुण आला कोणाला विभूतीने येता तर दुसऱ्या कोणात तीर्याने येतो अजर प्रसादाने येता मात्र आहे तेथेच देय आहे हेच खरे मात्र नसला म्हणजे अमृत पाजले तरी गुण येणार नाही म्हणून श्रुति वयात ह्यांनी- 'यादृशी भावना कुर्यात् तादृशी फल भवेत् ।' पूजाचे धर्मदाज म्हणून वगणपरपणे श्रुत असण नवादीप लागत असत, त्यामागे भावना हीच हाता की, आपली दशरथ अराधन ठवत रहावी, त्याप्रमाणे त्याची इच्छा पूर्ण होई आणि दत्तकाची गरज भासत नसे

जसेच एकदा १९६२ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात कोल्हापूर भागात अवर्षण घडले असता, रागल येथील एका इसमाने प्रथम नदीवर स्नान करून नंतर महादेवानर पाण्याची सततधार घरली जोपर्यंत पर्जन्यवृष्टि होणार नाही तोपर्यंत ही सततधार यात्रयाची नाही असेच त्याने ठरविले त्याच्या दृढ-निश्चयाचे फल म्हणा अथवा कर्मधर्मसयोग म्हणा, तिसऱ्या दिवशी जोरदार पर्जन्यवृष्टि झाली आणि सर्वत्र आनंदी आनंद पसरला शेतकरीवग आनंदाने इतना वेहोप झाला की, त्यांनी त्या इसमाची वाजतगाजत मिरवणूक काटली व दातता धरणीवर डोळे आपटून परमेश्वराचे मनोमन जाभार मानले आजच्या त्रिसाऱ्या सतकात आणि धर्मरत्नांच्या काळात कोणीही विश्वासाने व निघाराने परमेश्वराचा धावा केला तर तो भक्तीच्या हाकेला धावून येऊन त्याच्या उबट्याचे निवारण करतोच करतो हा फेवळ माझाच नव्हे, तर अनेक धार्मिक भक्तांचा स्वानुभव जाई ते दैवी चमत्कार म्हणूनच या घटनेकडे पाहतात पण अधार्मिक आणि अश्रद्धा लोकांना मात्र परमेश्वरी शक्तीचे हे गूढ उक्लत नाही व हे जसे रसे आणि कोणाच्या प्रेणेने होते याचे स्पष्टीकरण भौतिक दृष्टिकोनातून त्यांना देता येत नाही

वरील उदाहरणावरून वाचकांच्या ध्यानी येईल की, जलदेवता अस्तित्वात आहेत व त्या आपला प्रभाव नेहमी दाखवीत असतात

आता आपण काही जलदेवतांचा इतिहास पाहू

दिवे सासवड (पुणे) येथील ग्रामस्थानी सन १९६४ साली अवघणामुळे ग्रामदेवता कातोवा याला मनोभावे सर्वांनी प्रार्थना केली व कौलप्रसाद घेत-यावर चारदोन दिवसात भरपूर पाऊस पडेल असा आदेश मिळाला आणि सरावर त्याप्रमाणे भरपूर पर्जन्याचा वर्षाव झाला

देगाच्या कृपाप्रसादाने भारावलेल्या गावस्थानी यानिमित्त देवाचा उत्तम साजरा करण्याचे योजिले एका रनिवारी घोघर गोडाचा नैवेद्य तयार झाला आणि देवाला समर्पण करण्यासाठी ते मदिरात आले असता सुमारे तीन फूट लांबीचा जाडजूड नागराज मदिराच्या उतरठ्यावर स्वस्थ पडलेला दिसला भक्तगणानी रसायसा नैवेद्य समर्पण केला आणि त्याला न दुखविता घोघर परतले रात्री देवाचा छत्रिना काढण्यासाठी मडळी पुढा जमली, तरी तो नागराज त्याच जागी होता चारपाच ढोल बाजू लागले लेजिमी गळसळल्या, तरी काहीच हालचाल नाही तेव्हा देवाला पुन्हा कौलप्रसाद घेता त्यांना समजले की, ' स्वतः देवच त्या रूपात तेथे आहे ' मग काय, सर्व ग्रामस्थांना अत्यनंद झाला

त्यांनी त्या नागराजालाच उचलून पालवीत घातले आणि तीन तासपर्यंत वाजत गाजत त्याची मिरवणूक काढली. या प्रसंगाची अनेक छायाचित्रे घेण्यात आली पालखीतून परत उतरल्यावर ठेवल्यावर मात्र कोणालाही न चावता सयपणे तो निघून गेला आणि काही वेळाने अदृश्य झाला (केसरी, पुणे ५-८-६४)

भारतामधील सिधीसमाज 'चाळी हो' नावाचा पर्जन्योत्सव करतो. तो श्रावणमास धरून आचरला जातो. या उत्सवाचा प्रमुख देव झुल्लाल अथवा लालसई आहे. याचा जन्म सन १५० साली झाला त्या वेळी सिंधुप्रातावर मुसलमानी आक्रमणापासून समाजाला खूप त्रास होत असे, तो याने बराच निवारण केला त्याच्या स्मरणार्थ हा उत्सव होत असतो. एक ताऱ्याचे माडे आणि त्यावर नारळ माडून या प्रतिमाचे पूजन ४० दिवस सतत केले जाते जवळ अरबइ प्योत तेवत ठेवतात पूजक आणि इतर परमभक्त एकमुक्त राहून, अभ्यगस्तान बगैरे न करता एक वस्त्रावर राहतात. त्रिसर्जनाच्या दिवशी झुल्लालाचे प्रतीक म्हणून एक पिठाचा गोळा करून त्याचे पूजन होते नंतर बहुराण्याचे तांद्या नारळ प्रतीक आणि झुल्लालाचे पिठाच्या गोळ्याचे प्रतीक, याची एकत्र मिरवणूक काढतात आणि ती समुद्र, नदी, तळे अथवा विहिरीच्या ठिकाणी त्रिसर्जन करतात सिंध प्रात हा कमी पावसाचा प्रदेश, तेहा समारंभ साजरा केला म्हणजे भरपूर पर्जन्य मिळेल अशी त्याची श्रद्धा असते.

(भारतीय संस्कृति कोश, १/३८८)

धोंडिला जग्या या नावाचा महाराष्ट्राचे काही भागात पर्जन्यासाठी एक प्रिथि आहे अवर्षणाच्या वेळी हा प्रिथि रेंवला असता पाऊस पडतो अशी अनेकांची श्रद्धा आहे. प्रिथि हा असा—त्रेकाडी जातीच्या मुलाला नम्र करून कभरेतील सरदोडा कापून एका मातीच्या भूदेवाच्या मूर्तीवर ठेवतात. त्यानंतर तो मुलगा नम्र स्थितीत, मूर्ति डोक्यावर घेऊन गागात धरार हिंडतो आणि घरोघर त्या मूर्तीवर पाणी घालून मुलाला धान्यही दिले जाते. ही मूर्ति घेऊन फिरत असताना तोंडाने मुलगा ओरडत असतो 'धोंडिलजग्या पौसजग्या' याप्रमाणे या यात्रेप्रमाणे तेच नाव प्राप्त झाले आहे.

सन १९६३ साली मिर्झापूर (उत्तर प्रदेश) जिन्हा भागात अवर्षण झाले असता ऑगस्ट महिन्यात पर्जन्य येण्यासाठी स्त्रियांनी कमालच केली म्हणायची त्या भागात अशी रूढि प्रचलित आहे की, स्त्रियांनी विघ्न स्थितीत जाण्या दोतार्चा नागरणी के-यास आणि बरवणराजाला श्रद्धायुक्त भायनेने हाक दिल्यास पर्जन्यशुटी होतेच. त्याप्रमाणे त्यांनी नागरणी करताच जोरदार पर्जन्यशुष्टि

झाली. हे सत्य आहे. मात्रिक जनता या कृतीलाच जलदेवतेची कृपा असे मानतात. मग इतर अश्रद्धे याला काहीही म्हणोत अथवा अन्य काही नाव देवोत. (महाराष्ट्र टाइम्स, मुंबई, दि. ३-८-१९६३)

कुचविहार प्रांती कोच या जमातीत हीच रूढि प्रचलित आहे. अवर्षणाच्या वेळी कोच-स्त्रिया हुड्डमदेवाच्या शेणाच्या दोन मूर्ति तयार करून, रात्री शेतात नेऊन ठेवतात आणि नंतर विवस्त्र होऊन त्याच्या भोवती नृत्य करतात. या कृतीने पर्जन्यवृष्टि लवकर होते अशी त्यांची धारणा आहे.

(मा. सं. को., २-५५६)

पाऊस पडून पीकपाणी उत्तम यावे, या हेतूने हिमालयाच्या तराईत व वरीलप्रमाणे अन्य ठिकाणीही, शेतकरी बायका रात्री नग्न होऊन नृत्य करतात. शेतात नागर धरतात, अगर नदीमध्ये तादुळाचे पीठ टाकतात. नगावस्थेतील आणखीही अनेक प्रयोग आहेत. विवस्त्र स्थितीत गंडा तयार करून बावणे, अन्न शिजवून खाऊ घालणे म्हणजे ताप उतरतो. पुत्रप्राप्तीसाठी ग्रामीण भागातील स्त्रिया विवस्त्र स्थितीत विहिरीच्या काठावर बसून जप करतात अगर अमावास्याच्या रात्री नग्न स्थितीत चव्हाट्यावर जाऊन तेथे बस, पिंपळ, आंबा इ० पाच झाडांची पाने टाकतात. गुरांचे रोग बरे करण्यासाठी मात्रिक हातात गवताची पेटलेली चुडी घेऊन, नग्नस्थितीत जनावराभोवती फिर्या घालतो. मुलाच्या डोक्यातील फुलाचा नाश करणाऱ्यासाठी त्याचा मामा नग्नस्थितीत अरणीच्या मण्याची माळ त्याच्या गळ्यात घालतो. मंत्राचा उपयोग करताना काही मात्रिक नग्न होऊन स्मशानात जाऊन साधना करतात. एरवी मंत्रसामर्थ्य प्राप्त होत नाही, अशी त्यांची धारणा आहे. मारती, भैरव, यक्षिणी यांची कृपा संपादन करण्यासाठी नग्न होऊन पूजन करावे अशी समजूत आहे. इ० इ०.

प्राचीन साहित्यात विवस्त्र स्त्री-देहाची काव्यमय वर्णने आहेत. कलेच्या क्षेत्रात ती विलोमनीय रूपात साकार झालेली आहे. नग्न स्त्री-पुरुषाची असंख्य शिल्पे आणि मूर्ति आपण पाहतो. अनेक जैन तीर्थंकरांच्या मूर्ति याच अवस्थेत असल्यात असा त्यांचा दंडक आहे. श्रवणवेल्लगोळ येथील भव्य मूर्ति नगावस्थेतच आहे. यावरून असे अनुमान निघते की, वेदकाली किंवा नंतर नगावस्था ही अदरानीय मानली जात नव्हती. शाक्तपंथीय सात्रिक तर नग्न मूर्तींचे पूजनच उत्कृष्ट समजतात. धर्मशास्त्रात थोडा निषेध असला तरी अनेक साधु व दिगंबर जैन पंथीय साधु नग्नच राहतात.

आपणाला हे माहीत आहे की, प्रारंभीच्या कालात मानव नग्रावस्थेत रहात असे आणि सर्व नित्याचे व्यवहार करीत असे. अद्यापही अनेक आदिवासी जमाती नग्रास्थितीत आढळतात उघड्या शरीराची परित्रता जास्त असवी आणि त्या स्थितीत आचरलेली कर्मे लयकर फलदायी होतात ही पूर्वीची रूढि आजही प्रचारात आणीत असावेत श्रद्धा आहे तेथे देव आहे नग्राता श्रद्धेच्या पोटी वरील कार्ये आचरणारे आहेत आणि देवही त्याचा ह्म पुरवतो, असे समजावयास पाहिजे या स्थितीत कम आचरणे हे एक प्रकारचे तपच आहे आणि निष्ठेने तप केल्यावर त्याला फलप्राप्ति निश्चितपणे मिळते, हे आधुनिक युगातील सप, सत्याग्रह, धैर्य यांच्या प्रयोगावरूनही आपण निश्चितपणे म्हणू शकतो याच दृष्टिकोनातून पर्जन्यउष्टीसाठी केलेल्या प्रयोगांमध्ये पाहिले असता, आपणास जाश्चयनारव व चमत्कारिक वाटण्याचे मुळीच कारण नाही

(भा. स रो ४।६६४)

इश्लामध्ये पूर्वी एका परगण्याच्या राजाने जबरदस्त कर मसजिद तो जन्मायी कर कमी करावा म्हणून जनतेने राणीची परोपरीने प्रिन्ती केली राजाने राणीला पेच टाकला की, ती नग्रावस्थेत घोड्यावरून गाहरात फेरफटका करील, तर तर रत्नादल केला जाईल आपल्या प्रजेच्या हितासाठी राणीने तेही दिव्य केले आणि कर कमी झाला पण जनतारूपी तिच्या पुत्रानी या वेळी स्तयस्फूर्तीने आपली घरे, दरवाजे बंद करून घेतले आणि दिव्य पुरे करण्यास राणीला सहाय्य केले प्रियम्नस्थितीत आचरलेल्या तिच्या तपाला याप्रमाणे फल प्राप्त झाले

१. गगादेवी

प्रियद्रापी तारामणगुणितफेनोद्गमरुचि. ।

प्रवाहो वारा य ष्टपतलघुदृष्ट शिरसि ते ॥

जगद्धीपाकार जलधिवलयं तेन कृतमि-

त्यनेनैवोन्नेय वृत्तमहिमदिव्य तव वपु ॥ १७ ॥

पुष्पदंत नामाच्या गद्यवर्ष राजाने सकलानून आपली मुटका करून घेण्यासाठी शंकराची जी स्तुति केली तिला ' महिम्नस्तोत्र ' असे म्हणतात या महिम्न स्तोत्रात एकूण ४३ श्लोक आहेत त्यामधील गणेशवर्षाचा श्लोक १७ वा आहे वरील श्लोकाचा भावार्थ असा की, सुरलोकीची ही गगादेवी अतराळामध्ये स्वरूपणे वासरत असताना तिला ' जाफाभागा ' असे सरोधिले जाते जल प्रपाताच्या रीर सळसळाने उत्पन्न होणाऱ्या पुष्प फेसाने ती तारागणे शास्त्र

टाकते त्या पेसाच्या घवळतेत तारागणानी आपला प्रफाश मिळविला म्हणजे मूळचा गुन्धपणा द्विगुणितच होतो अतराळामध्ये अनिर्वचपणे संचार करणारी ही गंगा जेव्हा सगरपत्नीय राजाच्या पिनतीवरून भूतलावर येण्यास निघाली, त्या वेळी तिच्या प्रवाहाना जोर भूपृष्ठास सहन न शक्याने, देवाच्या पिनतीवरून खरानी तो प्रवाह आपल्या मस्तकावर येण्याचे मान्य केले अतराळात भव्य प्रवाहाने वाहणारी ही गंगा शक्राच्या मस्तकावर येताच त्रिंदुरूप होऊन त्याच्या जंभेमध्ये एत झाली समुद्रमयनातून निघालेले दगडले निष 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' शरानी प्राशन केलेचे जसल्यामुळे त्याच्या जगाची व शीर्षाची एकसारखी लाहीलाही होत होती, ती गंगेचा क्षीतल प्रवाह मस्तकी उतरल्यामुळे नरीचशी कमी झाली

परंतु भगीरथ राजाला ही सुरगंगा आपल्या द्यापित पितराना मुक्ति मिळण्यासाठी भूतलावर हवी होती म्हणून त्याने पुढा भूतलावर अवतरण्यासाठी अनेक वर्षे तप केल्यावर व गंगा त्याला प्रसन्न शान्त्यावर प्रवापतीत होण्याची तिला विनंती केली तेव्हा भगीरथाच्या पितराना मुक्ति देण्यासाठी आणि भूमी भाग समृद्ध करण्याच्या हेतूने जंभेमध्ये त्रिंदुरूपाने राव करणारी गंगा अग्रादव्य स्वरूपात भूपृष्ठावर अवतरली व सर्व भूभाग द्वीपाकृतींनी घेऊन टाकला म्हणजे ठिक्ठिकाणी असलेले सागराचे साडे तने आपल्या प्रवाहाने भरून टाकले यावरून गंगेचे लिंगमय शरीर किती निस्तृत असले पाहिजे ह्याची कल्पना करता येईल पुराणामध्ये जशी कथा आहे की, जगस्तिमुर्नानी सप्तसागराचे पाणी पिऊन टाकले आणि त्यामुळे ते सव कोरडे पडलेले ठिक्ठिकाणाचे सागराचे खडे गंगेने आपल्या प्रवाहाने भरून काढले यास्तव जंबुद्वीप, श्यामलीद्वीप इत्यादि नवद्वीपां फार भूभाग तयार झाला या पुराणयंत्रेला उद्देगूनच पुष्पदत्ताने कायरचना केली असली पाहिजे या वर्णनात विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे पूर्वीच्या याद्व्या घन्याळाप्रमाणे अथवा शक्राच्या डमरूच्या आकाराप्रमाणे सुरलोकात असलेली ही गंगा आणि भूतलावर विशाल होऊन पळणारी ही भागीरथी हिचा प्रवाह शक्राच्या मस्तकावर इतका आमुचन पायलेला आहे की, त्रिंदुरूप होऊन तो त्याच्या जंभेत लपून बसला आहे आकाशात हिला मदाकिनी तर भूभागाने भोगायती असे म्हणतात

गंगानदीच्या उत्पत्तीसमर्था ब्रह्मवैवर्त पुराणामध्ये पुढीलप्रमाणे कथा आढळते एकदा ब्रह्मदेव गो-लोकाकडे जात असता बाटेत त्यांना मोहिनी नावाची एक अप्सरा भेटली ब्रह्मदेवाचे तेजस्वी स्वरूप पाहून तिचा मदनाची वाधा झाली परंतु ब्रह्मदेवाने तिला सदुपदेग करून, तिच्या मात मुनात उसळल्या

कामज्वालाचा दाह थोडा कमी करून तो पुढे निघून गेला. त्याच वेळी मोहिनीला रमेचे शब्द आठवले, 'जो पुरुष आपल्याला आवडला त्याच्याकडे जाऊन आपली कामवासना पूर्ण करून घेतल्याशिवाय राहू नका. कारण अप्सरा म्हणजे जवळजवळ वेश्याच होत. पातिव्रत्य वगैरे शब्द त्याच्या कोशात औषघालाही सापडत नाहीत. केवळ स्वार्थबुद्धीने परपुरुषाला आपल्या जाळ्यात पकडणे हेच तिचे एकमेव ध्येय होय.' या उद्गाराची आठवण होताच मोहिनीच्या मनातील कामभावना 'भूया एव अभिवर्धते' या न्यायाने दुप्पट प्रज्वलित झाली आणि कामदेवासह ती गोलोकात ब्रह्मदेवाला भेटली. ब्रह्मदेवाला तिने शरीरसुख देण्याची विनंती केली, पण ब्रह्मदेव काही तयार होईना ब्रह्मदेवाचे मन वळविण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरल्यावर शेवटी रागावून तिने त्याला शाप दिला, 'भूतला वर तुझी पूजा कोणीही करणार नाही '

हे ऐकताच म्लानवदन होत्याता ब्रह्मदेव गोलोक प्रमुख हरीला भेटण्यास गेले. इतर देव त्याची वास्तपुस्त करीत असता दहा मुखाचा दुसरा एक ब्रह्मा तेथे आला थोड्या वेळाने शंभर मुखाचा आणि एक हजार मुखाचा असे दोन ब्रह्मा तेथे येऊन आपापल्या जगताचा वृत्तान्त हरीला कथन करून निघून गेले. हे पाहिल्यावर मात्र चारमुखी ब्रह्मदेवाचा गर्वपरिहार झाला. त्याला कळून चुकले की, वैकुण्ठाची हरि केवळ एकाच जगताचा पालनकर्ता नसून अनेक निश्चांचा विश्वभर आहे. त्याच वेळी शंकर, विष्णु इत्यादि देव तेथे उपस्थित झाले आणि हरीला प्रिय असलेले रासक्रीडेतील एक गाणे त्यांनी सामिनय म्हणून दाखविले. ते गाणे ऐकून सर्व उपस्थित मंडळींना अत्यानंद झाला. सर्वांच्या नेत्रातून आनंदाश्रु वाहू लागले. त्या अश्रूंनी सारा वैकुण्ठलोक जलमय झाला ते पाहताच हरीने त्वरितच गंगादेवीची मूर्ति उत्पन्न केली आणि तिला ते सारे पाणी आवरून घेण्याची आज्ञा दिली त्याप्रमाणे तिने इतस्तत पसरलेले पाणी आवरून घेतल्यावर हरीने तिला वैकुण्ठामोवतीच जागा दिली. देवांच्या अश्रूमय पाण्यापासून गंगादेवीची उत्पत्ति झाली, म्हणून तिला 'सुर निम्नगा' असे नाव मिळाले. हरीच्या चरणापासून तिचा उगम झाला म्हणून तिला 'विष्णुपदी' असेही एक नाव मिळालेले आहे.

शुभ्र, दुग्धमय आणि प्रचंड लाटांनी युक्त असे आहे. म्हणजेच हे वर्णन आकाशगंगेला लागू होण्यासारखे आहे. भगिरथाने आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर गंगेला स्वर्गलोकातून भूलोकी आणली म्हणून तिला ' भगिरथी ' हे नामाभिधान प्राप्त झाले. पूर्ण दिशेकडे वाहत असताना मार्गामध्ये यज्ञ करीत असलेल्या जन्तू राजाने, त्याच्या यज्ञाला अडथळा आणला म्हणून, रागाने तिचे जल पिऊन टाकले आणि नंतर गुडघ्यामधून तिला वाट करून दिली, यास्तव तिचे नाव ' जान्हवी ' असे पडले.

(ब्रह्मवैवर्तपुराण, अध्याय ३५, पृष्ठ १ ते ७)

दशम्यां शुक्ल पक्षे तु ज्येष्ठे मासे कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गात् हस्तर्क्षे च सद्गिर्या ॥

जेष्ठ मासी, शुक्ल पक्षी, दशमी तिथीच्या दिवशी, मंगळवारी, हस्तनक्षत्र योगावर गंगा स्वर्गातून धरणीवर अवतरली असे पुराणकारांचे मत आहे.

रघुवंशीय सगरराजाने अश्वमेध यज्ञ करण्याचे आरंभले. त्यास्तव त्याने पत्नीय अश्व सोडल्यावर पुरंदर नावाच्या इंद्राने त्यास अडवून कपिल मुनींच्या आश्रमाजवळ बांधून ठेवले. अश्वान्या संरक्षकांना असे घाटले की, हा घोडा कपिलमुनींनीच बांधून ठेवलेला आहे. म्हणून त्यांनी त्यांची तपस्या भंग केली. तेव्हा कपिलमुनींनी सगर राजाला शाप दिला की, ' तुझे साठ हजार पुत्र रौरवात पडतील. ' पुढे खरी परिस्थिती मुनींना समजल्यावर आणि त्याच्याजवळ उःशाप मागितल्यावर मुनींनी सांगितले की, ' स्वर्गाच्या गंगा नदीच्या प्रवाहात स्नान केल्यावर ते पुत्र स्वर्गी जातील. ' तेव्हा स्वर्गीची गंगा भूशृष्ट्यावर आणण्यासाठी सगर राजाने तपश्चर्या चालविली. परंतु त्याच्या हयातीत त्या तपस्येचा काहीच उपयोग झाला नाही. पितरांना उत्तम गति मिळावी म्हणून सगर राजाचे वंशज अंशुमन, दिलीप, भगिरथ इत्यादिकांनी ती तपश्चर्या पुढे चालविली. या प्रयत्नांत अखेर भगिरथाला यज्ञ येऊन सुरलोकीची गंगा भूशृष्ट्यावर आली.

परंतु भूशृष्ट्यावर येते वेळी गंगादेवीने प्रश्न केला की, ' माझा वेग साहण्यास भूतलावर कोण समर्थ आहे ? '

कोऽपि धारयिता वेगं पतंत्या मे महीतले ।

अन्यथा भूतलं भित्वा नृप यास्ये रसातलम् ॥ (१।९-४)

या प्रश्नाचे भगिरथाने उत्तर दिले. ते असे की, ' तुझा वेग सहन करण्यास श्रीशंकर समर्थ आहेत. '

साधवो श्रमसित शान्ता शशिष्ठा लोम्पायना ।

हरन्त्यथ तेऽद्भुतमद्भुतं गगनात्तेऽप्यारते ह्यगभिद्वरि ॥

(श्रीमत् भागवत १।९ ६)

हिमालयाच्या पर्वतराजीमध्ये समुद्रगर्भापासून १०३०० फूट उंचीवर गगोत्री हे धाप आहे. सगर राजानी गंगेचा प्रवाह ज्या हिमालयाच्या योगदा मधून दक्षिणेकडे वळविला, त्या क्षेत्राला गंगामुखा अथवा गोमुख म्हणतात. हे स्थान गंगार्गीपासून १८ मैलावर आहे. गगोत्रीपासून निघून गोमुखाच्या ठिकाणी स्नान करून परत येण्यास विष्णू माग असल्याने साधारणतः तीन दिवस लागतात. तपस्वी लोकांचे भूजवन याच मार्गावर आहे. गोमुखाजवळचा प्रदेश फारच रमणीय आहे आणि अनेक पवित्रस्थानानी वेढल्या आहे. तपोवन मैदान, शिवलिंग शिखर, तीन भगिरथ शिखरे, पृथ्व्याचूला स्वर्गारोहण शिखर व सयमय, दक्षिणेकडे नारायण पर्वत आणि पश्चिम बाजूला २२ हजार फूट उंचीचा नीलकण्ठ पर्वत अशी स्थाने आहेत. परंतु हा मार्ग विकट असल्याने व सर्वानाच तेथपर्यंत जाणे शक्य नसल्याने आज्ञाशंकराचार्यांनी असा समन्यप धांदल दिला आहे की, गंगास्नान, गंगापूजनरिधि व इतर धार्मिक आचार गगोत्री या क्षेत्रीच करावेत.

आशानीची गंगा भूतलावर अवतरल्यावर शंकराच्या जन्मभूमे गुप्तहाली भगिरथाचे पुढा तपश्चर्या करून प्रार्थना केल्यावर तिला खाली सोडण्यात आले व ती बिंदूसरोवरात प्रथम उतरली. या सरोवरातून सात प्रवाह सुरू झाले. द्वात्रिणी, पावनी व नलिनी हे पूर्व दिशेला गेले. मुचभु, सीता आणि सिंधु पश्चिमेकडे गेले आणि गंगा प्रवाह खाली आला.

वित्रै पुन पुनरपि प्रतिहन्त्यमाना ।

प्रारब्धमुत्तमचरणा न परित्यजन्ति ॥ (भट्टहरी)

आपल्या अंगीकृत कार्यात जरी नेकडो विघ्न आला, तरी उत्तम दीर्घोवागी पुरुष हाती गेल्याकडे काम जर्पणट सोडीत नाहीत. सगरापासून भगिरथापर्यंत अनेक राजानी अंगीकृत कार्य तडीस नेण्यास अतिशय परिश्रम केले, त्यांचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

गंगात्रा या क्षेत्रा गंगादेवीचे मंदिर असून ती मूर्ति आज्ञाशंकराचार्यांनी स्थापन केली. अस म्हणतात. पण साधूतःचे मंदिर मात्र १८ व्या शतकातील आहे. ज्या शिलेवर बसून राजा भगिरथ याने तपश्चर्या केली, ती गिळा आजही पाहता येते. त्याच्या पलिकडे खडखोळा असून, यावर उभे राहून सुमारे ४० फूट

उचीवरून या ठिकाणी खाली पडणारा गंगेचा जलौघ शहरांनी आपल्या मस्तकी धारण केला असे वर्णन केले जाते पण प्रत्यक्षात हा प्रपात मात्र येथून अर्धा मैल अंतराने अमन, त्याला गौरीकुंड म्हणतात. गौरीकुंडाचे ठिकाणी दृश्य असे की, मध्यभागी शिवलिंग असून त्यावर गंगेचा जलौघ पडत असतो

गोमुख हे श्रीमुख पर्वतामध्ये कोरलेले आहे. जो भक्त या क्षेत्री त्रिरात्र उपवास करील आणि श्रद्धेने गंगेचे पूजन करील, त्याला वाजपेय यज्ञाचे फल मिळून तो ब्रह्मरूप होईल, असे महत्त्व महाभारतामध्ये सांगितले आहे.

गंगोत्री क्षेत्री जी गंगादेवीची मूर्ति बसविली आहे आणि जिची छायाचित्रे अनेक यात्राकपण्या प्रवासी लोकांना वागतात, त्यावरून असे दिसते की, देवी चतुर्भुज असून ती आसनस्थ आहे यमुनोत्तरी क्षेत्री यमुनादेवीची मूर्ताही त्याच स्वरूपाची दिसते. देवीची ही स्वरूपे पुराणातील ध्यानवर्णनाप्रमाणे असावीत

गंगा नदीच्या उत्पत्तीविषयी श्रीमत् भागवतातील कथा अशी की, वामन-रूपी विष्णूने बळीराजाकडून दानाने तीन वर घेतले. उजव्या पायाने सर्व ब्रह्मांड व्यापले, तेशा पायाच्या अगठयाच्या नटाचा धक्का लागून ब्रह्मांड कणाहत्ती वरील कवची फुटली. तेथे एक छिद्र निर्माण झाले त्यातून एक जलधारा वर उफाळली आणि विष्णूच्या पायाला स्पर्श करून वर ब्रह्मांडात आली पायाला स्पर्श करून आली म्हणून त्या जलधारेला 'भगवत्पदी' असे नाव प्राप्त झाले. भूतलावर ही जलधारा आल्यावर तिला भागिरथी नाव मिळाले.

(भागवत, ५-१७)

गंगोत्री नात्र पडण्याचे कारण असे देतात की, या ठिकाणी प्रवाह उत्तराभिमुख झालेला आहे. अमर कोशामध्ये गंगा नदीची नावे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत—विष्णुपदी, जन्मूतनया, मुरनिश्रगा, भागिरथी, त्रिपथगा, त्रिव्योता, भीष्मसू ६० ६०. तसेच स्कंद पुराणामध्ये गंगा सहस्रनाम स्तोत्रातली आहे त्यामध्ये तिला ओंकाररूपिणी, अमृतमय्या, आश्चर्यमूर्ति, गमीरागी, जगदानंद जननी, जटातटीविहरिणी ६० ६० आहेत

‘ ॐ नमो भगवत्यै दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै रंजयै शिवायै दयायै अमृतायै त्रिधरूपिण्यै नदिन्यै ते नमो नम ’ हा गंगा मंत्र आहे.

(जीवन प्रकाश, नागपूर, जुलै १९६६)

या ठिकाणी एक अशी राना उद्भवते की, सगर राजाचे साठ हजार पुत्र म्हणजे कोणते ? महाभारतामध्ये त्याच्या उत्पत्तीची कथा जरी दिलेली असली तरी अद्यमेघ यज्ञाच्या अध्याच्या संरक्षणासाठी जे सैनिक होते, तेच तर या

ठिकाणी अभिप्रेत नाहीत ना ? यशस्वाचे संरक्षण करण्यास जे राजवैनिक होते, ते जर मुनींच्या शापाने जळून गेले असतील, तर तेही सगराचेच पुत्र होत असे म्हटले पाहिजे किंवा याचाच अर्थ असा की, प्रत्यक्ष सगर राजाचे साठ हजार पुनही यज्ञास संशुद्ध म्हणून असण्याचा संभव आहे. येथे पुत्र याचा अर्थ प्रजा असाही घेता येईल.

केवळ भारतीयच या गंगाप्रवाहाला पवित्र मानतात असे नव्हे, तर अन्यदेशीय आणि अन्यधर्मीयही ती पवित्र मानतात, याची अनेक उदाहरणे दारुविता येतील गंगेच्या पवित्र प्रवाहात स्नान करून पावन झाल्याने मोक्ष मिळतो, ही भावना भारतीयांच्या मनात वास करून आहेच. परंतु जेथे गंगेचा प्रत्यक्ष प्रवाह उपलब्ध नाही, त्या ठिकाणी स्नान करताना गंगादेवीचे तुळते नाव उच्चारून स्नान केले तरी तेच पुण्य लाभते, इतपत तिला पावित्र्य प्राप्त झालेले आहे.

गंगा गंगेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं न गच्छति ॥

भार्या असा की, शेकडो योजने दूर राहूनही गंगा गंगा असे जो नाव उच्चारित, तो सर्व पापांपातून मुक्त होऊन अती विष्णुलोकाप्रत प्राप्त होईल

दूरदूरचे भारिक लोक गंगेचे स्नान केल्यावर एका छोट्याशा माट्यात गंगेचे पवित्र जल भरून घेतात आणि ते आपल्याघरांवर घरी आणतात. अशा पेढी इतर वाधनांना गंगेचे पवित्र जल प्राशन करण्यास मिळाले म्हणून 'गंगापूजनाचा' निधी मोठ्या समारंभाने चालू जातो. ब्राह्मण-मुसलिमी भोजन होते आणि इतरांना प्रसाद वाटला जातो अशी या गंगाजलाची महती आहे ! यामुळे दूरदूरच्या ग्रेडोपाड्यापर्यंत गंगानदीचे नाव माहीत नाही असे एवढी ठिकाण अथवा असा पक्की मनुष्य सापडणे अशक्यच आहे.

श्रीरामचंद्र रामदासस्वामींनी दासगोधामध्ये गंगेचे वर्णन रत्नाकरप्रमाणे घेतले आढळते—

चंचल नदी गुप्त गंगा । स्मरणे पावन करी जगा ।

प्रचित रोऊडी पाहां ना । अन्यथा नहे ॥

केवळ अचंचली निर्माण झाली । अधोमुखे वाहू लागली ।

अगस्त्य वाहे परी देखली । नाहीच कोणी ॥

गंगेवरील भारतीयांच्या भक्तेमुळे तिचे मोठेपण सिद्ध होते, असे माघ नव्हे. गंगाप्रवाचे महत्त्वच असे आहे की, प्रत्येकाला तिचे अष्टव्य पटलेच पाहिजे.

भांडारकर इन्स्टिट्यूट, पुणे, या संस्थेमध्ये एक हस्तलिखित ग्रंथ आहे त्यामध्ये असे विधान आढळते की,

“ गगाजल हे पथ्यकर, अन्न शिजविण्यास उत्तम, पचनशक्ति वाढविणारे, तहान शमविणारे, मूक वाढविणारे, बुर्दाची ताकद वाढविणारे आणि उत्साहवर्धक आहे ”

अनेक पारिचम्रात्य रसायनतज्ज्ञानी गगेच्या पाण्याची विज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीने चिन्तित्सा करून हे पाणी उत्तम ठसे याचे विवेचन केले आहे

भारतामधील एके काळचे सरकारी रसायन परीक्षक श्रीयुत ई एच् हॉर्निंग म्हणतात,

‘ गगाप्रवाहाला मिळणाऱ्या एका नाल्यामध्ये मलेरियाचे जंतु असताना तेच पाणी गगाप्रवाहात मिसळून गेल्यावर थोड्या अंतरावर गगेचे पाणी तपासले असताना ते जंतु आढळत नाहीत कॉन्जर। रोगाने मृत झालेला मनुष्य एकदम त्याचे प्रेत गगाप्रवाहात टाकले असताना आणि काही अंतरावर गगाजल तपासले असताना तेथे कॉल्डच्याचे जंतु आढळत नाहीत याचाच अर्थ असा की, बरील रोगाचे जंतु जरी गगाप्रवाहात टाकले अथवा इतर लहान लहान जोघातून मिसळले तरी ते अशुद्ध पाणी गगारूप झाल्यानर त्या रोगाचे जंतु मरून जातात, त्याची नात्रनिशाणीही शिल्लक राहात नाही असा त्या पाण्याचा गुण आहे ’

प्रसिद्ध मॅच प्रवासी मार्क ट्वेन व टॅबर्नियर म्हणतात की,

‘ मृत्तिमेने अगाचे मर्दन केले आणि नंतर गगाजलाच्या पाण्याने स्नान केले तर सर्व रोग गेे होतात ’

ज्यांना या गगाजलाचे महत्त्व पटलेले आहे अशी अनेक माणसे सतत गगाजलाचा उपयोग करीत असत अथवा अजूनही करतात मोंगलवशीय बादशहा अन्नर याच्या पदरी असलेला अबुल फझल हा इतिहासकार आपल्या ‘ ऐने अकबरी ’ या ग्रंथात म्हणतो,

‘ अकबर बादशहा गगाजलाला जमूत म्हणत असे आणि घरीदारी प्रवासात काटेही असला तरी तो गगाजलाचाच उपयोग करी ’

बर्नियर नावाचा प्रवासी औरंगजेब बादशहाच्या दरबारी सन १६५९ पासून आठ वर्षे वास्तव्य करून होता. तो एके ठिकाणी लिहितो की,

औरंगजेब बादशहा आपल्या भोजनात व रसोईसाठीही गंगाजल वापरीत असे. '

कॅ० एडवर्ड मूर या नांवाचा एक ब्रिटिश सेनानी टिपू सुलतानाबरोबरच्या एका पत्रात लिहितो की,

' टिपू सुलतान जरी दक्षिण भारतात राहत होता तरी पिण्यासाठी तो सतत गंगाजलाचाच उपयोग करी. राजधानीत असो अथवा लढाईवर असो, तो जेथे असेल तेथे उंटावरून गंगाजल पुरविल्याची व्यवस्था त्याने केलेली होती.'

वाराणसी येथील हिंदू विश्वविद्यालयाचे भाजी संचालक पंडित मदनमोहन मालवीय सन १९३२ साली ' राउंड टेबल कॉन्फरन्स ' साठी विलायतला गेले असता दररोज त्यांना गंगाजल मिळेल अशी व्यवस्था त्यांनी केलेली होती.

एकदा वाराणसी येथी गंगाघाटावर मी स्नान करीत असता मला एक विचित्र परंतु चमत्कारिक गोष्ट अनुभवण्यास मिळाली. या ठिकाणी गंगा नदीला भक्तलोक अनेक प्रकारची फुले अर्पण करतात. त्या फुलांत जर वेलाची पाने असतील तर ती तेवटी बुडतात. परंतु इतर फुले पाण्यावर तरंगतात. तसेच अलाहाबाद येथे गंगा, यमुना, सरस्वती संगमाच्या ठिकाणी जर सौभाग्यवर्ती मुवाहिनींनी थोडेसे वेणीचे केस पाण्यात टाकले तर ते केस पाण्यात गडप होतात, पाण्यावर तरंगत नाहीत. इतर नद्यांच्या वावरीत मात्र असा प्रकार आढळून येत नाही, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. गंगाजलाचे महत्त्व पटण्यास बरीच उदाहरणे पुरेशी आहेत.

आधुनिक काळातील विद्यार्थी माणसे जर गंगाजलाचे महत्त्व जाणतात तर पूर्वाच्या ऋषीमुनींनी त्याची महती गायिली असल्यास त्यात नवल ते कोणते! हिमालयाच्या ज्या प्रदेशातून हा प्रवाह वाहतो तेथील अनेक वनस्पतींचे व भूगर्भाचे गुणधर्म त्या प्रवाहाने मिसळले असल्यामुळे ते पाणी जंतुनाशक झाले आहे आणि म्हणूनच गुणवर्धक आहे. काशीपात्रा करणारा भारतीय तेथील पाणी बंद कलशाने आपणून ते वर्षानुवर्षे आपल्या घरी ठेवतो. त्याचे नित्य पूजन करतो. अंतकाळी गंगेचे चार येथे मुखात पडले, की कृतकृत्य होतो. अनेक वर्षे राहूनही ते जल जमिच्या तसे असते, जंतुकिरहित असते. इतर नद्यांचे पाणी असे वर्षानुवर्षे टिकत नाही. म्हणूनच आपल्या पूर्वजांनी या पाण्याचे वर्णन ' औषधी जान्न्धीतोय ' अशा यथार्थ वाक्यात केलेले आहे.

(श्री. मुं. धं देवपात्रे, ' प्रसाद ' जुलै १९६१ चा अंक)

गंगा आणि गौरी या दोन्ही हिमालयाच्याच कन्या होत गंगाजेष्ठ आणि गौरी रुनिष्ठ दोघांनीही शिवामोरार विवाह केला याविषयीची पुराणातील कथा अशी की, प्रलयाच्या समयी सर्व पृथ्वी बुडून गेली, तरी गंगा आपली वाहतच राहिली. थोडी गर्थिष्ठ असल्याने तिने असे जगावेगळे वर्तन केले नंतर मोठ्या अभिमानाने आपला ओगार्चित्र वेशपाश झाडला तेव्हा त्यातील एक त्रैस वैलास पर्वतावर शिव तपश्चर्या करीत होते, त्याच्या अगावर पडला तपश्चर्येचा भग मरणान्या गंगेला त्याने शाप दिला की, 'पृथ्वीवर जाऊन तिने जन्म घ्यावा' या शापाने धापरलेल्या गंगामाईनी शिवाची प्रार्थना केली आणि उ शाप मागितला त्या वेळी शिव म्हणाले मी 'पृथ्वीवर तुझे पाणीग्रहण करीन' यामुळे ती जेव्हा भगिरथ प्रयत्नाने पृथ्वीवर अवतरली, तेव्हा ती भार्या वनून, त्याच्या जटमध्मेच वास्तव्य करून राहिली गौरीला शिवाचे शिरोभागी गंगेचे राहणे आवडले नाही त्याचे नेहमी बैर चाटू राहिले एका मराठी कवीने या वक्षपनेवर एक स्त्री गीत रचले आहे, त्याचा पहिला चरण असा की—

दोघी सवती भाडती, पती भागड मुगा ।

आपसात वर्मं बोलती, गौरी आणि गंगा ॥

गंगा ही भीष्माचार्याची माता आहे हे सर्वश्रुत आहे. एरुदा सर्व देव ब्रह्मदेवाने केले असता, गंगेचे वस्त्र सहज वान्याने जरा सरवले तेव्हा सर्वानी माना राली घातल्या व पहान्याचे टाळले. इश्वाराखुशिय राजा महामिष, त्या तयन्या सौंदर्याने पाहताच राहिला. ब्रह्मदेवाला राजाचा हा उच्छृल्लपणा आवडला नाही आणि त्यानी शाप दिला की, 'तू मृत्यूलोकी जन्म पावशील आणि गंगा ही तुझी पत्नी होईल, पण तुला अप्रिय अशाच गोष्टी ती करील.' शतवत्स राजा हाच महामिष राजा होय झालेला प्रत्येक पुन गंगा प्रवाहात बुडवून टाकी. शैवटी आठवा मल्गा भीष्म याच्या वेळी राजाने तिला अडवताच, तो तेथेदा वाचला, पण गंगामात्र त्याला सोडून गेली

(महाभारत आदिपर्व, १०२-१०६)

याचा भावार्थ असा की, गंगा ही सातप्रवाहांनी भूलोकावर वाहत गेली, आणि ते प्रदेश तिने पावन केले गंगप्रवाहाच्या अनुपगाने, प्रजापतीने यज्ञ केला, युधिष्ठिराने राजयज्ञ यज्ञकेतु, पण्डिताने गंगेचे काठी प्रायोपवेशन केले, शिवाचे महादेवीजवळी वीज धारण करून स्वदात्या जन्म दिला, गंगा प्रवाहाने हस्तिनापूर बुडवून टाकले, गंगाकिनारी साडेतीन कोटी तीर्थ आहेत, ती महासागराची पत्नी मानली जाते, इत्यादि पुराणात अनेक कथा आलेल्या आहेत

गंगेची निरनिराळी वर्णने अनेक पुराणातून आली आहेतच, पण महाभारतकार म्हणतात,

न गंगासादृश्यं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामह ॥ (वनपर्व ८५।१६)

भावार्थ असा की, गंगेसारखे पवित्र तीर्थ नाही, विष्णूसारखा देव नाही, ब्राह्मणापेक्षा कोणी श्रेष्ठ नाही असे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेच सांगितले आहे. ज्या भूमीतून गंगाप्रवाह वाहतो, तो देश व तिच्या तीरावर असलेली तपोवने ही सिद्धि-क्षेत्रेच होत. ही गंगा पृथ्वीवर अवतरल्यापासून, पूर्वे सगराच्या मिळेपर्यंत सर्वत्र मुलम असली तरी गंगाद्वार, प्रयाग व गंगासागर संगम या तीन ठिकाणी ती दुर्लभ आहे. या तीन क्षेत्री जे भक्त स्नान करतात, ते स्वर्गप्राप्ति करून घेतात आणि जे देह ठेवतात त्याचा पुनर्जन्म टळतो.

गंगा मूर्ति—भविष्य पुराणात गंगादेवीचे ध्यानवर्णन केले आहे.

चतुर्मुखां त्रिनेत्रां च सर्वाग्रयवभूषिताम् ।

रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥

श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।

ततो ध्यायेत् सुरूपां च चंद्रायुतसमप्रभाम् ॥

याप्रमाणे मूर्ति बनवावी. गुंतकाली शिल्पकलेत या स्वरूपाच्या मूर्ति रेखाटण्यात आल्या आणि पुढे हीच कल्पना अनेक गुहा ग्योदणारानी अथवा शिल्पकारांनी चालू ठेवली. उदयगिरी, बेसनगर, बेरूळ इ० ठिकाणी या देवतेचे शिल्प पहाण्यास मिळते.

जगन्नाथ पंडित—हा एका गोंगल बादशहाचा आश्रित होऊन गेला. त्याचा जन्म शके १४७२ साली आश्रप्राप्ती सुगुंडागाची झाला. पित्याचे नाव मोरभट व मातेचे नाव लक्ष्मी. त्याच्या पत्नीचे नाव भामिनी व मुलाचे नाव विनायक. लहान वयातच पत्नी मृत झाल्यावर तो भ्रमिष्टपणा करू लागला. या वेळी वडिलांनी त्याला जडून त्या त्रिपुरासुंदरीच्या मंत्राचे १००० सहस्रांचे पुरस्करण करून घेतले. या वेळी त्याला देवांनी स्वभाव दृष्टांत दिला की, यापुढे उच्चप्राप्ती जागे म्हणजे भरभराट होईल. इतकेच नव्हे, तर प्रसादाचा निहा देवीने रक्तः त्याच्या गुप्तात पातला. त्याला असाही आशीर्वाद दिला की, 'तुम्ही गतपत्नी, तुम्हा भामिनी स्वरूपातच पूर्ण सुसंस्कृत झालेची मिळेल व त्रिजगतीवर वृथा तिराट होईल.'

वाडिलाचा निरोप घेऊन तो उत्तरेला निघाला. प्रथम जयपूर येथे आश्वय मिळाल्यावर, दिल्ली शहरी जाऊन तेथील प्रमुख काजीकडे सर्व मुडण करून घेऊन फकीर वेपाने राहून, सर्व मुसलमानी धर्मतत्त्वे त्याने आत्मसात केली आणि शेवटी उघड वादविवादात त्या काजीला जिकले त्या वेळेपासून अकरा बादशहा त्याच्यावर रूप झाला व त्याने आपल्याजवळ ठेवून घेतले त्या ठिकाणी जयपूरचा राजा भगवानदास याची बहीण भानुमती हिचा विवाह बादशहाने झालेला असून, त्यांना भामिनी नावाची सुसंस्कृत कन्या होती घरात सर्व हिंदु पद्धति असल्याने, ती जगन्नाथजवळ संस्कृत शिक्ण्याला येत असे. याच मुलीला लवंगी हे आईचे लाडके नाव होते.

अकबराचे हिंदु आचरण

हिंदु जनतेचे प्रेम संपादन करण्यासाठी व घरातील हिंदु वातावरणामुळे बादशहा स्वतः कपाळाला गंध लागणे, देवाचे तीर्थ घेणे, हिंदु देवताची पूजा करणे, देवापुढे नारळ फोडणे इ. वर्तन करित असे. इतकेच नव्हे, तर त्याने राज्यात गोहत्याबंदी, गोमांस भक्षण, दादी ठेवणे, चुग्त बहिणीबरोबर विवाहबद्ध होणे, नमाज पढणे, मक्केची यात्रा करणे इ. रूढींवरही बंदी घातली होती. अकरा बादशहा हिंदु धर्माबरोबर इतका निगडित का झाला, याची मीमांसा 'साईनाथ कथा करडक' या ग्रंथात अशी दिली आहे की, पूर्वी मुकुंदनाथा नावाचा एक मोठा तपस्वी होऊन गेला. यज्ञ चालू असता काही अपरिहार्य कारणामुळे, होमकुंडात उडी घेऊन त्याने आपला देह तपस्त्रेन केला, तोच हा अकबर बादशहारूपाने जन्माला आला.

अकबराच्या दरवारी अनेक मुसलमान पंडित होते, त्यामध्ये दरगखान नावाच्या पंडिताचे भामिनीवर प्रेम होते, पण विवाहाची समस्या सोडविण्याचा -निमंदरू निमंदरू - पण जगन्नाथाने जिवल्यामुळे, बादशहाने हिंदुपद्धतीने देवक ठेवून, त्यांचा विवाह लावून दिला. वाराणसीचे अप्पया दीक्षित व इतरांना हा यावनी विवाह भा.य. नसल्यामुळे, त्यांनी जगन्नाथाचा रूप छळ केला. अकबरा नंतर जहांगीरच्या कारकीर्दीत जगन्नाथांनी शहर सोडले. पण पुन्हा शहाजानने मानाने त्यांना बोलावून घेतले आणि त्यांची रौप्यमुला करून त्यांना ते धन बडीस म्हणून दिले. परंतु जगन्नाथ स्वजनाच्या उळाने पूर्ण विटला होता. तेव्हा त्याने दरवारी राहणे नाकारले व काँगोला आपल्या पत्नीसह गेला.

आपलेच जातभाई छळ करू न गळे म्हणजे ते कोणत्या पराभोगीला जातात याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून मुहाम देत आहे. विरोध व छळ करूनही जगन्नाथ आपली यादनी पत्नी ग्राहीत नाही म्हणून हरि दीक्षितांनी छिन्नमस्ता

देवीची आराधना करून मंत्रसामर्थ्याने तिच्या वश करून घेऊन पत्ति व भामिनी यांची दान स्तत्रात गिरविले. मागून घेतली तीन महिन्यांच्या अर्थात या साहित्याने दोघाचा पूर्ण नाश करण्याचे त्याने ठरविले. तसेच मोहमायाने दोघाच्या शरीरात प्रवेश करायला असाही तर त्याने मागून घेतला. युनिप्रयुक्तीने पटिताने शीर भामिनीपर्यंत पोहोचविले आणि भामिनीचे शीर पत्तितांडेरमना शाले भामिनीला वाटले की, साटासूट झाल्यावर आपला पति निभन पावला जसावा पटितराय भामिनीच्या दोघात मटकत जमता वर जडा काठी टेकीत टेकीत पडित बेशुद्ध पडले होते तेथे प्रगट झाली आणि त्याला सावध केले मोहवश झालेला पडित दसादसा रडला आणि त्या वृद्धेच्या पायावर मस्तक ठेवून नेत्राभूनी तिचे चरणमळ धुवून वाढले पटिताने असे धर्तन कर नये असे म्हणताच तो निघार उद्गारला, 'मी पडित नाही, मी पडित नाही, मी पडित नाही.' पटिताचा गर्भ नष्ट झाला असे पाहताच जडा म्हणाली, 'तू वाराणशीला जा, तेथे तुझी पत्नी तुला भेटेल व गंगामार्ग उघे मनोरथ पूर्ण करील.' इतका आशीर्वाद देऊन ती वृद्धा जमलच्या झुप्यात गुप्त झाली. प्रवेश होत ती हितकरी, दुसरे कोण असणार? कोण कठीण प्रसंगी धाउन येणार? लेफराचा कळवळा मातेदिव्याच कोणाला येणार? साक्षात देवी वाला त्रिपुरसुंदरी, त्या वृद्धेच्या रूपात त्याचे सात्त्विक करण्यास व मार्गदर्शन करण्यासाठी आली होती पडित वाराणशीचे नाटेवर असताना त्याचा नातू रामचंद्र त्याच्याच दोघात जसलेला भेटला जाळगिरीधराच्या घाटावर त्याची पत्नी भामिनी, पाठच्या भाग्यप्रमाणे सदैव सहाय्य करणारे अन्नर बादगहाचे हिंदु धर्मगुरु रामाचार्य व इतर स्नेही यांच्या गाठी होताच सर्वांच्या आनंदाला पारावर राहिला नाही तीन महिन्यांची मुदत टळून गेल्याने मोहपटल दूर झाले होते जगनाथाच्या आयुष्याची मुदत संपली होती ९९ वर्षे वयाला झाली होती ते जगला पूर्णपणे गिडले होते तेव्हा त्यांनी आपले देह गंगार्पण करण्याचे ठरविले. अण्णया दीक्षित पूर्व बैर विरहून स्वतः उपस्थित होते त्यांनीच गंगास्तुतीची १००० पारायणे केल्यास, गंगामार्ग साक्षात पोतात घेईल असा आशीर्वाद दिल्यावरून पडितानी ती पुरी केली इतके झाले तरी निरोधक हरि दीक्षित व दिरंगयान स्वस्थ बसले नाहीत. गंगेच्या पाण्याला विटाळ होईल म्हणून पडिताला ते आत प्रवेश करू देईनात. शेवटी दाराचुक्रोड राजपुत्र पुढे झाला आणि त्यांनी विरोधकाना बाजूला सारले.

गंगामातेकडून पडिताचा बद्वार

पारायणागणिक गंगेचे पाणी एक एक पायरी वर चढत गेले आणि शेवटी त्या दोघाचा माग्यकाळ उदयास आला पाण्यात कोण दिसते ते रूप आधी पहा—साक्षात् गंगामाता अवतरली आहे—

शरश्चंद्रश्वेतां शशिशकलशुभ्रालमुकुटाम् ।

करैः कुम्भामंभोजे वरभयनिरासौ च दधतीम् ॥ ६०

या प्रसंगाने वर्णन अप्यया दीक्षित स्वतः करतात की, 'मला या वेळी चतुर्भुज, श्वेतवस्त्र परिधान केलेली, आणि कुंभ, कमळ, अभयमुद्रा व वरदमुद्रा असणारी गंगादेवी नक्कावर बसलेली दिसत आहे. गंगामाता पंडित आणि भामिनी यांना आपल्या स्क्ंधावर घेऊन जात आहे. त्यांना संपूर्ण सुक्ति मिळाली आहे. पंडित हे पूर्वाश्रमी परमहंसवृत्तीने राहणारे महान योगी असून अवशिष्ट भोक्तृत्व संपत्तिण्यास त्याचा जन्म झाला होता. लवंगी पूर्वजन्मीची अप्सरा होती. तीच त्याची प्रथम पत्नी भामिनीही होती. पंडिताला श्री, धी व स्त्रीचा गर्व शाल्याने हरि दीक्षित व विरंगलान यांना देवीने तशी गर्वहरण करण्याची प्रेरणा केली, इतकेच नव्हे तर अंतरिश्वातून अकरर बादशहा, राणी भानुमती, परमभट्ट व मातोश्री लक्ष्मीबाई आनंदाने पुष्पवृष्टि कर्तित आहेत आणि सर्वांचा उद्धार झाल्यामुळे ते अत्यंत समाधानी दिसत आहेत.'

(पंडित जगन्नाथ चरित्र-ले. रामराय मर्तेंड भावूरकर, सन १९२८ याचे आधारे विवेचन केले आहे.)*

पंडितराजाच्या यवनकन्येच्या सहवासामुळे अनेक प्रवाद ऐकू येतात. पण श्रद्धावान लोक असेच जाणतात की, ती यवनकन्या पंडितजीजवळ शुद्ध-भावाने पत्नी व शिष्या या नात्याने रहात होती. या पत्रिच बंधनांनी ते जन्मभर बांधून राहिल्यामुळेच दैवटच्या धणी साक्षात गंगादेवी प्रकट झाली आणि तिने त्या दोघांना आपल्या देहात सामावून घेतले. आम जनतेला पावन करणारी गंगा, ती दोघे अपवित्र असती तर खासच त्यांना पावन करती ना ! कारण जेथे पावित्र्य आहे तेथेच देव आहे.

* कै. रामराय भावूरकर यांचे पुस्तक सन १९२८ सालचे आहे. पण त्यानंतर जे संशोधन भारतामध्ये अनेक विद्वानांनी केले त्याचा आधार घेऊन सन १९५३ साली व. गो. पाध्ये आणि सन १९६२ साली विद्यावर गोप्पले यांनी जे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यामध्ये जगन्नाथपंडिताच्या काळाचा फरक आहे. दिल्लीचे बादशहा जहांगीर, शहाजहानचा काळ ते मानतात तसे उल्लेख रससंगावर, असफ मिलास काव्यात आढळतात श्रीसमर्थ रामदास हे जगन्नाथ पंडिताचे समकालीन असे मानले जात. गंगास्तुतीने प्रायश्चित्त केल्यावर मथुरा शहरी ते अनेक वर्षे होते आणि त्यांनी ग्रंथनिष्पत्ति केली, असे काहींचे म्हणणे आहे. आपणाला या सर्व संशोधनाच्या वादविवादात पटणे नाही व देवीची कृपा व अवकृपा हा संबंध भावूरकर यांच्या मद्यात उत्पट्ट असल्याने प्राधान्य त्याला दिले इतकेच.

पंडितराजांनी अनेक दिवस हे एक व्रतच चालविले होते. त्याची इच्छा गंगादेवीने पूर्ण केली म्हणून त्या दिवसापासून दशहराव्रत आचरण्याची पद्धत चाटू झाली. जेष्ठ शुद्ध दशमीला हे व्रत आचरतात. स्कंद, वराह, भविष्य इत्यादि पुराणामध्ये या व्रताची कथा आलेली आहे त्याचप्रमाणे हीच कथा व्रतराज या ग्रंथामध्येही दिलेली आहे. परंतु निश्चित कोणत्या दिवशी हे व्रत आचरावे, याबद्दल पुराणामध्ये एकरूप मत मात्र मुळीच नाही. स्कंदपुराणाप्रमाणे दशमी मंगळवारी असावी, तर वराहपुराणाप्रमाणे ती बुधवारी 'बुधः हस्तयोः' म्हणजे हस्तनक्षत्राच्या योगावर असावी असे मानले जाते.

गंगानदीचे महत्त्व अनेकानी अनेक प्रयातून वर्णन केलेले आहे. जगन्नाथ पंडिताची गंगादेवीच्या स्तुतीप्रमाणेच यमुनास्तुति (अमृतलहरी), लक्ष्मीस्तुति (४१ श्लोक), विष्णुस्तुति (६० श्लोक, करुणालहरी), सुधाश्लोक इत्यादि १६ काव्ये आहेत. (चित्राग्रकृत मध्ययुगीन चरित्र कोश, पृष्ठ ३८९)

राजापूर गंगा

गंगा नदीच्या प्रवाहाव्यतिरिक्त अनेक ठिकाणी गंगा हे नामाभिधान असलेली क्षेत्रे आढळून येतात. अनेक ठिकाणी गंगादेवीची मदिरेही आढळून येतात. रत्नागिरी जिल्ह्यात राजापूर या गावी असे एक गंगेचे क्षेत्र आहे. येथील प्रवाहाचे महत्त्व म्हणजे हा प्रवाह अनियमित आणि अचानकपणे एका ठिकाणी उत्पन्न होतो. काही एका निदिष्ट काळापर्यंत राहतो व तितक्याच अचानकपणे अंतर्धानही पावतो. यास्तव कोणी याला कृष्टीचमत्कार म्हणतात. याची मूळ कथा अशी आहे—

उन्हाळ्याचे दिवस होते. धान्याची मळणी जोरात चालू होती. शेतात काम करता करता एका शेतकऱ्याला अतिशय तहान लागली, परंतु पाणी मिळण्याची जवळपास कोठेच सोय नव्हती. त्या वेळी त्याने मोठ्या भक्तीपूर्वक अंतःकरणाने गंगादेवीची प्रार्थना केली की, 'आई ग, मला एक छोटमर पाणी प्यावयास मिळू दे.' आर्त भक्ताची हाक देवतेच्या बानावर त्वरितच जाते हा नेहमीचा अनुभव या वेळीही अनुभवास आला. मळणीसाठी रोवलेल्या एका शुष्क लांकटाच्या छुंटाच्या मुळातून अचानकपणे पाण्याचा प्रवाह वाहू लागला. मळणी जरी वाहून गेली तरी पाणी पिऊन शेतकरी संतुष्ट झाला. जणू या गोष्टीची स्मृति म्हणून की काय या गोष्टीला जरी अनेक शतके लोटली असली तरी आजही प्रथम थोडासा हरकाचा (एक प्रकारचे धान्य) कोंडा येतो आणि मग पाण्याचा प्रवाह अभ्याहतपणे वाहू लागतो. 'राजापूरची गंगा' म्हणतात ती हीच.

साप्रत दगडी कुडे पाहून एकूण चौदा कुडामधून पाणी फिरविलेले आहे. पुन्हा चमत्कार जसा मी, प्रत्येक कुडातील पाण्याचे तपमान निरनिराळे आढळते. 'वसुदेधव्यान्वा' अथवा 'वसुनन्विका' या विज्ञानशास्त्रातील वस्तूच्या तत्वावर प्रवाहाची उत्पत्ति होते असे ज्ञाते लोक मानतात. परंतु श्रद्धावान् लोक मान हे मानण्यास तयार नाहीत. 'ही सारी गगामय्याची कृपा !' असेच ते मानतात. इसवी सन १८८३ पासून या स्थानाचा ना इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून असे दिसते की, आजवर गगादेवी त्या ठिकाणी २७ वेळा अवतरली आहे. पण प्रत्येक वेळीचा तिचा उगम काल व वास्तव्य केव्हाचे दिवस यामध्ये एकसूत्रीपणा मान घुळीच नाही.

या प्रवाहाच्या उत्पत्तिकालासुद्धी एक संशोधक अशी माहिती देतात की, सुमारे १६५० साली जजिरा संस्थानच्या नवाबाने काही राजकीय हेतूने आपला चिटणीस जायजी बाला ठार मारून त्याच्या बायकासुलाना गुलाम म्हणून परदेशात रवाना केले. कर्मधर्मसंयोगाने मार्गात गुलामाना नेणारे जहाज राजापूर बंदरी लागले तेथेच गुलामाची विक्री झाली. ठार मारलेल्या आवजीच्या मेहुण्यानेच त्याच्या बायकासुलाना या वेळी खरेदी केले. आपल्या बहिणीचा मुलगा बाळाजी आवजी बाला त्याने यादविला. मोठा झाल्यावर तेथील ठाणेदारकडे नोदरी करीत असताना शिवाजी महाराजाना पत्र पाठवून ते ठाणे जिंकून घेण्याची त्यानेच त्यांना विनंती केली. समय ओळखून शिवाजी-महाराजांनीही ते राजापूरचे ठाणे जिंकून घेतले. योगायोग असा की, त्याच वेळी राजापूरजवळील सुमारे दोन मैल अंतरावर असलेल्या पन्हाळा गावाच्या डोंगरावर हा गगाप्रवाह पहिल्यानेच प्रकट झालेला होता. शिववाना ही बाती समजताच आपल्या कार्याला शुभशुभ समजून मोठ्या भक्तिभावाने त्यांनी त्या प्रवाहात स्नान केले आणि नंतरच बाळाजी आवजीसह पुण्यास प्रस्थान केले.

(श्री. शंभुराम देवळे, प्रसाद मासिक, सन १९६२)

महाराष्ट्र त्रिविध श्री. मोरोपंत पराडकर या क्षेत्री एकदा स्नानास गेले असता तो देखावा पाहून प्रसन्न झाले आणि त्यांनी 'गगा प्रतिनिधी तीर्थकीर्तन' या नावाचे काव्य सन १७८९ मध्ये रचले आहे. त्या काव्यातील ही गीती पाहा,

मज एकवेळ घडले सत्संगतिने अलभ्य मज्जन हो ।

रचिले सुतार्थ-कीर्तन, हे फल त्याचेचि होय सज्जन हो ॥

नारायणस्वामींना गगादर्शन

मोरोपत पराङ्कराप्रमाणे दुसरे उदाहरण नारायणस्वामींचे आहे कोल्हापूर हून गगेच्या दशनास जाण्याचे त्यांनी योजिले आणि त्याप्रमाणे मार्गात भुई वाजडा येथे ते आले असता गगा गुप्त ज्ञान्याचे वृत्त परत येणाऱ्या यात्रिकांनी त्यांना कळविले पण महाराज आपल्या शिष्यवर्गांना म्हणाले की, मी गगेच्या दर्शनास महालक्ष्मीच्या आज्ञेने निघालो आहे, तेव्हा प्रत्यक्ष स्थानापर्यंत जाऊन दर्शन घेणे कर्तव्य ठरते याप्रमाणे महाराज व शिष्यवर्ग गगास्थापनापर्यंत येऊन रात्र कोरड्या ठणठणीत कुडाजवळ झोपी गेले असता स्वप्नात गगादेवीने एका वृद्ध स्त्रीच्या रूपात दृष्टान्त देऊन सांगितले की, 'गगा आली आहे, लवकर उठून स्नान उरकून घ्या' त्याप्रमाणे नारायणस्वामी व शिष्य जागे झाले आणि पाहतात तो परोखरच गगेची कुटे वाहून चालली आहेत. सर्वांनी विधीपूर्वक स्नान केला आणि परमेश्वरी शर्क्काचे आभार मानून, सायकाळी परत गगरी परतले मागाहून येणाऱ्या यात्रेकरूंनी नंतर सांगितले की, महाराजांनी म्यान सोडल्यावर घोड्याच वेळाने पुन्हा गगा गुप्त झाली याचा अर्थ असा की, आठवडाभर गुप्त झालेली गगा नारायणस्वामींना स्नान घालण्यासाठी पुन्हा अवतरली व कार्य हात्याबरोबर पुन्हा गुप्त झाली महाराजांनी हा चमत्कार स्वतः चरित्रामध्ये नमूद केलेला आहे अशा अलैमिन गोटीमुळे मूळ गगेची मद्दती वाढली आहे, आणि

गगा गगेति यो नूयात् । योजनाना शतैरपि ।

मुच्यते सर्व पापेभ्य । विष्णुलोकं स गच्छति ॥

याप्रमाणे उक्ति जनसमुदायाच्या मुखात धोळत असते

विसाव्या शतकात अनेकानी राजापूर येथील प्रवाहाचा उगम शोधण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांना दृश्य फल मिळाले नाही असे सांगतात की, या प्रवाहाच्या पाण्याचे परीक्षण केले असता त्या पाण्यात गगानदीच्या पाण्याचे गुणधर्म आढळतात पण ह्या गोष्टीला लेखी आधार कोठेच मिळत नाही या ठिकाणी गगादेवी अवतरली म्हणजे लोखलाचे अनेक भक्त श्रद्धेने या क्षेत्री येतात, नवसमायास करतात, स्नान करून पावन होतात आणि मुक्तकंठे गगामैय्यार्चा स्तुति करतात (श्री० ना रा रानडेकृत राजापूरची गगा)

येथील चमत्काराप्रमाणे अन्य ठिकाणीही जसे चमत्कार आहेत ' ओल्ड पेयफूल ' नावाचा गरम पाण्याचा कारजाप्रमाणे उडणारा प्रवाह अमेरिका देशात अनेकजण पाहतात दर पंधरा मिनिटांनी हा फारा १२५ फूट उंच उडत असतो

ही क्रिया शतकानुशतके अखंड चालत आहे. तसेच फ्रान्स देशात फॉन्तेस्तॉर्ब या ठिकाणी एक गुहा आहे. त्या गुहेमध्ये एक झरा अव्याहतपणे वाहत आहे. त्याचे वैशिष्ट्य असे की, तो ३६ मिनिटे व ३६ सेकंद वाहतो आणि साडेबत्तीस मिनिटे बंद राहून पुन्हा वाहतो. हा त्याचा क्रम निदान एक सहस्र वर्षे तरी सतत चालू आहे.

राजापूर, वज्रेश्वरी, ज्वाळादेवी इ० क्षेत्राप्रमाणे गरम पाण्याचे शरे अन्य देशातही आढळून येतात. प्राचीन रोम, बाय (इंग्लंड), न्यूझीलंड, पश्चिम जर्मनी, आइसलंड इ० अनेक देशात असे शरे आढळतात. एकट्या जर्मनीमध्ये सुमारे २३५ पर्यंत शरे आहेत. त्यांना ते बाद (BAD) म्हणतात. शण्याचे काठी अनेक ठिकाणी आरोग्यकेंद्र आहेत आणि लक्षावधी माणसे प्रत्येकी संधीवात, दमा, पायाचे व नेत्राचे रोग, तसेच कातडीचे रोग यांवर औषधोपचार करून घेत असतात. काही आरोग्यकेंद्र तर २०० वर्षांची जुनी आहेत. या ठिकाणी पाण्याची उष्णता ७५ सेंटीग्रेडपर्यंत असते.

भारतामध्ये अशा अनेक ठिकाणी स्नान केल्याने वरील प्रकारचे रोग घरे होतात, असा अनेकांचा अनुभव आहे. पण त्याला अद्याप सुदृष्टपणा नसल्याने लोकाना त्याची महती कळून येत नाही इतकेच.

गंगादेवीची मंदिरे व मूर्ति अनेक ठिकाणी पाहावयास सापडतात. अंकोला (जिल्हा कारवार) शहराच्या उत्तरेस पाच मैल अंतरावर गंगावली या नावाचे एक गाव असून त्या ठिकाणी गंगादेवीचे एक मंदिर आहे. हे स्थान अतिशय पवित्र मानले जाते. आश्विन वृष्ण अष्टमीच्या दिवशी सर्व नागरिक एकत्र येऊन दूरदूरच्या गावाहून या सोहळ्यासाठी मुद्दाम आलेल्या लोकांसह नदीवर स्नानास जातात आणि 'जय गंगे भागीरथी हर गंगे' असा नामोन्चार करून स्नाने करतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, जन्हु ऋषीने ही गंगा या ठिकाणी आणली. त्या ऋषीचे पाप धुऊन टाकण्यासाठी ती प्रथम सद्माद्रि पर्वतावर अवतरली. ऋषींनी तिला पिऊन टाकले. तिच्या जलपानाने तो शुद्ध झाल्यावर त्याने तो गंगेचा प्रवाह अंकोला शहरानजीक सोडून दिला. हे क्षेत्र गोरुर्ण महादेवस्वरानजीक असल्याने वरील उत्सवाच्या दिवशी शंकराची पाठखी या क्षेत्री स्नानास येते. गंगादेवीच्या मंदिरानजीक ज्या विश्वकर्म्याने स्थापत्यशास्त्रात निपुणता संपादन केली, त्याच्या स्मरणार्थ एक शंकराचे देवालय आहे.

(मुंबई गॅझेट, भाग १५ वा, पृष्ठ २८२)

सागर (मध्यप्रदेश) या ठिकाणी चक्राघाटावर गोंडाच्या विशाल निहाणाचा पाठीमागे गंगादेवीचे एक मंदिर आहे. ते चमत्कारिक व विचित्र

गोष्टीबद्दल त्या भागात अतिशय प्रसिद्ध आहे. गंगादेवीची चतुर्भुज संगमरवरी पाषाणाची मूर्ति फार आकर्षक आहे. वार्षिक गंगापूजनाचा सोहळा फार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो. त्या वेळी दूरदूरच्या अंतरावरून अनेक मत्तमडळी दर्शनास येत असतात.

(श्री० सदानंद चेंदवणकर, नवशक्ति, दि० १५/१०/१९६१)

दक्षिण हैद्राबाद येथील निजामशाहाची अशीच एक दंतकथा प्रचलित आहे. त्या ठिकाणी एकदा नदीला महापूर आला आणि पाण्या गावात शिरून मनुष्यांनी च विचहानी होण्याचे संकट ओढवले. त्या वेळेचा तत्तक्षीन निजामसाहेब हा भाणिकप्रभूचा उपासक होता. संकट टाळण्याचा उपाय म्हणून कोणीतरी त्यांना सुचविले की, 'महाराज, आता या संकटसमयी गंगेशिवाय दुसरी कोणतीही देवता आपल्या सहाय्यार्थ घावून येणार नाही, म्हणून आपण स्वतः गंगादेवीची प्रार्थना करावी. पूर पुढे न वाढल्यास याच ठिकाणी तुझे मंदिर बांधून अग्नी प्रतिष्ठा करावी म्हणजे हे पुराचे संकट टळेल.' प्रजेच्या हिताखात त्या यावनी राजाने हिंदूच्या देवतेचीही पूजा केली. ज्या सोमेवर पाण्याचा ओघ पुढे वाढण्याचा थायला तेथे त्याने गंगादेवीचे मंदिर बांधले आणि आपली प्रतिष्ठा खरी केली.

(श्री० मोरेस्वर शेरे, ७५ लो. टिळकनगर, गोरगाव)

उत्तर भारतात गंगादेवीची मंदिरे अनेक ठिकाणी आढळतात. हरिद्वार या क्षेत्राला मी भेट दिली त्या वेळी गंगानदीची अपूर्व शोभा मी 'याची देही याची डोळा' अनुभविली आहे. विशेषतः सायंकाळच्या वेळी द्रोणामध्ये फुले व दीपरात घावून ती गंगेला अर्पण करतात त्यावेळची शोभा अवर्णनीय असते. अशा अनेक ज्योती घावणाऱ्या प्रवाहात पाहताना भक्तांना परमानंद होतो. या ठिकाणी किनाऱ्यावर गंगादेवीचे मंदिर आहे. त्याचप्रमाणे "हरीची पायरी" या नावाचेही एक प्रसिद्ध स्थान आहे. या पायरीचे दर्शन घेतल्याविना भक्तमंडळी पुढे जात नाहीत. मीस्त पासून २६ मैलावर गडमुक्तेश्वर या ठिकाणी गंगादेवीची चार प्रमुख मंदिरे आहेत. तसेच मुक्तेश्वर मदिरासह तेथे निरनिराळ्या नावाची सात शंकराची मंदिरे आहेत. कार्तिक पौर्णिमेला या क्षेत्री गंगास्नानासाठी मोठी यात्रा भरते. सुमारे ८० सती स्तंभही या ठिकाणी उभारलेले दिसतात.

वेरूळ लेण्यामध्ये या देवतेला स्थान दिलेले आहे. एका गुहेच्या प्रवेशद्वारीच एका बाजूला गंगादेवी आणि दुसऱ्या बाजूला यमुनादेवी यांच्या भव्य मूर्ति कोरलेल्या आहेत. या मूर्ति गुहा क्रमांक २० च्या प्रवेशद्वारी आहेत.

रघुवंशीय भगीरथ राजाने गंगा भारतामध्ये आणली, म्हणून तिला 'भगीरथी' म्हटले जाते, हे आपण वर पाहिलेच आहे. गंगानदीच्या ओघाची

आज आपण बारमाईने पाहाणी केली तर आपल्याला असे आढळून येईल की, हिमालयातील गंगोत्री या ठिकाणी नदीचा उगम झाल्यावर ती पश्चिमवाहिनी होऊन वाहात होती. भारतात तिच्या पश्चिम पाण्याची गरज जास्त होती. धान्यसमृद्धीसाठी उत्तर भारतात तिची व तिच्या पाण्याची अत्यंत गरज असल्यामुळे तो पश्चिमवाहिनी प्रवाह भगीरथाने आपल्या कल्पक बुद्धीने आणि आत्यंतिक अविरत परिश्रमाने डोंगरकपाच्या कोहून दक्षिणेकडे वळविला. ज्या ठिकाणी हा प्रवाह भारतामध्ये दक्षिणेकडे वळतो, ते स्थान पारच प्रेक्षणीय आहे असे यात्रेकरूचे मत आहे. साप्रतच्या निशान युगातही जसे नदीचे प्रवाह एका दिशेकडून दुसऱ्या दिशेला वळविल्याचे आपण पाहतो. बोरघाटात लोणवळ्याजवळ दक्षिणेकडे वाहाणारा प्रवाह पश्चिमेकडे रोपाली या ठिकाणी वळवून तेथे टाटा कंपनीने धीजनिर्मित-केंद्र उघडले आहे. सातारा जिल्ह्यातील प्रसिद्ध कौयना धरणाची देखील अशीच स्थिति आहे. पूर्वेकडे वाहाणारा नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडे म्हणजेच पोपळी या गावाने वळविला आहे.

एका प्रयत्नाचे तर म्हणणे असे आहे की, विराट पुरुषाच्या एकवीस शिरामधून २१ गंगाची उत्पत्ति झालेली आहे, आणि त्यांची नावे निरजनगगा, मङ्गलिना, मदाकिनी, अजन्मया, मणिपूर, क्षिप्रा, तुकुमावती, सरस्वती, तुरगना, उमयमुना, गंधावती, भागिरथी इ० इ० असून त्या सर्वांची स्थापना स्वर्गामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी करण्यात आली आहे.

बरील सर्व कारणे लक्षात घेऊन गंगादेवीची प्रार्थना झाली,
 तिस्रः फोटयोऽर्धकोटी च तीर्थाना चायुरव्रवीत् ।
 दिवि सुव्यन्तरिक्षे च तानि सन्ति हि जाह्नवी ॥
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 क्षमा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवा स्मृता ॥
 विद्याधरा सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 क्षेम्या तथा जाह्नवी च शान्ता शान्ति-प्रदायिनी ॥
 प्तानि पुण्यनामानि स्नानशाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत् सनिहिता तत्र गगा त्रिपथगाभिनी ॥

(भविष्यपुराण, १२३ । ६-१०)

याचा मानार्थ असा की, हे जान्दवी देवी, वायुदेवतेने साडेतीन कोटी तीर्थे वर्णन केली आहेत, त्यापैकी काही स्वर्गामध्ये, काही अतरिक्षामध्ये आणि काही भूतलानर आहेत. परंतु तुझे सचलन या तिन्ही लोकांत असल्याने, ती सर्व

तीथ, तुझ्यामध्ये सामावलेली आहेत देवलोकात तुझे नाव नादनी व नग्नी असे आहे क्षमा, पृथ्वी, विहगा, विश्वकाया, शिला, विद्याधरा, सुप्रसन्ना, रात्र प्रसादिनी, श्रेम्या, जाह्नवी, द्याता आणि गतिप्रदायिनी अशीही तुझी नावे आहेत दरराजच्या स्नानाच्या वेळी या नावाचा उच्चार केला असता, हे गगामार्ग, तू तात्काळ तेथे येऊन पोहोचतेस, कारण तू निपथगामिनी आहेस यास्तव तुझे ह स्तोत्र गाण फलप्रद आहे

आज गमराचार्यांना भगोजवळ जे भागणे मागितले, तेच आपण मनांनी मागावे 'हे देवी गये तू देवाची स्वामिनी आहेस हे भगवती, तुझे तम अत्यंत चंचल आहेत तू शकराच्या मस्तफारर निहार करणारी आहेस हे गगामाते, तुझ्या पायन चरणकमळी मावी मति स्मर राहो '

* * *

२ नर्मदादेवी

नर्मदायै नम प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।

नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्य त्राहि मा विपसर्त ॥ (३ पितृ)

ऋग्वेदकालापासून नर्मदा नदीचे अस्तित्व मानवाना माहीत होते आणि यासाठीच तिला उल्लेख आलेला आहे नर्मदा नदीला सकाळी नमस्कार अर्घी, रात्री नमस्कार असो विप आणि सप यापासून तू आमचे सदैव रक्षण कर, असे मागणे ऋषींनी मागितले आहे

वाल्मिका रामायणामध्ये या नदीचे वर्णनपर श्लोक आहेत—

चलोपलनला पुण्या पश्चिमोदधिगामिनीम् ।

महिषै मुमुगे सिंहै शार्दूलक्ष्मजोत्तमे ॥

सारसेश्च सदा मत्तै कूजद्भि सुसमावृताम् ।

कुलदुमकृतोत्तसा चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ ६० ६०

भावार्थ असा की, पश्चिम सागराला जाऊन मिळणाऱ्या त्या पवित्र नर्मदा नदीचे उदक पाषाणांसार आदळून क्षुब्ध होते अति उष्णतेने तत होऊन वृषाक्रांत झालेले महिष, हरिण, सिंह, व्याघ्र, अस्वले व महागज यांनी तिचे जलाशय क्षुब्ध करून टाकलेले असतात चक्रवाक, कारडव, हस, जलकुबुट आणि सदैव भक्त असलेले सारस पक्षी यांनी तिचा देह व्याप्त होतो प्रफुल्लित वृक्ष ही तिची कर्णमूणे असून, चक्रवाक पक्षाची सुगुले हे स्तन होत किनाऱ्या वरील निस्तीण बाळवटे हा कनिष्ठदेश मानला, तर त्यावर विराजमान हाणारी हसपक्षी ही जणू मेघलाच शोभत असे तिच्या उदकावर उफाळलेला पेश हे

हे निर्मल वस्त्र परिधान केल्याप्रमाणे भासतो, तर प्रवाहात उगवणारी प्रफुल्लित कमले हे जणू नेत्रच शोभत असत. दोन्ही तीरांवर बहरलेल्या वृक्षांचे पुष्पपराग ही शरीराची उटी होती.

आद्य शंकराचार्यांनी जे नर्मदाष्टक रचले त्यामध्ये ते म्हणतात, 'हे माते नर्मदे, तुझे पाणी अत्यंत पवित्र आहे. खोल आहे. तसेच ते भरपूर आहे. त्या उदंड पाण्याच्या पुराने, संपूर्ण भूतलाचे पापच तू धुऊन टाकले आहेस. तुझ्या जलात भक्तिभावाने स्नान करणारांच्या आणि नमन करणारांच्या सर्व पातकांचा व संकटांचा तू नाश करतेस. महामयकर असा भूतलाचा प्रलयकाल ओढवला असताना, मृकंड ऋषींच्या पुत्राला आश्रय देणारी देवता तूच आहेस. हे नर्मदा-देवी, तुझे चरणकमलाला माझा नमस्कार असो.'

या नदीविषयी अशी रूपक कथा आहे की, नर्मदा ही अमरकंटक राजाची एकुलती एक रूपवती कन्या होय. वडिलानी शोण राजाबरोबर तिचा विवाह ठरविला, पण तो पूर्ण होण्यापूर्वीच पित्याचा मृत्यु झाला. मरणापूर्वी राजाने तिला सिंहासनावर बसवून आपले अधिकृत चारस नेमलेले होते. पितृ-विरहाचे दुःख र्जमी झाल्यावर मायी पतीने तिजकडे विवाहाच्या निश्चितीसाठी अंगठी पाठविली आणि त्यामुळेच आपला दूत पाठवून विवाहतिथि निश्चित केली. विवाहापूर्वी आपले प्रेमचिन्ह देऊन आपली विश्वासू शोला नामक दासी तिने शोण राजाकडे पाठविली. दासी असली तरी तीही सुंदर होती. विवाह ठरला होता, तरी आजवर बधूवरांनी एकमेकांना प्रत्यक्ष पाहिलेले नसल्याने, शोण राजाला ती दासीच आपली नियुक्त बधू वाटली आणि तिचा स्वीकार करून त्याप्रमाणे तो घर्तन करू लागला. राजाची कृति दासीला उपकार व भाग्याची वाटल्याने, तिने आपले सत्य स्वरूप उघड केले नाही.

बरेच दिवस लोटले तरी दासी परत आली नाही व विवाहाची वेळ तर जवळ येत चालली, यास्तव नर्मदा स्वतः शोण राजाकडे गेल्यावर तिला वरील प्रकार समजला. दासी व मायी पति यांनी आपला विश्वासघात केला, यासुळे ती संतप्त झाली आणि नदीचे रूप घेऊन वाहू लागली.

या नदीच्या आसमंतात उत्पन्ननामध्ये ज्या वस्तू आढळल्या आहेत, त्यावरून पुराणतत्त्ववेत्ते अद्या अंदाज देतात की, नदीचा प्रवाह सुमारे पाच लक्ष वर्षांपूर्वीचा असला पाहिजे.

भारतवर्षातील सात पवित्र नद्यांपैकी नर्मदा नदी एक आहे. 'नर्मदा-सद्यो लोके न गंगापि वरानने।' हे पार्वती, या जगात नर्मदेसारखी गंगा

नदीही पवित्र नाही. 'कलौ तु नर्मदा देवी कल्पवृक्षा जनार्तिहा' कल्पियुगात मानवाची दुःखे हरण करणारा जणू काय हा कल्पवृक्ष होय, असे पुराणकारांनी सांगितले आहे. ब्रह्मा विष्णु महेशादि देव, ग्ली रामादि असुर, सनत्-धनवादि ऋषिमुनि, मनु, हरिश्चंद्र, रतिदेव, नृपश्रेष्ठ या सर्वानी नर्मदेचा परिसर पुण्यमय करून ठेवलेला आहे. इतके या नदीचे अलौकिक महात्म्य भारतवर्षांमधील आहे.

चंद्रसूर्यपरागेषु गच्छेत् योऽमरकंटकम् ।

अमराना देवास्ते पर्वतेऽमरकंटके ॥ (पद्मपुराण १५।७४)

अमरकंटक क्षेत्रामध्ये कोट्यवधि देवता वास करीत असल्याने चंद्र सूर्य-ग्रहणकाळात त्या ठिकाणी स्नानविधि केल्यास अश्वमेध यज्ञ केल्याचे पुण्य पदरी पडून जन्ममरणाचा पेरा चुकविला जातो.

मध्यप्रदेशात अमरकंटक या नावाचा एक मोठा पर्वत आहे. हा पर्वत साधारणपणे ३५.०० फूट उंचीचा असून सगमरवरी दगडासाठी तो प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी एकूण अकरा प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. त्यांमध्ये नर्मदा उगम, कपिलधारा धनधना, 'भीमाची पावले,' गोग नदीचा उगम, नर्मदादेवी मंदिर इत्यादिकांचा समावेश होतो. या ठिकाणी एकूण चौदा मंदिरे आहेत. चेदीनदीय राजा कर्णदेव छाने नर्मदादेवीचे पारच आर्यभट्ट असे मंदिर बांधले आहे. म्हणजेच पर्यायाने पूर्वाच्या मंदिराचा जीर्णोद्धारच केलेला आहे. नर्मदानदीचा उगम ज्या सरोवरानून दाखविला जातो, ते सरे उगमस्थान नसून, त्या सरोवराच्या मागे जे दुसरे एक वृजत चाललेले सरोवर आहे, ते सरे उगमस्थान होय.

(Imperial Gazette II, Page, 271)

रेवा पुराणात या नदीच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा दिली आहे की, नर्मदा ही रुद्र अथवा शंकरापासून निघाली, यास्तव तिला रुद्रेश्वी अथवा शाकरी अशी नावे मिळाली आहेत. या देवीच्या सौंदर्याला भुक्कन सागराने तिला मागणी घातली होती, परंतु तिने त्याची मागणी शिटफारली. काहींच्या मते या शाकरीचा विवाद अर्गाचा पुन शमधन याच्याबरोबर झालेला होता त्याच्यापासून तिला प्रसिद्ध या नावाचा एक पुत्र झाला होता आणि त्याने दैत्याबरोबर अनेक लढे दिलेले होते. भागिकांची अशी थळा आहे की, सरस्वती नदीमध्ये स्नानविधि केला असता तीन दिवसात पापाचा विनाश होतो. त्याचप्रमाणे गगानदीत स्नानविधि केला असता एक दिवसात व यमुना नदीत केला असता सात दिवसांत पापाचा विनाश होतो. परंतु नर्मदानदीचे महात्म्य एवढे मोठे की, तिच्या पाण्यात बेथळ एकदाच स्नान केल्यास सारी पापे धुऊन निघतात. गंगेच्या

पाण्याचा पवित्रपणा मात्र शुद्ध सप्तमीला सवत् १९५१ साली समाप्त झाला असला तरी नर्मदेचे पावित्र्य मात्र जखड राहिलच राहील.

(बैरा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ३६८.)

शक्राच्या देहापासून ही नदी निघाली, या गोष्टीला दुसऱ्या एका ठिकाणी पुराया मिळतो तो असा प्राचीन काळी राजा पुरुरवा आणि उर्वशी याचा सवध घन्यावर राजाचा जो पापसंचय झाला, तो नाश करण्यासाठी राजाने अमरकटक परंतोत्तर तप साधना करण्यास प्रारंभ केला त्याची अनेक वर्षांची पडत तपश्चर्या पाहून शक्र त्याच्यावर प्रसन्न होऊन राजासमोर प्रकट झाले, राजाने आपल्या सर्व पापाची त्याच्याजवळ ऋतुली दिल्यावर पापक्षालनार्थ स्वर्गाच्या नर्मदा नदीला भूतलावर आणण्याची त्यानी विनंती केली शक्रानी त्याची ती विनंती मान्य करून दिव्य धारानी त्या प्रवाहाला अमरकटक येथे आणले, त्या नंतर ती पश्चिमेकडे वाहू लागली

(श्री त्रिविज्रम धर्माधिकारी, आकाशवाणी पुणे, ८।८।१९६२)

नर्मदा नदीचा प्रवाह ३५०० फूट उंचीवर उत्पन्न होऊन काही अंतर वाहता गेल्यानंतर तो प्रथम ८० फूट खोल खाली पडतो, नंतर रेंवा सस्थानातून वाहता जाऊन मध्यप्रदेशात शिरतो पुढे मडला टेकड्यातून मार्ग काढीत काढीत रामनगरपर्यंतचा १५ मैलाचा प्रवास वडेकपारीतून करीत असतो जलपूरपासून हा प्रवाह पुढे गेला म्हणजे ९ मैलावर सगमरवरी खडकात तो प्रपाताचे स्वरूप धारण करतो या ठिकाणालाच भेडाघाट असेही म्हणतात हा प्रपात ३० फूट उंचीचा आहे याच ठिकाणाला धुवाधार हे एक प्रसिद्ध नाव आहे हे स्थान प्रेक्षणीय असल्यामुळे प्रवासी ते पाहिल्याशिवाय कधीच राहत नाहीत धुवाधार या ठिकाणी प्रवाह खाली पडल्यावर तो पुढचे दोन मैलांचे अंतर पाठल्या शुभ्र सगमरवरी खडकातून कापून पुढे सातपुडा व विंध्यपर्वत यामधील सपाटीवर शिरतो खडकातून हा प्रवाह जात असता खाली व वाहला असलेल्या शुभ्र खडकाच्या पार्श्वभूमीवर सुंदर व नयनहारी देगमा दिसतो दोन परंतोत्तरपाटीमधून सुमारे २०० मैल प्रवास केल्यानंतर हा प्रवाह होशंगाबाद, हडिया या शहरांपासून वाहता जाऊन, नंतर पुनरपि ४० फूट खाली पडून पुनास या गावी जातो त्यापुढे हा प्रवाह मन्देश्वर या पुराणप्रसिद्ध शहराजवळून पश्चिमेकडे सुमारे १६० मैल वाहता गेल्यानंतर सिंधुसागराला मिळतो

(होशंगाबाद जिल्हा, गॅझेट, पृष्ठ ३२९)

नर्मदा नदीला 'रेवा नदी' असेही दुसरे नाव आहे नदीचा प्रवाह खडकातून खेळतवागडत जात असल्याने तिला 'उत्पल कन्यका' असेही एक

नाव आहे अमरकटसाच्या ज्या भागात या नदीचा उगम झालेला आहे, त्या विविधित टेराडाला 'मोकरपर्वत' असे म्हणतात. यास्तव काही वेळा तिला 'मोकरसुता' या नावानेही संबोधिले जाते. नर्मदानदीच्या उगमस्थानापासून सुमारे दीड मैल अंतरावर वृक्षांच्या दाट राईमध्ये शोणनदाचा उगम होऊन तो प्रवाह पूर्वेकडे वाहात जातो. नदाच्या उगमस्थानाजवळ शोणेश्वर या नावाचे शहराचे एक मंदिर आहे. (कल्याण भेनअक, सन १९५७, पृष्ठ २३४)

वर म्हटल्याप्रमाणे या नदीचे सौंदर्य अनुमंत्रिण्यासाठी भेडाभ्राटानून हा प्रवाह मार्ग आक्रमित असताना एकदा तरी यानिकाने या प्रवाहानून नौसाविहार करण्यास हवा. नदीतटाच्या दोन्ही बाजूचे नुसलेले उंच वडे इतके जवळजवळचे वाटतात की, माकडे या टोकावरून लीलाया खडी मारू शकतील. प्रवाहानुळे तयार झालेल्या धुवाधार धबधब्याखाली लाल गणपति व शिवलिंगे तयार होतात. त्या स्थानाला भेट देणारा भक्त ती घरोघर पुजेसाठी नेतो हे ठिकाण नदीच्या उगमापासून सुमारे दोनशे मैल पश्चिमेला आहे.

सध्याचे महेश्वर शहर म्हणजेच पुराणकालीन महिष्मती नगरी होय. नर्मदा नदीच्या उत्तर तीरावर हे शहर वसलेले आहे. कार्तवीर्य या राजाचा पुत्र सहस्रार्जुन त्याची हे शहर राजधानी होती. असे सांगतात की, या राजाने ८५ सहस्र वर्षे राज्य केले. वहाडातील दृग जिह्यात सहस्रपूर या नावाचे जमीनदारीचे एक मुख्य ठिकाण आहे. ते लाहोरा या शहराला दोन मैल लांबीच्या तलावाने जोडलेले आहे. हे गाव दृगपासून सुमारे ४७ मैल अंतरावर आहे. सहस्रार्जुन ह्या हयहय वशीय राजाची या ठिकाणी पुतळ्याच्या रूपाने स्मृति उभारलेली असून त्यावर ११८९ हा काल नोंदलेला आहे. तसेच राजा यशोराज व राणी लक्ष्मीदेवी यांची त्यावर नावे आहेत. (दृग जिह्वा गॅझेट, पृष्ठ १७५)

महेश्वर या गावी सहस्रार्जुन राजाची समाधि बांधलेली आहे. आठ शकराचार्यांनी भडणमिश्रावरून जो वादविवाह केला, तो याच ठिकाणी! या महेश्वरगावी मगळामौरी, भवानीमाता, स्वाहादेवी यांची स्थाने आहेत. अष्टोत्तर देवीपीठ यादीत या क्षेत्राचे नाव आढळते.

(कल्याण क्षेत्रअक १९५७, पृष्ठ २६४)

नर्मदादेवी ही कोणी स्वरूपवान युवती मानून तिच्यावर ऋषींनी उत्तम रूपक केलेले आढळते, ते असे. या देवीच्या सौंदर्याची ख्याती ऐकून शोणनद नावाच्या एका राजाने तिची भेट घेऊन तिला विवाहाची मागणी घालण्याचे ठरविले. देवीचे वास्तव्य त्याच्या नजीकच असल्यामुळे ही वार्ता तिच्या वानार याताच ही भेट टाळण्यासाठी तिने पश्चिमेला प्रवासाला जावयाचे ठरविले.

तावडतोय वाऱ्याच्या वेगाने, मोठमोठ्या धनदाट जंगलातून आणि रडरानून उडव्या टाकीत व गर्जना करीत ती माग आक्रमण करू लागली तिच्या त्या गर्जण्याचा जावाज ऐकून महेश्वर येथील सहस्रार्जुन तिला वाचविण्यासाठी तावडतोय निघाला व मडला जिल्ह्यातील सहस्रार्जुन तीर्थाजवळ (ज्या ठिकाणी ती साठ फूट खाली उडी घेते) खाली उडी घेत असताना तिला वाचविण्याच्या उद्देशाने आपले सहस्र ग्राह्य पसरून उभा राहिला हेतु असा की, तिची उडी आपल्या हातावर पडल्याने तिचा प्राण वाचता परंतु त्या मुद्दर नपळ कन्धमेला त्या राक्षसाकडे जाण्याचे नव्हते त्याचे उपकारही तिचा नको होते वासाठी त्याला चकविण्याकरिता देवीने आपल्या घरीरानी लहान लहान सहस्राग्नि रूपे बनविली आणि सहस्रार्जुनाच्या योग्या फर्गुतून निसटून जाऊन तिने पोवारा केला देवीने आपल्या हातावर वागण्याचा अश्रुता ठेवल्याने तो राक्षस मान केवळ आपली बोटे चोळत असला ! ज्या ठिकाणी हा प्रकार घडला त्या ठिकाणी नदीचे पात्र सुमारे भैलभर तरी रुंद आहे, आनूबाजूला सुंदर वनश्री असून कपिलतीर्थ, चमत्तीर्थ इत्यादि प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.

(मडला जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ २५४)

हैहयवंशीय माहिष्मतीचा प्रतापी राजा कार्तवीर्य सहस्रार्जुन आणि भृगु कुलोत्पन्न परशुराम यांचे युद्ध नर्मदा तीरावरच झाले आणि त्या युद्धात सहस्रार्जुनाचा समूळ नाश झाला अशी रथा प्रचलित आहे की, सहस्रार्जुन राजा आपल्या राण्यासह एकदा नर्मदाजलामध्ये जलविहार करीत असताना लक्षाधिपति रावण तेथे आला आणि नदीचे पूजन करून आपल्या सहस्राग्नी राक्षसगणासह पाण्यात स्नानासाठी उतरला सहाजिरच त्यामुळे नदीचा सध प्रवाह टवळला गेला आणि सहस्रार्जुनाच्या नौकाविहारात व्यत्यय आला वरच्या राजाने सहस्रार्जुनाचे आपल्या हजारो ग्राह्यांनी प्रवाह रोखून धरल्याने, रावणही सतप्त झाला व त्याने युद्धाला आव्हान दिले पराच काळ दोघांचे तुल्य युद्ध झाले आणि त्यामध्ये रावणाचा पराभव झाल्याने तो माथारा गेला आपली सरस्ती झाली, रावण पळून गेला, या आनंदात सहस्रार्जुनाने प्रवाह सोडून दिला आणि ते साठलेले पाणी उचलून सहस्राधरांनी वाहू लागले पुढे या ठिकाणी सहस्रधारा तीर्थ स्थापन झाले

ज्या तळ्याजवळ या नदीचा उगम झाला त्या ठिकाणी नर्मदानदीचे मंदिर आहे देवीची मूर्ति अष्टभुजा स्वरूपाची असून तिला नमदादेवी असेच म्हणतात. पूर्वी या पर्वतार शक्तिपंथाची वस्ती होती म्हणूनच महाकवि कालिदासाने मेघदूत या आपल्या प्रसिद्ध काव्यामध्ये या स्थानाचा उल्लेख केलेला असतो या देवीने प्रकट होऊन आपल्या भक्ताना दर्शन दिल्याची उदाहरणे घडलेली आहेत. त्यापैकी एकदा नृत्यरथा आपण पाहू

कोळणीचा वेप धरिला । नावेच्या छिद्रा हात धरिला ।
कमरेपर्यंत वस्त्राला । भिजविले होतोंचे जळाने ॥

पाण्यात राहूनच कोळणीने ही नौका किनाऱ्यापर्यंत आणली. हे दृश्य सर्व जनसमुदायाने पाहिले. ही कोळणी कोण-कोठली याबद्दल विचारणुस करता तिने सांगितले, 'तुम्हांला माहित नाही ! ऐका,

मी ओंकार कोळ्याची कन्यका ।
माझे नाव नर्मदा ऐका ।
आम्हा परिपाठ आहे देखा ।
ओले वस्त्र नेसण्याचा ॥ '

याप्रमाणे नर्मदादेवीने महाराजांना साक्षात दर्शन दिले आणि त्यांची सुटती नाव किनाऱ्याला लावली. (श्रीगजानन विजय ग्रंथ, ले. दासगणू १९६१)

दुसरी ऐका एक इतिहासकालीन गोष्ट !

सन १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये पुंदीकोटच्या राजाकडून खंडणी बघुल केल्यावर, रामसाहेब पेशवे आणि तात्यासाहेब टोपे हे दोघेजण दक्षिणेस पाययास निघाले. नर्मदा नदीजवळ जाते असता त्यांना आढळून आले की, पर्जन्यशृंंगुळी नदीचे पात्र तुडुंब भरलेले असून उतार मिळणे शक्य नाही. अशा वेळी रावसाहेब पेशव्यांनी संकटपीर होण्यासाठी घोड्यावरून खाली उतरून नर्मदानदीला साष्टांग नमस्कार घातला. तिला हळदीतुंकु वाहिले. भरजरी शाहू च राण मोठ्या भक्तिभावाने अर्पण करून त्यांनी तिला साकडे घातून म्हटले, 'गंगावाई, तूच जाता रस्ता दाखवशील तर उपाय आहे.' तिला पुनरपि नमस्कार करून त्यांनी आपला घोडा भरघाव वेगाने तितक्याच भरघाव धांवणाऱ्या प्रवाहात घातला. त्याच्यामागोमाग तात्या टोपे, जळना राममाऊ वगैरे सरदारांनीही वेलागळणुगे उडत्या केलेल्या. नदी पार करून नंतर ते एका मोठ्या संकटातून मुक्त झाले.

(वसईकर गोडसे मठजीकृत ग्रंथ)

नर्मदा परिक्रमा—परिक्रमा म्हणजे प्रदक्षिणा होय. या नदीची परिक्रमा अतिशय पुण्यकारक मानतात. परिक्रमा करणाराने नदीचा प्रवाह कोठेही ओलांडायचा नाही, हा नियम पाळावा लागतो. यासाठी परिक्रमेचा क्रम असा की, नदीच्या उगमस्थानापासून सुरुवात करून, भडोच येथील नुगापर्यंत एका किनाऱ्याने जायवाचे आणि तसेच परत उगमाकडे येऊन नग दुसऱ्या किनाऱ्याने नुगापर्यंत जाऊन उगमस्थानी समाप्ति करायची. प्रतिदिनी नर्मदा जल प्राशन

रामानंद बीडकर महाराज या नावाने एक साधुपुरुष महाराष्ट्रात होऊन गेले. पुणे शहरी नारायण पेठेत त्याचा एक मठ अगून, अगूनही बराचसा त्याचा शिष्यगण आहे. हे महाराज एरंडा नर्मदा नदीच्या दिशेने जात असता वाट चुकून एका घनदाट अरण्यात शिरले आणि तीन दिवसपर्यंत रानाननात जन्माग्निना भटकत राहिले. शेवटी शान्तिस्थीण होऊन एका वृक्षाग्याली उसले असता गौळणरूपाने नर्मदादेवी तेथे येऊन तिने महाराजाना दूध पिण्यास दिले. त्यानंतर तिने त्यांना नर्मदातदीकडे जाण्याचा मार्ग दाखविला. महाराजांची यांना पुरी शान्त्यावर ॐकारेश्वर येथे यात्रापूर्तीसाठी त्यांना सहजभोजन घालण्याची इच्छा झाली. परंतु हायरे दुर्दैवा ! शिवासासुग्री प्रिक्त घेण्यासाठीही त्यांच्याजवळ तेवढा द्रव्यसंचय नव्हता. अशा वेळी नर्मदादेवीने प्रसन्न स्वरूपात त्यांना दर्शन देऊन त्यांना एक रत्नजडित कणणी अर्पण केले. ते कणण विकून महाराजांनी सहजभोजन घातले. ही आख्यायिका नव्हे अथवा दंतकथा नव्हे. स्वतः महाराजांनीच आपले हे अनुभव लिहून ठेवलेले आहेत. देवस्वरूप सत्पुरुषाचे हे स्वानुभवा आपण तरी सोटे वसे मानावेत !

घन्हाड प्रांतातील शेंगावचे गजानन महाराज हे तर मुप्रसिद्धच आहेत. एकदा त्याचे शिष्य मार्तेड पाटील, बसटलाल मारति, चंद्रमान, यजरगछाल इत्यादींनी महाराजाना जामह करकरून ओंकारमाघता या क्षेत्री स्नानास नेले. तत्पूर्वी महाराज त्यांना म्हणाले, 'अरे वेड्यानो, शेंगावीच प्रिहिरीत नर्मदाजळ आहे. त्यात आघोळ केली तरी पुरे ! त्या क्षेत्री जाण्यासच पाहिजे असे नव्हे.' परंतु त्या शिष्यांनी हे ऐनले नाही. त्यांनी हट्टच धरला. असेर महाराजाना ओंकार माघाता येथे नेलेच. नात्रेत यतून प्रवाह ओलाडित असता, कशी कोण जाणे, त्याची नात्र एका खडकावर आपटून तत्काळ नावेच्या तळाळा भोक पडले. पाणी नात्रेत शिरू लागताच सर्वांची गाळण उडाली. नात्रेतील नावाड्यानी पटापट खाली उडत्या मारल्या. परंतु इतरांना पोहता येत नसल्याने ते नात्रेतच बसून राहिले. महाराज डगमगले नाहीत. ते तसेच शांत चित्ताने नात्रेत आसन घालून बसले. भयभीत झालेल्या शिष्यांनी महाराजाना विनविले, 'महाराज, आम्ही चुकलो. जाम्हाला धमा करा. आता या सकटातून फक्त तुम्हीच आम्हाला वाचवू शकाल.' महाराजांनी हात जोडले आणि नर्मदादेवीची आलवणी केली,

नर्मदे मंगले देवी । रेवे अशुभनाशिनी ।

मंतु क्षमा करी याची । दयाळू होऊनि मनीं ॥

आणि काय सांगावे ? एवढ्यात नवल घटले. नर्मदादेवी कोळणीच्या रूपाने तेथे आली. नात्रेच्या खाली जाऊन ते पडलेले छिद्र तिने आपल्या हाताने बंद केले. त्यामुळे नात्रेत पाणी येण्याचे बंद झाले.

कोळणीचा वेप धरिला । नावेच्या छिद्रा हात वरिला ।
ऊमरेपर्यंत वस्त्राला । भिजावले होतेचि जळाने ॥

पाण्यात राहूनच कोळणीने ही नौका किनाऱ्यापर्यंत आणली हे दृश्य सग-
जनसमुदायाने पाहिले ही कोळणी कोण कोठली याबद्दल विचारपस करता तिने
सांगितले, ' तुम्हाला माहिती नाही ? ऐसा,

मी ओंकार कोळ्याची कन्यका ।
माझे नाव नर्मदा ऐका ।
आम्हा परिपाठ आहे देसा ।
ओले घेव नैसण्याचा ॥ '

थाप्रमाणे नर्मदादेवीने महाराजाना साप्तात दर्शन दिले आणि त्याची
बुडती नाव किनाऱ्याला लावली (श्रीगजानन विजय ग्रंथ, ले दासगणू १९६१)

बुडरी ऐसा एक इतिहासमालीन गोष्ट ।

सन १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये बुंदीकोटच्या राजाकडून खडणी
बगूल केन्वार, रायसाहेब पेगवे आणि तात्यासाहेब टोपे हे दोघेजण दक्षिणेस
यात्रास निघाले नर्मदा नदीजवळ आण असता त्यांना आढळून आले की,
पर्जन्यवृष्टीमुळे नदीचे पात्र तुडून भरलले असून उतार मिळणे शक्य नाही
अशा वेळी रायसाहेब पगव्यांनी सरूपोर होण्यासाठी घोड्यावरून नागी उतरून
नर्मदानदीला साप्ताग नमस्कार घातला तिच्या हळदीरुज राहिले भरजरी शास्त्र
च खण माठया भानिभावाने अर्पण करून त्यांना तिच्या साकळ घातून म्हणले,
' गंगारई, तूच जाता रस्ता दाखवतील तर उपाय आहे ' तिला पुनरपि
नमस्कार करून त्यांनी आपला धान्य भरघाव बेगाने तितक्याच भरघाव
घावणाऱ्या प्रवाहात घातला त्याच्यामागोमाग ताच्या गप्पे, जळरा राममाऊ बगैरे
सरदारानाही बेलाशकपणे उऱ्या सऱ्या नदी पार करून नंतर त एका मोठ्या
सकटातून मुक्त झाले

(बसइरर गोडसे मन्त्रीवृत्त रंगर)

नर्मदा परिक्रमा— परिक्रमा म्हणजे प्रदक्षिणा होय या नदीची परिक्रमा
अतिथय पुण्यकारक मानतात परिक्रमा करणाराने नदाचा प्रवाह कोठेहा
ओलाढायला नाही, हा नियम पाळायला लागतो यामागी परिक्रमचा क्रम जसा
की, नदीच्या उगमस्थानापासून मुण्यात म्हणून मडाच येथान् मुण्यापर्यंत एसा
किनाऱ्याने वायव्या आणि तसेच परत उगमान् येऊन मग मुल्या किनाऱ्याने
मुसापर्यंत जाऊन उगमस्थानी समाप्ति करायलाच प्रतिदिनी नर्मदा जल प्राशन

करून, परिसरातील एखाद्या देवान्यात मुकाम फरावयाचा मार्ग क्रमांत असता नर्मदास्तोत्रे अगर गमराचार्य विरचित नर्मदाष्टक म्हणत राहावयाचे प्रदक्षिणा करणाराला प्रत्यही डोंगर पहाट उलघावे लागतात दन्ना काटेकुटे पार करावे लागतात, घनदाट जंगलातून वाट शोबानी लागते काहा वेळा वन्य जमाती यात्रेनेरुना टुगाडतात, त्यांना तोंड द्यावे लागते अशा अनंत अडचणींतून परिमंमा हात असल्यान व नर्मदादयीची सेवा घडत असल्याने ती पुण्यकारक मानलेली जाते

‘ ॐ ह्रीं श्रीं नमदायै नमः । ’ या मनाने सर्पत्रिप उतरते

* * *

३ कावेरी देवी

या महानदीचा उत्पत्ति-कथा स्कंद पुराणात सांगतली आहे ती अशी की, श्रीविष्णून एक कन्या ब्रह्मदेवाला दिली पुढे कवर नावाचा एक ऋषि ब्रह्मगिरी पर्वतावर अपत्यप्राप्तीसाठी तप करू लागला आणि ब्रह्मदेव सगुण शक्त्यावर, त्यानी ती मुलगा (लोपामुद्रा) त्या ऋषीला दिली पण पुढे ती कवेर कन्या म्हणजे कावेरी या नावाने ओळखली जाऊ लागली परंतु या मुलीला आपण देह परोपकारार्थ सच व्हावा जसे जात असल्याने तिने तपश्चर्या करून, देवान्हून वर मागून घेतला की, ‘ इच्छा होईल तेव्हा नदीरूप तिला मिळावे ’

पुढे एक दिवस जगरुय ऋषि त्या पर्वतावर आले असता कावेरीचे अप्रतिम लाजव्य पाहून त्यानी तिला विवाहाचा मागणा घातली एका जटीवर विवाह करण्याचे तिने मान्य केले ता अज अशी की, ‘ एक क्षणही मुनींनी तिला विस्मयता कामा नये ’ याप्रमाणे त्याचे वैवाहिक आयुष्य मुराने चालले असताना एकदा अगस्त्याना प्रवासाला जाणे भाग पडले पत्नीचे स्मरणार्थ शिष्यवगावर सापडून, ते आश्रम साहून निघून गेले कावेरीने ही संधी साधली व उरलेले आयुष्य परापरामागता व्यक्तित व्हावे म्हणून तिने नदीरूप धारण करून वाहू लागली

आपले काम आणोवून ऋषि परत आल्यावर व त्यांना हा वृत्तात समजल्यावर झालेल्या प्रकारानुसार पार विषाद वाटला पुढा पूर्वरूप घेऊन सगार वरण्यासाठी येण्यावद्दल त्यांना कावेरीची प्रार्थना केला असता, तिलाही त्याची दया आली कावेरीने आपली दोन रूपे उमटविली एक रूपान बाह्य राहिली आणि दुसऱ्या रूपान लोपामुद्रा म्हणून ऋषीजवळ राहू लागली

कूर्ग प्रातातील ब्रह्मगिरी पर्वतावर ब्रह्मकुंड तीर्थातून हिचा उगम होतो हे उगमस्थान सनद्रमपाटीपासून ४६७६ फूट उंच असून याला कावेरीद्वार म्हटले

जाते. नदी अतिशय खडकाळ भागातून वाहत जात असताना वाटेत कारवीवे, कादानुसुर, कन्ना होले, मुडुरामुडी, चिक्क होले व सुवर्णवती या नद्या मिळतात. तामीळनाडू, म्हैसूर, कोइंबतूर, तिरुचिरापल्ली या भागातून ४७५ मैल वाहत जाऊन, ती नागापट्टणजवळ समुद्राला मिळते.

या नदीला भारतामधील दक्षिणगंगा असे पुराणातरी नाव आहे. याचे कारण गंगेप्रमाणे हिची उत्पत्ति पवित्र क्षेत्रांतून झालेली तर आहेच, पण हिच्या किनाऱ्यावर श्रीरंगपट्टण, श्रीरंगम्, कुंभकोणम्, तंजाऊर, तिरुवैय्यार, कावेरीपट्टणम् अशी पवित्र क्षेत्रे आहेत. भक्तिभावाने यात्रा करणारे या सर्व क्षेत्रांना भेटी देतात.

तूळ राशीत जेव्हा सूर्य येतो, तेव्हा कावेरी नदीच्या मुखाजवळ मोठा मेळा भरतो. यात्रेकरू तेथील ब्रह्मकुंडात स्नान करून कावेरी देवीचे दर्शन घेतात. कोडगू ही आदिवासी जमात मुख्यत्वे येथे स्नानाला येते. तूळ संश्रमणकाळी गंगानदी गुप्त रूपाने या उगमाच्या ठिकाणी वात करते आणि भक्तजनानी तेथे दानलेखी पापकर्म स्वतःच्या शिरावर घेऊन कावेरी क्षेत्र पूर्ववत् निर्मळ करते, अशी श्रद्धावान लोकांची भावना आहे.

शिल्पाधिकाराम् या महाकाव्यात कोवलनूच्या मुखाने कवि कावेरीला विहितो, चंद्रासारगना छत्रधारी आणि माळांनी मुशोमित असा चोळराजा आपला शायनदंड उन्नत करून उत्तरेला गेला. तुला सोडून तो गंगेत पिहार करू लागला, तरी तू त्याच्यावर रुसत नाहीस अथवा रागवत नाहीस, याला काय म्हणावे ? पण मला माहीत आहे की, चक्षुर्लून गृहस्वामिनी परस्त्रीविषयी आपल्या मनात कधीही किल्बिष, दुजाभाव निर्माण होऊ देत नाहीत. आपला पति परस्त्रीजवळ बोलला, विहार केला तरी त्यांना पापवासनेची शंकाही येत नाही. यास्तव कावेरी, तुझा विजय असो.

शिवसमुद्रम् येथील कावेरी नदीचा धवधवा, जगातील एक सुंदर प्रपात समजला जातो. जोग प्रपात येथे जसे पाच प्रवाह निरनिराळ्या स्थानांतून खाली पडतात आणि पाहणाराला अपूर्व दृश्य दाखवितात, (लेखकाने हे प्रत्यक्ष अनुभवले आहे) तसे या ठिकाणी दोन प्रवाह खाली पडतात. पश्चिमेकडील ओघाला गंगाचुकी आणि पूर्वेकडील ओघाला मारचुकी असे म्हणतात. आधुनिक विज्ञान-युगात या प्रपातांचा उपयोग वीजनिर्मितीसाठी करून घेतला आहे, हे योग्यच आहे. (भा. सं. को. २/३०८).

गंगा, यमुना इत्यादि नद्यांच्या उगमस्थानी ज्याप्रमाणे त्या त्या देवतांच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आढळतात, त्याप्रमाणे इतर अनेक नद्यांच्या उगमापाशी-

त्या त्या देवतांच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आढळतात. दक्षिण भारतामध्ये कावेरी नदी प्रमुख मानली जाते. कावेरीच्या उगमस्थानीच तिची मूर्ति वसविली आहे.

तामीळ भाषेत या नदीला पोन्नी म्हणजे सुवर्णाची नदी असे म्हटले जाते. कावेरी नदीच्या किनाऱ्यावर अनेक ठिकाणी सुवर्णाची माती आढळते. यामुळे तिच्या आसमतातील प्रदेशात सोन्याच्या खाणी आहेत. या नदीच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा सांगितली जाते, एकदा इंद्रदेवाने शंकराना विनविल्यावरून शंकरानी ब्रह्मपुत्रा नदीचा स्रोत अगस्तीमुनीच्या कमंडलूमध्ये सोडून नंतर त्यांना सहाद्रि पर्वताकडे पाठविले. ती गंगा घेऊन अगस्तीकडे सहाद्रि पर्वताच्या दक्षिण टोकावरील ब्रह्मकपाल या ठिकाणी आले. तेथे येताच एका कावळ्याच्या धक्क्याने तो कमंडलू खाली खडबडला. त्या वेळी त्या पाण्याने तेथे एक तलाव तयार झाला. त्या तलावानून जो प्रवाह बाहेर वाहू लागला तीच ही कावेरी नदी होय. या प्रवाहालाच पुढे हेमा व कनका या दोन सुवर्णार्थी उपनद्या मिळतात. उगमस्थानीच कावेरी देवीचे मंदिर आहे. देवीची मूर्ति अप्रतिम असून भावग महिन्यात या ठिकाणी यात्रा भरते. हीच नदी म्हैसूरजवळून वाहात जात असताना त्या ठिकाणी 'कृष्णराज सागर' या नावाचा मोठा तलाव आहे. त्या ठिकाणी एका मंदिरात कावेरी देवीची मूर्ति स्थापन केलेली आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, मूर्तीच्या उग्रव्या हातातून पाण्याचा स्रोत अखंडपणे वाहत आहे असे दृश्य सजविलेले आहे.

(श्री. शंभुराज देवळे, गोकुळ मासिक, पुणे, जानेवारी ६१)

महाराष्ट्रात त्र्यंबकेश्वर येथे गोदावरी नदीच्या उगमाची अशाच कथा प्रसिद्ध आहे. गौतम ऋषींची गोहत्या पातकापासून सुटका करण्यासाठी ही गोदावरी नदी शंकराच्या कृपेने या ठिकाणी अवतरली. ब्रह्मगिरी पर्वतावर शंकरानी आपल्या जटा जोराने आपटल्या आणि आपल्या मस्तकावरील गंगा खाली झटकली. तीच पुढे प्रवाहरूपाने एकदोन वेळा गुप्त होऊन पुन्हा प्रकट रूपाने वाहू लागली. मी स्वतः ब्रह्मगिरीवरील शंकरानी जटा आपटल्याचे ठिकाण पाहिलेले आहे. साधारण वीस फूट लांबीच्या खडकातच जटा कोरलेल्या दिसतात. सुमारे पांचसहा फूट खोल खड्डा आहे, यामध्ये पावसाळ्यात पाणी साचते. कदाचित हेच पाणी डोंगरातील खडकाच्या थरातून शिरून कुंडाच्या ठिकाणी गायमुग्यातून पडत असावे. म्हणून त्याचा शंकराबरोबर संबंध लावलेला असावा. गायमुग्याजवळ गोदावरी देवीची मूर्ति वसविलेली आहे.

अद्या प्रसारे सिंधु, ब्रह्मपुत्रा, गंडकी, चर्मण्वती, चारयु, कृष्णा इत्यादि जलदेवतांची माहिती देता येईल. परंतु स्थळामानी इच्छा असतही ती देता येत

नाही जलदेवताचे अस्तित्व दर्शविण्यात आणि त्याचे महत्त्व पटविण्यात एवढी उदाहरणे पुरेशी व्हावीत.

४. आसरा

आसरा किंवा अप्सरा या नावाच्या जलदेवतांचा एक प्रकार आहे. तरुण मुली अथवा एरुदोन मुले झालेल्या स्त्रिया यांनी काही कारणाने जर पाण्यात जीव दिला, तर त्याचे आत्मे या स्वरूपात भूतलाने पुन्हा वावरतात. तसेच एखादी स्त्री बाळतपणाच्या काळामध्ये मृत्यु पावली तर ती पुन्हा या योनिमध्ये वावरते. याचाच अर्थ असा की, ही योनी पिशाच्च स्वरूपाची आहे. याचे वास्तव्य नेहमी पाण्याच्या ठिकाणी म्हणजे विहिरी, तळी इत्यादि ठिकाणी असल्याने त्यांना काही ठिकाणी जलदेवता मानलेले आहे.

या अप्सरा नेहमी साताच्या सव्येने वावरतात, आणि सातीच्या सातजिणी एकदम एखाद्या साजरावर शडप घालतात, म्हणून यांना सातआसरा असे मानले जाते. याचे सावज म्हणजे कमजुबत अथवा मृदुमनाची माणसे ही होत. यामुळेच स्त्रिया अथवा लहान मुले यांनाच त्याची जास्त बाधा होते. पुरुषांना याच्यापासून विशेष त्रास होत नाही याची वस्ती जशी जलसचयाच्या ठिकाणी असते, तशीच ती तीन रस्ते अथवा तीन पायवाटा जेथे एकत्र मिळतात अशा ठिकाणीही असते. या सदर्भात वाचकानी एरु गोष्ट ध्यानात घ्यावी की, इतरत्र सप्तमातृकांचे जे विचरण आले आहे, त्यांच्याशी या सात आसऱ्यांचा कोणताही संबंध नाही. लढाईतील वीराला जे मरण प्राप्त होते, त्याप्रमाणे या आसराचे स्वरूप असते असे मानतात. ही पिशाचे परदेष्टी असून त्यांना चंद्रदेवते-प्रमाणे चांगवायचे असल्याने त्यांना त्या देवतेच्या मैत्रिणी समजले जाते. त्या लहान मुलानाही पठाडतात. त्यामुळे अवसे पौर्णिमेच्या त्यांच्या भिरण्याच्या दिवशी लहान मुलाना तिन्हीसजेच्या वेळी अथवा रात्री बाहेर पाठवू नये.

या आसराचे स्वरूप पार विचित्र असते. त्याचे चेहरे पादरे फटफटीत असून त्याचे हात लावच लाव व पावडर लावल्याप्रमाणे पादरेगुभ्र असतात. त्याचे डोळ्यांच्या भुवया सोनेरी छटा असलेल्या असतात. त्यांच्या अगावर राण्यासारखे मौन्यवान वस्त्र असते. त्या कधी अतिशय उच्च तर कधी लहान अशा स्वरूपात प्रकट होतात, तर कधीकधी त्या कुन्या माजराच्या स्वरूपातही दृग्गोचर होतात. तात्पर्य, तो जीवात्मा वाटेल ते रूप धारण करू शकतो. त्याची मूलप्रश्रुति मात्र मानवाला त्रास देण्याची असते.

कित्येकदा त्यांची वस्ती तिठ्यावर अगर चव्हाट्यावर असते. यास्तव त्यांचे देणे द्यावयाचे झाल्यास अगर त्यांचे सांत्वनपर उपाय करावयाचा असल्यास तो या ठिकाणी केला जातो. काही वेळा त्यांना पाकोळीच्या आकाराच्या भाकरी अर्पण केल्या जातात. एखाद्या मुलीच्या अंगावर त्यांनी झडप घातली म्हणजे ती मुलगी विचित्र वर्तणूक करते, त्यावरूनच तिला भूतवाधा झाली असली, अथवा आसरांनी पछाडले असावे, असे समजले जाते. ही पीडा टाळण्यासाठी मांत्रिका-कडून उपाय करावा लागतो. तो काही मंत्र म्हणून त्यांचा ठावठिकाणा काढून घेतो. त्याचे काय मागणे आहे ते विचारून घेऊन त्याप्रमाणे उपाययोजना करते. कित्येकदा मनुष्याला पछाडलेल्या या आसरांची पाठवणी करताना हिरवे कपडे, हळद-कुंकू, हिरव्या चांगड्या, शिजविलेले अथवा हिरवे अन्न त्यांना दिले जाते. काही वेळा नारळ अथवा कोंयडे-यकरेही दिले जाते. काही जागा अशा असतात की, या आसरांनी कोणत्या त्रास देऊ नये म्हणून त्यांचे वार्षिक देणे ठराविक दिवशी त्या जागी ठेवले जाते.

पाण्यात बुडून मेलेल्या स्त्रीचा जीवात्मा 'हडळ' या नावाने भूतत्वावर वावरत असतो. ती पिवळे वस्त्र परिधान करते, केशपाशा भोकळ्या सोडते. तिच्या शरीराचा पुढील भाग चांगला जाडजूड तर मागचा भाग खूपच कृश असतो. ती जेव्हा एखाद्या स्त्रीला पछाडते तेव्हा ती स्त्री आपले घरीर एकसारखे घुसटून काढते आणि मोठमोठ्याने ओरडते.

भारताच्या सर्व भागांत या जलदेवता आढळतात व त्या मानल्या जातात. गुजरात प्रांती यांना 'शंखिणी' असे म्हणतात. या शंखिणी तज्याच्या काठी आढळतात. म्हैसूर भागात यांना अफागारू, मद्रासकडे आसकनिकल, पंजाब भागात जलपरी, पंजाबच्या सपाट प्रदेशांत योगिनी अथवा जोगिनी असे म्हणतात. विहिरी, तळी, अथवा पाणवटे या ठिकाणी त्यांची वस्ती, असल्याने त्यांना जलयोगिनी असेही म्हणतात. (जेम्स धर्मकोश, पृष्ठ ७१८)

दक्षिण भारतामध्ये यांना काही ठिकाणी ग्रामदेवता मानतात. या कुमारिका असून तज्याचे रक्षण करतात. तळी किंवा जलाशय यांना जेथे भेगा पडण्याचा संभव असतो, तेथे यांच्या मूर्ति बसवितात. जेथे मूर्ति नसतात, त्या ठिकाणी सर्वजणी जमून मांडण करतात व त्यामुळे भेगा पडतात अशी त्यांची समजूत आहे. संक्रांच्या वेळी यांतील एकाही देवता दारोदार हिंडून पुराच्या पाण्याची धोक्याची सूचना गावकऱ्यांना देते अथवा अन्य मार्गाने सुचविते. मानवाला त्यांच्या या सदस्याकारी गुणामुळेही त्यांची पूजा केली जाते.

(डिसेंबर १९६७ मधील कोयनानगर श्रृंगाररोर याचा सवध जाडण इष्ट ठरेल काय ? तेथे या मूर्ति वसविणे योग्य होईल काय ?)

रात्री ठिकाणी अशी चाल आहे की, गाय अगर म्हैस व्याली म्हणजे पहिल्या तीन दिवसाचे दूध या देवताना अर्पण करण्यात येते कारण तसे न वल्यास दुभते जनावर स्वकर आटून जाईल ही मीती असते

महाराष्ट्र ज्ञानशेखराच्या भते आसरा हा अप्सरा या शब्दाचा अपभ्रंश जाण रंगामध्ये निवास करणाऱ्या त्या स्त्रिया त्या अप्सरा होत उर्वशी, रमा, मेनका इत्यादि अनेक अप्सरांची नावे वाचनाच्या वाचनात असतीलच उर्वशी ही तर बसिप्रमुनाची माता होय अथर्ववेदामध्ये यासंबंधी अनेक माहिती मिळू शकेल विद्वज्मू गवर्वांनारायण तत्वा सवध दाखविलेला आहे ऋग्वेदोत्तर काळात भूलोक न विशेषत त्यातील वृक्ष हे देखील त्याच्या संचारक्षेत्रामध्ये अंतर्भूत केलेले आहेत न्यत्रा न व जलस्य या वृक्षावर त्याचा निवास असतो त्याचप्रमाणे औदर न प्लव या वृक्षावर असतो

या देवता जलामध्य राहतात भूलोकावर येऊन निमिषार्धात त्या परतही जातात त्यांनी मानव वस्तीमध्ये न राहता एतान्ना नदीतटी अथवा जल संचतगळी जाऊन वास कराय अशी वेदामध्ये त्यांना प्रार्थना केलेली आहे म्हणूनच त्यांना आपला निवास जलसंचयाच्या ठिकाणी अगर सागरामध्ये वग्नराजाच्या महालात कराय जरी त्यांना आण्य आहे त्याच्यात मानवाना वेग लागण्याचे सामर्थ्य आहे यास्तव त्याच्यावर मनप्रयोग, जादुटोणा करता येतो नत्रा रूची त्या माणसावर प्रेमही करतात आणि याबाबतीत मेनका, उर्वशी यांची उदाहरणे प्रसिद्धच आहेत हडळ, चामीन, लाव, नवलाई, चडलाई, चुने ही भूतयोनी म्हणजे या आसराचाच प्रकार होय

जलदेवता हा शब्द द्वयर्थी वापरला जाता रागा यमुनासारख्या नद्यांना जलदेवता म्हणतात आणि पाण्यात सदैव वस्ती करून त्या ठिकाणी येणाऱ्या एकाचानुनट्या माणसावर हल्ला करून त्याच्यावर सकट परंपरा कोसळली असे रागणाऱ्या, अप्सरा अथवा आसरा याही जलदेवता होत याची सख्या सात जलस्याने यांना ' साती असरा ' असेही म्हणतात जलामध्य विहार करणाऱ्या त्या अप्सरा असा, अर्थ आहे अमर कोशामध्ये अप्सराची सख्या

धृताची मेनका रमा उर्वशी च तिलोत्तमा ।

मुकेशी मनुषोपाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो दुधै ॥

सात आसराची नावे जी प्रचलित आहेत, ती जलचराच्या नावावरूनच आलेली दिसतात. मत्स्यी, कूर्मी, कर्कटी, दर्दुरी, जतुपी, सोमपा आणि मकरी अशी आहेत. महाराष्ट्रात काही भागात त्यांना माऊल्या असेही म्हणतात. दक्षिण भारता-मधील सात आसरांना एक भाऊही असतो. अम्बरा व आसरा यांच्या नावात हा मूळ फरक आहे.

गोंड वाङ्मयात याच्या उत्पत्तीविषयी एक रम्य कथा आहे. गोंड त्यांना दौगन गुरुच्या कन्या मानतात. त्याचा उगम पित्याच्या हातावरील फोडापासून झाला. पित्याचे या मुलीवर अतिशय प्रेम होते. सूर्यदेवाच्या त्या नजरेस पडू नयेत म्हणून तो त्यांना लपवून ठेवी. पण एक दिवस पवनदेवाची नजर या समुंदरिया कन्यावर गेली आणि त्यांच्या सौंदर्याने तो मोहित झाला. कन्याही त्याच्यावर आसक्त झाल्या. दौगन गुरूला हे समजताच त्याने पवनदेवाला हाकून देऊन आपल्या कन्यारत्नांना कोडून ठेविले. पण पुढे पवनदेवाने महादेवाला प्रसन्न करून त्यांच्या मध्यस्थीने दौगन गुरूच्या कन्या हस्तगत करून पळवून नेऊन विवाह केला. त्या वेळेपासून वरुण देवाश्रयेवर त्या समुद्रात राहू लागल्या.

या देवताचे प्रतीक म्हणून सात दगड शेंदुरचर्चित करून त्यांची पूजा केली जाते. (लौकिक दंतकथा. नवभारत, नोव्हेंबर १९५९, ले. दुर्गा भागवत)

या देवतासंबंधी प्रचलित रूढि अशी की, घरात देवी आल्या, गोवर आला म्हणजे तो देवतेचा कोण समजून, वाजतगाजत, घटाची मिरवणूक पाणघड्यावर अथवा समुद्रावर नेऊन विसर्जन करावयाची. गुरुवार दिनांक २ मार्च १९६७ रोजी लेखक आपल्या राहत्या घरी तिसऱ्या मजल्यावर उभा राहून उगवत्या सूर्यकि्र्याची शोभा पाहत असताना, 'देवी चोळवणाची' एक मिरवणूक रस्त्याने चाललेली पाहिली. दोलकी वाजत होती. एका मुद्दामिनीच्या मस्तकावर उदककुंम-नारळ होता आणि दुसरा एक पीतवस्त्र नेसलेली महिला, अंगात देवीचा संचार झालेल्या स्थितीत नाचत चालली होती. गावक गाणे म्हणत होते, 'सात आसरा रयांत बैसल्या ! आम्हां सांगाती घाला चालल्या ॥' लेखक गावच्या पंचायतीचा समासद असताना घरासमोर, सर्वांच्या उपयोगासाठी एक सार्वजनिक पाण्याचा नळ त्याने मंजूर करून घेतलेला होता व अद्यापही अनेकजण तेथे पाणी घेतात. मिरवणूक चालली असताना, दहाऱ्याच बायका तेथे उभ्या होत्या. त्यांपैकी एक एकाश्की हातवारे करून नाचू लागली आणि मिरवणुकीच्या रोखाने निघाली. दोलकीच्या आवाजावर ती नाचत होती. शेवटी मिरवणुकीजवळ आल्यावर, कलघवाच्या बाईने तिला कुंकू लावले, फुले उधळली, त्यांतील थोडेने पाणी तिच्या अंगावर छिपडले, तेव्हा ती परत नळाजवळ आली व घाटकन अंग गाली

सडीवर टाकून दिले. इतर बायकांनी तिच्या तोंडावर पाणी शिंपडले आणि हळूहळू ती सावध झाली व पाणी मरू लागली.

ही घटना सांगण्याचे प्रयोजन असे की, देवीचे वारे अंगावर खरोखरच येते का काही भौदूगिरी आहे, हे समजून यावे. साधारणपणे कोणतीही कुलीन स्त्री, आपले पाणी भरण्याचे काम सोडून, अंगविशेष करीत रस्त्याने नाचणार नाही. देवीला नमस्कार केल्यावर, आदरभाव अर्पण केल्यावर, परतल्यानंतर खाली दगडावर पडणार नाही. ही घटना घडविण्यास तिला कोणीही प्रवृत्त केलेले नव्हते, उत्स्फूर्त होती. तिचा कोणताही त्यापासून लाम झालेला नाही. श्रद्धावान माणसे यामध्ये देवीचा साक्षात्कार-संचारच पाहातात. मग इतरांना काहीही वाटो. अशा लहानसहान प्रत्यही घडणाऱ्या घटनांमध्ये जर अर्थपूर्ण दृष्टीने पाहिले, तर परमेश्वरी शक्तीचे अस्तित्व दिसून येते. फक्त ती दृष्टि असावयास पाहिजे. नव्हे ! प्रत्येकाने ती येण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, हेच तात्पर्य होय.

५. डाक्रीण

जी विधवा अगर एकलकोंडे जीवन कंठणारी स्त्री, पुत्राशिवाय मरते ती डाक्रीण होते. रस्त्याच्या चौकात बसून येणाऱ्या जाणाऱ्या लहान मुलांना ती पछाडते. याचे कारण असे संभवते की, मनुष्ययोनीत असताना त्या स्त्रीची मुलाबाळांची होव अपूर्ण राहिलेली असते.

६. हडळ

जी स्त्री बालंतपणाच्या काळी अथवा बालंतपणात मरण पावते, तिच्या जीवात्म्याला हडळ या नावाने ओळखतात. ती पिवळी साडीचोळी नेसते. केस मोरळ सोडते. तिच्या शरीराचा पुढील भाग चांगला जाडजूड तर मागील भाग अगदीच कुशा असतो. ती तळी, झाडी, ओसाड जागा व धरातील ओसाड ठिकाणी बस्ती करून राहाते. काही वेळा ही सुंदर स्त्रीचे रूप घेऊन पुरुषसहवास करते. याबाबत अनेक दंतकथाही प्रचलित आहेत.

७. लांव

लाव म्हणजे भूतयोनीतील एक स्त्रीस्वरूप. ती स्मशानात बस्ती करून असते, मृत माणसांची आतडी मक्षण करून आपले उदरभरण करते. अनेक वेळा ती मांजर, कुत्रे, घोळी या स्वरूपात प्रथम दृग्गोचर होऊन नंतर एकदम स्त्रीरूप घेऊन लहान मुलांना भिडविते.

भूतयोनीतील आसरा अथवा वरील प्रकारच्या एकाद्या स्त्रीने अथवा रवीस, ब्रह्मराक्षस, येताळ, होटिंग अशा प्रकारच्या पुरुषप्रकृतीच्या पिशाच्चांने

एखाद्या मागसाला पडावल्यात काही निष्णात मानिक याचा बदोस्त करताना त्याचे काही मार्ग पुढीलप्रमाणे

(१) कापर यथा घूप याच्या घुरावर लिउ मरून ते राग्याच्या उगागाली ठेवणे

(२) एका कागदार रोम्याचे नाव लिहून त्यावर त्रिमूर्ति या काही जौयरी ठेवून, मग म्हणून तो कागद एका ताईटाच्या पेट्रीत गाडून तो योग तार्कित रोम्याच्या गळ्यात जथवा हातात घाणजे,

(३) विभूती मरून ता राग्याच्या डोक्यावर चाळणे,

(४) एखादी सोंयरी जथवा बसरी रोम्याच्या अंगावरून जोडाडून ती बाहेर नेऊन ज्या ठिकाणी तो इसम पडाडला गेला त्या ठिकाणी कापणे

(५) मात, मासाचा तुमगा, दही जड, नारळ, फुले व टुकू एका टापरीत घालून ती गपली रोम्यावरून जोडाडून चव्हात्यावर नऊन ठेवणे

(६) मानिकाने उडीद मरून ते सतत रोम्यावर वेकत राहणे,

(७) ज्या वळी आसता अगर सटवाई यांनी एखाद्या व्यक्तीला पडावले असेल त्या वळी लाल पिरळ्या गंग कापरार मरून तो रोम्याच्या हातात बांधणे,

(८) पडावलेल्या भुताला मनविद्येने राहेर काढून त्याला वाटणीत मरून ती पावली जमिनीत पुरून टाकणे,

(९) भूर्जपत्रावर काही मंत्राची अक्षरे लिहून पाण्यात घालून ते पाणी ह्या व्यक्तीला प्यायलास देणे,

(१०) मानिकाने एखाद्या झाडाजवळ नेण, योग्य मंत्र उच्चारून ह्या पित्राच्या धरीराच्या राहेर काढणे, झाडात घालणे, आणि झाडात लोमरी पिरळ्या मारून तेथेच जाम करून टाकणे,

(११) ब्राह्मणजीनाम्याने एखाद्या पडावले असता ब्राह्मणभोजन घाडून दहिणा देऊन बोलवण करणे,

(१२) रोम्याला वेताळाला पडावले असल्यास मात, दही, जुना, नारळ, पानमुपाही, वेतची काठी, रूच्या फुगाच्या माळा, कापूर, उदरनी, एखादी बसरी याचा नैवेद्य गागाली वेताळाला जर्ण करारा गागाली वेताळाला हा शेंदराने मागेल्या एक पायाण अगुतो वेळप्रसंगी एक भागेची पुदी या नैवेद्यमध्ये ठेवता

(पुणे त्रिंदा गॅझेट, माग १, पृष्ठ ५५३)

माहे ऑगस्ट १९६३ साली मी औरंगानाद येथे रुद्रस्वाहाकारासाठी गेलो असता एका मृतात्म्याने पछाडलेल्या माणसाचा मानिकावरोर झालेला स्वाद ऐकलेला आहे. रानीचा दहाचा सुमार होता. इदूरचे एक देवीभक्त व मानिक श्रीयुत महादेवशास्त्री कुदळकर, मी स्वतः. जाणि काही इतर तेथील मंडळी बोलत बसले होते. एकाएकी सुमारे सतरा-अठरा वर्षांची एक मुलगी त्या घरापासून सुमारे अर्धा मैल लांब असलेल्या तिच्या निवासस्थानापासून अगात संचार झालेल्या स्थितीत आली आणि बंद दाराने तिने जोराने धक्का मारला. इतक्या जोराने की, दाराची कडी तुटून दार उघडले गेले. मानिकाने सर्व प्रकार ओळखला. त्यानी एरू तुपाचा दिया लावला. उदरपती व धूप जळत ठेवला. देवीचे तीर्थ विंचन केले. विभूती मळूनही त्या मुलीच्या अगार टांगली. काही क्षणानंतर तो जीवात्मा बोवू लागला. मानिकाने त्या मुलीचा उजवा हात आपल्या हातात घट्ट धरून ठेवला होता. त्या दोघांची प्रश्नोत्तर चालली होती व आम्ही ती ऐकत होतो. तो जीवात्मा घडला म्हणजे त्याला मधूनमधून पाणी अथवा दूध देण्यात येई. कधी कधी तो तक्रारीच्या सुरात बोले, 'मला दिवत नाही, दिया लावा' जसा वेळी दिव्याच्या वार्तामरील काजळी धाडून टाकली म्हणजे त्याला दिसू लागे. एसात्या गोरीचे उत्तर देणे त्याला योग्य वाटले नाही अथवा अशक्य जसेल तर तो 'गुरू' ला विचारून येई आणि मगच उत्तर देई. तसे तो प्रांजल पणे कबूलही करी. दूध प्यायल्यानर अथवा रुद्रस्वाहाकार प्रसादाचा लाहू खावल्यानर अशीच्यपणा घालविण्यासाठी, मां पाथ धुवून येतो असे म्हणे दूध त्याला प्याययास देवाना फडक्यातून गाळून देण्यात येई, कारण गिळण्यास साईसारख्या घट्ट पदार्थाचा नास न व्हावा त्याचरोर सभाषण सुमारे दोन तासावेळा जास्त चाललेले होते त्याचा जात्मा काही स्थानिक लोकांना ओळखीत होता व त्याची नारे येऊन विचारपूस करीत होता. लेपनाचे जायुभ्यात हा प्रथमच अनुभव होता.

'त्या सर्व प्रश्नोत्तराचे तात्पर्य त्या मुलीच्या त्रिग्राहविषयक अडचणीचे निवारण वसे होईल एमटेच होते. ज्या वरात हा प्रकार घडला त्या घराच्या मालमिणीला मुल होत नव्हती ती कोणत्या प्रकारे बागले असता होतील याचे दिग्दर्शन, तेथील रुद्रस्वाहाकार समागमात झालेल्या चुकाचे दिग्दर्शन व त्या चुका निवारण्याचे उपाय, तसेच सहा महिन्यांपूर्वी गोरंगान (मुपई) येथील गावठी यज्ञात झालेल्या चुका व त्या निवारण्याचे उपाय इत्यादि अनेक प्रमुख विषयही होते. हा जीवात्मा ब्रह्मसमधापैरी असताना कारण 'मी सहा महिने अनुष्ठानास बसणार आहे' असे तो बारवार बोलत होता या योनीमध्ये अशा

तन्हेचे जीवात्मे वावरत असतात हे मी स्वतः अनुभवले आहे. म्हणून ही नोंद या प्रकरणी करावीशी वाटली. कारण जसे अनुभव क्वचित येतात.

मुसलमान लोकही जलदेवता मानतात त्यापैकी एकीचे नाव इन्यास असे आहे. हिंदु लोकांच्या श्रावण महिन्यातील प्रत्येक शुक्रवारी मुसलमान पुराणातील 'राजाविभ्र' या नावाचा एक उत्सव मुसलमान जनता जलदेवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी करते. इलिया अथवा इत्यास यांना जलदेवतेचा अवतार मानतात. इन्यासच्याच तपश्चर्येमुळे जलदेवता प्रसन्न झाली आणि पृथ्वीवर पर्जन्यवृष्टि होऊन सुखसमृद्धि नादू लागली. उत्सवाच्या दिवशी नावेच्या बांबूचा सागाडा बनवून त्यावर तलममुती रेशमी अगर जरीचे कापड ताणून बसवितात त्या नावेला ते किस्ती असे म्हणतात. त्या नावेत अनेक पणत्या लावून नावेची मिरवणूक काढून तिचे नदीमध्ये निरुर्जन करतात.

(भारतीय संस्कृति कोश, भाग पहिला, पृष्ठ ५५८)

भारतीय जनता जलदेवता मानते, त्याचप्रमाणे इतर देशात देखील जलदेवतांना आदरणीय स्थान आहे. आपण त्यांपैकी काही उदाहरणे पाहू.

७. इसीस

ही एक पाश्चिमात्य देवता म्हणून एका प्रकरणात पाहिली आहे. पण मूलतः ती जलदेवताच आहे. लिभियन संस्कृतीची ती मूळची जलदेवता. त्यानंतर जरी ती इजिप्शियन संस्कृतीची देवता बनली असली व होरोस याची माता आणि पत्नी या दोन्ही नात्यांनी वावरत असली तरी तिला जलप्रलय करणाऱ्या देवाची पत्नी म्हणूनच ओळखतात. यास्तव ती नाईल नदीचा पुर उत्पन्न करणारी देवता मानली आहे. जलप्रलय करून सर्व शेतांना ती पाणीपुरवठा करते म्हणून तिला सती अथवा सैम असेही म्हणत. पाणीपुरवठा करणारी म्हणून तिला ऐकित असे नाव आले आहे. जलदेवता म्हणून तिला मानत असले तरी पृथ्वी, आकाशातील तोरे याची देवता म्हणूनही तिला ओळखले जाते.

(जेम्स घर्मकोश, भाग बारावा, पृष्ठ ७११)

८. ऍफिट्रिट्

ही ग्रीक संस्कृतीची एक सागरदेवता व पोसिडन या सागरदेवाची पत्नी होय. ऑपिलस येथील देवसमूहात अगर विवाहाच्या बरातीच्या चित्रामध्ये ती सागर देवाची पत्नी म्हणूनच दाखविलेली आहे. पोसिडन हा स्वतः वादळ उत्पन्न करू शकतो व ते शांतही करू शकतो. भूकपाने पर्वत दुभंगवू शकतो, येटाचे समूह सागरात गाडू शकतो आणि नवीन उत्पन्नही करू शकतो. यास्तव देवीचे महत्त्व

त्याच्या मानाने कमी लेखतात. या देवतेला शात करण्यासाठी सागराला घोडे अर्पण करण्याची रूढि होती. (जेम्स धर्मकोश, भाग बारावा, पृष्ठ ७१३)

बॅबिलोनियन संस्कृतीमध्ये दमकिना आणि तिचा पति यांना पर्शियन सामुद्रधुनीमधील प्रमुख जलदेवता मानले जात असे. किर्गुला व निना या तिच्या दोन मुली. निना ही जहाजावर बसून सफरीभा जात असे म्हणून तिला सामरागी (गेस्टीनान) म्हणत असत. काही वेळा ती मत्स्यरूपाने वावरत असे. नद्याच्या पुराचे नियंत्रण करणारी देवता म्हणून निन-गिरसू या नावाची होती. वादळ उठविणे, पर्जन्यवृष्टि करणे ही कामे करणारी देवता कु-आना या नावाची होती.

रशियन बंधा वेद-अव्हा व वेदअझरव्हा या जलदेवतांची पूजा करीत असे.

असिरीयन संस्कृतीमध्ये ज्याप्रमाणे राक्षसयोनी मानीत असत, तसे जल-देवताही मानीत होते. एका कवीचे हे वर्णन पहा.

Seven are they, Seven are they,
In the Ocean deep, Seven are they,
Not male nor female are they,
They stand in the High way,
to befoul the path,
Evil are they, Evil are they !!

याचा अर्थ सरळ आहे की, या जलदेवता सात आहेत. त्या सागर अथवा पाण्याच्या ठिकाणी राहतात. लोकांचे रस्ते अडवतात, त्या दुष्ट प्रवृत्तीच्या आहेत, त्या सात आहेत, भारतामध्ये जलदेवता आसरा सातच मानलेल्या आहेत आणि त्या मानवावर झडप घालतात, त्रास देतात. म्हणजे सात जलदेवतांचे तत्त्व दोन्ही संस्कृतींमध्ये एकच आहे.

जैनपंथीय धर्मकार ब्रह्म गुणदास याने आपल्या ' श्रेणिक चरित्र ग्रंथ ' मध्ये आसरा देवींचा उल्लेख केला आहे. तो असा.

या देवता सप्त आसरा । ज्याच्या दारी बांधिजति सुंदरा ।

त्याचा विघ्न परिहारा । करिती देखा ॥

लोकां स्थापिल्या सप्त मातरा । या कुलदेवता मनोहरा ।

एक तेज रूप त्या सुंदरा । म्हणति देखा ॥ (अध्याय ३।३०-३२)

त्या समाजात या देवतांचे स्थान कोणते आणि परिणाम काय होतो, याचे वर्णन वरील ओव्यात मिळते.

पूर्वेकडे तैमान घेटामध्ये तैपेह या राजधानीच्या दहरी, डूगन हिलर एक सागर देवतेचे स्थान आहे. सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी रांधलेले हे देवालय, दुन्या महायुद्धाच्या वेळी त्रिचिराम करण्यात आलेले होते पण युद्धानंतर, चैंगनै गेक याने त्या बटाचा तारा घेतल्यावर, त्याचा जीर्णोद्धार सन १०५९ केला. या मंदिराला गगनान मंदिर असेही म्हणतात. या मंदिरात उच्चामनास सागर देवते गेजारी त्या देवता देवीची मूर्ति आहे. दोन्ही मूर्ति भव्य असून मुष्णवृत्ति आहेत. मंदिराचे समोरवरी पाषाणावरील शिल्पकला, लाकडावरील कोरीव काम व वरील भागी काचचे सुंदर नक्षीकाम, याभिमाने नेत्र मुगलतात चिनी धर्म संस्थापक कफुगिअस याचे मंदिर याच टेकनीकर आहे. तसेच नार लाय चौरस मीटर जागेवर, रेरेसन प्रासादासमान, कलापूर्ण एक मणिदही तेथे आहे.

(श्रीमंत गिळक, प्रवासवर्णन, बेसरी १०-१२-१७)

परदेशात मुर्ण मूर्ति आजही रिसायात आणि भारतात मात्र पुणे पर्यंत मंदिरातील गणेश पार्वती मुर्ण मूर्ति, सातारा जलमंदिरातील शिवाजीमहाराजा या पूजनातील मुर्णांची मयानी देवी, पंजारमधील योग्यती देवीची मुष्ण मूर्ति चौराकडून अगर दारूकडून हल्ल्या जाण्यात आणि मुर्ण मूर्ति दक्षनालाही गिळक नसावा, हे केवढे दुर्भाग्य होय.

गजोस या पूर्वेकडील देशात दरवर्षी जलदेवता उत्सव पार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो. त्या दिवशी नेहमीचे गिणचार मोडण्यास समाजाची परवानगी असते. कोणत्याही व्यक्तीने कोणाचाही कसाही अपमान केला, तरी या दिवशी तो क्षम्य असतो. साधारणतः स्त्रीसंग प्राप्त झाली प्रथम घरातील पुरुष वर्गाचा अपमान करून आपल्या दिवसाच्या कार्यक्रमास सुरुवात करतो आणि पुरुषवर्ग याचा मानदला. चिच्याना सायकाळी देता सांगण्याचा मुद्दा इतकाच की, या देशातही जलदेवता मानतात. (विवेक, पिजयादशमी अंक, शर १८८४)

चिनी संस्कृतीमध्ये ड्रॅगन (Dragon) ही एक जलदेवता आहे. तिच्या स्वरूपात क्षणाश्रणी अद्भुत परक घडून येतात अद्भुत कृति करण्याकडे या देवतेचा कल दिसून येतो. हिची सत्ता पंजऱ्यावर चालते. तळी, पाणवठ्यावर राहाणारी ही देवता मानमाना सहाय्यक ठरत. या देवतेचे स्वरूप वर्णन करताना तिच्या घोड्याचे मस्तक व सर्पाची शेपटी लागतात. तिच्या दोन्ही पांयांला पंख असून आणि चार पाय व प्रत्येक पायाला पाच पाच नेत्रे असतात. या देवतेचे इतर नऊ प्राण्यांरीसर साम्य असल्याचे वर्णन केले जाते. सागरातील ही सर्पाकृति देवता तळाला उत्तम राजगण्यात राहाते. तिचे खाणे म्हणजे माती व नीळमणि हे होय. तिची लाठी दीर्घ कोशापेक्षा जास्त असून गरीरभाग पार जाणवूड

असतो इतना नी, एका अगावून दुसरीकडे वळताना पाण्याची ही हालचाल होते, त्यामुळे भूगर्भातील पर्वत एम्बेन्सर जादळतात ज्या वेळी ही देवता भूगर्भावर येण्यास निघते, तेव्हा भूकंप होतात समुद्राला भरपूर पेच येता आणि जलवादळ होते ही जलदेवता ब्रह्मदेवाला वर्षातून एम्बेन्सर आणून जगाचा वृत्तात त्याला सादर करते

कोपनहेगन (डेन्मार्क) येथे सागरतीरावर ' जलतीचा पुतळा ' पाण्यास सापडतो याची पूर्वपीठिका अशी देतात, ' एकदा एका सरदाराने एका सुंदर तरुणार प्रेम पडले, म्हणून त्याने एका शिल्पकाराला तिचा पुतळा तयार करण्यास सांगितले पुतळा तयार झाल्यावर तो त्या सरदाराने नेण्यात आला परंतु दरम्यानच्या काळात त्या सरदाराने मन त्या तरुणीवरून उडाले होते त्यामुळे त्याने तो पुतळा स्वीकारण्याचे नाकारले पुतळा त्या शिल्पकाराला उपयोगी नव्हताच यास्तव तो शहरसमितीला जर्पण केल्यावर त्याची स्थापना प्रेक्षणीय यन्त्र म्हणून सागरतीरी एका गडकावर करण्यात आली हा पुतळा संपूर्ण नम्र आहे त्याचे शिल्प अमूर्तता आहे तो सागरतीरावर असल्याने त्याला आता देवीचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे पुतळा वसलेल्या पोहोचमध्ये असून तिने आपला राजा पाय उजव्या पायावर टाकलेला आहे याला कोणी ' व्हिटल मरमेड ' अथवा ' व्हिटल देवी ' जसे म्हणतात

(श्री राजा कुलकर्णी, कसरी, १६-९-६९)

जलचिकित्सा

कोणत्याही पदार्थाची पूर्ण चिकित्सा करून त्याचे गुणदोष ठरविणे हे सांप्रतच्या विज्ञानयुगात आचरतात असे नसून भारतीय प्राचीन ऋषींनीही तसे केलेले पाहिले चरममहर्षींनी अन्नाच्या पचनाची, अक्षरीय ऋषींनी उपवासची, तसेच जन्मीपुत्र सिद्धीप यांनी जलचिकित्सा करून आचमन, मार्जन इ० स्वरूपाने त्याची दैनंदिन वार्षिक विधीमध्ये योजना केली ' आपोहिष्ठा ' या मंत्राने त्याने जलदेवतेची प्रार्थना केली

“ हे जलदेवतानो, तुम्ही खरोखर पूर्णसुख निर्माण करणाऱ्या आहात, तेजस्वीपणा, महत्त्व, सौंदर्य व दूरदृष्टी निर्माण होण्यासाठी तुम्ही आमच्या शरीरात उतत वास करा, तुमचा अत्यंत कल्याणकारी जो जश असेल, तो आम्हाला द्या, रोगादिवाचा नाश करणे तुम्हाला अत्यंत प्रिय असल्याने, आमच्या शरीरात वास करून रोगाचे निर्मूलन करा आणि उत्तमोत्तम गोष्टी आमच्यामध्ये निर्माण करा ” इ० इ०

प्रत्येक वेळी मित आहार घेतल्याने, जसे पचन सुलभ होते, तद्वत् दिवसानून अनेक वेळा आचमन केल्याने आरोग्य सुधारते, असे जलचिकित्सा करून त्या ऋषीने निश्चित केले आहे. वेढ्या आचमन विधीचा मूळ हेतु लक्षात घेऊन साप्रतच्या सुक्ष्माक्षितानी त्याजकडे पाहणे, म्हणजे त्यांना या आचारांत पोरकटपणा दिसणार नाही, तर सदहेतूच दिसेल.

घनाक्षरी

नभोवलयिची गंगा । फेनयुक्त धवलांगा ।
 स्वर्गिची आकाशगंगा । जनीं सर्व जाणती ॥
 फेन, फवारे धवले । उडुगणाहि झांकले ।
 त्याने फेन तेजाळले । पार्श्वपंक्ति सुकांती ॥
 - ही विपुल विस्तरता । धूर्जटी शिरसी येतां ।
 बिंदुसार तत्त्वतां । जटेमाजि देखती ॥
 क्रमे भूमी उतरतां । जलप्रवाह वाढतां ।
 भूद्वीपाकृति वेष्टितां । वदती भागिरथी ॥ १ ॥

शिखरिणी

जगन्मांगल्याचे शुभ प्रतिक गंगे तव असे ।
 तबोत्पत्ती भाग्ये सुरनगरिं विष्णूपदिं असे ॥
 पराकष्टे कष्टे सगरसुत ओढी महिवरी ।
 अगा येतां येतां लपसि शिवमूर्ध्नी जटदरी ॥ २ ॥
 पतीताला मुक्ती त्वरित तव कीर्ती जर्गी अशी ।
 अती भक्तीभावे अवगहन होतां तव कुशी ॥
 हराया तापातें दशविध अघाही दशपरा ।
 जगन्नाथें केली दशदिन स्तुती ही दशहरा ॥ ३ ॥
 तथा उद्धाराया प्रकटपर तूं रूप धरिशी ।
 चतुर्हस्ता नक्रान्वहनि वसनीं शुभ्र धरिशी ॥
 तदां भार्गी शोभे किरिट नवरत्नांकित महा ॥
 स्वभक्तां उद्धारी यवनसखिही पावन पहा ॥ ४ ॥

तबोत्पत्ती राजापुरि काचित येई अवभृता ।
 मुळारंभी आली कृपिवल तृषा ही शमवितां ॥
 महादाश्वर्यातिं अजि हरिकर्कोष्ठा प्रथम ये ।
 वृथा शोधा घेती उगम न गमे सूझ बलये ॥ ५ ॥
 अनेकांता केला स्तव अजवरी जाणत असे ।
 अती श्रद्धेपोटीं स्तवन तव माते करीतसे ॥
 तुला देवी रूपे सतत भजती भारतिजन ।
 म्हणोनी गे अर्पां चरण कमळीं वदनि मन ॥ ६ ॥

मदिरा

एकुण घीस दहा सनामधिं येई पुरेपूर पूर नदीला ।
 पाणि चढे वहुं, तीर रुवे चहु, घेडित जाय निजामपुरीला ॥
 माणिक भक्तांचि म्लेच्छ स्वयें नृप, प्रार्थितसे जलदेवत गगा ।
 माई पुरे कर, ओटुनि घे जल, बांधिन मंदिर सुंदर गगा ॥ ७ ॥

वियोगिनी

जल सत्वर पाहिं आटले । मग सीमेवरी देवी स्थापिले ।
 यवने वचनास राखिलें । जलदेवीस स्वरूपिं आणले ॥ ८ ॥

नाणक-मुद्रा देवता

नाणी व मुद्रावरील देवता

रामनामांकितं चेयं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।

प्रत्यार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ (रामायण)

नाणी व मुद्राशास्त्राचा उपयोग, जगाचा इतिहास, त्यामध्ये प्रचलित असलेल्या धर्मसभजुती, निरनिराळ्या लोकांचे आचारविचार, त्यांनी उत्कर्ष केलेल्या विविध कला यांचे ज्ञान मिळविण्यासाठी होतो. यामुळेच ह्या शास्त्राला “ नाणकशास्त्र ” हे नाव प्राप्त झाले आहे. नाणी आणि मुद्रा यांची निश्चित उत्पत्ति केव्हा झाली ह्याबद्दल आधारभूत पुरावा उपलब्ध नसला तरी सुरुवातीच्या शतकावरून असे दिसून येते की, रामायणकाळापासून या मुद्रा प्रचारात होत्या. वनवासात असता रामचंद्रांनी हनुमंताला सर्तिच्या शोधार्थ लंकेत पाठविले. त्या वेळी आपली मुद्रा त्यात्रयळ ओळखपत्र म्हणून दिली होती. ती मुद्रिका पाहिल्यानंतर सर्तिच्या हनुमंताविषयी खात्री पटली, हा रामायणातील भाग प्रसिद्धच आहे. पूर्वं आशियामधील बॅबिलोन संस्कृतीमध्ये शिके वापस्ते जात होते, ही गोष्ट आज उपलब्ध असलेल्या त्याच प्रकारच्या शिकक्यामुळे सिद्ध करता येते. हा शिक्या इसवीसन पूर्व ४५००-३५०० वर्षांचा असावा असा जाणकारांचा अंदाज आहे. त्या शिकक्यानंर त्या लोकांच्या नैबो या लीदेवतेची आणि दुसऱ्या बाजूला तास्मीत ह्या पुरषदेवाची आकृति आहे. या दोन आकृत्या पाहताशुणीच नैबोचे मुख पसरट व तास्मीचे कान भयंकर मोठे आहेत, हे ध्यानांत येते, दोघानी रानटी जनानरे धरलेली दागवलेली आहेत.

सहज लक्षात येण्यासारखा आहे एका वाचूंस 'हिप्पीरिस' या नदीदेवतेचे मस्तक अमून मागील वाचूस त्या हत्तीवर एक तडामदेवता चालली आहे असे दाखविलेले असेल, तर दोहोचा परस्परसंबंधच दिसून येतो कधीकधी पुढील वाचूस मस्तक तर मागील वाचूस त्या त्या देवाची प्रिय वस्तु दाखविलेली असते

नाण्याची उत्पात्ति सा नदी करावी लागली ? अति प्राचीन काळी वस्तूची देवघेव प्रसूतयेच केली जात असली पाहिजे परंतु काही काळाने या वस्तूच्या देवपरींचे प्रमाण वाढले स्थानिक स्वरूपातून या देवाणघेवाणी परदेशातही होऊ लागल्या आता या वेळी व्यापारी देवाणघेवाणीसाठी काही एका माध्यमाची गरज भासू लागली हे माध्यम म्हणजेच नाणे उपलब्ध झाले अॅरिस्टॉटल म्हणतो, 'व्यापारी देवघेवांचे प्रमाण अतिशयच वाढल्याने नाणकशास्त्र अस्तित्वात येणे अपरिहार्यच झाले धातूच्या पत्र्यावर ठसे उमटवून ह्याचा दर्जा निश्चित करण्यात आल्याने सर्वच व्यापारींचा विश्वास नळाला असे मानले जाते की, ग्रीसमध्ये प्रथमतः नाणी पाडण्यात आली आणि त्यानंतर ही नळा इतरन पसरली ग्रीसचा व्यापार कार्थेज, टायर, सीडन बौरे भागांनी चालत असल्याने त्या त्या देशांनीही हे शास्त्र उचलले चौफोना त्रिफोनी अगर वाटोळ्या आकाराचे निर निराळ्या धातूचे तुकडे, त्यांना निरनिराळी मितत दर्जन प्रथम व्यापार्यानीच निर्माण केले, त्यानंतर ही कला काही श्रीमंत मंदिरांनीही उचलली अने सांगितले जाते की, सिसली ह्या ल्हानगा प्रांतात एके काळी दीड ते दोन हजार ग्यात्रगी टाकसाळी होत्या अनेक शहरात व्यापारी लोक हा धंदा करीत असत श्री छत्रपात शिवरात्री महाराज ह्याच्या मारफादामध्ये जे सोन्याचे होनाचे नाणे होते, ते सुमारे पंचवीस ठिकाणी पाडण्यात येई, आणि त्या त्या ठिकाणाना पातगाही, शिवराई, सणगिरी, देवगिरी इत्यादि निरनिराळी नावे होती

नाणे ज्या वेळी प्राथमिक अवस्थेत होते, त्यावेळी त्या काळचा समाज अतिशयच धार्मिक प्रवृत्तीचा असल्याने नाण्यावर नाही देवता, त्याचा वाहने किंवा सामाजिक स्थिति दर्शविणारे देसाचे मुद्रित केले जात असत कारण एखाद्या मानसारइलची माहिती नाण्यावर देणे अधार्मिक समजत असत परंतु काळा तराने सर्व टाकसाळी जेव्हा राज्यसत्तेच्या ताब्यात गेल्या, तेव्हा सत्तादर्शन व काल्याचक म्हणून त्यांनी राजमुखवटे नाण्यावर घालण्यास सुरवात केली राजा म्हणजे नाशान् विष्णूचाच अवतार ही समजूत त्या काळी दृढ झाल्याने या रुढीस भरघोस पाठिंबाच मिळाला काही वेळा काही काही राजे आपल्या मुखवट्यामारीवरच आपल्या प्रियतम देवतेचे चित्रही दुसऱ्या वाचूस मुद्रित करीत असत जलेकशाडर राजाच्या काळी असा एक ठसा प्रचलित होता की, त्यावर एका वाचूला जलेन्हाडर

राजाचे चित्र आणि दुसऱ्या बाजूस त्याची प्रिय देवता अथेनी ही सनई बाजवीत असलेले दृश्य होते. इसवी सनपूर्व तिसऱ्या शतकात नाण्याच्या ठशावर शिल्पकलेचा सर्वात जास्त प्रभाव पडू लागला. प्रथमतः ओवडघोन्ड आणि माधीमुधी असलेली नाणी जाऊन ह्या जागी आता जास्त उठावदार व अतिमुनक अशी नाणी दिवू लागली. साप्रत उपलब्ध असलेल्या प्राचीन नाण्यांचा इतिहास फार तर इसवी सन पूर्न सातव्या शतकापर्यंत नेता येतो. ती नाणी ग्रीक लोकांची होती. त्यानंतर ती इतर देशांची आली. त्याचे वर्गीकरण जाणकार लोकां करतात ते असे— (१) प्राचीन ग्रीक व रोमन नाणी, (२) मध्ययुगीन व जर्वाचीन नाणी, (३) पौवात्य नाणी. पहिल्या वर्गातील नाणी ही सुवर्ण, रूपे या धातूची असत. ती पातळ, सपाट व प्रायः राजमुद्राच्या असत. या नाण्यावर खालीलप्रमाणे विविध प्रकारच्या आकृतीहि असत.

(१) एखाद्या निशिष्ट नगरातील किंवा निशिष्ट जमातीच्या लोकांच्या उपास्यदेवतेचे मस्तक अगर तिची संपूर्ण आकृति

(२) एखाद्या निशिष्ट देवतेस प्रिय असलेले धुरड, कासव, नैल यासारखे प्राणी, नाही झाल्याच्या पाद्या अगर देवताची हत्यारे याच्या आकृति

(३) स्थानिक नदी अगर पर्वताची आकृति

(४) एखाद्या कल्पित दैत्याचे मस्तक अगर त्याची संपूर्ण आकृति

(५) नाही कल्पित वृंगून प्राण्याच्या आकृति

(६) नामवत योद्ध्याची अगर वशस्थापकाची मस्तके, त्याच्या आकृति

(७) योद्ध्याशी संबध येत असलेल्या वस्तु उदाहरणार्थ, घोडा टाल, मोला तलवार इत्यादींच्या आकृति

(८) टेकडीमरील देवताची खरी वा कल्पित निवासस्थाने

(९) सार्वजनिक अथवा धार्मिक उत्सवाचे देखावे ६० ६०

प्राचीन भारतीय नाण्याचे अभ्यासक म्हणून मेजर जनरल कनिंगहॅम, व्हाइटहेड, इलियट, व्हेस्टन, मॅट इत्यादि नामवत संशोधकांढे अगुलीनिर्देश करता येईल. या संव संशोधकांच्या अचार बुद्धिमत्तेमुळे आणि अमिरत परिश्रमांमुळे ब्रिटिश सम्राज्यातील नाण्याची साग्रत दृक्तीत प्रसिद्ध झालेली आहे. त्या समग्राला "Catalogue of the Indian Coins in British Museum" असे नाव आहे. अलेक्झांडरने इसवी सनपूर्व ३२६ साली भारतावर स्वारी केली तेव्हा तत्कालीन तेथील ऑक्सि नागाच्या राजाने बरीचशा चांदीची नाणी त्याला नजराणा म्हणून दिली. संशोधनकार्यांत हीच नाणी आद्य

म्हणून समजली जातात. धीस वर्षांनी अलेक्झांडर परत गेल्यावर ग्रीकांच्या नाण्यांवर एका बाजूस युवक व दुसऱ्या बाजूस पौरसराजा हत्तीवरून पळ काढीत असून घोडा त्याचा पाठलाग करीत असल्याची विजयस्मृति मुद्रित केली होती. रुद्रवर्मा, कुनिंदचा अमोघमूर्ति आणि अशोक हे राजे समकालीन मानले जातात. मथुरा, कनोज, कसंबी, कुनिंद, मालव, पांचाळ, कुशान, शिबी, तक्षशीला, त्रिगर्त, उज्जयिनी इत्यादि देशांची नाणी उपलब्ध असून त्यांचे बरेच प्रकार वर्णिलेले आहेत. या भारतीय नाण्यांवर अनेक पशुपंथी मुद्रित केलेले दिसतात. मांजर, कुत्रा, उंदीर, सर्प, बिंबू, मासे, वेडक, कासव, मोर, नंदी, हत्ती, गेंडा, सस्याची शिकार करणारा कुत्रा, कुंपणाआटून पक्क फळांकडे पाहणारा कोल्हा, चंद्राकृतीमधील उंदीर, जलात पोहणारे मासे, ससेच सूर्य, चंद्र, स्वस्तिक, ध्वजमंदिर, अग्निच्योत, झाडाच्या पायां यांच्या आकृत्यांचाही समावेश आहे. ही प्राचीन नाणी तक्षशीला, मथुरा, करीमनगर, सुलतानपूर, फरूकाबाद, बीसनगर, मणिपूर, मिर्झापूर, त्रिचनापल्ली, कांमा इत्यादि ठिकाणच्या उत्खननातून सापडलेली आहेत.

शतपथ ब्राह्मण, बृहदारण्यकोपनिषद, पाणिनीकृत अष्टाध्यायी इ० ब्राह्मण-ग्रंथामध्ये, निष्क, शतमान, कृष्णल या नाण्याच्या नावाचा उल्लेख येतो. कृष्णल म्हणजे गुळ असावी. मनुस्मृतीमध्ये या नाण्याचा व दण आणि कार्पापण याचा उल्लेख मिळतो.

सर्पपा पट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

त्रे कृष्णले ममभ्युते विज्ञेयो रुप्यमापकः ॥

सहा सर्पे म्हणजे यव, तीन यव म्हणजे कृष्णल, पाच कृष्णल म्हणजे माप, सोळा माप म्हणजे सुवर्ण इ० इ०. पल, धरण नावे प्रमाण दिली जाणेत. अग्नि, मत्स्य पुराणात ही संख्या वाढून त्यामध्ये द्रम, पण या नावाची भर पडली आहे.

मात्स्यराचार्यांनी लीलावर्तमध्ये गद्याणन या परिमाणाची माहिती दिली ती अशी—

तुल्या यवाभ्यां कथिताग्र गुब्जा । वल्लस्त्रिगुब्जो धरणञ्च तेऽष्टौ ॥

गद्यानकस्तेद्द्वयतुल्यमिन्द्र । तुल्यैर्वैल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥

आ. वि. ३...१५

तीन गुजा = एक पल्ल, आठ पल्ल = एक धरण, दोन धरण = एक गद्याणक, चौदा वल्ल = घटक ६० ६०

प्राचीन भारतामधील नाणी ननविण्याच्या पद्धतीत चिन्हात (पंचमार्क) हा प्रकार असून, दुसरा दप्पा प्रकार आहे धानूचे तुफड तापवून त्यावर जरूर ते अक्षराचे आणि चिन्हाचे ठसे उठविणे याला दप्पापद्धत म्हणतात गोविंध्य, स्वस्तिक, सिंह, हत्ती अशी चिन्हे असत यानंतर धानूचा रस साऱ्यात ओतून नाणी ननविण्याचा आणखी एक प्रकार सुरू झाला पुढे क्रमाक्रमाने या पद्धतीमध्ये सुधारणा होत गेल्या (भा स का ४।७८४)

नाण्याची काही नावे घर आलीच आहेत याशिवाय विजयनगर साम्राज्यातील नाणी गद्याण, प्रताप, वाटी, पण, काग हाग या नावाने आज खली जात मुसलमान काळात टक, दानार, अदली, मुहर, पल्ल, नस्पी, दामर, दमरा, निसार ही नाणी अमलात होती

भारतीय नाण्यात सर्वात जुने नाणे वरीलप्रमाणे मनुस्मृतीमध्ये वर्णिलेल्या भारतीय पद्धतीस अनुसरून आहे त्या पद्धतीचे प्रमाण गुज हे होय एक गुज सुवर्णाचे वजन १ ८३ ग्रॅम आहे ८० रति सुवर्णाचे नाणे अगर ३२ रति चांदीचे नाणे व ८० रति तांब्याचे कार्याण हे नाणे, एवढी नाणी उपलब्ध झालेली आहेत असे मानले जाते की, मनुस्मृति सनपूर्व सातव्या शतकामध्ये लिहिली गेली आणि त्यात वणन केलेली नाणी, त्यापूर्वीच्या काळातील किंवा निदान त्याच्या काळातील असली पाहिजेत त्यानंतर वायव्य दिशेकडून भारतामध्ये अनेक संस्कृति आल्या शक्य आले, हूण आले, मोगल आले आणि नाण्यामध्ये परक पद्धत गेला शेवटी ब्रिटिश आले त्यांनी आपऱ्या सार्वभौम समजल्या जाणाऱ्या राजाच्या मुखवट्याची नाणी पाडली आणि आता सन १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर पुढा स्वतंत्र भारताचा नाणी प्रचारात आली आहेत त्यावर अशोकस्तंभ नेहरूचे चित्र, भारताच्या छोंब्या, धान्याची कणसे हा प्रकार आहे

आता भारतीय नाण्याचा तात्क इतिहास क्रमवार पाहू बौद्धकाळात तांब्याचे कार्याण व निरव हे सुवर्णाचे नाणे होते असे जरी असले तरी त्यापूर्वी भारतामध्ये सुवर्णाची नाणी जनरराजाच्या काळीही होती, हे त्यांनी याज्ञवल्क्य ऋषीला सद्भक्त गाथी, त्याच्या शिगाना पाच पाच कनिष्क नाणी बांधून दान केल्या, ह्यावरून सिद्ध होते परंतु आज ती नाणी उपलब्ध नसल्यामुळे ती दाखविता येत नाहीत पण यावरून निश्चितपणे म्हणता येते की, वैदिक काळातही नाणकशास्त्र आयोना भाईत होते प्राचीन भारतीय नाणी इसवी

सनपूर्व पाचव्या शतकात इराणमधून पंजाबप्रांती आली. सुवर्णाची परंतु दोन्ही बाजूंनी मुद्रित अशी नाणी चवथ्या शतकात पाडण्यात आली. डॉ. यू. कोल्हेर ह्यांच्या मताप्रमाणे सुवर्णाचे नाणे प्रथमतः इसवी सनपूर्व ४०७ साली अथेन्स शहरी पाडण्यात आले. अथेन्स शहरी जे सुवर्णाचे नाणे पाडण्यात आले, ते "ऑस" नाणे भारतामध्ये आले, आणि त्याचाच आदर्श समोर ठेवून नंतर इकडील राजांनी नाणी पाडली असवीत. त्यामध्ये फरक इतकाच दिसतो की, पूर्वाच्या नाण्यावरील घुबडाची आकृति बदलून भारतीय राजांनी आपल्या नाण्यांवर गरडाची आकृति मुद्रित केली. कुशान राजवंशावर रोमन नाण्यांचा भलताच परिणाम होऊन त्या राजवंशाने आपल्या नाण्यांवर रोमन बादशहाचे चित्र मुद्रित केले. पाचव्या शतकात हूणांनी स्वारी केली तेव्हा सस्सयिन सजिन्वार्तील लूट त्यांनी आपणांवरोवर भारतामध्ये आणली असावी आणि त्या लुटीत मिळालेल्या नाण्यांवरहुकूम नाणी पाडताना एका बाजूला राजाचा मुखवटा तर दुसऱ्या बाजूला अभिकुंड दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे कनिष्क राजाने आपल्या नाण्यांवर नानिअदेवी, सलेनदेवी, शिव व सूर्य यांच्या आकृति मुद्रित केल्या होत्या.

शक राजवटीने तजमलील येथे तांच्याचे नाणे इसवी सनपूर्व १२० च्या वर्षी पाडले असावे. त्यावर भोज असे नाव आढळते. तसेच मथुरेचे सत्रप राजे, कुनिंद म्हणजे सतलज नदीच्या दोन्ही बाजूंवरील प्रदेश येथील नाणी व पंजाब भागातील इतर भागातील नाणी यांवर ब्राह्मी-खरोष्ठी लिपीमधील अक्षरे आढळून येतात. कनिष्क राजवंशाची नाणी महत्त्वाची समजली जातात. त्याच्या नाण्यावर एका बाजूला श्रीक व शिषिकदेवता तर दुसऱ्या बाजूला बुद्धाची प्रतिमा आढळतात. कुशान राजवंशाची नाणी सन १८० पासून सन ४२५ पर्यंत अस्तित्वात असवीत असे दिसते. त्यावर शिवनेंदी ऊर्फ राजा यामुदेव ह्याचा मुखवटा आहे. काश्मीरप्रांती गेलेल्या कुशान राजांनी एका बाजूला देवता असलेली नाणी पाडलेली आहेत.

गुप्तवंशाने इसवी सन २६० च्या सुमारास चंद्रगुप्त गादीवर असताना जी नाणी पाडली त्या नाण्यांवर एका बाजूला कुमारदेवी व दुसऱ्या बाजूला "लिच्छवयः" ही अक्षरे घातली आहेत. काही नाण्यांवर मोराचे तर काही नाण्यांवर निझळाचे चित्र आहे. चवथ्या शतकातील कदंब घराण्याने घनुष्यबाण, हर्षी अगर मंदिरांची चित्रे नाण्यांवर वापरली आहेत, तर चातुक्य घराण्याने डुकराची आकृति घेतली आहे. अकराव्या शतकात बलचुरी घराण्यातील नाण्यांवर एका बाजूस राजद्रुकुट तर उलट बाजूस देवता असत. काही वेळा

चित्रही त्यांनी वापरले आहे. विजयनगरचे साम्राज्य चौदाव्या शतकातील होय त्यांनी आपल्या नाण्यावर एका गानूला शिवपार्वती व दुसऱ्या राजेश्रीप्रतापहरिहर असलेले नाणे पाडले आहे. एका नाण्यावर एक दोन डोक्याचा गडमेरुड ह्या नावाचा पक्षी दाखविला असून तो आपल्या चोचीतून व पायांच्या नव्यामधून हत्ती उचरून घेऊन उडत जात असलेला दाखविला आहे. पार्श्वान, यौक, अरन यानीही ह्या पक्षाची नाणी पाडलेली आहेत. त्यांच्या नाण्यावर हनुमान, राम सीता, कृष्ण, विष्णु इत्यादि देवतांच्या आकृति मुद्रित केलेल्या आहेत पांड्यवंश आणि चोलवंश यांनी पाडलेल्या नाण्यावर गरुड, शरप व मत्स्य आकृति अथवा सूर्यचंद्र व वृषभाच्या आकृति आहेत. अर्काटच्या मुसलमान नवाबाने विष्णु व त्याच्या बायका यांच्या आकृत्या असलेली नाणी पाडली होती.

आपण घर एका ठिकाणी पाहिलेच आहे की, मराठेशाहीमध्ये होय ह्या नावाचे सुवर्णाचे नाणे अस्तित्वात होते आणि ते सुमारे पचवीस ठिकाणी पाडले जाई शिवरायांची मुख्य टाकसाळ रायगडावर होती. नंतर शाहूशिरा अगर शाहूशिरा या नावाचे रुपये पन्हाळा येथील टाकसाळीत पाडले जात. मराठी साम्राज्य वाढत गेल्यावर उज्जयिनी, इंदोर, भोपाळ, प्रतापगड, भिलसा, कोटा, नागपूर, बाजगाव या ठिकाणीही मराठे सरदारानी नाणी पाडली परंतु त्या नाण्यावर देवतांच्या मूर्ति मात्र आढळत नाहीत. पेशव्यांची एक टाकसाळ चागलसोट येथे थी महार भिमाजी रास्ते या नावाचे गृहस्थ चालवीत असत, म्हणून त्या नाण्यांना महारशाही रुपये असे नाव होते. कंपनी सरकारने राजसत्ता आपल्या हाती घेतल्यावर सन १८३४ च्या सुमारास तिने या सर्व राज्यांनी टाकसाळी बंद करून टाकण्या शिराजीराजे आपल्या नाण्यावरील जगरे देवनागरी लिपीत लिहीत, तर पेशवे वारळी लिपी वापरीत. कंपनी सरकारच्या संपर्कावर इंग्लंडच्या राजाचा मुगलवाट असे आणि सन १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यावर त्याच्या नाण्यांवर जाता त्रिमुनी सिंहांच्या जगोस्तभाची आकृति जसो.

काही देवताची चित्रे आढळून आली आहेत. या परदेशी राजानी ज्याप्रमाणे आपल्या नाण्यावर देवताची चित्रे मुद्रित केली होती त्याच प्रमाणे मुसलमान राजानीही आपल्या नाण्यावर देवदेवताना प्राधान्य दिले. गझनीच्या महमदाने चंद्रदेवाचा पाडाव करून रंगोज जिंकून घेतल्यावर आपली नाणी पाडली, परंतु नाणी पाडताना त्याने एक दहाणपणा वापरला की आपल्या नाण्याच्या एका बाजूवर पार्वतीची मुद्रा होती ती कायमची ठेवली, आणि दुसऱ्या बाजूस मात्र आपल्या नाणाची 'महमुद बेने साम' ही अक्षरे कोरली. लोकांच्या जुन्या धार्मिक भावना नवीन विदेशी राजा आल्याने भडकू नयेत यासाठी त्याने ही युक्ति योजली होती, महमूद गझनीनंतर अनेक विजेत्या राजानी ही रीत अमलात आणलेली होती, असे शोले जाते.

भारतीय नाण्याचा बरीलप्रमाणे नोटक इतिहास पाहिल्यावर पश्चिमेकडील देशातील नोटक इतिहास पाहणे तुलनेच्या दृष्टीने उपयुक्तच ठरेल. यासाठी त्याचा धावता परामर्श मी घेत आहे. येथे फक्त देवताचाच निचार केला असून इतर जाळतीचा केलेला नाही, हे मुद्दाम ध्यानात असू द्यावे.

इफेसस

स्मर्ना शहरी चवथ्या शतकात अपोलो देवीच्या हातात धीणा घेतलेला मुन्यवटा कोरलेले नाणे होते. तसेच एका ठशानर अलेक्झांडर स्वप्नामध्ये दोन नेमिसिस देवताना पाहात असल्याचे दृश्य आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या ही नाणी पार महत्त्वाची समजली जातात.

क्रीट—इसवीसनपूर्व पाचव्या शतकातील नाणी उपलब्ध आहेत. नाण्यांवर प्रमुख्याने जरी स्थानिक देसाचे असले तरी मुख्य देवता झ्यूस, हिरा, पेसीडीन यांच्या छायाकृति त्यावर आहेत.

चीन—या नाण्याचा उगम सनपूर्व सातव्या शतकापर्यंत मिळतो. त्या काळी या नाण्याचे चलन म्हणजे प्रिनठस्याचे धातूचे तुकडे, रेशमी कापडाचे तुकडे, कूर्मचवच, कपड्या अशा ओगड-घोगड स्वरूपात होते. परंतु सनपूर्व ३३५ च्या सुमारास या प्रकारचेचलन बंद करण्यात येऊन काश्याच्या तुनडथानर रुंदळी, पावडी, मुन्या यांच्या आकृति व मध्यभागी छिद्र असलेले नाणे काढण्यात आले. या छिद्राचा लोमाना बराच फायदा झाला. छिद्रातून दोरी ओवून नाण्याची माळा करून ती गळ्यात घातून त्यांना बाहेर जाता येई. चिनी चल-

१ टिपः—सन १९५० च्या सुमारास भारताने एक पैशाचे तांब्याचे नाणे छिद्रासहित काढलेले होते.

नांचा इतिहास पाहिला तर तो संगयात्मक, अर्थशास्त्रीय अनेक युक्त्यानी भरलेला व हिणकट धातूंच्या भेसळीने परिपूर्ण असाच आहे. नाण्याची किंमत वजनावर अवलंबून असली तरी लिहिलेले वजन नेहमीच खरे नसे. नवव्या शतकात कागदी नाणी प्रचारात आली. सर्वोत्तमहत्त्वाची नाणी प्रतिस्पर्धी राजांची व बंडघाल्यांची असून त्यामुळे चीनमधील काही अज्ञात गोष्टींवर बराच प्रकाश पडतो. सन १८६६ साली हॉंगकॉंग येथे डॉलर हे नाणे पाडण्यात आले. त्यावर पुढील वाजूस त्रिशूळ व ढाल घेतलेली ब्रिटानियादेवी असून मागील वाजूस चिनीमलाई भाषेत अक्षरे घालण्यात आली आहेत.

जपान—या देशातही चीन देशाप्रमाणे छिद्राची नाणी प्रचारात होती. सातव्या शतकात धातूंची नाणी तयार करण्यात आली. यांच्या नाण्यावर एका बाजूला ह्रॉगॉनचे चित्र व उलट बाजूला पुष्पमाला असे.

जर्मनी—सन १२५२ पासून या देशातील नाण्याचे पुनमुद्रण होऊन दुसरा फ्रेड्रिक राजा ह्याने नवी नाणी पाडली. त्यांना फ्लॉरेन्स म्हणत. ती सुवर्णाची होती. चांदीचे मोठे दिनारही पाडण्यात आले. पण या वेळेपासूनच धार्मिक वृत्ति लोप पावून या शिल्पांची इतिश्री झाल्याचे आढळून येते.

थेसली—येथील नाणी प्रायः सिसली व इटली या प्रदेशातून आणत केलेली असून ती साधी असत. त्या नाण्यांवर ओक वृक्षाचे शिरोभूषण घातलेल्या झ्यूस देवीचे मस्तक किंवा युद्ध करीत असलेल्या अथेनी, इटोनिया देवीच्या छायाकृति असत.

पॅलेस्टाईन—जेरुसलेम येथील नाण्यांवर कमळाची आकृति अग्रिणि चादशाही मुखवट्यावरोबर मनी, मिओस व इओ या देवतांची चित्रे होती.

फोनोशिया—येथील नाणी अत्यंत चित्ताकर्षक समजली जात. येथील बहुतेक लोक व्यापारी असल्याने त्यांच्या सापत्तिक परिस्थितीची ह्यावरून चांगलीच कल्पना येऊ शकते. सनपूर्व पाचव्या शतकातील ही नाणी आहेत. परंतु या नाण्यांपैकी कुठल्याही नाण्यावर कोणत्याही देवतेचे चित्र नाही.

बॉस्फोरस—आशियामायनरमधील हा प्राचीन देश होय. येथील कात्याच्या नाण्यावर मेडुसा, परसिउस इत्यादि लोकोना आवडणाऱ्या देवतांची चित्रे होती.

बायझंटोईन साम्राज्य—चवथ्या पाचव्या शतकातील ह्या राजवंशाचे ठसे

प्रायः धार्मिक स्वरूपाचेच असत. या नाण्यावर एका बाजूला हातात नाँस धरलेली विजयदेवता, तर उलट बाजूस कुमारी मेरीचे चित्र असे.

मायसिया—सर्वोत्कृष्ट ग्रीक पद्धतीचे नाणे ह्या देगात आढळून येते. इलेट्रूम मिझिकेन ह्या धातूचे नाणे सहाव्या शतकातील असून त्यावर युद्धप्रसंग व युद्ध-देवताचे चित्र आहे.

रोमन—सनपूर्व पाचव्या शतकापासूनची नाणी उपलब्ध आहेत. या वेळी येथे दिनारी नाणक पद्धति अंमलात होती दिनारी, किनारी व सेस्टर्टी या नाण्यावर शिरछाण घातलेल्या रोमोदेवीचा मुखवटा होता, तर दुसऱ्या एका नाण्यावर रामाध्ये बसलेल्या डायनादेवीचे चित्र होते. ह्याचप्रमाणे देवताच्या कपातील अनेक देखावेही सोदलेले होते.

लिसिया—येथील नाण्यावरून आशियामायनरमधील देवता, कला याची कल्पना येऊ शकते. सनपूर्व सहाव्या शतकातील नाणी अथेनिअन धर्तीची होती आणि त्यावर स्वस्तिक व देवताची चित्रे होती.

स्पेन—येथील नाण्यावर एकाचा पुरुषाचा मुखवटा व उलट बाजूला बैलानी चालविलेला नागर अगर मंदिराची आकृति असे.

पार्थिया—हा देश कास्पियन समुद्राच्या आग्नेय दिशेला व इराणच्या उत्तरेला होता. सनपूर्व २५० वर्षांपूर्वी हे राष्ट्र अस्तित्वात होते. ह्या राज्याचा संस्थापक मिथ्राइट ह्याने सोने, चांदी व तांब्याची नाणी पाडली. त्यावर एका बाजूला राजाचा मुखवटा तर उलट बाजूस अपोलो, द्यौस, दिमितर या देवतांची चित्रे आहेत हातामध्ये धनुष्यबाण अथवा गरुडावर बसलेल्या देवतांचीहि छायाचित्रे आहेत.

इराण—इसवी सनाच्या सुरुवातीला येथील नाण्यावर रोमन लिपी होती. परंतु पुढे लवकरच ती नाहीशी झाली. येथील नाण्यावर मिथ्र (सूर्य), मान (चंद्र), अपान-नपात (अग्नि), वात (वायू), वेरेध्न (वृत्र) व नयति उपरान्त म्हणजे गरुडाची माता विनीता इत्यादि देवता होत्या. तसेच अनहिता देवीचेहि चित्र होते.

सशोधक पर्सी गार्डनर ह्याने 'A History of Ancient Coinage' ह्या ग्रंथात सनपूर्व सातव्या ते ३०० पर्यंतच्या नाण्याचा बरील देशाचा इतिहास व प्रचलित नाण्याचे अनेक ठसे आपल्या ग्रंथात दिलेले आहेत. त्या ग्रंथातील देवताविषयी काही ठसे उद्बोधन आहेत म्हणून ते खाली उद्धृत केलेले आहेत.

एक बाजू	दुसरी बाजू	एक बाजू	दुसरी बाजू
देवी डायोनिसस : हर्क्युलिस		देवी अपोलो : मशाल	
देवी अथेना : उडता घोडा		देवी अपोलो : पलवाला हुक्कर	
देवी अपोलो : सागरातील पडान		देवी परसोफोन : शिक्षाचे मस्तक	
देवी डिमिटर : तनुवाद्य वाज- विणारा देवी		देवी अथेना : बुवड	
देवी अपोलो : सर्पांमोरर हागट- णारा हर्क्युलिस.		देवी आर्तिमिस : धोडेस्वार	
देवी हिरा : धोडेस्वार		देवी अथेना : मागे वळून पाहता असलेला वृषभ	
देवी परसोफोन : विजयी रथ		देवी अपोलो : अर्तिमिस	
देवी परसोफोन : ताडाचे झाड		देवी डिमिटर : सर्ववैशित ऑगाल्स	
परीचे मस्तक : टेकून वसलेली गाय		परीचे मस्तक : उभी गाय	
		देवी अपोलो : पाच चंद्रकोरी	

ह्याशिवाय काही नाण्यांवर वन्यपशु सिंह, डुमरे, बैल, कोंबडे, बोकड इत्यादि प्राकृति काढलेल्या असत.

आदिशक्तीच्या रूपाची छायाचित्रे मिती व मोगत्या नाण्यावर उपलब्ध आहेत, याची जेवढी माहिती मिळवित आली ती नोटकपणे येथे दिलेली आहे. भारत व इतर देश याची तुलना केली असता एक गोष्ट मनाला पडकते की, धर्मग्रन्थ जशा भारतामध्ये ह्या शक्तिरूपाचा नाण्यावर पारच कमी प्रमाणात वापर केला गेला असून आशिया मायनर व आसपासचे प्राचीन संस्कृतीचे देश यामध्ये तो पारच सुबलक प्रमाणात केला गेलेला आहे, हेच बरील माहिती दर्शविते. अर्वाचीन काळात हिंदु राजानी या शक्तिस्वरूपाचा उपयोग केल्याचे एवढी उदाहरण पाहण्यात नाही, असे.

ठसे अथवा शिक्के

रामायणकाळी टसा वापरात होता हे सुरुवातीच्या श्रोतावरून दिसून येईल. दुष्यन् राजाने आपली टसा असलेली मुत्रणांची जंगठी शकुंतलेला दिली होती, असे इतिहास सांगतो. अनेक प्राचीन राजेरजवाड्यांनी खुणेसाठी आपली टसांची मोहर उपयोगात आणलेली दिसून येते. यादववंश-रमृतीमध्ये राजधर्म प्रकरण ३१८ मध्ये मुद्रेचा उल्लेख आहे,

पटे वा ताम्रपटे वा स्वमुद्रो परिचिन्हीतम् ।

राजाने दानपत्र वापडार अथवा ताम्रपटावर करावे आणि त्याखाली आपली मुद्रा करावी. दान देणाऱ्याची सत्यता पटाची ह्यासाठीच ही योजना असावी.

(४) “राजा शाहूचरणीं तत्पर तुकासुत कान्होजीराव आंगरे सरखेल निरंतर” कान्होजीराव आंगरे ह्यांची मुद्रा, शके १६५४.

सन १८१८ मध्ये इंग्रजांनी पेशवाई बुडविली. तरी देखील बरीच वर्षे पेशव्याच्या मराठी मुद्रा त्यांनी चालूच ठेवल्या होत्या. कंपनी सरकारच्या दोन मुद्रा अशा होत्या,

(अ) हुकूम कंपनी बहादर कल्कटर, पुणे दिनांक २२-११-१८१९.

(आ) श्री कपतान हजरी पाटजर साहब बहादूर कल्कटर, अहमदनगर,
दिनांक २४-८-१८१८.

सन १९४७ साली भारत देश स्वतंत्र झाला आणि दिल्लीच्या केंद्र सरकारने स्वतंत्र भारताची “सत्यमेव जयते” ही मुद्रा स्वीकारली. महाराष्ट्र राज्य स्वतंत्र झाल्यावर त्यानेही आपली मुद्रा बनविली, ती श्रीशिवरायांच्याच मुद्रेचा स्वीकार करून,

“प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुः विश्ववंदिता ।

महाराष्ट्रस्य राज्यस्य मुद्रा भद्राय राजते ।”

हे प्रकरण लिहिण्यासाठी आधारभूत ठरलेले ग्रंथ—

- (१) History of Ancient Coinage 700-300 by Percy, Gardner.
- (२) British Museum Guides to Greek and Roman Coins.
- (३) Parthian Coins by Percy Gardner.
- (४) Zoroastrian Deities on Indo-Sythian Coins by Stein London.
- (५) Coins of Southern India by Sir Walter Elliot.
- (६) Madras Govt. Museum Coins Catalogue: Indo-Portuguese and Ceylon Coins.
- (७) Coins of Arakan, Pegu & Burma by A. P. Phayre.
- (८) Catalogue of Indian Coins in British Museum by James Allen.
- (९) Ancient History of India by Ramshankar Tripathi.
- (१०) महाराष्ट्रीय शानकोश : लेखक डॉ. श्री. व्यं. केतकर.
- (११) महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक मुद्रा : लेखक श्री. वि. स. कामत.

शिल्पदेवता

कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु ।

परिच्छिनत्ति इति कलाव्यापारः । (धेमराज-शिवसूत्र विमर्शिनी)

भावार्थ असा की, कलावंत एखाद्या वस्तूच्या ठिकाणी आपल्या आत्म-रूपाचा जो अविष्कार करतो, त्याला कला असे म्हणाने परंतु भोत्रराज आपल्या तत्त्वप्रकाश ग्रंथांत यापेक्षा सुंदर आणि यथार्थ व्याख्या करतात की,

व्यञ्जयति कर्तृशक्तिं कलेति वेनेह कथिता सा ।

म्हणजे ज्या स्थळी आपणाला ईश्वराच्या अगम्य कर्तृत्वशक्तीचा आविष्कार पाहावयास मिळतो, ती कला होय. ऋग्वेदामध्ये जरी कला हा शब्दप्रयोग आला अंशुंला तरी (८-४७-१७) कला म्हणजे शिल्प या अर्थी प्रथम तो भारताच्या नाट्य शास्त्रातच आला आहे असे मानतात. गुरुनीति, तंत्रग्रंथ, कामसूत्र यांमध्ये ६४ कलांची नामावली आहे. पण त्यात एवढाक्यता नाही. प्रबंधकोश, ललित विस्तार इत्यादि ग्रंथांत तर कलाची सज्या ७२, ८६ अगर १०० चे वर सांगितलेली आहे. यामध्ये सोनाराने सुवर्णाची चोरी कशी करावी याच्या ६४ कला व बेस्यांना मोहित करून त्याचे घन कसे लुबाडावे याच्या ६४ कलांचे ही वर्णन आढळते.

प्लेटो, अरिस्टॉटलादि पश्चात्य दार्शनिकांनीही कलेची व्याख्या आपापल्या पुरांने केलेली आहे. पण त्यातील रसिकता याची व्याख्या शिल्पकलेला पोषक अशी आहे. तो म्हणतो 'प्रत्येक महान कलाकृति ही ईश्वराच्या कृतीविषयी मानवाला जो आनंद होतो, त्याची अभिव्यक्ती कलाकाराचे मनात प्रथम उत्पन्न होते, आणि नंतर तिचा बाह्य आविष्कार होत असतो.'

कलेचे प्रयोजन काय असाही प्रश्न काहीजणांना संशयात टाकतो, पण प्राचीन काळा मम्मभटाने खालीलप्रमाणे उत्तर देऊन ठेविले आहे—

काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे शिचेतरक्षतये ।

सद्यः परिनिवृत्तये कान्तासंमितयोपदेशयुजे ॥

भावार्थ असा की— यश, धन, व्यवहार, ज्ञान, याचप्रमाणे अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद, मानवाला कलेपासून मिळतो.

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये कला ही परतत्त्वाच्या साप्ताशराचा एक मार्ग मानलेला आहे. ही केवळ इंद्रियमुखासाठी अथवा श्रीमतांनी ऐप आराम करण्यासाठी नसून, मानवाच्या प्रगतीसाठी, जशी भाक्ती, ज्ञान व प्रेम याची आवश्यकता असते, तशीच कलेचीही आहे. ईश्वर हा जसा ज्ञानाचे अधिष्ठान आहे, तसा तो कलेचाही उगमस्थान आहे. जसा तो सर्वसाक्षी आणि सर्व व्यापक आहे, तसा तो सर्वांगसुंदरही आहे. सायकाळी उच्च डोंगरावर उभे राहून, मानळत्या सूर्याचा लाल गोळा समारात बुनत असताना पाहिला, की क्षणमरच का होईना, आपणे मन हर्षाने उच्चवळून येते. याचे कारण ईश्वराच्या सौंदर्याचा तो साक्षात् आविष्कार असतो. श्रीकृष्णाला भुवनसुंदर असे नाव आहे, तर तुकाराम महाराज विठ्ठलमूर्तीला 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी' असे स्तोत्रावतात. कलावत ईश्वराच्या याच सौंदर्य विषयक बाजूवर भर देऊन आपली निर्मिति करीत असतो आणि त्याद्वारे ईश्वराला मानवाचे समीप आणीत असतो.

भारतात निरनिराळ्या देवतांची मंदिरे म्हणजे कलेच्या स्तरांचे होत. अनेक मंदिरांची शिल्पे डोळे दिपविणारी असून त्यातीत सुंदर मूर्ति सौंदर्याने थक करून सोऱ्याच्या आहेत. याचे कारण कलावताने भारलेल्या अत करणाने देवाच्या चरणी दृष्टी केलेली ती भाक्तीसेना आहे आणि याच तत्त्वासाठी त्या कलेच्या मांडणीत आपले नावही फोडून ठेवावे याचे भान त्यांना उरलेले नव्हते. ते ईश्वररूपाशी तत्प झालेले होते. हेच भारतीय शिल्पकलेचे वैशिष्ट्य मानाने लागेल. मंदिरातील मूर्ति काही विशिष्ट तत्त्वे मनात ठेवूनच कलावतानी घडविलेल्या आहेत. त्यांना जे सुंदर वाटले, त्याचा उपयोग त्यांनी केला आणि त्यामुळेच काही मूर्ति अर्ध मानव, अर्ध पशु, त्रिमुखी, चतुर्मुखी तयार झाल्या. अनेक वेळा त्या मूर्ति प्रतीकामक असतात, हे वाचकांच्या ध्यानात आले. जसेच गुढ्यापर्यंत हाताचे चित्रण करून आजानुनाहू मूर्ति, म्हणजे महान शक्तीचे प्रतीक मानावयास हवे. काही चतुर्भुज, अष्टभुज अथवा एकाहून अधिक भिरे, अथवा राण्याची दहा दिरे, हे चित्रित करण्यामध्ये मानवापेक्षा नितीतरी पत्नी त्या मूर्ति अधिक सामर्थ्यसंपन्न आहेत, हेच कलाकाराला सूचित करायला असते. अशा अनेक जगानी नटलेली भारतीय शिल्पकला आहे.

(भा. स. को. २।१९५)

शिल्पासवधी प्रत्यक्ष निवरण करण्यापूर्वी, ते शिल्प ज्या घटनांमुळे, कार्य वाहीमुळे उजेटात आले, त्याची पिठिका पाहणे अयोग्य ठरणार नाही. इमन सरकारच्या आमदानीत सन १८६२ साली पुराणवस्तु संशोधन खात्याची उभारणी करण्यात आली असे जरी असले तरी ही इमारत तयार होण्यास त्याचा पाया.

सन १७८३ मध्ये घातल्या गेला. या साली विलियम जोन्स नावाचे गृहस्थ कलकत्ता येथे हायकोर्ट न्यायाधीश म्हणून आले. त्यांनी संस्कृतचा अभ्यास केला आणि त्याच वर्षी भारतीय भाषा, कला व शिल्प यांचे संशोधन करण्यासाठी 'आशियाटिक सोसायटी' स्थापन केली. त्यामुळे या विषयाला चालना मिळाली.

सन १८४८ मध्ये कर्निगहॅम नावाचे लष्करी इंजिनियर भारतामध्ये आले आणि त्यांनी पुराणवस्तु संशोधन खाते स्वतंत्रपणे उघडायचे असा प्रयत्न केला. त्याचे फळ लॉर्ड कर्निग व्हाईसरॉय म्हणून आल्यावर सन १८६२ मध्ये मिळाले. योगायोग असा की, कर्निगहॅम हाच त्या खात्याचा सर्वाधिकारी नेमला गेला. या खात्याचे प्रमुख काम म्हणजे 'पुराण वस्तूंचे संशोधन, जतन व इतिहाससंकलन करणे' असे होते. लॉर्ड मेयोच्या वेळी या खात्यात सुधारणा होऊन त्याचे संशोधनक्षेत्र वाढविण्यात आले. याच सुमारास चिनी प्रवासी ह्युएन-संग याच्या प्रवासी वृत्ताचे इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध झाले होते आणि त्या त्या स्थळांची माहिती जमा करण्याचे कामही चालू झाले. सुमारे दहा वर्षांच्या आपल्या कारकीर्दीमध्ये कर्निगहॅम साहेबांनी २१ ग्रंथ लिहून तयार केले. आजही त्याचा उपयोग केला जात आहे. सन १८७४ मध्ये जेम्स बर्जेस हे अधिकारी झाले आणि खाते-विस्तार पश्चिम भारत, गुजराथ येथवर वाढविला. सन १८८१ मध्ये लॉर्ड लिटन याच्या कारकीर्दीत या खात्याचा दर्जा वाढविण्यात आला व 'Curator of Ancient Monuments' असा उल्लेख करण्यात आला. डॉ. बर्जेस यांनी आपल्या तीस वर्षांच्या कारकीर्दीत अतिशय मेहनत घेऊन सुमारे ३९ ग्रंथ तयार केले. Imperial Series नावाने ते प्रसिद्ध आहेत.

सन १८९९ मध्ये लॉर्ड कर्झन व्हाईसरॉय झाल्यावर त्याने या खात्याकडे खूपच लक्ष घातले व सन १९०१ मध्ये Director General of Archaeology अशी नेमणूक केली. हा अधिकार सर जॉन मार्शल यानी अनेक वर्षे चालविला. सन १९०४ मध्ये Ancient Monament Preservation Act मंजूर झाला. सन १९१४ साली लढाईच्या वेळी या खात्यावर आर्थिक परिस्थितीमुळे गंदांतर आले होते. पण पुढे सर्व काही व्यवस्थित होऊन या खात्याचा कारभार चालू असून पुराण शिल्प व वास्तु यांचे जतन होत आहे.

भारतामध्ये सिंधुवंशे संस्कृति फार प्राचीन मानली जाते. आतापर्यंत झालेल्या उत्खननांवरून शिल्पकला फार पूर्वापासूनच अस्तित्वात असल्याचे पुरावे उपलब्ध झालेले आहेत. मीर, कुद्यान, हूण, शक यांनी भारतावर राहत्या केल्यावर त्यांची छाप या पूर्वकलेवर पडून पुढे मिश्रकला सुरू झाली. त्याचा

प्रारंभ इसवी सनपूर्व दोन शतके तरी झालेला होताच होता, असे इतिहासकाराचे म्हणणे आहे.

अन्मयुगात राहणारा मानव वसतीसाठी गडगाव गुहा छोडून राहात असे, हे सर्वविश्रुत व सर्वमान्य आहे. सीरिया, बेबीलोनकडील प्राचीन पूर्व प्रदेशांत अद्यां शिल्पकलेचे अनेक नमुने उपलब्ध झालेले असून त्यावरून पुराण-कथा व तत्त्वार्थाने इतर प्रचलित गोष्टी याच्याबद्दल माहिती मिळण्यास मदतच होते. कोरीव शिल्प असलेल्या मोठमोठ्या गुहा आजही उपलब्ध आहेत. काही गुहामधून पंचवीस हजार वर्षांपूर्वीचे पदार्थ जस्थिपत्रर दिग्गज येतात, त्यावरून जाणकार असे अनुमान बांधतात की, त्या काळी मानव पक्ष वन्य पशूवरच आपली उपजीविका करीत असला पाहिजे. निऑक्स (Neux), लॅस्काँस (Lascaux), या मानसमधील ठिकाणी अर्धा अर्वा मेल छोट असेलेल्या गुहामधून, प्राचीन संस्कृतीची निदर्शने अर्धी अनेक चित्रणे केलेली आहेत. सुमारे बीस हजार वर्षांपूर्वीचे हे एखादे धर्मपीठ असावे असे मानले जाते. काही गुहा तर पर्वताच्या अवघड उतारार सुमारे ७०० मीटरपर आढळून आल्या आहेत.

“At Monte Cireco in Italy, a skull found in 1939, afforded evidence of cannibalistic and ritual treatment from 7,000 years ago” अशा गुहामधून जी धर्मकृत्ये चालत, त्याचे अग्रदोष आजही उपलब्ध आहेत.

(Myths & Rituals by E O. James, P 32)

भारतामध्ये वेदकाळात यज्ञकुंड राखणे यापलीकडे शिल्पशास्त्राची अधिक प्रगति झाली नाही. त्यामुळे त्या काळाच्या शिल्पाचा उद्देश मिळत नाही. असे जरी असले तरी पांडवाच्या वेळीच्या मयसमेची माडणी हा शिल्पकलेचा एक उत्तम नमुना होता, हे निश्चित आहे. भगवान बुद्धाच्या निर्वाणानंतर अशोक राजाने बौद्ध धर्माचा प्रसार चारू केव्हार बौद्ध भिक्षूच्या तप साधनेसाठी शांत निवासस्थान म्हणून स्तूप व विहार बांधण्याचे कार्य सुरू केले. खाली दक्षिणेत सातवाहन राजवडाच्या वेळी तेथील व्यापार चौक, सोपारा इत्यादि बदरामार्गे परदेशाशी चालत असे. या व्यापारात व्यापारी विपुल धन मिळवू लागल्यामुळे या वर्गाचेही गुहा व विहार बांधण्याच्या कामी साहाय्य केले, म्हणूनच अनेक ठिकाणी त्या आजही दिसत आहेत.

या काळी जी शिल्पकला वाढीस लागली तिचे साधारणपणे चार वर्ग पाडण्यास हरकत नसावी. ते चार वर्ग पुढीलप्रमाणे -

स्तूपाचे अवशेष शहारीकी देरी येथे आढळले आहेत. स्तूपाच्या चौथऱ्याचे काम विटाचे होते व तो पाच टप्प्यात बांधलेला असून त्याची एकूण उंची सुमारे १५० फूट होती. या चौथऱ्यावर तेरा मजल्याची लाफंडी बांधणी होती. तळाला त्याचा व्यास २८६ फूट तर उंची सुमारे चारशे फूट होती. शेवटी त्या बांधणीवर ८८ फूट उंचीचा लोखंडी सांब, ज्याच्यावर २५ तांब्याचा मुलामा दिलेल्या छव्या शोभा देत होत्या म्हणजेच ह्या स्तूपाची एकूण उंची सुमारे ६३८ फूट होती. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएन त्सांगने हा स्तूप पाहिला तेव्हाच तो मोडकळीस आलेला होता. कालांतराने तो जमीनदोस्तही झाला. भिल्ला येथील एक स्तूप पायथ्याला १०० फूट व्यासाचा तर उंचीला ५० फूट असा आहे. तेथील वैशिष्ट्य असे की, या ठिकाणी असलेले अनेक स्तूप समूहासमूहाने एकत्र बांधलेले असून ह्याचे प्रत्यक्ष आपल्याला भोजपूर, सोनारी निभाग या ठिकाणी येते. सम्राट अशोकाने असे लहानमोठे एकूण ८४,००० स्तूप बांधलेले होते असे सांगितले जाते. पिप्रवा (बस्ती) येथील स्तूपामध्ये सुवर्णाची मातृशक्तीची मूर्ति आढळली आहे. तशीच ती नदगड (चपारण्य) येथे मिळाली आहे.

साची येथील स्तूप प्रेक्षणीय असल्याने अद्यापीही प्रवादयाची त्या ठिकाणी रीघ लागत असते. ह्या स्तूपाची बांधणी नेव्हा झाली, हे तेथील शिलालेखावरून कळून येते. चारही प्रवेशद्वारे निरनिराळ्या वेळी बांधली गेली असल्याने, त्यावरील शिल्प प्रगतीही आले. साधारणपणे हे काम एकाच पिढीत पुरे झाले असते असा अंदाज बांधावयास हरकत नाही. भारहुत येथील शिल्पापेक्षा येथील शिल्प सुधारणांनादी आणि समकालीन परिस्थितीचे दर्शन घडविणारे आहे. प्रवेशद्वारासमोरील चार वस्तुळाकार गज, वस्तुळाकार गजाचा कडडा आणि तोरणे ही भारहुत येथील पद्धतीची भासतात. शिल्प पद्धत प्रवेशद्वारावरच आहे. कडड्याचे गज मान साधेसुधेच आहेत. शहरातील धकाधरीचे जीवन, खेडेगावातील गाततामय जीवन, जंगलातील तपस्वीचे जीवन इत्यादि प्रकारचे त्या त्या काळाला अनुसरून असलेले जीवन येथील शिल्पामध्ये पाहानयास मिळते.

दक्षिण भारतात देखील ही स्तूपाची बांधणी अमरावती, घट्टीशिला, नागार्जुनकोंडा, पेड्डागजम इत्यादि ठिकाणी पाहावयास मिळते. या ठिकाणच्या काही स्तूपाचा पायथ्याचा व्यास १४८ फूट तर उंची सुमारे १३२ फूट आहे. अमरावती (जि. गुट्टूर) येथील स्तूप सगमरवरी विटानी बांधलेला असून, त्याच्याभोवती दोन प्राकार आहेत. बाहेरचा १४ फूट व जातील ६ फूट

उंचीचे. संगमरवरी विटा व दोन्ही प्राकाराचे सर्व पाषाण नक्षीने भरलेले आहेत. स्तूपाचा व्यास १३८ फूट, बाहेरील कठड्याचा परीघ ८०३ फूट असून यांच्यावर सुमारे १४००० आकृत्या कोरलेल्या आहेत. आतील कठड्यावरील आकृत्या तर याहूनही जास्त असल्यात; हे कठडे म्हणजे शिल्पकलेतील महदाश्चर्यच मानले जाते. मुख्य स्तूप खिस्ताब्द २०० वर्षे व बाहेरील कठडे दुसऱ्या-तिसऱ्या शतकातील असावेत.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी गावातील जमीनदारांचे नोकर टेकडीवर खोदकाम करीत असताना, ही अलौकिक कलाकृति उघडकीस आली. पण आश्चर्य असे की, इतके असूनही अनेक शिल्पाप्रमाणे, येथीलही काही मूर्ति भग्नावस्थेत व श्रुटित आढळतात. (मा. सं. को. १।१९६)

दिवंगत झालेल्या प्रसिद्ध व्यक्तींच्या स्मृतीसाठी असे स्तूप बांधण्यात येत असत. बौद्धपूर्वकाली ही प्रथा रुढ होती. पण बौद्धांनी त्यात अधिक प्रगति केली आणि बुद्धाचे अवशेष त्यामध्ये ठेवण्याची प्रथा रुढ झाली. आपण जेव्हा या पार्श्वभूमीवरून या स्मृतीचिन्हांकडे पाहतो तेव्हा परकीय संस्कृतीचा थोडक उल्लेख करणे आवश्यक वाटते.

प्रा. पेद्री यांच्या मते सुमारे दहा सहस्र खिस्ताब्द वर्षे इजिप्तमध्ये कला-कुसरीची कामे हाताने बनविलेल्या मातीच्या भांड्यावर होत असत. सनपूर्व १४०० वर्षांपूर्वी मेनेस ह्या राजाने उत्तर व दक्षिण इजिप्त एकछत्री अंमलाखाली आणला आणि त्यामुळे तेथे शिल्पकलेची वाढ होण्यास मदत झाली. तेथील पिरॅमिड्सची रचना मृतांच्या स्मृतीस्तवच अस्तित्वात आली. स्तूपाच्या बांधणीस ज्याप्रमाणे अनेक वर्षांचा काळ लागत असे, तद्वतच या पिरॅमिड्सनाही लागत असे. त्यांमध्ये मृत राजाची शरीरे, त्यांच्या आश्रयिता वस्तु व संपत्तीही ठेवण्यात येई. गीझ (Gizeh) येथील खोपुराजाच्या कारकीर्दीमध्ये एक पिरॅमिड बांधावयास वीस वर्षे लागली. दरदिवशी वीस सहस्र मजूर काम करीत असत. चुनखडीच्या दगडाचे, अडीच टन वजनाचा एक, याप्रमाणे २३००,००० दगड लागले. गणित्यांच्या अंदाजानुसार त्या सर्व दगडांचे वजन ५७.५० सहस्र टन भरेल. या पिरॅमिडचा सर्व पसारा सात एकर जमिनीवर होता. तसेच तळाची रुंदी ७५५ फूट तर उंची ४८१ फूट आहे. ह्याची उभारणी खिस्ताब्द तीन सहस्र वर्षांपूर्वी झालेली आहे. पिरॅमिडच्या आतील वाजूस दगडी मूर्तीवर रंगीत चित्रे काढीत. त्यावरून सद्य परिस्थितीचे ज्ञान होते. नांगरणी, वापणी,

शोडणी ही शेतीविषयक वामे, लोहार, सोनार, विणकर, काच-सामानवाले, लाकडी साहित्य तयार करणारे इत्यादि कारागिरांचे त्यामध्ये दर्शन घडते

दगडानरील खोदकामही या काळातील लोमाना ठाऊक होते (Great Sphinx) म्हणजे शीर नसलेली सिंहाकृति याची साभ पटमिने पिरॅमिडजवळ ही आकृति आहे. ही आकृति १९० फूट लाव ७० फूट उंच असून सिंहाकृतीचे डोमे तेहतीस फूट व त्याची रुंदी १३॥ फूट आहे. या ठिकाणी एक ओळीत अनेक पिरॅमिडस आपल्याला दिसतात.

या पिरॅमिडसच्या बाहेर जी मंदिरे आहेत, त्यातील राजाचे पुतळे उत्कृष्ट शिल्पाचे नमुने आहेत. येव ह्या राजधानीच्या शहराच्या बाहेर कार्नाक एर्य मंदिरातील शिल्प असेच उत्कृष्ट आहे. भिंतीच्या आतील बाजूस युद्धाचे दृष्टांवे खोदलेले आहेत. अनेक राजांनी या ठिकाणी कलाकृतीत भर घातून ते अत्यंत प्रेक्षणीय क्षेत्र बनविले आहे. सुमारे दोन हजार वर्षे येथील वाघणीचे काम चालले होते. येथील एक सभागृह रामसेस (दुसरा) ह्याने बांधले. त्याची लांबी ३३८ फूट व रुंदी १७० फूट असून त्याला १३६ स्तंभ आहेत. सभागृहाच्या मध्यभागी असलेले १२ स्तंभ तर ७९ फूट उंच असून त्यांच्या माथ्यावर अनेक माणसे उभी राहू शकतील इतके ते रुंद आहेत.

या मंदिराच्या पुढे एका मैलावर एल्लोरचे मंदिर आहे. त्याचे बांधकाम ख्रिस्ताब्द १५०० वर्षांपूर्वी सुरू झाले. हे मंदिरही अतिशय भव्य असून अतिसुंदर व प्रेक्षणीय आहे. येथून नदीपलीकडे राजा अमेनहोटेप (तिसरा) ह्याचे ८० ते ९० फूट उंचीचे खडकात खोदलेले पुतळे आहेत आणि त्याच्यामागेच अनेक प्रसिद्ध सरदापाचे पुतळे खोदलेले आहेत. अबू सिरेल येथील खडकातील मंदिरात ६५ फूट उंचीचे पुतळे जादळतात. मंदिराची लांबी १८५ फूट तर रुंदी ९० फूट आहे. सभागृहातील चौरस आकाराच्या दगडी स्तंभाने १७ फूट उंचीचे ओसिरिस देवाचे पुतळे खोदलेले आहेत.

या अबू सिरेलच्या देवालयाला सांप्रतच्या काळात एका निराळ्याच रीतीने महत्त्व प्राप्त झालेले आहे आणि स्थापत्यशास्त्रज्ञांची कसोटीच पणाला लागत आहे. अखिल विश्वात प्रदीर्घ लांबीसाठी विख्यात असलेली नाईल नदी (४०३७ मैल) या मंदिराच्या कक्षेत्रून वाहते. या नदीवर आस्थान या ठिकाणी सन १८९८ साली प्रथम बघारा बांधण्यात आला आणि कालव्याचे पाण्यासाठी बालबटाचा बराच प्रदेश आणला गेला. हा प्रदेश जसा सुपीक झाला तसा अधिक प्रदेश पाण्यामगली आणून देशाची भरभराट करावी या उद्देशाने सन १९१२ साली, या नद्याच्या उंची १५ फुटांनी वाढविण्यात आली. राष्ट्र

धुरिणाची भूक वाढतच गेली आणि सन १९६० मध्ये त्या वधान्याची अधिक उंची वाढवून ती एकूण २६० फूट करण्याचे निश्चित झाले. पण हा उद्देश पार पाडण्याचा तर त्यामध्ये वरील अर्धू सिंगेलचे प्राचीन मंदिर धोक्यात येत होते. वधान्याची उंची वाढल्यावर पाण्याच्या वाढीन पातळीसाली हे मंदिर साफ बुडणार होते. प्राचीन कलाकृतीचा हा गजिना नष्ट होऊ देण्यास सरकार तयार नव्हते, तेव्हा पॅच प्रसगातून सुटका करून घेण्यासाठी सरकारने युनेस्को या जागतिक संस्थेकडे आग्रह, तांत्रिक व द्वालीय सहाय्याची मागणी केली आणि शिल्पाची प्राचीनता जाणून त्या संस्थेनेही मदत देण्याचे आश्वासन दिले हे सहाय्य ते नसू देणार आहेत ते पहा—

(१) या सर्व प्राचीन शिल्पाचे लहान लहान भाग तोडून काढून दुसरी-कडे नेऊन त पुन्हा पूर्ववत जोडावयाचे (२) अद्या लहान तुकड्यांना ममाक देऊन नलविण्यापूर्वी त्याची छायाचित्रे घेऊन टेवाराची म्हणजे पुढे जोडणीस नाम पडणार नाही (३) लहान तुकडे झाल्यावर त्याला गडसंख्या सहाय्याने भोके पाडून त्यातून पोलादी सळ्या घाटून बाहण्याचे काम सोपे करायलाचे, (४) ज्या ठिकाणी पुन्हा ही कलाकृति उभारावयाची ती नवीन जागा पूर्वी-प्रमाणेच निसर्गमुदर स्थळी निवडावयाची

या मंदिराची उंची १९६ फूट असून गाभान्यातील पुतळ्याची उंची वर लिहिल्याप्रमाणे ६५ फूट आहे. गाभान्यातील स्तंभांमध्ये ओसिरस देवाच्या भव्य नूति कोरलेल्या आहेत. आतील स्तंभ तीन शक्तिपीठांची स्थापना केलेली आहे. भारतामधील कोल्हापूर येथील अनागई शिल्पाप्रमाणे येथेही मार्च व सप्टेंबर महिन्यात सूर्यकिरण रोमसिस मूर्तीच्या चरणांना स्पर्श करतात. प्राचीन स्थापत्य शास्त्रज्ञांनी तीन सहस्र वर्षांपूर्वी शिल्पकलेमध्ये घडविलेला हा चमत्कार या मंदिराची उदात्तता व भव्यता याचा साक्षात्कार घडविल्याशिवाय रहात नाही. याचसाठी सापत्तने इजिप्शियन सरकार व युनेस्कोसारसी जागतिक संस्था, प्राणपणाने त्याचे रक्षण करण्यासाठी कर करून आहेत. यारून इतर देशातील सरनगानी-विशेषत गुहा व कोरीव लेण्यासाठी समृद्ध असलेल्या भारत सरकारने-यापासून योग्य तो बीज घेतला पाहिजे आणि जागतिक महत्त्वाचे शिल्प व वारसे जतन करून ठेवले पाहिजेत, हाच बोध या महत्त्वासाठी योजनेतून घ्यावयास पाहिजे.

अर्धू सिंगेलच्या शिल्पाप्रमाणे, डेडेरा येथेही प्राचीन देवालये असून ती उत्तम स्थितीत राखण्यात आली आहेत. या मंदिराच्या प्रवेशद्वारी सुनक कोरीव शिल्पाचे २४ पाषाण स्तंभ असून, त्याची बाघणी राणी क्लिओपानाच्या वेळी

चाहू झाली होती. एडप येथील देवालयात, भारतामधील रामायण महाभारत कालीन देसाव्याप्रमाणे, टॉलेमीच्या काळातील अनेक राजे लोकांच्या शिखरीचे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत. यीब्ल व कानॉन येथे दोन भैल लारीच्या अरुंद रस्त्यावर दुतर्फा “ हिफक्स ”च्या मूर्ति पसरलेल्या आहेत.

(सुप्रिशन मासिक, फेब्रुवारी १९६७)

घर म्हटल्याप्रमाणे सूर्यनिरण वर्षातून एक-दोन वेळा देवतावर पडणे हा एक शिल्पशास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना सर्वत्र गणला जातो. माझे यात्रासत्ते विचार थोडेसे वेगळे आहेत आणि अनुभवाचे आहेत पूर्वी साधारणतः घराची अथवा मदिराची राधणी पूर्व अथवा पश्चिमाभिमुख केली जात असे, घरे भिळ असल्याने सूर्यनिरणाना साधारणतः अडथळा होत नसे. उत्तरायणाच्या दोन-वरून सूर्य भ्रमती करीत दक्षिणेकडे निघाला, म्हणजे मार्गात त्याच्या किरण-झळाना निरनिराळ्या अशाने घात वा मदिरात प्रवेश करतात आणि कोणत्या तरी दिवशी सकाळी वा संध्याकाळी बहुधा घरातील काही भागाला स्पर्श करतात, तसेच सूर्य दक्षिण टोकापासून उत्तरेकडे निघाला म्हणजे घडते लेखकाने गोरगावी सन १९५९ साली घर बांधले, पहिल्या माळ्यावर एका गोळीत लहानशी गुमटी बांधून त्यामध्ये देवताच्या मूताची माणणी केली. हे सर्व करताना त्याला केव्हाही कल्पना नव्हती की, अमुक दिवशी सायंकाळी सूर्याचे किरण गोपाळकृष्णाच्या चरणाला स्पर्श करतील तसा कोणताच आराखडा पूर्वी तयार केलेला नव्हता. पण वर्षातून दोन वेळा सूर्याच्या भ्रमतीमुळे असे घडते आहे खरे! हा अनुभव आल्यावर जर लेखकाने या निसर्गाच्या घटनेची कल्पना आपल्याकडे घेतली, तर हे श्रेय त्याला कोणीही देऊ नये. तद्गतच प्रकार अनेक शिल्पामध्ये असावा, असे लेखकाचे प्रामाणिक मत आहे. सूर्यनिरण मूर्तीवर पडण्याचा काळ-वेळ अमुकच असा ठरलेला अनुभवाला येत नाही. किंहुना शिल्पकाराने पूर्वानुभवाने ही वेळ निश्चित करून, आराखडा तयार करणेही शक्य आहे.

या देशाजवळील आर्मेनिया देशात क्रॅमर बुर या शायी उत्पन्न झाले असता, सनपूर्व सातव्या शतकातील एक मध्य भिला आढळून आला आहे. त्यामध्ये एकूण १४८ खोल्या असून त्याला “ तैशेबा ” म्हणजे सुद्धेन असे नाव दिलेले आढळले. उरार्तुनामन राजाच्या वेळी तो बांधला गेला, असे एका शिलालेखावरून दिसून येते. तो लेख पुढे असेही म्हणतो, ‘ तायशेरापनी ’ म्हणून उरार्तु राजघराण्यातील रसा राजाने पाच मीदरे बांधली. या भिळ्यात त्या वेळी प्रचलित असलेल्या ब्रॉन्झच्या वस्तु, मातीची भांडी, शस्त्रे, अवजारे, कोरीव शिल्प असलेले पाषाण, सोन्याच्या कलागुस्तीचे दागिने इ० अनेक वस्तु आढळून आल्या आहेत.

ही थडगी असून त्याच्या आतील गजस रय, घोडेस्वार, युद्ध, शिकार, मच्छीमारी, राजस्वागत, हत्ती, उट, माऊडे इत्यादीची शिल्पे कोरलेली आहेत.

पेरू ह्या देशातही पिरॅमिड्स बांधले जात. परंतु त्याची बांधणी पर्वताच्या उंच माथ्यावर होत असे पोपल व्ह्यू हे मय संस्कृतीच्या माहितीपर पुराण असून त्यामध्ये पुष्कळशी पूर्वकालीन माहिती समाविष्ट केलेली आहे टिओकली अथवा दवघर ह्याची बांधणी पर्वताच्या उंच माथ्यावर पिरॅमिडच्याच आकाराचीच केली जात असे. सर्व बांधकाम काळ्या दगडाचे असे. बाहेरील बाजूस असलेल्या गोल जिन्न्याने सुमारे तीन चारसे पायऱ्या चढून गेल्यावर अनेक फूट उंचीवर देवताचे मंदिर असे अशाच एका युद्धदेवतेच्या मंदिराचा परिघ तळाला ४८०० फूट असल्याचे आढळून आले आहे मंदिराच्या चारी बाजूंना दरवाजे असत. देवाच्याचे सभागृह चौकोनी असून त्याची लांबी रुंदी ३७५' x ३००' इतकी होती स्तूपाप्रमाणे मंदिराचा पाया सहा टप्प्यांनी बांधलेला होता मंदिराच्या माथ्यावर ५६ फूट उंचीचे दोन बुरुज असून एकामध्ये इष्टदेवतेची मूर्ति आणि दुसऱ्यामध्ये नरगर्लाचा दगड टाकलेला अस. सोळाव्या शतकात स्पॅनिश लोक तेथे गेल्यावर अशा एका पिरॅमिडच्या तळघरात त्यांना एक लक्ष छत्तीस हजार मानवी सांगाडे आढळून आल्याचे इतिहासात नमूद केलेले आहे

(Myths of Mexico by Lewis Spence, P. 80)

वरील नोटक माहितीवरून असे दिसून येईल की, इतर देशातही त्या काळी शिल्पकला प्रगत अवस्थेत होती भारतामध्ये ती स्तूपरूपाने आढळते, मिसर देशात पिरॅमिड्सच्या रूपाने आढळते, तर पाताळातील पेरू देशात भव्य मंदिराच्या स्वरूपात आढळून येते इतकेच मिसर देशातील उभारणी ही अतिशय प्राचीन असल्याने ग्रीक, हूण, कुशान राजवड्यांनी ती भारतामध्ये आणली असे अनुमान काढल्यास ते वावगे ठरणार नाही

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात कुशाण वंश भारतामध्ये आला आणि त्यांनी आणलेल्या पाश्चात्य फलप्राप्ताराने त्यापूर्वीच्या ब्राह्मणी व जैन चलेला नवीन वळण लागले. पूर्वी होत नसलेल्या बौद्धाच्या मूर्ति आता बनू लागल्या.

गुहा

आपण वर पाहिलेच आहे की, अन्मयुगीन मानवही राहण्यासाठी गुहाचा उपयोग करीत असत. तीच रूपांना मौर्य सम्राट अशोक राजाने आणि त्याच्यानंतरच्या राजवड्यांनी उचलून गुहा खोदण्याचे कार्य चालू केले. या गुहा खोदण्याचा हेतु मात्र असा होता की, बौद्ध अगर जैन भिपु याना त्या

गुहात वसून शातपणाने आपले आयुष्य व्यतीत करता यावे तसेच जे शिष्यां मिश्रु आहेत त्यांना आपले शिक्षण एकातवासात करता यावे या गुह्याना निहार अथवा सवाराम या नावाने संबोधिले जाई गया शहराजवळील सारार व नागार्जुन टेकड्यांमधील गुहा या अयोध्यातील असून त्या आज समजल्या जातात हार्थागुफाच्या शिल्पावरून व लेखावरून त्या वेळचा इतिहास उलगडून पाहता येतो कलिंगाधिपतीने पुष्यमित्राचा पराभव केला होता, हे तेथील लेखा वरून समजते कलिंगाधिपति सारवेला राजा ह्याला राजपुत्र वनविण्याचे शिष्य त्याच्या लहानपणीच कोणत्या रीतीने दिले गेले होते, हे देखील तेथील शिल्पा वरूनच दिसून येते ख्रिस्ताब्द १२३ वर्षांपूर्वी मुग घराणे राज्यकर्ते बनले आणि त्याने ११२ वर्षे सिद्धिदाच्या गादीवर वसून राज्य केले भारहुतच्या स्तूपामधील कलाकौशल्यामध्ये ह्या घराण्याने आणखी भरच घातली. उदयगिरी व खडगिरी येथील गुहा यांचे सुमारास तयार झाल्या मुग व कश्यप ही घराणी ब्राह्मणधर्मी होती तसेच वाकाटक ह्या घराण्याचा विसया शतकातील संस्थापक प्रियदर्शन हा देखील ब्राह्मणच होता सातवाहन राजांच्या वेळी भारतीयांचा व्यापार बऱ्याच परदेशांमधील चाले आणि ह्या व्यापारातून होणाऱ्या विपुल नफ्यामुळे व्यापाऱ्यांनी बौद्धसाधकांसाठी अनेक गुहा पितळपेठे, नाशिक, गोळी, घरी शिळा, भाजे, भक्तिप्रोळ इत्यादी अनेक ठिकाणी राखल्या

या वेळी बौद्ध धर्मात उपपथ निर्माण झाले आणि भादवानी या नावाच्या पधियानी नाशिक कांदेरी येथे, धर्मोत्तरीयानी सोपारा येथे व महासागिकांनी काले येथे जापली वसतिस्थाने वसविली बौद्धधर्मात उपपथ जरी निर्माण झाले, तरी त्या उपपथात स्पर्धा अशी दिसून येत नाही सातवाहनाच्या वेळी महायान पथ पुढे सरकावला आणि त्यामुळे बुद्धमूर्तींची पूजाअर्चा फार मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आली याच कारणास्तव अनेक विहारामधून बुद्धाच्या मूर्ति आढळून येतात बौद्धमिथु आशिया, सिलोन, चीन, ब्रह्मदेश इत्यादी भागात धर्मप्रसारास पुढे सरकले ते ह्याच सुमारास

उदयगिरी व खडगिरी (ओरिसा) येथील गुहा जैन पद्धतीच्या आहेत फारच थोड्या गुहांच्या दर्शनी भागावर शिल्प पहाण्यास मिळते कलिंग राजा सारवेला ह्याने ख्रिस्ताब्द ५० शतकापूर्वी हे कार्य चालू केले आणि ते पुढे १०० वर्षे तरी चालू होते, असे हार्थागुफा येथील लेखावरून समजते गुहांचे स्वरूप साधारणपणे भारहुतप्रमाणेच आहे, परंतु क्वचित काही ठिकाणी त्या त्या स्थानिक व तत्कालीन परिस्थितीची छाया पडलेली आढळते येथील शिल्पकृतीत जास्त खोल्पणा व अवयवांचे उठावदार आणि मडक चित्रण आढळते परंतु तरीही हे

चित्रण करताना मूळ कलेत जास्त सफाई आणि लवचिकपणा आलेला दिसतो. मच्छीपुरी, अनंतगुफा, राणीगुफा, गणेशगुफा या उत्तम सुधारणारादी शिल्पाची साक्ष पटनितात. विहाराचा प्रमुख उद्देश वरगतिस्थान हा असल्याने मध्यभागी ऐसपैस मोठ्या चौक आणि चारी बाजूंना राहाण्यासाठी लहान लहान ओवऱ्या व मागील बाजूस बुद्धाना पुतळा हे दृश्य प्रत्येक विहारात दिसतेच. काही ठिकाणी हे विहार दोन माळ्याचेही खोदलेले आहेत. पिप्रवाह, सारनाथ, कविया, बसराई, तशशिला, अजिंठा, बेरूळ येथील विहार प्रेक्षणीय आहेत.

गुहा खोदकामातील आणखी एक उल्लेखनीय प्रकार म्हणजे चैत्यगृहे ही होत. याचा उपयोग प्रार्थनेसाठी केला जात असल्याने ती एकप्रकारची बुद्धाची मंदिरेच होत. रामायणात चैत्यगृहाचा उल्लेख आहे आणि त्यात चैत्यगृहाला बुद्ध-आयतन असे म्हटलेले आहे. सांची, सारनाथ, सोनारी, काल येथील चैत्यगृहे अशोककालीन असारीत, असे जाणकारांचे मत आहे. याच्या बांधणीचा विशेष म्हणजे याचा दर्जनी भाग घोंड्याच्या नालाच्या आकाराचा असतो. मध्यभागी दगडी खानाच्या दोन लांबच्या लांब रांगा असून त्यामुळे तीन दालने तयार होत. तसेच मागील बाजू गोलगट असून त्या ठिकाणी बुद्धाची प्रार्थनामूर्ति बसविलेली असते. गया शहरजवळील नारामरेणी व लीमशगुफा ही या शिल्पाची सुरवात मानली जाते. यानंतर या शिल्पाचा महाराष्ट्र व दक्षिण भारतात प्रचार झाला. याना लोकरुभोषित पाडवलेल्या असे समोधतात. पण त्याचा पाडवारीवर मात्र काटीमात्रही सख नाही ! कोंडाणे (कुलाबा) येथील चैत्य ५५ फूट लांब, २६ फूट रुंद आणि २० फूट उंच आहे, तर अजिंठा आणि काले येथील चैत्य अनुक्रमे १००' X ४०' X ३३' व १२४' X २६' X ४५' या आकाराची आहेत.

बेरूळ येथे बौद्ध, ब्राह्मण व जैन पधियांच्या गुहा आढळतात. या तीनही पधियांच्या शिल्पांच्या बनावटीत जरी फारसा फरक नसला तरी शिल्पाकृतीच्या सफाईत मात्र भरपूर फरक जाणवतो. बौद्ध गुह्यातून बुद्धाच्या मूर्ति, तर ब्राह्मणांच्या गुहांमधून शंकरासमधी शिल्प आढळते. बेरूळ येथील गुहा पहात असताना हा फरक आपल्याला प्रक्षयाने जाणवतो. पहिल्या दहाभारा गुहा बौद्धकालीन असून त्यातील शिल्प जरा जोरडघोरगटच वाटते. परंतु त्यानंतरच्या सुमारे सोळा गुहा ब्राह्मणवाळातील असून प्रत्येक गुहा पाहताना निच्यात

१ टीप—यानंतर साप्रतचा रामायण पय बौद्धकाळानंतर लिहिलेला असावा, या सिध्दान्ताना दुजोरा मिळतो. किंबहुना मूळ वाल्मिकी रामायणात याचा उल्लेख येणे अशक्यच आहे.

पहिलीपेशा जास्त सुवक्रपणा व सुधारणा झालेली दिसून येते. पुढील चार गुहा जैनांच्या असून त्यातील इंद्रसभा, जगन्नाथसभा, पारसनाथ, महावीरमूर्ति इत्यादि देव्याचे फारच प्रेक्षणीय आहेत. अजिंठा येथील ३२ गुहा एकापुढे एक खोदलेल्या असून बौद्धकालीन असल्या पाहिजेत. कारण त्या गुहात सर्वत्र बुद्धाच्याच मूर्ति विखुरलेल्या आहेत. लेखकाने ह्या क्षेत्रास भेट दिली, तेव्हा यावनी संस्कृतीने अनेक मूर्तींचा विध्वंस केलेला पाहण्यात आला.

शिल्पकलेच्या उत्पत्तीचा आणि विकासाचा हा चोटक आढावा घेतल्यानंतर आता आपण आपल्या विषयाकडे—म्हणजे शिल्पदेवता, या विषयाकडे—वळू. आदिशक्तीच्या स्वरूपाचा आविष्कार शिल्पकारानी कोणत्या स्वरूपात केला हे आपल्याला साररूपाने पाहावयाचे आहे.

वैदिक देवता, इंद्र, प्रजापति, यम, वरुण, मित्र, अग्नि या मागे पडून त्याऐवजी मानवरूप देवता घनुदेव, कृष्ण, बलराम, शक्यमुनि, नरनारायण या वैष्णव सांप्रदायाच्या देवता प्रचारात आल्या. यामुळेच वैष्णव आणि शैव सांप्रदायाची उत्पत्ति झाली. वैदिकांच्या यज्ञातील हिसेला फंटाळून महावीर आदि तीर्थंकारानी नवा पंथ सुरू केला, तर बौद्ध पंथाच्या उगमानंतर त्या पंथाला भाव आला. अंदिका, दुर्गा, पार्वती, विंध्यवासिनी या शक्तिदेवतांची पूजा प्रचारात आली. हा काल साधारणतः ख्रिस्ताब्द तीनशे वर्षांपूर्वांचा असावा. या वेळी पंचोपासक म्हणजे वैष्णव, शैव, शक्ति, सौर्य व गणपत्य हे पंथ अस्तित्वात आले. दक्षिण भारतात मुद्राक्षयम् हा कालीदेवाचा पुत्र मानला गेल्यामुळे आणि त्याने अनेक दैत्यांचा नाश केला ह्या श्रद्धेने त्याला सुर अथवा सुरेश्वर असे नाव मिळाले. त्याला कोणी मुद्गन असेही म्हणतात.

वेरूळ हे स्थान औरंगाबादपासून सुमारे बीस मैल अंतरावर आहे. ही लेणी पाहण्यासाठी डोंगरवडा चढावा लागत नाही. इतकेच नव्हे तर सोळा क्रमांकाच्या कैलास लेण्याशी मोटारीसारंगे वाहन देखील सहज जाऊ शकते. ह्या लेण्यांचे काम सहाव्या शतकात चालू झाले, ते तेराव्या शतकात जैन पंथियानी पुरे केले. इतक्या दीर्घ कालावधीपर्यंत हे काम सतत चालू होते, ही एक महदाश्चर्याची बाब मानली पाहिजे. पहिली बारा लेणी बौद्धांची, त्यापुढील १७ लेणी ब्राह्मणांची आणि शेवटच्या पाच जैन पंथियांची आहेत. या सर्व लेण्यांतील नुसते क्रमांक १६ चे कैलासलेणे पाहिले तरीदेखील जीवनातील सर्वोच्च आनंदाच्या क्षणाचा उपभोग घेतल्याची अनुभूति जाणवते. येथील शिल्पकाम काही दशकांतील नसून, अनेक शतके ते चालू असले पाहिजे. आरासडा तयार झाल्यावर 'आधी वळस मग पाया रे' या उर्ध्वप्रमाणे याचे काम झाले असले पाहिजे.

अनेक वर्षे अनेक कारागिरांना त्या त्या कृतीवर हात फिरलेला असला तरी तेथील शिल्प कसे एकजीव आणि न यावता वेले गेले आहे असे वाटते ! जणू काय एकाच दीर्घायुषी शिल्पकार अनेक वर्षे हे शिल्प घडवीत बसला होता ! सर्वांत जाश्रय असे की, ही अद्भुत किमया घडवून आणणाऱ्याचे नावही मिळत नाही. कोणा एका लेखकाने म्हटल्याप्रमाणे ' या ठिकाणी आकाशपातळ एक आहे, बाल्य-तारुण्य एक आहे, जन्म-मृत्यु एक आहे, राजारंक एक आहे. तसेच शांत, रौद्र व वीररसोत्पादक कृतीही आहेत. चंद्रशेखर शिवाची आदिमायेसह अनेक रूपे येथील शिल्पांमध्ये प्रकाशली आहेत. '

संत एकनाथ महाराज एके ठिकाणी म्हणतात,

चिंचेच्या पातावर देऊळ बांधिले ।

आधी फळस मग पाया रे ॥

त्याची तंतोतंत सत्यता हे शिल्प पाहतांना आपल्याला पटते. कारण १०७ फूट उंचीवरून कळस, शिखर, छतावरील सिंह, नधीकाम वगैरे कोरीत कोरीत मग सभामंडप कोरावयाचा, नंतर बाजूच्या दोन्ही भिंतीवर रामायण, महाभारत या धर्मग्रंथातील अनेक प्रसंग चित्रित करावयाचे आणि वरून खाली खाली येत येत सरतेशेवटी पायाचे प्रचंड आणि अतिमहत्वाचे अधिष्ठान कोरावयाचे हे काही येरा गवाळाचे काम नोहे !

अशा रीतीने भल्यामोठ्या साक्षात् गजकूर्तीच्या आकाराचे गगनचुंबी ध्वजस्तंभ दोन माळ्यांची भव्य इमारत बांधीत खाली यावयाचे, ही करणी कलावताच्या दृष्टीने अनुपमच म्हणायला हवी. अखिल विश्वात ह्याला दुसरी तोड नाही. मिसर देशातील पिरॅमिडस् अगर पेरूदेशातील भव्य देवालये यांची बांधणी पायापासून कळसापर्यंत अशी झाली. कळसापासून पायापर्यंत नव्हे आणि यासाठीच या शिन्पाला अखिल विश्वात तोड नाही असे म्हणावे लागते. हेच एकमेव सौंदर्य पाहण्यासाठी देशोदेशींचे अनेक हौशी प्रवासी या ठिकाणाला भेट देत असतात.

कृष्णराजाची कारकीर्द फक्त २५ वर्षे झाली. खुदाईची कल्पशस्थापना त्याच्या समक्ष झाली, असा ताम्रपटात उल्लेख मिळतो. हे काम पूर्ण होण्यास १५० वर्षांचा कालावधि लागला असल्याकारणाने बरेचसे काम कृष्णराजाच्या पश्चात झाले असणे पाहिजे हे उघड आहे. मात्र आराम्यदा आहे तोच ठेवला गेला असला पाहिजे. ह्या अलौकिक शिन्पाची कल्पना ज्या शिल्पकाराला प्रथम सुचली, त्याने प्रथमतः याची येथील जैलखनाय मंदिर, पट्टकळ (विजापूर)

अवतरले अशी कथा प्रचलित आहे. कालमानाप्रमाणे नूर्तोंमध्येही वारणपरत्वे कसा फरक होतो, याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

रावणाने कैलास पर्वत आपल्या वीस भुजानीं एकदा गदगदा हलविला होता, अशी एक आख्यायिका आहे. त्याचे साक्षात् चित्रण येथे दोनचार ठिकाणी केलेले आढळते. गर्भाग्रहाच्या पायथ्यावरील हे शिन्प अतिशय भव्य नि म्हणूनच नेत्रदीपक आहे. पर्वताच्या हलण्यामुळे भयभीत झालेली व शिवाला विलगलेली पार्वती शिल्पकाराने इतकी उत्कृष्ट चितारली आहे व तिच्या चेहऱ्यावरील भाव इतके कमालीचे वास्तव घडविले आहेत की, शिवाला विलगलेली पार्वती, ही पार्वती नसून त्या शिल्पकाराची अभिजात प्रतिभाच पार्वती यन्मून त्या पार्वतीत उतरली आहे की काय असा कोणत्याही चोखंदळ नि रसिक प्रेक्षकाला भ्रम पडावा ! न्वरेच, माणसाच्या हातांची जादू काही औरच असते. गुहा श्रमाक वीसमध्येही असाच देखावा पाहावयास सापडतो.

राष्ट्रकूट घराण्यातील राजा दंतिदुर्ग याला दोन राण्या होत्या. एकीचे नाव घृणावती व दुसरीचे नाव माणकावती. वेरूळ लेण्याजवळील घृणेश्वराचे मंदिर बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी असल्याने ते प्रसिद्ध आहे. घृणावती ही शिवभक्त असल्याने तिच्यासाठी म्हणून शंकर त्या स्थानी राहिले, अशी मुरस कथा प्रचलित आहे. हे स्थानही अतिशय प्रेक्षणीय असून ते पाहण्यासाठी यात्रिकांची नुसती रीच लागून राहिलेली असते. मंदिराचा जीर्णोद्धार राणी अहिल्याबाईने केला असून फळसाचे शिल्प अतिशय सुंदर आहे.

वेरूळ येथील लेण्याचे मुख्यतः तीन भाग पडतात. पहिला बौद्धपंथीय अनुयायांचा, ज्यामध्ये बुद्धाच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आहेत. दुसरा हिंदुधर्मीय शिवोपासकांचा, ज्यामध्ये शंकराच्या शाळुंका स्थापन केलेल्या आहेत व तिसरा जैनधर्मीयांचा. आपल्या विषयाच्या दृष्टीने दुसऱ्या गुहेतील शिल्पाचाच प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे. कारण त्यामध्येच आदिशक्तीचा आभिष्कार पहावयास सापडतो.

येथील लेण्याची प्रचलित मराठी नावे उद्‌योधक आहे. ती येणेप्रमाणे—

महारवाडा, पेडवाडा, दुसरा महारवाडा, विश्वकर्मा अथवा सुतार शोषडी, दोन ताल अथवा दुखा घर, तीन ताल म्हणजे पाताळ, मृत्यु व स्वर्गलोक, राणणाची खाई, दशावतार, कैलास, रामेश्वर, नीळकंठ, तेळका घाणा, कुंभारवाडा, जानोसा, हुमाळलेणे, आदिनाथ, आदिनाथसभाग्रह, पारसनाथ, जगरनाथसभा, इंद्रसभा इत्यादि इत्यादि.

येथील त्रिरूपाक्ष मंदिर पाहिलेले असवे, असे अनुमान काढण्यास हरकत नसावी. कारण येथील शिल्पात साधारणतः वर उल्लेखिलेल्या शिल्पाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. तसेच डोंगर पोखरून मंदिर वनविण्याची कल्पना महाबलीपुरम् येथील घर्मरथ, अर्जुनरथ इत्यादि डोंगर पोखरून तयार केलेली मंदिरे पाहून सुचली असण्याचीही दाट शक्यता आहे.

गुहा क्रमांक २० जवळील गंगा, यमुना, सरस्वती यांच्या मूर्ति फारच सुवक कोरलेल्या आहेत. तसेच शिल्पस्तंभावरील मकर तोरणाच्या सुंदर कर्मांनीं- मध्ये अनेक सुंदर देवता कोरलेल्या आहेत. मस्तकावर उभट आकाराचा वरंडक मुकुट व सिंहस्त्री रत्नमेखला असलेल्या या मूर्ति खास सौंदर्याच्या सुसीमत्त बाहेर काढल्या आहेत, असेच पाहणाऱ्याला वाटते.

गुहा क्रमांक १७ मध्ये या विषयाला चालना देणारा आणखी एक देसना आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतो. या ठिकाणी महिषासुरमर्दिनीची एक मूर्ति आहे. देवीला चार हात असून तिच्या पायाखाली असलेला महिष संपूर्ण आहे, म्हणजे त्याचे मस्तक तुटलेले नाही. महिषाच्या पाठीवर देवीचा उजवा पाय असून डावा पाय जमिनीवर आहे. देवीच्या हातांमध्ये तरवार, त्रिशूल, कमळ ही आयुधे असून डावीकडील खालचा चौथा हात, महिषाने करणाऱ्याने घर केलेल्या मुंग्यावर आहे. या प्रकारचे देवीचे स्वरूप अन्यत्र क्वचितच पाहावयास सापडते. या स्वरूपावरून असे अनुमान काढावेसे वाटते की, आठव्या शतकापर्यंत महिषासुरमर्दिनीचे चार हातांचे स्वरूप प्रचलित होते व या स्वरूपात तिच्या पायाखाली असलेल्या महिषाचे मुंडके तुटलेले नसे. पुणे दहारापासून चार मैलावर उरुळी गारी मार्च १९६५ मध्ये जमिनीत एक याच प्रकारची महिषासुरमर्दिनी देवी मूर्ति आढळून आली आहे. उजवे हाती तरवार व त्रिशूल आणि डावीकडे पद्म व गदा याप्रमाणे आयुधे असून महिष कवचापूर्ण दृष्टीने डोव्याजून वरती देवीचे नेत्राकडे पाहत आहे. हातात वानुबंद, पायात साक्षळ्या आणि कमरेला मेखला कोरलेल्या दिसतात. कोंढणपूरची देवताही याच स्वरूपाची आहे. उत्तर प्रांती व इतर अनेक ठिकाणी याप्रमाणे चतुर्भुज मूर्ति आढळून येतात यावरून असा क्रमप्राप्त निष्कर्ष निघतो की, दैत्यांच्या विनाशाचे पवित्र कार्य करणाऱ्या या देवतेविषयी पाहणाऱ्यांनीच भक्ताना जवर व दरारा वाटावा ह्या हेतूने तिच्या स्वरूपात पुढील काळात सुधारणा केली गेली. ह्या सुधारणेचे दृश्यफल देवीला आठ हात होण्यात व तिच्या चरणयुगलाखाली असलेला महिष मस्तक तोडून त्यातून दैत्यस्वरूप बाहेर येत आहे, अशा स्वरूपात झालेले दिसून येते. काही ठिकाणी ह्या देवीला दहा हात दाखवितात. वणी येथील अठरा हातांचे स्वरूपही महिषदैत्याच्या वधासाठीच

अनंतरले अशी कथा प्रचलित आहे. कालमानाप्रमाणे मूर्तीमध्येही कारणपरत्वे फसा फरक होतो, याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

रावणाने कैलास पर्वत आपल्या धीस भुजानी एकदा गदगदा हलविला होता, अशी एक आख्यायिका आहे. त्याचे साक्षात् भिन्न येथे दोनचार ठिकाणी केलेले आढळते. गर्भाग्रहाच्या पायथ्यावरील हे शिल्प अनिश्चय मध्य नि म्हणूनच नेत्रदीपक आहे. पर्वताच्या ऋलण्यामुळे मयभीत झालेली व शिवाला मिळगलेली पार्वती शिल्पकाराने इतकी उत्कृष्ट चितारली आहे व तिच्या चेहऱ्यावरील भाव इतके कमालीचे वास्तव बघविले आहेत की, शिवाला मिळगलेली पार्वती, ही पार्वती नसून त्या शिल्पकाराची अभिजात प्रतिभाच पार्वती बनून त्या पार्वतीत उतरली आहे की काय असा कोणत्याही चोमंदळ नि रसिक प्रेक्षकाला भ्रम पडायचा ! मरेच, माणसाच्या हाताची जादू काही औरच असते. गुहा श्रमाक वीसमध्येही असाच देखावा पाहावयास सापडतो.

राष्ट्रकूट घराण्यातील राजा दंतिदुर्ग याला दोन राण्या होत्या. एकीचे नाव घृष्णावती व दुसरीचे नाव माणकावती. बेरूळ लेण्याजवळील घृष्णेश्वराचे मंदिर बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी असल्याने ते प्रसिद्धच आहे. घृष्णावती ही शिवभक्त असल्याने तिच्यासाठी म्हणून शंकर त्या स्थानी राहिले, अशी मुरस कथा प्रचलित आहे. हे स्थानही अतिशय प्रेक्षणीय असून ते पाहण्यासाठी यात्रिकांची नुसती रीव लागून राहिलेली असते. मंदिराचा जीर्णोद्धार राणी अहिल्यानार्हने केला असून फळसाचे शिल्प अतिशय सुंदर आहे.

बेरूळ येथील लेण्याचे मुख्यतः तीन भाग पडतात. पहिला बौद्धपंथीय अनुयायांचा, ज्यामध्ये बुद्धाच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आहेत. दुसरा हिंदुधर्मीय शिवोपासकांचा, ज्यामध्ये शंकराच्या शालुंका स्थापन केलेल्या आहेत व तिसरा जैनधर्मीयांचा. आपल्या विषयाच्या दृष्टीने दुसऱ्या गुहेतील शिल्पांचाच प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे. कारण त्यामध्येच आदिशक्तीचा आधिष्ठाक पहावयास सापडतो.

येथील लेण्याची प्रचलित मराठी नावे उद्बोधक आहे. ती येणेप्रमाणे—

महाखाडा, घेडवाडा, दुसरा महारवाडा, त्रिभुक्ता अथवा मुतार शोपडी, दोन ताल अथवा दुल्या घर, तीन ताल म्हणजे पाताळ, मृत्यु व स्वर्गलोक, राणाची खाई, दशावतार, कैलास, रामेश्वर, नीळकंठ, तेळका घाणा, कुंभारवाडा, जानोवा, दुमाळलेणे, जादिनाथ, आदिनाथसभाग्रह, पारसनाथ, जगरनाथसभा, इद्रसभा इत्यादि इत्यादि.

यातील २ ही लेणी पूर्वी मातीने बुजवून टाकलेली होती ती आता उकरून साफसुफ करून पुन्हा पूर्वार्थ करून ठेवलेली आहेत अफगाणिस्ताना मध्ये काही लेणी यावनी संस्कृतीने बुजवून टाकल्याचे संशोधकाना आढळले आहे तसेच ह्या ठिकाणीही घटले असण्याचा समज आहे लेणी तार शाल्यावर अनेक मूर्तींवर चुन्याचा गिलावा करून त्या रंगविल्या होत्या, हे मूर्तीच्या काही पडीक गिलायावरून स्पष्टपणे दिसते हे रंग देण्याचे काम विजयनगरच्या यादववंशीय राजानी केले असे मानल जाते येथील शिवालयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मंदिरातील गाभारे व शिवलिंगे इतर भागाच्या सपाटीपेठेवरच आहेत खोल जागी ती नाहीत बुद्धाच्या मूर्ति व इतर लेण्यातील लक्ष्मी, शेषशायी भगवान आदि मूर्तींमध्ये काही अशी साम्य आहे हिंदूच्या मूर्तीचे अनुकरण करून बौद्धानी त्याचा राज आपल्या इष्टदेवताच्या मूर्तीवर चढविलेला आहे, ही गोष्ट त्याच्या मूर्ति पाहताच आपल्याला प्रकर्षाने जाणवते आपण काही उदाहरणेच पाहू. कमलेंद्रम लक्ष्मी ही रुरी म्हणजे हिंदूची मूर्ति पण बौद्धानी ही कल्पना घेऊन कमळावर बुद्धदेवाला बसविले आहे. तसेच सर्प शंकराच्या मानेभोवती येविलेला अथवा नाग विष्णूची मन्त्रकश्या, परंतु या सर्पाला एके ठिकाणी बुद्धाच्या मूर्तीवर पणा धरावयास लावलेले आढळते

एका गणिती तज्ज्ञाने वेरुळची लेणी पाहून असा हिशेब ठरविला आहे की, ही लेणी कोरण्यास अष्टेचाळीस लक्ष भाणसाना एकवीस वर्षे लागली असावीत यावरून याचकानी या कामी खर्ची पडलेल्या भमाची आणि द्रव्याची फक्त कल्पनाच करावी हे बरे !

ही लेणी केव्हा कोरली गेली असावीत, यासंबंधी अनेक विद्वानांनी संशोधन करून, तसेच ताम्रपट, शिलालेख याचा अभ्यास करून असे अनुमान काढले आहे की, बौद्धलेणी ख्रिस्ताब्द शतकाच्या सुमारास किंवा त्यानंतरच्या त्या धर्माच्या चलतीच्या काळी खोदलेली असावीत. कारण महारी महाळसा महात्म्यात, जेजुरीच्या खडोराने मणिमल्ल दैत्याचा नाश करून सात कोटी लोकांवर आपले उर्चस्व प्रस्थापित केले आहे, असे म्हटले आहे हा मणिमल्ल म्हणजे महाराष्ट्रातील कौणीतरी बौद्धधर्मीय राजा असावा आणि त्याचाच पाडाव हिंदूधर्मीय खडेरायाने केला. हा खडेराय सन ६२० च्या सुमारास होऊन गेला असे इतिहास सांगतो इंडियन ऐन्टिक्वेरी व रॉयल एशियाटिक सोसायटी यांच्या अकानून या गोष्टीचा उराच ऊहापोह पूर्वीच झालेला आहे. बौद्धलेणी सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीची असावीत हाच त्याचा निष्कर्ष आहे.

ताम्रपटांच्या आधारे संशोधन करून डॉ. भी. रा. गो. भांडारकर ह्यांनी कैलास व इतर शिवलेण्यासंबंधी संशोधलेली माहिती खालीलप्रमाणे आहे,

धर्मात्मनस्तस्य नृपस्य जज्ञे सुतः सुधर्मा खलु कृष्णराजः ।

एलापुराचलगाताद्सुतसंनिवेशयद्वीक्षाविस्मितविमानचरामरेन्द्राः॥ इत्यादि

भावाय असा की, 'राष्ट्रकूट घराण्यातील गोविंदराजाचा नातू व कर्कराजाचा मुलगा कृष्णराज ह्याने एलापूर पर्वतावर अद्भुत लेणे बांधविले. ते इतके अद्भुत आहे की, विमानातून जात असताना ते पाहून देव विस्मय पावतात आणि ते शिवालय स्वयंभू आहे की कृत्रिम आहे यावर चर्चा करतात. आणखी हे शिवालय असे आहे की, ज्याने ते बांधले, तो शिल्पकारच ते पाहून आश्चर्याने स्तिमित होतो आणि आता मात्र पुन्हा आपल्याला असे बांधता येणे अशक्य आहे याची जाणीव होताच स्वतःच स्वतःला विचारतो, 'अहो, मी हे देवालय बांधले तरी कसे ?'

हा उतारा गुजराप शाखेतील कर्कराजाने सिद्धाग्नी गावी भानुभट्ट ब्राह्मणाला गाय इनाम दिल्याबद्दलचा आहे. फक्त ह्या उतान्यात शकाचा उल्लेख केलेला नाही. दुसऱ्या एका ताम्रपटात याच घराण्यातील अकालवर्ष राजाने एका ब्राह्मणाला सनद दिली, त्यामध्ये कृष्णराजाच्या नावाचा आणि शिवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे. हा ताम्रपट शके ८६२ चा आहे व कृष्णराज (तिसरा) याच्या वेळचा आहे. पहिला व तिसरा कृष्णराज यामध्ये ९ राजे होऊन गेले. म्हणजे सुमारे दोनशे वर्षांचा काळखंड छोटलेला आहे. तेव्हा या सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार केला म्हणजे कैलासलेणी सन ७०० च्या सुमाराची असावीत असे अनुमान निघते.

येथील लेणी पाहिल्यावर त्यांची म्यता पाहून आपले मन आश्चर्यचकित होते. वौद्र्याच्या गुहांची लांबी-रूंदी व शिवालयाची लांबी-रूंदी भरपूर आहे. येथील दुसरा महारवाडा सुमारे १३० फूट खोल आहे. तसेच सुतारझोपडी १३० फूट, तीन ताल १४२ फूट, दशावतार १०० फूट, दुमाळलेणे १८५ X १५० फूट याप्रमाणे चढत्या क्रमाने लेण्यांची म्यता अनुभवता येते. गडक पोखरून शिल्पासह इतकी पोकळी निर्माण करणे हेच कारागिरीचे कसब आपण पाहावयाचे असते.

येथील सर्वच लेणी पाहण्यासारखी आहेत, हे जरी खरे असले तरी शिल्पाच्या दृष्टीने, सुतारझोपडी, दशावतार, कैलास, दुमाळलेणे, इंद्रसभा, आदिनाथसभा इत्यादि लेणी प्रागुल्याने उल्लेखनीय आहेत.

आता क्रमाक्रमाने आदिशक्तीचा आगिष्कार कोठे व कशाप्रकारे झालेला आहे ते जाणणांस पहाययाचे आहे. रावणाची राई या लेण्यामध्ये महिषासुर-मर्दिनी व्याघ्राकूट अमून तिच्या हातात निशूळ आहे व तिच्या वाहनाने म्हणजे वाराने महिषासुरावर हडप घातलेली आहे असा देखावा आहे दुसऱ्या एका देवळीत शंकर पार्वती बसलेली व श्रीगणेश त्यांच्या मार्गील राघव उभा आहे. नदी त्याच्या समोर उल्लेखी अमून शिवगण त्याचे शेषूट ओढून त्याची चेष्टा करीत आहेत एके ठिकाणी रावण कैलासपर्वत आपल्या हातांनी हलवून उचलण्याचा प्रयत्न करीत अमून या कामी त्याला सर्व शक्ति पणाला लावानी लागली आहे हे त्याच्या मुद्रावरून स्पष्ट दिसत आहे.

शिवमाहिम्न या स्तोत्रामध्ये या प्रसंगाचे वर्णन पहा,

अमुष्य त्वत्सेना समधिगतसार भुजवनम् ।

पलात्कैलासेऽपि त्वदधिवसतो विक्रमयत् ॥

अलभ्या पातालेऽप्यलसचलितागुष्टशिरसि ।

प्रतिष्ठा त्वय्यासीद्भुजमुपचितो मुह्यति खल ॥ १२ ॥

याचा भावार्थ असा की, दशधीर रावणाने आपल्या घीस भुजांच्या बलाने कैलासपर्वत शंकरासह हलविण्याचा प्रयत्न केला असताना, सडज आढळत देत देत पर्वत हलण्याचा भास झाल्याशेवर शंकरांनी आपल्या अगुष्टाने रावणाला पाताळात दानून टाकले, आणि त्यामुळेच त्याला स्थिर जागा भूलोकी मिळाली नाही आसुरी रुपतीने युक्त असा रावण, जेव्हा आपल्या उपकार फर्त्यावरच अधिकार गाजवू लागला, तेव्हा त्याला यापेक्षा कोणती गति प्राप्त होणार ?

या शिल्पाची धीक शिल्पारोवर तुलना करण्यासारखी आहे प्युनिटरही धीक लोकांची महान देवता आहे त्रिआरिस हा तिचा माठा मत्त होता रावणाप्रमाणे त्याला अनेक तोंडे व हात होते. रावणाप्रमाणेच त्रिआरिसही तेथील इतर देवाना नाही भगवन् करून सोडत असे त्याच्या नाटाला कटाळून ते देव इजिप्तदेशात पळून गेले शेवटी एटना पर्वताग्याला टकळून देऊन त्रिआरिसचे पारिपत्य करण्यात आले, अशी धीक लोकांची पुराणांतरी एक कथा आहे

पुढे एका देवळीत शंकर गंगा व गौरी यासह बसले आहेत, तर एके ठिकाणी गजलक्ष्मीची मूर्ति आहे

दशावतार हे लेणे दुमजली अमून विष्णूचे दशावतार ह्या ठिकाणी चित्रित केलेले आहेत वरील माझ्यावरील दाखनात पार्वतीच्या अनेक मूर्ति आहेत एके

टिकाणी शिव-पार्वतीच्या मूर्तीसमोर पांचमूर्ती त्यांना नमस्कार करीत आहेत असे दाखविले असून, त्या पाच मूर्ती पाच पाडवांच्याच होत असे मानले जाते. विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जेव्हा जेव्हा शंकर व पार्वती एकेठावी दाखविलेले, तेव्हा शंकरांना दोनच हात असतात रामेश्वर लेण्यामध्ये दक्षयज्ञाच्या मन्पात पार्वतीचे येण, पार्वतीचा अनादर, दक्षाचा हिरच्छेद आणि वीरभद्राने त्याला भेंदण्याचे मुख लागणे, इत्यादि प्रसंगाचे देखावे आहेत एका देवळात जगदम्बेने महिषासुराचा वध केव्हाचे चित्र आहे येथील एका देवळात रावण मृगयासारखा पैलास पर्वत हलवीत असल्यामुळे त्याचे हे कृत्य विती गाढवपणाचे आहे हे दर्शविण्यासाठी त्याच्या दहा तोंडांपैकी एक तोंड गाढवाचे दाखविले आहे दुसऱ्या एका देवळात शंकर-पार्वती सारीपाट गेळत आहेत व शिवगण आचूषाळ्या असलेले दाखविले आहेत हा गेळ चानू असता गेळारून दोघाचे भाडण होऊन, शंकर रानात निघून येण्यावर मग पार्वती भित्तिर्णीच्या वेपात जाऊन त्यांना भेटते व परत आणत, या पुराणातील कथेचे, हे चित्र पाहतांना आपल्याला स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाही मूळ चित्रात टांग देण्याबाबत ह्या दोघाच्यात काहीतरी पेचप्रसंग निर्माण झाला असून पार्वती एक हात पुढे करून 'गेळू देणार नाही' असा आविर्भाव करीत असल्याचे दाखविले आहे शिल्प आभ्युत्थित वास्तव व्हावे यासाठी शिल्पकाराने त्यात तनमनघन अर्पिले आहे हे कोणाच्याही तेव्हाच लक्षात येते

या लेण्याच्या पुढे आदिनाथ, आदिनाथसभा, पारसनाथ, जगरनाथसभा, व इद्रसभा या नावाची पाच लेणी आहेत परसनाथ गुहेमध्ये बुद्धाच्या मूर्तीजवळ भेंदथा, उदिर, सर्प, पिचू दाखविले आहेत उपद्रवी अथवा निरुपद्रवी प्राणी त्याला इजा करू शकत नाहीत, हे दागनिण्याचाच शिल्पकाराचा प्रयत्न जसाचा या ठिकाणी एका पडवीत इद्र व इद्राणी याच्या मूर्ती जनुकमे हत्ती व वाघावर बसलेल्या आहेत त्याच्या मस्तकावर वृषछाया असून यावर पत्नी बसलेला दागविला आहे जगरनाथसभा गुहेमध्ये भवानीची म्हणजे भाग्यश्री भवानीची मूर्ति दोन ठिकाणी आहे एके ठिकाणी तिच्या हातात आरसा व फुले आहेत तर दुसऱ्या ठिकाणी तिच्या बाजूस बाघ आहे इद्रसभा लेणे ६१' X ४८' फूट असून एका पडवीत इद्राची मूर्ती आहे म्हणूनच त्याला इद्रसभालेणे हे नाव मिळाले आहे नागाररुन घातले तसा सभेचा देखावा ह्या ठिकाणी मुळीच नाही सर्प लेण्यातील खागवरील शिल्पापेक्षा येथील खागवरील शिल्प अतिगम्य प्रेक्षणीय आहे बैलास लेण्यातील शिल्पाच्या खालोखाल येथील शिल्पाचा प्रम लागतो, इतके ते मंदर आहे बैलास लेण्याशी याचे जरेचंटे साम्य आहे या लेण्यासमोर बैलासासारखेच एक चिमुकले लेणे ग्वादण्याचा प्रयत्न बल्ल्या आढळतो परंतु या लेण्याला पायऱ्या नाहीत हे लेणे इतके चिमुकले आहे की, ह्याच्यापेक्षा मूळ बैलास लेणे बाराशे पटीने मोठे आहे

इतर लेण्याचा थोडक्यात परामर्ष घेतऱ्यावर जाता बैलास लेण्याकडे आपण आपला मार्चा बदलू वेळूळ येथील लेण्याची अखिल विश्र्वान जी ख्याति पसरलेली आहे, ती केवळ या बैलास लेण्यामुळेच होय या लेण्यानिमय इतर लेणी डोंगराच्या पोटात मोकलेली आहेत तर बैलास लेणे डोंगराच्या पोटातून ग्वातून तयार केले आहे या लेण्याचा दगड पक्का काळा कुळकुळीत असल्यामुळे शिल्पाला आपोआपच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे या लेण्याचे इथभूत वर्णन करणे सर्वथा अशक्यच तरी देखील माझ्या कुवतीप्रमाणे खालील सजित वर्णन मी करित आहे

दक्षिण भारतामधील पट्टाकळ यथील विरुपाक्ष मंदिराच्या बाघणीचा छटा येथील बैलास लेण्यावर पडलेली आढळून येते राष्ट्रकूट घशाने ३०० X १७५ X १०० फुटाचा खण्व खोदून त्यामध्ये हे लेणे उभारले आहे यामध्ये मुख्य मंदिर, नदीगृह, प्रवेशद्वार आणि बाजूला मूर्तीचे सोपे या सर्वांचा समावेश हातो

मुख्य बैलासमंदिर १६५ फूट लांब, १०९ फूट रुंद आणि १०० फूट उंच आहे भोवतालच्या खुल्या जागेमुळे तर त्याच्या प्रिशांलतेत भरच पडलेली आहे हा मोकळी जागा २५० फूट लांब आणि १५० फूट रुंद आहे मध्यभागी

असलेल्या देवाल्याभोवती त्याच्याच आकाराची आणखी पाच देवालये आहेत. समोर नंदीची घुमटी २० × २० × ५० फुटाची असून प्रवेशमार्गी नगर-खान्याची जागा आहे. देवाल्याची रेखांशित द्वारे, पिटक्या, जिने हे सर्व प्रमाणपद्ध आहेत. आतील अंगास पिनाल दालने कोरलेली असून त्यातील जमीन गुळगुळीत बनविलेली आहे. दालनात जमी भलेमोठे साव असून त्यावर सुंदर नक्षीकाम आहे. मोठ्या जागेच्या पलीकडे सडकांत तीन बाजूस भल्या-मोठ्या ओऱ्या रोडलेल्या आहेत. पुराणातील निरनिराळ्या कथा घेऊन त्याचे काही देवगणे व मूर्ति येथे चित्रित केलेल्या आहेत. ओऱ्याची तीन बाजूंची लांबी ४२० फूट आहे, रुंदी १२ फूट आहे व उंची सुमारे २० फूट आहे. असे हे भव्य नि तितकेच प्रेक्षणीय ग्योदकाम आहे.

प्रवेशद्वारानून आत गेल्यावर आपल्याला प्रथमतः दिसते ती गजलक्ष्मीची मूर्ति. ही मूर्ति कमलासनाने अधिष्ठित असून बाजूला उभे जसलेले हत्ती सोंडेतून तिच्यावर पाण्याचा अभिषेक करीत आहेत, असा दर्शनास आहे. मूर्ति माडी बाहून वसलेली व नम्र अवस्थाने बौद्धनृतांशी तिचे साधर्म्य दाखविण्याचा प्रयत्न शिल्पकाराने केलेला आहे किंवा काय अशी आपल्याला दांका येते बहुधा तोच हेतु असावा. निश्चयननी असल्याने या प्रकारच्या देवता बॅबिलोनियन, इजिप्शियन, ग्रीक, रोमन संस्कृतींतही प्राचीन राहिली होत्या असा इतिहास दाखला देतो. पुढे महाद्वारी दोन प्रचंड मोठे हति आहेत. कैलासमंदिराचा गामारा ७० × ६२ × १७ फूट असून त्याला १६ खांबे आहेत. सभामंडपात शिरण्यासाठी पाच द्वारे आहेत. गामान्याच्या द्वारपाळ खिया आहेत. सभामंडपाच्या छताने लक्ष्मीनारायण रोडलेले आहेत.

उत्तम आणि बोलत्या चित्राचे साधारणतः एक वैशिष्ट्य असते की, पाहाणाराने ते कोणत्याही बाजूने पाहिले, तरी त्या शिल्पातील मूर्तींची नजर पाहाणाराकडे असते. छतावरील शिल्पात हे वैशिष्ट्य आढळून येते. बाजूलाच असलेल्या ओऱ्यातील शिल्पांमध्ये महाभारत व रामायण यातील प्रसंग चित्रित केलेले आहेत. कैलास हे देऊळ २५ फूट उंच पायावर आधारित असून हत्ती, वाघ, शरभ यांच्या पाठीवर कोरलेले आहे. म्हणजे त्याची मुळे फक्त बाहेर दिसतात आणि इतर भाग मदिराखाली गेलेला आहे. ओळीने ही जनावरे व त्याची मुळे पाहिली, की अतिशयच आनंद होतो. मंदिर वळसाची सुमारे ९६ फूट उंची आहे

मोलानाथ शंकराना प्रसन्न करून घेण्यासाठी एका ठिकाणी रावणाने

आपली ९ शिरकमळे उत्तरून शिवलिंगामोवती त्याची प्रभावळ राचिली आहे, तेव्हा पुढच्या चित्रात पार्वती शिवाला निचारते, 'प्रसन्न होणार काय नाथ ? काय देणार आहात ?' त्याच्या पुढील चित्रात शंकर सांगतात की, 'रावण आत्मलिंग मागत आहे आणि मी ते त्याला देणार आहे.' हे वचन ऐकून पार्वती भ्लानवदन उभी आहे. एका ठिकाणी शंकरानी आपला त्रिशूल रक्तबिंदू दैत्याच्या पोटात सोचला असून त्याच्या शरीरातून गळणाऱ्या रक्तबिंदूपासून अधिक दैत्याची उत्पत्ति होऊ नये म्हणून गळणारे ते बिंदू कपालामध्ये धरलेले आहेत आणि इतकेही करून त्यातील काही खाली वाहिल्यास कालिकादेवी ते वरच्यावर चानून टाकीत आहे.

शंकरानी रावणाची तपश्चर्या पाहून आपली पत्नी पार्वती त्याला दान केली पुढे मिष्टाने तिला सोडविले. ती कैलासाला गेली आणि शिवप्राप्तीसाठी तिने लिंगार्चन सुरू केलं. तरी शंकर तिचा स्वीकार करीनात, ते तिच्याकडे पाठ फिरवून ठेवले. कारण रावणासारख्या परपुरुषाचा स्पर्श तिच्या देहाला होऊन ती विटाळली गेली आहे, हे शिवाना ठाऊक होते पार्वती शिवाजवळ जाण्याचा प्रयत्न करीत असता शंकर कैलासावरून खाली उडी टाकण्याच्या वेळात जाहेत व त्या कामी पार्वती त्यांना प्रतिबंध करीत आहे, तर खालील वानस नदी ते दृश्य जणू एखादे प्रणयदृश्यच आहे, या दृष्टीने त्या दोघाकडे मिस्कील नजरेने पाहतात आहे, या व अशा अनेक प्रसंगाची चित्रणे तेथे आहेत. पुढे एका देवळीत शरीर व मन शुद्ध होण्यासाठी पार्वती वेदपठण ऐकत असून नंतर वेदश्रुतिमुळे ती पवित्र व शुद्ध झाली आहे, या भावनेने शंकरानी तिचा स्वीकार करून तिला आपल्या वाहुपाशात घेऊन कुरवाळीत आहेत, असे दृश्य आहे. पूर्वेकडील एका देवळीत शिव पार्वतीच्या हातार टाळी देत आहेत आणि खाली उभे राहून ब्रह्मदेव ते दृश्य पाहतात आहेत जसा देखावा आहे. त्याचा गर्भितार्थ असा की, इत पर कोणीही कितीही घोर तपश्चर्या केली तरी तुला मी त्याला दान करणार नाही असे शंकर पार्वतीला वचन देत आहेत, नि या त्याच्या कराराला जणू ब्रह्मदेव साक्षीच आहेत. पुढील देवळीत शिवशंकर रथारूढ असून ब्रह्मदेव त्याचे सारथ्य करीत आहेत व ही जोडी त्रिपुरवधास्तत्र निघाली आहे, जसा देखावा आहे. शिवाच्या हातात त्रिशूल व डमरू आहे. त्याच्यावरोबर त्यांची अर्धांगी पार्वती ही सुद्धा असून श्रीशंकरने आपला डावा हात तिच्या सांध्यावर ठेवला आहे, असे दृश्य आहे. रावणाने सर्व देव वदीवासात टांगले हे दालविण्यासाठी काही चित्रात ब्रह्मदेव गृध्रलाभद, शिवाची दुर्दशा उडालेली व निष्ठुर वारावासाचे दु ख भोगीत आहेत, इत्यादि अनेक देखावे चित्रित केले आहेत शिवाचे अष्टभैरव अष्टतार अनेक चित्रात आहेत व त्याची नावे कालभैरव, क्रोधभैरव,

चडभैरव, प्रचडभैरव, रुरुभैरव, उन्मत्तभैरव, असहारभैरव व सहारभैरव अशी आहेत दक्षिणेकडील देवळीत अर्धनारीनटेश्वर मूर्ति, दद्यावतारापैकी हिरण्यकश्यपू-अवतार, शेषशायी भगवान, कृष्णावतार, वामनावतार, कालियामर्दन, इद्रजित-वच, अन्नपूर्णेची मूर्ति इत्यादींचे चित्रण जादळते पुढे एके ठिकाणी सप्त-मातृका असून त्यांच्यापैकी प्रत्येकीजवळ एकएक मूल आहे त्याच्या शिरोभागी गणपति आहे. मूर्तीमाली प्रत्येकीचे वाहनही सोदलेले आहे.

बैलास लेण्यात शिरण्याचा जो मार्ग आहे तेथे पूर्वी टोलेजग महाद्वार होते त्याच्यापुढे एक मुसलमानी बावणीची इमारत आहे. ती चौकोनी असून तिला डोम आहे या इमारतीच्या दक्षिणेस एक चबुतरा आहे. याचा इतिहास काही लोक असा देतात की, औरंगजेब बादशहाने या लेण्याची नासधूस केली, अनेक मूर्ति छिन्नभिच्छिन्न केल्या. त्यामुळे त्याच्यावर ईश्वरी प्रकोपाचे छत्र ओढ-उले. त्यामुळेच त्याची प्रिय पत्नी मृत्युमुग्धी पडली. तेव्हा दारराचा राग शात व्हावा यासाठी त्याने डोमाची पोलो राखली. पुढे काही दिवसांनी लगेच त्याचा मुलगा बारला त्या नेळी त्याने चबुतरा बनविला आणि त्यानंतर लगेच त्याचा आवडता घोडा दारत्यावर त्याने दरवाजा बनविला परंतु तरीही दिवशमो घात झाले नाहीत आणि त्याचा परिणाम म्हणूनच की राय काही दिवसांनी औरंगजेब स्वतःच पैगारवासी झाला

पृथ्वीच्या पाठीवर जे काही अनेक चमत्कार आणि आश्चर्ये आहेत त्यापैकी बैलासलेणे हे एक आहे. येथे दिसून येणारी विशाल व भव्य शिल्पे, आश्चर्यकारक कल्पकता, मिलक्षण हस्तलाघव हे सर्व पाहून हे शिल्प नविणाऱ्यांना शतश, नव्हे कोटी कोटी घन्यवाद दिले तरी ते अपुरेच पडतील ज्यांनी हे भव्य शिल्प रोदले त्यांच्या बुद्धिसामर्थ्याची व कार्यक्षमतेची कमाल दिसून येते. हे स्वरूपसुंदर लेणे पाहिल्यानंतर आपल्याही तोंडातून शब्द बाहेर पडतात, 'सरोसर, एकदाच जन्मा यावे नि एकदाच हे शिल्प पाहून परलोका जावे।' सच्चिदानंद परब्रह्माप्रमाणे—

हा कलेचा हळूवार शिल्पाचा राजिना वाणीला अगोचर आहे, अवर्णनीय आहे हा शब्दाचा विषय नमून प्रत्यक्षाचा आहे. ब्रह्ममुक्ताची गोडी वर्णन करताना नेहमी उदाहरण दिले जाते की, सुक्या माणसाने, किंनुना बोलक्या माणसाने सागर रसावी, पण त्याला तिची गोडी मात्र वर्णन करून सांगता येऊ नये. अशी अवस्था येथील शिल्प पाहणाऱ्या यात्रिकांची होते, "गीत गाया पत्थरीने" या शक्तीप्रमाणे येथील दगडाची भाषा व सुंदरता समजावयाला सजयाप्रमाणे दिव्य दर्पीच पाहिजे, अथवा कलाकारांचेच अतःकरण तेथे घेऊन

जावयास पाहिजे. तास-दोन तासांत बगीच्यामध्ये फिरण्याइतके ते सहजसोपे खात्रीने नव्हे.

कॅप्टन सिली, चार्लस मेलिट, कर्नल फिट्झ क्लॅरेन्स, कर्नल काल इत्यादि मर्मज्ञ परदेशीय संशोधकांनी या लोण्यासंबंधी घन्योद्गार काढून पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. शेवटी नेपाळातील एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे—

यावच्चंद्रदिवाकराबुदयतो यावन्महीमंडलम् ।

यावत्पर्वतनन्दिनी पशुपतेरुत्संगमार्दिगति ॥

यावज्जन्हुकलिन्दयोरपि सुते तावद्वरीवर्ततां ।

.....एषा यशोवहारी ॥

अशी स्थिति जोपर्यंत राहील तोपर्यंत या अप्रतिम शिल्पाच्या किर्तीचा चौघडा दशदिशांत दुमदुमत राहील, यात अजिबात संदेह नाही.

या कैलास-लेण्यासंबंधी आणखी एक लोककथा पाहण्यात आली व ती उद्बोधक वाटल्यावरून तिचा निर्देश करित आहे.

सोमवंशामध्ये पूर्वी येव्हा नावाचा राजा झाला. त्याच्या पत्नीचे नाव होते माणकावती. या राज्यामध्ये असा दोष होता की, रात्री पलंगावर झोपला म्हणजे सारे शरीर वृमी-कीटकांनी भरून जाई, पण पहाट झाली म्हणजे पूर्ववत होई. एके दिवशी राजा शिकारीला फिरत असता, तहानेने व्याकूळ झाला, कोठे पाणी दिसेना. शेवटी जमिनीवर उठलेल्या गाईच्या खुरांत थोडेसे पाणी दिसताच, कसेयसे थोडे पाणी हात-पाय-तोंड धुण्यास लावले, पण तेवढ्यात ते संपल्याने पिण्यास मिळाले नाही. पण तेवढ्या पाण्याने काय भ्रमत्कार केला, त्या रात्री वृमी-कीटक हात-पाय-तोंड यांवर आले नाहीत, इतर भागांवर आले. माणकावतीच्या तीक्ष्ण नजरेतून हा फरक सुटला नाही. शिकारीच्या स्यळाची सूक्ष्म माहिती घेत घेत गाईच्या खुरांतील पाण्याचे स्यळ तिने निश्चित केले.

राजा व राणी त्या विविक्षित स्थळा पोहोचल्यावर, त्या पावलाच्या क्षेत्रांत विपुल पाणी मिळण्याचा संभव असल्याने, जागा खोदावयास सुरुवात झाली. आठव्या दिवशी कातळ फुटताच पाण्याचा प्रचंड झोत वर फेकला गेला व राजा-राणीला सचैल स्नान झाले. त्या पाण्याचा परिणाम असा झाला की, त्या रात्री राजाच्या अंगावर वृमी-कीटक आले नाहीत. राणीला मनोमन खात्री झाली की, ही सर्व महादेव शंकराचीच कृपा होय. यामुळे ती आपल्या पतीला म्हणाली, 'महादेवांनी आपल्याला व्याधीतून मुक्त केले आहे, तेव्हा

त्यांचे दर्शन प्रजेला घडावे म्हणून पाणी लागलेल्या ठिकाणी एक शिवालय बांधले जावे. त्या कळसाचे दर्शन झाले म्हणजेच मी अन्नपाणी ग्रहण करीन, तोपावेतो व्रतस्थ राहीन. '

अनेक कुदाल कारागिरांना बोलावून, अनेक माणसांना कामावर लावून, जातीने स्वतः देखरेख करून शक्य तेवढ्या खर्चावर मंदिर बांधण्याचा राजाने आढोकाढ प्रयत्न चालविला. माणकावतीची निष्ठा पाहून शंकरांनीच सहाय्यास जाण्याचे ठरवून एका दक्षिणेकडील शिलावटाच्या वेपात राजाची भेट घेतली आणि सात दिवसात कळस बांधून पूर्ण करण्याचे आश्वासन दिले. सुमारे ५० सहकारी त्याजबरोबर होतेच. राजाला त्या शिलावटाच्या (कोकू त्याचे नाव) कार्यावद्दल संशय होता, तरी त्याने मान्यता दिली. त्या शिलावटाने राजाला अट एवढीच घातली की, जवळच डोंगरावर तो हे मंदिर तयार करील, पण सात दिवस त्या बाजूला कोणीही भिरकता कामा नये. त्यांना पुरेसा शिधा मान पाठवून द्यावा. राजाने त्याची अट मान्य केली, कारण कारागीर माणसे स्वभावाने काही वेळा निश्चितपणे बागतात याची त्याला जाणीव होती.

कोकूची युक्ति अगदी साधी होती. जवळ एका टेकडीचा पूर्वाभिमुख कडा त्याने निश्चित केला आणि वरपावून कळस खोदण्यास आपल्या पन्नास सहकार्यांसह सुरवात केली. याप्रमाणे आठ दिवसांत कळस तयार झाला आणि इतर मंदिरशिल्पाची रूपरेषा खोदून तयार करून दिली. मुदतीच्या आत मंदिर कळस तयार झाल्याचे पाहून राजाला परम कौतुक वाटले. राजाला तो म्हणाला, 'महाराज, आपल्याला मंदिर आवडले ना? आम्ही खोदून मुख्य भाग तयार केलेला आहे, इतर काम सवडीनुसार करून घ्या आणि लिंग स्थापना करा. '

मंदिर तयार झाल्याचे वर्तमान राणी व इतर नगरवासियांना समजताच सर्वांची तिकडे रीघ लागली. पण शिल्पकार त्यापूर्वीच तेथून निघून गेलेला होता. राणीने सर्वत्र शोध घेतला पण व्यर्थ. शेवटी एका अनुचराने राणीला सांगितले, 'थोड्या वेळापूर्वी कोकू मला टेकडीच्या खाली भेटला होता. तो म्हणाला मंदिराचे काम झाले. आता शिवरात्रीच्या आधी कादिविंशेस्यराच्या ठिकाणी मला पोहोचलेच पाहिजे, माझी माणसे पुढे गेली आहेत. असे म्हणून उत्तर दिशेकडे शपाक्षप पावले टाकून तो निघून गेला.' राणीच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. तिची दृढ भावना झाली की, तिच्या व्रताची पूर्तता करण्यासाठी साक्षात् शंकर महादेव कोकूच्या रूपाने येथे आले आणि मंदिराचे काम पुरे करून दिले. येव्हा राजानेही मोठ्या आनंदाने सर्व श्रेय राणीला दिले आणि म्हणाला, 'माणकावती, ही सारी तुझी पुण्याई चिरस्वायी झाली. '

कोकूने बाधलेले मंदिर तेच कैलासलेणे होय, असे वेरूळचे रेणी दागविणारे मार्गदर्शकही सांगतात. येळू नामानरून पुढे येळूर=वेरूळ असे नाव रूढ झाले. ज्या ठिकाणी एडकानून पाणी बर आले तेथे घृष्णेश्वर मंदिर आहे. यातील दत्तकपेच्या भागाररून एवढे निश्चितपणे म्हणता येईल की, कुशल कारागिराने सात दिवसात मंदिर वळख आणि स्मूल्दर्शन घडविणे अशक्य नाही.

(सद्धर्म त्रैमासिक, जुलै १९६७ कर्नाटक हाऊस, मुम्बई २)

वेरूळ येथेच अनेक देवमूर्ती का ?

यासंगी अशी कथा प्रचलित आहे की, स्वर्गातील देवाना एकदा जसे वाढले की, भूतगाथर जाऊन भरपूर म्रीडा करावी, म्हणून ब्रह्मदेवाजवळ त्यांना अनुचा मागितली. ब्रह्मदेवाने त्यांना फक्त एक रात्र राहाण्याची परवानगी दिली आणि मुदतीत परत येण्यास सांगितले. पण देव म्रीडेमध्ये रममाण झाले व त्यांना वेळेचे भान राहिले नाही. सूर्योदय झाल्यानंतर देवांनी आज्ञेचा भंग केला म्हणून ते त्वरितच पाषाणरूप झाले आणि वेरूळ येथे स्थायिक झाले.

दुसरी एक लोककथा अशी की, शुभतुंग कुण्जरराज याने नेपाळच्या राजकन्ये बरोबर विवाह केल्यानर ती दक्षिणत पतीगृही राहाण्यास आली. एके दिवशी कैलासदर्शनाचा इष्ट तिने आपल्या पतिराजाजवळ घरला. राजाचा नाईलाज झाला आणि एका रात्रीमध्ये त्याने भव्य कैलासलेणे कैलास शिल्पासह तयार केले व राणीला दर्शन घडविले.

अजिंठा येथील एकूण २९ गुहा एक ते सातव्या शतकापर्यंत तयार झाल्या आणि या सर्व गुहात बौद्धधर्मीय शिल्प असल्याने वर्णन करणे निषयाग अनुसरून होणार नाही. गुहा क्रमांक १६ मध्ये छतावर जे रंगीत शिल्पसम केलेले आहे, त्यासाठी या गुहा जास्त प्रसिद्ध आहेत. यावनी सरूक्षतीकडून केले गेलेले निध्वसनाचे काय येथेही केले गेल्यामुळे अनेक मूर्तींचे निरनिराळ अवयव तोडले गेलेले आढळतात.

महाराष्ट्रामध्ये कल्याणजवळ जमरनाथ येथील शंकराचे मंदिर शिल्पाबद्दल अतिशय प्रसिद्ध आहे. हेमाडपंती बाधणीत हे मंदिर अकराव्या शतकातील असले. अनेक देवतांचे चित्रण मंदिराच्या शिखरावर असून त्रिमूर्ती, (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) यांच्या माथीवर आदिमाया पावती उसलेली आहे. याच्या वरील मागी श्रीमालीदेवीची मूर्ति आहे. देवीचा शरीरयष्टि वारीक असून तिच स्तन खाली लोंवणारे आहेत. तिने गळ्यात नररूडाची माळ घातलेली असून तिच्या गळ्या

भोवती व कमरेभोवती सर्प गुंडाळलेले आहेत. भिंतीवर एकूण साठ चित्रे असून त्यापैकी अनेक शिल्पे शिवपार्वतीस्वरूप आहेत. शिलाहार राजवटीतील हा बाध-कामाचा नमुना उत्कृष्ट म्हणून गणला जातो.

पुणे शहरापासून २६ मैलांवर मुलेश्वराच्या डोंगरांच्या रांगेत ७०० फूट उंचीवर यवतेश्वर नावाचे ठिकाण आहे. मंदिराची आकृति आयताकृति अथवा तारकासदृश्य आहे. मूळ शिल्पकाम १३ व्या शतकातील असावे, तर बाहेरील बाजूची सजावट १८ व्या शतकातील असावी. मूळ मंदिराच्या समोवार ओवऱ्या बांधलेल्या असून त्यांमध्ये देवताकृति वसविलेल्या आहेत. मुख्य सभागृहामोवती, उंच वट्टा असून त्यावर अनेक सुद्धप्रसंग, सिंह, हत्ती इ० वन्य पशूंच्या आकृत्या आणि रामायण-महामारतकालीन दृश्ये खोदलेली आहेत. दक्षिण दरवाज्या-जवळील रामायणकालीन प्रसंगात भरत-शत्रुघ्न यांच्या मूर्तींच्या बाजूला दोन चौथेदेवाले उंट दाखविले आहेत. भारतीय शिल्पामध्ये उंटकृति विशेष कोठे आढळत नाहीत, त्यामुळे या ठिकाणचे हे वैशिष्ट्य मनन करण्यासारखे आहे. म्हैसूर प्रांती सोमनाथच्या केशव मंदिरात, तसेच गुजरात प्रांती व राजस्थान-मधील १३-१४ व्या शतकातील काही कलाकृतींमध्ये उंटकृति आढळतात, अर्थात राजस्थानात वालुकामय प्रदेशात उंटचा उपयोग होत असेल, पण दक्षिण प्रांती उंटकृति असे सुचवितात की, अरब व्यापार्याबरोबर त्या येथे आल्या असल्यात.

उत्तर दरवाज्याच्या डाव्या बाजूस द्रौपदी-स्वयंवराचा महाभारतकालीन देखावा आहे. त्यामध्ये मध्यभागी सुवर्ण मत्स्य खाली जलपात्रात पाहून भेद करणारा अर्जुन, भग्न झालेले धनुष्य, वरमाला घेऊन उभी असलेली द्रौपदी आणि जवळच तिचा बंधू, धृष्टद्युम्न, ब्राह्मणवेशात दोन पांडवपुत्र दाखविले आहेत. तसेच श्रीकृष्ण, बळराम, सांव हे यादव वीर उभे असून, द्रौपदीच्या सख्या तिच्या मस्तकावर पवित्र मुंगंधी जलाचे सिंचन करीत आहेत. नर्तकीचे नृत्यही अशा मंगल प्रसंगी चालू आहे, असे सुंदर शिल्प या ठिकाणी पहावयास मिळते. पण इतर लेण्याप्रमाणे येथे इतर संस्कृति धर्मीयांनी काही मूर्ति विद्रूप केलेल्या आहेत.

(प्र. ल. सासवडकर, केसरी, दि. ११-२-१९६४)

तिसऱ्या-चवथ्या शतकामध्ये शैव लोकांनी तयार केलेल्या मुंबईजवळील घारापुरी येथील लेणी प्रसिद्ध आहेत. परंतु पोर्तुगीज लोकांनी त्यांची अतिशय मोडतोड केली आणि अश्वशाला म्हणूनही तिचा उपयोग केला. त्या ठिकाणी शिवपार्वती विवाहाचे शिल्प अतिशय प्रेक्षणीय आहे. वेरूळ लेण्यातील शिल्पा-प्रमाणे साधारणतः ते कोरेलेले आहे. शंकराचा डावा हात व उजवा पाय मोडलेला

आहे. दोन्ही मूर्ति अदाजे ८ ते ९ फूट उंचीच्या आहेत. पार्वतीची आकृति शिवापेक्षा लहान आहे शस्त्राच्या गळ्यात जानवे आहे. त्याच्या मस्तकावर जटाभार असून उजव्या हातावर उपरणे आहे. नमरेला पट्टा व त्याची गाठ उजव्या बाजूस मारलेली आहे. पार्वतीच्या कानात मोठीमोठी वर्णकुंडले आहेत. मस्तकावरील वेशकलाप गाठ मारून घट्ट बांधला असला तरी त्यातून सुटून काही वटा भुरभुर उडत आहेत. गळ्यात गोंडेदार हार असून उरोभाग अलंकारानी झारलेला तर कमरेखालील भाग दोल्याने झाकलेला आहे. नवरी मुलगी विवाहप्रसंगी ज्याप्रमाणे लाजत लाजत वरापुढे बोटल्यावर उभी राहते, त्याच रुज्जायुक्त मुद्रा पार्वतीची दाखविली आहे. पार्वतीच्या पाठीमागे तिचा पिता हिमालय, आपली मिशाल छाती पुढे काढून उभा राहिला आहे. त्याने उजव्या हातात पुष्पमाला धरली असून डावा हात पार्वतीला धीर देण्यासाठी तिच्या खांद्यावर ठेवलेला आहे. शिवाच्या बाजूला ब्रह्मदेव पारोहित्य करण्यासाठी उभे आहेत. त्याच्यामागे महाविष्णु उभे असून त्याच्या डोक्यावर मुकुट आहे, त्याच्या एका हातात सुदर्शनचक्र दिसते, तर इतर हात तुटलेले असल्यामुळे त्या हातातील आयुधे कळून येत नाहीत. त्याच्या बाजूला पार्वतीची माता भैरवती उभी आहे.

पार्वतीच्या मागे डाव्या बाजूस एक दासी तिच्या दोल्याची टोके धरून तो साररीत उभी आहे. तिच्यामागे मस्तकावर टोप ठेवलेले चंद्रदेव हातात गोल कलश घेऊन उभे आहेत. जणू या विवाह प्रसंगी पाहुण्यांना देण्यासाठी म्हणून कलशात अमृत घेऊनच ते उभे आहेत ! शिवाच्या पार्श्वभागी दैतील अशाच पाचसहस्र मूर्ति असून बहुधा त्या ऋषीमुनि अथवा शिवदूत या भूमी असणेत, या देवतांच्यावर (उत्तभागी) पत्न्याच्या आकृति असून जणू त्या पुष्पवृष्टि करण्यासाठीच तेथे असाव्यात असे वाटते. या विवाह शिल्पाकृतीला 'कल्याण सुंदर मूर्ति' असेही नाव देतात. कारण शस्त्रानी मदनाचे दहन केल्यानंतर हा विवाह झेला, म्हणून शिल्पकारानी हे नावाभिधान दिले.

या शिल्पाचे खुलासेवार वर्णन करण्याचे इतकेच कारण की, कोणताही शिल्पकार एखादे शिल्प खोदताना किती बारीकसारीक तपशीलाचा सूक्ष्म विचार करीत असेल ते वाचकाच्या घ्यानी यावे.

मुचईजवळ जोगेश्वरी या गावाी एक मोठी गुहा आहे आणि या गुहेच्या नावावरूनच त्या गावाला जोगेश्वरी हे नाव पडले आहे. ही गुहा घारापुरीप्रमाणेच अठव्या शतकात तयार झालेली असावी. याचाच अर्थ शिवशिरप असलेली ही गुहा वेळळ येथील वैलास लेण्याच्या समकालीन आहे. या ठिकाणी १० चौंस फुटाचा समामंडप असून बाजूच्या भिंतीवर शिवपार्वतीच्या आकृति आहेत. या

आकृत्यामध्ये शिवपार्वती विवाहाची मुद्रा एक आकृति आहे. हे गुहेचे ठिकाण काही प्रसंगी राजधानीचे ठिकाण म्हणूनही वापरण्यात आले आहे.

मद्रास प्रांतामध्ये पश्चितीर्थ या नावाचे एक प्रसिद्ध तीर्थ आहे. त्या क्षेत्रापासून नऊ मैल अंतरावर महानलीपुरम् येथे गुहाचा समूह आहे पहिल्या राजाच्या वेळी याचे खोदवाम झाले असे मानले जाते. वेळळप्रमाणेच येथील गुहाचा पसारा चार मैलापर्यंत पसरलेला आहे. येथील खाऱ्या हवामानामुळे गुहाची थोडी सरावी झालेली असली तरी बोरीव शिल्प अद्याप प्रेक्षणीयच आहे. येथील शिल्पाचे वैशिष्ट्य असे की, येथे द्रौपदी, अर्जुन, भीम, धर्मराज यांच्या मूर्ति व गुहा आहेत. त्याचप्रमाणे अनेक गुहामध्ये द्राक्षाच्या घडाप्रमाणे ठिकठिकाणी वानरसमूह कोरलेले आहेत. एका गुहेत दुर्गादेवी आणि सप्त-मातृजांच्या मूर्ति आहेत. या गुहेपासून एक मैल अंतरावर एका गुहेमध्ये शिव-पार्वतीमूर्ति, अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी आणि ११ फूट उंचीची मिष्णूची मूर्ति आहे.

कोणार्क

ओरिसा प्रदेशात भूवनेश्वरपासून ५० मैल आणि जगन्नाथपुरीपासून २० मैलावर हे स्थान आहे गंग वशातील राजा नृसिंहदेव याने या मंदिराची उभारणी इ. स. १२७८ साली केली १२०० कारागीर सतत १६ वर्षे याची निर्मिती करण्यात गुंतलेले होते. सुमारे ३६ कोट रुपये एकूण खर्च आला असे ऐने अकबरीत म्हटले आहे. कोणी म्हणतात हे मंदिर ९ व्या शतकातील असून नृसिंहदेव यांनी नवीन रचना केली. आज या मध्य कलाकृतीचे भग्नावशेष पाहाण्यास मिळतात त्यावर चीज पडली दुसरे मत त्याचा पाया नव्या म्हणून कोल्मडले तिसरे मत काळापहाड नावाचे मुलतानाने त्याचा विध्वंस केला.

आज जो सभामंडप उभा आहे त्याची लांबीरूदी १०० फूट असून उंची १३० फूट आहे. याची रचना गिगरपद्धतीची नसून एकावर एक ठेवलेल्या पायऱ्याप्रमाणे असून क्रमाक्रमाने आकार बर निमुळता होत गेलेला

१ टीप—या क्षेत्राप्रमाणे दक्षिणेत अनेक पाडवांची शिल्पे पाहाण्यात येतात वगलोरमध्ये द्रौपदी आदिशक्तीचा मोठा सोहळा होता पण महाभारत काळात पाडव प्रत्यक्ष या भागात जाल्याचे वर्णन मिळत नाही तेव्हा पाडव शिल्पाचे या भागात इतके प्रचल्य वसे झाले, याचा संयुक्ति विचार झाला पाहिजे राजसूय यज्ञाच्या वेळी सहदेवाने दक्षिणेत दिग्विजय मिळाल्याचा उल्लेख मान मिळतो

आहे. त्यावरील रचना तीन उंच उंच टप्प्याची असून प्रत्येकावर मानवी मूर्तीचे सुंदर चित्रण आहे. तसेच काही अप्सरा वाद्य वाजवीत असलेल्या दाखविलेल्या आहेत. प्रागणात सूर्यपत्नी संज्ञा हिचे मंदिर होते. पण आज-मितीला ते नाही.

या मंदिराची रचना अशी कल्पिलेली आहे की, समामंडप व गभारा मिलून एक भव्य रथाची मांडणी आहे. उत्तर आणि दक्षिणेला वारा वारा मोठी चाके असून पूर्वेकडे सात अश्व आकृति आहेत. याचा आशय असा की, सात घोडे म्हणजे सूर्याचे सात वार होत. रथाची २४ चाके म्हणजे वर्षातील २४ पक्ष अथवा १२ महिने आणि १२ राशी होते. चारूचे ८ आरे हे दिवसातील आठ प्रहराचे प्रतीक होय. या चक्रावर अत्यंत कुसरीचे काम असून, त्यामध्ये मानवांच्या आणि पशूंच्या आकृतीचे चित्रण आहे. या सूर्यमंदिराचे शिखर २२७ फूट उंच असून, त्याच्या वळसाच्या पाषाणाचे वजन ५६ मण आहे. प्रागणाभोवती विस्तीर्ण तट असून पूर्व महाद्वारावर दोन विक्राळ सिंह हत्तीवर झोप घेत असल्याचे चित्रण आहे. उत्तरेकडील द्वारी दोन प्रचंड गजराज उभे आहेत. या सर्वांवरील कलाकुसर अत्यंत नाजूक अशी आहे. मंदिराचे समामंडपावर व इतर उभ्वस्त अवशेषावर असंख्य प्रकारची भिन्न भिन्न चित्रे कोरलेली आहेत. राजदरबाराचे दृश्य, चतुरंग सैन्य, युद्धप्रसंग, ऋषीमुनींची योग-साधना, भक्ताकडून देवताचे पूजन, प्रेम-युगुलाचे मीलन, मृगयेचा देखावा इ० इ० अनेक प्रसंग आहेत. रामायण, महाभारत व पुराणे यातील प्रसंगही चित्रित केलेले विखुरलेले आहेत. ओरिसा प्रांतीय मूर्तिकला व स्थापत्यकला याचा परमोच्च विकास येथील शिल्पात झालेला दिसतो. यात्रिकांचे हे पार जावडते ठिकाण असून शिल्पकला पाहण्यासाठीच ते येत असतात आणि भग्नाशिल्पाबरोबर उभे असलेले शिल्प पाहूनही ते क्षणभर देहमान विसरतात, असा अनेकाना अनुभव आहे.

(भा. छा. को. २।५६१)

भारतामधील मुसलमानी शिल्प

दिल्ली येथील कुवत-उल्-इस्लाम या मशिदीने या शिल्पाची सुरुवात प्रथम भारतात झाली असे मानण्यात येते व तो काळ सन ११९९ चा असावा. याच्या शिल्पातील प्रमुख भाग म्हणजे भव्य घुमट व कमानी असे साधारणतः म्हणता येईल. या संस्कृतीचे शिल्प म्हणजे राजाची घडगी व मशिदी या स्वरूपात जास्त आढळते. भव्य राजप्रासादही क्वचित् भर घालतात. यांचे प्राथमिक मशिद शिल्प म्हणजे हिंदु मंदिरे नष्ट केल्यावर त्याच सामानातून उभागलेले शिल्प होय.

Temples were dismantled and their stones were rearranged with some skill to form elements of mosques (John Terry)

यातील काही शिल्प इराणी शिल्पाची नकल असल्याने प्रथमतः ती हिंदु कारागिराना पूर्णपणे जमेना, कारण वंशपरंपरागत शिल्पशास्त्राप्रमाणे काम करण्यात ते सराईत होते. भारतीय मंदिराचे कळस लहानसर असत. पण मशिदीमध्ये अनेक भक्तांचा समावेश म्हणून त्यांचे घुमट भव्य बांधण्यात येत असत. दिल्ली, मुलतान, लखनौ या गावी या प्रकारचे शिल्प दिसून येते. इराणी शिल्पाची प्रतिकृति याचे उदाहरणे म्हणून ताजमहालाचेच देता येईल. सन १४०४ मध्ये समरकंद येथे तैमूरलंग्याचे थडगे बांधण्यात आले आणि तीच नकल म्हणजे राणीचे खरे थडगे खालील भागात आणि दुसरे दर्शनीय थडगे त्याचे वरील भागात दिसून येते. हुमायून बादशहाने दीड लक्ष रुपये या तैमूरच्या थडग्यासाठी पाठविले होते. यावरून या गोष्टीस पुष्टीच मिळते. तसेच जहांगिरचा सासरा इतमुद्दौला हा इराणी असल्याने याचे थडगे बांधताना इराणी पद्धतीप्रमाणे दर्शनी भाग संगमरवरी पायागाचा व आतील बाजूस रंगीत पायाण बापरला आहे. इतर देखावेही इराणी पद्धतीचेच आहेत. अकबर-शहाजहानचा काळ म्हणजे या शिल्पाचा अत्यंत भरभराटीचा मानला जातो.

पण या कलापूर्ण भव्य शिल्पाचा परिणाम राजखजिन्यावर झाला आणि औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत याचे प्रमाण खूपच कमी झाले. याशिवाय औरंगजेबच्या दक्षिणेकडील सततच्या स्याल्याची भर पडली, म्हणून या शिल्पाची प्रगति थंडावली. औरंगाबाद येथील ' विथ्वा मन्चरा, लाहोर मशिद ' एवढ्याच त्याच्या कलाकृति दिसतात.

दिल्ली येथील अष्टमेनी मशिद, लाल किल्ला आणि आग्रा येथील अनेक कलाकृति या प्रेक्षणीय आहेत आणि विदेशी प्रवासी त्या पाहण्यासाठी सतत येत देत असतात. The charm of Indo-Islamic Architecture by Sir John Terry, Published in London 1935, या ग्रंथात इस्लामी शिल्पासंबंधी बराच उद्‌घापोह चित्रासह केलेला आहे. वाचकांनी तो मूळ ग्रंथातून पहावा.

शिल्पामधील देवता हे प्रकरण संपविण्यापूर्वी दक्षिण भारतामधील काही मंदिर-शिल्पाचा उल्लेख न्हावयास पाहिजे. या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे उंच कलापूर्ण गोपुरे होत. ' पुरंदारं तु गोपुरम् '. नगरद्वाराला गोपूर म्हणावे, परंतु द्रविड शिल्पाचा हा विशेष होय की, मंदिरासभोवार संरक्षणात्मक भव्य तट उभारून प्रवेशद्वारावर गोपुरे उभारावयाची त्याला अनेक मजले असून अनेक देव-देवतांच्या शिल्पाने बाह्यभाग भरपूर मरलेला असतो. खालील पायाचे दोन

मजले दगडी पण सरळ बाधणीचे आणि वरचे मजले गिटाचे पण प्रमाने लहान लहान होत गेलेले असतात. अगदी वरच्या माळ्याची रुंदी, तळाच्या अर्ध्याने असते. यातील बाधकाम चौरस नसून प्रवेशद्वाराला समांतर बाजू जास्त लांब आणि उजव्या-डाव्या बाजू अरुंद असतात. यामुळे शेवटचे छप्पर गोल न होता लंबायमान होते, समांतरभुज चौकोनप्रमाणे होते. शिरोभागाला नदीच्या त्रिगा प्रमाणे शिंगाकृति असणे हे शैव मंदिराचे वैशिष्ट्य होय. मानसार यथामध्ये गोपुराचे निरनिराळे प्रकार वर्णन केलेले आहेत. त्यामध्ये सातपायून सोळा मजल्यापर्यंत गोपुरे असावीत असे वर्णन आहे. शिल्पाचा आकार, घुमटांचा आकार, पडव्या, मनोरे याच्या भिन्नतेमुळे या गोपुराचे श्रीभोग, श्रीविशाल, विष्णुशान्त, चंद्रकान्त इ. इ. दहा प्रकार वर्णन केलेले आढळतात. प्रत्येक मजल्यावर कगोरे वसे असावेत आणि कोणकोणत्या देव देवतांचे शिल्प असावे याचेही वर्णन लिहून ठेवलेले आहे.

दक्षिण भारतामध्ये मंदिर शिखरापेक्षा गोपुरेच जास्त उंच असतात. मदुरा येथील मीनाक्षी मंदिराला नऊ गोपुरे आहेत. चिदंबरम् येथील गोपुर इ. स. १२५० च्या सुमारास तयार झाले. त्याची तळाची लांबी रुंदी ९० × ६० फूट असून दोन माळ्यांची उंची ३५ फूट आहे, तर घरील पाच माळ्यांची १०० फूट, मिळून १३५ आहे. तजानर येथील बृहदीश्वर मंदिर चोलप्रशीय राजा राजराज याने स. १०१० मध्ये बांधले. द्रविडीयन शिल्पाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून या मंदिराकडे बोट दाखविले जाते. भारतामधील भव्यतम मंदिरा मध्ये याची गणना होते. याला दोन प्रागणे आहेत. आतील प्रागणात गर्भागृह, अर्धमंडप, महामंडप, स्थानमंडप, नृत्यमंडप, वाद्यमंडप असे अनेक मंडप आहेत. गर्भागृह सुमारे ५० फूट उंच असून, त्यावर विमान १९० फूट उंचीचे आहे, आणि त्याला १३ मजले आहेत. या स्थानाचे अधिक वैशिष्ट्य असे की, विमानगृहावर जो कळस उरविला आहे, तो एका प्रचंड पाषाणापासून बनवून उरविला आहे. त्याचे वजन अनेक टन भरेल. असा भव्य पाषाण गोल विमान-शिखरावर कसा नेला असेल, याच पाहण्याराला आश्चर्य वाटते. याचा इतिहास असा सांगतात, की मंदिरापासून चार मैल लांबवर भरणी घाटून चढाव तयार करण्यात आला आणि त्यावरून तो भव्य गोल वर चढविण्यात आला. सांप्रतच्या भौतिक तज्ज्ञाना जी कल्पना करता येणार नाही, ती अद्भुतकृति त्या काळी करण्यात आली विमानगृहावर आणि शिखरावर अनेक देव देवतांच्या सुंदर आकृति कोरण्यात आलेल्या आहेत. गर्भागृहात प्रचंड शिवलिंग असून, मुख्य मंदिराच्या बाजूला गणपति, सुब्रह्मण्यम्, गृह्णायकी, नटराज, चंडिकेश्वर यांची मंदिरे आहेत. मंदिरासमोरील नंदी भव्य असून १२ फूट उंच, २० फूट

लांब आणि ८ फूट रुंद असा आहे. प्रदक्षिणामार्गावर निरनिराळी ३५ उपमंदिरे शिल्पयुक्त अशी आहेत. मंदिरासाठी लागणारे पाषाण अनेक मैलांच्या लांबीवरून आणावे लागले होते. त्या तंजावर शहरात या मंदिरा-
शिवाय आणखी ७४ मंदिरे आहेत. शिल्पशास्त्रदृष्ट्या अनेक उत्कृष्ट मंदिरांचा उल्लेख याप्रमाणे करता येईल. उंच गोपुरांचा उपयोग टेवळणी बुरुजाप्रमाणे होत असावा.

कर्नाटक प्रांता अहिहोल येथे काही शिल्पयुक्त गुहा आहेत आणि त्यामध्ये अनेक देवतांच्या मूर्ति खोदलेल्या आहेत. या ठिकाणचे वैशिष्ट्य असे की, सप्तमातृकांच्या मूर्तिमध्ये आठ मूर्ति आहेत. पाठभेदामध्ये सप्तमातृका आहेत, हे आपण मातृका प्रस्तरणात पाहिलेच आहे.

मध्य प्रदेशातील रजुरहो, अबूच्या पहाडावरील दिलवारा मंदिरे ६० ६० ठिकाणच्या शिल्पाचे व देवतांचे वर्णन या ग्रंथात अन्यत्र येऊन गेले असल्याने त्याची द्विशक्ति येथे टाळली आहे. आदिशक्तीचा शिल्पफलेतील संचार दर्शविणे हा हेतु साधण्यासाठी या प्रकरणाची मांडणी करण्यात आली आहे.

वृत्त-रसना

घारापुरीस जातां, ती भव्य लेणीं पाही ।
शिव-पार्वती-विवाह दावीत त्याच ठायीं ॥
मूर्ती अमाप उंच खडकांत खोदिलेल्या ।
अत्यंत तज्ञ शिल्प-कारांनी खोदिलेल्या ॥
दक्षिण वाजू नवरी बसवीत ते घराच्या ।
सौभाग्यलेणीं देह, मिरवीत ती विधीच्या ॥
देवो गुरुहि ब्रह्मा, स्थानी पुरोहिताच्या ।
हिमवान पिता वधूचा कर दे करां शिवाच्या ॥
वधु पार्श्वमार्गी चंद्र आणि सरया उभ्याहि ।
वधुचा अमोल शेला, उचलीत त्या त्वरेही ॥
साम्राज्ञीरूप भासे वधुपार्वती सरीला ।
फिरवुनी स्वैर चवरी, दावीत वैभवाला ॥
शिवपार्वती विवाह दावीत अन्य ठायीं ।
वेरूळक्षेत्री आहे, जोगेश्वरी तसाही ॥

आधारभूत ग्रंथ

- (१) Thana District Gazetteer.
  - (२) Aurangabad District Gazetteer
  - (३) The Khandesh District Gazetteer.
  - (४) Comprehensive History of India by K. A. Nilkantha Shastri
  - (५) A Short History of the Ancient World by Charles E. Smith & Paul Moorehead.
  - (६) An Outline History of the World by H. A. Davis
  - (७) Myths & Rituals in Ancient Near East by E. O. James
  - (८) The Myths of Mexico & Peru by Lewis Spence
  - (९) वेरुळची लेणी—लेखक श्री. जयवंत गंगाधर धनेश्वर.
  - (१०) गोरखपूर वल्लभ क्षेत्र अन् १९५७.
  - (११) केसरी—पुणे-मुंबई, दिनांक ६।५।१९६२, गोरख देगडकर लेख.
  - (१२) भारतीय संस्कृति कोश—प. महादेवशास्त्री जोशी.
इत्यादि इत्यादि.
-

व्रतदेवता

अथातो व्रतमीमांसाः प्रजापतिः ह कर्मणि ससृजे

.....तस्मात् एकमेव व्रतं चरेत्। प्राण्यात् चैव अपान्याश्च

.....तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सालोकता जयति ॥

(बृहदारण्यक उपनिषद्, पंचमब्राह्मण)

प्रजापतीने मानवाला पच कर्मेद्रिये उत्पन्न केल्यावर, ती एकमेकादरोवर स्पर्धा करू लागली. वाणी म्हणाली, 'मी सतत बोलतच राहीन', डोळे म्हणाले, 'मी सतत पाहतच राहीन', कान म्हणाले, 'आम्ही सतत ऐकतच राहू', याप्रमाणे प्रत्येकाने व्रत घेतले. दोवटी स्थाना समजून आले की, मानवी जीवनातील प्राण हाच सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इंद्रियांचे अस्तित्व त्याजवर अवलंबून आहे. हे समजल्यावर प्रत्येकाने आपले नियमन केले आणि दोवटी सर्वजण प्राणरूप झाली म्हणून त्यांनाही प्राण अशी सज्ञा प्राप्त झाली. पण वायु हा प्राणापासून उदय पावून, प्राणातच अस्त पावतो, यास्तव माणसाने एकच व्रत घ्यावे. प्रत्येक श्वास घेताना व बाहेर सोडताना 'मृत्युरूपी पाशापासून माझी मुटका व्हावी' अशी इच्छा करावी. या व्रताला पारंग करून ते पूर्ण कराने. या योगाने माणूस देवतेची एकरूप होतो व सदैव देवतेजवळच राहतो.

वरील मंत्राचा भावार्थ असा की, इंद्रियाला बंधन घातून उपासना केली असता मनुष्य आत्मज्ञानी बनतो, असे ऋषींचे सांगणे आहे. आपली कर्मेद्रियेही प्राणशक्तीच्या बळावर चालतात. मनाचे व्यापार हे प्राणशक्तीचेच एकरूप आहे. यास्तव इंद्रियांना आवर घातला म्हणजे प्राणशक्तीची साठवण होते आणि तां तशी झाली की, मनावर तारा आणणे सहजसुलभ होते. शिवाय प्रत्येक इंद्रियाची भोगशक्ति मर्यादित असते आणि ती मर्यादा गाठल्यावर, इंद्रिय आपोआप थकून जाते. अशा वेळी आपल्या प्राणशक्तीवर बंधन घातून पुन्हा त्याला योगश्रेम करावे लागते. इंद्रियांवरील बंधने ही विवेकयुक्त व व्यवहार्य असावीत म्हणजे विनाकारण विरोध उत्पन्न होत नाही. उदाहरणार्थ, डोळ्याचे काम पाहणे हे आहे. व्यवहारात अनेक गोष्टी पाहण्या टागतात आणि त्या पाहत असताना मनाने सहाजिकच परिणाम होतो म्हणून साधनाने आवश्यक तेवढ्याच गोष्टी पाहण्या व इतर टाळण्या म्हणजे तेवढी नेत्रशक्ति कर्मा रचर्च होईल. असे केल्याने अध्यात्माची प्रगति होईल. यासाठीच मानवाला व्रतनियम आवश्यक आहेत, असे ऋषींनी प्रतिपादिले आहे.

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि ।

शरीरशोपणा यत् तत् तप इत्युच्यते बुधै ॥ (देवलस्मृति)

देवल स्मृतिकाराचे म्हणणे आहे की, वेदोक्त मार्गांनी शरीरशोपण करणे आणि उपवास व व्रत यांच्या नियमाचे योग्य पालन करणे म्हणजेच तप करणे होय असे ज्ञाते लोक म्हणतात

देवतांची माहिती गोळा करून तिचे सफलन करावयाचे ठरले आणि मग विषयाला निरनिराळे पाटे फुटू लागले वृथ लावताना त्याच्या मोटेपणाची कल्पना लावणाऱ्याला प्रारंभी येतेच असे नाही परंतु तो एकदा का वाढीस लागून म्हणजे मग त्याच्या लावाचा विस्तार होतो मूळ गाभा जरी सरळ वाढत असला तरी आजूबाजूला शाखा वाढत जातात आणि मूळ वृक्षाची शोभा त्या अधिकच वाढवितात ह्या ग्रंथरूपी वृक्षाची व्रतदेवता हे प्रकरण ही अशीच एक शाखा आहे ह्या शाखेची माहिती गोळा करताना एक प्रधान हेतु मनामध्ये होता, तो हा की, व्रतांच मूळ वाचकाना द्यावे पण बघू शी तो हेतु पूर्ण झालेला नाही असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते हेमाद्रीचा चतुर्वर्गचिंतामणी, रणधीरव्रतसंग्रह, महामहोपाध्याय पा वा काणे ह्यांची धर्मसूत्रे, आर्योच्या सणाचा इतिहास, व्रत और त्योहार, व्रतपरिचय, धर्मसिंधु आणि पुराणमय इत्यादि अनेक ग्रंथातून माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करूनही मूळ हेतु सफल झालेला नाही आणि शास्त्रीपंडितांमदल तर काहीही न बोललेच रे ! हे प्रकरण लिहिण्यात वर म्हटल्याप्रमाणे मूलत हेतु असा होता की, साभिप्रायताची उत्पत्ति व्याप्रमाणे सत्यवानसाभिनी कथेवरून उपलब्ध आहे, त्याप्रमाणे काही प्रमुख व्रतांची माहिती देता आली तर वाचकाना काही उपयुक्त माहिती दिल्याचा आनंद उपभोगता आला असता परंतु, ध्याय्यतः कोणीही समाधानकारक माहिती न देऊ शकल्याने ' बुधाची तहान ताकावर भागवावी ' या न्यायाने जेवढी माहिती होती आनी तेवढीच देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे आज ज्या दतक्या उपलब्ध आहेत त्यामध्ये बहुश्रुते कोणत्या तिथीस करावीत, कोणत्या प्रकार करावीत आणि त्याचा कथाभाग एवढीच माहिती दिलेली असते

देवी भागवत ग्रंथामध्ये (अध्याय सातवा पृष्ठ अडोत्तिहावे) देवीची व्रते कोणती व ती कशी करावीत, याबद्दल ऊहापोह केलेला आहे देवी स्वमुखांनी सांगते, ' व्रते स्त्री पुरुष या दोघानीही करावीत मंगळवार शुक्रवार, प्रदोष व चतुर्दशी या दिवशी देवीची व्रते करावीत तसेच सोमवार, चैत्र आणि आश्विन नवरात्र हाही देवीची व्रते आचरण्याचा काल होय निरुक्तामध्ये व्रतक्रमाची माहिती दिलेली आहे श्रीदत्तात्रयानी अभिष्ट कर्मफल प्राप्तीसाठी काही व्रतफल

सांगितले आहेत. त्याशिवाय पुण्यप्राप्तीसाठी आणि इच्छित फलप्राप्तीसाठीही अनेक ऋषिवर्यांनी व्रते आणि उपवास सांगितले आहेत.

या व्रताचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत. कायिक, वाचिक, मानसिक, नित्यनैमित्तिक, काम्य, एकमुक्त, अयाचित, मितभुक्त, चान्द्रायण, प्रजापत्य इत्यादि. व्रते आणि उपवास यामध्ये किंचितसा परक आहे. तो असा की, व्रताचरणा-मध्ये भोजन करण्यास अनुज्ञा असते, तर उपवास हा निराहार करावा लागतो नक्त व्रतप्रकारात भोजन रात्रीच्या वेळी करावयाचे असते, तर अयाचितामध्ये मागितल्याशिवाय जे मिळेल, ते एकदाच खाऊन रहाण्याचे असते. मितभुक्त व्रत आचरताना प्रत्यही दहा घास अगर आगळ ठरवून घेतलेले प्रमाणशीर अन्न ग्रहण करायचे असते. चंद्रलोकप्राप्तीसाठी अगर पापक्षालनास्तव चांद्रायणव्रत आचरतात, ह्या व्रताचे पालन करताना चंद्राच्या कला ज्याप्रमाणे प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत वाढत जातात त्याप्रमाणे अन्नाचा एक एक घास वाढवीत जायचे आणि आमामस्यैपर्यंत तो उतरत्या श्रेणीने कमी करत जायचे व शेवटी पूर्ण निराहार करायचा, याला यवमध्य चांद्रायणव्रत असे म्हणतात. हेच व्रत परंतु ते आचरताना प्रतिपदेला चौदा घास आणि कमाने उतरत गेल्यास त्या व्रताला पिपिलीकातनु चांद्रायणव्रत असे म्हणतात.

व्रताधिकारी कोण असतो हे सांगणारा स्कंदपुराणातील हा श्लोक पहा—

निजवर्णाश्रमाचार निरतः शुद्धमानस ।

अलुब्ध सत्यवादी च सर्वभूतहिते रत ॥

जो आपल्या विहित वर्णाश्रमधर्मानुसार आपले आचार विचार आचरीत असतो, जो निष्कपटी निलोभी, सत्यवादी, सर्व प्राणिमात्राचे हित चिंतणारा, वेदानुयायी आणि एखाद्या गोष्टीचा प्रथमतः मनात निश्चय पक्का करून नंतर त्याप्रमाणेच आचरण करणारा असतो, असाच मनुष्य व्रताधिकारी होऊ शकतो. मग तो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा क्षुद्र कोणत्याही वर्णाचा असो असे नरी असले तरी सौभाग्यवती सुहासिनींना मान 'यतिलेवा' हेच व्रत विहित आहे. हे व्रत भक्तिमात्राने व मन पूर्वक आचरल्यानंतर त्यांनी यज्ञ, उपोषण अगर दुसऱ्या कोणत्याही व्रताचा वसा घेतला नाही तरी काहीही विघटन नाही ।

नारिं स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रुपयैवैता लोकानिष्ठान् प्रजन्ति हि ॥ (स्कंदपुराण)

पतिरूपी परमेश्वराची सेवा केल्यानेच स्त्रियांना त्याचे इच्छित फळ मिळत असल्याने व स्वर्गप्राप्ति होत असल्याने इतर व्रताची त्यांना मुळीच आवश्यकता नाही. इतके असूनही नर त्यांना व्रते आचरावयाचीच असतील तर त्यासाठी पतीची पूर्ण पूर्वसमति आवश्यक आहे, अशी धर्मांश आहे.

कोणत्याही व्रताला सुरुवात करताना ते व्रत आचरणान्याने प्रथम शौचस्तानादि नित्यकर्म आटोपल्यावर मुडन केले पाहिजे, दुपारी एक वेळ आहार करून एकमुक्त रहावे दुसऱ्या दिवशी प्रातःसमयी उठून नित्यकर्म आटोपून आपली मनीषा व्रतदेवतेला निवेदन करून भग्न व्रतारंभ करावा. गणपति, मातृका यांचे पूजन करून नादीश्राद्ध करावे व्रतदेवतेची सुवर्णमयी मूर्ति बनवून पंचोपचार, दशोपचार अथवा षोडशोपचार या द्वारे तिचे पूजन करावे. व्रताची पूर्णता झाल्यावर उद्यापन करणे आवश्यक आहे नाही तर एरव्ही ते व्रत निष्फळ ठरते.

कुर्यादुद्यापन चैव समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापन विना यत्तु तद्व्रतं निष्फळ भवेत् ॥ (नदीपुराण)

व्रताचरण करणाऱ्याला अनेक बंधने पाळावी लागतात. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, भ्रंश या षड्विधं विजय मिळवावा लागतो. वारवार जलपान करणे, दिवसा शोप घेणे, विडाताबूल खाणे, स्त्रीसहवास करणे, चोरी करणे इत्यादि धर्मनिषिद्ध गोष्टी त्याने कटाक्षाने टाळल्या पाहिजेत तसेच आपली वर्तणूक सदैव क्षमा, दया, शांति, प्रेम, इन्द्रियनिग्रह व देवतापूजन यात रममाण ठेवली पाहिजे. पाणी, फळे, दूध, इत्रिराज भक्षण करण्याने व्रताचा भंग होत नाही तसेच होमवशिष्ट खीर, छात्र, यव, भाजीपाला, गाईचे दूध, दही व तूप हे पदार्थ भक्षण करण्यास योग्य होत. धर्माश्रम धर्माप्रमाणे प्रत्येक वर्गाने कोणते कपडे वापरावेत याबाबत काही नियम सांगितले आहेत ज्याप्रमाणे ब्राह्मणाने पांढऱ्या रंगाचे व क्षत्रियाने लाल वर्णाचेच कपडे वापरले पाहिजेत असा नियम आहे. ब्राह्मणाने त्रिकच्छ घातारच नेसले पाहिजे, असे धर्म म्हणतो.

त्रिकच्छेन समायुक्तो द्विजोऽसौ मुनिरुच्यते । (याज्ञवल्क्यस्मृति)

याशिवाय महिना, पक्ष, तिथि, वार, नक्षत्र इत्यादि अनेक गोष्टींचा विचार व्रताचरण करताना करावा लागतो.

वरील मोटक विवेचनावरून असे दिसून येईल की, प्राचीन भारतीय धर्ममार्तेडानी आर्यधर्मात व्रताचरण हे अतिशय श्रेष्ठ मानलेले आहे. उदाहरणार्थ, आठव्या वर्षी मुलाचे मौजीविधन होते आणि तो गुरुएव्ही विद्यार्जनासाठी गेल्यावर तेथे त्याचे व्रताचरण सुरू होते. सूर्योदय होताच त्याला त्या सूर्याला अर्घ्यदान

करावे लागते. याचाच अर्थ असा की, ब्राह्ममुहूर्तावर उठून, प्रातर्विधि आटोपून त्याला सूर्योदयाची वाट पाहात बसावे लागते. हे एकच व्रत पाळावयाचे म्हटले, तर त्यामागे प्रत्येक विद्यार्थ्याने पहाटे उठलेच पाहिजे नि आपली नित्यकमें झटपट आटोपलीच पाहिजेत असा दंडक आला. ब्रह्मचारी राहून त्याने वयाच्या बारा ते सोळा वर्षांपर्यंत विद्यार्जन केलेच पाहिजे. म्हणजे तेवढ्या काळात त्याचे विद्यार्जन हे एकच ध्येय ठरते. आजच्या काळातील विद्यार्थ्याला हे कितपत शक्य आहे, याबद्दल बराच दाट संशय आहे म्हणा ! कारण आजच्या विद्यार्थ्याला सिनेमा-नाटके, छानछोकीपणा, मुग्ध यौवना याच्यापेक्षा इतर काही विशेष प्रिय असेल असे निदान मला तरी यादत नाही. इतकेच नव्हे तर उत्तरेकडील एका विख्यात विद्यार्थ्यांमध्ये तर विद्यार्थी इतके बेफाम वर्तन करीत आहेत की, शुद्धक कारणासाठी संप घडविणे, दुर्लभगुरूंच्या गृहाला घेराव घालणे, परीक्षांच्या वेळी पुस्तकाचा सर्रास वापर करणे आणि कोणी पर्यवेक्षकाने याबद्दल तक्रार केली, तर त्याच्यावर हत्ता करणे, परीक्षकाना दमदाटी करून आपल्याला अमूक टक्के गुण मिळालेच पाहिजे, असा सुराचा धाक दाखवून गुण मिळविणे. इतके निष्ठ आणि अश्लाघ्य वर्तन प्रत्यही ते करीत आहेत. विद्यार्थीवर्गीला कलंक लावीत आहेत. असो. पूर्वाच्या विद्यार्थ्यांसमोर आजच्या काळातील शाहरी जीवनातील प्रत्येक क्षणोक्षणी बुद्धिभेद करणारी चित्रे येत नसल्यामुळे तो एकाग्रमनाने विद्यार्जन करीत असे. मनावर संपूर्ण ताबा मिळवू शकत असे आणि संयमी जीवन कटू शकत असे. बालपणापासूनच अंगवळणी पडलेल्या या सयमाचा त्याच्या भावी काळात त्याला अतिशय उपयोग होत असे. नित्यनैमित्तिक एकादशी व्रतामध्ये शरीराला आणि पचनेंद्रियाना पूर्ण विसावा मिळून ती अधिक कार्यक्षम होत असतात. सोळा सोमवारचे व्रत अनेक स्त्रिया सायंकाळी खडीसाखरेचा एक चारीकसा खडा घट्टण करून आचरीत असतात. त्यामुळे त्यांना शरीरस्वास्थ्य लाभते. आजकाल ही व्रते पूर्वीइतक्या निमहीपणाने आचरली जात नाहीत आणि काहीदा हेटाळणीच्या वृत्तीनेच त्यांच्याकडे पाहिले जाते, ही गोष्ट वेगळी. नताच्या आचरणाने, त्याच्या लहानमोठे समारंभाने, जे मानसिक समाधान प्राप्त होत असे, घरामध्ये शांती लाभत असे, त्याचा सांप्रत कोठे मागमूसही लागत नाही. कारण देवाला देणे बंद झाल्याने त्यामून समाधान-शांतीचे येणेही बंद झाले. नेहमी एकमार्गी व्यवहार सफल होणार नाही. परंतु जर सांगितल्याप्रमाणे व्रतांचे असंख्य फायदे दाखविता येतील. नताचे उद्यापन कसे कराने, हे बहुधा प्रत्येक व्रतस्थेच्या शेवटी सांगितलेले असते. तसेच अमुक एक व्रत आचरल्यास फलप्राप्ति काय होईल, याचाही त्या त्या कथेच्या शेवटी निर्देश केलेला असतो. व्रताचरणासंबंधी संपूर्ण नियम त्या त्या ग्रंथामध्ये पाहाणे श्रेयस्कर ठरेल.

उद्यापन केल्याविना व्रत सफल होत नाही, हे आपण वर पाहिलेच आहे. उद्यापनाचा सर्वसाधारण विधि असा. नलप्रवाहात अगर जलाशयात यथाविधि स्नान करून लतापट्ट्यानी सुशोभित केलेल्या मंडपात प्रवेश करावयाचा, त्या ठिकाणी गणपतीपूजन, आचार्यवरण, प्रतिमास्थापना, धान्यराशीवर कलशस्थापना, इत्यादि करून ग्रहवेदीकुड तयार करावयाचे. रात्रौ दंतकथा, गोष्टी, आख्यायिका इत्यादींचे श्रवण करून जागरण करून दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाळी आख्यादि हविर्द्रव्यानी होम व पूर्णाहुति करावयाची. त्यानंतर यज्ञमानावर अभिषेक करून पीठदेवताची उत्तरपूजा करावयाची मग आचार्यपूजा व वायनदान करून ब्राह्मणमुद्रासिनी आणि दापत्य यांना भोजन घालून शेवटी अन्नदान करून जातेष्टासह भोजन करावयाचे.

ज्या व्रतामध्ये उद्यापन सांगितलेले नाही, त्या ठिकाणी गोप्रदान अथवा सुवर्णदान याच्या योने उद्यापन पूर्ण होते, अशी समजूत प्रचलित आहे. ज्या तिथीला व्रताचरण सुरू झाले, त्याच तिथीला उद्यापन करणे, हा उत्तम पद्धत होय. परंतु, अनेक कारणांनी तसे घडू शकत नसल्याने अनेक पर्याय सांगितलेले आहेत, त्यापैकी चौथ्याचा असेल तो ध्यावा. निदानपक्षी ब्राह्मणाला दक्षिणा देऊन “तुभ्या व्रताची पूर्तता झाली आहे.” असा त्याच्याकडून आशीर्वाद तरी घ्यावा. काही झाले तरी व्रताचे उद्यापन राहू नये एवढे मात्र पक्के घ्यानात अगू धावे.

देवादिकाची व तिथींची व्रते ज्याप्रमाणे आहेत त्याप्रमाणे व्रताचे दुसरेही अनेक प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, अधिक मास व्रते. सर्वसाधारणपणे वर्षाचे बारा महिने गणले जातात. पण त्यामध्ये भारतीय पंचांगाप्रमाणे काही वेळा वर्षानंतर काही वेळा क्षयही होत असतो. बारा राशींच्या बारा सक्रांति आहेत. पण एकादे वेळी असे होते की, सगळ महिन्यात सक्रांतीची तिथि येतच नाही. तेव्हा त्या महिन्यात सूर्य सगळ नसल्याने त्याला अधिकमास असे म्हणतात, ‘असक्रांति-मासोऽधिकमासः’ असे ज्योतिषशास्त्राचे वचनच आहे, यालाच ‘मलमास’ अथवा “पुरुषोत्तममास” असेही संबोधिले जाते. साधारणतः हा महिना ३२ महिने १६ दिवसांनी येतो.

काही वेळा सक्रांत येत नाही तर काही वेळा एका महिन्यात दोन संक्रांतीही येतात. या महिन्याला क्षयमास असे म्हटले जाते. सुमारे १४१ वर्षांनी हा महिना येतो. ‘द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः’ असे वचन आहे. अधिक अथवा क्षय मासांमध्ये काही व्रते सांगितली आहेत. त्याविषयी अधिक माहिती भविष्योत्तर पुराण, देमाद्रि, देवीभागवत, पूजापंक्तभास्कर इत्यादि ग्रंथांमध्ये पाहण्यास मिळेल. याशिवाय अयनव्रते, पञ्चव्रते, वारव्रते, तिथिव्रते चंगीरे अनेक प्रकार

आहेतच. मानवाच्या हातून झालेल्या पापांचे क्षालन होण्यासाठी काही प्रायश्चित्त-व्रतेही सांगितलेली आहेतच.

पुनर्जन्माचे तत्त्व हिंदुधर्माय मानीत असल्याने पूर्वजन्मी केलेली पापे मानवयोर्नातही भोगावी लागतात असे समजले जाते. काही वेळा ही पापे अनेक दुर्घटनांनी भोगावी लागतात, तर काही वेळा एखाद्या दुर्धर रोगाच्या रूपाने भोगावी लागतात. यावरून असे म्हणता येईल की, अनेक वेळा रोगाचे मूळ पूर्वजन्मीच्या अगर चालू काळात घडलेल्या पापात आहे. याचाच अर्थ असा की, पापाचे संपूर्णतः क्षालन झाले म्हणजे असाध्य रोगही पूर्ण बरा होईल. ज्वर, शूल, सर्दी हे रोग झाले असता विधिपूर्वक प्रायश्चित्त घेतल्यास बरे होतात.

रोगास्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥ (वाग्मट, सू. १-२०)

शरीरात वात, पित्त व कफ हे तीन महादोष आहेत. जोपर्यंत ते समान असतात, तोपावेतो त्रास होत नाही. परंतु त्यांच्या प्रमाणात विषमता उत्पन्न झाली, की रोगाची उत्पत्ति व्हावयास लागते. ताप वगैरे येणे हा त्यापैकीच एक प्रकार आहे. विष्णुमंत्राने त्याचा परिहार होतो, यासाठी तुम्हाही अनेक मंत्र आहेत. याप्रमाणे अतिसार, संप्रहणी, प्लीहा, उदर, कुष्ठ, नेत्ररोग, कर्णरोग, गर्भस्त्राव, उन्माद इत्यादि अनेक रोगांवर व्रताचा उपाय सांगितला आहे. तो त्या मूळ ग्रंथांतच पाहावा (व्रतपरिचय, गीता प्रेस, गोरखपूर). व्रते केल्याने काय फायदे होतात याचे फक्त दिग्दर्शन व्हावे या हेतूने हे थोडेक विवेचन केलेले आहे.

कोणतेही व्रत घेतले आणि सातत्याने ते पाळले तर ते बरे फलदायी होते याचे एक उदाहरण प्रवचनकारांकडून ऐकण्यात आले, त्याची माहिती देऊन हा विषय आटोपता येऊ.

पूर्वी पैठण शहरी एक भक्त होऊन गेला. त्याने एवढेच व्रत आचरणात आणले होते की, जो प्राणिमान भेटेल त्याला साष्टांग प्रणिपात घालावयाचा. या त्याच्या कृतीमुळे जनसमुदाय चेटने त्याला 'दंडवत स्वामी' नावाने हाक मारू लागला. एके वेळी रस्त्यावर एक गाढव मरून पडले असता ही स्वारी त्या रस्त्याने जात होती. कुचाळखोरांना ही आयतीच संधी चालून आली. त्याचा फायदा न घेते तरच नवल. त्यांनी स्वामींना गाढव दाखविले आणि दंडवत घालण्यास सांगितले. 'निर्वरः सर्वभूतेषु' झालेल्या स्वामींनी पळाचाही विलंब न करता दंडवत घातला. व्रतपालनाने त्यांची आध्यात्मिक श्रेष्ठता किती उच्च कोटीला पोहोचली होती, याचे स्वामीर्जनाही शान नव्हते. तसा योगच

आलेला नसावा, पण या ठिकाणी तो आला. दडवत घातल्यावर, काही क्षणातच तो प्राणी सर्जात झाला आणि उठून चालू झाला. मग मात्र कुचाळखोराची तोंटे पाहण्यासारखी झाली.

हे वर्तमान थोड्याच काळात सत एकनाथ महाराजांना समजले. त्यांनी स्वामींना बोलावून घेतले आणि मिनाल्ले समाधी घेण्यास सांगितले. त्यांनी जर तसे केले नाही तर मानवाची प्रेते उठविण्याची जनसमर्प त्याचेकडे मागणी करील व त्यायोगे यमराजाच्या कारभारात हस्तक्षेप होईल. नाथांचा हा उपदेश स्वामींना पटला आणि त्यांनी समाधी घेतली.

याचा साराश इतकाच की, कोणतेही व्रत नियमाने व श्रद्धेने आचरणात आणले तर मानव कोणत्या पदवीला पोहचू शकतो, त्याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

उदाहरणादाखल आपण आता काही प्रमुख व्रतांचा इतिहास पाहू.

विशाल नामे एका नगरीत आन्यावर तेथे विवेक नावाच्या एका ब्राह्मणाच्या आश्रयार्थ राहिले. तेथेच त्यांनी विद्यार्जन केले. एकदा एका आश्विन महिन्यात त्यांनी व्रताची पूजा श्रवण केली. विवेक ब्राह्मणाने आपली गुणवती नावाची सुकन्या श्रीपतीला दिली. काही कालाने ते दोघे माऊ जन्मगावी आले. चुलत्याने मोठ्या हर्षाने त्यांचे स्वागत केले. काही दिवसांनी त्याने गोपतीचेही लग्न लावून दिले. परंतु गोपति विषयलंपट निघाला आणि त्याने उपांगललिताव्रताचा त्याग केल्याने त्याची अन्नान्नदशा होऊन एक वेळदेखील हातातोंडाची गाठ पडण्याची मारामार होऊ लागली. नित्य नियमपूर्वक व्रत आचरीत असल्यामुळे श्रीपति. आनंदात राहात होता व ब्राह्मणभोजने घालीत होता. एके दिवशी गोपति भावाच्या घरी जेवण्यासाठी म्हणून गेला असता तेथे त्याचा अपमान केला गेला. अपमानाने दुःखित झालेला गोपति रानावनात गेला आणि देवीची कृपा संपादन केल्यावरच घरी परतायचे असा त्याने निर्धार केला.

त्यानंतर तो उपांग नगरीत उपांग राजाकडे जाऊन ललितेच्या मंदिरात वस्ती करून राहिला. देवीने दिलेल्या इष्टांताप्रमाणे राजाकडून त्याने देवीचे प्रतीक म्हणून करंडक (झाकण) घेतले. त्यानंतर तो घरी येऊन ललितादेवीचे यथासांग पूजन करू लागला. कालांतराने त्याचे पूर्ववैभव त्याला प्राप्त झाले हे निराळे सांगणे नलगे. याप्रमाणे आपला पूर्वकृत निर्धार त्याने सरा करून दाखविला.

असा हा कथाभाग थोडक्यात सांगितला जातो.

गुजराय प्रांती हेच व्रत आश्विन शुद्ध षष्ठी म्हणजे एक दिवस उशीरा आचरतात.

ललितापंचमीचे व्रत आश्विन नवरात्राच्या पंचमीलाच आचरतात, त्याचा इतिहास आपल्याला पाहावयास मिळेलच. म्हणजे ही दोन्ही व्रते एकाच तिथीला होतात. फक्त त्यांची नावे मात्र भिन्नभिन्न आहेत. याचे एक कारण असे संभवते की, मुख्य व्रत ज्याला करणे श्रेष्ठ नसेल त्याने त्याचेच प्रतीक असलेले ' उपांग ' ललिताव्रत, आचराने. बरेही असेल तरी या दोहोंमध्ये सूक्ष्म भेद आहे हे मात्र निश्चित.

पृथ्वी

उपांग ललिता व्रता करि पुरुष स्त्री संगती ।
कथा सुरस वर्णिनी वध पुराणी स्कंदादिकी ॥
व्रताचरण शुक्ल आदिवनहि पंचमीच्या दिनी ।
करोनि जन ते सदा वनत लक्ष्मीचा धनी ॥ १ ॥

साक्षी

गोपति ब्राह्मण लक्ष्मीसाठी घोर काननीं जाई ।
 फिरतां फिरतां गोपाकबुनी, शोध देवीचा घेई ॥
 उपांग नगरीं उपांग राजा उपांग-ललिता पूजी ।
 गोपति ब्राह्मण तप आचरितां देवी झाली राजी ॥ २ ॥

दिंडी

देवी बोले मग तया ब्राह्मणाला । भेट सत्वरिं तूं उपांगा नृपाला ॥
 लाळ करंद्याचें माग उपांगाला । घरीं नेवोनि पूजि मग तयाला ॥
 उपांगाला घेवोनि घरीं आला । मनोभावाने नित्य पूजी त्याला ॥
 नित्यपूजेनें देवी वृक्ष झाली । विपुल संपत्ति तया घरीं झाली ॥ ३ ॥

वसंततिलका

देवी कृपाच घडतां जरि हो कुणाला ।
 भक्तांस अर्पित उपांग सुखें तयाला ॥
 येणेंपरी पुरवि जी धनकाजि सिद्धी ।
 वंदी उपांगाललिते तुजलाच आर्धी ॥

(२) एकादशी

भारतीय युद्धानंतर पांडवांच्या हातून मोत्रवधाचे महान पातक घडले. धर्मराजाच्या मनाला मात्र या गोष्टीची सतत टोचणी लागून राहिली होती. त्याचे निराकरण करण्याचा उपाय विचारता, श्रीकृष्णाने पांडवांना एकादशीव्रत करण्यास सांगितले या व्रताची माहिती देताना श्रीकृष्ण म्हणाले, 'प्राचीन काळी कुंभ-दैत्याचा पुत्र मृदुमान्य या नांवाचा होऊन गेला. तपसाधना आचरून त्याने श्रीशंकरांना प्रसन्न करून घेतले आणि त्याच्याम्हून अमर होण्याचा वर मागून घेतला. वरप्राप्ति झाल्यावर त्याने पृथ्वीवर अश्वरथः धुमाकूळ मांडला. अमरत्वाचा वर देताना शंकरांनी त्याला एकच अट घातली होती ती अशी, 'मायदापवीण जी उपजेल नारी । ती मृदुमान्या तूंत सहासं ।' मदनमत्त झालेल्या ह्या दैत्याने पृथ्वी, वैलास आणि स्वर्ग जिंकून घेतल्याने ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांना आपल्या स्त्रिया व इतर देव यांसह त्या जागा खाली कराव्या लागल्या. लपतछपत दिनप्रमणा करीत असतांना एका दाट अरण्यात धात्री (आवळा) वृक्षाच्या पोलरीत ते बसून राहिले.

सहाजणे एकातीं राहिली तेथे । आम्ही पळ्यावे कवण पंधे ?
आतां भलते हो का येथे । म्हणोनीं श्वास घेतला ॥
तव त्या पोसरींमाझरीं । श्वासासरशी जन्मली कुमारी ।
ते निघाली बाहेरी । देवी दृष्टि देखिली ॥

अक्षरीतीने माथ्यापाशिवाय जन्म झालेल्या कुमारीला सर्व देवानीं पिनती केल्यावरून तिने मृदुमान्य दैत्याचा सहार करून देवपरील या अरिष्टाचे निवारण केले या कुमरिचेचा जन्म ज्या दिवशी झाला, ती तिथि एकादशी असल्यामुळे तिचे नाव एकादशीदेवी असे ठेवण्यात येऊन त्याच तिथीला व्रत आचरण्याची प्रथा रूढ झाली हे व्रत आचरणान्यानी दशमीला एकभुक्त रहावे, रात्री हरिकथा ऐकानी, एकादशीला निराहार उपवास करावा, गळ्यात तुळशीमाला घालाव्यात, हरिकीर्तन करून जागरण करणे व द्वादशीस एकभुक्त राहून पारणे करावे असे व्रताचरण आचरल्यास गोत्रवधाचे पातक खालून होईल.

(एकादशी महात्म्य, या. ल. पाठक कंपनी, मुंबई ४)

या देवीची आणखी एक उत्पत्ति आढळते मूरदैत्य हा तालजघ दैत्याचा मुलगा होय. तो तपसामर्प्याने प्रगळ झाल्यावर त्याने देव-मानवानां नास देण्याचा सपाटा चालविला निष्णूलाही त्याने सोडले नाही विष्णूच्या पाठीस तो दैत्य लागला असता हिमालय पर्वतावरील सिंहवती नामक शुहेमध्ये श्रीविष्णु जाऊन लपून पडले. त्या ठिकाणी व्यकटेशानी योगमायेची प्रार्थना करून रक्षण करण्यासाठी तिचे आवाहन केले. योगमायेने एकादशीदेवी उत्पन्न केली व तिच्या हस्ते मूरदैत्याचा नाश करविला. विष्णूना ही हकीकत विदित होताच त्यानी त्या देवीला परदान दिले की, ' जो कोणी तुझी मनोभावे पूजा करील, त्याच्या सर्व पापाचा समूळ नायनाट होईल.' (पद्मपुराण, उत्तरखंड ३८)

व्रतराज या ग्रंथामध्ये या देवीसंगी एकूण २८ कथा दिलेल्या आहेत. बहुधा प्रत्येक एकादशीची कथा निरनिराळी आहे. यामुळेच भारतीय पंचागामध्ये या एकादशीची नावे कामदा, वरुणिनी, मोहिनी, अपरा, निर्जला, योगिनी, शयनी, कामिनी, पुनदा, अजा, परिवर्तिनी, इंदिरा, विजया, रमा, प्ररोधिनी, उत्पत्ति, मोगदा, सफला, पत्तिला, जया, आमलकी, पापमोचिनी इत्यादि इत्यादि अशी आढळत असवीत या सर्व कथांना समग्र 'एकादशी महात्म्य' या नावाने श्रीयुक्त राजजी श्रीधर गोंधळेकर, पुणे ह्यानी सन १८८० साली प्रसिद्ध केलेला आहे. तो जिशावनी अवश्य पाहाना वनासंगी मय लिहिणाऱ्यानी याच मूळ मथातून कथा घेतलेल्या असतात आपाड मासातील पहिल्या एकादशीच्या दिवशी महारिष्णु योगनिर्देव शिरतात आणि कार्तिक मासातील दुसऱ्या

एकादशीला त्या अवस्थेतून ते बाहेर येतात, यास्तव या दोन तरी एकादशा कराव्यात असे शास्त्रात सांगितले आहे. (ब्रह्मवैवर्त, अध्याय ४६/१८-३९)

व्योमगंगा

दैत्यकुंभ पुत्र पाही मृदूमान्य नाम त्याही ।
शकरासी प्रार्थूनिया इष्टप्राप्ती घे वराही ॥
मेख मोठी शमु राखी, दैत्य ध्याना आली नाही ।
बाप-आईवाणि जन्म, मृत्यु दे तुला कुमारी ॥

साकी

भारतयुद्धी गोत्रवधाने धर्म दु रिता झाला ।
एकादशीव्रत शमविल दुःख कृष्ण तयाला धदला ॥

ओवी

मृदूमान्य हराच्या वरे । मदोन्मत्त धावे सैरावैरें ॥
विष्णु-ब्रह्मादिक सुरवरें । झोडपोनी काढिलें ॥
सुरवर पळाले कैलासी । शरण रिघाले नंदीवरासी ॥
परी त्यांना केले अरण्यवासी । मृदूमान्य राक्षसे ॥
सहाजणे एकांती राहिलीं तेथे । घात्री वृक्षाच्या पोखरीतें ॥
आतां तरी भलते न हो येथें । म्हणोनी श्वास घेतला ॥
तव त्या पोखरीमाझारी । श्वासासरशीं जन्मली कुमारी ।
शिव-ब्रह्म-मुरारी । पत्नीसहित हर्षले ॥

विद्युन्माला

जन्मा आली वीरा वाला । ब्रह्मानंदीं डोले भोव्या ।
निर्दोळिले मृदूमान्या । भक्तांलागीं आजी मान्या ॥

वसंततिलका

एकादशी दिनिहि जन्म कुमारिकेला ।
एकादशी म्हणुनि नामहि देवतेला ॥
एकादशी करी विमुक्तहि साधकाला ।
एकादशी हरितसे आद्य पाप माला ॥

(३) कोजागरव्रत

आश्विनी नक्षत्रात रवि आला असता, पौर्णिमेच्या शुभ्र चादण्यात लक्ष्मी भूतलावर उतरते ही कल्पना आर्यांना सुचली असावी. कारण त्या वेळी धान्याची सर्वत्र आवादांनी असते. चित्रा नक्षत्रामध्ये सूर्यनारायणाबरोबर विवाह करणारी लक्ष्मी, राली उतरत उतरत अश्विनीमध्ये येऊन विहार करू लागली म्हणजे ती पृथ्वीवर अवतरली असे मानीत असत. वेदकाळी उत्तरायणाचे आरंभीचे दिनाला पृथ्वी आणि दक्षिणायनाचे दिनाला द्यौ अशी संज्ञा दिलेली आढळते. त्यानंतर ही क्रिया सतत आठ-नऊ शतके घडत गेल्याने, पौर्णिमेला लक्ष्मी भूतलावर अवतरते ही कल्पना समाजात रुढ झाली असावी आणि त्याला व्रताचे स्वरूप आले. (अ. ज. करदीकर, कौस्तुभ १९६४).

आश्विन पौर्णिमेच्या दिवशी हे व्रत आचरावयाचे असते. लक्ष्मी आणि इंद्र ह्या व्रताच्या देवता होत. तादुळाच्या राशीवर पद्मासनस्थ लक्ष्मीची आकृति काढून तिचे आवाहन करायचे. ' इंद्राय नमः । ' या मंत्राने षोडशोपचारे पूजन करून पुष्पाजली वाहून, धोफळ फोडून त्यातील उदक देवतेवर समार्जन करावयाचे आणि तेच तीर्थ समजून प्राशन करावयाचे

नमस्ते सर्व देवानां वरदाऽसि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्चनात् ॥

विचित्रैरवतस्थाय भास्वात्कुलिशपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

सर्व देवाना वर देणाऱ्या हरिप्रिये लक्ष्मी, तुला नमस्कार असो. तुझे पूज-
नाने मला चांगली गति प्राप्त होवो. चित्रविचित्र ऐरावतावर बसलेल्या आणि तेजस्वी वज्र धारण करणाऱ्या इंद्रदेवा, व पौलिमीने आलिंगन दिलेल्या सहस्राक्ष इंद्रदेवा, तुला नमस्कार असो.

रात्रभर जागरण करून झूत खेळून, अन्नक्रीडाही करावी. या दिवशी मध्यरात्रीनंतर लक्ष्मीदेवी आपल्या सखीसह भूतलावर हिंडावयास निघून ' को जागर्ति इति ' म्हणजे कोण कोण जाग्रण करीत आहे असा प्रश्न विचारते. जाग्रण करणाऱ्या मत्काला तो द्रव्यसंपत्ति देते. या दिवशी पोहे, नारळ, साखर इत्यादि वस्तु एकत्रित करून देवीचा प्रसाद तयार केला जातो. प्रथम देव आणि पितर यांना नैवेद्य समर्पण करून भगवत् तो इतरांना वाटायचा असतो. सांप्रत मात्र या प्रसादाऐवजी दूध, चहा, कॉफी हेच पदार्थ देण्याचा प्रथात रुढ झालेला आहे. उत्तर प्रदेशात या दिवशी असंख्य दीप पाजळले जातात. (धर्मसिंधु, पृष्ठ १०१).

या व्रताची प्रचलित कथा अशी. पार पूर्वी धर्माचरणाने वागणारा मगध देशात वलित या नावाचाच एक विप्र होता. त्याच्या पत्नीचे नाव महाचंडी असे होते. नावाप्रमाणेच ती खरोखरच सदाकलहप्रिय अशीच होती. एकदा ती आपल्या पतीला म्हणाली, 'माझी वडील बहीण सुवर्णालकरानी सुशोभित असते. पण मी म्हणजे जणू लकेची पार्वतीच ! अगावर धड फुटका मर्णा देखील नाही माझ्या. कसे मी घराबाहेर पडावे आणि चारचौघांत मिसळावे ?' याप्रमाणे आपली तक्रार पतीजवळ मांडून आणि त्याची अतिशय निर्मल्लना व धिक्कार करून, जोपावेतो आपल्याला सुवर्णालकार मिळत नाहीत तोपावेतो आपल्या पतीच्या इच्छेविरुद्ध वागण्याचा आपला निश्चय तिने त्याला दोळून दाखविला. अशा परिस्थितीत त्या ब्राह्मणाच्या वडिलाचा भ्रातृदिन आला. तेव्हा आता कसे काय करावचे हा त्याच्यापुढे मोठाच पेच पडला. शेवटी गणपति नावाच्या आपल्या सोनत्याऱ्हे जाऊन त्याने त्याचा सल्ला घेतला. त्याला सल्ला देताना गणपति म्हणाला, 'तुझ्या बायकोला नेहमी तुला जे सागावेसे वाटते त्याच्या उलटे साग. म्हणजे ती तुझ्या सागण्याच्या विरुद्ध वर्तन करील आणि पर्यायाने ते तुझ्या पय्यावर पडेल.'

घरी आल्यावर तो आपल्या बायकोला म्हणाला, 'यदा माझ्याजवळ काहीच पैसे शिल्लक नसल्यामुळे भ्रातृ करावयाचे नाही आणि केलेच तर जुगारी आणि आचारभ्रष्ट ब्राह्मणांना निमनग्न घावयाचे मी ठरविले आहे,' अर्थात् महाचंडीने नेमके त्याच्याविरुद्ध वर्तन करून उत्तम शीलवान ब्राह्मणाच्या हस्ते भ्रातृविधि पार पाडला. वलित ब्राह्मण सतुष्ट झाला आणि अतिशयानदाच्या भरात मिनाच्या सल्लाची त्याला विस्मृति होऊन तो बायकोला म्हणाला, 'ब्राह्मणाची उष्टी पाने समुद्रात टाकणेच बरे' आपल्या निश्चयाप्रमाणे महाचंडी याच्या उलट वागली आणि तिने ती पाने शौचकूपात नेऊन टाकली. या व तिच्या इतर वागणुकीने ब्राह्मण कटाक्षून अरण्यात निघून गेला.

बल्लेले परिधान करून आणि केवळ फलाहार करून तीस दिवस त्याने तपश्चर्या घेऊन लक्ष्मीला प्रसन्न करून घेण्याचा प्रयत्न केला. आश्विन पौर्णिमेचा दिवस उजाडला. त्या रात्री कल्पेय नागाची कन्या मुलोचना त्या अरण्यात येऊन तिने व्रत करण्यास आरंभ केला. पूजानिधि जाटोपन्यावर या विप्राला तप करताना तिने पाहिले आणि त्याला घूत येळण्यास पाचारण केले. कौपीन धारण करून ब्राह्मण घूत खेळण्यास बसला. मध्यरात्र उलटल्यावर लक्ष्मीनारायण त्या स्थळी प्राप्त होऊन लक्ष्मीठाडी कोनाग्रव्रत आचरणान्या ब्राह्मणाला त्यांनी विपुत्र द्रव्य दिले. घूतामध्ये त्याने ती नागकन्याही जिवली आणि तिच्यासह तो

आनंदाने घरी आला. त्या दिवसापासून तो नित्यनेमाने कोंजागरव्रत आचरू लागला.

ब्रह्मपुराणात या व्रताची कृत्ये घोडी वेगळी सांगितली आहेत. रस्ते झाडावेत, घरे सुशोभित करावीत, दिवसा उपवास करावा, सायंकाळी गृहद्वारा-जवळ अग्नि प्रदक्ष करून त्याचे पूजन करावे, चंद्राचे पूजन करावे आणि त्याला दूध व रीर यांचा नैवेद्य समर्पण करावा. ज्याच्या घरी गायी असतील त्यांनी सुरभी, घनगरांनी वरुण, माहुवांनी विनायक व घोडे पाळणारांनी रवंत-निकुंभ यांचे पूजन करावे (व्रतराज).

या व्रताचे पालन करणाराना लक्ष्मी प्रत्यक्ष दर्शन देते, याचे उदाहरण स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांचा शिष्य धुदिराम व त्याची पत्नी चंद्रादेवी यांचेही देता येईल. त्यांचा पंधरा वर्षांचा मुलगा रामकुमार, भुरगुसो या शेजारच्या गावी कोंजागिरीच्या दिवशी लक्ष्मीपूजनासाठी गेला असता, परत येण्याची वेळ टळून गेली. अर्धा रात्र झाली तरी तो आला नाही. सादजिरूच माता-पित्यांची चिंता वाढू लागली आणि माता तर वाटेकडे डोळे लावून बसली. इतक्यात भुरगुसो गावाच्या दिशेने त्याच्या घराकडे, नाना अलंकारांनी भूषित झालेली एक रूपसुंदर यौवना येताना मातेला दिसली. ती एकटीच होती, बरोबर पुरुषमाणूस कोणी नसल्याने, तिचे कुतूहल जागृत झाले. धुदिराम हा कामारपूर गावी रहात होता. ती स्त्री जवळ येताच मातेने अचिरतेनेच विचारले, 'तुम्ही भुरगुसोहून आला का ?' त्या स्त्रीने उत्तर दिले, 'होय, मी भुरगुसोहूनच आले. ज्या घरी तुमचा मुलगा पूजा सांगायला गेला होता त्याच घरातून मी आले आहे. काळजी करू नका, तुमचा मुलगा थोड्या वेळाने मुखरूप परत येईल.' ही स्त्री कोण याची मातार्जीना कल्पना न झाल्याने ती पुन्हा म्हणाली, 'बेटा, तुझे वय अगदी लहान दिसते, एवढ्या रात्री अंगावर दागदागिने घातून एकटी कोठे जात आहेस ? रात्रभर माझ्या घरी मुकाम कर आणि सकाळी पुढील मार्ग घर.' ती स्त्री उत्तर देती झाली, 'माताजी, तुमचे म्हणणे सयुक्तिरूच आहे, पण मला अजून बराच प्रवास करावयाचा आहे आणि तो आजच पूर्ण झाला पाहिजे, तेव्हा मला राहता येत नाही. पण पुन्हा केव्हातरी तुमच्या घरी राहण्यास येईन.' इतके बोलून ती स्त्री पुढे मार्ग चालू लागली. माता चंद्रावती तिजकडे पाहताच राहिली. काही अंतर गेल्यावर शेजारी लाहावाघूचे पुष्कळसे धान्याचे कणगे भरलेले होते, ती त्या रोखाने गेली आणि एकदम अदृश्य झाली.

नंतर आपले पति धुदिरामना तिने जागे केले आणि घडलेली सर्व हकिकत सांगताच ते उद्गारले, 'तू फार भाग्यवान आहेस, आज कोंजागिरीच्या

रात्रौ तुला साक्षात् लक्ष्मीदेवीचे दर्शन झाले.' काही वेळाने मुलगाही परत आला आणि सर्वाना समाधान लाभले. साधारणपणे सन १८३० च्या सुमारास ही हकीकत घडलेली आहे. (जीवनविकास, फेब्रुवारी १९६७)

वसंततिळका

आम्हीन पाँर्णिम-दिनिं व्रत आचरावें ।
 कोजागिरी प्रथित नाम जनांस ठावें ॥
 लक्ष्मी शची पतिस पूजन तें करावें ।
 खेळोनि द्यूत मग जागरणा करावें ॥ १ ॥
 पद्मासनस्थ यवराशि प्रणीत लक्ष्मी ।
 पूजोनि मंत्रविधिनें रमवावि लक्ष्मी ॥
 प्राशूनि तें उदक श्री-फल आधि धोवें ।
 प्रारंभ द्यूत करिजें मग अक्षक्रीडे ॥ २ ॥
 हिंडोनि पाहि वरलक्ष्मी सु-मथ्य रात्रीं ।
 “को जागर्ति” इति विचारित प्रश्न धात्री ॥
 अर्पित द्रव्य जनकीर्ति अशा नराला ।
 येणें परी पुरवि कोड व्रताचराला ॥ ३ ॥

शिखरिणी

प्रसादाला पोहे मधुर फल-श्री आवड तिला ।
 म्हणोनी अर्पावें पितर-सुरदेवासह तिला ॥
 स्वयें भक्षावेंही हृदयजन बंधूसह सुखें ।
 चहा कॉफी दुग्धा मधुर आजि देईं कुणि सुखें ॥ ४ ॥

(४) कात्यायनी व्रत

श्रीमत् मागवताच्या दशम स्कंधावर कृष्णदयार्णव ह्यांनी टीकापर श्लोक-रचना केलेली आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात की, हुंदावनामध्ये गोर्षांनी या व्रताचे आचरण केलेले होते. कात्यायनी देवीची वालुकामय मूर्ति बनवून मार्गशीर्ष महिना त्यांनी तिचे पूजन केले. या व्रताचा हेतु असा होता की, श्रीकृष्ण त्या सर्वाना पति म्हणून लाभला. व्रताच्या उद्यापनाच्या वेळी श्रीकृष्ण त्यांना प्रसन्न झाले आणि गोर्षांची विनंती ऐकल्यावर त्यानुसार त्यांना आपले पत्नीपद देण्या-ऐवजी त्यांच्याबरोबर राक्षसीडा खेळण्याचे वचन श्रीकृष्णांनी त्या गोर्षांना दिले.

यामुळेच श्रीकृष्णाची रासक्रीडा हे गोपींचे कृष्णविमोचन आहे. त्यामुळे ते दोपार्ह मानता येत नाही. कृष्णदयार्णव म्हणतात,

कात्यायनी व्रतापूर्वी । जार लांठन कोणी न लावी ।
देशभाषा बदले कवी । भक्तिभावीं गौरवितो ॥
कात्यायनी व्रताचरणी । तोपावला तो चक्रपाणी ।
रासक्रीडा तद्वरदानी । उत्तर्णि ऋणी जाहला ॥

(अध्याय ८, पृष्ठ ३६४-३६५)

याच अध्यायातील श्लोक ३१ बरील टीकेमध्ये ते पुढे लिहितात की, आज ज्याप्रकारे श्रीकृष्ण-गोपींचा वयाभाग रगविला जातो, त्याप्रमाणे त्याला प्राचीन यथाधार मिळत नाही.

जार कर्मांची गान्धाणीं । कित्येक घर्णिती गोरस हरिणी ।
परी हें नाहीं व्यासवाणी । कोणे पुराणीं बोलली ॥ ३६१ ॥
शुक नारद पराशर । बैरानसादी पंचरान ।
विष्णूरुहस्य सनत्कुमार । हा प्रकार न बदले ॥ ३६२ ॥
अथवा गोपाल-तापिनी । उपनिषदभागी अधर्वणी ।
नाहीं दीपिका व्याख्यानीं । केली कथना भाष्यकारी ॥ ३६३ ॥
याबाबतीत कृष्णोपनिषद् म्हणते.

वने धुंदावने क्रीडन् गोप-गोपीसुरैः सह ।

गोप्योभव ऋचस्तस्य, यष्टिका कमलासन ॥ ९ ॥

याचा भावार्थ असा की, गोपी व गापी या वैदिक ऋचा होत. ऋग्वेदातील ऋचासंख्या १०५८०, अधिक उपनिषदमंत्र ११८०, अधिक यजुर्वेदमंत्रऋचा ४३४८ मिळून एकूण संख्या १६१०८ होते. तेव्हा श्रीकृष्णाच्या सोळा सहस्र नारी त्या, याच संख्येच्या रूपक समजाण्यास पाहिजे.

साम्प्रतच्या काही विद्वानांमध्ये हा निषय नेहमी चर्चिला जातो आणि श्रीकृष्णचरित्रावर अश्लीलतेचा शिक्का मारला जातो, म्हणून याचे थोडेसे अधिक विवेचन करावयाचे योजिले आहे. हेतु असा की, गैरसमजुती दूर व्हाव्यात आणि रूपकातील गूढार्थ प्रकाशात येऊन जनसमुदायाची सशयनिवृत्ति व्हावी.

कृष्णदयार्णव काय म्हणतात, ते आपण वर पाहिलेच आहे. आता याच विषयावर मरहूम डॉ. अँनी बेझंट काय लिहितात ते पहा. डॉ. अँनी बेझंट या

जमाने जरी आग्लभाषीय विदुषी असल्या तरी भारतीय तत्त्वज्ञानातून वाटणाऱ्या आत्यंतिक ओढीमुळे त्यांनी अनेक संस्कृत ग्रंथांचे परिशीलन केले असल्याने त्या यावाकतीत अधिकारवाणीने बोलू शकतात, असाच त्याचा लौकिक आहे त्या म्हणतात

‘ त्या वेळी श्रीकृष्ण म्हणजे सात वर्षांचे बाळ होते ते पोरीबरोबर नाचले काय, वागडले काय अगर आशुक माशुक खेळ खेळले तरी त्यामध्ये काही निंद्य आहे, असे पापी माणसांशिवाय कोणाला भासणार ? तरी बरे, की त्या दूरदर्शी प्रभूला बालपणातच कळून चुकले असावे मी, पुढील युगात जन्माला येणारे सहाणे आपणास नाने ठेवतील म्हणूनच की काय, कोण जाणे, शनहीन व पापी मानवाना इष्ट उपदेश करण्यासाठी रासक्रीडच्या वेळी तो कुककुळे बाळच राहिला, सोळा वर्षांचा वळू झालेला नव्हता ’

आजच्या तिसऱ्या शतकात पाश्चिमात्य शिक्षणपद्धतीमुळे रजोगुणाची छाप विद्वान समजल्या जाणाऱ्या पिढीवर पडण्यापूर्वी व त्यांनी श्रीकृष्णाच्या रासक्रीडेला ‘ वैषयिक ’ म्हणून गटारगंगेत बुचकळून अपवित्र करण्यापूर्वीच भागवतपुराणातील रासलीलेचे वर्णन ऐकून, कोणाही सद्बुद्ध मानवाच्या अंतःकरणात कामनासना उभी न राहता भक्तिभाव मान वाढीस लागत असे श्रीरामानुजाचार्य व श्रीचैतन्य यांच्यासारख्या ब्रह्मचान्यांना देखील त्या लीलाचे वर्णन मोठ्या भक्तिभावाने ऐकायचे वाटे आणि ते ऐकल्यानंतर त्यांच्या आध्यात्मिकप्रेमसागराला भरती येत असे

रासक्रीडेवरील ही वाष्पळ टीका ऐकून डॉ. अँनी बेझंट मोठ्या वेतागाने म्हणतात,

‘ ऋषीजनहो, आपण आजकालच्या असल्या या अपात्राच्या हाती आपले श्रीमद्भागवत लागू दिलेत, त्यापेक्षा ते लपविलेत का नाही ? एरव्ही तरी तुम्ही वरेचसे वेद व पुराणमय लपविले आहेतच ना ? श्रीकृष्णप्रभूच्या प्रेमलीला, निंदेवाचून व काम्यदृष्टीवाचून वाचण्याइतपत सांप्रतचे विद्वान पवित्र व निर्मळ मनाचे होईपर्यंत इतर ग्रंथाप्रमाणेच भागवत ग्रंथही दृष्टिआड का केला नाही ? ’

सर्वसाधारणपणे असे अनुमान निघते की, सहाव्या शतकापर्यंत गोपी कृष्ण विषयक गीते जरी प्रचारात होती, तरी त्यामध्ये कामीकभाषनांचा आभावच होता पुराणकारांनी या गीतांचा उपयोग आपल्या लेखनात करून घेऊन भक्तिमार्ग वाढविण्याची वाटचाल केली ‘ गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया । ’ असे वाक्

प्रयोग करून गोपींना श्रुतीसमान मानले आहे. निंदार्काच्या हसप्रदायामध्ये रमा अथवा लक्ष्मी ही श्रीकृष्णाची ऐश्वर्यशक्ति, तर गोपीजन ही माधुर्यशक्ति मानलेली आहे. चैतन्य सांप्रदायामध्ये गोपी या श्रीकृष्णाच्या लह्यादिनीशक्ति मानलेल्या आहेत. श्रीकृष्णाप्रमाणे त्यांनाही प्रकट आणि अप्रकट शरीर आहे असे ते मानतात. इतर काही संप्रदायांनी गोपींना श्रीकृष्णाच्या नित्यप्रिया मानलेल्या असून त्याच्या एकात्ममक्तीचे ते जीवात्मचे होत अशी त्यांची भावना आहे. इतकेच नव्हे तर श्रीकृष्णाच्या परमभक्तांनी, श्रीकृष्णाचा चिर-सहवास मिळावा यासाठी अत्यंत दीर्घ साधना करून गोपी देह मिळविला आणि त्याच्या उज्ज्वल सुतोपासाठीच त्यांनी जन्म घेतला. बहुमसांप्रदायी तर असे मानतात की, श्रीकृष्णाच्या आनंदरूप देहातूनच त्याची उत्पत्ति झालेली आहे. सर्वश्रेष्ठ राधा त्या पूर्णानन्दाची सिद्धशक्तीच होय नारद-भक्तियुतामध्ये तर बहारीची कल्पना केलेली आहे. भक्ताची परमेश्वरप्राप्तीची अत्यंत श्रेष्ठ अवस्था म्हणजेच गोपीभाव होय. गोपींचा आदर्श भक्तापुढे ठेविलेला आहे. त्याची लक्षणे सांगितली ती अशी की, श्रीकृष्णाच्या चरणी सर्व सपत्तीचे आणि रत्न चे संपूर्ण समर्पण करणे, क्षणमराच्या वियोगाने व्याकूळ होणे, श्रीकृष्णाच्या मुख दु खात आपले मुख दु ख पाहणे इ०. यासाठीच निस्सीम मत्त श्रीकृष्णप्राप्तीसाठी आपणाला गोपींचा सखीभाव प्राप्त व्हावा म्हणून झटत असतो.

बाराव्या शतकात जयदेवकृत गीतगोविंदमध्ये, 'कामयाणानी जर्जर झालेल्या त्या गोपींनी कशीवशी रात घालविली' (गी गो. ८-१) अगर विद्यापतीने वर्णन केल्याप्रमाणे 'रात्री प्रियतम आला, आम्ही दोघे एका दार्यावर झोपलो, पण तो केव्हा गेला कोण जाणे. त्यामुळे चक्रवाक मिथुन वियुक्त झाले.' अशी कामिक वर्णने सुरू झाली.

काही भारतीयांना असे वाटते की, हा कामुक विषय आपल्याच मयकारांनी वर्णन केलेला आहे त्याच्या या समजुतीला काही अज्ञानी ग्रंथकार खतपाणी घालतात हेही त्रिवार सत्य आहे. उदाहरणार्थ, जयदेव, विद्यापतीचे चरील उतारे आणि श्री. राजेंद्रनाथ सेन यांनी ब्रह्मवैवर्त पुराणाचे इषज्जीत भाषांतर करून ते प्रसिद्ध केले आहे, त्यातील हे दोन उतारे पहा—

- (1) Narad said, "O Saint, after three months had lapsed, Hari indulged for the first time in the sexual intercourse with the milk-maids

(Chapter 28/1-11)

- (2) Hari, the great spiritual guide of ascetics and thieves of the hearts of the milk-maids wielded several forms again and committed sexual intercourse with the girls. (Chapter 28/100-116)

आजचा चोखदळ म्हणविणारा वाचक बरील वाक्याचा वाच्यार्थ तेवढाच पाहतो आणि श्रीकृष्णचरित्रावर शिंतोडे उडविण्यास घेतात. लेखकाने ज्याप्रमाणे गुढार्थ शोधण्याचा प्रयत्न केला नाही अगर रूपकात्मक रचना भाषांतर करताना ध्यानी आणली नाही, तद्वतच वाचकही तो शोधण्याच्या पंदात पडत नाही आणि केवळ सवग प्रसिद्ध मिळविणारा टीकाकार बनतो. पण ही सत्य परिस्थिति नव्हे. ग्रंथाचे सत्यान्वेषणही नव्हे.

देव-भक्तांच्या संबंधाचे वाङ्मय जर आपण त्या दृष्टिकोनातून वाचले तर असे दिसून येईल की, सर्व देवात, सर्वकाळी, सर्व लेखकांनी जीवाची परमात्मगत अत्युत्कंठा दाखविण्यास हीच समस्या जोडलेली आहे. भज्य आणि भजक या दोघातील ऐक्य दाखविण्यासाठी दापत्यप्रेमाचाच दाखला घेतलेला आहे. कारण बहुजनसमाजाला तो तावडतोच समजतो. याबाबत हिरेन्द्रनाथ दत्त आपल्या 'श्रीकृष्ण नामक' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात,

“ गुढज्ञानी मुक्ती पंधामध्ये स्त्री आणि मदिरा याचे वर्णन आहे. इसाई धर्मातील 'सॅंग ऑफ सॅलोमन' यातील इष्कवाजी व अश्लीलता ही रासक्रीडा वर्णनाच्या पासंगालाही पुरणार नाही. ”

पण धर्माविषयी आस्था नसलेले भारतीय टीकाकार या असल्या ग्रंथाचे परिशीलन करणार नाहीत आणि व्यर्थ टीका मात्र करीत राहतील.

कात्यायनी व्रताच्या अनुरोधाने विषयाला सोडून हा थोडासा भाग येथे घेतला. याचे कारण इतकेच की, प्राचीन वाङ्मय मूलतः वाचण्याऐवजी कोणा अन्वयधर्मिय टीकाकाराच्या टीकाग्रंथाचे मनन करून आपल्या भारतीय ग्रंथावर यथामति टीका करणाऱ्या महामागाच्या ध्यानात त्या ग्रंथाचे सत्य स्वरूप यावे. मधुराद्वैताचार्य गुलावराव महाराज हे कात्यायनी व्रत ३३ दिवसांचे करीत असत. स्वतः पुरुषदेही असूनही ते आपणाला ज्ञानेश्वर-कन्या मानीत असल्याने अनेक दिवस स्त्री-वेषातही रहात असत. या व्रतामध्ये गोप-गोपीभावाचे निर्मल दर्शन भक्तांना घडले म्हणून अद्वेने व्रताचे पालन करून प्रसंगानुसार काव्य निर्मितीही करीत असत आणि रासक्रीडेचे प्रत्यक्ष चित्र उभे करीत. भक्तजन वेडावून जात असत. एकदा त्याचा मुक्ताम हरदा येथे असताना सौ. गंगूबाईना दोनतीन दिवसाचा ताप आला. तीन दिवसांनी ताप उतरून

ग्लानीमध्ये जसतानाच मधून मधून ती हसू लागली आणि रासश्रीडा जणू पाहताच आहे असे वाटून वर्णन करू लागली. “वा महाराज, काय प्रमा आहे ! निळी निळी प्रभा दिसते. देवमूर्ति निती साजरी आहे ! त्या ठिकाणी महाराज स्त्री-वेष्टात मला दिसत आहेत. अरे पाहना रे ! डोळे असून तुम्ही का पाहत नाही ! वेष्टे सर्व लोक ससारातच गढून राहतात ! ही मजा कोणी पाहत नाही. वा, काय छान रासश्रीडा चालली आहे ! महाराज त्या उमारभात मिसळून गेले. गोपी उघड्याच आहेत. वेश्मलाप पाठीवर लोळत आहे. गोपी वस्त्रे मागत आहेत. देव कदनाच्या झाडावर बसले घेऊन गेले आहेत. त्या गाणे म्हणत आहेत. ‘नदजी रे लाल देवो मेरे कपडे’ प्रकाशाचा झगझगाट आहे ! देवाची मूर्ति साजरी गोजरी आहे. यावगीत’ तुम्ही देवाना बाधीत होता. आता पहा बरे देवाचा कसा याट आहे ! देवानडे पाहण्याची कोणाची छाती नाही. देवाचे पदकमल किती सुंदर आहेत ! कोमल आहेत, पायात बाजी गुंगरूही आहेत. व्यकटेशस्तोत्रात सांगितल्याप्रमाणे देवाचे नाभीकमल वस्त्रस्थल चमकत आहे. कानात कुंडले लज्जलस करीत जातेत. दोन सारखे हस्तपुष्प अथून गोटगोड दाखरी बाजवीत आहेत. वा महाराज वा !” (गुलामराज महाराज चरित्र, ले. मिलिंद, पृ. ३२३-२४)

(५) गजगौरी

या व्रताच्या हस्तागौरी असेही एक नाव आहे. रणधीरव्रतखान्तरमधील हा भाग पहा,

केलासगिरिपरे देवी हस्तक्षेत्रं च दिवाकरो ।

दिवा प्रमुमा गौरी तु हरसान्निधियागता ॥

सा सप्तदेवदेवेशं स्वप्ने शंभुं ददर्श ह ।

अश्वदेहवृषार्द्धस्थमर्धं चन्द्रकलाधरं ॥

किमिदं तन्मम चक्ष्व तप्यते मानसं मम ।

ईश्वर उवाच— देवि पूर्वं च मुमाऽसि हस्तःक्षगते रवौ ॥ ६० ६०

ईश्वर म्हणाले, हस्त नक्षत्रांमध्ये मूर्त ज्या दिवशी शिरतो त्या दिवशी या व्रतास आरंभ करावा. तसेच गौरी, हेरव व शंकर यांच्या मुवर्णांच्या प्रतिमा तयार करून काचनाच्या पुलांनी त्यांचे पूजन करावे. याप्रमाणे तेरा दिवस पूजन झाल्यावर चौदावा दिवशी सुस्नात होऊन शुद्धवस्त्र परिधान करून पंच-पक्ष्याचा नैवेद्य दाखवून त्या प्रतिमा ब्राह्मणांना दान कराव्यात आणि अशा

- (2) Hari, the great spiritual guide of ascetics and thieves of the hearts of the milk maids welded several forms again and committed sexual intercourse with the girls (Chapter 28/100 116)

आजचा चोरसदळ म्हणविणारा वाचक वरील वाक्याचा वाच्यार्थ तेवढाच पाहतो आणि श्रीकृष्णचरित्रावर शिंतोडे उडविण्यास घजावतो. लेखकाने ज्याप्रमाणे गुढार्थ शोधण्याचा प्रयत्न केला नाही अगार रूपरामक रचना भाषांतर करताना ध्यानी आणली नाही, तद्वतच वाचकही तो शोधण्याच्या पदात पडत नाही आणि केवळ सवग प्रसिद्ध मिळविणारा टीकाकार बनतो. पण ही सत्य परिस्थिती नव्हे. ग्रंथाच सत्यावेपणही नव्हे.

देव भक्तांच्या सरधाचे वाङ्मय जर आपण त्या दृष्टिकोनातून वाचले तर असे दिसून येईल की, सर्व देशात, सर्वकाळी, सर्व लेखकांनी जीवाची परमामगत अत्युत्कृष्ट दाखविण्यास हीच समस्या जोडलेली आहे. भक्त्य आणि भजक या दोघातील ऐक्य दाखविण्यासाठी दापत्यप्रेमाचाच दाखला घेतलेला आहे. कारण बहुजनसमाजाला तो तानडतोय समजतो. यारावत हिरेन्द्रनाथ दत्त आपल्या 'श्रीकृष्ण नामक' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात,

“ गुढज्ञानी सुफी पथामध्ये स्त्री आणि मदिरा यांचे वर्णन आहे. ह्याई धर्मातील 'सॅंग ऑफ सॅल्लोमन' यातील इथ्याजी व अश्लीलता ही रासक्रीडा वर्णनाच्या पासगालाही पुरणार नाही ”

पण धर्माविषयी आस्था नसलेले भारतीय टीकाकार या असल्या ग्रंथाचे परिशीलन करणार नाहीत आणि व्यर्थ टीका मात्र करीत राहतील.

कायायनी व्रताच्या अनुराधाने विषयाला सोडून हा थोडासा भाग यथे घेतला. याचे कारण इतकेच की, प्राचीन वाङ्मय मूलतः वाचण्याऐवजी कोणा अन्यधर्मीय टीकाकारांच्या टीकाग्रंथाच मनन करून आपल्या भारतीय ग्रंथावर यथामति टीका करणाऱ्या महाभाष्याच्या ध्यानात त्या ग्रंथाचे सत्य स्वरूप यावे. मथुराद्वैताचार्य गुलाबराव महाराज हे कात्यायनी व्रत ३३ दिवसाचे करीत असत. स्वतः पुरुषदेही असूनही ते आपणाला ज्ञानेश्वर कव्या मानीत असल्याने अनेक दिवस स्त्री वेष्टातही रहात असत. या व्रतामध्ये गोप गोपीभाषाचे निर्मल व भक्ताना घडावे म्हणून श्रद्धेने व्रताचे पाळन करून प्रसंगानुसार व निर्मितीही करीत असत आणि रासक्रीडेचे प्रत्यक्ष चित्र उभे करीत. भक्त वेडावून जात असत. एकदा त्याचा मुकाम हरदा येथे असताना गंगूनाईना दोनतीन दिवसाचा ताप आला. तीन दिवसांनी ताप उतरा.

व्रतपूर्तीसाठी भीमाखोऱ तरित पाठवून द्याये ' अशा आज्ञाचा मजकूर एका पर्णाने लिहून व ते पान एका राणाच्या टोकाला टांगून तो बाण स्वर्गाच्या दिशेने सोडला ' ' ऐरावत नेष्पार्चा ध्वज्या करवी ' असे उत्तर येताच, त्याने एकापाठोपाठ एक राण सोडून स्वर्गापर्यंत राणाचा एक सेतु तयार केला. भीमान त्यावरून चालत जाऊन ऐरावताच्या मुसक्या बांधून त्याला आपल्या खात्रावरून आणले. कुर्तीने व्रत केले आणि इहलोकीच साक्षात् ऐरावतावर बसून मुहासिर्नाता बायने दिली गांधारीलाही तिने आता न विस्मृता बायन दिले ! आपल्या शमर पुत्रापेक्षा कुर्तीचे पाच पुत्र बलिष्ठ असेत. मावदल गांधारीला ' पुरेपूर रानी पटली, हा कथाभाग या ठिकाणी पुष्कळच श्रोटक दिला जाई. कारण बहुधा तो अनेकाना शांत असावा,

(भविष्योत्तर पुराण)

शुद्धसाक्षी

ध्यासमुनीजी समर्थी सांगती गांधारी-कुंतीला ।
गजगोरीचे व्रत आचरिता स्वर्ग भिळे हो अवला ॥
ऐरावतही भिळे । साध्वी । मृत्युअंती वरा ॥ १ ॥
हस्ताक्षीदिनीं उठुनि पहाटे स्नानादि करकाने ।
पुत्राकरवीं माती आणुनी गजराजा वनवावे ।
शृंगान्ति त्याला । विप्रे । षोडस पूजावे ॥ २ ॥

वसततिलका

शय्येस भूमितळ राहुनि एकमुक्त ।
विष्णूकथा करुनि गायन एकचित्त ॥
जाखद पुष्पही कण्हेर गजास माळा ।
घालोनि आचर व्रतास दिनास सोळा ॥ ३ ॥
येणेपरी व्रत करुनि दुजे दिनाला ।
देवोनि दान फळभारही ब्राह्मणाला ॥
हत्तीवरी वसुनिया मग वाटी बाणा ।
उद्यापना करुनिया गज शांतवाना ॥ ४ ॥

प्रकारे व्रताचे उद्यापन कराने सुवर्णाच्या प्रतिमा करणे शक्य नसेल तर शास्त्रांश अशी की,

अशक्तो मृद्गज कार्यं प्रतिमा चापि मृष्मयी । (व्रतराज)

म्हणजे त्या हत्तीच्या प्रतिमा मातीच्या कराव्यात

या व्रताचा दुसरा एक विधि असा प्रातःकाळी उठाने जाणि ज्या दिवशी सूर्य हस्त नक्षत्रांमध्ये प्रवेश करतो त्या दिवशी पुत्राकडून माती आणवारी आणि ऐरावताप्रमाणे त्या मातीचा हत्तीचा पुतळा तयार कराना त्याला पताका बांधून, गूगारून ब्राह्मणारुडून घोड्यापूजन झाल्यानंतर त्याला नैवेद्य अर्पण करावा त्या दिवशी यजमानाने एकभुक्त राहाने भूमीशयन कराने, कथा क्रीतन श्रवण करावे, गिण्णूचे स्तोत्रगायन कराने, कण्ठेर जास्त्रदी इत्यादि लाल फुलांच्या माळा ऐरावताला घालाव्यात याप्रमाणे सोळा दिवस पूजन करून सतराव्या दिवशी ब्राह्मणांना फळांच्या सोळवणी (साळा प्रसारची फळे) द्याव्यात व हत्तीवर बसून गात्रात वाण वाटानीत मिरवणूक घरी आल्यावर लक्ष्मीची पूजा करून गमानदीच्या पाण्यात अगर जय जलाशयात पुतळ्याचे विसर्जन करावे व्रताचे विधिपूर्वक उद्यापन करावे

कथानुरूपतर स्तवक २१ प्रमाणे हेच व्रत व्यासमहर्षींनी गाधारी आणि कुत्ती या दोघींना एकदमच सांगितले या व्रताची फलभुक्ति त्यांनी अर्दी सांगितली की, हे व्रत आचरल्याने गजातलक्ष्मी प्रसन्न होऊन आपल सर्व मनारथ पूर्ण करते विशेष महत्त्वाचे म्हणजे मृत्यूनंतर स्वर्गप्राप्ति होऊन इंद्राचा ऐरावत बसावयास मिळतो

त्या वेळी दुयेंधन गादीनर असल्याने कौरव सर्वसंपन्न होते यास्तव गाधारीने आपल्या जाऊनार्हना त्रिजविशाच्या इरात्राने व्रताचरण करान्याचे ठरविले तिने आपल्या शमर पुत्राकडून माती जमविली ऐरावताची प्रतिमा तयार केली सोळा दिवस तिचे पूजन करून ती प्रतिमा एका लाकडी चाकावर बसविली असल्यामुळे तिची मोठी मिरवणूक काढून नगरातील ख्रियाना तिने वायने दिली अर्थात् कुत्तीमातेच्या घरी जाऊनही वायन देण्यास ती मिसरली नाही कुत्तीला अतिशय वाईट वाटले आणि माहाजी सद्गन न झाल्याने ती अतिशय दुःखी झाली पडुपुत्र भीम छाला मातेची इच्छा समजताच ता यमुना नदीत उतरला आणि तेथूनच त्वसलाचे गोळे फेकू लागला सर्वजण त्याच्या त्या पराक्रमाने दिपून गेले अत्रुनाला जेव्हा हे वर्तमान समजले तेव्हा त्याने भीमाला मातीचे गोळे फेकण्यापासून परावृत्त करून प्रत्यक्ष मातेच्या इच्छापूर्तीसाठी साप्ताह इंद्राचा ऐरावतच आणण्याचे ठरविले. तात्काळ 'ऐरावताला

व्रतपूर्तासाठी भीमापरोवर त्वरित पाठवून द्यावे.' अशा आज्ञाचा मजकूर एका पर्णाने लिहून व ते पान एका बाणाच्या टोकाला लावून तो बाण स्वर्गाच्या दिशेने सोडला.' 'ऐरावत नेण्याची व्यवस्था करावी' असे उत्तर येताच, त्याने एकापाठोपाठ एक बाण सोडून स्वर्गापासून पृथ्वीपर्यंत बाणाचा एक सेतु तयार केला. भीमाने त्यावरून चालत जाऊन ऐरावताच्या मुसक्या बाधून त्याला आपल्या खाद्यावरून जाणले. कुर्तनि व्रत केले आणि इहलोकीच साक्षात् ऐरावतावर बसून मुहामिनींना वायने दिली. गांधारीलाही तिने जाता न विसरता वायन दिले ! आपल्या शमर पुत्रापेक्षा कुर्तीचे पाच पुत्र बलिष्ठ अहेत याबद्दल गांधारिला पुरेपूर खारी पटली. हा कथाभाग या ठिकाणी पुष्कळच चोटक दिला आहे. कारण बहुधा तो अनेकाना श्रांत असावा.

(भविष्योत्तर पुराण)

शुद्धसाफी

व्यासमुनीजी समर्था सांगती गांधारी कुंतीला ।
गजगोरीचे व्रत आचरितां स्वर्ग मिळे हो अवला ॥
ऐरावतही मिळे । साध्वी । मृत्युअंती घरा ॥ १ ॥
हस्ताकर्मादिनी उठुनि पहाटे स्नानादि करकावे ।
पुत्राकरवीं माती आणुनी गजराजा बनवावें ।
शृंगारुनि त्याला । विप्रे । पोंडस पूजावे ॥ २ ॥

वसंततिलका

शय्येस भूमितल राहुनि एकमुक्त ।
विष्णूकथा करुनि गायन एकचित्त ॥
जात्यद पुष्पही कण्हेर गजांस माळा ।
घालोनि आचर व्रतास दिनास सोळा ॥ ३ ॥
येणेपरी व्रत करुनि दुजे दिनाला ।
देवोनि दान फलभारही ब्राह्मणाला ॥
हत्तीवरी वसुनियां मग वांटी वाणां ।
व्यापना करुनिया गत्र शातवाना ॥ ४ ॥

शुद्धसाकी

कौरवानि नग मृत्तिकेचा प्रचंड हत्ती केला ।
 गाढ्यावरती माहुनि त्याला गावारीला दिवला ।
 त्यावरी वैसेनी । वाटी । वाणें कुंतीला ॥ ५ ॥
 काचनहिन कुंतीला गर्वे स्वकृतीने लाजविले ।
 भीम खवळला गजकृतीसाठी फेकी मृत्तिके गोळे ।
 व्यर्थ श्रमा घेसी । वधो । घनंजय बोले ॥ ६ ॥
 अर्जुन धाडी वाणाग्राने पत्र स्वर्णि इंद्राला ।
 मातृव्रताच्या पूर्तीसाठी ऐरावत दे मजला ।
 बाणपथे धाडी । भीमा । ऐरावत आला ॥ ७ ॥

वसततिलका

ऐरावती वसवित्ती इहलोकिं माते ।
 जावेस वंदन करा वदती तिथेते ॥
 गांधारि दु स्मितहि लज्जित अंतरंगा ।
 कर्तृत्वहीन शतपुत्र वदे वृथाही ॥ ८ ॥

(६) चंपागौरी

भाद्रेमासे सिते पष्ठी, सा चंपेति निगद्यते ।
 मार्गेमासे शुक्लपक्षे पष्ठी वैधृतिसंयुता । (व्रतराज)
 रविवारेण संयुता सा चंपा इति कीर्तिता । (महारामाहात्म्य)

मार्गशीर्ष महिन्यात शुद्ध पष्ठीला या देवीचे व्रत आचरतात. यालाच चंपापष्ठीचे व्रत असेही म्हणतात जेव्हा वैधृति योगानर मगळवार आणि निशाखा नक्षत्राचा संयोग असतो, तेव्हा त्याला चंपायोग असे म्हणतात (व्रतराज, पृष्ठ २३३) ' स्मृति वीस्तुभ ' हा ग्रंथ मात्रपद शु. ६ ही आणर्त्ता एक चंपापष्ठीची तिथि देतो. परंतु ' मदनस्तन ' या ग्रंथाच्या मते ही तिथि मार्गशीर्ष महिन्यातच येते. महामहोपाध्याय श्री. पा. वा. राणे म्हणतात,

' सुमारे तीस वर्षांनी चंद्र जेव्हा शतभीषक (शततारका) नक्षत्राच्या राशेत येतो, तेव्हा तो वैधृति योग साधतो. या वैधृति योगानर विश्वेश्वर अगर अन्य शिवलिंग पहाने, असे शास्त्रवचन आहे. ' (धर्मसूत्रे भाग ५, पृष्ठ २९९)

याच ग्रंथात पृष्ठे २५५ ते ४५६ इतक्या पृष्ठसंख्येत लेखकाने व्रताची निवृत्त यादी दिलेली आहे. पण त्यामध्ये फक्त त्रियीचाच विचार केलेला आढळून येतो. व्रताची उत्पत्ति अगर विचा कथाभाग दिलेला नाही. महाराष्ट्रात सर्वसाधारणपणे हे व्रत मार्गशीर्ष महिन्यातच करतात.

या व्रताचा अपूर्व भाग असा की, हे जरी चंपागौरीचे व्रत असले तरी पूजा मात्र खंडोबा किंवा मल्हारी मार्तंडाची होते आणि याचसाठी महाराष्ट्रातील मुप्रसिद्ध जेजुरी या स्थानाला त्या दिवशी विशेष महत्त्व प्राप्त होते. या देवाचे नाव खंडोबा असे पडण्याचे कारण संगोधक असे देतात की, खंडपरशु हे श्री शिवशंकराचे एक नाव आहे. त्यापैकी परशुपदाचा लोप होऊन खंड तेवढे उरले. त्या खंडाचेच रुढ नाव पुढे खंडोबा असे पडले. दुसरी एक उत्पत्ति अशी दिली जाते की, फार पूर्वी मणि व मह्य या दोन दैत्यांनी भूतळावर अक्षरशः धैमान घातले. शंकरांनी खंडोबाचे रूप घेऊन त्या दैत्याचा नाश केला, म्हणून शंकरांचे मल्हारी हे नाव प्रचारात आले. ब्रह्मदेवाच्या यराने उन्मत्त झालेले हे दैत्य मणिचूर पर्वतावर जेथे सतकृपि आपल्या परिवारासह यज्ञकर्म आचरीत होते, तेथे जाऊन त्यांनी तेथील यज्ञाचा विध्वंस केला. देवांच्या विनंतिवरून मार्गशीर्ष शु० ६ ला शंकरांनी आपल्या रुद्रगणांसह स्वारी करून त्यांना ठार केले. शंकराच्या या सत्कृत्याबद्दल त्या पर्वतमाथ्यावर शिवलिंग स्थापन करून त्या स्थळाला प्रेमपुरी असे नाव ठेवले. या नावाचे रूपांतर पुढे जयाद्रि असे नाव होऊन साप्रत ते जेजुरी असे आहे. (ब्रह्मपुराण, क्षेत्रखंड)

या देवाची नावे खंडोबा, मल्हारी, खंडनाथ, भैलार, भैलाल, भैराळ, मार्तंड, मल्हारी-मार्तंड, मार्तंड-भैरव, म्हाळसाकृत, खळनाथ, खळदेव, भैरोबा, एककोटी महादेव, मलुग्यान आणि अजमतखान अशी आहेत. पैकी शेवटचे अजमतखान हे नाव औरंगजेब बादशहाने दिले, असे मोल्स-वर्थ मराठी-इंग्रजी कोशामध्ये म्हटले आहे. (सन १८५७ सालची आवृत्ति). अजामत याचा फारसी अर्थ महत्त्व असा आहे. देवाने सरोवरच आपले महत्त्व पटविले म्हणून त्याला अजामतखान हे नाव दिले गेले आहे. या देवाच्या स्त्रीचे नाव म्हाळसा अगून काहीजण ह्या म्हाळसेबद्दलची एक कथा सांगतात, ती अशी. पूर्वी नेवासे येथे तिम्माशेटी या नावाचा एक व्यापारी रहात होता. त्याच्या मुलीचे नाव म्हाळसा. या मुलीचा जन्म गावी पौर्णिमेला झालेला असून ह्याच मुलीचा विवाह पौष महिन्यात खंडोबावरीवर झाला. जयाद्रि महात्म्य, मार्तंड-विजय अथवा मल्हारी-महात्म्य या ग्रंथांमध्ये खंडोबाचा अवतार याच ठिकाणी का झाला त्याचे वर्णन आहे. या स्थळासंबंधी ऐतिहासिक पुरावे तेराव्या शतकापूर्वीचे

मिळत नाहीत असा काही संशोधकांचा दावा आहे. तिम्माशेट्टीची मुलगी म्हाळसा हिचे लग्न खंडोबावरचेर झाले हे मात्र पटण्यासारखे नाही. हे म्हाळसा-देवीवर रूपक असावे. म्हाळसादेवीचे मूळस्थान नेवासे हेच असल्याने कोणी तेथील खंडोबाजी या म्हाळसेचा सवध जुळवून आणला असावा व कथा प्रचारात आणली असावी.

खंडोबाचे हे जागत देवस्थान जेजुरी (जिल्हा पुणे) येथे आहे. सुमारे आठशे फूट डोंगरपठारावर ते वसलेले असून अंदाजे ३८५ पायऱ्या चढल्यानंतर मदिराप्रत जाता तेथे, (काव्यवर्णनात मात्र या ठिकाणी ' नवलख ' पायऱ्या असल्याचा उल्लेख आहे.) अहमदनगरच्या निजामशहाच्या पदरी नारो राघव या नावाचा तीन हजार स्वाराचा एक मनसबी अधिकारी होता. साधारणपणे शहाजहान बादशहा दिहलीच्या तख्तावर असतानाचा हा काळ असावा. त्याच्या पूर्वजानी हे मंदिर उभारले असे बोलले जाते, म्हणजेच चौदाव्या अगर पंधराव्या शतकात ते उभारले गेले असावे. या ठिकाणी दोन निरनिराळ्या मूर्ति आहेत. एक कऱ्हेपठारावर आणि दुसरी गड-कोटामध्ये. त्यांपैकी कऱ्हेपठारावरची मूर्ति जास्त जुनी समजली जाते.

दक्षिण रेल्वेच्या जेजुरी रेल्वेस्थानकापासून सुमारे चार मैल लांब गडकोट हे स्थान आहे. गडकोट हे नाव पडण्याचे कारण म्हणजे मदिराचा परिसर दगडी कोट बांधून सुरक्षित ठेवलेला आहे. त्यामध्ये ६३ ओवऱ्या आहेत. मंदिर पूर्वाभिमुख असून खंडोबा व इतर देवाची लहान मंदिरेही पूर्वाभिमुखच आहेत. गामान्यामध्ये खंडोबा-म्हाळसा या जोडीच्या तीन मूर्ति आहे. म्हाळसादेवाच्या हाती उत्पल, कमलकलिका, गजहस्तमुद्रा असून कानात कर्णफुले, बुगड्या इत्यादि अलंकार आहेत. म्हाळसा या बायकोच्या नावावरूनच खंडोबाला म्हाळसाकात हे नाव पडले असावे. या देवाला आणखी चायका होत्या, त्यांची नावे बनावार्ड, द्वारकावार्ड, गौतमावार्ड असून त्यांच्याही मूर्ति मंदिरात आढळतात. खंडोबाच्या हातात चार फूट लांब व चार इंच रुंद पाते असलेली तरवार आहे. तसेच त्रिशूल, डमरू व माडे या वस्तु इतर हातात आहेत. सभाष्टात दोन पाषाणाचे अश्व असून एकावर खंडोबाची स्वारी आहे. एका लहानशा गामान्यात खंडोबा आणि म्हाळसा यांच्या नात्रे शिवालिंगे दाखविली जातात. पण बहुधा ती चांदीच्या मुसवट्यांनी झाकलेली असतात. गामान्यावहेरील सभामंडपात अष्टावीस फूट रुंदीची वासवाची पाठ बोरलेली आहे. कयाकीर्तनासाठी हीच पाठ रंगशीला म्हणून वापरली जाते.

गडकोटच्या मदिराच्या पायऱ्या चढताना मार्गावर अनेक ठिकाणी कमनी उभारलेल्या दिसतात तसेच ठिनठिकाणी प्रवागयोजनेसाठी दीपमाळा उभारलेल्या आहेत. या दीपमाळा मुमारे ३५० असाव्यात, नवस केलेल्या लोहानीच बहुधा त्या उभारलेल्या आहेत. मार्ग शोभिवत दिसण्यासाठीच की काय, मार्गामध्ये अनेक ल्हान ल्हान मूर्ति कोरलेल्या आढळतात. त्या नेहमी शेंदूरचार्चित असतात व त्यांना 'वीर' या नावाने सरोधिले जाते. प्रवेश-द्वारावरील शिवलिंग 'सव्या लाखाचा भुगा' या नावाने ओळखले जाते. येथे कोणी काय काय दान दिले, यासुद्धी अनेक शिलालेख पहाण्यास सापडतात.

धृतमारी

जेजुरी येथील गडकोट मदिरातील प्रदक्षिणामार्गात हुळजामवानी व गणपति यांच्या मदिरापुढे एक भव्य गिळा पाहण्यास येते, तिलाच धृतमारी अथवा महामारी म्हणतात. जवळच उमाजी नाईकाची तालीम आहे या देवीच्या उत्पत्ती सुद्धी असे सांगण्यास येते की, मणिमल्ल दैत्याचा नाश करण्यासाठी हाकरानी अवतार घेतेवेढी आपल्या जटा प्रथम भूमीवर जोराने आपटल्या, तेव्हा ही देवी त्याच्या साह्यार्थ उत्पन्न झाली. शत्रूंसोडून सामना देण्यासाठी व तिला बलवान मननिष्ठ्यासाठी रूप तूप पाजण्यास आले, यास्तव ती धृतमारी नाव पावली. युद्धात भैरवाला मदत केल्यावर या ठिकाणी चिरशांतीसाठी भूमीवर पडून राहिलेली आहे.

गडकोट मदिराच्या पश्चिम बाजूने राहेर पडल्यावर कन्हेपठार मदिरामुळे जाता येते. हा मार्ग अतिशय उंचसरल आहे. सात वेशी आणि अनेक पायऱ्या चढून गेल्यानंतर मदिराप्रत जाता येते या मदिरामध्ये खडोवाची तीन फूट उंचीची मूर्ति असून दोन्ही बाजूंना बालाई व जोगाई या सेवेकरी आहेत. चवुत्तऱ्याच्या उजवीकडे मणी आणि डावीकडे मल्ल दैत्याची मुडकी कोरलेली आहेत. या ठिकाणीही म्हाळसेची एक पितळेची मूर्ति आहे.

“सव्या लाख भुग्या”चा इतिहास फार उद्बोधक आहे सन १६८३ साली औरंगजेब बादशहा महाराष्ट्रातील किल्ले कात्रीज करीत असताना जेजुरी-पामून १५ मैल अंतरावर आला तेथील शिवस्थानाची त्याने नासधूस करून नंतर गडकोट जेजुरीच्या तीर्थाकडे आपला मोर्चा वळविला सैनिकांनी गडामर हल्ला केला गडाचा रसवाल्दार यशवतराव पहिल्याच फेरीत ठार झाला. तेव्हा मूर्तीच्या स्थणार्थ लोहानी महाद्वार बंद करून घेऊन शत्रुसैन्य थोपवून धरण्याचा प्रयत्न केला. सुरुंग लावून दिंडींदरवाजा उखडून लावण्यासाठी शत्रूने पहार लावून ठिद्र पाहण्यास सुरुवात केली. मूर्तीचे रक्षण करण्याच भक्तांचे प्रयत्न

निष्पळ झाले असे पाहून प्रत्यक्ष देवाने स्वतःच कनर कसली व आपले दिव्य स्वरूप प्रकट करण्याचे ठरविले. शत्रुपळीची दाणादाण उडविण्याचे ठरविताच पहारीने पाडलेल्या छिद्रातून लासो काळे मुंगे एखाद्या प्रवाहाच्या लोंढ्याप्रमाणे बाहेर पडले. एकेका सैनिकाला कडाडून चारे घेऊन त्यांना सळो की पळो करून सोडले. यवनाना पळता मुई थोडी झाली आणि कसाबसा त्यांनी आपला तळ गाठला. देवाने आपले सत्व राखले.

देवस्थान जायत आहे हे पाहून औरंगजेब प्रहोत रूप हो गया तो कच्चा धार्मिक असल्याने देवतेच्या जायतावस्थेचा ठसा तारडतोर त्याच्या मनावर उमटला. रादशाही पर्मानाने तारडतोय सव्वालास रुपये किंमतीचा रत्नजडित, नधीदार असा मुवर्णाचा भुगा तयार करण्यात येऊन मोठ्या समारमाने खडोनाला अर्पण केला गेला. मुख्य दरवाजावर हाच भुगा उरविलेला होता. जाणकाराचे असे मत आहे की, रघुजीराव आये याच्या वेळी हा भुगा चोरीस गेला असावा.

“खडोनाचा येळकोट” “महारीचा येळकोट” अशी गर्जना ह्या ठिफाणी केली जाते. याचा अर्थ असा—येळ म्हणजे हळा म्हणजेच पृथ्वी आणि कोट म्हणजे पूर्ण भरलेले भाडे. तेव्हा सांगण्याचा आशय असा की, “पृथ्वीवर पूर्ण सुनत्ता नादू दे धान्यसमृद्धि होऊ दे” हाच अर्थ होय.

या देवाचे भक्त वाघ्या आणि मुरळी या नाराने प्रसिद्ध आहेत. नवसाने झालेला पहिला मुलगा अगर मुलगी या देवाला अर्पण करण्याची रूढि होती. त्यांनाच वाघ्या-मुरळी म्हणत असत. नाचून अगर देवापुढे गाणे म्हणून हा वर्ग आपली उपजीविका करी. तसेच खडोनाची लहानशी मूर्ति गळ्यात घातून वाघ्याच्या चामड्याच्या पिशवीत हळद (भडारा) भरून गावोगाव फिरत, पोवाडे गात व खडोनाच्या नावाने भीक मागत असत. काही मुरळ्या वेश्या-व्यवसायही करीत. महाराष्ट्र सरकारने ही रूढि आता कायद्याने रद्द केली आहे.

देवदासीच्या या भारतीय चालीवद्दल बरेच सामाजिक गैरसमज असून त्यावद्दल ती रूढि चान्द्र करणाऱ्याला दोष दिला जातो. याप्रायत इतर देशातील पुराणग्रंथ चालले तर तेथेही अशा प्रकारचा देवाची सेवा करणारा वर्ग होता असे जाणवून येते.

बॅरिलोनियन संस्कृति ही फार प्राचीन समजली जाते. सनपूर्व सुमारे पाच सहस्र वर्षांची ! टायग्रीस व युफ्राटीस नद्यांच्या परिसीमानी ते साम्राज्य वेढलेले.

१ टीप—अत्रकोट म्हणजे सर्व पक्वान्नांनी पूर्ण भरलेली भांडी असाच शब्दप्रयोग आहे.

होते. याच्या प्रमुख देवाचे नाव बेल असे होते. त्याच्या पत्नीचे नाव भिलिता. पिरॅमिडच्या जाकाराचे आणि मुमारे सहाशे फूट उंचीचे, भित्तींनी वेष्टिलेले असे त्याचे भव्य मंदिर होते. गोल जिन्याने सहाशे पायऱ्या चढून गेल्यावर माथ्यावर या देवाचा गाभारा आणि शेजघर होते. पिरॅमिडच्या पायथ्याशी दुसरे एक मंदिर असून त्यामध्ये सुवर्णाच्या प्रचंड सिंहासनावर भिलितादेवीची आठशे पाँड वजनाची सुवर्णाची तेजस्वी मूर्ति विराजमान झालेली होती. या संस्कृतीचा असा कडक नियम होता की, प्रत्येक स्त्रीने तिच्या आयुष्यात एक वेळ तरी पर-पुरुषसंबंध ठेवलाच पाहिजे. यास्तव अनेक सौभाग्यवती व कुलीन, शालीन स्त्रियासुद्धा या देवीच्या मंदिरात येऊन वसत आणि जो पुरुष तिच्या पदरात नाणे टाकिल तो पुरुष देवीच्याच इच्छेने पाठविलेला आहे, असे समजून त्या पुरुषाबरोबर संबंध ठेवीत असत. ती स्त्री प्रसंगी कुमारी असल्यास त्या पुरुषाबरोबर तिचा विवाहही घडून येत असे. (लोकसत्ता, मुंबई १४/११/१९६२)

मुमेरिअन संस्कृति ही सुद्धा तितकीच प्राचीन आहे, हे तर येथील उत्पन्ननावरून सिद्ध झालेले आहे. त्यासंबंधी इतिहासकार लिहितात,

‘ One female child usually was dedicated to the calling of the Temple prostitution, sacrificing her virginity to the God, whose concubine she figuratively became.’

(A Short History of Ancient World by O. E. Smith, Page 48).

म्हणजे प्रत्येक घरटी एक मुलगी देवाला वाहिलेली असली पाहिजे आणि आपल्या शीलाचा भंग करून देवदासी म्हणून तिने राहिले पाहिजे असा दंडक होता.

हा दुसरा एक पुरावा पाहो.

‘ It is hardly necessary to state that religious prostitution (देवदासी) is not an institution of yesterday, nor peculiar to India. It was very common in ancient times amongst Lydia, Syria, Armenia, Chaldea, Egypt, a similar or even more shameless culture of unchastity was known. It was confined to Temple of Astarte, Baal, Amos and in worship of Yahwe.’ (The Brahmins Theists of India by John Campbell Oman Page 201).

(६) पोटीरून पहार मारणे अगर लाकडाची खुंदी मारून घेणे.

(७) एका लाकडाच्या पट्टीला एका वाजूला ओळीने पाच छोखडी खिळे आणि दुसऱ्या बाजूने मध्यंतरी एक खिळा ठोकवयाचा व तो डाव्या हाताच्या मनगटानून आरपार जाईल असा ठोकून पट्टी मनगटावर ठेवायची. पाच खिळ्यांना पाच पेटल्या पणत्या लाहून अगर वाती वाहून देवाची आरती करावयाची.

याशिवाय चारीकसारीक अनेक प्रकार आहेत. वगड अथवा पनाड नवस घेणारा हा मनुष्य, इतके अघोर प्रकार झाले, शरीराला इजा झाली तरी देवाच्या नावाने फक्त भंडारा हेच औषध लागतात. भक्ताचा असा विश्वास आहे की, इतक्या जखमा झाल्या तरी अशा घेळी कोणीही दगावत नाही आणि फार काळ त्याला दुःखही भोगावे लागत नाही. त्याच्यावर देवाची पूर्ण कृपा असल्यानेच तो असले चमत्कार करू शकतो.

जेजुरी या स्थानाव्यतिरिक्त दक्षिणेस या देवाची आणखी प्रसृत मंदिरे आहेत, ती येणेप्रमाणे. निमगाव (पुणे), शेगुंड (अहमदनगर), सातारे (औरंगाबाद), नळदुर्ग (धाराशिव), पाली-मेंवर (सातारा), मंगसूळी (बेळगाव), मैलारलिंग (धारवाड), मैला-देवगुड (धारवाड), मैलार (बेळारी), मैलारपूर-पेंवर (विदर्भ) इत्यादि इत्यादि. महाराष्ट्रात या देवाला गंडोया तर कर्नाटकात मैलार या नावाने संबोधितात. रांडोयाची पत्नी ग्हाळसादेवी आणि गोविंदाप्रतीय महालसा या दोन निरनिराळ्या मूर्ति समजावयास पाहिजेत.

(महाराष्ट्रातील चार दैवते—लेखक श्री. ग. ह. खरे)

वगड नवसाची चाल महाराष्ट्राप्रमाणे उत्तर प्रदेशात ओरिसा-बंगालकडे चालू होती असे दिसते. ओरिसामध्ये चरक पूजा म्हणून एक पूजाविधि प्रचलित आहे. ही शिवगौरीची पूजा मानतात. उत्सवाच्या दिवशी सर्व भक्त एखाद्या तळ्याकाठी जमून, त्यामध्ये अमोदरच रोवून ठेवलेल्या एका लाकडी लावाला ' जय तारकेश्वरी ' या नावाचा गजर करून घर उपटतात. नंतर जबळच मैदानावर त्याला पुरतात. या ठिकाणी भक्तगण त्याच्या पूजनानंतर अनेकविध दिव्ये करतात. अंगात मुया खुपसून घेणे, काट्यावरून अगर अग्नीवरून चालत जाणे, तापलेले लोखंडी गोळे उचलणे असे प्रकार होतात. शेवटी कोणाला तरी बळेच जखमी करून, त्याच्या पोटाच्या दोरी बांधून, तारकेश्वरीदेवीचे नाव घेऊन खावाच्या ठोकावर चढवितात. वेदना असल्या होत असल्या तरी देवीचे वारंवार नामघोषांमुळे, तो शांतच रहातो. या देवीरूपाला अनेक भक्त प्रदक्षिणा घालीत

असतात. शिघ-पार्वती या कृत्याने प्रसन्न होते आणि त्यांची संकटे नाहीशी करते, अशी त्यांची यामागील भावना असते. (भा. सा. को. ३-३५२)

अग्निदिव्य करणे ही चाल फक्त भारतातच होती आणि अन्य ठिकाणी नव्हती असे नव्हे. अमेरिकेमध्ये रेड इंडियन लोकांच्या जमातीत अग्निदिव्य करणारे नर्तक सांप्रतच्या विसाव्या शतकातही आहेत. जळत्या गिऱ्यावरून एक एक तास अनवाणी नाचत राहणारे नर्तक तेथे आहेत आणि त्याचा हा चमत्कार पाहण्यास अनेक सुधारक उपस्थित असतात. भारतीयांनी मेक्सिको, पेरू देशांत प्रथम वसाहती केल्या, हे भिक्षु चमनलालचे विधान उत्तम मानले, तर काही भारतीय रूढि तिकडे जाण्याची शक्यता आहे. चरक पूजा मेक्सिको-पेरूमध्ये होती.

(७) जेष्ठागौरी

द्विमुजाञ्जनसंकाशा लंबोष्ठा भुंगनासिका ।

लंबमानस्तना कुक्षौ नीलं वा रक्त्याससी ॥ १ ॥

उत्पलं दक्षिणे हस्ते पीठे वामकरः स्थितः ।

भद्रपीठस्थिता वापि द्विपादं चैव लंबिनी ॥ २ ॥ (अंशुभेदागम)

भाद्रपद महिन्याच्या शुक्ल चतुर्थीला श्रीगणेशाची स्थापना करण्याची पद्धत आहे. त्यानंतर एकदोन दिवसातच चंद्र जेव्हा वृश्चिक राशीत जेष्ठ नक्षत्राच्या कक्षेत येतो त्या दिवशी या गौरीचे आवाहन होते. दुसऱ्या दिवशी देवीचे पूजन आणि गोढाधोडाचे जेवण होते आणि तिसऱ्या दिवशी विसर्जन केले जाते. त्याच्या घरी गणपति व गौरी या उभयतांचे पूजन असते, त्यांच्या गणपतीचे विसर्जनही गौरीद्वारेच केले जाते. सर्वांच्याच घरी गौरी घराण्याची पद्धत असते असे मात्र नाही. काही घरी गौरी येतात, काही घरी येत नाहीत. यांची कारणे मात्र निरनिराळी आहेत.

या देवीचे आवाहन का करावयाचे यासंबंधी एक कथा उपलब्ध आहे. ती अशी—प्राचीन काळी एका ब्राह्मणाच्या घरी अतिशय दारिद्र्य असल्याने जीविताला तो कंटाळून गेला होता. गणपतीची मूर्ति त्याच्याकडे आणली जात असे. एवढा कुलाचाराप्रमाणे व रीतीरिवाजाप्रमाणे गणपतीची मूर्ति आणल्यावर गौरी आणण्याचा हट्ट त्याच्या मुलानी धरला. हा हट्ट पुरविणे अशक्य असल्यामुळे मुटकेचा मार्ग म्हणून तो एका जलाशयावर गेला आणि त्याने प्राणत्याग करावयाचे ठरविले. तो उडही मारणार इतक्यात एक सुरासिनी वृद्ध वाई तेथे प्रकट होऊन त्याला उद्देशून म्हणाली, 'वेटा, आपल्या सोन्यासारख्या प्राणाचा असा त्याग करू नको. ' त्या वृद्धेने चार उपदेशपर गोष्टी सांगून प्राणत्यागापासून

त्याला परावृत्त केले. नंतर त्या वृद्धेसह तो घरी आला पण चमत्कार काय झाला पहा ! ती माई घरात येताच ज्या घरात पूर्वी अठरापिंखे दारिद्र्य नादत होते, त्या घरातील रिकामी गाडगीमडगी आपोआप धान्यानी भरून गेली दुसरे दिवशी त्या ब्राह्मणाला मिश्राही उत्तम मिळाली वढेने सांगितल्याप्रमाणे ब्राह्मणाने तिला चांगले न्हाऊमाखू घालून दुपारी गोड खिरीचे भोजन दिले खिरीला दूध नव्हते. परंतु तेवढ्यात एक गाय आपण होऊन घरात चालत आली व तिने खिरीसाठी दूध पुरविले मुलाना फार फार आनंद झाला तिसऱ्या दिवशी त्या माईच्याच इच्छेनुसार त्या ब्राह्मणाने तिला जलाशयाच्या काठी पोहोचविले. म्हातारी ब्राह्मणाला म्हणाली, 'मी आता माझ्या घरी या जलाशयात जाते दरवर्षी नदी अगर जलाशयाच्या ठिकाणावरून दोन दगडाचे खडे घरी घेऊन जा जाण ते माझेच स्वरूप आहेत जसे समजून त्याची पूजा कर व नंतर त्याच विसर्जन कर '

यामुळेच साप्रत तळी, निहीर, नदी अगर अन्य जलाशयावरून दगडाचे खडे, गौर म्हणून आप्याची प्रथा रूढ झाली असावी. माही ठिगणी या देीचा मुलवटा तयार करून कपडे, दागिने इत्यादिकांनी तो सजवून त्याचे पूजन करण्याचा प्रघात आहे विशेषत या गौरीचे पूजन महाराष्ट्रात अनेक घरातून होते. (पाठककृत कहाणीसंग्रह)

पुराणातरी अशी कथा आहे की, पृथ्वी दैत्यानी सय देवताना त्राहि भगवन् करून सोडल्यानंतर, आपले सौभाग्य कायम रहावे या हेतूने सर्व देव त्रिया महालक्ष्मीकडे जाऊन तिला त्यानी आपले सौभाग्य कायम राखण्याची प्रार्थना केली महालक्ष्मीने त्वरित दैत्याचा नाश करून त्याचे सकुट दूर केले. महालक्ष्मीच्या उपकाराची फेड म्हणून हे व्रताचरण सुरू झाले काही ठिगणी पुढप व त्रिया दोघेही मिळून हे व्रत आचरतात.

देशपरत्वे या देवीच्या पूजनाचे प्रकार भिन्न भिन्न आहेत कोणी धातूची मूर्ति वनवितात तर कोणी मृत्तिदेची वनवितात कोणी रुभाराकडून पाच नवीन मडकी जाणवून, त्यामध्ये घा य पिवळ्या रंगाचा दोरा, खोबऱ्याच्या पाच घान्या, पाच सारका घालून सर्व मडकी एकावर एक रचतात शिरोभार्गा गौरीचा मुलवटा वसवितात या मृताक्षेजारी अर्घ्यांच एक दुसरी गौर वसवितात तीन दिवस पूजनाचा समारंभ झाल्यावर मडक्याची हडी उतरवून घऊन, सारीक-खोबऱ्याचे तुखडे पिवळ्या दोऱ्यात बाधून माळेसारखे गळ्यात घालतात काही दिवसांनी एखाद्या शुभदिनी ती माळ दही दुधात भिजवून शेतामध्ये पुरण्याचा प्रघात आहे काहीजण तिसऱ्या दिवशीच हिचे विसर्जन करतात. हा एक शक्ति-पूजेचाच प्रकार आहे (आर्योच्या सणाचा इतिहास, पृष्ठ २८०)

रक्तजेष्ठा च नीला च भूतलार्पितपादका ।

भूतलं स्पृशते दोभ्यां द्विमुजा वीरवन्दिता ॥ (विष्णुधर्मोत्तरपुराण)

या देवीची दोन प्रकारची रूपे आहेत. रक्तजेष्ठा आणि नीलजेष्ठा. सुप्रभेदागम व पूर्वकारणागम तद्ग्रामध्येही या देवीचे वर्णन आहे.

कोणी या देवीला गणेशाची माता असेही मानतात. यासाठी ती गणपति आल्यावर घरी येते व गणपतीबरोबर जाते असेही मानतात. कोकणमांती (कुडाळ) या देवीचे आवाहन गणेशस्थापनेच्या आदल्या दिवशी करतात. कारण ती माता मानल्यावर पुत्र येण्याच्या आधी घरी यावी असे मानतात.

या देवीचे पितळी, लाकडी, रांध्याचे व मातीचे मुखवटे फार सुबक बनविलेले असतात. ते जातून पोरळ असतात. कुंभार मातीचे मुखवटे बनवितात, जिनगर कागदी अगर लाकडी मुखवटे बनवितात, तर औतारी पितळी धातूचे बनवितात. खेड्यापाड्यांतून या कुशल कारागिरांनी ही कला अद्यापीही जिवंत ठेवली आहे.

(महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई, दि. २-९-१९६२)

संस्कृत ग्रंथांतील या देवीचे वर्णन मुद्दबार्तीच्या श्लोकामध्ये दिलेले आहे. दोन भुजा, दोन नेत्र, फुगीर गाल, लोंबणारे वक्षःस्थळ, दीर्घ नासिका, विशाल उदर, पुष्ट मांड्या, काळा कुळकुळीत वर्ण, ओठाचा खालचा भाग लोंबणारा, मद्रासनावर बसलेली, वट्ट वेणी बांधलेली, माळी भव्य कुंकुमतिलक असलेली, मस्तकी किरीट धारण केलेली, एका हाती नीलोत्पल आणि दुसरा हात अमयाकृति असलेली, असे या देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन आहे. देवीच्या उजव्या बाजूस वृषभमुखी मानव एका हातात दंड आणि दुसऱ्या हातात दोरखंड घेऊन बसलेला असून, डाव्या बाजूस एक सुंदर नवयौवनेची अग्निमथ नावाची, श्यामल वर्णाची व पाय मोकळे सोडून बसलेल्या एका स्त्रीची मूर्ति असा देखावा सजवितात.

समुद्रमंथनाच्या समयी या देवीची उत्पत्ति झाली असून कपिल मुनीने तिच्याबरोबर विवाह केला. यास्तव तिला कपिल-पत्नी असेही म्हणतात. तामीळ भाषेतील निघंटूमध्ये या देवीची नावे मुगाडी, तौवाई, कळडी, मुदेवी अशी असून काकध्वजी, गर्दमवाहना व हातात झाडू घेतलेली असे तिच्या स्वरूपाचे वर्णन असते. काही वेळा हातातील या आयुधावरून ती धूमावतीदेखील मानली जाते. लक्ष्मीची वडील वहीण अलक्ष्मी हिचे वर्णनही बरीलप्रमाणेच करतात आणि तिला जेष्ठागौरीसमान मानतात.

प्रतराज ग्रंथाप्रमाणे या देवतेचे स्वरूप म्हणजे त्रिनेत्र, विरक्त, सुंदर, श्वेतसिंहासून, श्वेतवस्त्र परिधान केलेली, हातामध्ये पुस्तक व पाश धारण करणारी असे दिले आहे. [प्रतराज, (गुजराती व्रत), पृष्ठे १२६ ते १२८]

लिंगपुराणात या देवीची कथा आणखी एका निराळ्या प्रकारची दिलेली आहे. धीरसागराचे मंथन झाल्यानंतर ही वर आली. परंतु अतिशय विद्रूप चेहरा असलेल्या या बाईचा कोणीही अंगिकार करीना. यासाठी दुःसह नावाच्या ब्राह्मणाबरोबर या बाईचा विवाह करून देण्यात आला. चांगल्या गोष्टीचा या बाईला मनस्वी तिडकारा असल्याने ती सदा दुर्मुखलेली राहू लागली. काही काळाने माऊंडेय ऋषि त्या ब्राह्मणाच्या घरी आले. त्या वेळी त्यांना सर्व वृत्तांत कथन केला असता ते म्हणाले, 'सर्व निषिद्ध गोष्टी जेथे घडतात त्या ठिकाणी तिला घेऊन जा. ज्या ठिकाणी नवरा-बायकोचे मांडण चालले असेल, कुकर्म चालली असतील, जुगार चालला असेल, शिवीगाळ होत असेल इ० इ० ठिकाणी या बाईची करमणूक होईल.' या बायकोच्या जाचातून सुटण्यासाठी दुःसह ब्राह्मणाने एक युक्ती योजली. एके दिवशी त्याने तिला सांगितले की, 'मी चांगला रोजगारी उद्योग पाहण्यासाठी रसातळाला जाणार आहे. त्या वेळी तू आपले घर आणि पाण्याचे तळे या दरम्यान रहा, म्हणजे इतर बायका तुला जो बळी देतील त्यावर तुझी उपजीविका चालेल. परंतु अट अशी की, त्या अन्न देणाऱ्या स्त्रीच्या घरी मात्र तू जावयाचे नाही.' याप्रमाणे तिला सांगून रसातळाला जाण्यासाठी तो ब्राह्मण जवळच्याच तळ्यात जो बुडाला तो पुन्हा वर आलाच नाही. ही पत्नी मात्र आपला पति चांगला उद्योग करून परत येणार आहे या भरपंधावर तळ्यावर बसून असते. यासाठीच देवीचे आवाहन जलाशयातील राडे आणून करण्याची प्रथा रूढ झालेली आहे.

एकदा श्रीविष्णूची स्वारी त्या मार्गाने जात असता त्यांची आणि या बाईची गाठ पडली. तिने वेळ घालविण्यास काही साधन विचारल्यावरून ते म्हणाले, 'ज्या घरी तुझी पूजाअर्चा होईल, त्या घरी जाण्यास तुला कुठलीच हरकत नाही. तसे केल्याने पतीआशेचा भंग होणार नाही.' इतके सांगून विष्णु मात्र मंत्राचा जप करीत त्वरितच तेथून तिची वक्रदृष्टि होण्यापूर्वीच सडकले! यासाठीच विष्णु-भक्त मुद्रा या देवीला नैवेद्य अर्पण करतात.

शिवागम तंत्रामध्ये देवतेच्या पूजनानेच समय वर्णन दिलेले आहे. जेव्हा ही एक जलमयी असल्याने स्थितीची चोतक मानली जाते. दक्षिण भारतामध्ये या देवीच्या पूजनाचा प्रसार जास्त होता. कित्येक प्रसंगी लोह मुख्य देवाला विसरत

परतु या देवीची वक्रदृष्टि बघायला नको म्हणून या देवीचे पूजन करीत असत. साप्रत मान या देवतेचे महत्त्व थोडे कमी झालेले आहे, असे दिसते. उत्तर भारतामध्ये ह्याच देवीला सीतला असे म्हणतात. मलयापूर (मद्रास) वस्तु-समहालय, कुमकोणम् येथील गुहा इत्यादि ठिकाणी या देवीचे पुतळे आढळतात.

वाझपणा जाणे, जन्मतःच सतती न मरणे आणि दीर्घायुध्यप्राप्ति होणे इत्यादि फलप्राप्ति हे व्रत आचरल्यामुळे होते.

(Elements of Hindu Iconography by T. A. Gopinath Rao)

ताम्रिकही या देवतेचे पूजन करतात. त्या वेळी तिचे स्वरूप, कमलासना, रक्तवस्त्र, चतुर्भुजा आणि कलश, सुवर्णपात्र, अमुद्य, पाग धारण करणारी असते. दक्षिण भारतामध्ये या देवीला एक शक्तिदेवता मानलेली आहे. या देवीची दुसरी नावे कुभी, जाया, हस्तिमुला, त्रिपार्यदा, वृक्षती व अलक्ष्मी अशी आहेत.

(विद्यार्णव तंत्र).

शार्दूलभिक्रीडित

ज्येष्ठागौरि म्हणोनि भाद्रपदिच्या पूजित पट्टी-दिनीं ।
जावोनि जलसंचयी नदितटीं आणी राखे पूजनीं ॥
त्याचे पौडश पूजनास करुनी मिष्टान्न हो अर्पिती ।
नेती स्व-गृहिं देविना वृतीय त्या दीनांस देती गती ॥

भराडी गौर

भराडी गौर हा निदर्भातील मुली व महिला यांचा अत्यंत कलात्मक आणि सामाजिक उत्सव आहे. श्रावण महिन्याच्या सुरवातीपासून तीन आठवडे अगर पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीपर्यंत तो साजरा केला जातो. या वेळी शंकर-पार्वती अथवा महादेव-गौरी यांची माडणी कलात्मक पद्धतीने करून पूजन करण्यात येते. गावच्या लोकांसंख्येच्या मानाने एक अथवा अनेक ठिकाणी हा उत्सव होतो. आदल्या दिवशी मुलींना निमंत्रण दिले जाते आणि जी निमंत्रण वरते तिला 'मुखरीण' म्हणतात.

ही गौर स्थापनेच्या दिवशी मुली आणि महिला वस्त्रालंकृत होऊन गाणी गात भिरवणुकीने नदी अथवा जलाशयावर जातात. तेथील वाळू अथवा राखे घेते वेळी प्रार्थना करतात,

गुडगु फोडू, माती काढू । निघा निघा गवरावाई ॥

ही प्रार्थना पाच वेळा म्हटल्यावर, वाळू घेऊन घरी परत येतात. त्या वेळी गाणे म्हणण्यात येते,

रगण रगण कुदळी, मण मण माती ।

देऊळ खचलं, चांदण्या राती ।

चांदण्या रातीचे, माणिक मोती ।

घाल घाल गवराई, आपुल्या नाकी ॥ ६० ६०

घरोघर मुली परतल्यावर, एखाद्या पाटावर अथवा परडीवर शंकर-पार्वतीच्या वाळूच्या मूर्ति बनवून, पूजेच्या ठिकाणी मिरवत आणतात. त्या ठिकाणी इतर मुली आपल्या परड्या त्यावरच रचतात तत्पूर्वी या परड्या जाईजुईच्या अगर इतर सुगंधित पुष्पानी शृंगारून, रांगोळ्यात झेला, कासव, रामलक्ष्मण यांच्या आकृति काढून सुशोभित करतात त्या वेळी लोकगीत गातात,

ताडावरी ताड गवराई चढू लागल्या ।

तिकडून आले शंकर, त्यांनी पदर धरिला ।

वाई पदर धरिला ॥ ६० ६०

हा उत्सव चालू असताना दररोज दुपारी फुगड्या, झिम्मा, पिंगा ६० खेळ मुली व महिला खेळत असतात. त्या प्रसंगीवे लोकगीत असे,

अंगणी दूध तापे, त्यावरी पिवळी साय ।

गवराई लेकी, आज राहुनिया जाय ।

कशी राहूं माये, शंकर वाट पाहे ।

शंकर घोड्यावरी, गवराई पायी राहे ॥ ६० ६०

साधारणपणे दर चवथ्या दिवशी जुन्या शृंगारलेल्या परड्याचे विसर्जन करून नवीन रोषणाईच्या परड्याची माडणी केली जाते. पण पाचव्या वेळी सजावट झाल्यावर मात्र पूर्ण विसर्जन समारंभ होतो. ह्या वेळी पुन्हा मोठ्या मिरवणुकीने या गौरीचे विसर्जन जलाशयाचे ठिकाणी केले जाते. त्या वेळचे लोकगीत तितकेच आकर्षक असते,

जा जा गवरावाई, जा जा गवरावाई ।

घाळ तुमचे मुकेलं, मुकेलं असेल माई ।

सागराचे शिंपेवरी, पाजीळ दूध आई ॥ ६० ६०

मिरवणूक परत आल्यावर मुखारिणीला आहेर केले जातात अंगर निर-
निराळ्या वस्तूंची भेट देण्यात येते. या समारंभासाठी तिने जो पुढारीपणा
घेतलेला असतो अंगर तोशीस सोसलेली असते, त्याचाच हा अल्पसा मोवदला
दिला जातो. कालमानाप्रमाणे जीवनात उत्साह निर्माण करणारी ही रूढि लोप
पावत आहे. पण काही शहरी जुने रीतीरिवाज पाळणाऱ्या घरांतून ती आचरली
जाते. आदिशक्तीची गौरी स्वरूपातील ही पूजा होय.

जलाशयातून वाळू आणणे, पूजन करणे व पुन्हा जलाशयाच्या ठिकाणी
विसर्जन करणे म्हणजे ज्येष्ठा गौरीचाच हा एक प्रकार आहे. पण या प्रांती तो
श्रावण महिन्यात आचरतात इतकेच.

(के. अ. पोतदार, महाराष्ट्र टाईम्स १०-८-१९६७).

(८) तुळादेवी

नमस्ते सर्वदेवांना शक्तिरुवं सत्यमाश्रिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिनां ॥
एकतः सर्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुळे सर्व भूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥

दानचंद्रिका या ग्रंथामध्ये महादाने कोणती ती सांगितली आहेत. कर्म-
पुराणामध्ये तीच दाने दिलेली आहेत. सोने, घोडे, तीळ, हत्ती, दासी, रथ,
जमीन, घर, कन्या आणि कपिला अशी ही महादाने होत. यामध्येच तावे, काचे,
लोह, शिसे, तूप, तेल, मध इ. आणखी काहींची भर घालून ती संख्या
सोळा केलेली आहे. या दानांचा संपूर्ण विधि ' दानचंद्रिका ' ग्रंथामध्ये (मराठी
भाषांतर, भि. बा. ऐनापुरे, १९०८, पृष्ठे ५४ ते ६७) पहावयास मिळेल.

तुळादेवीची मंदिरे क्वचितच दृष्टोत्पत्तीस पडतात. हावरा रेल्वे जंक्शन-
पासून ६६ मैलांवर नवद्वीपधार नावाचा रेल्वेस्थानक असून त्या ठिकाणी
अनेक मंदिरे आहेत. त्यांमध्ये तुळादेवीचे एक मंदिर आहे. बंगालमधील संत
श्रीगौरांगप्रभु यांच्या निमित्ताने हे स्थान प्रसिद्ध आहे.

(कल्याण भासिक, क्षेत्र अंक, १९५७, पृष्ठ १८३).

तुळा विधि करण्याचा विधि येणेप्रमाणे. तुळेच्या मध्यभागाच्या काट्यावर
सुवर्णमय गोविंद प्रतिमा बांधावी. तुळेचा तराजू चार हात लांब व आठ
चालळ्यांनी युक्त असावा आणि त्यावर उत्तम रेशमी वस्त्र व रत्नजडित

सुवर्णमाला घातून तो सुशोभित केलेला असावा. षोडशोपचार पूजेने देवतेला आवाहन करावे. तराजूला त्रिवार प्रदक्षिणा घातून तुळादेवीची प्रार्थना करावी, 'हे तुळादेवी, तू सर्व देवांची मूलशक्ति आहेस. ईश्वराने तुला उत्पन्न केले आहे. कारण जगातील सर्व सत्ये एकीकडे व सर्व असत्ये दुसरीकडे आहेत. धर्म आणि अधर्म यांचे आचरण करणाऱ्यांच्या मध्यभागी तुला स्थापन केले आहे. 'तस्मात् मला तोडून या असार संसारातून मुक्त कर. मी तुला नमस्कार करतो.'

यमराज आणि सूर्य यांच्या प्रतिमा यजमानाने दोन्ही हातात घेऊन पारड्यात बसवे. दुसऱ्या पारड्यात आचार्यांनी व श्रेष्ठ तथा जेष्ठ ब्राह्मणांनी सुवर्ण अगर चांदी घालावी. ते पारडे जमिनीवर बसेल इतकी धातू त्यात घालावी. याप्रमाणे तुला झाल्यावर त्यातील अर्धे द्रव्य मुख्य आचार्यांना देऊन अर्धे इतरांना वाटून द्यावे. या विधीचा हेतु अगदी सुस्पष्ट आहे की, मानवाने आपल्या आयुष्यात जमविलेली संपत्ति त्रिपुल असेल, तर आपल्या मृत्यूपूर्वी ती गोरगरिबांना वाटून टाकावी आणि अशा प्रकारे समाजवाद आचरणात आणावा.

भारतातील अनेक प्राचीन राजांनी अशा तुला करून आपल्या जवळचे द्रव्य गोरगरीब प्रजेला वाटून टाकल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. राष्ट्रकूट घराण्यातील दंतिदुर्ग नावाच्या राजाने हिरण्यगर्भ व तुलादान हे दोन्ही विधि उज्जैन येथे करून त्या द्रव्यामधून अनेक मंदिरे बांधली. ही गोष्ट साधारणतः आठव्या शतकात झाली आहे.

(त्रिपाठीकृत प्राचीन भारताचा इतिहास, पृष्ठ ४९६)

दि. १४ जून १६७४ साली शिवाजी राजांनी गागामट्टाच्या मार्गदर्शना-खाली, रायगडावर आपणाला राज्याभिषेक करून घेतला. तत्पूर्वी प्रतापगडी देवीचे दर्शन घेऊन सव्वामण सुवर्णाची छत्री, देवीला अर्पण केलेली होती. महाराजांनी प्रथम सुवर्णतुला केली. त्याला सतरा हजार होन लागले, कारण महाराजाचे वजन सुमारे १६० पौंड होते. याच वेळी चांदी, तांबे, कापूर, साखर, लोणी, फळे, मसाले इ० अनेक पदार्थांच्या तुला करण्यात आल्या आणि सर्व पदार्थ ब्राह्मण व इतर प्रजाजन यांना वाटून टाकण्यात आले. ज्येष्ठ शु॥ १३ शके १५९६ साली पहाटे ५ वाजता ब्रह्ममुहूर्तावर महाराज सिंहासनारूढ झाले. सिंहासनाचे वजन ३२ मण सुवर्णाचे व रत्नाचे होते. समारंभाचा खर्च पन्नास लक्ष रुपये झाला. गागामट्ट सुवर्णांना एक लक्ष होन दक्षिणा दिली.

याहीपूर्वी महाराजांनी दि. ६-१-१६६५ साली महाबळेश्वरी, आपली मातोश्री जिजाबाई आणि प्रमुख मुखद्दी सोनो विश्वनाथ डबीर, यांच्या सुवर्ण-तुला करून, लोकांना संपत्तीचे दान केलेले होते.

(ब. मो. पुरंदरे, राजा शिवछत्रपति)

इतिहासकालात मोठमोठे राजेरजवाडे आपली तुला करून घनसंचयानी वाटणी करीत असत. कित्येक संस्थानच्या राजवाड्यापुढे या दानासाठी उभारलेल्या दगडी कमानी अजूनही दिसतात. इष्ट कामनासिद्धि, व्यवसायात मिळविलेल्या घनाची कृतार्थतादर्शक वाटणी होण्यासाठी शास्त्राने हा सर्वोत्तम मार्ग दाखविलेला आहे.

इद्रायणी भीमा नदीच्या काठी एका गावी एका मराठा सरदाराने आपली सुवर्णतुला करून त्यातील द्रव्य गोरगरिवांना वाटले. यास्तव त्या गावाचे नावच 'तुळापूर' असे पडले. ही तुला १६ सप्टेंबर १६२३ या दिवशी झाली असे समजते. सन १६८९ साली ह्याच गावी गोब्राह्मणप्रतिपालक हिंदुपदपादग्रहा श्रीमंत छत्रपति समार्जमहाराज ह्याचा औरंगजेबाने क्रूरपणाने वध केला.

प्राचीन काळीच या तुला वेष्ट्या जात असे नव्हे. त्या अद्यापीही केल्या जातात. मुरुतेच घडलेले एक ताजे उदाहरण डोळ्यांसमोर आहे. १९६१ साली चीनने भारताने आक्रमण केल्यावर भारत सरकारने लष्कराच्या खर्चासाठी संरक्षण निधी उभारला. त्या वेळी अनेक शहरानी व प्रांतांनी भारताच्या नामवत नेत्याच्या तुला घेणे, चांदी अथवा रुपयाच्या चलनी नोटांनी वेष्ट्या आणि ते सर्व द्रव्य संरक्षण निधीला अर्पण करण्यात आले

मुजंगप्रयात

महापुण्ये दाने जर्गी जाण सोळा ।
परी श्रेष्ठ हे दान तोळोनि तूळा ॥
तराजूवरी मूर्ति गोविंद ठेवा ।
करा पूजने पोद्धशें शुद्ध भावा ॥ १ ॥
स्वये दैसुनी पिटकामार्जि एका ।
दुजे रौप्यसौवर्ण झांकोनि टाका ॥
छुटा द्रव्य ते वांटुनि दीन लोकां ।
असे द्रव्य दे देवि तूळा अनेका ॥ २ ॥

(९) पिठोरीदेवी

श्रावण महिन्याच्या अमावास्येला हे व्रत आचरतात. या व्रताच्या उत्पत्तीसंबंधाने असा उल्लेख मिळतो की, इद्रपत्नीने हे व्रत पार्वतीला सांगितले ती म्हणाली, 'पार पूर्वी श्रीघर नावाच्या एका ब्राह्मणाची सुमित्रा नावाची पत्नी होती. त्याच्या मोठ्या मुलाचे नाव शंकर असून स्तुपेचे नाव विदेहा असे होते.

ही स्तुपा दरवर्षी भाद्रपद अमावस्येच्या सुमारास प्रसूत होत असल्याने तिच्या सासऱ्याला आपल्या वडिलांची श्राद्धतिथि साजरी करणे अशक्य होई. शिवाय ते भूळ जन्मत मरण पावत असे. असे सुमारे चारपाच वेळा घटल्याने वडिलांच्या आग्नेने शंकराने आपल्या पत्नीला घरामाहेर घालवून दिले व नुकत्याच जन्मलेल्या अर्भकासह तिला वनवासाला पाठवणे भाग पडले. पण म्हणतात ना, 'देव तारी त्याला कोण मारी?' त्या जंगलात तिला एक देवता भेटली. देवतेने तिला जवळच्या एका मदिरात रात्रभर राहण्यास सांगून 'तू जर माझे ऐकलेस तर तुझाच फायदा होणार आहे' असेही निश्चून सांगितले. देवतेच्या शब्दांवर विश्वास ठेवून निवेदेने मदिरात मुकाम ठोकला. तो दिवस अमावस्येचा होता. नेहमीप्रमाणे रात्रीच्या वेळी चौसष्ट योगिनी त्या मदिरात आल्या आणि तेथील देवतेची त्यांनी षोडशोपचारे पूजा केली. प्रसाद घाटण्याच्या वेळी त्यांनी पिचारले, 'आमच्याशिवाय आणखी कोणी अतिथि येथे आहे ना?' ते ऐकताना निवेदेहा चटकन् पुढे झाली व तिने आपली सर्व हस्तिगत योगिनींना निवेदन केली. ती हस्तिगत ऐकून योगिनींना तिची दया आली. तिची भेलेली मुले तिला परत आणून देऊन सदैव कूपेचा घरदहस्त तिच्या मस्तकावर ठेवला. इतके झाल्यावर निवेदेहा आपल्या मुलासह घरी परत आल्यावर घरच्या मंडळींनी मोठ्या आनंदाने तिच स्वागत केले व या वेळेपासून ते सर्वजण सुगमने राहू लागले. त्या दिवसापासून चौसष्टयोगिनीपूजा दरवर्षी चालू झाली.

हे नत आचरताना योगिनींचे प्रतीक म्हणून ६४ सुपान्या मादून त्याचे पूजन करतात अनेक पीठाच्या योगिनी या समयी एकत्र येत असल्याने या मताला पीठारी अगर पीठोरी हे नाव प्राप्त झाले. या पूजनाच्या वेळी या योगिनींचे आवाहन केले जाते, त्याची नावे येणेप्रमाणे—

दिग्योगी, महायोगी, सिद्धयोगी, गणेश्वरी, प्रेताक्षी, डाकिनी, काली, कालरात्री, निशाचरी, झगरी, रौद्रप्रेताळी, भूतळी, भूतडावरी, ऊर्ध्वकेशी, गिरुपात्री, शुष्कांगी, नरभोजनी, मडारी, वीरभद्रा, धूम्रांगी, कलहप्रिया, राक्षसी, घोररक्ताक्षी, विश्वरूपा, भयकरी, चडिका, वीरसौमरी, चाराही, मुडघारिणी, सामुरी, रौद्रझकारी, भीषणा, त्रिपुरातका, भैरविभ्रमिनी, प्रोधी, दुर्मुरी, प्रेतवाहिनी, सन्वागी, दीर्घलघोष्टी, माळिनी, यनयोगिनी, चक्री, कालांगी, गृहणी, कर्नाली, भुवनेश्वरी, कटककी, कर्पाटीनी, रौद्री, यमदूती, करालिनी, घोराक्षी, कर्मुंकी, काकदृष्टी, अधोमुखी, मुडायधारिणी, वाघी, किंरुणी, प्रेतभाषिणी, कालभाषिणी, कामारव्या, उष्ट्राणी, योगपीठीका, महालक्ष्मी, एकचोरा, कालरात्री व पीठिका अशी ती ६४ नावे आहेत.

(प्रतराज)

ज्याप्रमाणे रजुरहो अथवा अमरकंटक येथे योगिनीची मंदिरे आहेत, त्याचप्रमाणे प्रभासतीच्या ठिकाणी जी बलातिबला दैत्यांगी देवी आहे, तिच्या आसपास चौसष्ट योगिनी आहेत. त्याची नावे येणेप्रमाणे—

महालक्ष्मी, क्षेमकरी, शिवदूती, महामद्रा, भ्रामरी, चंद्रमंडला, रेवती, हरसिद्धी, दुर्गा, त्रिषमलोचना, सहजा, कुलजा, कुब्जा, मायावी, शाम्बी, क्रिया, आद्या, सर्वगता, शुद्धा, मावगम्या, मनोतिगा, विद्या, अविद्या, महामाया, सुशुम्ना, सर्वमगला, ओंकारात्या, महादेवी, वेदार्थजननी, शिवा, पुराणा, अन्त्यक्षिकी, दीक्षा, चामुडा, शंकरप्रिया, ब्राह्मी, शार्त्तकरी, गौरी, ब्राह्मणा, मालिनी, त्वरिता, नित्या, साख्या, कुडलिनी, भूवा, कल्याणी, शोभना, निष्कला, परमा, कला, योगिनी, योगसद्भावा, योगगम्या, गूहाशया, कात्यायनी, उमा, शर्वा, अर्पणा व अनित्या. (स्कंदपुराण, प्रभास, अध्याय ११९)

शिरसरिणी

पिठोरी देवीचे व्रत-गृह-कुर्ची पूजित सदा ।
अमायास्यादीर्णां शुचित महिना श्रावण तदा ॥
क्रमाने योगिनी वसवित्तही चौसष्ट सदनीं ।
अती भक्तीभावे तन-मन-धने पूजि जननीं ॥ १ ॥
अनेक पांठांच्या समर्थ सदनीं देवि जमती ।
पिठोरी नामाते म्हणुनि जन त्यांनाच घदती ॥
वरप्राप्तीनेही सुत-धनहि सौभाग्य मिळते ।
म्हणोनी मातांनो शुचित मनि पूजा तुम्हि व्रते ॥ २ ॥

(१०) गृहद्वोरी

चतुर्भुजां सुवर्णाभां नानालंकारभूषितां ।
हिमेंदुतुहिनाभासां मुक्तामणिविभूषितां ॥
पाशांकुशधरां देवीं ध्यायेत् सर्वार्थसिद्धिदां ।
कर्मखलुधरासूक्ष्मां पानपात्रं च त्रिभ्रतीं ॥ १ ॥

भाद्रपद महिन्याच्या कृष्ण तृतीयेपासून दशमीपर्यंत हे व्रत आचरतात. यालाच षोणी डोलीव्रत असेही म्हणतात. तृतीयेच्या रात्री चंद्रोदय पाहिल्यावर स्नान करून व्रतास मुढ्यात करावी. शक्य झाल्यास पाच संध्यासदे देवीची पूजा करावी. मूर्ति मुखाची, चार भुजा अखेलेली, नानालंकारभूषित, हातांमध्ये पाश,

अंकुश इत्यादि आयुधे असलेली अशी बरील वर्णनाची बनवावी. त्यानंतर पाच, अर्घ्य, पंचामृतस्नान, वस्त्र, अश्वत्था, चंपकपुष्पे, धूपदीप, शिडा, दक्षिणा, प्रार्थना इत्यादि षोडशोपचारे पूजा करून ज्या वातूमंडलावर देवतेला आसन दिले असेल त्याला प्रदक्षिणा घाटून सौभाग्यवर्धनासाठी प्रार्थना करावी. हातामध्ये दोरक बांधावा आणि चंद्राला अर्घ्यदान करावे. देवीसमोर बसून एकामचित्ताने तिची कथा ऐकावी. नंतर गोधूम-चूर्ण व पक्वान्ने यांचे भोजन गुरुजींना देऊन स्वतः पोडा प्रसाद ग्रहण करावा. काही ठिकाणी दोरक गळ्यात बांधण्याची चाल आहे.

याप्रमाणे पाच वर्षपर्यंत हे व्रत आचरून उद्यापनाच्या वेळी मुखाचा अगर चांदीचा दोरक बनवून तो ब्राह्मणांना दान करावा. मुहायिर्नीची पूजा करावी व त्यांना भोजन घालावे. पूर्वी हे व्रत कोणी केले यासंबंधाने एक कथा भीमवधोकरांनी आपली पत्नी पार्वती हिला सांगितली आहे, ती अशी. द्वापार युगाच्या अंती माता कुंती हिच्या पतीला कोणीतरी विचारले की, 'तुला मुले का होत नाहीत?' त्यावर त्याने सांगितले की, 'कोणा एका ऋषीच्या द्यापामुळे ती होत नाहीत.' त्यानंतर कुंती आपल्या वडिलांच्या घरी गेली असता तिने त्यांना उपाय विचारला. त्या वेळी व्यासऋषींनी तिला हे बृहद्रौरीचे व्रत संततिदायक व अश्वत्थ सौभाग्यवर्धन करणारे असल्याने ते आचरण्यास सांगितले. उद्यापन करताना बृहतीची (रिंगणीची) ६४ मुवर्णपळे करून ती देवीला अर्पण करावीत, पाच मुहायिर्नींना घक्कालंकार देऊन घाबने घ्यावीत. असे केल्याने मनोवाञ्छित संततिप्राप्त होते.

(रणवीरव्रतस्तोत्र).

शिररिणी

बृहद्रौरी कृष्णा तृतीय तिथीला भाद्रपदी हो ।
व्रता पूजी कोणा जननि जमुनि पुण्यप्रदही ॥
चतुर्भूजा मूर्ति वमवी सिकता-मंडळ शिरी ।
विधीने पूजोनी मनगटि धरी दोरक करी ॥ १ ॥

वसंततिलका

येणेपरी सु-व्रत आचर पांच वर्षे ।
उद्यापनी फळ मिळे सुख पुत्र हर्षे ॥
सौवर्ण दोरकरिचा गुरुजीस द्यावा ।
गोधूम-चूर्ण-कडवैः रसपाक खावा ॥ २ ॥

(११) महालक्ष्मी व्रत

भाद्रपद महिन्याच्या शुद्ध अष्टमीच्या दिवशी सूर्य कन्याराशीत प्रवेश करण्यापूर्वी हे व्रत चालू करावे. शक्य तर त्या दिवशी जेष्टा नक्षत्र असावे. हा साधारणपणे गौरीगणपति विमर्जनाचा दिवस येतो. पंचांगामध्ये त्या दिवशी 'स्त्रीणां दोरकग्रहणं' असे नोंदलेले असते. सामान्यतः हे व्रत सोळा दिवस करतात. स्त्रिया व पुरुष या दोघानाही हे व्रत आचरिता येते.

(पुरुषार्थ चिन्तामणि).

हे व्रत आचरणान्याने चंदनाने लक्ष्मीची प्रतिमा काढावी. त्याच्या शेजारी सोळा दोरे एकत्र केलेला आणि सोळा गाठी मारलेला दोरक तयार करून ठेवावा. 'लक्ष्मै नमः ।' या मंत्राने प्रत्येक गाठीचे पूजन करून लक्ष्मीचेही पूजन करावे.

धनं धान्यं धरां हर्म्यं कीर्तिमायुर्यशः श्रियम् ।

तुरगान् दन्तिनः पुत्रान् महालक्ष्मि प्रयच्छ मे ॥

या मंत्राचे पठण करून तो दोरक उजव्या हाताच्या मनगटी बांधावा. हातामध्ये सोळा दुर्वा आणि सोळा अश्रताचे दाणे घेऊन कथा ऐकावी.

या व्रताचरणाचे फळ म्हणून हेमाद्रि असे सांगतात की, या व्रताचे आचरण करणाऱ्याला लक्ष्मी तीन पिढ्यापर्यंत लाभते, दीर्घायुष्य आणि उत्तम प्रकृतिमान राहते. महालक्ष्मीमास कोल्हापूरला जागती होते आणि आदीर्घदे देते. कन्याराशीत सूर्य असताना येणाऱ्या अष्टमीला हे व्रत समाप्त करावे. पाच वर्षे याप्रमाणे व्रताचरण केल्यावर उद्यापन करावे.

(हेमाद्रि, भाग पहिला, पृष्ठे ४९५ ते ४९९).

याशिवाय महालक्ष्मीपूजनाचा दुसरा एक विधि महाराष्ट्रात प्रचलित आहे. आश्विन नवरात्रांमध्ये शु० सप्तमी अथवा अष्टमीच्या दिवशी हा कार्यक्रम होतो. हा भिराग्रीत्यव असतो. सरस्वती आवाहन, सरस्वती पूजन आणि सरस्वती विमर्जन. या दिवशी कौकणस्थ ब्राह्मण समाजात 'घागरी कुंजण्याचा' समापन करतात. ही महालक्ष्मी म्हणजे अष्टादशभुजा महिषासुरमर्दिनीचेच स्वरूप होय. या देवीच्या स्वरूपाचे जे ध्यान दिले आहे, त्यावरून बरील अनुमान काढता येते.

(महाराष्ट्रातील चार देवते, ले. ग. द. मरे, पृष्ठ ५१).

या पूजनासाठी देवीची तांदळाच्या उरडीची अथवा लोण्याची मूर्ति बनवितात. काही ठिकाणी ती चिक्कणमातीचीही बनविली जाते. सार्यकाळी या

देवतेचे पूजन-अर्चन ज्ञान्यावर देवीचा अंगात संचार होणारे स्त्री-पुरुष तिच्या-समोर खेळतात, म्हणजेच अंगात संचार झालेल्या स्थितीमध्ये नाचत असतात. त्यांच्या हातामध्ये धागर अन्न तिच्या मुखानून फुंकर घालून आवाज काढला जातो. देवीच्या समोर धूप जळव असलेली शेगडी असते. त्यावर त्या धागरी वेळोवेळी धूपवाक्या लागतात व एकसारख्या बदलव्या लागतात. अनेक स्त्रिया व पुरुष याप्रसंगी दर्शनासाठी उपस्थित असतात. देवीला वस्त्र म्हणून रेशमाचा तंतू वाडण्याचा प्रघात आहे. या समारंभाचे वेळी अनेकजन संचार झालेल्या स्त्रीपुरुषांना-नवे त्यांच्यातील 'आई' ला-प्रश्न विचारून आपल्या संकटमुक्तीचा मार्ग जाणून घेतात. साधारणतः मध्यरात्रीपर्यंत हा कार्यक्रम चालतो. देवीसाठी 'भोटण' करण्याचा प्रघात याच समाजात आहे. या समारंभाच्या वेळी मी (प्रस्तुत याचा लेखक) अनेक वेळा पाहिले आहे की, या ठिकाणी निरनिराळ्या पीठदेवतांचा संचार भक्तांमध्ये झालेला असून अमूक एक वारे कोणत्या देवीचे आहे, याबद्दल एकमेकांत चौकशी चाललेली असते. समाधानकारक उत्तर जर मिळाले नाही, अगर अंगात वारे आलेले नसताना कोणी खोटाच आविर्भाव करीत असेल, तर त्या व्यक्तीला त्या बाहेर घालवितात. इतकेच काय, त्यांची एकमेकांत भांडणे देखील होतात! धागरीवर धागरी आपटून मोठे आवाज करतात, फुगड्या घालण्यासाठी बोलावतात आणि खऱ्याखोट्याचा निर्णय लावून घेतात.

देवीचे वारे पुरुषाच्या अंगातही येते, हे घर आपण पाहिलेच आहे. अशा एका एहस्याला यासंबंधी जास्त माहिती विचारली असता तो म्हणाला की, तुमारे दहा वर्षांपूर्वी एकाएकी त्याच्या अंगात देवीचा संचार झाला व वारे येऊ लागले, ते अगदी आजतागायत (सन १९६८). अष्टमीच्या दिवशी सायंकाळ-पासून तो वेचैन होऊ लागतो आणि दिवस माथळताच त्याच्या अंगात देवीचा संचार होतो. ज्या ठिकाणी महालक्ष्मीचा मुखवटा मांडून तिचा समारंभ साजरा होत असेल अशा ठिकाणी त्या स्थितीतच तो आपोआप ओढला जातो. त्या ठिकाणी जाऊन खेळल्याशिवाय त्याच्या मनाला स्वस्थताच लाभत नाही. धरीच वसून राहिल्यास किंवा बाहेर पडण्यास कोणी प्रतिबंध केल्यास दोनतीन दिवस त्याचे अंग दुखत राहावे, पण तेच समारंभाच्या ठिकाणी जाऊन खेळल्यास दुखत नाही. त्याने पुढे असेही सांगितले की, एकाच वेळी एखाद्याच्या घरीरात जाठ जाठ देवतांचा संचार होतो, कोणी त्याची स्थाने विचारल्यास त्या त्याप्रमाणे उत्तरे मिळतात. त्याच्या स्वतःच्या अंगात महालक्ष्मी, सप्तशृंगी, तुळनामवानी इत्यादि देवींचे वारे येत असते.

दि १३-१०-६४ रोजी लेखकाने याचा प्रत्यय घेतला आहे त्या दिवशी गोरगाव येथील जगगाई देवस्थानामध्ये १०-१२ महिलांचे अगात देवता संचार झालेला असताना, प्रत्येकीजवळ त्रिचारणा केली असता, कोणी सांगितले मी कोन्दापूरची लक्ष्मी आहे, दुसरी म्हणाली मी आवे जोगेश्वरीची आहे, तिसरी म्हणाली मी वर्णाची सप्तशृंगी आहे, इ० इ० उत्तरे लेखकाला मिळाली तात्पर्य त्या दिवशी हा देवताचा मेळागाच समजावा.

हे वारे विधवा स्त्रियांच्या अगातही येते परंतु सहसा त्या खेळण्यास बाहेर पडत नाहीत याचे मुख्य कारण म्हणजे समारंभात अनेक मुद्दांसिनी अशा देवतासंचार झालेल्या स्त्रियांना कुकू लावतात देवीचा संचार होणाऱ्या व्यक्तीला अतिशय पवित्र रहावे लागते, विटाळ, शिवाशिव टाळावी लागते, नर असे काही पाळले नाही, तर अगात देवीचा संचार होण्याचे बंद होते, त्याचप्रमाणे अशीही काही उदाहरणे आहेत की, अष्टमीव्यतिरिक्त एरव्हीच्या दिवशी अगात संचारणार असेल तर पहाटे स्वप्नात एकादी बाई येऊन 'सायकाळी मी येणार आहे' असे सांगते आणि त्याप्रमाणे देवीचा संचार होतो अगात वारे येणाऱ्या अनेक स्त्रिया हातामधून कुकू अगर अन्य वस्तु काढून दाखविण्याचीही किमया करतात, हे मी प्रत्यक्ष पाहिले आहे (देवीकोश, खंड १, तुळजाभवानी पहा)

या महालक्ष्मीसंबंधी अशी कथा सांगतात की, प्राचीन काळी क्षत्र बघे देवदानवांचे युद्ध चालू होते, त्या वेळी कोलासूर नावाचा एक प्रबळ दैत्य गोमात पर्वताच्या आश्रयाला राहून अनेक सुंदर सुंदर राजकन्यांचे अपहरण करी आणि त्याचा उपभोग घेई दैत्याचा सेनानी वृत्रासुर हा तर देवाचा पुरंदर होता अशा वेळी अगस्ती मुनि त्या ठिकाणी जाले असता त्यांनी सर्व वृत्रात ऐकला देवानी त्यांना या दैत्याचा विनाश करण्याची विनंती केल्यावरून मुनींनी मैत्रा वरूणी देवीचे स्मरण केले तसेच ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांचेही स्मरण करून ते ध्यानस्थ बसले याप्रमाणे देवतांचे जावाहन चालले असता महालक्ष्मीने प्रकट होऊन अगस्ती ऋषींच्या आदेशानुसार त्या कोलासूर दैत्याचा नाश केला त्याच्या बंदीखान्यात असलेल्या अनेक राजकन्यांची त्यामुळे सुटका झाली आणि त्या आनंदाने घरोघर परतल्या (व्रतराज, पृष्ठ १८०)

शिरसरिणी

महालक्ष्मीचे व्रत जन बहू पाठित असे ।

शुभा आश्वीनाच्या प्रथम पर्दि अष्टादिनि कसे ॥

तदाकारे रूपे रमत नर नारी तरि किती ।

निवाराया दु खे समर्थि कुणि हो प्रश्न करिती ॥ १ ॥

वसंततिलका

मूर्ती करुनि तिजला सजवी सुरेख ।
देवी समोर मग खेळति त्या अनेक ॥
त्या फुंकित्ती सतत घागरि हो कितीक ।
येणेंपरी व्रतहि आचरित्ती अनेक ॥ २ ॥

(१२) मंगळ्यागौरी

विवाह झाल्यानंतर पाच वर्षपर्यंत स्त्रीने हे व्रत आचरावयाचे असते. श्रावण महिन्यातील प्रत्येक मंगळवारी देवीची पूजा केली जाते. बहुधा हे व्रत सासरीच आचरण्याची पद्धत आहे. तर काही ठिकाणी पहिल्या वर्षी मात्र हा समारंभ माहेरीच उरकतात. हे व्रत म्हणजे उमा-महेशाचीच पूजा होय. पूजेसाठी सोळा सुवासिनी, सोळा प्रकारची पुले व पत्ती असे साहित्य जमा केले जाते.

“पीठोपरी गौरीं स्थापयित्वा तदग्रे लोकव्यवहारानुरोधेन पिष्टमयान्
दृपदुपलादीभिधाय ।” (इति व्रतराज)

मावार्थ असा की, पीठदेवतेप्रमाणे गौरीची स्थापना करून त्याच्या समोर पिठाची देवीची मूर्ति करून ती पूजेसाठी बघवावी. तसेच एक पिठाची सोळा पाळ्याची समई बनवारी आणि त्यामध्ये तूप घालून सोळा वाती जाळाय्यात. सर्व सुवासिनींनी देवीची षोडशोपचारे यथाविधि पूजा करावी आणि नंतर आरती करावी. त्यानंतर एका पितळेच्या भांड्यात हळद, कुंकू, काजळ फणी, करंडा, कंचुकी, तांबूल, दक्षिणा, फुलाची वेणी, नारळ इत्यादि वस्तु घालून ते वायन मातेला अथवा मातृवंशीय मुहासिनीला द्यावे. तसेच ब्राह्मणालाही हे वायन द्यावे. त्याचा मंत्र असा.

सौभाग्यारोग्यकामानां सर्वसमस्तसंमृद्धये ।

गौरीगिरीशतुष्ट्यर्थं वायनं ते ददाम्यहम् ।

दोन प्रहरीचा हा कार्यक्रम आठोपल्यावर सायंकाळी पुन्हा देवीची आरती करावी. रात्रभर खेळून जाग्रण करून देवीलाही जागवावे. दुसरे दिवशी प्रातःकाळी सुस्नात होऊन गौरीचे विसर्जन करून प्रतिमा ब्राह्मणाला द्यावी. हे व्रत प्रायः महाराष्ट्रात सर्वत्र आचरले जाते.

या व्रताची कथा अशी. प्राचीनकाळी कुंडिणपूर नगरामध्ये धर्मपाल या नावाचा एक ब्राह्मण राहत होता. त्याने एका जटावारी भिक्षेकन्यास वळेच

एक सुवर्णाचा तुकडा दान दिला. त्यामुळे त्याने त्या ब्राह्मणाला शाप दिला की, एक तर तुझा निर्वेश होईल आणि जर समजा पुत्र झालाच तर त्याला अल्पवयातच मृत्यु येईल.' कसेही असो, त्या धर्मपालाला काही दिवसांनी पुत्ररत्न झाले. काशी क्षेत्री नित्य वास्तव्य केल्यास कदाचित अकाली मरण टळेल या विश्वासाने तो वाराणसी येथे जाऊन राहिला. धर्मपालाने एके दिवशी रस्त्यामध्ये मुला मुलींचा संवाद ऐकला 'तुम्ही कितीही शाप मला दिलेत तरी मी अपंड सौभाग्यवतीच राईन. कारण माझी आई मंगळागौरीचे व्रत करित असते.' आपल्या मुलाचे अपघाती मरण टाळण्यासाठी त्याने ती मुलगी व आपला मुलगा यांचा विवाह घडवून आणला. मुलगा सोळा वर्षांचा झाला असता भिक्षेकराच्या शापाने त्याला सर्पदंश होण्याचा काळ समीप आला. या सुमारास स्वप्नात देवी येऊन त्या मुलीला दृष्टांत दिला की, 'तुझ्या पतीला दंश करण्यासाठी एक सर्प येईल. त्याला निर्भय हृतीने पकडून एका 'मडक्यात फोंडून फेंचुकीने त्याचे तोंड घट्ट बांधून टाकून मातेला ते वापन म्हणून दे.' दुसरे दिवशी खरोखरच एक सर्प आला. देवीने सांगितल्याप्रमाणे त्या मुलीने सर्प काही केले. आईने ते मडके उघडून पाहिल्यावर तिला त्यामध्ये एक मोत्याचा हार मिळाला. पतीचा संभाव्य मृत्यु टळला. या प्रमाणे हे व्रत अशा रीतीने पतीचे आयुष्य वाढविणारे सौभाग्यदायी आहे. व्रतराज या मंथातील ७८७ व्या पृष्ठावरही अशीच कथा दिलेली आहे.

(आर्थीच्या सणाचा इतिहास, पृष्ठ १८४).

मंगळागौरीची मंदिरे अनेक ठिकाणी आढळतात.

(१) गया येथे ब्रह्मसरोवरानजवळ मंगळागौरीचे एक मंदिर आहे. सुमारे १२५ पायऱ्या चढून गेल्यावर देवीचे दर्शन होते. याच ठिकाणी एक अविमुक्तेश्वराचे प्राचीन मंदिर आहे. (कल्याण क्षेत्रअंक, सन १९५७, पृष्ठ १६३)

(२) जगन्नाथपुरीपासून ३९ मैल अंतरावर काकटपूर नावाचे गाव आहे. येथे प्राची नदीच्या तीरावर मंगलादेवीचे मंदिर असून त्या ठिकाणी वीणायंत्राची पूजा होते. (कल्याण क्षेत्रअंक, सन १९५७, पृष्ठ २०३).

कलकत्ता बनगाव रेल्वे मार्गावर लियाळदह या स्थानकापासून छत्तीस मैल अंतरावर चंडीतला नावाचे गाव आहे. त्या गावी काकडा ओढ्याच्या काठी एका वृक्षाखाली मंगलादेवीचे मंदिर असून त्या ठिकाणीही वीणायंत्राचीच पूजा होते. सतीची कांकणे या ठिकाणी पडली असल्यामुळे हे एक शक्तिपीठ मानले जाते. परंतु ५१ शक्तिपीठांच्या यादीत त्याचे नाव आढळत नाही.

(कल्याण क्षेत्रअंक, पृष्ठ १८२).

(४) वायव्य रेल्वेमार्गावर वेणुसराय रेल्वेस्थानकापासून नारा मेल अंतरावर जयमंगलादेवीचे स्थान आहे प्रति भगळवारी या देवीवर अनेक भक्त जलाभिषेक करित असतात या स्थानाजवळून कापर नावाचा ओढा वाहत आहे
(कल्याण श्वेतअंक, सन १९५७, पृष्ठ १५०)

दिंडी

श्रावणातिल सर्व भौमवारीं ।
नवपरिणित वधू जमुनि एकदारीं ॥
देवी मगळगोरीस पूजितीही ।
व्रता आचरिती पंचवर्ष पाही ॥ १ ॥

शिसरिणी

व्रतासाठीं सोळा नववधू वशाळ्या जमविती ।
फुलें पत्री सोळा विविध तर-वेळी जमविती ॥
दिवावाली सोळा परजुनि तुझी आराति करी ।
सु पकाळे सोळा सप्तिजनसर्वे भोजन करी ॥ २ ॥

वसततिलका

रात्रीस जागरण सेळुनि घालताती ।
उद्यापना व्रत करीत दुःखा प्रभातीं ॥
सौभाग्य खडित न हो सुखप्राप्ति लाभे ।
देवी सुपुत्र मज दे कुळवर्धना मे ॥ ३ ॥

(१३) छलितागोरी

शरद नवरात्रीच्या पंचमीला हे व्रत आचरतात या व्रताची उत्पत्ति कशी झाली, त्यासंबंधाने ही कथा पहा श्रीरामचंद्रानी रावणाचा वध करून व विभीषणाला गादीवर बसवून ते जवोध्येला परतले त्यानंतर अतस्थ शत्रूनी उठाव करण्यास सुचवात केली कुमरुणांचा पुत्र कौशिक ह्याची भार्या आपल्या पतीला म्हणाली, ' रावणाच्या नाशाला विभीषणच कारणीभूत असून त्यानेच राज्य बळकावले आहे त्याचा सूट आपण घ्याय आणि राज्यपदाचीही प्राप्ति करून घ्यावी ' भार्याचा हा उपदेश मनाला पूर्णपणे पटल्यावर मदतीसाठी तो पाताळात शत्रुमुख रावणाकडे गेला व त्याच्याजवळ मदत मागितली त्याने ती मदत आनदाने दिली आपल्या सैन्यासह शत्रुमुख रावण लगेचच स्वारी करून आल्यावर विभीषण अतिशय घाबरला आणि साहाय्यार्थ तो रामप्रभूकडे

पळाला. आपल्या भक्ताच्या रक्षणार्थ सैन्यासह रामप्रमूही लंकेमध्ये आले. राम-रावणाचे युद्ध जुपले. परंतु रामरायाना ज्याची खात्री वाटेना.

अशा भीतिदायक प्रसंगी नारदमहर्षी त्या ठिकाणी प्राप्त झाले. ते रामाना म्हणाले, 'शतमुख रावणाचा मृत्यु सीतादेवीच्या हातून घडणार असल्याने त्यांना ताबडतोब बोलावून घे.' सीतादेवीला आणण्याची कामगिरी अर्थातच माव्तीरायावर आली कारण इतक्या त्वरेने हे काम करण्यास दुसरा कोणीच समर्थ नव्हता. वायुवेगाने माव्तीराय अयोध्येला पोहोचले. परंतु त्या वेळी सीतादेवी मचकावर पडून निद्रामुक्त अनुभवीत असताना आढळली. शोप भोडण्याचे पातक आपल्या माथी न यावे यास्तव पलंगासहित तिला उचलून माव्तीरायानी लंकेत आणली. नारदाच्या उपदेशाप्रमाणे रामरायानी तिची पूजा करून शतमुख रावणाचा वध करण्याची तिला विनंती केली. सीतादेवीने अति उत्प्रेरित ललितादेवीचे रूप धारण केले. चारी हातात दान्त्रे घेऊन शतमुख रावणाचा वध केला. सीतादेवीने हे अद्भुत व उपहारक कृत्य आश्विन शु. पंचमीला केले. त्याची स्मृति म्हणून हे व्रत त्या दिवशी आचरले जाते.

अद्भुत रामायणातील कथेप्रमाणे (अध्याय तेविसावा) या ठिकाणी सीतामाईने सहस्रमुख रावणाचा वध केला असे निवेदिले आहे. त्याच वेळी सीतेच्या दारीरातून हजारो मातृमा उत्पन्न झाल्या आणि त्यांनी रावणाची दामर शिरे तोडून त्याबरोबर त्या चेंदूसारख्या खेळू लागल्या. या व्रतपूजनाच्या वेळी व्रताची पूजा झाल्यावर ललितानगरीची कथा ऐकावी.

याच दिवशी ललिता-दशरथ व्रत आचरण्याचीही रूढि म्रियेक ठिकाणी आहे. त्याची कथा अशी. पाच पांडव वनवासात असताना श्रीकृष्णानी त्यांना दुःस्वप्निमोचनास्तव हे व्रत आचरण्यास सांगितले. राजा दशरथाला पुत्रसंतान नव्हते. तेव्हा ऋष्यशृंग मुनींना बोलावून घेऊन त्यांना आपले दुःख निवेदन केले असता, त्यांनी कौसल्येला हे व्रत करण्यास सांगितले. चंद्राची स्त्री रोहिणी हीच ललिता म्हणून समजावी. आश्विन कृ. चतुर्थीच्या दिवशी ह्या व्रतास प्रारंभ करून दहा दिवस त्याचे आचरण करावे. दररोज सायंकाळी स्नान करून शुचिभूत होऊन जेव्हा चंद्रोदय होईल, तेव्हा पुष्पे, चंदन, पंचरत्न इत्यादि पदार्थांनी त्याला अर्घ्य द्यावे आणि त्याची प्रार्थना करावी,

“हे ललितादेवी, दहा पुष्पासहित तुला अर्घ्य समर्पण केले आहे. त्याचा तू स्वीकार कर. मी तुला नमस्कार करते. हे ललितादेवी, दशरथ राजापासून (अर्थातच माझ्या पतीपासून) मला पुत्रसंतान व्हावे. यास्तव मी हे व्रत आचरीत आहे. त्यासाठी माझी इच्छा तू पूर्ण कर.”

हे व्रत दहा वर्षांपर्यंत आचरावे आणि प्रत्येक वर्षी पाण्याने भरलेली दहा मडकी ब्राह्मणांचा दान द्यावीत. स्त्री-पुरुषांनी हे व्रत आचरावयास काहीच हरकत नाही. या व्रताचे फल म्हणून पुत्र, पौत्र, धनधान्य इत्यादि सर्व काही विपुल मिळते. व्रताच्या उद्यापनाच्या वेळी चांदीचा चंद्र व सुवर्णाची रोहिणी बनवून त्याची यथाभाग पूजा करून ब्राह्मणांचा दान करावी. होमहवन करताना तीळ व दुधाची आहुति द्यावी.

(नंतरात्र, गुजराती व्रत, पृष्ठ ७५)

सूर्यकांत

ललितागौरी देवी पूजितो नवरात्री-पंचमी ।
कवी जनाला उगम सांगतो घडे व्रतापूजनीं ॥
रावण बधुनि विभीषणाला रामाने निज करी ।
राज्यपदायरी स्थापुनि त्याला जाइ अयोध्यापुरी ॥
कुंभकर्ण-सुत-कौट्रिक भार्या दावि कपटाप्रति ।
शतमुख रावण स्वारी करितो, कौट्रिक विनतीप्रती ॥

मालिनी

शतमुख शतसेना शोध घेता पद्याला ।
स्वरित कथित रामा शत्रूचा घोर घाला ॥
रथह्यशिविकाने रामसेना निघाली ।
विभीषण तनु-कापे मानितो राम घाली ॥ २ ॥

दोधक

सज्जन पालक तो रघुराम । दुस्तर संगरिं सोडित बाण ॥
दारुण भासत शत्रू रणांत । तो विजयाप्रति शंकित जाण ॥ ३ ॥

चंद्रकांत

नारद प्रकटे पाहि देना बोले रामाला ।
शतमुख रावण बधण्यासाठी आणी सीतेला ॥
वायुसुताला आज्ञा होतां सीता हो आली ।
नारद विनवी, रामा पूजी सीतादेवी ही ॥
मर्नी चरकला, जरा दचकला पत्नी पूजेला ।
हांसे नारद बोले नाही अन्य उपायाला ॥ ४ ॥

भूपतिचैभव

मग पूजन केले रामाने सीतेचे ।
 सतोष पावता ललितागौरी वनते ॥
 ती चार मुजाते शस्त्राअस्त्रा घेते ।
 शतमूर्ख रावणा मारुनि विजयी होते ॥ ५ ॥

वसतातिलका

तो वथ्य दीन जगती बहुमान्य झाला ।
 आश्वीनमासि नररात्रीहि पचमीला ॥
 सीतेसि पूजन घडे ललिता स्वरूपे ।
 घेता व्रतास नमिती जन हो तियेते ॥ ६ ॥

ललितादेवी पीठदेवताही आहे त्याचा इतिहास पीठदेवता प्रकरणात पाहता.

(१४) वरलक्ष्मी

यदा रवौ कुलीरस्थे मासे च श्रावणे तथा ।
 तस्मिन् वै श्रावणे मासे शुक्लपक्षे भृगोर्दिने ।
 प्रारब्धव्य त्रत तत्र महालक्ष्म्या व्रतात्मभि ॥

श्रावण महिन्यातील शुक्रवारी ज्या दिवशी पौर्णिमा येईल त्या वेळी या व्रताचा वस ध्यावयाचा आणि पुढे चार ठेवायचे चतुर्भुजा लक्ष्मीची मुवर्णाची प्रतिमा करून व तिची घोडगोपचार पूजा करून तिला नैवेद्य समर्पण करावा नैवेद्याला ११ मोदक, धारगे अगर अनारसे करून नंतर ते ब्राह्मणाला दान करावेत 'भृगुजा तत्र वर्तव्या, वर दास्यामि कामितम् ।' असे देवीचे वचन आहे (सागगणी सर्वपूजाग्रयासग्रह) हे व्रत प्राय दाभिणात्य लोकच विशेषेकरून आचरतात त्यामुळे ते असा खुलासा करतात की, पाऊसपाणी उत्तम झाल्यामुळे या दिवसापर्यंत धान्याची परणी अथवा लावणी झालेली असते आणि जलदेवता प्रसन्न झाल्यामुळेच ही सर्व आवादीआराद झालेली असते तो आनंद साजरा करण्यासाठीच हे व्रत आचरून इष्टमित्रांना प्रसाद वाटला जातो

या व्रताच्या उत्पत्तीची कथा अशी सांगतात की, एकदा पार्वतीसह शंकर सभाषण करीत बसले असता चित्रनेमी तेथे गेला आणि त्याने काही खोडसाळ व अश्लील भाषण केले त्यामुळे पार्वतीला राग येऊन तिने त्याला शाप दिला की, 'तू कुट्टी होशील आणि सरोवराच्या सीरी त्त केव्हावरच तुम्ही काया पूर्ववत्

होईल. 'शापाचा परिणाम तारडतोन होऊन चित्रनेमी कुष्टी झाला. रात्रदिवस भटकत असता एके दिवशी अरण्यामध्येच एका तळ्याच्या काठी तो येऊन बसला. त्याच ठिकाणी त्याच्या सुदैवाने काही स्त्रिया हे व्रत आचरीत होत्या. चित्रनेमीने त्याच्याकडून हे व्रत समजावून घेऊन त्याच ठिकाणी त्याचे आचरणही केले. पार्वतीने दिलेल्या उ शापानुसार तो पुनश्च पूर्ववत झाला. हे व्रत वरलक्ष्मीचे होते. (व्रतराज)

आर्या

श्रावण पौर्णमिच्या शृंगुवासरी ते व्रतांस हो घेती ।
 वरलक्ष्मीचे आधी करुती पूजन सदैव आचरिती ॥
 चार मुजांची कांचन धातूची लक्षुमीच घडवीती ।
 पोडशपूजा करुनि नैवेद्या मिष्ट-अन्ने अर्पिती ॥ २ ॥
 संतुष्ट होत लक्ष्मी इच्छित वर दे व्रती सु-भक्ताला ।
 म्हणुनी वरलक्ष्मी हे नाम दिले विष्णुच्याच लक्ष्मीला ॥ ३ ॥

(१५) पद्मीदेवी

या देवीच्या उत्पत्तीची कथा अशी देतात की, प्राचीन काळी प्रियवत नावाचा एक राजा होता त्याच्या पत्नीचे नाव मालिनी असे होते. त्याला पुनसंतान नव्हते, म्हणून त्याने पुनरुत्पत्ती यज्ञ केल्यावर त्याला पुनप्राप्ति झाली. पण जन्मत च तो मुलगा मृतावस्थेत राहून निघाला त्याचे डोळेही उलटचे होते. उत्तरत्रियेसाठी त्याला स्मशानात नेले असता अवचितपणे त्या ठिकाणी एक निमान आले आणि त्यातून एक दिव्य स्त्री खाली उतरली. तिने स्वतःच आपली ओळख करून दिली. ती म्हणाली, 'मी स्कंदपत्नी असून, ब्रह्मदेवाची कन्या देवसेना होय.' मूळ प्रकृतीच्या सहा जशानी तिचे स्वरूप घनले असल्याने तिला षष्ठी असे नाव मिळाले. त्या देवतेने मृत गालफाला वर उचलून घेताच ते जिवंत झाले. देवी त्या मुलाच्या मातापित्यांना म्हणाली, 'ह्याच्या माळी मी ललाटलेख लिहितेला आहे. त्याप्रमाणे हा पुत्र नैलोक्यात पराक्रमी राजा होईल.' ही गोष्ट ज्या दिवशी घडली तो दिवसही कर्मवर्मसयोगाने षष्ठीचा होता आणि म्हणूनच हे व्रत आचरण्याची रूढि चालू झाली.

(देवी मागवत, अध्याय नववा, पृष्ठ ४६).

या देवतेची दुसरी एक उत्पत्ति अशी देण्यात आली आहे की, एकदा भगवान शंकरानी प्राणिमात्रांच्या सुखस्वास्यासाठी मोठा यज्ञ केला. २१ दिवस पर्यंत तो चालत असून मार्गशीर्ष कृ. १ ला पूर्ण झाला. पूर्णाहुतीच्या

वेळी त्या यज्ञमुडातून एक देवता उत्पन्न चाली, तीच सटवी अथवा पष्ठी देवता होय नवीन जमाला आलेल्या बालकाचे हानी, लाभ, मृत्यु इ० भविष्य पाहण्याचे काम तिच्याकडे सोपविण्यात आले या देवीला कोणी जिवती असही म्हणतात
(आमज्ञान धय, ले पि ना पावस्कर पृ ९६)

या देवीची प्रतिमा तयार करायी अथवा गालिग्राम अगर कलश याची पोडशोपचारे पूजा करावी या प्रतिमापूजनाचे फल म्हणून दीर्घजीवी पुनरन प्राप्त होते, वध्येली पुनप्राप्ति होते, काकधन्वा अथवा मृतयत्सा व्हीला या देवीच्या कृपेन दीर्घजीवी पुनचा लाभ होतो लहान बालकाची व्याधी अगर पीडा नष्ट होते या देवीमहलचे सपूर्ण अक्षरण हवे असल्यास जिज्ञासूनी देवीभागवत स्कंद ९ हे प्रकरण मूळातूनच वाचावे

ब्रह्मवैवर्त पुराण (४३ ३ ७२) या देवीचे नाव 'देवसेना' असे सांगून ता स्मृदाची पत्नी असल्याचे सांगते 'तपस्विनी निष्कुमता कार्तिकेयस्य कामिनी' असे ह्या पुराणात एक वचन जादे

'मनशास्त्र' या नावाचा एक ग्रंथ रा २ ररे ह्यानी लिहिलेला आहे त्यामध्ये ह्या देवीचे स्वरूप वर्णन करताना असे म्हटले आहे की, 'मिन्या पुत्तालिका कृत्वा, पुष्पघटीदिने संपूज्य' म्हणजे भिंतीवर या देवीची प्रतिमा काढून पष्ठीच्या दिवशी तिचे पूजन करावे त्या मिन्याची मुले जगत नाहीत त्यानी हे व्रत आचरावे आणि त्यासवर्षाच्या मनाचा जप कराना म्हणजे निश्चितच कामना पूर्ण होईल

भारतामध्ये काही समाजांत मुलाची दोन नावे ठेवण्याची प्रथा आहे याचे कारण असे दिले जाते की, दुष्ट दवता जगर व्यक्ती माणसाना, विदोषत लहान मुलाना, नास देण्याच्या हेतून त्याच्या नावावर प्रयोग करतात हा दुष्ट हेतु साध्य होऊ नये म्हणून पाळण्यात ररे नाव ठेवतात आणि त्याचा उच्चार सहसा करीत नाहीत पण दुसर एक टोपण नाव सर्वसाधारण व्यवहारात हाक मारण्यासाठी ठेवतात खऱ्या नावावर प्रयोग न झाल्यास नास होत नाही अशी कथा प्रचलत आहे की, श्रीकृष्णाचे पाळण्यातील नाव मिळेल असे होते पण लोकासाठी कृष्ण नाव प्रचारात आले कस अगर अन्य धनु त्याच्या नावावर करणी करून त्याचा नाव होऊ नये, यासाठी ही काळजी घेतली गेली होती प्राचीन काळी अद्या दोन नावे ठेवण्याची पद्धति इजिप्तमध्येही रूढ होती
(इजिप्त पुराण, पृष्ठ १३८)

देशपरत्वे या देवीची पूजा करण्याच्या अनेक रुढि आहेत सोळापूरकडील तिरगूळ ब्राह्मणसमाजाची ही रुढि पहा बाळतिणीच्या सोलीत सहाव्या दिवशी

दळण दळण्याचे एक जाते माडून त्यावर जात्याचा खुंटा, एक काळा कागद आणि शाई, ज्याने नाळ कापले असेल तो चाकू, बत्तीस प्रफारची औषधे, काठी, कुटळ अथवा गुरपे, पितळेचे पाण्याचे भाडे, मुपारी, एक करवंटी, हळदीचा द्रोण, तांब्याची काही नाणी, इ० इ० वस्तु मांडतात. इतकी सर्व तयारी झाली म्हणजे मुईण त्या जात्यापुढे बसते आणि त्याची पूजा करते. सर्व दिशाना हळद-कुंकू उधळते व जात्याच्या रुपात बसलेल्या देवीला मिठाईचा नैवेद्य दाखविते. त्यानंतर पसामर गहू व काही मुपारी या देवीसमोर ती ठेवते आणि सर्वांना मिठाईचा प्रसाद वाटल्यावर हा समारंभ संपतो. हा पूजाविधि संपल्यावर निमंत्रिताना रात्री भोजन दिले जाते. (सोलापूर जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४२)

वऱ्हाट प्रांतातील वर्धा शहरा पांचव्या रात्री सटवाई मुलाच्या कपाळी ललाटलेग्न निक्षिप्त येते अशी भावना आहे. त्या रात्री कोणीतरी मुलाजवळ रानभर जागे राहण्याची रुढि आहे. याचे कारण ते असे दैतात की, कोणीतरी पहान्यावर नसल्यास सटवाई मुलाचा प्राण हरण करील, म्हणजे मुलाला आकडी, फेंफरे येऊन त्याचा मृत्यु होईल. या देवीच्या नावाचा एक दगाड गावावाहेर राईमध्ये असतो. बाळंतपण मुखरूपपणे पार पडल्यावर जेव्हा मुलाला प्रथमतःच घरावाहेर नेले जाते, त्या वेळी त्या राईमध्ये जाऊन देवतेची पूजा केली जाते. नैवेद्य होतो, वेळप्रसंगी भोजनही होते. हे सर्व करण्याचा हेतु असा की, सटवाई देवीचा आपल्या मुलावर कोप होऊ नये. अद्यापीही नवीन मूल प्रथम घरावाहेर काढताना निदान गावातील एखाद्या प्रमुख मंदिरात तरी ते नेतात. देवतेची खणानारळाने ओटी भरतात आणि नंतरच ते इतरत्र नेतात.

(वर्धा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४२.)

बंग देशात या तिथीला जमाई-पंथी असे म्हणतात किंवा घेटेरा-पंथी असेही म्हणतात. सोळा मातृकाशक्तींपैकी पंथी ही मातृकाशक्ति प्रथम स्थानी मानलेली आहे. पंथीपूजनानंतर मंगलचंढीची पूजा करण्याचा प्रवात आहे. सहा प्रकारच्या फळाचा नैवेद्य देवीला अर्पण करून नंतर तो मुले आणि जावई यांना वाटला जातो. तसेच याप्रसंगी जावयाला गुमाशीर्वाद दिला जातो !

एक पाश्चिमात्य ग्रंथकार या देवीचे वर्णन करताना म्हणतात,

‘ ही देवी घराची रक्षणकर्त्री, मुलाच्या जन्मावर लक्ष ठेवणारी, मूल देणारी आणि सौभाग्यवती स्त्रियांची परमसखी व सहाय्यकर्त्री आहे. ’

या देवीची पूजा वर्षातून सहा वेळा करावी. पण ज्या स्त्रीचे मूल जगत नसेल, तिने या देवीचे प्रत्येक महिन्याला पूजन करावे. या देवीच्या मूर्तीचे प्रतीक

म्हणून एक पाषाण वडाच्या झाडागर्भी ठेवलेला असतो. अनेक स्त्रियांना निमंत्रण दिले जाते आणि उत्तम सौभाग्यालंकार घालून त्या एकत्र जमतात. सर्वजणी पूजेमध्ये श्रद्धेने सहभागी होतात. षोडशोपचारे व मनानी देवतेची पूजा झाल्यावर स्त्रियांनी आणलेली वायने, ज्यानी आजपर्यंत कधीच पूजन केलेले नाही, अशा स्त्रियांना देतात. त्याही त्या वायनाचा आनदाने स्वीकार करतात. नवविवाहित स्त्रीने असे वायन स्वीकारल्यावर ती म्हणते, 'जर षष्ठीदेवतेने मजवर लवकर कृपादृष्टि केली व मला 'प्रसाद' दिला, तर पुढील वर्षी मी षष्ठीदेवीचे पूजन करीन. माझे वचन मी जरूर पाळीन' कालांतराने अशा नव्या वशाळ्यांना मुले झाली म्हणजे सहाव्या दिवशी मोठ्या थाटामाटात त्या षष्ठीदेवीची पूजा करतात व प्रसाद वाटतात. काही ठिकाणी भोजनही घातले जाते.

पूर्वी वाळतपणाची शुद्ध व शास्त्रीय साधने उपलब्ध नसल्याने अशुद्ध व अशास्त्रीय आयुष्यामुळे लहान मुलाला वनुर्वात, आम्ही, पेंफरे इत्यादि रोग उत्पन्न होत. यामुळे लहान मुलाना त्रास होई व वेळप्रसंगी ती दगावतसुद्धा ! हे रोग देवीच उत्पन्न करते या समजुतीमुळेही षष्ठीदेवीचे पूजन करण्यावर त्या रोगांचे निवारण होते, अशी या देवतेमदलची श्रद्धा होती. मुलाचे भविष्य त्याच दिवशी त्याच्या ललाट फलकावर लिहिले जाई वाळतपणाचे प्राथमिक दिवस निर्दिष्टपणे पार पडल्यावर एकविंशव्या दिवशी गावाबाहेर वडाच्या झाडाखाली पूजन करून समारंभ साजरा केला जाई.

(मार्टिन, पृष्ठ २५१)

वग प्राचीन लोक या तिथीला सीतलापुत्री असे संबोधतात आणि व्रताचरण करतात. या दिवशी घरामध्ये अन्न न शिजविता आदल्या दिवशी तयार करून ठेवलेलेच अन्न खाल्ले जाते. एका वडाच्या वृक्षाखाली मानवाच्या मस्तकाच्या आकाराचा गोल पाषाण माडून त्याचे देवी म्हणून पूजन केले जाते. चैत्र द्वादशी ही तिथी देवीच्या नावे पाळली जाते. तेथे असे शास्त्रवचन आहे की, 'या देवीची पूजा अरण्यात करानी.' आणि यासाठीच तिला 'अरण्यादेवी' असेही संबोधिले जाते. काही ठिकाणी ज्येष्ठ महिन्याच्या पौर्णिमेला अरण्यादेवी हे नाव सार्थ करण्यासाठीच की काय त्या दिवशी तिचे पूजक कदमुळावर निर्वाह करतात पूर्वी ही व्रते पार मोठ्या प्रमाणावर व्हावयाची. पण आजच्या यंत्रयुगात व्रतांच्या आचरणात पडलेली व्यक्ति सदृश दिसत नाही. शहरातून वटवृक्षही मिळण्याची पंचाईत तर मग पाषाण दूरच राहिला ! देवावरचा विश्वास कमी कमी होत असल्याने धर्माचा आणि पर्यायाने व्रतांचाही लोप होत चालला आहे. पण भारतीयांच्या दृष्टीने ही गोष्ट चांगली नव्हे. (आर्यांच्या सणाचा इतिहास, पृष्ठ १८६)

जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
 तव वेश्मनि राजेद्र पूजितान्यवसं सुखम् ॥ १ ॥
 गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी ।
 गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंमुवा ॥ २ ॥
 दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
 यो मां भक्त्या लिप्सेत्कुड्ये सुपुत्रा यौवनान्विताम् ॥ ४ ॥
 गृहे तस्य भवेत् वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ।
 त्वद्गृहे तिष्ठमानाहं पूजिताहं सदा विभो ॥ ५ ॥
 लिप्सिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता ।
 गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यभोज्यैः सुपूजिता ॥ ६ ॥

(महाभारत, समापर्व, अ १८)

जरा नावाची देवी सांगते की, स्वयंभु ब्रह्मदेवाने माझी उत्पत्ति करून प्रत्येक घराभरातून दानवाचा नाश करण्यासाठी माझी योजना केलेली आहे. भिंतीवर जो कोणी माझे चित्र फाडून गंध, फुले, धूप, भक्ष्य, भोज्य यांनी अनन्य भावाने माझे पूजन करतो, त्याच्या घरी मी वृद्धि करते आणि कुलाचा क्षय कधीही होऊ देत नाही

या जरादेवीची प्राचीन प्रसिद्ध कथा म्हणजे जरासंध राजाच्या जन्म-वेळेची सांगितली जाते. जरासंधाच्या वडिलाचे नाव बृहदरथ होते. या राजाला दोन राण्या होत्या, पण पुनसंतान नव्हते एका ऋषीला प्रसन्न करून घेतल्यावर त्याने आवाफळ प्रसाद म्हणून दिले आणि राणीला भक्षण करण्यास सांगितले व तसे केल्याने पुत्रप्राप्ति होईल असा वर दिला. राजाने फळ घरी आणून मनात असा विचार केला की, आपले दोन्ही राण्यावर सारखेच प्रेम आहे, तेव्हा दोघींना अर्धे अर्धे फळ दिले असता दोघींनाही पुत्र होतील. यास्तव राजाने प्रत्येकीला अर्धा आवा राण्यास दिला. परिणाम ब्हावयाचा तोच झाला नवमास पूर्ण झाल्यावर प्रत्येकीला अर्धे अर्धे मूळ झाले. ती वेढीविद्री स्वरूपे पाहून दोघींनाही वाईट वाटले, पण कोणताही उपाय नसल्याने ते दोन्ही जीव उकिरड्यावर पेकून देण्यात जाले.

थोड्या वेळाने जरादेवीचे आगमन तेथे झाल्यावर हे मासराड राण्यास योग्य आहेत, असे समजून तिने ते उचलले आणि खाद्यावर टाकले, तोच आश्चर्य झाले की, दोन्ही माग जवळ आल्याने ते साघले गेले आणि एक सुंदर बालक तयार झाले. एकंदर बालकाच्या गोंडस स्वरूपावरून जरेने ओळखले

की, हा राजनालक आहे, तेव्हा राजाला परत करावा या घरात पूर्वी देवीचे पूजन होत असल्याने, दुष्ट मिचर तिच्या मनातही आला नाही एका मुदर तरुण स्त्रीमध्ये आपले रूपांतर करून त्याच वेळात मूल तिने राजाला परत दिले जरादेवीच्या रूपाने दोन तुकड सावळे गेले, म्हणून त्याच नाव जरासव असे ठेवण्यात आले हेच देवीचे स्वरूप पुढे प्रचारात आले आणि पूजन होऊ लागले लहान मुलांना अपघाती मरण येऊ नये, दुष्ट देवतांची दृष्टि त्यांवर पडून अपघात होऊ नये व कमीत कमी पाच वर्षपर्यंत तरी याच रक्षण व्हावे म्हणून ही देवता रक्षण करीत असते अशी भावना आहे

या स्वरूपाचा कोणी निवृत्ती अथवा जिवतीकादेवी म्हणतात श्रावण महिन्यात प्रत्येक गुप्तवारी भिंतीवर चित्र काढून अथवा बाजारात मागदार मिळणारी तयार मूर्ति आणून पूजन केले जाते त्या वेळी स्त्रावर्ग अथवा बाळतीण सालीलप्रमाणे प्रार्थना करते,

जरे जिवतिके देवि बाळयुक्ते प्रमोदिनि ।

रक्षाग्रते महाशक्ति पूर्णकामे नमोऽस्तु ते ॥

‘हे जिवतिकेदेवी, तू बालासह युक्त आहेस, आनंद देणारी आहेस, बालाचे रक्षण करणारी असून महाशक्तिरूपिणी आहेस, सर्वांची मनीषा पूर्ण करणाऱ्या देवीला माझा नमस्कार असो हे करुणासागर देवते, मी ज्या दिशेला अक्षता टाकीत आहे, त्या त्या सर्व दिशाना तू माझ्या बाळाचे अक्षय्य रक्षण कर ’ पुरणा वरणाचा नैवेद्य समर्पण करून नंतर वहाणी ऐकली जाते

या देवतेची मूर्ति कशी असली यासंगीचे एक छायाचित्र लेखकाच्या पाहण्यात आले त्यामध्ये ती द्विभुज, मस्तकावर मुकुट, उजव्या हाती अमृताची कुपी आणि डाव्या हाती लहान बालकासह ठोरासा पाळणा, मस्तकाच्या दोन्ही बाजूंस सूर्य व चंद्र आणि पायाजवळ पाच सहा लहान मुलांचा समुदाय असे होते चित्रकाराने ही कल्पना कथावरून घेतली हे जरी समजले नाही, तरी अमृतरूपी रसायन देऊन लहान बाळाची वृद्धि करण्याची कल्पना त्यामध्ये निश्चितपणे असावी, कारण या देवीचे प्रमुख काम तेच आहे

साराश, जरादेवी आणि जिवतिका अथवा जिवती ही एकाच होत लहान मुलाच्या गळनात या देवीची मूर्तही बागात असत पण जाता भद्रा कमी झाल्याने या सर्व उत्तम प्रथा लयाला जात आहेत

उत्तर प्रदेशी जातमातृ देवता नागाची बाळसरक्षक देवता आहे स्त्री प्रसूत झाल्यानंतर सहाव्या दिवशी, वस्त्रावर अथवा काष्ठ फलकानर या देवीचे

चित्र रेखातून पूजन केले जाते. चित्र रेखाटताना ही मार्जारमुनी दाखवून आचारान्ता रालनांचा समूह काढतात. हर्षचरित, सादरी इत्यादि घर्षातून या देवीचा उद्देश मिळतो. या देवीची दुसरी नावे चर्चिका, छाट्टी देवी अशी आहेत. काही ठिकाणी सूतिना गृहानर देवीची चित्रे रेखाटतात.

(प्राचीन मिसर संस्कृतीमध्ये वास्ट ही देवता मार्जार मुलीच होती तेव्हा सत्तति सभमण काळी या देवीची देवमेव झाली असावी.)

काही ठिकाणी पूजनाखेरीज कुमारी, धनदा, नन्दा, विपुला, मंगला, अचला व पद्मा या द्वारमातृकांचे पूजन केले जाते. या सर्व माता त्यांचे पूजन केल्यामुळे नवरात्रांना दीर्घायुष्य, आरोग्य, पुष्टि, तुष्टि व संपत्ति यांचा शुभाभिर्वाद् देतात अशी पूजनाची श्रद्धा असते (कल्याण, नारीअर, पृष्ठ, ६०)

महापराक्रमी रावणाने सर्व देवाना बदिवासात टाकले. त्याच्याखेरीज या देवतेलाही बदीवास भोगावा लागला. या देवीने रावणमहाराजाचे पाय चुरण्याचे काम असे. पाय चुरत असता शोष लागली म्हणजे तेवढ्या वेळात ती बाहेर पेरफटका मारून येई आणि नवजात अर्भकाची भविष्ये लिहून येई. पट्टी याच नावाचा अपभ्रंश सटवाई असा झालेला आहे. एकेसमयी रावण शोपेतून अवचित जागा झाला. पट्टी आपल्या कामावर नसल्याने तो गोंधळून त्याने शिपायाना बोलावून त्यांना तिचा शोध करण्यास सांगितले. काही काळाने ती परत आल्यावर रावणाने तिला विचारले ' तू कोठे गेली होतीस ? ' त्यावर तिने आपण करीत असलेली कामगिरी त्याला कथन केली ते ऐकताच रावणाने आपल्या भाळीचे भविष्य वाचण्यास तिला परमागिले. तेव्हा ती घोटाळ्यात पडली. उघडपणे त्याचे निधिलिखित वाचण्याचे धाडस तिला झाले नाही कारण आहे की, रामाच्या हातून त्याला मरण येणार होते. ती त्याला स्पष्टपणे कशी सांगणार ? यासाठी तिने आपले हात लाल कुन्वाने मारून रावणाच्या भालप्रदेशावर उमटविले. नंतर तिनेच त्याला ते निधिलिखित वाचण्यास सांगितले. रावणाने अक्षरे वाचली, ' प्रभु रामचंद्राचे हातून मरण येईल. ' (कथाकल्पतरु, ६।१६)

सटवाई ही अनेक जमातींची कुलदेवता आहे. गुरव, मोई, वाघ्या, साळी, होलर इत्यादि जमातींची ती कुलदेवता आहे. ग्रामदेवता म्हणूनही देशानर अनेक ठिकाणी या देवीचे पूजन केले जाते. अशा मदिरापैकी पुणे जिल्ह्यात भोसरी अथवा भावसरी या गावी सटवाईच्या नावाने बारा गोल पाषाण प्रसिद्ध आहेत तसेच तेथे मरीआई वनाई, म्हाळसा आणि घोडासटवाई यांच्याही मूर्ति आहेत.

हे स्थान कोणी व केव्हा निर्माण केले याचा पुरावा उपलब्ध नाही पण असा अंदाज बांधला जातो की, यादव शिलाहर राजवशाच्या पूर्वीचे हे स्थान असून त्या काळी लेख अथवा नावे कोरण्याची पद्धति नसावी यास्तव येथे तसा कसलाच उल्लेख मिळत नाही निरनिराळ्या दवताची मदिरे आणि स्तंभ याच्या संयोगामुळे हे गूढ स्थान झालेले आहे आश्चर्य असे की, सनपूर्व दोनशे वर्षांचा स्तंभ सोपारा व राजूर (जुन्नरपासून दहा मैलावर) येथे आढळला असून या तिही ठिकाणच्या शिल्पात बरेच साम्य आहे

भोसरी हे गाव पुण्यापासून आठ मैल अंतरावर आहे लहानशा उंचवट्या वर चार फूट उंचीचा लाजवूट दगडी कोट आहे व त्यामध्ये ही मदिरे आहेत त्या समूहामध्ये एक काळका देवीचेही मंदिर आहे या मंदिराची लांबीरूंदी २५×२५ फूट आहे परंतु उंची मात्र फारच कमी आहे येथे एक दगडाचा प्राचीन स्तंभ असून त्यावर पालील दृश्ये कोरलेली आहेत

(१) एका मज्जनाच्या शरीरावर तीन गायी उभ्या आहेत याचा अर्थ जसा घेतात की, गायीचे रक्षण करताना त्या वीराला मरण आले असले पाहिजे

(२) एक वीर दोन शत्रूंसोबत झुज पळत आहे

(३) कैलास पर्वतावर अम्बराचे नृत्य चालू आहे

(४) एक वीर शिबलिंगाची पूजा करित आहेत

अशा रीतीने अनेक प्रकार दाखविणारे एकूण आठ स्तंभ आहेत

(पुणे जिल्हा गॅझेट, भाग १, पृष्ठ ११५ ते ११८)

मिसाव्या शतकाच्या सुरवातीला महाराष्ट्रात पाचवी व सहावीचे पूजन होत असे विशेषत त्या दिवशी द्विदल धाय म्हणजे हरमरे, वाटाणे, मृग इत्यादि भिजवून त्याची उसळ वेळी जाई त्याला कोमणप्राती धुगण्या म्हणत मुलाच्या जन्माप्रीत्यर्थ आशेष्टाना अगर गावकऱ्यांना हा प्रसाद म्हणून वाटला जाई नित्येक सधन घराणी या प्रसंगी मोजनही घालत असत. मी स्वतः माझ्या लहानपणी हा सोहळा पाहिला आहे यावरून मराठीत एक वाक्प्रचार रूढ आहे ' वारशाच्या धुगण्या राणे ' म्हणजे इत्यभूत माहिती असणे असा होतो

पृथ्वी

नसेचि कुसवा कुणा चिरजिवी मुले हो कुठे ।

हवी जर स्त्रियास ती मिळति पृथ्वीदेवीतें ॥

चितारि प्रतिमेस भित्तिवरि शुद्ध पृष्ठी दिनीं ।

पहा पुरवि आस इष्ट घडतें व्रता-पूजनीं ॥ १ ॥

व्रताचरण आजही सतत पष्टिला चालते ।
घरोघर जडं नवागतहि वाळ ते जन्मते ॥
टबो जर इडापिडा वय सु-दीर्घ इच्छि कुणी ।
मिळे राचित सर्वही वदति पष्टिच्या पूजनीं ॥ २ ॥

शिखरिणी

इला कोणी मानी अशुभ सदवी देवि पतिता ।
भविष्याला पट्टी दिनी लिहीत भाळी नवगता ॥
जड वंदिवासी सतत चुरिते रावण पदे ।
तयाच्या भाळीचे मरण सुचावि राम-सुपदे ॥ ३ ॥

(१६) संक्रांतीदेवी

रवेः संक्रमणराशौ संक्रान्तिरिति कथ्यते । (नागर खंड)

या प्रकरणाच्या मुदवातीच्या प्रस्तावनेत आपण पाहिलेच आहे की, सूर्य 'बारा राशीतून प्रवास करित असतो. अतरिक्ष हे बारा राशी आणि संतर्षीस नक्षत्रे यानी विभागले आहे. तेव्हा सूर्याने एका राशीतून दुसऱ्या राशीत जाणे याचेच नाव संक्रमण किंवा संक्रात होय. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जाणे आणि परत फिरून पुन्हा उत्तरेकडे येणे या सहा महिन्यांच्या क्रमाला अयन असे म्हणतात. परत फिरतीच्या क्रमाला अयन संक्रात हे नाव दिले आहे. अंत-रिक्षामध्ये पृथ्वीची गति, सूर्याची गति आणि इतर गतींचे परिभ्रमण किती वेगाने होते याचे एका कवीने वर्णन केले आहे, ते पाहा म्हणजे या अत्यंत जलद गतिमान विश्वाची कल्पना येऊन असल्या या अवाढव्य गतिमान विश्वाामध्ये यःकश्चित मानवाची जागा कोणती व आहे तीही किती क्षुद्र याचीही अंधुकशी कल्पना येईल.

लोकमान्य टिळकानी 'वैदिक आर्यांचा उत्तर ध्रुवावरील निवास' या नावाचा एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये असे प्रतिपादन केले आहे की, आर्य हे मूळ उत्तर ध्रुवावर राहात असून कालांतराने तेथील वातावरणात काही प्रातिकारक परिवर्तन झाल्यामुळे त्यांना तो प्रदेश सोडून खाली उतरावे लागले. यासंबंधी बेकफिल्ड जोन्स या नावाचे ग्रहस्थ लिहितात,

'The Arctic waterland is a burial ground for hundreds of thousands of mammoths that Occen to have

dried about ten thousand years ago, and been quickly deep frozen some in mid-summer.'

याचा जय जसा मी, दहा सहस्र वर्षांपूर्वी लभावधी प्रलयपूर्वकालीन हत्ती चिगलात रूनून पुरले गेले आहेत आणि मर उन्हाळ्याच्या दिवसात अकस्मात गोठून गेलेले जाईत. तसेच दक्षिण ध्रुवाजवळ संशोधन करणाऱ्या बर्ड नावाच्या संशोधकास त्या ठिकाणी दहा हजार वर्षांपूर्वी नद्या वाहता होत्या असे आढळून जाले आहे. संशोधनाने या गोष्टी सिद्ध झाल्या असल्याने पूर्वीचे आर्यस्थान कोणते या संधी सशय राहू नये.

त्यानंतर आर्यांनी कुरुप्रातामध्ये वस्ती केली. सीतेच्या शोवार्थ चाललेल्या वानराना मुर्घीने उपदेश केला आहे की,

न कथंचनं गंतव्यं कुरूणामुत्तरेण वः
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥

म्हणजे या कुरु प्राताच्या उत्तरेला जाऊ नका, कारण त्या ठिकाणी सूर्यप्रकाश नसतो. त्याचे निवासस्थान रशियातील व्होलगा नदीपासून पूर्वेकडे बैकल सरोवरापर्यंत पसरलेले होते. वैदिक काळातील रसा या नदीचा अपभ्रंश न्हा असा होऊन तीच पुढे व्होलगा या नावाने प्रसिद्धीस आली. त्याच प्रांती राहाणारे, अगार नदीतीरी वस्ती करणारे, अगिरसकुलोत्पन्न झाले, त्यातील काही भारतात आले तर काही पश्चिमेकडे मिडिआपर्यंत सरकले. बैकल सरोवराच्या पश्चिमेला आणि बाल्कन सरोवराच्या दक्षिणेला व काशगरच्या उत्तरेला सेमेरचिन्स्क म्हणजेच वेदातील सप्तसिंधूचा प्रांत मानतात. (महाराष्ट्र टाईम्स, नुंबई दिनांक १।८।६३.)

आता पुन्हा थोडे मागे येऊ. मघाशी ज्या कवितेचा उल्लेख केला होता, ती कविता आपण पाहू.

साक्री

पृथ्वि फिरते अपल्या भंवती तशी सहस्र मैल ।
सूर्याभंवती फिरते तशी सात सहस्र मैल ॥
सूर्य धांवतो नवप्रहंसासह तारा मंडळी कक्षा ।
चार सहस्र सहा शतके वेगा धरुनि लक्षा ॥
तेही जाई सप्रमहर्षी आकाशीच्या गंगा ।
तोच वेग तो घेऊनि गंगा जात गॅलम्सी पुंजा ॥

कुठे थावते पळ्यापळी ही, पुढे कुणा नच करते ।

सूत्र शेजटीं निर्णयी येई, एक नियता याते ॥

आधुनिक सगोथक मरहूम आइन्स्टीन ह्यांच्या गणिताने लागलेला हा गोथ आहे, जुणा प्राचीन भारतीय विद्वानांचा नव्हे परक इतकाच की, या सर्वांना कोणातरी नियता जाई असे आइन्स्टीन म्हणतो, तर भारतीय प्राचीन ऋषींनी त्याच निवत्याला जगार शक्तीचा ब्रह्म अथवा माया या नावाने सगोथिले आणि ईश्वर असे मानले

मकर संक्रात ही राशिसंक्रात नगून अथवा संक्रात आहे आजपर क्षालेच्या अनेक विद्वानांच्या सगोथनावरून हे निश्चित झाले आहे की, अती प्राचीन काळी आर्यांची वस्ती उत्तर भुजामंडळी प्रदेगात होती त्या प्रदेगातील भौगोलिक परिस्थिति कारच विचित्र पण रमणीय अशी आजही आहे. प्राचीन ऋषीवर्यांनी जयरा अगदी अलीकडे तेथे जाऊन समग्र अनुभर घेतलेल्या रा सालजी पेंडसे सारख्या लेखकांनी तथील उप काळाचे केलेले वर्णन अत्यंत आकर्षक आणि वाचनीय असेच आहे. त्या ठिकाणी सदा महिने सूर्यदर्शन होत नाही अशा वेळी सदा महिन्याच्या दीर्घ कालगडानंतर मकर वृत्तावरून सूर्य जेव्हा पुन्हा उत्तर दिगेकडे बळतो व प्रकाश दिवू लागतो, ही घटनाच तेथील रहियादयाना अत्यंत आनददायक वाटत अगल्याच आश्वयं ते कोणते ? मनातील हा आनद त्यानी उत्सव समारमाने साजरा करण्याचे ठरविले आणि मानरी स्वरभावाला ते सुसगतही आहे हाच संक्रातीचा सग झाला उत्सव म्हटला म्हणजे तेथे कोणती तरी अदृश्य शक्ति जालीच तीच संक्रातीदेवी म्हणून मानली गेली विश्वचक्रात प्राति घडवून आणणाऱ्या या शक्तीचे शरीरही अवाढव्य असणार आणि तेच तिचे स्वरूप आज वर्णिले जाते, असा हा थोडक्यात इतिहास आहे

आधुनिक गोशप्रमाणे हे मकर संक्रमण दि २१ डिसेंबर रोजी होते. पण भारतामध्ये ही संक्रात त्यापुढे साधारणत तीन आठवड्यांनी साजरी केली जाते. याचे कारण असे संभवते की, प्रत्यक्ष संक्रमण जरा २१ डिसेंबर रोजी होत असले, तरी तो सूर्य पूर्णपणे उत्तरध्रुववासिद्याना दिसण्यास तीन आठवड्यांचा काल मध्यतरी जात असावा ज्या दिवशी पूर्ण सूर्योदय दिसण्यास प्रारंभ होतो, तोच संक्रातीचा दिवस म्हणून ठरविला गेला असावा दुसरे एक कारण असे संभवते की, पृथ्वीचा सपातमिदूचा काल बदलत आहे हे सर्वांना मान्य आहे आणि ज्या काळी हा उत्सव प्रथम साजरा करण्यात आला, त्याला सहस्रानधी वर्षांचा काळ लागला असावा त्यामुळेही कदाचित २१ डिसेंबरची १४ जानेवारी

ही तारीख निश्चित वेळी गेली असावी. म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा आशय असा की, अनेक वर्षांनी हीच संक्रात फेब्रुवारी महिन्यातही येणे शक्य आहे.

अनेक पुराणकरानी निरनिराळी संक्रान्तिव्रते सांगितली आहेत. उदा० महाजयासंक्रात म्हणजे कोणतीही मासिक संक्रात. जेव्हा शुद्धपक्षातील सप्तमी रविवारी होते, तोच दिवस. तसेच धनसंक्रात, धान्यसंक्रात, तेजसंक्रात, भोगसंक्रात, रूपसंक्रात, आयुसंक्रात इ० प्रकार वर्णिलेले आहेत.

या संक्रातिव्रताच्या निमित्ताने अनेक दाने देण्यास ऋष्यांनी सांगितलेली असून ती पर्वकाळी द्यावीत असेही सांगून ठेवले आहे. जशी दाने द्यावीत असे सांगितले आहे, तसेच जपजाप्यादी कर्म करावे असेही लिहून ठेवले आहे. हेमाद्रि, बृहस्पति, देवलस्मृति, वसिष्ठस्मृति, दत्तातप इत्यादिकांच्या मते हा पर्वकाल प्रत्यक्ष संक्रातिकालाच्या काही घटिका आधी किंवा नंतर असा दिला आहे. संक्रात दिवसा, सायंकाळी अगर रात्री झाली, तर त्या कालामध्ये कमीजास्त घटिकांचा फरक पडतो. जसे हेमाद्रीच्या मते हा काळ वीस घटिका आधी आणि वीस घटिका नंतर धरावा, तर देवल म्हणतात तो वीस घटिकांचा धरावा.

संक्रातिदेवीचा पूजाविधि सर्वसाधारणपणे करण्याचा विधि असा. लहानशा वेदीवर एक लाल रंगाचा कपडा पसरवा. त्यावर तांदुळाने अष्टदल कमळ काढावे. मध्यभागी सुवर्णमय सूर्यनारायणाची मूर्ति स्थापन करून पंचोपचार अथवा षोडशोपचारे तिचे पूजन करावे. व्रतकर्त्याने निराहार, अयाचित अथवा एकभुक्त राहावे. हे व्रत आचरल्याने सर्व प्रकारची पापे क्षय पावतात, आधि-व्यार्थाचेही निराकरण होते आणि सुखसंपत्ति व सुपुत्राचा लाभ होतो.

या संक्रातिव्रताच्या निमित्ताने अनेक पदार्थ 'लुटण्याची' प्रथा आज आचरली जाते. कोणी सौभाग्यद्रव्य, तर कोणी कारुणे, तर कोणी अन्य पदार्थ लुटतो. याचे मूळ आर्यांच्या प्राचीन परिस्थितीमध्ये आढळते. त्या वेळी साधारणतः आपाढ महिन्यात लोक धान्याची पेरणी करीत असल्यामुळे मकर संक्रातीच्या वेळी शेतात धान्य तयार होई. सूर्योदय झाल्यावर लोक अन्नाच्या शोधार्थ बाहेर पडत व जेथे दिसेल तेथून धान्य लुटण्यास प्रारंभ करीत. काही वेळा हे लुटारू घोड्यावर अथवा वाघावरही वसून येत आणि लुटारूट करीत असत. यामुळेच आजच्या संक्रातिदेवीचे वर्णन करताना संक्रातीचे वाहन दिले जाते; कधी सिंह, तर कधी अश्व. काही वेळा ही लुट प्रत्येक वर्षी व्हायचीच म्हणून आपले स्वतःपुरते धान्य आधी कापून घेऊन लुटारूसाठी काही भाग शेतातच ठेवून दिला जात असे. सर्वाना सारगे अन्न खाण्यास मिळावे ही शुद्धा भावना त्यामागे असण्याची शक्यता आहे. या लुटारूटीचे प्रतीक म्हणून संक्रातिसणाच्या वेळी

काही पदार्थ लुटण्याची रूढि प्रचलित झाली असावी. आता देशकालवर्तमाने कोणी स्त्रिया फणी, कंगवे, डबे, वाट्या, बरण्या इत्यादि गरजेच्या वस्तु लुटतात ही गोष्ट निराळी !

मकरसंक्रांतत ज्याप्रमाणे पाळले जाते, त्याचप्रमाणे आपाढ महिन्यात येणाऱ्या कर्कसंक्रांतीचे व्रतही काही ठिकाणी आचरण्याची प्रथा होती. काही ठिकाणी आहेही. कोकणप्रांती अशी एक उक्ति प्रचलित आहे की, 'आपाढ महिन्यात तळावयाचे आणि पौष महिन्यात उकडावयाचे' आणि या प्रकारे सण करावयाचा.

निरनिराळ्या प्रांती हे व्रत साजरे करण्याचेही प्रकार निरनिराळे आहेत. आपण त्यांपैकी थोडे प्रकार पाहू. महाराष्ट्रीयान्या पंचांगामध्ये सुरुवातीस या देवीच्या व्रताची भरपूर माहिती व इष्ट-अनिष्ट फले दिलेली असतात. या दिवशी प्रातःकाळी स्त्रीवर्ग शुचिर्भूत होऊन देवीची विधियुक्त पूजा करून आतेष्टांना व मित्रमंडळींना " तिळगूळ " वाटतो. तिळगुळाच्या ऐवजी तिळाच्या अगर इतर पदार्थावर साखरेचा पाक चढवून तयार केलेला ' हलवा ' वाटला जातो. मुवाशिर्नांना हळदी-कुंकू व वायने दिली जातात.

दक्षिण भारतात या सणाला " पोंगल " या नावाने संबोधिले जाते. सूर्यप्रकाशात, अग्नीवर दुधाने भरलेले भांडे ठेवून त्याच्याभोवती सर्व मंडळी उभी राहतात. दूध तापल्यावर ब्या दिशेला उत् जाईल, त्यावरून इष्ट-अनिष्ट भविष्य वर्तविले जाते. (शानकोश, ६/६८)

पंजाबप्रांती शीख समाजातही हे व्रत आचारिले जाते. अमृतसर शहरी या जमातीचे सुप्रसिद्ध सुवर्णमंदिर आहे. त्याच्या परिसरात हा उत्सव साजरा केला जातो. आसपासच्या अनेक गावचे लोक या उत्सवामध्ये सामील होतात. हा उत्सव त्या ठिकाणी एकूण तीन दिवस साजरा होतो. दुसऱ्या दिवशी सर्व उपस्थित यात्रेकरू मुक्तेसर तलावात स्नान करतात. तिसऱ्या दिवशी ' दिव्नीसाहेव ' या क्षेत्री जाऊन सादर प्रणाम करतात. हे क्षेत्र फार पवित्र मानले जाते. त्याचे कारण असे देतात की, मोगलांनी या सुवर्णमंदिराला वेढा दिल्यावर याच ठिकाणावरून गुरुगोविंदसिंगांनी प्रथम त्या फौजांवर बाण सोडले होते. दरबारसाहेव आणि शाहिदगंज या ठिकाणांनाही ते भेट देतात.

(फिरोजपूर जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४६)

मुक्तेसराचा तलाव वांधण्यास रणजितसिंहाने सुरुवात केली व पतियाळा नरेशाने हे काम पूर्ण केले. सुवर्ण मंदिर हे एका मध्य तलावाच्या मधोमध वांधलेले :

जसून त्याचा घेर अदाजे ५१० चौ. फूट आहे. मदिराचा पाया ४० चौ. फूट असून तो तलापाच्या काठाला एका ऐसपैस २०३ फूट लांबीच्या मेतूप्रमाणे जसणाच्या मार्गाने जोडलेला आहे या तलापाच्या व्यतिरिक्त या मदिराच्या परिसरात आणखी चार तलाप निरनिराळ्या गुरूनी बांधलेले आहेत. त्याची नावे व मापे पुढीलप्रमाणे आहेत. सतोक तलाव ४९९'×३६८', रानसर तलाव ८०'×६९', कौलसर तलाव ४२१'×१७८' व वनेश्वर तलाव २४७'×१९६'.
(अमृतसर गॅझेट, पृष्ठ ६८.)

प्रगल्भधील रहिवासी या प्रताच्या दिवशी इतर धार्मिक कार्यांरोबर गंगासागरात स्नान करणे अतिशय पुण्यकारक समजतात. याच वेळी शरदऋतु संपून हेमताचे जागमन होत असल्यामुळे हवामान उत्तम असल्याने जनसमुदायाच्या आनंदोर्मा उफाळून येत असल्यात.

हिमालय प्रदेशातील वन्य जमाती एका गमतीदार पद्धतीने हा सण साजरा करतात. त्या दिवशी गव्हाच्या पिठाची कावळ्या-चिमणीची चित्रे करून ती तळून काढून सर्व दिवसभर लहान मुलांच्या गळ्यात घातून भिरवीत असतात. दुसऱ्या दिवशी ती चित्रे कावळ्यांना खावयास देतात. असे केल्याने मुलांची इडापिडा टळते अशी त्या जमातीची समजूत आहे.

(आभासबाणी मुवई केन्द्र, गायकरी फंड, १४-१-६१)

जुमाळ प्रांती सक्रात हा मुलाचा सण मानतात आणि सक्रातीच्या दुसऱ्या दिवशी तो साजरा करतात. त्यासाठी आदल्या रात्री घरोघर थडे व पत्राचे तयार करून त्याच्या माळा तयार करतात. सणाच्या दिवशी मुलांचे मंगलस्नान झाले म्हणजे, त्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालतात. मुले घरामाहेर येऊन आनंदाने नाचत रागडत असताना तोंडाने मात्र का ले-का-ले म्हणजे ' कावळ्या ये आणि घे ' असे म्हणतात. कायले जाले, म्हणजे माळेतील खाद्य पदार्थ तोडून ते त्यांना खावयाला घालतात. काही माळा नातेवाईकांच्या घरी पाठविण्याची चालही आहे.

(भा. स. को. २/३०६).

वसंततिलका

प्रत्येक राशि फिरतां नभि भास्कराला ।

होतेच संक्रमण ते प्रतिमासि त्याला ॥

जेव्हा प्रवेश रविचा मकरेंत जाणा ।

पावे तदा मकर-संक्रमणास नामा ॥ १ ॥

तें दक्षिणायनही सप्त त्याच वेळीं ।
 मागे फिरवि रावि उत्तरेच्या दिशेही ॥
 आर्यपनास बहु कौतुक त्या दिनाचे ।
 सन्नान्त देवी समया तरि मानि साचें ॥ २ ॥
 दक्षीण यानिं फिरता रावि सूर्य लोके ।
 अधार दीर्घ रजनीं शिंशि ध्रुव लोके ॥
 जेहा उपा नयनरम्य दिसे जनाला ।
 आतद मग्न जन आचरिं उत्सवाला ॥ ३ ॥

ऋग्विणी

ध्यात विद्राविणी देवी सन्नान्तही ।
 जी शरत्काल त्यागी वसता वरी ॥
 एकमेकामि भेटुनि सागा जनीं ।
 तिगुग्रासि घ्या गोड बोला तुम्ही ॥ ४ ॥

(१७) हरतालिका

भाद्रपद महिन्याच्या शुद्ध तृतीयेला या ऋताचे आचरण करतात या ऋताच्या उत्पत्ताची कथा ज्ञानी हिमवानाची कन्या पार्वती ही त्रिगुणयोग्य झाली नारदांनी पर्वतराजाग मुचभिले की, या गुलीला मिष्ट हाच वर योग्य आहे विलानाही जाई पसत पडला परंतु पार्वतीला ही निवज आवडली नाही अतः ऋणाच्या खोल ऋण्यात दडलेले आपले दुःख तिने आपल्या सरीला सांगितले आणि काहीतरी उपाय योजण्यास तिला त्रिनाविले सरीच्या सल्लाप्रमाणे त्या दोघी गुपचुपपण अरण्यात निघून गेल्या एका गुहेमध्ये जाऊन एक धाडुलिंग तयार करून त्याचे त्यांनी पूजन चालू केले मालातराने त्यांना शकर प्रसन्न होऊन प्रत्यक्ष दर्शन देऊन वर मागण्यास सांगितले ' आपल्याला शिवशकर हेच पति म्हणून लाभालेच ' असा वर पार्वतीने मागताच शकरांनी ' तथास्तु ' म्हणून तिला आश्वासन दिले येणेप्रमाणे पार्वतीने इच्छित वर मिळविता ज्या दिवशी तिला हा वर प्राप्त झाला तो दिवस भाद्रपद शु० तृतीयेचा असल्याने हे ऋत त्याच दिवशी आचरण्याचा रिवाज पडला ' आठिभि हरिता यस्मात् तस्मात् सा हरतालिका ' असे संस्कृत वचन आहे याचा अर्थ असा की, सगरीने पार्वतीचे युक्तीने हरण करून तिला अरण्यात नेऊन इच्छित वर मिळवून दिला यास्तन

हरितालिका हे नाव या व्रताला मिळाले आहे या व्रताच्या पूजनाच्या वेळी पार्वतीच्या मूर्तीबरोबर सजीची मूर्ति याच कारणास्तव असते सौभाग्यवर्धन व इच्छित हेतुप्राप्ति हा या व्रताचा हेतु आहे (भविष्यपुराण)

या व्रताच्या पूजनाचा सर्वसाधारणपणे विधि असा की, या दिवशी घर सारवून, रंगवून, सुशोभित करून कलशस्थापना करावी त्यामध्ये सुवर्णनिर्मित शिव गौरी मूर्ताची स्थापना करावी नंतर यथाविधि अनेक विहित मनाना तिचे पूजन झाल्यावर सर्व दिवस निराहार उपवास कराना दुसऱ्या दिवशी सकाळी व्रताचे उद्यापन करून पारणे करून उपवास सोडवा या पूजनाच्या दिवशी हस्तनक्षत्र अमृत सोमवार असेल तर मात्र मध्यरात्री उमा महेश्वरांची मूर्ति स्थापन करून तिचे पूजन कराने सोळ तुपाची आहुति दिल्यावर दुसऱ्या दिवशी आपल्या शक्तीनुसार जाठ अथवा साळा मेहुणे भोजन घालावे

याच दिवशी काही ठिकाणी हरिकळी अथवा हस्तगौरी अगर कोटीश्वरी देवीचे व्रत आचरले जाते शंकराची प्रथम पत्नी सती हिचा वर्ण काळा होता शंकरानी तिला 'काळी काळी' म्हणून चिडविले असता आपला देह शुद्ध करावा या हेतूने ती घराबाहेर पडली आपली काळीभोर कांति तिने गवताला अर्पण करून अवशिष्ट शरीर प्रज्वलित करून अग्रामध्ये टाकले यानंतर तिचा पुनर्जन्म हिमालयाच्या घरी झाला आहे (भविष्य पुराण) दक्ष यज्ञाच्या सदभोक्त आपण हीच कथा थोड्याफार परकाने पाहिलेली आहे

राजस्थानमध्ये हे व्रत मोठ्या समारंभाने साजरे करतात म्हणून तो प्रसंग येथे मुद्दाम उद्धृत करित आहे यांजेच्या दिवशी या ठिकाणी महिलांच्या 'सिंधारा' ('गृहार' या शब्दाचा अपभ्रंश) असतो त्या दिवशी त्या हाताला लाल भेंदी लावून त्यावर कलानुसार काढतात हातात नवीन काकणे भरतात तिजेच्या पहारे उठून अम्यगस्नान करतात व निराहार उपवास करतात विवाहित स्त्रिया आपल्या पतीला दौर्घ्याशुभ्य लाभाने यासाठी, तर कुमारी उत्तम पतिमिळावा म्हणून हे व्रत आचरतात सप्त दिवस लेळणे, गाणी म्हणणे, हिंदोब्यावर रचणे असे कार्यक्रम आटोपून रात्री चंद्रदर्शन झाल्यावर त्या दिवशी बनविलेला सानूचा अगर गव्हाचा अर्धगोलाकार पिंज चाकूमुरीने कापून व साकून पतिपत्नी उपवास सोडतात काही ठिकाणी हा तरवारीने कापला जाता

नवविवाहित स्त्रिया या सणाला अतिशय महत्त्व देतात जशी पहिली मंगळागौर मोहरी आपल्या आईच्या घरी करतात तशीच पहिली तीन ही मुलाच्या घरीच साजरी झाली पाहिजे असा या ठिकाणी दृक्क आहे त्या दिवशी

समजा एखाद्या अनपेक्षित आणि अपरिहार्य कारणाने जर पति या समारंभास उपस्थित राहू शकला नाही, तर पत्नी कुरजा पश्चाबरोबर निरोप धाडते.

‘कागद हो तो वॉच ल्युं, करम न वॉचो जाय ।
बालक हो तो दौट ल्युं, जोवन छोटयो न जाय ॥’
हाही निरोप पाठवून पति आला नाही तर ती म्हणते—
‘जो ढोलां ना आवियो, काजळी यारी तीज ।
चमक भरेली मारवण, देस विंवता बीज ॥’

बरांत चरणांचा अर्थ असा की, ‘हे नापा, काजळी तोंत्रपर्यंत जर तू आला नाहीस तर तुझी ही प्यारी विशुद्धतेच्या लखलखटाने दचकून मरून जाईल. कारण तिचे संरक्षण (तुझ्याशिवाय) दुसरा कोणीच करू शकणार नाही.’ तीजेच्या दिवशी रेंडोपाडी स्त्री-पुरुष समूहासमूहाने ढोलकीवर याच प्रकारची लोकगीते गात-नाचत फिरत असतात.

(सौ. शांता राठी, महाराष्ट्र टाइम्स, दि. १९/८/६२)

फटका

पार्वतीकन्या हिमवानाची पाहुनी नारद विनवितो ।
वैकुण्ठपती विष्णु सुंदर अनुरूप वर आहे तो ॥
हिमवानाला मान्य जाहला नारद आनंदे परते ।
वृत्त समजतां परी पार्वती दुःख सांगते सखीस तें ॥
आर्लांने भग हरण करोनि पार्वती काननी नेली हो ।
विवरां एका शिरुनि पूजन वाळुलिंगी केले हो ॥
हर-तालिका नाम व्रता । सांवसदाशिव धरदाता ॥
पार्वती मेळवी तो भर्ता । सौभाग्या ये वर्धनता ।
भाद्रपदाच्या शुद्ध तृतीये महिलांनीं व्रत आचरितो ॥

(१८) स्वर्णगौरी

क्षीराण्वे सलक्ष्मिकः सदा स्वभित्ति केशवः ।
तं संपूज्य गोविंदं सर्वान्कामान्नवाप्नुयात् ॥
भो भूहिरण्यदानानि शतकल्प शतायुष ।
अशून्यशयनी नाम द्वितीया संप्रकीर्तिता ॥

हे व्रत श्रावण महिन्याच्या कृष्ण तृतीयेला करतात हे व्रत कसे आचरणे यासबधी विवरण बरील श्लोकात रेलेले आहे कज्जली नावाच्या याम पुष्पानी दिवोदासाचा पूजा करून सौभाग्यालंकारानी मुहासिनीची ओटी भरावी वास्तविक ही विष्णूचीच पूजा होते कारण श्लोकत सांगितल्याप्रमाणे गोरिदाचे पूजन करून, तेलवर्जित पदार्थांचे सेवन करून शक्य तर चार महिऱ्यापर्यंत क्षार लवणही वर्ज्य करावे ब्राह्मणाला भोजन घाटून दमिणा म्हणून दिवा द्यावा

काही ठिकाणी या व्रतपूजनासाठी गौरीची मूर्तिकेची प्रतिमा करून, सोळा वतूंचा एक दोरक तयार करून तो सोळा गाठींनी युक्त करतात त्याचे सोळा वयें यथाविधि पूजन करून नंतर उद्यापन करतात उद्यापन प्रसंगी सोळा मेहुण्यांना भोजन देऊन सोळा प्रकारची मिठाई प्रसाद म्हणून वागतात (स्कंदपुराण)

या व्रताची कथा अशी प्राचीन काळी सिद्धगर्भव कैलास परंतावर शंकराची सेवा करीत असताना शंकर स्वतः सांगतात की, सरस्वती नदीच्या तीरी विमलारण्य नावाची नगरी होती त्या नगरीत चंद्रप्रभा नावाच्या राजाची पत्नी महादेवी विशालाभा या नावाची होती तो राजा एकदा एका अरण्यात गिकार करीत असताना पाणी पिण्यासाठी पझानी प्रकृष्टित अशा एका सरोवराजवळ आला त्या ठिकाणी अनेक अप्सरा या व्रताचे पूजन करीत होत्या सपत्ति मिळवून देणाऱ्या या व्रताचा विधि त्यांनी राजाला कथन करून त्याच्या मनगटा दोरक बांधला राजा घरी परतल्यानर विशालाभा राणी तो दोरक पाहून रागाने अतिशय सतप्त झाली त्या भरातच राजाच्या हातातील तो दोरक ताडून टाकला तक्षणाच राणीला वेष्ट लागले आणि तिच्या आयुष्याचे मातेरे बाल राजावनात भटकत असताना ती ऋषि अगर जलाशय यांना विचारी, 'गौरी ! गौरी कुठे आहेस ?' शेवटी राजाने या व्रताचे पूजन करून गौराची क्षमायाचना केल्यानर त्याची राणी शहाणी झाली (व्रतराज)

मुजगप्रयात

सदा स्वर्णगारी व्रता पूजी आपी ।
पहा श्यामवर्णा फळा पुष्प राजी ॥
अलंकारिं सौभाग्य ओटी भरावी ।
क्षीरार्णवीं लक्ष्मी होई राजी ॥

(१९) वटसावित्री

कुलस्त्रीणा व्रत ब्रूहि महाभाग्य तथैव च ।
अवैधव्यकर स्त्रीणा पुत्रपौत्रप्रदायकम् ॥

सनत्कुमार ऋषींनी विचारल्यावरून शंकरांनी हे व्रत सांगण्यास सुरुवात केली. ज्येष्ठ महिन्याच्या पौर्णिमेला हे व्रत आचरतात. सत्यवान सावित्रीचा कथाभाग सर्वविश्रुत असल्याने येथे त्याची द्विदक्षि करण्याचे काही प्रयोजन नाही. आपल्या कडक तपाचरणाने आणि नितात श्रद्धेने यमराजापासून सावित्रीने आपल्या पतीचे प्राण परत मिळविले. त्याच्या स्मरणार्थ व आपल्या पतीच्या आयुर्वर्धनार्थ हे व्रत सुवासिनी स्त्रिया आचरीत असतात. या व्रतामध्ये प्रामुख्याने वटवृक्षाची पूजा केली जाते. काही ठिकाणी गावातील वटवृक्षाखाली ही पूजा सामुदायिक पद्धतीने केली जाते. ज्या ठिकाणी हे शक्य नसेल तेथे वडाची एक लहानशी काडी मध्ये ठेवून त्याची पूजा केली जाते. वडाच्या झाडाची फांदीसुद्धा जेथे उपलब्ध नसेल तेथे कागदावर वडाच्या झाडाचे चित्र काढून त्याची पूजा केली जाते. आजच्या सुधारलेल्या 'स्पुटनिक' युगात जी काही व्रते लग्न घेऊन आहेत त्यामध्ये प्रामुख्याने याची गणना करावी लागते.

शार्दूलविहारीव्रत

मावित्रीव्रत जेष्ठ पौर्णिमादिनीं पूजित आर्थ स्त्रिया ।

त्याची पुण्यकथा फलोक्त विधी हा सु-ज्ञात आहे तथा ॥

अंगुष्ठाप्रति प्राण नेत पतिचा, आणी यमापासुनी

सौभाग्यासि अखंड वर्धन मिळे, श्रद्धा धरी पूजनीं ॥

व्रतपरिचय या ग्रंथामध्ये प्रतिमासिक व्रतसंख्या ३४० दिलेली असून शिवाय अधिकमास ३०, वार-तिथीसाठी ४१, प्रायश्चित्तविधीसाठी ५० आणि रोगपरिहारक यादीमध्ये १०८ व्रते दिलेली आहेत. त्या सर्वांची माहिती देणे हा या प्रकरणाचा मुळीच हेतु नाही. व्रताचरणावर शक्तिदेवीचा अधिकार चालतो हे दाखविण्यासाठी काही प्रमुख व्रतांचा इतिहास दिलेला आहे. बरील व्रतान्यतिरिक्त त्या त्या व्रताची काही खास व्रते आहेत. त्यांपैकी दोनतीन उदाहरण व्रते पाहून या प्रकरणाला पूर्णविराम देऊ.

(२०) शीतलासप्तमी

श्रावण कृष्ण सप्तमीला हे व्रत आचरतात. या व्रताची पूर्वकथा अशी. पूर्वी इस्तिनापूर नगरामध्ये इन्द्रयुग्म नावाचा राजा होऊन गेला. त्याच्या पत्नीचे नाव धर्मशीला, मुलाचे नाव महाधर्म आणि मुलीचे नाव गुणोत्तमा असे होते. कौंडिण्य नगरीचा राजपुत्र सुमित्र याजबरोबर गुणोत्तमेचा विवाह झाला. माता-पित्याचा निरोप घेऊन ती सासरी जात असताना तिच्या पित्याने तिला शीतला-सप्तमीचे व्रताचरण करण्यास सांगितले. हे व्रत अरण्यामध्ये तळ्याच्या काठी

बराबराच असल्याने व्रताची सर्व साधुशी घेऊन व पति आणि ब्राह्मण यांसह ती रथातून निघाली. अनुकूल स्थळ धुडाळीत असता ती सर्व दमून गेली. एवढ्यामध्ये एक वृद्धा तेथे उपस्थित होऊन गुणोत्तमेला म्हणाली, 'तुझा पति दमून गेल्यामुळे झोपला आहे. त्याला तसाच झोपू दे. तू माझ्याबरोबर चल. मी तुला जलाशय दाखविते.' त्याप्रमाणे गुणोत्तमा जलाशयावर गेली व तिने यथासांग व्रतपूजन केले. शीतला सतुष्ट होऊन तिने तिला इष्ट वर दिला.

व्रतपूजन आटोपून परत आल्यावर तिने पाहिले तो तिचा पति सर्वदशाने ग्लानी येऊन पडलेला होता. ताबडतोब तिने शीतलादेवीची प्रार्थना केली आणि दिलेल्या वराच्या बदल्यात पतीचे प्राण परत मागिते. त्याप्रमाणे नंतर आनंदाने ती आपल्या पतिपुढी गेली. (हेमाद्रि-भविष्यपुराण व्रतराम).

अवेर (जयपूर) येथील सप्तहस्तयात या देवीची जी मूर्ति आहे, ती १५ इंच उंच व १५ इंच रुंद अशी हिरव्या पाषाणाची आहे. गर्दम वाहन व सहा हात आहेत. डारीकडे ढाल, झाडू, कमंडलू आणि उजवीकडे सूप, खड्ग आणि वरदमुद्रा असे स्वरूप आहे. ही मूर्ति प्राचीन असल्याने शीतळादेवीचे खरे स्वरूप मानले जाते. (परभारती मासिक, जुलै १९६४).

(२१) अहोईओठव्रत

उत्तरप्रदेशी कार्तिक वद्य अष्टमीला हे व्रत आचरतात. सर्व दिवसपर उपवास करून सायंकाळी सुस्तात होऊन भितीवर आठ कोठे असलेला एक देवीचा फणा रेषाटतात. त्याच्या खाली एक साळ व तिचे एक पिल्लू रेषाटतात. भितीजवळ कलशस्थापना करून सर्वांची यथाविधि पूजेने होतात आणि त्यांना दूधभाताचा नैवेद्य दाखविला जातो. निपुनिकाला सताने व्हावे यास्तव हे व्रत आचरले जाते. (भारतीय सांस्कृतिक कोश, भाग १/३५२).

(२२) श्रुतपूजाव्रत

बंगालमधील नवसाळा पावणारी ही एक देवता होय. कार्तिक महिन्यात दर रविवारी या देवीची पूजा केली जाते. या देवीचा सवध मूर्त्यांशी आहे, अशा समजुतीमुळे रविवार हा दिवस निवडला असारा. एका मातीच्या परळामध्ये चार बोळकी ठेवून त्यामध्ये मात, जव, गहू मिवा अन्य एखादे धान्य पेलून दर रविवारी त्यांना पाणी घालतात. ही चार बोळकी म्हणजे वर्षातील चार ऋतूंची प्रतीके मानतात. तांदुळाच्या गिरीचा अथवा मिठाईचा नैवेद्य दाखविल्यानंतर या देवीची कहाणी ऐकतात. ती कहाणी अशी.

एक दरिद्री ब्राह्मण होता. तो अतिशय आघाशी व खादाड वृत्तीचा होता. एकदा त्याला धिरडे खावयाची इच्छा झाली. त्याच्या सांगण्यावरून बायकोने धरात धिरडी बनविली. त्याला दोन दिली आणि त्याच्या मुली जुन्नो व उन्नो या दोघांना प्रत्येकी एक एक दिले. पण त्याला ती दोन धिरडी कशी पुरणार? त्याची इच्छा अपुरी राहिल्यामुळे तो मुलींवर रागावून त्यांना त्याने अरण्यात नेऊन सोडले. त्या ठिकाणी आकाशातील काही पण्या इतुदेवीची पूजा करीत होत्या, त्याच्याबरोबर त्या मुलींनीही पूजा केली. देवी प्रसन्न झाल्याने तिने त्यांना इच्छित वर दिला. त्या घरी परतल्यावर त्याच्या बापाचे दारिद्र्य नष्ट झाले होते.

एकदा त्या शहराचा राजा गावातून फिरत असता तहान लागली म्हणून त्याने त्या मुलींजवळ पाणी पिण्यास मागितले. मुलींनी पाणी दिले. राजा ते भरपूर प्याला. पण तेवढे पाणी पिऊनही मांड्यातील पाणी काही बर्मी झाले नाही. ही किमया पाहताच राजा निहायत खूप होऊन असली दैवी शक्ति अंगात असलेल्या या मुली आपल्या कायमच्याच सहवासात असल्यात या हेतूने राजाने उन्नोबरोबर आणि प्रधानाने जुन्नोबरोबर विवाह केला. राजाची पत्नी झाल्यामुळे वैभव प्राप्त होताच उन्नो इतुपूजा विठरत्नामुळे तिला पुन्हा दारिद्र्य प्राप्त झाले. जुन्नोला हे कळल्यावर तिने आपल्या बहिणीला पुनश्च इतुपूजा करण्यास सांगितले. बहिणीच्या सांगण्यावरून तिने पूजा चालू केल्यावर तिचे पूर्व वैभव तिला प्राप्त झाले आणि ती मुली झाली.

(Hindu Holidays & Ceremonials by B. A. Gupta).

(२३) अमावास्याव्रत

अमावास्या विधातन्या द्विर्दोर्मिरक्तप्रभा ।

दर्मासनस्थिता चैवं दर्भपिंडाधरा कृशा ॥

या देवतेचे स्वरूप द्विभुज, मरकतीमणीकातियुक्त, दर्मासवाधिश्रित, दर्भमुष्टी धारण करणारे व कृश असे असते. वंगालमध्ये या दिवशी सूर्यपूजा आणि उपवास करण्याची प्रथा आहे. व्रताची कथा अशी.

एका सूर्यभक्त ब्राह्मणाच्या मुलाचा विवाह चान्द्र असता एकाएकी त्याच वेळी त्या मुलाला मांडवात मरण प्राप्त झाले. दुर्दैवाने त्याच वेळी तो ब्राह्मणही मृत्यु पावला. त्याच्याप्राये सासू-मुना वसेवसे दिवस कंठीत असताना एकदा सूर्यदेव तरुण ब्राह्मणाच्या रूपाने त्याच्या घरी येऊन त्यांच्याकडून नेसात्रयास मृत पुत्राचे वस्त्र व भोजनास याळी मागून घेतली. तो सासूला म्हणाला, 'तुझा

पुन हा माझाच अवतार होता तेव्हा आज रात्री तुझ्या खननाईला माझ्या सेवेसाठी पाठव ' सासूने त्याप्रमाणे केले त्यानंतर सूर्यरूपी ब्राह्मण नेहमी त्याच घरात राहू लागला दिवसा आपल्या कामगिरीवरही जात असे

सासूने एक दिवस त्याला आपली दरिद्रास्थि निवेदन केल्यावर सूर्याने तिला ओंजळभर मोती दिले. सुनेने ते सर्व मोती इतस्तत पेकून दिले आश्चर्य असे की, त्यानरोबर सर्व मोत्यांचे वृक्ष उगविले सासूने त्यातील काही मोती खुडून, ते बाजागत विकून द्रव्य मिळवून आपल्या ससाराशक्त उत्तम रीतीने चालू गेला मिळणाऱ्या त्या विपुल द्रव्यातून तिने एक सूर्य मंदिरही बांधले एके दिवशी सासूने त्या मंदिरात सूर्याला कोंडून टाकले त्यामुळे दुसरा दिवस उजाडला तरी सूर्याला आपल्या कामगिरीवर जाता आले नाही सर्व देव, मानव भयस्त झाले त्याचे दैनंदिन व्यवहार रूढ पडले चौकशीअती त्यांना खरी हक्कित समजल्यावर ते त्या सासूकडे आले सत्य परिस्थितीची तिला जाणीव करून देऊन तिची मनघरणी केल्यावर तिने दरबाजा उघडला

बाहेर आल्यावर सूर्यदेव देवाना म्हणाले, ' मला कोंडून ठेवण्यात या बाईचा मळीच दोष नाही कारण मला तसा शापच मिळालेला होता ' नंतर सूर्यदेवाना सासू व सून यांना आपल्या रथावर घेतले तो दिवस अमावस्येचा होता त्या दिवसापासून संपत्ति मिळावी म्हणून अमावस्येचे व्रत आचरण्याची रूढि प्रचलित झाली

(Hindu Holidays & Ceremonials by B A Gupta)

तुषुलक्ष्मी

हे एक स्त्रीव्रत आहे मार्गशीर्ष अमावस्यादिनी या व्रताला प्रारंभ हाऊन पौष अमावस्येपर्यंत आचरतात विशेषत वगाल प्राची कुमारी आणि नवविवाहित, हे व्रत आचरतात सामुदायिक रीत्या याचे पूजन होते

व्रताचरण करणाऱ्या मुली एवढे जमल्यावर, मातीचे परातीत एक अव्याचे पान माटून, त्यावर नारा लहान लहान शेणाचे गोळे, अथवा पाण्याने भरलेली बोळक्या ठेवतात ती परात चौरगावर माटून पूजन करतात पण हे पूजन करण्याआधी एका मोडक्या मुपात अलक्ष्मीची पूजाही करतात दररोज सायंकाळी याप्रमाणे एकत्र जमून पूजन झाल्यावर तुषुलक्ष्मीच वर्णनपर गाणी गातात तसेच व्रतकालात मुली सकाळी उठून भाताचे शेतात जाऊन नांघावर नाचत रागडत गाणी म्हणत फिरतात कारण या वेळी भाताची शेते भराला आलेली असतात त्या गाण्याचा भावार्थ असा की, ' हे तुषुलक्ष्मी देवी, आम्हाला पावड्याने

ढक्कलता येईल इतके धान्य दे, गोठा सुशोभित करणारी गाय दे, राजदरवारी चमकणारा मुलगा दे, सभेमध्ये पडित शोभेल 'असा जाई दे, सौभाग्यचिन्ह सिंदुर याच्या राशी दे. आमचे घर शहरभागात असावे आणि आम्हाला गंगासागर-सगमावर मरण यावे, एवढेच आमचे नम्रतेचे मागणे तुझ्याकडे आहे.'

यावरून असे दिसेल की, ही एक समृद्धीची देवता आहे. तिचे स्वरूप वर्णन करताना ती अत्यंत सुंदर, सुदृढ, उंची वल्ले नेललेली, उन्नत वक्षःस्थल असणारी, डोक्यावर छत्र आणि हातामध्ये शूल, पद्म धारण करणारी, द्विभुजा लक्ष्मी जादे. तैथील स्त्रियांची जशी श्रद्धा आहे जी, वरीलप्रमाणे देवीचे व्रताचरण केल्यावर देवता सलुष्ट होते आणि घरात तादळाचे पीक काढण्यात, संपन्न साफसुफ करण्यात, हळद दळण्यात व हरएक प्रकारे घरामध्ये सुनत्ता नादण्यास ही देवता सहाय्य करते.

व्रतकाळी मासे आणि ताटळाची काजी हे पदार्थ भक्षण करतात.

(भा. सं. को., ४।१६५)-

उत्सर्नलत देवता

भारतातील उत्सर्नलत ससुक्रुतीचा इतलहास पाहलला तर तो पारसा जुना नाही. ब्रलटलश लोकांनी भारतात प्रवेश केल्यावर त्यातील काही नामवत आणल अन्त्यासू अधलकाऱ्यांनी भारतातील प्राचीनतम ससुक्रुतीची ओळख करून देण्याच्या दृष्टीने या वलषयाकडे आपले लक्ष वळवलले त्याच्या परलश्रमाचा परलपाक प्रभा प्रमाने होऊन भारतीय शललष व कला यांचा ठसा तत्कालीन राज्यान्त्यांच्या ससुक्रुतीवर उमटून सन १७ॢॡ साली सर मल्लल्यम जोन्स यांनी कलकत्ता येथे ‘ आशियाटलक सोसायटी ’ची स्थापना केली आशिया एढातील इतलहास, कला, शललष, शास्त्रे व वाङ्मय यांचे परलशीलन करून त्यांच्या आधारे प्राचीनतम ससुक्रुतीचे सुस्पष्ट दर्शन भारतीयाना करून द्यावयाचे, हाच प्रमुल्ल उद्देश ती सोसायटी स्थापन करण्यामागे होता या सोसायटीच्याच धर्तीवर पुढे मुबई, मद्रास व कलकत्ता या ठिकाणी सस्या स्थापन होऊन त्यांचे कार्य अलगपणे सुरू झाले

सस्या चालवलणारे हे उन्चवर्गीय अधलकारी प्रथमतः आपले कर्तव्य चोख बजावून उरलेल्या वेळात आपले सशोधनाचे कार्य चालू ठेवीत. परंतु यामध्ये एक तोटा होता तो असा की, ब्रलटलशाना आपली सत्ता दृढ करावयाची असल्याने त्या अधलकाऱ्याना सशोधनासाठी सपूर्ण वेळ देता येत नसल्याने या वलषयाची पूर्ण वाढ होऊ शकली नाही इतकेच नव्हे, तर असे सागतात की, ताजमहालसारसी एकमेव सुदर कलाकृतल, सगमरवरी पाषाणाला चागली किंमत येईल या भ्रामक समजुतीने, ती पोटण्याची कल्पना लॉर्ड बेँटलिंगच्या अमदानीत पुढे आली होती

कपनी सरकारचा कारमार सपुष्टात आल्यावर सन १ॢ३० साली त्या वेळच्या अधलकाऱ्यानी ‘ आर्कलॅलजलकल सर्व्हे ऑफ इंडया ’ म्हणजेच ‘ भारतीय पुरातत्व कार्यालयाची ’ स्थापना केली या कार्यालयायोगे अनमलश व्यक्तीस सरकारी परवानगीशिवाय उत्सर्नन करण्यास बंदी करण्यात येऊन शललष व इतर प्राचीन कलाकुसरींच्या कृतींचे सरक्षण करण्याची व्यवस्था करण्यात आली या मागे होणाऱ्या सशोधनास प्रसलद्वी देण्याकरलता ‘ इंडलथन ऐँटलक्वेरी ’ या नावाचे एक नलयतकाललकही सुरू करण्यात आले या दोन्हींचे कार्य आजतागायत अव्याहत चालूच असून त्यामुळे भारतीयान्या झानात प्रत्यही भरच पडत आहे. प्राचीन ससुक्रुतीबद्दल वाटणारा अभलमान दलवसेंदलवस वाढीस लागत आहे व इतर

पेशातील संस्कृतीपेक्षा आपण मागासलेले नाही, आपण त्यांच्या मागे नाही हेच खणोखणिक सिद्ध होत आहे.

वाही वर्षापूर्वीच्या कालखंडात संशोधन होऊन जी उत्खनने शास्त्री, त्यामध्ये सुसूत्रता, शास्त्रीय दृष्टि व साधने याचा अभाव असल्यामुळे त्या काल-खंडातील पुराणवस्तु संशोधनाचे कार्य बव्हंशी बौद्धकालीन संस्कृतीचा इतिहास शोधणे यापुरतेच मर्यादित होते. संस्कृतीचा निदर्शक म्हणून मिळालेल्या या वस्तूंचा साठा एखाद्या समहालयात करणे हे उद्दिष्ट बोल्ल्यासमोर ठेवूनच संशोधन होत असे. यामध्ये प्राचीन कल्पकतेइतल वाटणारा आदर आणि शैतुक याचाच भाग जास्त होता. या अवघेपणाचे भाग पाहून त्यावरून प्राचीन संस्कृतीचा तौलनिक अभ्यास करून क्रमशः होत गेलेल्या वादींचा विचार करण्याची दृष्टि नव्हती. परंतु मिस्राच्या शतकाच्या सुखातील सर जॉन मार्शल या अनुभवी तज्ज्ञाची या स्वात्मार नैमणूक झाल्यानंतर त्याला अधिक चालना मिळून संशोधनाचा दृष्टिकोनच पार बदलून गेला. यीस, योरास-कैबू, ऊर, एलिमा इत्यादि पाश्चिमात्य ठिकाणी पूर्वी झालेल्या उत्खननाचा या रहस्याला अनुभव असल्याने त्याने पूर्व-पाश्चिमात्य संस्कृतीचा आणि मानवी जीवनात क्रमशः झालेल्या वादींचा जथवा उत्पत्तीचा अभ्यास चाटू केला. अश्मयुग, ताम्रयुग, लोहयुग असे निरनिराळे विभाग पाहून उत्पत्तीचे एक एक टप्पे उलगडण्यास या वेळीच सुरुवात होऊन पुरातत्त्वशास्त्राचे महत्त्व एकदम वाढीस लागले.

तज्ज्ञांनी या युगाचे अनेक विभाग व उपविभाग पाडलेले आहेत. अश्मयुगाचा इतिहास पाहताना त्यामध्ये प्राचीनतम अश्मयुग, प्राचीनतर अश्मयुग, प्राचीन अश्मयुग, मध्यअश्मयुग, नवअश्मयुग असे उपविभाग आढळतात. त्यानंतरचा काल म्हणजे ताम्रयुग आणि शेवटी लोहयुग असा अनुक्रम आढळतो. वरील युगक्रांतांत ज्या ज्या ठिकाणी काही संस्कृतींचे अवशेष सापडले आहेत, त्यावरून ती ती नावे त्या त्या संस्कृतीला दिली गेली आहेत.

प्राचीनतम युगात दगडी हत्यारांच्या विखेपणावरून त्या संस्कृतीचे तीन विभाग पाडलेले आहेत. सोहनपूर्वसंस्कृति, सोहनसंस्कृति आणि हातकुन्दाडसंस्कृति. सोहन हे नाव देण्याचे कारण असे की, रावळपिंडीजवळ सोहन (संस्कृत-शोभना) नद्याची नदी वाहते आणि तिच्या गेल्यात जे संशोधन झाले आणि दगडी हत्यारे मिळाली, त्यावरून सोहन येथील उत्खननाचे तीन विभाग कल्पण्यात आले आहेत. ही हत्यारे दगडगोळ्याच्या अगदी खालच्या थरात सापडली असल्याने भारतात ही संस्कृति अत्यंत प्राचीन समजली जाते. प्रथमतः सापडलेली हत्यारे अतिशय ओबडधोबट होती व त्यानंतर सापडलेली हत्यारे क्रमशः सुधारत

गेलेली आढळून येतात या संस्कृतीची हत्यारे आता गुजराथ, बिहार, ओरिसा, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व मद्रास भागात सापडली असल्याने त्या संस्कृतीतील मानवप्राणी याही प्रदेशात वस्ती करून होते अगर संचार करीत होते असे अनुमान साहजिकच निघते या संस्कृतीचा कालखंड सनपूर्व साडेतीन हजार वर्षांपर्यंत मानला जातो आणि त्यानंतर ताम्रयुगास प्रारंभ होतो

अश्मयुग कालखंडात सोहन नदीजवळ ज्याप्रमाणे ओमडघोमड दगडी हत्यारे मिळाली, तद्वत् इतर ठिकाणी हावकुंदाड, फरशी अफीक, जास्वर ही भोक्के पाडण्याची टोकरदार हत्यारे सापडली आहेत तसेच भाला अथवा बाण, गोदाररी नदीच्या काठी सापडलेला रानटी बैलाचा सागाणा, गारगोटीपासून बनविलेली हत्यारे, मृताचे अवशेष, अन्नधान्य साठवणीसाठी उपयोगात आणलेली मडकी व अन्न शिजविण्यासाठी उपयोगात आणलेला अग्नि इत्यादि मानवी प्राण्याच्या अस्तित्वाला पुष्टि देणारे पुरावे सापडले आहेत

अश्मयुगापर्यंत मानवाला कोणत्याही धातूचा उपयोग माहीत नव्हता. तो ताम्रयुग सुरू झाल्यानंतर मानवाला ठाऊक झाला तो आणि प्रौढ या धातूचा उपयोग हत्यारात व दैनंदिन वस्तूच्या वापरात होऊ लागला, म्हणूनच त्याला ताम्रयुग हे नाव प्राप्त झाले या युगातील सिंधुसंस्कृति ही तर प्रसिद्धच आहे या संस्कृतीचा काल सनपूर्व तीन सहस्र वर्षांचा मानला गेलेला आहे या संस्कृतीची व्याप्ति मोहेंजोदरो, हरप्पाप्रमाणेच अवला, भार्तिडा, जालंदर, गुजराथ, सौराष्ट्र या प्रदेशातही होती या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य असे सागता येईल की, खापरांची विविध प्रनावट, त्यावरील रंगीत नक्षीकाम, तांब्याची हत्यार, रंगीत दगड, मणी, मुद्रा, योजनाबद्ध खानगहे, बहुविध मृण्मय मूर्ति, मुद्रा इत्यादि वस्तु हे होय

याच कालखंडात भातृशक्तिदर्शक काही मूर्ति उपलब्ध झाल्या असल्याने त्याचा थोडासा निस्तरापूर्वक इतिहास पहाणे उचित होईल डॉ. साम्बलीया यांनी नेवासे येथील उत्खननातून एक 'हिस्ररी ऑफ नेवासे' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून असे दिसते की, सनपूर्व दोन लक्ष वर्षे येथे मानवाची वस्ती होती ताम्रयुगाती सनपूर्व १५०० वर्षांचे असे अनेक जुने अवशेष, उदा० सापरे, पेले, धान्य ठेवण्याचे राजण इत्यादि प्रकारचे सापडले आहेत मानवाची राहण्याची ठिकाणे ४५ X २० फूट इतक्या मोठ्या आकाराची आढळली आहेत घराच्या भिंती मातीच्या बांधलेल्या असत, तर घराची जमीन चुनामिश्रित असे काही भिंतीसाठी विटाचा वापर केलेला आढळता आणि त्याचा आकार २१ X १३ X ३ असा आहे. ही बहुधा सातवाहनकालीन

संस्कृति असावी असे मानले जाते. येथील उत्पन्ननात मातीच्या मातृकेच्या मूर्ति आढळल्या आहेत यावरून असे अनुमान काढण्यास हरमत नाही की, ताम्रयुगात मातृदेवताचा प्रसार झालेला होता लोकांच्या त्या पूजनात असून त्याच अनुरोधाने चित्रकार मातीच्या चित्रात त्याचे रूपांतर करीत असले पाहिजेत तसेच काही भाजलेल्या खापरारवर स्त्री-मूताच्या आकृति आढळून जाल्या आहेत महाराष्ट्रात प्रकाशे, गहाळ, नालाखोपारा, जोरें, नासिक, काहाड, कोन्हापूर, दायमागाव, पंढण इत्यादि अनेक ठिकाणी उत्पन्नन झाले पण तेथे मातृकेच्या मूर्ति मिळाल्याचा उल्लेख आढळत नाही पदरपूरजवळील तेर या गावी मात्र काही विशेष बनारसीच्या मातीच्या मातृकेच्या मूर्ति आढळून जाल्या आहेत

सिंधुसंस्कृति

भारतामधील उत्पन्नन कार्याचा इतिहास पाहतांना पंजाब प्रांतातील मॉंटगोमेरी जिल्ह्यातील हरप्पा व सिंधप्रांतातील मोहेंजोदरो यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो तेथील उत्पन्ननाची माहिती देणारे अनेक घय निर्माण झालेले आहेत इ.स.वी. सन १९२० ते १९२७ पर्यंत येथे सतत उत्पन्नन सुरू होते, त्याचे प्रमाण पुरातत्त्वशास्त्राच्या त्या वेळचे अधिकारी सर जॉन मार्शल यांनी व इतरांनी मर्यादून करून ठेवलेले आहे सन १९३१ मध्ये त्यांनी हा घय इलडमध्ये प्रसिद्ध केलेला आहे या दोन्ही ठिकाणांच्या उत्पन्ननामध्ये भरपूर साम्य जाई तेथे आढळलेल्या अवशेषावरून जाणकारांचे असे मत बनले आहे की, सनपूर्व सुमारे चारशे वर्षे तरी ही संस्कृति त्या ठिकाणी स्थापन झालेली असून तिचा काळ सुमारे तीन सहस्र वर्षांपर्यंत तरी चांगला होता

या दोन्ही नगरातील लोक चांगले सुधारलेले होते हे स्थालील वर्णनावरून आपल्या तेहाच लक्षात येईल

- (१) या नगरातून सुमारे तीस फूट रुंदीचे पक्के रस्ते बांधलेले होते
- (२) मोठमोठी घरे रस्त्याबरोबर काटकोनात बांधलेली होती.
- (३) घराच्या रांगेमध्ये ३ ते ७ फूट अंतराचे लहान बोल अंगर बाटा होत्या
- (४) रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस साड्याणी जाण्यासाठी पक्की गटारे बांधलेली होती
- (५) १०८' × १८०' या आकाराची सार्वजनिक स्नानगृहे बांधलेली होती

(६) ३९' X २३' या आकाराचे पोहण्यासाठी तलाव असून त्याच्या चारी बाजूस विश्रांतीसाठी ओवऱ्या बांधलेल्या होत्या. या ओवऱ्याचे बांधकाम माजलेल्या मिटाचे केलेले होते व त्यांना चुन्याचा गिलावा केलेला होता. एका पाण्याच्या साठ्यातून दुसऱ्या सांठ्यात पाणी जाण्यासाठी जमिनीत आठ फूट खोलीवर नळ टाकले होते. तसेच अशुद्ध पाण्याचा निचरा होण्यासाठी नळ टाकून मार्ग केलेला होता.

(७) १६८' X १३४ या आकाराचा माजलेल्या मिटाचा एक भव्य इमारत बांधलेली होती. या इमारतीत अनेक गाळे असून ही इमारत म्हणजे त्या काळचे भाकट होते, असा कयास बांधला जातो.

(८) २४०' X ११२' या आकाराचा आणखी एक भव्य इमारत होती. तिचा पाया मऊ फूट रुंद होता व दोन्ही बाजूंना पादचारी लोहाना जाण्यायेण्यासाठी मार्ग केलेला होता.

(९) दोन रस्त्यांच्या कोपऱ्यावर एखादे तरी भव्य उपाहारगृह बांधलेले होतेच.

(१०) काही ठिकाणी सार्वजनिक बागाच्या जागा होत्या.

यावरून असे दिसून येईल की, या संस्कृतीमधील लोकां पूर्ण सुधारलेले होते. आरोग्यदृष्ट्या चाहाराचा माडणी कर्मा करारी याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. घर रंगनाम व रस्ते सुगोभित ठेवण्याची आवश्यकता त्यांना पटलेला होती. यामुळेच आर्यांच्या आगमनापूर्वाचे भारतामध्ये मानवी संस्कृति वृद्धिंगत झालेली होती, असे मानले जाते, ते उपरिनिर्दिष्ट पुराव्यामुळेच होय.

सिंधुसंस्कृतीचा निस्तार भारतामध्ये इतर ठिकाणीही झालेला होता. त्या संस्कृतीचे क्षेत्र उपरिनिर्दिष्ट ह्रस्वा व मोहेंजोदरो या दोन ठिकाणांपुरतच मर्यादित नसून त्या संस्कृतीचे अवशेष पंजाबात अवाला, भाटिंडा, जाल्मर हे जिल्हे, गुजरात-मध्ये लोथल व इतर अनेक स्थळ, सौराष्ट्रात रोजडी, सोमनाथ आणि उत्तर प्रदेशात मीरतच्या पश्चिमस सरा मैलावर असलेल्या अल्मगोरपूर या ठिकाणीही आढळले आहेत. काही ठिकाणा इतर संस्कृतीही या संस्कृतीचा सर्पक साधल्यासारखा वाटतो.

काठेवाडात लायल या गावा एक मोठी गोदी उघडकीस आली आहे. ७१०' X २१०' या आकाराचा तिचा निस्तार असून प्रवेकडील बाजूला तेव्हास फूट रुंदीचे मोठे दार आहे. तसेच ७१०' X ५२५' या आकाराचा घकाही

आहे. हल्ली मुंबई अथवा इतर मोठ्या बंदरात ज्याप्रमाणे बोटी बंदरात घेण्यासाठी लॉकगेटची (Lock-Gate) व्यवस्था असते आणि त्यामुळे भरती अगर ओहोटीच्या वेळी बंदरात बोटी घेणे सुलभ जाते, त्याप्रमाणेच या तेव्हीस फूट रुंदीच्या दरवाजाचा उपयोग होत असावा. यामुळे एक निष्कर्ष काढता येतो की, सध्या जरी लोथल हे गाव समुद्रापासून फार दूर भासत असले तरी त्या वेळी तशी परिस्थिति नसून समुद्राचे पाणी जवळ असल्यामुळे जहाजांची वाहतूक सुलभपणे होत असावी. या गोदीचा उपयोग परदेशाबरोबर चालणाऱ्या व्यापारासाठी होत होता. कारण सिंधुसंस्कृतीचे अनेक अवशेष इजिप्त, मेसोपोटेमिया, इराण, बॅबिलॉन इत्यादि ठिकाणी आढळून आलेले आहेत. येथील उत्खननात अरब खलाशांची स्वरूपे दाखविणारी अनेक चित्रे मिळाली आहेत. या ठिकाणाहून जाणाऱ्या-येणाऱ्या जहाजांचा प्रवास सुखावह व्हावा म्हणून तेथेच बंदर भागात 'वरुणावती' या देवीची पूजा केली जात असे. ही देवता आजही त्या ठिकाणी आहे असे समजते. या बंदरातून सुमारे सनपूर्व तीन सहस्र वर्षे तरी व्यापार चालत असे.

(भाषण— श्री. एस. आर. राय, अधिकारी, पुरातत्व संशोधनसंस्थे)

सौराष्ट्रात रणपूर, रोजडी आणि सोमनाथ येथील उत्खननात सिंधुसंस्कृतीचे काही अवशेष म्हणजे खापरे, विटाची घरे, गटारे, दागदागिने इत्यादि वस्तु मिळाल्या. परंतु त्या ठिकाणी मातीच्या देवतांच्या मूर्ति मात्र मिळालेल्या नाहीत. पंजाप्रांतात रूपड, उत्तर प्रदेशात आलमगिरपूर या ठिकाणी सिंधुसंस्कृतीदर्शक काही खापरे अगर मृत्ताना पुरण्याचे खाडे मिळाले आहेत. तसेच काही दागिने व विटाची घरे मिळाली आहेत. पण यातील काही अवशेष इतर संस्कृतींशी मिश्रित असल्याने संशोधकांना पूर्णतः उपयोगी वाटत नाहीत. या संस्कृतीचा विनाश कसा झाला याचा उलगडा संशोधकांना होत नाही. कोणी म्हणतात की, नद्यांच्या पुरामुळे ती नष्ट झाली, तर काहींच्या मते आर्योनी आपली सत्ता भारतात दृढमूल करीत असताना या पूर्व संस्कृतीचा नाश करूनच आपले बस्तान बसविले असले.

भारतात राजस्थान भागात आह्राट (उदेपूर) गिलुड, नर्मदाकाठी नावडतोडी, खंबळा नदीच्या किनारी नागदा या ठिकाणी उत्खनन होऊन ताम्र-युगीन संस्कृतीचे काही अवशेष (उदाहरणार्थ) मद्य-चपक, तोडीची मडकी इत्यादि सापडली आहेत. तसेच उत्तर प्रदेशातील आलमगिरपूर, मथुरा, अहिच्छत्रा हस्तिनापूर या ठिकाणांच्या उत्खननात उत्तम भाजणीची व काळ्या रंगाने नक्षीकाम केलेली मडकी आढळली आहेत. दक्षिण भारतामध्ये अरिकामेड,

गामाच्यात पुरुषदेवता नसते. शंकर-पार्वती, लक्ष्मीनारायण ही प्रमुख उदाहरणे सोडली तर रेणुका, जोर्याई, माता, बोलाई, मीरळम्मा, जोर्याई यांची पूजा फक्त श्रीम्वरुपानीच केली जाते. काही ठिकाणी जरी देवीची रक्तरुग्ण एकादी पुरुष-देवता असली तरी श्री. रिवर्डसन ह्यांच्या म्हणण्यानुसार दक्षिणेकडील देवळांमधून हा प्रकार आढळत नाही. आता दक्षिणेकडील लोक म्हणजे द्रविडियन वंश आणि हाच वंश पूर्वी हरप्पा, मोहेंजोदरो या ठिकाणी होता असे जाणकार सांगतात. तेव्हा आर्य भारतामध्ये आल्यावर आणि त्यांनी या ठिकाणाच्या संस्कृतीवर आघात केल्यावर, द्रविडियन क्रमशः दक्षिणेत येऊन स्थायिक झाल्यावर आपली संस्कृति त्यांनी आपल्याबरोबर आणली. तेव्हा सातत्य असे की, हरप्पा येथे मातृदेवतेला पुरुष जोडिदार नव्हता, तसा तो आजही दक्षिणेत देवीच्या मंदिरातून आढळत नाही.

या ठिकाणी अनेक गिऱे सापडलेले आहेत व त्यापैकी अनेकावर मातृ-शक्तिनिदर्शक आकृति आहेत. एका शिक्क्यावर पांचामुनी शंकरांची आकृति आहे. शंकराची नावे अनेक आहेत, यास्तव त्या संस्कृतीमध्ये नेमके कोणत्या नावाने त्याला संबोधित असेल हे माहीत नाही. परंतु एवढे मात्र खरे की, या संस्कृतीमध्ये शंकराची व मातृकांची पूजा होत असे. केवळ याचसाठी शंकर ही आर्यांनी पूर्व संस्कृतीमधील आत्मसात केलेली देवता आहे, असे मानले जाते. ही मूळ आर्यांची देवता नव्हे असेच अनुमान निघते. या ठिकाणी शंकराच्या लिंगाचे अवशेष विपुल प्रमाणात सापडलेले आहेत. याच आकाराचे लिंग जैनधर्मीय अथवा लिंगायतधर्मीय आपल्या गळ्यात बापरीत असतात. उमा, काली, पार्वती, दुर्गा इत्यादि शंकराच्या अनेक वायका मानलेल्या आहेत. त्यापैकी काही रूपे सौम्य स्वरूपाची तर काही उग्र स्वरूपाची आहेत. येथील उत्पन्ननात मातृकेच्या ज्या वाहुल्या सापडलेल्या आहेत, त्या सौम्य स्वरूपाच्या भासतात, म्हणजे यावरूनच दुसरे अनुमान निघते की, आदिशक्तीची उग्र रूपे काली, दुर्गा ही या संस्कृतीनंतर अस्तित्वात आली. अनायाचा पाडाव करित असताना आर्यांनी या शक्तिस्वरूपाची उपासना केली आणि त्यानंतर ती प्रचारात आली.

दुसऱ्या एका मूर्तीचे निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, मूर्तीच्या वक्षः-स्थळांची वाढ मुळातच दाखविलेली नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ही आकृति कुमारी मातृदेवतेची असली पाहिजे, पूर्ण वाढ झालेल्या स्त्रीदेवतेची नव्हे.

एका शिक्क्यावरील स्वरूप तर फारच आकर्षक आहे. ही देवता मस्तका-वर दोन शिंगे असलेली व दोन पिंपळाच्या वृक्षांच्या मध्ये उभी असलेली

ब्रह्मगिरी, चंद्रवल्ली, अमरावती, नागार्जुनकोण्डा इत्यादि ठिकाणी उत्पन्न झाले व अनेक अवशेष सापडले. परंतु प्रस्तुत ग्रंथाच्या विषयाच्या दृष्टीने त्यामध्ये विशेष नोंद करण्यासारखी माहिती उपलब्ध नाही.

सिंधुसंस्कृतीमध्ये हरप्पा व मोहेंजोदरो येथील मातृदेवताचा उद्घोषाद्वारे जरा विस्ताराने मर्यादा पाहिले. हरप्पा हे स्थान पंजाबात रावी नदीच्या काठी तर मोहेंजोदरो हे ठिकाण खाली दक्षिणेस चारखे मैल अंतरावर सिंधुनदीच्या किनारी आहे. एके काळी जरी ही शहरे नदीच्या काठावर वसलेली होती, तरी आता नदीच्या पात्रापामून मुमारे शहर मैल लांब गेलेली आहेत. यावरून असे अनुमान काढले जाते की, ही संस्कृतीदर्शक शहरे नद्याच्या पुराच्या पाणलोटखाली गाडून गेलेली असतील. कारण मुमारे ४० ते ५० फूट भूदृष्टाखाली गेल्यावरच रूपा शहराचे अवशेष सापडतात. येथील उत्पन्ननामध्ये त्याप्रमाणे भव्य इमारती, गटारे, नागा इत्यादि आढळल्या त्याप्रमाणे खापरे, काचेचे मणी, तरवार व इतर जखेदेखील सापडली आहेत. परंतु आपल्याला मान्य पद्धतीचे मिळालेल्या पुतळ्याचा विचार करावयाचा आहे.

येथे मातीच्या अनेक लहान लहान मूर्ति सापडल्या आहेत त्याचे आकार व त्याची सजानट निरनिराळ्या प्रकारची आहे. एका मातृदेवतेच्या जगावर भरपूर अलंकार व मस्तकावर पंजाच्या आकाराचा मुकुट असून दोन्ही बाजूंना दुपाटण्यासारखे दोन गोल पेंढे आहेत. या मूर्तीचे नाव मात्र समजून येत नाही. पेल्यानर पडलेले धुराचे डाग आजही दृष्टोत्पत्तीस पडतात, त्यावरून असे अनुमान काढले जाते की, देवीपूजक त्या पेल्यात धूप जालीत असवेत. मूर्तीचे स्वरूप कालमानाप्रमाणे जरी नेरचे खराब झालेले असले तरी या बाहुल्या मातृशक्तीच्याच निदर्शक आहेत, असे पारंपरिक म्हणता येते. या मूर्ति घराच्या भितीना जडवून ठेविलेले असवेत. कारण मूर्तीच्या पाठीमागील भाग जोरधोर बनावटीचा दिसून येतो. या मूर्तीच्या अंगावर अतिशय तोकड्या क्षम्याशिवाय कोणतेही वस्त्र नाही. गळ्यामध्ये छातीपर्यंत लोंबणारा पुष्पहार आहे. सिंहाकटीप्रमाणे वर बारीक, सरळ लांब हात आणि नागरूपी कमरपट्टा आहे. कमरेभोवती नागाची तीन घेतोळी असून पुढील भागात पंजा पसरलेला आहे. तोंड रुंद, डोळे बटवटीत आणि कानात कुडले घातलेली दिसतात.

येथे लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे स्त्रीमूर्तीच्यानंतर पुरुषदेवताची मूर्ति आढळली नाही. आजही अनेक गावामधून देवी ही आमरक्षक असून भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारी म्हणून मानली जाते, तद्वतच त्या संस्कृतीमध्ये तिची योग्यता असली. भारतामधील अनेक गावी पद्धत देवीची पूजा होते.

गामान्यात पुरुषदेवता नसते. शंकर-पार्वती, लक्ष्मीनारायण ही प्रमुख उदाहरणे सोडली तर रेणुका, जोराई, माता, बोलाई, मरिअम्मा, जोखाई यांची पूजा, फक्त स्त्रीस्वरूपाचीच केली जाते. काही ठिकाणी जरी देवीची रक्षक म्हणून एकादी पुरुष-देवता असली तरी श्री. रिचर्डसन ह्यांच्या म्हणण्यानुसार दक्षिणेकडील देवळांमधून हा प्रकार आढळत नाही. आता दक्षिणेकडील लोक म्हणजे द्रविडियन वंश आणि हाच वंश पूर्वी हरप्पा, मोहेंजोदरो या ठिकाणी होता असे जाणकार सांगतात. तेव्हा आर्य भारतामध्ये आल्यावर आणि त्यांनी या ठिकाणच्या संस्कृतीवर आघात केल्यावर, द्रविडियन क्रमशः दक्षिणेत येऊन स्थायिक झाल्यावर आपली संस्कृति त्यांनी आपल्यावरोवर आणली. तेव्हा तात्पर्य असे की, हरप्पा येथे मातृदेवतेला पुरुष जोडिदार नव्हता, तसा तो आजही दक्षिणेत देवीच्या मंदिरातून आढळत नाही.

या ठिकाणी अनेक शिके सापडलेले आहेत व त्यापैकी अनेकावर मातृ-शक्तिनिदर्शक आकृति आहेत. एका शिक्क्यावर पांचामुक्ती शंकराची आकृति आहे. शंकराची नावे अनेक आहेत, यास्तव त्या संस्कृतीमध्ये नेमके कोणत्या नावाने त्याला संबोधित असत हे माहीत नाही. परंतु एवढे मात्र खरे की, या संस्कृतीमध्ये शंकराची व मातृकाची पूजा होत असे. केवळ याचसाठी शंकर ही आर्यांनी पूर्व संस्कृतीमधील आत्मछात केलेली देवता आहे, असे मानले जाते. ही मूळ आर्यांची देवता नव्हे असेच अनुमान निघते. या ठिकाणी शंकराच्या लिंगाचे अवशेष विपुल प्रमाणात सापडलेले आहेत. याच आकाराचे लिंग जैनधर्मीय अथवा लिंगायतधर्मीय आपल्या गळ्यात घापरीत असतात. उमा, काली, पार्वती, दुर्गा इत्यादि शंकराच्या अनेक बायका मानलेल्या आहेत. त्यांपैकी काही रूपे सौम्य स्वरूपाची तर काही उग्र स्वरूपाची आहेत. येथील उत्खननात मातृकेच्या ज्या बाहुल्या सापडलेल्या आहेत, त्या सौम्य स्वरूपाच्या भासतात, म्हणजे यावरूनच दुसरे अनुमान निघते की, आदिशक्तीची उग्र रूपे काली, दुर्गा ही या संस्कृतीनंतर अस्तित्वात आली. अनार्यांचा पाडाव करित असताना आर्यांनी या शक्तिस्वरूपाची उपासना केली आणि त्यानंतर ती प्रचारात आली.

दुसऱ्या एका मूर्तीचे निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, मूर्तीच्या वक्षः-स्थळांची वाढ मुळातच दाखविलेली नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ही आकृति कुमारी मातृदेवतेची असली पाहिजे, पूर्ण वाढ झालेल्या स्त्रीदेवतेची नव्हे.

एका शिक्क्यावरील स्वरूप तर फारच आकर्षक आहे. ही देवता मस्तकावर दोन शिंगे असलेली व दोन पिंपळाच्या वृक्षांच्या मध्ये उभी असलेली

दाखविली आहे. देवीपूजकाच्या मस्तकावर लात्र केशकलाप असून तसाच मूर्तीच्या ठायीही दाखविलेला आहे. मूर्तीच्या हातात पुष्कळशी काकणे असून काही ठिकाणी वृक्षाच्या ढहाळीच्या मागे शिंगामधून पुष्पहार सोडलेला आहे. पूजकाच्या मागे मानवमुख असलेला एक उकरा देवीकडे लक्ष लावून पाहात आहे. खालील वाजस सात स्त्रीआकृति देवीकडे तोंड करून उभ्या असून त्यांच्या केशांच्या वेण्या पाठीमागे लाब मुटलेल्या असून त्यावर वृक्षाची ढहाळी असल्याचा देखावा आहे. या आकृतीचा अर्थच समजावून घ्यावयाचा तर असे म्हणता येईल की, विंपळ वृक्षार लक्ष्मीचा निवास असतो. तसेच विंपळवृक्षाची पूजा म्हणजेच वनस्पतीची पूजा आणि वकरा म्हणजे पशूची पूजा याचे प्रतीक मानावे लागेल.

एका आकृतीमध्ये देवता दोन वृक्षांच्या मध्ये उभी असून आपल्या दोन्ही हातांनी तिने ते वृक्ष धरलेले आहेत. या आकृतीबाबत जाणकाराचे असे मत आहे की, ही वृक्षदेवता असून एकतर ती वृक्षाची लागवड करीत आहे असे निदर्शित केले असाने, अथवा साप्रत आपण ज्याप्रमाणे तुलसी-वृक्ष पिवाह करतो, त्याप्रमाणे ती देवता दोन वृक्षाचा संयोग घडवून आणीत असानी

कडलियाच्या वृक्षाची पूजा, वकरा, रेडा, हत्ती, वाघ, बैल, सुसर या सर्वांची चित्रे निरनिराळ्या शिक्क्यावर आढळतात. यापैकी कित्येक देवतांची वाहने आहेत. पण ती देवतांबरोबर एकत्र काढलेली आढळत नाहीत, तरी ती एकत्र न दाखविण्याचा उद्देश काय होता, हे कोडे उलगडत नाही. कदाचित देवताचे प्रतीक म्हणून त्याचे वाहन दाखविले असेल तर गोष्ट निराळी

सूर्यदेवता व रस्तिरु याचेही शिक्के मिळालेले आहेत. काही मानूकाच्या मूर्ति नृत्यामध्ये मग्न असलेल्या आढळल्या आहेत त्याचे ओठ व शरीरमाग रंगविलेला दिसतो. गुतलिंगे शाकण्याचा प्रयत्न नेहमीच केलेला नाही. एका निमूर्तीच्या आकृतीत पाय नोडलेले, तर हात पसरलेले आणि तेही काकणयुक्त आहेत. गळ्यात निकोणी कठा, उजव्या बाजूला हत्ती-वाघ तर डाव्या बाजूला गेंडा म्हैस आणि पायाखाली दोन हरणे दाखविलेली आहेत.

या सस्कृतीचे संशोधन करणारे श्री. अर्नेस्ट मॅकेसाहेब म्हणतात, 'येथील काही अन्वेषकांचा पुरावा उपलब्ध आहे. त्याचे निरीक्षण केल्यावर असे दिसते की, सिंधुसोन्यातील लोकांचा धर्म काय होता, हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे. शिव आणि त्याचा परिवार यांची चित्रे जरी विपुल प्रमाणात मिळाली असली तरी ती हेच दर्शवितात की, हराण्या आणि मोहेंजोदरो येथील सस्कृति ही त्या वेळच्या तेथील लोकांनी पार पूर्वी तेथे राहात असलेल्या लोकांपासून घेतली असली पाहिजे. उदाहरणार्थ, मानूदेवताची पूजा ही भारतामधील अति-

प्राचीन पूजेपैकी एक आहे व ती सिंधुखोऱ्यातील लोकानी उचलली असली पाहिजे प्राणी व धनस्पति यांच्या वावतीतही हेच खरे असेल पाहिजे शिगे असलेली देवता या ठिकाणी दिसते, ती म्हणजे इजिप्त (हॅयोरप्रमाणे) सुमेरिया येथे व्यापार करीत असताना येथे आली असली पाहिजे^१ परंतु या शिगवाल्या देवतेचा प्रसार पुढे भारतामध्ये झालेला नसून सिंधुसंस्कृतीवरीलच ती विलयाला गेली^२ हे मत जर खरे असेल तर सिंधुसंस्कृतीचे लोक वायव्य दिशेकडून भारता मध्ये आले, तेव्हा या भागात मानववस्ती होती आणि तीही चांगल्या संस्कृतीची निदर्शक होती मातीची पक्की भाजी तयार करणे, ती रंगविणे, मूर्ति बनविणे, त्या रंगविणे इत्यादि कला त्यांना अवगत होत्या इतकेच असेल की, त्यांची संस्कृति सिंधुसंस्कृतीपेक्षा हलक्या प्रतीची होती, तितकीही उन्नत नव्हती, प्रगत नव्हती परंतु हे पूर्वकालीन लोक भारतामध्ये केव्हा आले, कोठून आले याचा सभावानकारक उलगडा होत नाही सारांश इतकाच की, आर्य भारतामध्ये येण्यापूर्वी दुसऱ्या दोन टाळ्या काही काळाच्या अवतराने येऊन स्थाईक झालेल्या होत्या व त्यांचीच काही संस्कृति उचलून आर्यांनी त्यात पुढे सुधारणा केली

मध्य भारतामध्ये जवळपास ह्या शहरापासून सुमारे पंधरा मैल अंतरावर रायर हे गाव आहे हे गाव घोल नदीच्या खोऱ्यात वसलेले आहे सनपूर्व दोनशे वर्षांपूर्वी, या ठिकाणी मुग घराणे राज्य करीत होते त्या वेळचे शहर जमीनदोस्त झाले असून आता पचवीस तीस शोपड्याने ते एक खेडेगाव आहे या ठिकाणी जे उत्खनन झाले त्याचे वृत्त डॉ. के. एन्. पुरी ह्यांनी 'रायर येथील उत्खनन' या नावाने प्रसिद्ध केले आहे मातीची भांडी, दगडाची व धातूची भांडी, धातूची हत्यारे, यक्षिणीचे पुतळे, वस्त्रे व सौंदर्यप्रसाधने इत्यादि अनेक वस्तु येथे मिळाल्या आहेत त्याचप्रमाणे मातृकांच्या मूर्तीही मिळाल्या आहेत त्या मूर्तीचे स्वरूप आपण सधिसरीतीने पाहू

या ठिकाणी सुमारे तीस मातीच्या मूर्ती मिळालेल्या आहेत त्यांची उंची साधारणतः आठ इंचांहून जास्त नाही काहींचे अवयव तुटलेले, काही वस्त्र-विरहित, तर काही वस्त्रांनी आच्छादलेल्या आहेत काहींच्या अगाला गेरू लावलेला, काहींच्या अगार अलंकार व हातात कातणे असून काहींच्या मस्तकावर मुकुट आहेत काहींचा आकार वेदव आहे तर इतर काही शिल्पदृष्ट्या जतिदाय रेखीव आहेत तेथील शिल्पांवर गौड संस्कृतीचा ठसा मात्र उमटलेला दिसून येत नाही

१ टीप—मिथु चमनलाल यांच्या संशोधनाप्रमाणे भारतीय सूर्यवर्णाने, ईजिप्त, ग्रीस, सिरिया येथे आपल बर्चस्व स्थापून, संस्कृतीचा प्रसार केला,

एक मूर्ति समोर चेहरा करून उभी आहे तिच्या मस्तकावर केसांची मोठी गाठ व त्याच्या खालील केश चापूनचोपून बसविलेले असून त्यावर पुष्पमाळा माळलेल्या आहेत मस्तकाच्या दोन्ही बाजूंना खजुराची तीन तीन झाडे असून त्याला आलेली पळे लाल रंगाने रंगविलेली आहेत कानाच्या पाळ्यात दोऱ्याच्या रिळाच्या आकाराची कर्णफुले असून कानाच्या वरील बाजूस ती दोऱ्यानी अडकविलेली आहेत उजव्या खांद्यावरून पुष्पमाला खाली मुल्लेली असून झग्यावरून कमरपट्टा आहे झगा बराच खाली लोंबत असून त्याच्या घड्या गितिजाला समांतर अशा घातलेल्या आहेत या घड्या उच्च संस्कृतीच्या निदर्शक मानल्या गेलेल्या आहेत मूर्तीच्या कमरेवर तिचे दोन हात असून त्या हातात तिने काहीतरी वस्तु घेतलेली आहे, असे दिसते बहुधा ही सिनीवाली या देवतेची मूर्ति असावी

एका मातीच्या भांड्यावरील चित्रामध्ये देवता समोर तोंड करून उभी आहे व तिच्या मस्तकाभोवती तेजाचे वलय आहे असे दाखविले आहे वरचा येथील उत्पन्ननामध्या जसे वलय असलेली एक मूर्ति आढळलेली आहे त्या मूर्तीच्या गळ्यात छातीवरून खाली लोंबणारा पुष्पहार आहे त्याची टोके मण्यानी युक्त असून खाली मुल्लेली अशी जाणूज् कर्णभूषणे आहेत डाव्या हाताने झग्याच्या घड्या धरलेल्या असून उजव्या हातात तयारीसारखे एक हत्यार आहे शरीराची रचना अतिशय रेखीव असून तिने नसलेल्या झग्यावर अनेक चुण्या पात्रेऱ्या आहेत अगावर बारीक कळामुसर वेलेले अल्ंकार आहेत यावरून येथील शिल्पकला उत्कृष्ट दर्जाची असली पाहिजे, असे दिसते झग्याच्या खालील कापटाचा पारदर्शकपणा त्या वेळी बल्लारस्था किती उघटता घसेस गेली होती, हेच दर्शवितो मूर्ति लाल रंगाने रंगविलेली आहे मूर्तीची उंची मात्र सदा इचापेशा जास्त नाही

वरीलप्रमाणेच इतर मूर्तींचेही वर्णन देता येईल परंतु विषय समजण्याच्या दृष्टीने वरील नमुने पुरेसे आहेत सिंधुसंस्कृति पूर्वकचे सरकत जाऊन ती कशी उन्नत झाली हेच या वर्णनावरून घ्यानी येईल. कौसवी, लुबिनी, पैठण इत्यादि ठिकाणी उत्खनन झालेले आहे पण त्या ठिकाणचे अवशेष वा त्याची माहिती या मयाच्या विषयाच्या दृष्टीने अनुरूप नाही

भारतामधील उत्खनन पाहिल्यावर पाश्चिमात्य देशातील काही नमुने पाहणे तौलनिक दृष्ट्या इष्टच होय इजिप्त, मेसोपोटेमिया, सीरिया या भागात अनेक ठिकाणी उत्खनन झालेले असून त्यामध्ये भारतीय संस्कृतीमधील अनेक वस्तु आढळल्या आहेत उदाहरणार्थ, बोझास-बेबू या ठिकाणी जे उत्खनन

झाले त्यामध्ये सनपूर्व १४०० वर्षांपूवाच्या सस्कृतीची चिन्हे आढळली आहेत त्यावरून स्पष्टपणे दिसते की, मेसापोटेमिया या भागात पूर्वा आर्य लोकांची वस्ती होती त्याचे देव, मित्र, वरुण, इद्र, नासित्य यांची पूजा त्या ठिकाणी होत असे, पण सनपूर्व नवव्या शतकात तो वंश “इराणी” या नावाने ओळखला जाऊ लागला कोणी त्यांना “मिडीयन” असेही म्हणत

सन १९०७ साली जर्मन पंडित ह्यूगो रिक्लेर ह्याने तेथे जे संशोधन केले त्यावरून त्याने असे निश्चित केले आहे की, युरोपियन मानववंश आणि भारतीय वंश याचे मूल रह एकच असल पाहिजे या विधानाला पुर्ण स्लॉव्ह भाषेतील काही शब्दांची देता येईल श्रीमती गुसेवा या रशियन नाईने असे प्रगट केले आहे की, भारतीय वरुण या अर्थाचे वरुण अथवा मोक्ष या अर्थी मोक्षोण हे संस्कृत शब्द त्या भाषेत आढळतात भाजलेल्या विटाने मिळालेली मित्र, वरुण, नासित्य यांची चित्रे याच त्याच्या निदर्शक होत

येथे सापडलेल्या एका मातीच्या मूर्तीचे हे वर्णन पहा या मूर्तीची उंची साधारण एक फुटाची असून मस्तकावर मुकुट आहे चेर्चाचा लाय वेणी पाठीवर लोळत आहे डाव्या हातात एक मूर्तिचिन्ह असून उजव्या हातात काठी आहे हा मूर्ति सिंहाधिष्ठित असून तिने लाय श्रगा परिधान केलेला आहे त्याच आकृतीत तिचा मुलगाही दाखविलेला आहे त्याचा पुरुषवेश असून दाढी वाढविलेली, हातात काठी व कुन्हाड, कमरेला रज्जार व सिंह वाहन अशी त्याची आकृति आहे या मूर्तीचे नाव अँटीस असे आहे

पूर्व युरोप भागात अनेक संस्कृति आल्या आणि गेल्या सुमेरियन, अरुंडियन, बॅबीलॉन, असेरियन, हिटाईट, खाल्डियन, ग्रीक, फोनेशियन, माओ इ० त्यापैकी या प्रमुख होत या संस्कृतींची माहिती घेण्यासाठी अनेक ठिकाणी उत्खनने झालेली आहेत सुमेरियाची पूर्वीची राजधानी निपूर शहर हे होय तेथे झालेल्या उत्खननामध्ये पाच ते सहा सहस्र वर्षांपूर्वीचे अवशेष मिळालेले आहेत दुसरे एक प्रसिद्ध शहर उर हे उकरते असता तेथे तीन सहस्र वर्षांपूर्वीचे अवशेष सापडले आहेत त्यामध्ये देवतांच्या मूर्ति, खाच, स्तंभ, सुवर्ण व चांदीचे अलंकार, हस्तिदंताचे अलंकार, रथ, शिरछाणे, गळ्यातील मौल्यवान कडे इत्यादि वस्तु मिळालेल्या आहेत सुमेरियन वंश सुमारे सनपूर्व २७५० साली संपुष्टात आला एनलिल ही त्याची प्रमुख देवता असून तिचे अश्व उत्खननामध्ये मिळालेले आहेत हमूरबी ह्याने सनपूर्व २१०० वर्षे बabilon येथे साम्राज्य स्थापिले त्या संस्कृतीचेही अवशेष मिळालेले आहेत

पूर्व युरोपातील बरील संस्कृति आणि भारतामधील सिंधुखोरे संस्कृति या समकालीन मानल्या जातात. या दोन्ही देशात त्या वेळी व्यापार चालत असे आणि त्यामुळे वस्तूंच्या देवघेवांत गेलेल्या भारतामधील काही वस्तु त्या ठिकाणी आढळतात. सिंधुसंस्कृतीमधील मुद्रा जर येथे आढळल्या आहेत. संशोधक श्री. जर्नेस्ट मॅकेसाहेब या वस्तूंची यादी आपल्या पुस्तकात देतात. ती येणेप्रमाणे.

१. पॅलेस्टाईन—तरवार. २. कॉकेशस—ब्रॉन्सचे कुन्हाडीचे पाते,
३. इजिप्त-सुमेर—ब्रॉन्सची चित्रे. ४. एलम—दगडाची वजने व चकाकीचे द्रव्य.
५. मेसापोटेमिया—दशांश वजने. ६. सुमेर-बॅबीलोन—मातीच्या वस्तु.
७. इजिप्त—चुना, दगड, अलबेसर. ८. सुमेरिया—गिंपाचे मूर्तीचे डोळे.

बरील विवरण देण्याचे कारण असे की, भारतामधील सिंधुखोऱ्यामध्ये त्या वेळी प्रगत संस्कृति नांदत होती असे विधान आपण करतो, त्या वेळी अथवा त्याच्या किंचित् अगोदर पूर्व युरोपमध्ये तितकीच सुधारलेली संस्कृति नांदत होती. जर्मन पंडिताने म्हटल्याप्रमाणे असेही म्हणता येईल की, या दोन्ही संस्कृतीं-तील लोकांचे मूलस्थान एकच असून गर्दीच्या रेट्याच्या प्रभावाने ते दोन ठिकाणी विभागले गेले असावे. याचाच अर्थ असा की, सिंधुखोऱ्यात आलेली ही आर्य लोकांची पहिली टोळी व ज्यांना आपण साप्रत आर्य म्हणून संशोधतो ती दुसरी टोळी असावी. सिंधुखोऱ्यातील लोक भारताच्या अनेक भागातून कच्चा माल मिळवत असत. म्हैसूर भागातून सोने, काश्मीरमधून काळवीटाची गिंठे, नीलगिरीमधून जॅमेझॉन जातीचा दगड, मध्य आशियामधून जडाइट नावाचा पदार्थ, अफगाणिस्तानमधून जस्त-शिसे, इत्यादि इत्यादि. या वस्तूंपासून बनविलेल्या तयार वस्तु पूर्व युरोपातील उत्खननात सापडलेल्या आहेत. दोन्ही देशातील व्यापार व देवघेव दाखविण्यास हा पुरावा पुरेसा वाटतो.

बरील त्रोटक विवेचनावरून उत्त्पन्न अवशेषातही आदिशक्तीचा प्रसार कसा झालेला होता, याची कल्पना वाचकांना येईल.

ब्राह्मण व अन्य जमातींच्या देवता

आदिशक्तीची अनेक रूपे आहेत हे आपण आतापर्यंत पाहिलेच आहे. त्या रूपांचे पूजन जरी सर्वत्र होत असले तरी एका विशिष्ट देवतेचे पूजन अथवा काही देवतांचे पूजन हे प्रत्येक समाजविभागाचे वैशिष्ट्य असल्याचे दिसून येते. वर्णाश्रम-धर्मव्यवस्थेमध्ये ज्याप्रमाणे प्रत्येक समाजाच्या चालीरीतीत अगर धार्मिक विधींमध्ये परक आढळून येतो त्याप्रमाणे ह्या देवतांच्या पूजनामध्येही आढळून येतो, ह्याचा परिणाम असा झाला आहे की, ज्याप्रमाणे वर्णाश्रम धर्मांमध्ये सामाजिक उच्चनीचपणा रूढ झाला त्याप्रमाणेच तो देवतांच्या स्वरूपातही झालेला आढळून येईल, म्हणजेच जातीपरत्वे देवतांचीही विभागणी झालेली आढळून येईल.

दुसरी विभागणी देशपरत्वे झालेली आढळून येईल. कोल्हापूरच्या परिसरातील स्थानिक जमाती व कारणपरत्वे कोल्हापूर सोडून बाहेरगांवी स्थायिक झालेल्या जमाती ह्या कोल्हापूरची महालक्ष्मी हीच आपली बंदनीय देवता मानतील, तर अरासुरी अंबा हीच स्थायिक व परदेशस्थ गुर्जर बंधूंची इष्ट देवता मानलेली असेल. तामीळनाडूकडील रहिवासी मीनाक्षी, कामाक्षी ह्या देवतांचे पूजक अगदील तर बंगदेसीय कालीमातेचे भक्त असतील.

समाजामध्ये ज्या जातीचे अधिष्ठान उच्चनीच त्याप्रमाणे ते देवतांनाही मिळालेले आढळून येईल. जोगेश्वरी, रेणुका, योगमाया, मीनाक्षी, कन्याकुमारी ह्या देवतांचे भक्त उच्च वर्णातील असल्याने त्यांचे पूजनअर्चन पौडशोपचार वैदिक पद्धतीनुसार केले जाते, पशु-बळी दिला जात नाही. पण मरीजाई, एक्कीरा, कालीदेवी अथवा अन्य ग्रामदेवता ह्यांचे पूजन मांसाहारी लोकांकडून होत असल्याने पूजनाचे बळी पशुबळी दिलाच पाहिजे अशी त्यांची समजूत आहे. साम्राज्याच्या प्रतिष्ठेत ज्याप्रमाणे चढ-उतार झालेला आढळून येतो तद्वत देवतांमध्येही चढउतार झालेला आढळून येतो. मी माझ्या गावातीलच ह्यावाकत लहानसे उदाहरण देतो. गोरगाव (मुंबई) येथील अंबाबाई (देवस्थान) शक्ति-स्थानाची निर्मिती इ. स. १८८८ मध्ये एका कृष्णाबाई नावाच्या मांसाहारी महिलेने केली. त्यानंतर अनेक वर्षे त्या देवी-प्रतिष्ठादिनी (वाढादिघस) तिला शांतविण्यासाठी कोंबडे बळी देण्याचा प्रघात होता. तसा बळी न दिल्यास देवीचा कोप होऊन आपल्या गावावर काही अरिष्ट येईल अशी त्यांची समजूत होती. पण कालांतराने ह्या देवस्थानाची व्यवस्था मांसाहार न करणाऱ्या व्यक्तीच्या हाती आल्यावर त्याने पशु-बळी देण्याची चाल बंद केली, कारण ते त्याच्या सामाजिक

आचरणाच्या विरुद्ध होते आज त्या गोष्टीला जवळजवळ १५ वर्षांचा काळ लोटून गेला असून आनंदाची गोष्ट अशी की, पहिल्यापेक्षा आज देवस्थान अधिक भरभराटीत आहे ह्यावरून जसे दिसून येईल की, त्या जयामातेची सामाजिक प्रतिष्ठा क्रमशः उच्च श्रेणीत आहे मासाहार आनंद्य समजणारी देवता आज अर्धिसामय झाली, तरीही तिचा कोप न होता उलट भरभराट दृग्गोचर होत आहे. मात्र काही वेळा याच्या विरुद्धही परिस्थिती आढळून येण्याचा संभव आहे

धर्मग्लानीच्या काळात प्रत्येक समाजाला आपल्या इष्टदेवता कोणत्या, आपल्या पूर्वजानी कोणत्या देवताचे पूजन केले ह्याचे ज्ञान व्हावे म्हणून हे प्रकरण दिलेले आहे. तसेच प्रत्येक समाजाला त्याच्या इष्ट देवताचे ज्ञान मिळून अन्य देवतांचेही ज्ञान होऊ शकेल परस्परासंबंधीचे असे ज्ञान एकमेकांना ज्ञान्याने साहित्यरुच त्याची वाढ प्रेमभाव वाढण्यात व्हावी, आपलेपणा वाढावा अशी लेखकाची इच्छा आहे ह्यामुळे सामाजिक संघर्ष कमी होऊन समाज एकरूप होण्यास मदत होईल

भारतामध्ये जनेक समाज व जाती जातेंत त्या सर्वांचीच पिनचूक माहिती येथे नाही पण जेवढी माहिती हाती जाली तेवढी देऊन ह्या इष्टीने कोणास अधिक कार्य करण्यास चालना मिळावी, असाच ह्या प्रकरणी हेतु आहे. ज्या समाजाची येथे नोंद आढळणार नाही त्या समाजाने उदार बुद्धीने मला क्षमा करावी अशी नम्र प्रार्थना आहे

कुलदेवतेच्या नावावरून त्या धराण्याचे मूळ ठिकाण आणि स्थलांतर कसे वळते, हे पाहण्याचे असेल तर माझे वाचनात आलेल्या 'कऱ्हाडे ब्राह्मणाचा इतिहास' लेखक विष्णु वासुदेव आठल्ये या ग्रंथाचा देईन कऱ्हाडे नाव का आले, तर ऋग्वेदी अश्वलायन शास्त्राचे देशस्थ ब्राह्मण कऱ्हाड प्रांती राहणारे, निरनिराळ्या कामाच्या सनदा घेऊन कोरणात गेले व सरकारी काम पाहू लागले कऱ्हाड प्रांतानून ही देशस्थ धराणी तिकडे गेली म्हणून कऱ्हाडे झाले सरदेसाई धराण्याचा मूळ पुरुष नृसिंह भट सत्यवादी, हा मूळ पैठण गावचा रहिवासी नृसिंहाचे सेवेने त्याला पुनरुज्ज्वल झाले आणि सन ११८५ साली खोती हक्काची सनद मिळून तो मागळगे गावी आला तेव्हा सरदेसाई धराणे नृसिंहोपासक झाले. त्याच्यामध्ये महालक्ष्मी कुलदेवता नाही तसेच कात्रे, पित्रे, सप्रे धराण्यातही नाही याचे उलट ररे धराण्याची स्थिती आहे. ते मूळगाव अंबेओगाईकडून कोरणात आले, म्हणून तेथील देवता जगेश्वरी-काळभैरव ही कुलदेवता आहे. वेळगाव जवळ पलाशीका हळशी नावाचे गाव आहे. ही वदव राजवंशाची

राजधानी सन १०९१ साली सूर्यग्रहणानिमित्त शिवचित्त राजाची राणी कमला-
देवी हिने ६० ब्राह्मण कुटुंबांना अग्रहार (इनाम) देऊन गोमातकात वसाहती
साठी नेले. तेथील देवता आर्यादुर्गा (अकोला), विजयदुर्गा (केरी), शातादुर्गा
(कवळे), नवदुर्गा (चोरी), महालसा (म्हारदोळ) या कुलदेवता त्यांनी
स्थापन केल्या अगर आत्मसात केल्या पुढे १४ वे शतकात पोर्तुगीजांचे धर्म
छळामुळे काही घराणी मालवण, देवगड, राजापूरकडे गेली आणि स्थाईक
झाली. पण कुलदेवता त्याच राहिल्या. नंतर पुन्हा देशावर स्थलांतर झाले, तरी
कुलदेवता त्याच आहेत

काही ब्राह्मण पोटजाती व त्यांच्या देवता

इ. स १९२१ च्या शिरगणतीप्रमाणे भारतात एकूण २३७८ जाती
आढळून आल्या आहेत. त्यापैकी म्हणून महाराष्ट्रातील ब्राह्मण जाती खालीलप्रमाणे
आहेत ह्या दशनिध, पंचद्रविड, ब्राह्मणांपैकी आहेत देशस्थ, चित्तपावन,
कहाडे, सहवासी (सवाशे), पथे, भट्ट, प्रभू, खोत. प्रभवत, तिरगूळ, गोवर्धन,
मैत्रायणी, चरक, कण्ठ, जयदण्ड, माध्यदिन, वाज माध्यदिन (उत्तर कोंकण),
किस्ती, कात्यायन, पळेवाल, रामवेदी, चारस्वत, शेणवी, आद्यगौड, छत्रोतिया,
वारदेशकर, छोटलीकर इ. ५० इ. ५० अनेक पोटजाती आहेत. पंचद्रविड व गौड ह्या
दोहोमधील भेद केवळ आहारमूलक असून बाकी इतर काही भेद नाही. पूर्वी
ब्राह्मणांना जाडनासे नव्हती, ती पारंगत्या शतकानंतर चाटू झाली. विंध्यपर्वताच्या
उत्तरेकडील ब्राह्मणांना पंचगौड, तर दक्षिणेकडील ब्राह्मणांना पंचद्रविड म्हणतात
पंचगौडामध्ये १५, पंचद्रविडामध्ये ३५, तर उत्तर गुजराथमधील ब्राह्मणात ९०
पोटजाती आढळून येतात यावरून ब्राह्मण घराण्याचा मूळ वृक्ष कसा फोफावत
गेल्या हेच दिसून येते

(१) अथर्ववेदी—सातान्याजयळ चिघमली व सगम माहुली येथे ह्याची
वस्ती आढळते, पण आता हा समाज ऋग्वेदीय शास्त्रेत मिशळून गेला आहे. हा
समाज सातारा भागात ग्रामाधिकारी म्हणून वावरत असे देशस्थ ब्राह्मणवर्गातील
देवताप्रमाणेच ह्याच्या कुलदेवता आहेत

(२) आपस्तंब—ह्या शाखेचे देशस्थ ब्राह्मण वर्नाटक, वेळगाव,
धारवाड, त्रिजापूर, भैसूरपर्यंत आढळून येतात ते मूळ गोदावरीकाठचे रहिवासी,
असून वर्नाटकामध्ये वस्ती करून राहिले. मातृभाषा कानडी असली तरी
त्यांना मराठी भाषेची आवड आहे ऋग्वेदी लोकांच्या देवताचीच ते पूजा
करतात त्यांच्या अद्या मिश्रित देवता नाहीत श्रौतमर्मामध्ये हे लोक निष्णात
असून ' चयन ', ' वाजपेय ' वगैरे यज्ञयाग करण्यात ह्याची प्रसिद्धी आहे.

(३) कण्व ब्राह्मण — प्राचीन काळी एक मोठा यज्ञ झाला. त्याला चतुः-
शापीय ब्राह्मण उपस्थित होते. याज्ञवल्क्य व त्याचा शिष्य कण्व ह्यांचा यज्ञमूर्तील
मानाच्या जागेवरून तटा झाला. कण्व यज्ञमंडप सोडून सूर्याग्ने गेले व त्यानी वेद
शुद्ध करून आणले. पण अनुस्वाराऐवजी चुकून ञ्कार ठेवला गेला. ह्या शापेच्या
ब्राह्मणांना पुढे कण्व असे नाव पडले. महाराष्ट्रात सर्वत्र ह्याची वस्ती आहे.
सप्तशृंगी, मातापूर, रेणुभा, मल्हारी मार्तंड, त्या देवताचे हे उपासन. चै. शु. १४
ला जोगतीण व मार्गीण ह्यांना आदले दिवशी बोलावून आणतात. ती आन्यावर
म्हणते, ' उदो बोला उदो । नवचंडी, नवदुर्गा, गढी, सारका । उदो चाई रेणुका ।
रेणुकेच्या भक्तीने । उदो करिती राजारानी । चौष्ट योगिनी पाने भरती । '
ह्या तिच्या वाचनानंतर तिला पैसा, हळद, कुकू व भोजनाचे वाढलेले पान
देऊन तिची बोळवण करतात. सटीच्या नवरानात ह्या जमातीला मार्गीण
उपाष्ण लागते.

(४) जंबू-कण्व — दुसऱ्या पुलकेची राजापानून तो सोळशी राजा
भीमदेवापर्यंत म्हणजे सुमारे इ. स. ११०० पर्यंत गुजराथ (छाट) देशावर हिंदु
राजे होते. त्या वेळी उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून पुष्कळ ब्राह्मण त्या राज्यात आले
व जंबुसर येथे स्थायिक झाले. त्यांपैकी रोडावा व मोतला ह्या जाती दक्षिण कण्व
असून ते कोल्हापूरची महालक्ष्मी आपली कुलदेवता मानतात. यांतील काही
घराणी नेमाड, मध्यप्रदेश ह्या भागात अद्याप आहेत.

(५) जंबू-कण्व (नेमाड प्रात) — गुजराथमध्ये महमद बेगडा ह्याने
स्वारी केल्यावर तेथील पुष्कळ मुसल उजाड केला, चंपानेरचा ठिळा त्याने
घेतला व हिंदूंचा पुष्कळ छळ केला. त्याला मटाळून काही कण्व घराणी ह्या
प्रातात आली व स्थायिक झाली. गणेशांबिका ही त्याची कुलस्वामिनी होय.

(६) कऱ्हाडे

वेदवत्याश्चोत्तरे तु कोयनासंगमदक्षिणे ।

करापट्टे नाम देशश्च दुष्टदेशः प्रकीर्तितः ॥

पापसंक्रमतो नष्टा व्यभिचारसमुद्भवाः

सरस्य ह्यस्थियोगेन रेतःक्षिप्तं विभावकम् ॥

(सहाद्रि खंड, पृ. ३०६)

वेदवतीच्या उत्तरेला आणि कोयनासंगमाच्या दक्षिणेला कऱ्हाड प्रात
आहे. काही सशोधक ' सरस्य ह्यस्थियोगेन ' ह्याचा अर्थ ' गाढवाच्या अस्थींच्या
सयोगाने ' असा करतात; पण तो अर्थ चुक आहे. ह्या ठिकाणी हे लक्षात घ्यावयास

पाहिजे की, पूर्वीच्या शास्त्रकरांनी गर्दम, हत्ती, कोन्हा ह्यांच्या हाडामध्ये इतरांपेक्षा रेत उत्पन्न करण्याची शक्ती जास्त असते व ते सूर्यासारखे प्रभावी असते असे मानले आहे. म्हणून ज्यांच्यामध्ये अशा तऱ्हेचे रेत आढळते, ते कऱ्हाडे असा अर्थ घ्यावयास हवा.

कोंकण, देश, कऱ्हाड, शाची, इंदूर इ० प्रांतांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांची वस्ती आहे. इतिहासकार राजवाडे म्हणतात, 'नरसिंहभट्टाचे घराणे हेच कोंकणातील पहिले व महत्त्वाचे घराणे होय.' शके १२०० नंतर शिलाहार राजवटीत ही जात उदयास आली. शिलाहार राजे ऋग्वेदी व कोल्हापूरच्या महालक्ष्मीचे भक्त होते. पधराण्या शतकात ते राजापूर प्रांती गेले असावेत. कऱ्हाडे ब्राह्मणांची कुलदेवता मुख्यतः देवी होय. कोल्हापूरची महालक्ष्मी, शातादुर्गा, महालक्ष्मा, महालक्ष्मी, आर्यादुर्गा, विजयादुर्गा ह्या देवतांचे ते उपासक आहेत. अनंत व्रत पक्त ह्याच समाजात पूजितात. इतर जातींत सांप्रत ह्या व्रताचे पूजन दिसत असले तरी ते नंतरचे होय.

कऱ्हाडे जावयाला विष घालतात. त्यानदलचा उल्लेख असा—

तद्देशे मातृकादेवी महादुष्टा कुरूपिणी ।

तस्याः .....ब्राह्मणो दीयते वळि ॥

.....जामाता ह्यथवा भगिनीसुतः ।

एतन्मध्ये त्रयो विभ्राः पद्ययोर्नामधारकाः ॥ १६ :

(सहाद्रिखंड, पृ. ३०७)

म्हणजे महादुष्ट मातृकादेवीला वार्षिक पूजेच्या वेळी ब्राह्मण, जावई अगर भाचा वळी देतात असे सांगितले आहे.

(सहाद्रिखंड, ले. डिकुन्हा इ. स. १८७७).

मातृका म्हणून त्याची एक देवता आहे. त्या कुलदेवतेला नरवळी देण्याची चाल होती. पण नानासाहेब पेशवे यांनी कडक शासन करून बीप घालण्याची चाळ बंद केली. बाळाजी बाजीराव ह्यांच्या कारकीर्दीत एका कऱ्हाडे ब्राह्मणाने आपल्या तेलंगी जावयास विष घाटून ठार मारले असा प्रवाद पसरला होता, त्यामुळे तर तो समाज पार भीत असे.

(जा. को. २/३४३)

(७) क्रमवंत—कोंकणात अष्टागारात ही जमात आढळते. ह्यांचे मूळ स्थान जोगाईचे अंथे होय. पण 'दुर्गादेवीच्या दुष्काळात दुल्लु घराणे ह्या भागात रहावयास आले. 'ग्रमांत' वेदाध्ययन केले असल्याने त्यांच्या वंशजांना 'क्रमवंत'

असे नाव मिळाले ह्याची कुलदेवते इतर ब्राह्मणाप्रमाणेच होत गोमातराकडील किरवत ब्राह्मणांचा व ह्याचा मुळीच संबंध नाही ते भिन्न होत

(८) कात्यायन—अष्टाउद्दीन राजाने देवगिरा येतल्यावर तेथील ही जमात नगर जिल्ह्यात अकोला, कान्हूर, सगमनेर ह्या ठिकाणी वस्तीस आली हे 'यजुर्वेद कात्यायन शास्त्रे'चे असल्याने त्यांना 'कात्यायन' असे नाव पडले. हे शेतमी करून आपला निर्वाह करीत, म्हणून ह्या व्यवसायावरून त्यांना 'कास्त' असे म्हणू लागले यजुर्वेदीय ब्राह्मणाच्या देवतार्चीच हे पूजा करतात

(९) गोवर्धन—ह्याचे मूळ स्थान उत्तरेकडील हे क्षत्रिय राजाचरोर दक्षिणेत आले नाशिक भागाला पूर्वी गोवर्धन म्हणत तेथे त्याची वसाहत झाली म्हणून त्यांना गोवर्धन म्हणतात ह्या जमातीचा इतिहास श्रीरामचंद्र पंचवटीमध्ये आले तेव्हापासून उपलब्ध आहे वाल्मिकी रामायण, मार्कण्डेय पुराण, मत्स्य पुराण व लिस्ताब्दी पूर्वीचे ताम्रपट ह्यामध्ये ह्यांचा उल्लेख मिळतो काळातराने सात शाखांच्या संयुक्त राज्याला 'महाराष्ट्र' असे नाव पडले आणि त्याचेच रूपांतर 'महाराष्ट्र' ह्या नावामध्ये झाले, असे संशोधकांच्या मताचे सार आहे गोवर्धन प्रांतातून त्यांना ज्योतिषी, पुरोहितपण न मिळाल्यामुळे ते अपरातामध्ये शिरले आणि तेव्हापासून आजतागायत २३०० वर्षे खेड्यातील अधिकाराच्या जागावर काम करीत आहेत त्यांना 'गोळक' म्हणून सरोधिले जाते, पण ते खरोखर नाही हे ब्राह्मण ऋतू, यजु व सामवेद शास्त्राचे असून अश्वलायन, बौधायन व कात्यायन सूत्राप्रमाणे ह्याचे धार्मिक विधि होतात देशस्थ, कौरणस्थ, व हाडे ब्राह्मणाप्रमाणेच ह्याच्या कुलदेवता असून त्याची ते पूजा करतात

(१०) गोसावी परिव्राजक ब्राह्मण—चारही वेदांचे अनुयायी ह्या समाजात आहेत, पण या अथर्ववेदीयांचा भरणा अधिक आहे गोत्रोपेक्षा मठ, आश्रम ह्यांची परंपरा अधिक पूर्णांगिरी, भद्रकाळी, शारदा व विमला या शक्तिदेवतांचे ते उपासक होत

(११) श्री गौरमालवीय—हे मूळ गुजराथमधील पंचद्रवीड यजुर्वेदी माध्यमिनाशास्त्रीय ब्राह्मण देवीच्या शास्त्रांमुळे ते माळव्यात गेले व तेथेही मुसलमानांचा त्रास झाल्यावर ते नेमाडात गेले तरीही गुजराथमध्ये त्यांची अद्याप दरीच वस्ती आहे नर्मदीय ब्राह्मणाप्रमाणेच हेही त्यांचे देवीचे उपासक आहेत

(१२) चरक यजुर्वेदी ब्राह्मण—यजुर्वेदाचे ८६ भाग आहेत त्यापैकी एका शाखेचे हे होत ह्या गाळेचे मूळ स्थान मयूर पर्वतापासून दक्षिण गुर्जर दशापर्यंत होते कारणपरत्वे मोसव्याच्या स्मारीवरोबर व हाड प्रांतात ही जमात पसरली ह्या जमातीची देवी, बालाजी, राम, कृष्ण इ० कुलदेवते होत

(१३) चित्पावन—डॉ. भाडारकर, श्री. गुंजीकर, श्री. न. चि. वेळकर, श्री. राजवाडे, श्री. ना. गो. चाफेकर इ० संशोधकांचे ह्या जातीच्या उत्पत्तीबद्दल एकमत नाही. ह्या जातीविषयी खालील उत्पत्ति संभवते—

(१) यज्ञयाग करून परित्र असणारे म्हणजे चित्तीपावन.

(२) सद्याष्टि खंडात लिहिल्याप्रमाणे, परशुरामाने निःशस्त्रीय पृथ्वी केल्यावर प्रायश्चित्त घेण्यासाठी यज्ञयाग योजिला. पण यज्ञाकरिता ब्राह्मण मिळेलनात इतक्यात एक जहाज फुटून समुद्रकिनारी आलेले त्याने पाहिले. त्यातील १४ प्रेते त्याने जिवंत केली. त्यांना ब्राह्मणधर्म शिकवून चिपळूण येथे त्याची वस्ती केली. ह्यावरून ह्या ब्राह्मणांना चिपळोणे ब्राह्मण म्हणतात. हेच पुढे कोंकणस्थ झाले.

(३) यज्ञासाठी परशुराम ब्राह्मण शोधीत असता समुद्रकिनारी काही कोळी लोख त्याच्या दरीस पडले. त्यांच्याबरोबर असलेल्या जाळ्याची त्याने जानवी बनविली व ती कोळी लोकांच्या गळ्यात घालून, ब्राह्मणांची साठ बुळे तयार केली. त्या सर्वांना चित्तास्थानी पावन केल्यामुळे ते चित्तिपावन झाले. इ. स. १७१५ पर्यंत कोंकणस्थ हा शब्द प्रचारात नव्हता. बाळाजी विश्वनाथाने तो प्रचारात आणला. पूर्वी हे अपरंत असत, पण जांधच्या पंतप्रतिनिधींनी त्यांना पंक्तिपावन केले.

ह्या ब्राह्मणांच्या परशुराम व जोगेश्वरी ह्या कुलदेवता. शिवाय भुवनेश्वरी, महालक्ष्मी, जोगाई, वनशंखरी, वेळणेश्वर, वाडेश्वर इ० कुलदेवता आहेत. आश्विन शु. ८ चे महालक्ष्मीचे व्रत व धागरी पुंकणे हा विधि फक्त ह्याच जातीत आहे.

(१४) जवळ अधवा रगोत ब्राह्मण—ह्यांचे मूळ स्थान दक्षिणेकडील गोंगाणांच्या वाजूम असले. दुष्काळ, उत्पात, तत्कालीन, सरकारी जुद्धम ह्यांना कंटाळून जहाजातून स्थलांतर करीत असताना दापोली तालुक्यातील बुरोडी-नजीक वादळ होऊन जहाज फुटले. परंतु सुदैवाने मुले-माणसे किनाऱ्यास लागली. ज्या भागात ती आली त्याला 'जवळखोरा' असे म्हणत. म्हणून ते 'जवळ ब्राह्मण' झाले. कोणी म्हणतात, जळवात (वादळात) सापडून बचावले म्हणून त्यांना 'जवळ' असे नाव मिळाले. ह्यांच्या कुलदेवता, तसेच आचारविचार कोंकणातील इतर ब्राह्मणांप्रमाणेच होत.

(१५) तिरगूळ ब्राह्मण—आंध्रप्रदेशातील सप्तगोदा म्हणजेच राजमहेंद्री, मछलीपट्टण, बेसवाडा भागातील ह्या लोकांची मूळ वसाहत. परंतु दुष्काळामुळे प्रथम बेहारी व नंतर नाशिक, नगर, सोलापूर, सातारा, वेळगाव भागात हे

पसरले हे आपस्तव यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखाय ब्राह्मण होत ह्याना तिसगूल, तिगडस, तिगळस असेही म्हणतात 'जोगे अनाई' येथील हवी विरूपाक्ष मठाचा ठराव क्रमांक १८३१ म्हणतो की, "मगू नामक, उकर जातीतील पुरुषापासून कुमकार स्त्रीच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेला शाल्मकू ता 'त्रिगूल' त्याची पानमळे लावण्याची वृत्ति ही वृत्ति ज्याने स्वीकारली तो 'त्रिगूल' होय" कोल्हापूरची महालक्ष्मी, तुळजाभवानी, मैलार मंगसुली बनशक्ती, रदामी, चिंतापूर येथील नागम्मा, हैसूर व कारिफल येथील नागम्मा देवी ह्या त्याच्या कुलस्वामिनी होत

(१६) देशस्थ ऋग्वेदी स्मार्त ब्राह्मण—महाराष्ट्रात ह्या ब्राह्मणाची वस्ती सर्वत्र आढळते म्हाळसा, अबावाई, व्यकोवा, सडोवा ही त्याची कुल देवते होत

(१७) देशस्थ वैष्णव—देशस्थ ब्राह्मणात स्मार्त व वैष्णव हे दोन प्रमुख भेद होत मध्यमतानुयायी ब्राह्मणाना वैष्णव म्हणतात महाभारतकाळी हा पंथ होता जसे आढळते कर्नाटक, बलारी, राजमहेंद्री, बगलोर, भैसूर, हैद्राबाद, मद्रास भागात ह्याची वस्ती आढळते ऋग्वेदी व कृष्ण यजुर्वेदी दोही एक पंथाचेच होत ह्या समाजात जाणनाये नाहीत जी आहेत ती गाव व घद्यावरून पडलेली दिसतात, महालक्ष्मी, तुळजाभवानी, बनशक्ती, रेणुका ह्यांचे प्राबुल्याने ते उपासक आहेत परंतु हनुमानाची उपासनाही ते करतात गिऱ्याचे नाव घेत नसले तरी हनुमान हाच रुद्राचा अवतार मानून त्याची ते उपासना करतात

(१८) देशस्थ सह्यासी—ऋग्वेदी देशस्थ वैष्णव ब्राह्मणामधील एक पोटभेद श्रीरामचंद्राच्या अगर आचार्यांच्या सह्यासात गिऱ्या सह्याद्रि पर्वताचे जवळ राहणारे म्हणून त्यांना सह्यासी ऊष 'सव्यासे' ब्राह्मण म्हणतात कोल्हापूर, सांगली, हवेरी, भैसूर, अडोर्ना इ० भागात त्याची वस्ती आहे कोल्हापूरची महालक्ष्मी, उडुपीचा श्रीकृष्ण, पालीचा खणेरा ही त्याची कुलदेवते होत

(१९) देशस्थ अथवा देवर्षी—ह्याचा मूळ प्रांत कोल्हापूर, विशाल गड, सगमेश्वर असामा कारण ह्याच भागात त्याच्या कुलदेवताची क्षेत्रे आहेत सांप्रत या समाजाची वस्ती मुंबईशहर, रत्नागिरी, चिपळूण, ठाणे, उबरगाव, अलिबाग, महाड इ० ठिकाणी आढळून येते ऋग्वेद शास्त्रशास्त्रा व हिरण्यकेशी शास्त्रा अशा ह्यांच्या वेदशास्त्रा होत कुलदेवता व व्रतवैकन्य देशस्थ व वहाणे ब्राह्मणाप्रमाणे आहेत

(२०) नर्मदीय ब्राह्मण—परीक्षित राजाच्या स्वर्गारोहणानंतर काही ऋषि नर्मदेच्या काठी राहण्यास आले नदीच्या कूपेने त्याची वाढ झाली म्हणून त्यास नर्मदीय हे नाव मिळाले नर्मदा तीरावरून आले म्हणून नार्मद हे नाव

त्यांना मिळाले, जसे माळव्यातून आलेले माळवी, कोम्णातून आलेले कोरुणस्थ, कन्हाड प्रातातून आलेले ते कन्हाडे इ० इ०. नर्मदातीरवासी नर्मदीय ब्राह्मण व जात्राल ब्राह्मण हे एक नव्हेत, भिन्न आहेत. दोघांच्या आचार-विचारात, पोषाखात व आडनावातही परक जाणवले. साप्रत ह्याचे वास्तव्य अकोला, अमरावती, बुलढाणा, चादा इ० कन्हाड भागात आहे. ह्याची उपास्यदेवते इतर यजुर्वेदी ब्राह्मणाप्रमाणेच होत.

(२१) जावाल-नार्मद-ब्राह्मण—सुमारे एक हजार वर्षांपूर्वी नर्मदा नदीच्या काठाने गुजराथमधून विदर्भात आले आणि पयोगी व वैन नद्यांच्या संगमावर जेथे जात्रालेश्वराचे मंदिर आहे तेथे स्थायीक झाले.

(२२) पळेवाल—हुशगाराद, कर्जोद, बहादूरपूर ह्या भागात ह्याची वस्ती असून याच्या देवता वाज माध्यदिन ब्राह्मणाप्रमाणेच होत. कारण ही त्याचीच एक उपशाखा आहे.

(२३) पुराड ब्राह्मण—कन्हाड, नागपूरकडे हा समाज आहे. ह्याचे गोत्र, प्रथर, आचार विचार ब्राह्मणी असल्याने. इ. स. १९४० च्या सर्वपक्षीय ब्राह्मण संभेत त्यांनी 'पुराड ब्राह्मण' असे नाव लावण्याचे ठरविले. हे पूर्वी गुजराथ मधून मुसलमानांच्या नासासुले कन्हाडात गेले. हे शुद्ध यजुर्वेदी माध्यदिन शास्त्रीय ब्राह्मण होत. मातापूरची रेणुका व गिरीचा व्यक्रोम ह्या कुलदेवता होत.

(२४) भट्टप्रभू—हे ऋग्वेदी शास्त्रशास्त्रीय ब्राह्मण पद्ये ब्राह्मणा-मधून हे फुटून अलग झाले आहेत. ह्याच्या कुलदेवता व उपास्य देवता ह्या सर्व पद्ये ब्राह्मणांच्या देवताप्रमाणेच होत कन्हाडे ब्राह्मणांची एक पोटाशाखा समजली जाते.

(२५) मैत्रायणी ब्राह्मण—ऋण यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखेबरोबर ह्या शाखेचे साम्य आहे. नाशिक, मालेगाव, खानदेश, नगरदेवळे, भंडारा, नागपूर ह्या भागात ह्याची वस्ती असून हे पंचद्रविड शाकाहारी आहेत. सप्तशृंगी, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, म्हाळसा, लक्ष्मीव्यमदेश ह्या त्याच्या कुलदेवता होत.

(२६) यजुर्वेदी ब्राह्मण—हे शुद्ध यजुर्वेदी माध्यदिन शाखेचे ब्राह्मण. नाशिक, सातारा, कन्हाड, नगर, मध्यप्रात इ० भागात ह्याची वस्ती असून मातापूरची रेणुका, तुळजाभवानी, सप्तशृंगी, कोल्हापूरची महालक्ष्मी इ० देवतांचे ते उपासक आहेत

(२७) शुद्ध यजुर्वेदी किस्ती अगर रानवट ब्राह्मण—ह्याची प्रमुख वस्ती शहादे, तळोदे, एरंडोल, नदूरवार, रांनेर इ० भागात असून सप्तशृंगी,

मातापूरची रेणुता, तुळजाभवानी इ० देवींचे ते उपासक आहेत किस्त म्हणजे हत्ता. व्याजाने पैसे देऊन हप्त्याने पैसे वसूल करणारा म्हणून ' किस्ती ' हे नाव आले. हा समाज व्यापारी असून एलिचपूर, अकोला, माडारा, गोंदिया, नागपूर इ० ठिकाणीही त्याची वस्ती आहे.

(२८) शुद्ध यजुर्वेदी माध्यंदिन—या ब्राह्मणाची दुसरी शाखा उत्तर कोवणात राहते यमाई, महालक्ष्मी, एकवीरा, कामाक्षी, सप्तगृगी, चडिका, म्हाळसा, जोगेश्वरी, अधिका, तुळजाभवानी इ० देवतांची ही शाखा उपासक आहे. यांचा मूळपुरुष पुरुषोत्तम कावळे नावाचा गृहस्थ. त्रिंदुराजारोवर या मागात आला आणि त्याने जोशीवृत्ति घेतली

त्या वेळी पोर्तुगीजानी केलेल्या बाटवानाटवीत याने अनेक जणाना शुद्ध करून घेतले व जातीत समाविष्ट केले. इतरांचेही त्याने रक्षण केले, असा हा वर्तनगार व धर्मनिष्ठ होऊन गेला

(२९) शुद्ध यजुर्वेदी याज माध्यंदिन—या शास्त्रीय ब्राह्मणाची वस्ती नाशिक, रानदेश, बऱ्हाणपूर, रामगान, जालना, देऊळगागराजा इ० ठिकाणी जाडळते. मातापूर, शहादे, प्रकाशे व लोहारे येथील रेणुकादेवीची ही जात उपासक आहे.

(३०) सामवेदी ब्राह्मण—ह्या जातीचा जेमिनी हा मूळ पुरुष होय नासिक येथे ब्रह्मा, त्रिष्णु, महेश व सूर्य ह्यांना प्रसन्न करून घेण्यासाठी त्याने १३ हजार वर्षे तपश्चर्या केली देव प्रसन्न होऊन त्याला उरदान दिले त्याप्रमाणे त्याने जेव्हा १३ पुत्र उत्पन्न केले. राज्याच्या भयास्तव जेमिनी आपल्या नृतन बाल्यांसह अरनाळा (वसई) येथे बेटात जाऊन राहिले. काही काळाने परशुरामाला आपल्या आईच्या उत्तरक्रियेसाठी ब्राह्मणाची गरज पडली त्या वेळी नारदांनी त्याला हे ब्राह्मण सुचविले. त्याप्रमाणे परशुरामाने त्याच्याकडील आपल्या आईची उत्तरक्रिया करून घेतली. पुढे देवाभग नाराच्या तेरा ऋषि-बन्यांबरोबर त्याची लग्ने होऊन तेथेच ते स्थायी झाले. तेच हे सामवेदी ब्राह्मण होत. ब्रह्मणू ताडुक्यातील महालक्ष्मी ही त्याची कुलस्वामिनी होय. ब्रह्मणूपासून १८ भैलांवर हे देवीचे स्थान आहे.

(३१) सारस्वत

दिग्भ्यस्तान् प्रदग्गतान् दृष्ट्वा मुनि सारस्वतरतदा ।

गमनाय मर्तिचक्षे तं श्रोवाच सरस्वती ॥

न गन्तव्यमितः पुत्रः सवाहारमहं सदा ।

दास्यामि मत्स्यप्रवरानुप्यतामिह भारत ॥

आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥

(महाभारत, शल्य ५१।३८)

श्री. रा. भि गुजीनर हे ' सरस्वती मंडळ ' ह्या पुस्तकात खालील-
प्रमाणे माहिती देतात. सरस्वत हे मूळचे पंजाबातील सरस्वती नदीकाठी राहणारे
ब्राह्मण. पूर्वी एकदा १२ वर्षांचे अवर्षण पडले होते. त्या वेळी वेदविद्या जगविणारे
सहा हजार ऋषि निर्वंतले या वेदविद्या निसरले. परंतु तशाही विमट परिस्थितीत
दक्षिचीपुत्र सरस्वतमुनी प्रतिदिनी नदीतील एक मासा खाऊन कसातरी आपला
पाळ कठीत होता. दुष्काळानंतर त्याने इतर ऋषींमध्ये वेदविद्येचा प्रसार केला
व वेदविद्या जगविली. ह्या कारणास्तव त्याच्या वंशजास पुढे ' सरस्वत ' हे नाव
पडले. ' जाजही पंजाब, बंगाल, गुजराथ प्रांतात या ब्राह्मणांची वस्ती आहे.
परशुरामाने गोवा प्रांतात वसू केला होता. त्या वंशकाठी त्याने बंगाल प्रांतीय
सरस्वत ब्राह्मण आणले होते. त्यांनी गोव्यात येतेवेळी आपल्यापरोवर आपल्या
देवता घातादुर्गा, महालक्ष्मी, मंगेश, नागेश, कामाक्षी, मीनाक्षी ह्यांना आणले
होते. गोवा प्रांतात आज्यावर त्यांनी आपल्या देवतांची गोव्यातच स्थापना केली.
ह्याच त्याच्या कुलदेवता होत.

(प. दिवेनरकृत ' ब्राह्मणातील भिन्नशाखीय विवाह ')

काही जमाती व त्यांच्या देवता

(१) अतारी—भवानी, घनाई, जनाई, खडोवा, वहिरोवा यांचे पूजक

(२) आगरी—या जमातीमध्ये दास आगरी, शुद्ध आगरी, वरप
आगरी, ढोल आगरी याप्रमाणे जनेर उपजाती आहेत. आगर म्हणजे ताड,
माड, पोफळी यांमध्ये काम करणारे ते आगरी हे लोक आपली उत्पत्ति-कथा
जमी सगळाने नी, त्याचे पूर्वज प्राचीन काळी दगाननाजवळ गायक—वादक म्हणून
रहात होते. राजा त्याच्या सेवेवर प्रसन्न झाल्यावर, त्याचे उत्तम गुणाचे चीज
म्हणून पश्चिम मिनाच्यापरील जमीन त्यांना देईल दिली. ढोल आगरी हे नाव
रासनघात घेरेच सूचक आहे. साप्रतही नाही आगरी गायक—वादक म्हणून काम
करताना आढळतात.

१ टीप—देवीकोट मास २, पृ. ३२४ याचे स्पष्टीकरणार्थ पहा.

बहिरी, भवानी, राडोरा, म्हसोरा व पीरसाहेब या त्यांच्या उपासक देवता होत. सुधारणावादी मान त्रिष्णु, गणेश, राम यांची पूजा करतात.

(३) ओरायन—राची, पालमाऊ, ओरिसा ह्या भागात राहणाऱ्या ह्या वन्य जमातीची देवता 'धर्मा' ही होय. काही ठिकाणी हिला पुरुषदेवता मानतात. हा समाज असे मानतो की, त्या देवतेमुळे त्यांना प्रजाश व सजीवपणा प्राप्त होतो. पृथ्वीचे अस्तित्व तिजमुळे कायम राहते, झाडाझुडपाची वाढ व मानवाना सतति तिच्या कृपेनेच मिळते. 'काला पाको' देवी ही तिची जोडीदारीण असून तिला झत्रा बुन्दी, सरना बुन्दी (बुद्ध स्त्री) अशीही नावे आहेत. धर्मा ही बगाल प्रांता एक ग्रामदेवता मानलेली आहे.

प्रतिवर्षी एवढी यानेच्या वेळी ह्या देवीला कोंरडे, भात व तांदुळापासून बनविलेली दारू ६० पदार्थांचा नैवेद्य दाखवितात. देवीपुढे टाकलेले तांदूळ त्या कोंवड्याने त्वरित टिपले, तर देवीला नैवेद्य पोहोचला असे मानतात याचा ते असाही अर्थ करतात की, 'त्या वर्षी पाऊसपाणी चांगले होऊन पीरपाणी उत्तम येईल', 'देशवाली नाद' ह्या नावाच्या एका ग्रामदेवतेची हे पूजा करतात. दर तीन अगर दहा वर्षांनी धर्मादेवीला रेडा बळी देतात, कारण तसा न दिल्यास ती पशु व मानवावर अरिष्ट आणते.

(४) इरूर—निलगिरी पर्वतानर राहणारी एक वन्य जमात. मुख्य धंदा शेती, पण गुरे-मेंढऱ्या पाळणे, जगलास मध, मेण, शिकेकाई जमविणे व विकणे ही कामेही करतात. कन्निरम्मा व मारी देवतांचे पूजन करतात. पण उत्तर अर्काटमध्ये ही जमात, सप्तकन्यकादेवीचे (म्हणजे सप्तमातृका) पूजन करते. या जमातीमधील काही स्त्री-पुरुष भविष्य सांगण्यासाठी दारोदार फिरतात आणि त्या वेळी टोपलीत काही कवड्या ठेवून देतात. वेळप्रसंगी देहामध्ये देवता-संचारही होतो.

(५) इलिगेर—कर्नाटक प्रांताची ताडी काढणारी एक जमात. पण स्वतः मात्र पीत नाहीत, कारण ते तिला बहिर्णांप्रमाणे मानतात. तुळजाभवानी, यलम्मा व हनुमान या त्यांच्या पूजनीय देवता होत.

(६) उल्लादन—दक्षिण भारतामधील एक वन्य जमात. मोठ्या लाकडी ओंडक्याच्या पोरसरून होड्या तयार करणे हा प्रमुख धंदा, पण जगलातून मध व अन्य उपयुक्त वस्तूही जमा करतात कप्पिरी, थिमुट्टी, छायन या देवतांची पाषाण स्वरूपात पूजन करते. या जमातीमध्ये बराच निवड एका विशिष्ट रुढीप्रमाणे होते. वधूला सर्व बाजूला बंद असणाऱ्या झाडपाल्याच्या

झोपडीत कोठतात अणि तरुण मडळी बाहेरून आतमध्ये लान काठथा खुपसतात. वधू ज्याची काठी धरील, तो नवरदेन होतो आणि विवाह होतो.

(७) छप्पर—म्हैसर, रावणकोर भागातील मिठागर कामगार. ही वन्य जमात पारसगडची यहाम्मा, दुर्गम्मा, सुरुळम्मा, नरूळम्मा या देवतांचे पूजन करिते. त्याचप्रमाणे तिरपती, व्यकोवा, मिठोवा ह्याना मानते.

(८) कमार—आसाम, बंगाल व मध्यप्रदेशातील ही जमात, दुर्हादेवी अगर दुर्हादेव ह्याचा पूजा करते. तसेच वडीमाता, माई व देवी यांचे रोगराई निवारणार्थ पूजन करतात

(९) कळाल—भारतातील दारू गाळणारी एन जमात, भारतात सर्वत्र जाटळते देवी, भैरव, लडोरा ही याची देवते होत

(१०) कदर—कोचीन, कोच्चूर भागातील एन वन्य आदियस्ती जमात. कदनुळे हे त्याचे मुख्य अन्न होय. भद्रकाळी, भगवती, शास्ता हनुमान यांची पूजा करतात पण कुळस्वामिनी म्हणून अधुयचेर अभिल या देवीचे पूजन घडते. ज्या भागात त्यांची वस्ती आहे, त्या ठिकाणा पाषाणांनर या देवतेच्या अनेक मूर्ति कोरलेल्या असतात आणि प्रत्यक्ष देवीनेच त्या तयार केल्या आहेत, अशी त्यांची धारणा आहे या देवतेच्या पूजनाचा दिवस नक्की नसतो आणि पुजारीही नसतो

(११) कट्टरलिगर—मनांटातील नाराडी जात. गौरांचे वराज ते गौरी मक्कु आणि गगेचे वराज ते गगी मक्कु असे दोन पोटभेद आहेत. वैष्णवपूजन असले तरी मैतारलिंग, द्यावम्मा, दुर्गम्मा यांचीही ते पूजा करतात. हुल्लगम्मा या देवीला काहीजण आपल्या मुली अर्पण करतात व त्यांना वसवी म्हणतात भाद्रपदान पर्जन्यासाठी जो उत्सव करतात, त्या वेळी जोकुमर नावाच्या देवीची मूर्ति करून पूजन करतात.

(१२) कण्वार—मिहार, ओरिसा, उत्तर प्रदेशातील ही जमात दुर्गा, कुल्मती, सयारी (पृथ्वी देवी) व रतमा (लघ देवी) ह्यांची पूजक आहे. ह्या जातीचा दारू गाळणे व विकणे हा धंदा आहे. काळी देवी, गोरिया, माता देवी यांनाही भजतात.

(१३) कामलिया—पश्चिम किनाऱ्यावरील एक मुसलमान जमात. हे मुळचे ब्राह्मण आणि वाटविल्यानर त्यांच्या प्रमुनाला कमाल (पूर्ण) सश दिली गेली. त्यावरून हे नाव मिळाले, बहुचरा देवीचे हे पूजक. देवीचे दर्शनाला जाताना तिचे नावाने मिठा मागून भग जातात. ही जमात गुंता करित नाही.

(१४) कथोद्विया—राजस्थानामधील कात वनविणारी जमात विशेषत अरवली पर्वताच्या आश्रयाने राहते टिगळी, शिमगा हे याच मुख्य सण पण कालिका देवीचे उपासक परादा मागूस आजारी पडला, तर देवी प्रसन्न होऊन त्याला गुण वाटावा म्हणून जगलाला जाग लावून देतात कारण औषध म्हणजे मंत्र तसच होय

(१५) कस्माळर—तामीळनामघाल एक जमात याच्या पाच प्रमुख उपजाती आहेत सोनार, वांसार, सुतार, गवनी व विगाणी यांवरून यांना पाचाळ ही सजा आहे हे स्वतःला विश्व ब्राह्मण म्हणवितात व यांनी ब्राह्मण गोत्रेची धारण केली आहेत त्रिध्वक्कर्मापासून त्यांची उत्पत्ती झाली असे मानतात कामाया अम्मा ही त्यांची कुलदेवता, पण श्रद्धिदेवम् असा उल्लेख करतात

(१६) काची—मध्य व उत्तरप्रदेशातील ही जमात सीतला देवा, विषहारी, धरतीमाता ह्यांचा ही उपासक होय विषहारीचे मंदिर परकानादजवळ 'सिनकिसा' गावी आहे शेतीपाठी व भाजीपाला पिकवून त्यावर ही जमात उदरपोषण करत

(१७) कालन—(दारु गाळणारे) हे बहिरी देवी, सन्नेवा याचे उपासक

(१८) कामद—नेमाड, हुशगागादकडे राहणारे हे लोक हिंग्लज देवीचे उपासक होत जादुगारीचा धंदा करून ही जमात आपला उदरनिर्वाह करते हिला अतिशय हलका जात समजतात

(१९) कासार (महाराष्ट्र)—याच्या एकरीरा, बहिरी भगानी, हामनाई, निमजाई, जमनानाई इ० देवता होत

(२०) किशोरी भजन समाज—आसाम प्रांती श्री कालाचंद विद्यालंकार ह्याने पक्त ऋषणमर्त्तीने मोक्ष मिळतो ह्या तत्त्वावर हा समाज स्थापन केला हा शाक्तपथाप्रमाणे गुरुपत्नीची पूजा करणारा आहे रात्री एवढे जमून गुरुपत्नीचा पूजा करावयाचा, तिला जेवू घालायचाच आणि उरलेले जन्न प्रसाद म्हणून इतरांनी घ्यायचाचे गुरुपत्नी ह्याच्यात रागास्वरूप मानली जात हिंदु समाजाप्रमाणे हा जमात सरस्वती पूजा, सूर्यपूजा, शिवरात्र, डोल्यात्रा, जगन्नाथाचा रथ जोढणे, वोट पूजा हे समारंभ करते पण दुगापूजा आणि विषहारी म्हणजे मानसादेवीचीही पूजा करतात हे समारंभ पार लोकप्रिय असून ह्या बळी कोंडो, बकरी पळी देतात

(२१) कुमार—मातीगा भांनी धनविणारी एक जात भारतामध्ये सर्वत्र आढळते बंगालमध्ये याच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, महादेवाचा निवाह

दुर्गेगरोर ठरला तेव्हा त्याने चार वळशाची मागणी केली. पण वळशी वनविणारा कोणीच नसल्याने, त्याने जापल्या दादीचा एक नेस उपटून त्यापासून याची उत्पत्ति केली यामध्ये देशपरतरे जथवा मटकी धडविण्याच्या भिन्न रुढीमुळे अनेक पोटभेद निर्माण झाले आहेत. जसे लहान चाफावर काम करणारे—लहान चाफे, गळ्यात लिंग घारण मरणारे—लिंगायत, लाट (गुजराय) देशातून आले—लाट ६० इ०. प्रातःपरतरे ते अनेक देवतांची उपासना करतात, पण भवानी, गौळामाता, हर्दिया, लक्ष्मी, यल्लमा, शिव, रावळनाथ या प्रमुख होत.

(२७) कुडवक्क—महाराष्ट्र व म्हासूर राज्यातील एक शेतकरी जात. बेळगाव, धारवाड, रिजापूर, सोलापूर भागात यांची वस्ती जास्त आहे. कुडळ वापरणारा शेतकरी तो कुडवक्क होय. यल्लव्या, दुर्गेव्या, दयामाव्या, गुळव्या, चंगळव्या, दसवणा, वीरनद्र इ० देवतांचे हे उपासन होत.

(२८) कुरुविदारन—दक्षिणेतील पारधी जमात. तामीळमध्ये या शब्दाचा अर्थ पक्षी परडणारे असा आहे. याच्या उत्पत्तीची रथा अशी की, तीन भाऊ जंगलात भटकत असता त्यांना रामपत्नी सीता दिसताच ते कुचेष्टेने हसले. तेव्हा सीतेने शाप दिला की, 'जर तुम्हाला पक्षी मिळाले तर शिकारी व्हाल, अन्यथा भिकारी व्हाल.' यामुळेच की काय, यातील काही भाऊ मागावयाचा धडा करतात. या दत्तयेवळून जसे अनुमान निघते की, ही वन्य जमात इतकी जुनी, रामकाळापासूनची आहे. हे लोक फाली आणि दुर्गा देवीचे उपासक आहेत. उत्सवाचे वेळी ९ वकरे आणि एक रेडा चळी देतात.

(२९) केवट—बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश यामध्ये राहणारी ही जमात स्वतःला प्राचीन वैवतीचे वंशज मानते. यामध्ये अनेक पोटभेद आहेत. भगवती, काली आणि होड्याचे संरक्षण करणाऱ्या चौरवी देवीचे पूजक हे आहेत.

(३०) फोंडार—समुद्राधियाय इतर जलाशयात मासे पकडणारी जमात. गंगादेवी, चामुंडा, कालिका यांचे हे पूजन करतात.

(३१) फोल्टा—ओरिसा, सवळपूर भागातील एक शेतकरी जमात. बौद्ध संस्थानात सरसर गावीच्या रामचंडी देवीचे हे उपासक. या मूळच्या ठिकाणाहून थोडी माती नेऊन देवीचे प्रतीक वनवितात व त्याचे पूजन केले जाते. रामचंडी हे एक भूमातेचे स्वरूप समजले जाते.

(३२) कैफाडी—तुळजाभवानी, खडोबा, भिठोबा, सोनारी बहिरोना यांचे उपासक. महाराष्ट्रात राहणाऱ्या बुरवा जातीला कैफाडी असे म्हणतात.

(२८) कोंकणी—(ठाणे जिल्ह्यातील जमात) देवी, चेडा, हिरवा, राडोवा यांची ही जमात उपासक

(२९) कुरवा—म्हैसूर, हैद्राबादकडे राहणारी ही जमात मरिअम्मा, कोलापुरी अम्मा, पोलेरम्मा इ० देवतांची ते उपासना करतात.

(३०) कोमटी—कन्यकादेवी, नागेश्वर, नरसोबा, वीरभद्र या देवतांचे उपासक. कन्यका परमेश्वरी ही सती गेल्याचे प्रसिद्ध आहे. कन्यकापुराण नावाचे तिमर्याकृत काव्य आहे. याच देवीला कण्णिदापरमेश्वरी असेही म्हणतात.

(३१) कोयी—मद्रास, हैद्राबादकडे राहणारी ही जमात कोमळुम्मा, मामलोपेली, पिडा, कोराराशा इ० देवतांची उपासक. सापैकी काही देवताना नरनळी देण्याची प्रथा होती. आता कोंबडे, बकरे देतात.

(३२) कोळ—द्रविड प्रांतीय एक वन्य जमात, निरमह देवीची उपासक आहे. या देवीचे मंदिर चुनार (मध्यप्रदेश) जवळ पिंप्रिया गावी आहे. तसेच हे ऐरमाई, शीतला व शक्तिदेवी पूजतात

(३३) कोष्टी—अवगार्ह, जागार्ह, कोंगार्ह, शिवगार्ह पूजतात

(३४) कोळी—ह्यांच्यामध्ये महारकोळी, राजकोळी, सोलेसी कोळी असे पोटभेद आहेत. त्यांच्या देवता—भवानी, खडोमा, सहिरोमा, गिडोमा, अवगार्ह ह्या होत.

(३५) कोल्हाटी—महाराष्ट्रात ही जमात जानार्ह, जोगार्ह, मरिअई ह्यांची पूजा करते. हुकर कोल्हाटी व पाल कोल्हाटी असे दोन भेद आहेत.

(३६) कोरवा—मध्यप्रदेशातील हा वंश त्याची उत्पत्ति 'खुरिया राणी' ह्या देवतेपासून झाली असे मानतो. तिचे मंदिर जगपूर सत्यानच्या पठाराच्या अवघड मुळक्यावर बाबलेले आहे.

(३७) कंसार—गुजरात-सौराष्ट्रामध्ये यांची वस्ती आहे. यांच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, पावागढ येथे पाच बंधू कालीदेवीचे भजन काशाचे टाळ वाजवून करीत. त्यावर देवी प्रसन्न झाली आणि सांगितले की, 'तुम्ही धातूची भांडी बनवून उपजीविका कराली' ती ही जमात तयार झाली. काळी ही यांची कुलदेवता.

(३८) कंजार—उत्तरप्रदेश, पंजाब भागातील ही जमात, विंध्यवाहिनी प्रभा (प्रकाशदेवी), भवानी (शृंगीदेवी), मारी (मरणदेवी) अगर महाराणी ह्या देवतांची उपासक आहे.

(३९) खत्री—महाराष्ट्रातील ही जमात रेणुका, तुळजाभवानी व जयपूर भागाकडील जमात हिंगलज देवीची उपासक आहे.

(४०) सास्ना—गुजरात, ठाणे-मुंबईकडे आढळणारी ही जमात अंबाजी, चतुचरा व हरसाद देवीची उपासक होय. छोटा नागपूरकडे ही जमात दर तीन वर्षांनी भू-मातेचे लग्न लावते. त्या वेळी तिला मुचकराणी म्हणतात. गावऱ्ही गाणी म्हणत वायासह मिरवणूक गावाबाहेर एग्याद्या गुहेजवळ नेतात. येथील बोंदूर सारलेला दगड घेऊन त्याला नवरीचा पोपास घालतात व शेजारी रहात असलेल्या आगरिया (लोरखडी भट्टीवर काम करणारा वर्ग) तेथे दोघाची भेट झाली म्हणजे एका उच्च टेकडारून भूमातेला साली खोल दरीत फेकून देतात. तेथून ती भुयारी मार्गाने परत येईल असा त्यांचा विश्वास असतो.

उत्तर प्रांतात मुसाहर जमात, वनस्पति-देवीचे गणेशारोहर लग्न लावते. बिहारमध्ये हर व गौरी ह्यांना एकत्र स्थापन लग्नाच्या वेळी हर-गौरीची पूजा करतात. लानदेशात कणकेशी मूर्ति करून राणूबाईचे लग्न लावतात. हा कार्यक्रम सात दिवस चालतो. लग्नाच्या वेळी मातीची अगर शेणाची देवीची मूर्ति तयार करतात. अगार दागदागिने घालतात आणि लग्नसमारंभ झाल्यावर विहिरीत निमज्जन करतात. 'गोंड' असे मानतात की, 'पृथ्वी व आकाश एकमेकांस मिडलेले असे. पण एक म्हातारी घरासमोर झाडत असता तिचे डोकें वरती आकाशास लागले. तिने वर पाहिले, तो तिला असे दिसले की, आकाश तिच्या डोक्याला चिकटू पडात होते. म्हणून तिने त्वरित हातातील झाडूने ते वर लोटले. त्यानंतर ते आकाश पुन्हा ग्राही आलेच नाही. ही देवता इतर देवतांसह दगडाच्या राशीमध्ये रहाते अगर एखाद्या पवित्र झाडावर वस्ती करून असते.

(४१) सासीया—आसाम टेकड्यांमधील ही जमात 'का-अवानी' ही आपली मूळमाता मानतात आणि त्याची उत्पत्ति तिच्याचपासून झाली असेही ते मानतात. या समाजात मातृसत्ता आजही प्रभावी आहे. याचे कारण ते असे देतात की, 'त्यांची माता का-मै-खा एका अडथळ्यानून उत्पन्न झाली आणि नंतर तिने मानव जमात उत्पन्न केली.' यास्तव कामाख्या देवीचेही पूजन करतात. तसेच जतिया व गोरा या वन्य जमाती कामाख्या देवीच्या पूजक आहेत.

(४२) खंडेलवाल—राजपुतान्यामधील खंडेलवाल गोंड जमात बाजुरी सावन, नागिन, कळषाणी, मुक्ता, सम्राईमाता, तांभी, शलाई इ० देवताची पूजा करते.

(४३) गदव—दक्षिण हिंदुस्थानातील आदिवासी जमात. मुख्य वस्ती त्रिजगापट्टण भागात आहे. हे स्वतःला गुप्ती म्हणजे ओसे वाहणारा असे

म्हणतात. याच्या अनेक पोटजाती आहेत. ठाकुराणी माता, बुटीमाता, ईश्वर, भैरव यांचे पूजन करतात. शंकर ही पर्जन्य आणि धान्यदेवता होय भाडारीण ही कृपी देवता, दड देवी ही जंगली पशूपामून राण करणारी देवता, माती देव हा शिकारीचा देव होय ठाकुराणी ही रोगनिवारक देवता असून एखादी साथ आली म्हणजे फुले वाहून पूजा वापतात. पण इतकेही करून साथ जर थांबली नाही, तर मान पूजा बंद करून तिला धिरीगाळ करतात

(४४) गवळी—जगाई, खडोरा, कृष्ण, तुळजाभवानी, जनाई, कोंडाई यांचे पूजन

(४५) गवंडी—सोलापूरकडील ह्या जातीमध्ये दोन पोटभेद आहेत. एक जिरे गवडी व दुसरा सागर गवडी होय. त्यांच्या कुलदेवतांमध्ये परक आहे.

(अ) जिरे गवंडी—तुळजाभवानी, जाज्राई, जोज्राई, खडोरा यांची पूजा.

(ब) सागर गवंडी—तुळजाभवानी, निरुपति, माळाजी, र्नाटगातील यक्ष्मा, रत्नागिरीचा ज्योतिबा व खडोरा यांची पूजा.

(४६) गदारिया—उत्तर व मध्यप्रदेशातील ही धनगर जमात चामर व जोराई ह्या देवींची उपासक होय. यांच्या वेळी हुंकर जगर यंत्रे मळी देतात. काली ही प्रमुख देवता. तसेच दिशई देवीचे (भेदे त्रसण्याचे ठाणे) पूजन करतात

(४७) प्रासिया—गुजराथ, राजस्थानकडील एक जमात. पूर्वी बसाइती-साठी राजाकडून नमिनी (मास) मिळाल्या म्हणून हे मान पडले. चामुडा, शीतलामाता, कालिका, गणपति, गेयनाथ यांची ते पूजा करतात.

(४८) गाब्रीत—कामाळी, तुळजाभवानी, पार्वती, रामनाथ व वेताळ पूजा.

(४९) गुडीगार—गुडी म्हणजे मंदिर, त्याच्यावर चित्रकाम करणारा वर्ग मूळतः हा गोवे प्रांती जस्तितगात आला. परंतु कालांतराने दक्षिणेकडे कानडा, उडुपी भागात जाऊन स्थायिक झाला. हस्तिदत्त आणि लाकूड यावर शिल्पकाम करून हत्ती, बैल, रेडे व मानवाकृति निर्माण करून निर्वाह करणे. हे शैवपंथी अमन कामाणी, शांतादुर्गा, कावेरी, नागेन, राखनाथ यांचे उपासक होत.

(५०) गुजर—पंजाब प्रांतीय गुजर जमात शीतळाभवानी व चामर ह्या देवींची उपासक होत. शीतळाभवानीचे मंदिर, मसाणी (गुरगाव) येथे आहे.

(५१) गुरसा—नेपाळातील ही जमात भैरवी, चडेधरी देवीची उपासक आहे. म्हैस जगर रफरी देवीला उळी देतात व त्याचे ताजे रक्तही पितात. देवीघाटावर भैरवीचे मंदिर आहे. ही दशमहा त्रिनेपैकी देवी होय.

(५२) गुरव—अनावाई, महादेव, माष्टी, सोलापूरखंडील उमराई, जनाई, जोखाई, सटवाई, बहिरोमा, खडोवा इत्यादिकांची पूजक.

(५३) गोहम—तामीळनाड, आंध्र प्रदेशातील एक जमात. गोपाळ शब्दाचा हा शब्द अपभ्रंश आहे असे ते मानतात आणि त्यामुळे रगत ला श्रीकृष्णाचे वंशज मानतात. गायी, म्हशी, मेंढ्या पाळणे व विक्री करणे, हा यांचा प्रमुख धंदो. इतकेच नव्हे तर यांचे वैशिष्ट्य असे की, शनि, रवि, सोम या दिवशी दूध, तूप विक्री करावयाची नाही आणि मीठ, निस्तव व पाणी कोणाला द्यावयाचे नाही माझगोले प्रदेशाच्या आसपास पूर्वी यांचे राज्य होते असे म्हणतात. होळरिया ही यांची कुलदेवता. ती गुराटोराचे रक्षण करते. रोगराई होऊ देत नाही अशी त्याची भावना असते. दर पाचसहा वर्षांनी या देवीला नोकड घळी देतात.

(५४) गोघळी—अवाभवानी, तुळजाभवानी, रेणुका इ० पूजक.

(५५) गौडा—म्हैसूर प्रांती राहणाऱ्या ह्या वंशाची जजिया ही कुलदेवता होय.

(५६) घिसाडी—महाराष्ट्र, कर्नाटक प्रांती आढळतात. यांच्या देवता-वरून असे धाटते की, हे मूळचे गुजराथ प्रांतीचे असोत. त्यांच्या भाषेतही बरेच गुजराथी शब्द आहेत. हे नागराचे फाळ, कुदळी, फावडी, खुरपी, गाडीच्या धारा इ० वस्तु वनवितात. अवाजी, बहिरी, बल्लभा, बालाजी या देवतांचे उपासक होत.

(५७) चाम—इंडोचीनमधील ही जमात आणि प्राचीन चंपा नगरीचे रहिवासी हे पो-इनो नोगार, पायाज्यूवान, पोयानदारी इ० देवतांचे उपासक.

(५८) चावडा—रजपूत वंशाच्या ह्या एका जमातीची वायन-माता ही कुलस्वामिनी व रक्षणकर्त्री देवता.

(५९) चारण—भवानी माता, खोडियार माता व आशापुरी माता पूजक.

(६०) चित्रकथी—महाराष्ट्रातील एक प्रमुख जात. पौराणिक प्रसंगाने चित्रे स्वतः तयार करून डोल्की, एकठारी यांच्या ठेक्यावर गात गात ती चित्रे दाखवितात. धंदावरून जातीला नाव आले. तुळजा भवानी, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, जेजुरी-वाली येथील खडोवा यांची उपासना करतात.

(६१) चेचू—आंध्र प्रदेशातील एक आदिवासी जमात. हे निसर्गशक्तीचे पूजक असून, आकाशम्मा, भूमिअम्मा व अम्मतळी या देवतांची उपासना करतात. शिवाय सूर्यनारायण, नरसिंह, अकलम्मा यानाही भजतात.

(६२) चाभार— नाशिक, खानदेशकडे ही जमात भवानी देवीची, तर छत्तीसगडकडे मरी देवीची पूजा करते.

(६३) चंडमुंड—चडो ओमळ ही चडाची, चडोयोगा ही सधालाची देवता होय कोंनडी, वऱरी बळी देतात

(६४) छामता (काडेवाड)—खोडियार माता, ही छामता जमातीची देवता होय.

(६५) छडुतिया— ही वऱ्य जमात आसाममधील लखमीपूर जिल्ह्यात आढळते. ह्या जमातीच्या देवीचे नाव गोसाईन देवी. ह्या देवीच्या मंदिराचे वर्णन ले. डॉल्टन असे करतात की, त्या देवळाला ' तामरघर ' असे म्हणतात. साधारणतः हे ८×८ फूट आकाराचे असून वर तांब्याचा पना छप्पर म्हणून घालतात. साध्या जोनडघोनड दगड, मिटानी ते बांधलेले असते. पण ह्या मंदिरासभोवदार १३०×२०० असे दगडी कुपण असते

देवांचे प्रतीक म्हणून दगडाची तिर्हा असते आणि त्यासमोर खोळ गवाडा असतो पृथी ह्या देवीसमोर नरबळी देत. आजही क्वचित चोरूनमालून देतात. बळी जाणारा मनुष्य शुद्ध वशीय व विशुद्ध आचरणाचा असावा लागतो. जर त्याच्या शरीरावर जखमा असतील, इतकेच नव्हे तर त्याचे कानही जर टोचलेले असतील, अगर तो हुनळा असेक तर बळी देण्यास तो अपात्र ठरविला जातो बळी देण्यापूर्वी त्या माणसाला मंदिरात वद करण्यात येते आणि उत्तम पौष्टिक अन्न त्याकडे घालण्यात येते बळी देण्याच्या दिवशी त्याला उत्तम स्नान घाडून सुवर्ण व फुलांच्या माळानी शृंगारण्यात येते. नंतर त्याची धाजतगाजत मिरवणूक वाढतात मंदिरात नेल्यावर देवीसमोर मान वाकवून ती तोडण्यात येते. बाकीचे शरीर खाली खाड्यात पडते आणि मुडके देवीसमोरीक पूर्वीच्या मुडक्याच्या ओळीत ठेवण्यात येते

ह्या देवीला तामशेरी माई, नील गोसाईन, पचायतन, गोसाईन वायधोधी, गोसाईन अशीही आणखी नावे आहेत.

(आसाम गॅझेट, लखमीपूर, पृ. ११२ ते १३०)

(६६) जाट— राजपुताना, भारवाड भागात ह्या जमातीची प्राबुल्याने वस्ती होती. माता, महादेव व तेजाजी ह्या त्यांच्या देवता. त्याचप्रमाणे

‘भूमियान’ देवतेच्या हे मानतात आणि रत्न स्नानाने तिच्या भेट देतात. देवीच्या साथीच्या रोगात, ‘माट’ देवीच्या पूजिताने (दिल्ली गॅझेट, पृ. ६६). तेजाजी-समधी अशी कथा प्रचलित आहे. तेजाजी हा एक सामान्य गुराखी होता. एकदा रानात गाई चारावयास नेत असताना त्याला असे मित्रे की, एका ब्राह्मणाची गाय एका निशिष्ट स्थळी बाळूळावर दूध सोडते काही मित्र हा तिचा क्रम पाहिल्यावर, ब्राह्मणाचे नुकसान टळोने ह्या हेतूने त्याने आतील नागराजाला भिन्नती केली की, त्याला लागणारे दूध नित्य पुरविले जाईल. नागराजानेही नंतर गाईला दूध सोडण्यापासून परावृत्त केले.

एके दिवशी नागराजाने तेजाजीला दश करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली आणि त्यानेही त्याचा त्वरित समती दिली. त्या दिवशी तो सर्व जनावरे किसनगडला घेऊन गेला आणि त्याने जनावरे ज्याची त्याला परत केली. परत येत असताना जघार पडला आणि बाटेत लुटारु लोकानी त्याला लुबाडले आणि जखमी केले. तशाही स्थितीत तो वचनपूर्तीसाठी वाढलाजवळ आला. नागराजाने पाहिले तो त्याच्या अंगाने दश करण्यास जागाच नव्हती. कारण इतक्या जलमा दरोडेखोरांनी त्याच्या अंगाने केव्हा होत्या. अशा वेळी तेजाजीने आपली जीम बाहेर काढली व नागाने तिला दश केला. साहजिकच थोड्याच वेळाने त्याला मृत्यु आला. ह्या त्याच्या अलौकिक कृत्यामुळे तो जाट जमातीमध्ये अमर झाला आणि त्याचे पूजन होऊ लागले.

(अजमीर, मारवाड गॅझेट, पृ. ३०)

(६७) जालरिया—गजम व प्रिययापट्टण भागातील जालरिया ह्या कोळी जातीच्या याच्या देवता. पाल्ही वाडणे व शेतीकाम करणे हा याचा धंदो.

सामलम्मा—अगात हिरवे कपडे व तापखरीपासून रक्षण करणारी देवता.

राजन्या—काळा हत्ती हे वाहन, उजव्या हाती तलवार. ह्या देवीच्या कृपेने वाझ त्रिपानाही मुले होतात.

येरनम्मा—अश्वारूढ, डाया हाती तलवार. पाण्यात बुडणे, अगर अपघाती मृत्यूपासून रक्षण करणारी देवता.

भागिरथ्यम्मा—गजारूढ, बारा भुजा. पटकी, हगवण इ० रोगाचे निवारण करणारी.

नुकुलुम्मा—देवीच्या आजारापासून रक्षण करणारी देवता.

भागदेवी—ज्याप्रारूढ. पटकी रोगापासून रक्षण करणारी.

ओरोसोडी—होट्याचे रक्षण करणारी देवता.

(६८) जोगी—तामीळनामधील ही जमात मलालम्मा, गगम्मा, रुद्रम्मा, अवबान्, पेडपेड (रेणुका) ह्या देवतांची उपासक आहे.

(६९) जोशी (कुडबुडे)—अनाभरानी, शिदोरा, बहिरोवा पूजक.

(७०) जाग—कटक प्रांतात घनेस्वाळ जाग ह्या अनार्य जमातीच्या नमुमती (पृथ्वी), नमुला व माणिमुली ह्या देवता होत.

(७१) टकारी—या जमातीच्या अनाभरानी, मरिआई या देवता होत

(७२) ठाकूर (मुबई प्रांत)—ही जमात सहिरि भरानी, चेडा, गिरवा, वाधीआ, सुपली, खडेराव व यताळ ह्या देवतांची उपासक

(७३) डोम—गंगानिहारी उल्ता करून असलेली ही प्राचीन जमात कुकनॉई, गडकी, सामैव्या, रनिया इ. देवतांची पूजा करते कलिंदीडोम म्हणून एर पोन्जात कालीदेवीची पूजा करते

(७४) डोवारी—कुर्नुल, नेलोरुडील ही जमात सरुडम्मा, येलम्मा देवीची उपासक चद्रगिरी (म्हैमूर) येथे पूजा करताना घरात नम होऊन नंतर हाताला चदन चोपडून, दोन्ही हात जोडून रेणुकेच्या प्रार्थनेला हे मंदिरात जातात.

(७५) डांगी—मध्यप्रदेश व राजस्थानामधील एक वन्य जमात. दुर्गा-देवीचे उपासक असून गाथीला लक्ष्मीस्वरूप मानतात

(७६) डोर—बेळगाव, मिजापूरकडील ही जमात आकाशी, शिकोत्री ह्यांची पूजक. महाराष्ट्रातील डोर जनाई, भवानी, खडोवा यांचे पूजन करतात.

(७७) तोडा—अराबाई, प्योतिरा, खडोरा पूजक. ही वन्य जमात दक्षिणेस निलगिरी पर्वतावर वस्ती करून आहे ही फार प्राचीन मानली जाते. ही महिषी पूजकही आहे. सरकारने नुकताच ह्या जमातीचा चित्रपट काढून दाखविला तेई भिर्झी ही त्याची प्रमुख देवता

प्रेत जिवंत करण्याचा आपला इरादा बदलला. योग्य प्रकारे प्रेताची विन्हेवाट करी लावावी ह्याची दिशा दाखवून देवी अंतर्धान पावली.

स्वॅटेनेट्जिन पौराणिक कथात अर्धा मान्य दर्शविणारी एक कथा आहे. त्या समाजाची मरणदेवता हेल् ही जेव्हा बल्डोर (Balduar) मारला गेला, तेव्हा त्यात प्राणदान देण्यासाठी तयार होती. पण तत्पूर्वी ' सर्वोनी बल्डोरसाठी भरपूर रटले पाहिजे ' अनी तिने अट घातली. परंतु आश्चर्य असे की, त्याच्या आवडत्या माणसासाठी कोणाही रटण्यास तयार होईना. अर्थात तिने आपला देव बदलला आणि ती निघून गेली.

(७८) तेळी—अंबानाई, जोतिवा, मंडोवा पूजक

(७९) तांवट—बहिरी, भवानी, चडकाई, एनथीरा, दुमारिका, महालक्ष्मी, जमजाई, निमजाई (कोकणात), सटवाई यांची पूजक.

(८०) हुयळी -- टाणे, नुरतकडील ही जमात आकाश्री, निकोत्री ह्यांची पूजा करते.

(८१) देवार—रन्तोरस्ती गाणी गाऊन मित्रा मागणाऱ्या द्रविडजन समाजाची कोळेरम्मा, भवानी, या देवता. साप्रत हा समाज मध्यप्रदेशात आढळतो.

(८२) देवनांग—तेलंगणातील नायगी जातीची ही पोटजात. चांदेश्वरी ही त्यांची देवता.

(८३) धनगर—पितर, पूर्वज व मातादेवी ह्यांना कुलदेवता मानतात. वावगाय, वेढगाय, काळकाय, मंडोवा, थिठोवा, तुकाई, मार्गी, यमाई, जेजुरीचा संडोवा, भुलोश ह्या ग्रामदेवता होत. वेढगायकडे ह्यांना ' हनवार ' म्हणतात. त्यांच्या देवता यल्लमा व मादति होत. मध्य प्रांतातील ही जमात मज्या अधिकारी ह्या देवतेची पूजा करते. ती निकार देवता आहे.

(८४) थोडिया—जागाई, जोराई पूजक जमात.

(८५) थोरी—राजपुतान्यामधील ही जमात बखेरा देवीची उपासक आहे. दसनाला नैस अगर वकरी बळी देऊन त्याचे मास प्रसाद म्हणून वाटून तुपाचा दिवा लावतात.

(८६) धेड—कामा, जालंदर, होमियारपर—ज्यांचा पूर्वी त्रिगत म्हणत—त्या मागात राहणाऱ्या जमातीचा ' मावती ' असे नाव आहे. त्यांची मातादेवी ही कुलस्वामीनी होय. तिचे जालंदर येथे मंदिर आहे. ह्या देवीचा कोणी कोणी ब्रह्मेश्वरी म्हणतात.

ओरोसाडी—हाड्याच रक्षण करणारी देवता

(६८) जोगी—तामाळनामधील ही जमात मलालम्मा गगम्मा, रुद्रम्मा, अवबाल पन्वडू (रेणुका) ह्या देवतांची उपासक आहे

(६९) जोशी (कुडबुडे)—अवामवानी, शिदोरा, बहिरोवा पूजक

(७०) जाग—कटक प्रांतात घनेस्याळ जाग ह्या अनार्य जमातीच्या मसुमती (पृथ्वी), मसुला व मायिमुला ह्या दत्ता होत

(७१) टकारी—या जमातीच्या जगामवानी, मरिआई या देवता होत

(७२) ठाकूर (मुबई प्रांत)—ही जमात गिहरी भवानी, चेडा हिवा, बाधीजा, मुपली, खडेराय व घताळ ह्या देवतांची उपासक

(७३) डोम—गगाभिनारी उस्ता करून असलेली ही प्राचीन जमात कुस्मी, गडकी, समैया, रनिया इ० देवतांची पूजा करते कलिंदीडोम म्हणून एक पांजात कालीदेवीची पूजा करत

(७४) डोवारी—मुतुल, नेलोरचील ही जमात सरुडम्मा, येलम्मा देवीची उपासक चद्रगिरी (भैरव) येथे पूजा करतात घरात नम्र होऊन नवर हाताला चंदन चापून, दोहा हात जोडून रेणुकेच्या प्रार्थनेला हे मंदिरात जातात

(७५) डागी—मध्यप्रदेश व राजस्थानामधील एक वन्य जमात दुर्गा देवीचे उपासक असून गावीला ग्नीस्वरूप मानतात

(७६) डोर—त्रेळगाव, विजापूरकडील ही जमात आकाशी, पिकोत्री ह्यांची पूजक महाराष्ट्रातील डोर जनार्द, भवानी, खडोवा यांचे पूजन करतात

(७७) तोडा—अवामाई, ज्योतिगा, ग्वडोगा पूजक ही वय जमात दक्षिणेंस निलगिरी पर्वतावर वस्ती करून आहे ही फार प्राचीन मानली जाते ही महिषा पूजकही आहे सरकारने नुकताच ह्या जमातीचा चित्रपट काढून दाखविला तेई तिर्झी ही त्यांची प्रमुख देवता

अशी दत्तकथा प्रचलित आहे की, प्राचीन काळी ह्या जमातीमध्ये कोणी मरण पावत नसे एकदा एक बृद्ध अशक्त अपघाती मरण पावला अत्यसत्कारा साठी जातभाईंनी त्याचे प्रेत गावाबाहेर नेले तेई किर्झीला ह्या प्रकरणी दया आली ती प्रेताला जिवंत करण्यासाठी स्मशानात आली परंतु तेथे तिला उलटाच प्रकार दिसला बहुसंख्य वर्ग आनंदी होता व अगदीच थोडे दुःखित दिसले हे दृश्य पाहिल्यावर देवीने मानवी स्वभावधर्माचा योग्य तो बोध घेतला आणि

प्रेत जिवंत करण्याचा आपला इरादा बदलला. योग्य प्रसारे प्रेताची भिल्हेवाट कधी लावानी ह्याची दिशा दाखवून देवी अंतर्धान पावली.

स्वॅडेनेव्हिअन पौराणिक कथात जशी साम्य दर्शविणारी एक कथा आहे. त्या समाजाची मरणदेवता हेल ही जेव्हा बल्डोर (Baldur) मारला गेला, तेव्हा त्यास प्राणदान देण्यासाठी तयार होती. पण तत्पूर्वी 'सर्वांनी बल्डोरसाठी भरपूर रडले पाहिजे' जशी तिने अट घातली. परंतु आश्चर्य असे की, त्याच्या आवडत्या माणसासाठी कोणाही रडण्यास तयार होईना. अर्थात तिने आपला वेत बदलला आणि ती निघून गेली.

(७८) तेली—अंबावाई, जोतिवा, खडोवा पूजक

(७९) तांबट—बहिरी, भवानी, चडवाई, एरंधारा, कुमारिका, महालक्ष्मी, जमजाई, तिमजाई (कोवणाण), सटवाई यांची पूजक.

(८०) दुवळी - टाणे, सुरतम्डील ही जमात आकाशी, त्रिकोनी ह्याची पूजा करते.

(८१) देवार—रस्तोरस्ती गाणी गाऊन भिक्षा मागणाऱ्या द्रविडिअन समाजाची कोळेरम्मा, भवानी, या देवता. साप्रत हा समाज मध्यप्रदेशात आढळतो.

(८२) देवांग—तेलंगणातील नायगी जातीची ही पोटजात. चादेखरी ही त्यांची देवता.

(८७) नात—मेलरीमाता पूजक.

(८८) निराळी (रंगारी)—तुळजाभवानी, खंडोबा पूजक.

(८९) निहाळ—वन्हाड, मध्यप्रदेशात राहणाऱ्या ह्या जमातीची शारंगंडी ही देवता. चैत्र महिन्यात उत्सव व जत्रा भरते.

(९०) पटवेगार—महालक्ष्मी, यल्लम्मा, खंडोबा पूजक.

(९१) परीट—लक्ष्मी, यल्लम्मा, शिव, विष्णु पूजक.

(९२) पद्मसाळी—धारवाड जिल्ह्यातील गुलटगुडा येथील यल्लम्मा, सोलापूरचा ओंकार व तिरुपतीचा व्यंकटरामन्ना ही कुलदैवते.

(९३) पांचाळ—तुळजाभवानी, कर्नाटकची कमलादेवी (कलम्मा), गिरीचा व्यंकोबा, खंडोबा, गौरी, ईश्वर पार्वती व इतर ब्राह्मणदेवता पूजक, 'पांचाळ समाज' म्हणून हा सर्वोना विदित आहे. गुजराती समाजात ह्या आडनावाची अनेक घराणी आहेत. तेव्हा ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति पाहणे मजेशीर होईल. मोलस्वयं व कॅंडी ह्यांच्या इंग्रजी-मराठी शब्दकोशाप्रमाणे (सन १८५७) ह्या शब्दाचा अर्थ असा की, सोनार, सुतार, लोहार, कासार व पाथरवट ह्या पाच जातींना 'पांचाळ' ही संज्ञा आहे. पंच = पांच आणि तळ = वितळणे. सोने, रूपे, तांबे, पितळ, कथील हे धातू वितळविणाऱ्या जाती म्हणून त्यांना 'पांचाळ' असे संबोधिले आहे. ह्याशिवाय मुंबई व मद्रासकडे हे धंदे न करणारी परंतु 'पांचाळ' म्हणूनच वावरणारी जमात आहे.

(९४) पाथरवट—तुळजापूर व कोंढणपूर देवी व खंडोबा पूजक.

(९५) पिंगळा—मरगाई पूजक.

(९६) फांसेपारधी—उपजाती—(अ) लगाडी, (ब) चिता, (क) शीलार्जात, (ख) वाघी व पचळवाला पारधी असे प्रकार आहेत. ह्यांची देवता अंबाभवानी, जरीमरी व खंडोबा पूजक.

(९७) घात्री (काठेवाड)—खोडियारमाता, चावंदमाता, भूतभवानी, छत्रारमाता पूजक.

(९८) बुरुड—अंबाभवानी, सटवाई, खंडोबा, महादेव, मारुती, राम पूजक.

(९९) घेरख—वेळगाव, धारवाडकडील ही जमात यल्लम्मा, दुर्गा, मल्लिकार्जुन, गंडोबा, मारुती ह्यांचे उपासक होय. सोलापूरकडे अंबाभवानी व ज्योतिबा पूजक.

(१००) भवमुजा—भवानी, खडोवा, रहिरोवा पूजक

(१०१) भावसार—हिंगल माता, गालाजी पूजक.

(१०२) भिह—अशीरगड, चोपडे भागात सातपुड्याच्या पायथ्या-जवळ तडवी मुसलमान म्हणून भिह्याची एक जमात आहे मानासाई ही त्याची कुलस्वामिनी. तिचे मंदिर आडवादजवळ आहे

(१०३) भूमिया—वन्हाडमधील ही जमात वाघेश्वरी, दुल्हादेवी, बुरादेव ह्यांची उपासक

(१०४) भोई—अवामवाती, तुळजाभवानी, सटवार्द, खडोवा, रहिरोवा पूजक.

(१०५) (अ) भवारी घाजरी—महालक्ष्मी (कवळे) दुर्गा, दामोदर पूजक

(ब) हलर घाजरी—मामाथी अगर महामयी, ही देवी म्हणजे डोंगराचा एक मुळगा, चिताकुळे (सदाशिवगडजवळ) ह्या ठिकाणी आहे.

(१०६) महार—तुळजाभवानी, मरीआई, बोलाई, चोखोवा, कानोवा, बहिरोवा, छेडोवा, खडोवा पूजक

(१०७) माडिंग (कॅनरा)—मरिअम्मा (Mother Death) व्यकटरामना पूजक.

(१०८) माळी—सोलापूरकडे अवाई, भवानी, जनार्द, तुर्नाई, खडोवा. मिठोवा, कर्नाटकात चंद्रगुर्चीदेवी, म्हैसूरकडे सोन्नादेवी पूजक

(१०९) मुसाहर—मुस = उदीर + आहर = खाणारे = उदीर खाणारे ते मुसाहर. ही उत्तर भारतातील एक जमात काली, दुल्हादेवी, अनसारी, वनराजपत्नी, वनस्पति ह्या देवींचे उपासक. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, वनस्पतिदेवीच्या कृपेमुळे झाडे वाढतात, मनुष्यप्राण्यांना धान्य मिळते, प्राणिमानांना जीवन मिळते. मानवाना यत्ति प्राप्त होते, वास्तविक्यांना मुले होतात, इ. इ. ह्या देवींच्या प्रार्थनेसाठी एक कुड तयार करतात आणि अग्नीमध्ये पळे, डुले, मुळ्या अर्पण करतात. पण एखाद्याला खास मागणी करावयाची असेल, तर तो आपल्या हाताची अगुळी कापून घेतो आणि रक्ताचे काही थेंब ह्या कुडस्वरूप देवीला अर्पण करतो. असे असूनही ह्या देवींची मूर्ति आढळून येत नाही.

(संलक्षणा रिव्यू ३६/१८८८/१-५३)

(११९) लोहार—यहम्मा, वहम्मा, खंडोवा. यहम्मादेवीचे मंदिर कारवार, अंकोला येथे आहे. गुजरायमधील लोहार भवानीमाता तर मध्यप्रदेशातील लोहार सोमलाईमाता कुलस्वामिनी मानतात.

(१२०) लोहाणा—काठेवाट, कच्छकडील ह्या जमातीची रंडेलमाता ही कुलस्वामिनी, सिधुनदीला ' दर्यापीर ' म्हणून देवता मानतात.

(१२१) बहर—सोलापूर—मरिजम्मा, यहम्मा, पन्नव्या. इतर भाग—तुळजाभवानी, मरिआई. मध्यप्रदेश—यहम्मा, मुर्गेच्या पूजक.

(१२२) बाघरी—लोडियारमाता, बहुचरा व मेलरीमाता पूजक.

(१२३) बाव्या—भवानी, सटवाई, खंडोवा, ज्योतिवा पूजक.

(१२४) घांझा (विणकर)—काठेवाटमधील जमात हिंजळजमाता पूजक.

(१२५) वाणी—ह्यामध्ये बऱ्याच उपजाती आहेत.

(अ) लिंगायत—अंयावाई, तुळजाभवानी, घनाई, यहम्मा, (सौंदत्ती), शाकंभरी (बदामी), नसई, मल्लिकार्जुन, खंडोवा, ध्यंकोवा पूजक.

(आ) काठेवाडी—प्रांगग्रामधील मुदरी गानची सानुद्रीदेवी उपासक.

(इ) वैश्य—महालक्ष्मी (नागेशाची), शांतेरी (म्हाडदोळ), गणपति (कंदवाळ) पूजक.

(ई) वैश्य (सोलापूर)—तुळजाभवानी, पनमाई (जतची), घनाई (कोन्ण), एसई, जनाई, शाकंभरी (बदामी), ज्योतिवा (कोल्हापूर), यहम्मा (सौंदत्ती) पूजक.

(उ) नार्वेकर—कनकादेवी, भगवती, यहम्मा, म्हाळसा, तुकाई, रामलिंग, बैकापती पूजक.

(१२६) वारली—ह्याच्यात देवता नाहीत, पण व्हाणूची महालक्ष्मी, नगरचा बहिरोवा हे मानतात. हे स्थान धरमपूर संस्थानात फत्तेपूरजवळ आहे.

(१२७) वासुदेव—भवानी, ज्योतिवा, खंडोवा, महाकाली, बहिरोवा पूजक.

(१०८) वेद—म्हैसूरकडील ही जमात गगम्मा, मरम्मा, कावेलम्मा ह्यांची पूजक होय

(१२९) वजार—(१) दक्षिणेकडील ही जमात मरिआई, महाकाली ह्यांची पूजक

(२) वजारा—काळकामाता पूजक

(३) वजारी (पुणे)—भवानी, सडोवा व बहिरोवा पूजक

(१३०) सनगर—भवानी, जनार्द, ज्योतिबा, खडोवा पूजक

(१३१) सरानिधा (काठेवाड)—काळकामाता, हनुमान पूजक

(१३२) सुतार (काठेवाडा तळवडी)—भावनगरजवळील रात्रपुरीमाता पूजक

(१३३) सथाल—जाइर इरा ही मोरोको देवाची वहीण व जाईरस्थानची देवता सथाल परगण्यात ह्या देवतेचे स्थान बहुधा प्रत्येक गावी असते मंदिर बहुधा नाहीच, पण दाट राईमध्ये दगडाच्या राशीत देवीचे स्थान आहे, असे मानतात गोसाईन इरा ही जाइरची ल्हान वहीण भागलपूर परगण्यातील सथाल जमातीच्या ह्या स्त्रीदेवता हात

(१३४) हाटकर—सोलापूरकडे ही जमात कुमारवाम, धनगर अगर घरकाम करते तुळजाभवानी, दुर्गा ह्या देवता होत

(१३५) होलार—सोलापूरकडील ही जमात भागाचे काम करते. डमराई, जनार्द, जोराई, सटवाई, सडोवा, बहिरोवा ह्या देवता

देवतांची नामांतपत्ति

आदिशक्तीची स्वरूपे ही शिवशक्ति व विष्णुशक्ति स्वरूपात सर्वत्र आढळतात. असे असूनही ती अनेक नामरूपात संबोधिली व वर्णिली जातात. याचे अनेकाना कोडे पडते आणि त्यामुळे मन किंचित् गोंधळून जाते. तेव्हा देवतांच्या नामांतपत्तीची काही उदाहरणे माझ्या अल्पमतीनुसार येथे देत आहे. त्याप्रमाणे सर्वसाधारण वाचकाना कल्पना येईल की, एकच स्वरूप अनेक स्वरूपात वसे सजोविले जाते व जाणले जाते। हा काही संपूर्ण नामकोश नव्हे. काही ठळक ठळक उदाहरणे आहेत ही नावाची माहिती वाचली असता इतर नावा-समधी वाचकाला कल्पना येईल. वास्तविक ही नागाधर्मधीची माहिती देवतांच्या त्या त्या भागात, म्हात गिस्ताराने आली आहे. परंतु येथे ती त्रोटकपणे एकाच दृष्टीदोषात आढळून येईल इतकेच.

(१) श्रीकरणीदेवी—देवीच्या वराने मानवदेही उत्पन्न झालेल्या मुलीने अनेक अद्भुत चमत्कार केल्याने—करणी केल्याने—नामरूपात आलेली देवता.

(२) अन्नपूर्णा—भगवान शंकराना आणि सर्व मानवप्राण्यांना अन्न पुरविणाऱ्या पार्वतीचे स्वरूप

(३) अष्टमुखा—दानवापासून होणाऱ्या प्रासाचे निर्मूलन करण्यासाठी सर्व देवतांनी एकत्रितपणे आपल्या तेजापासून निर्माण केलेले शक्तिसवरूप

(४) अभयवा—सतीने मयुराला अभय देऊन प्राण रक्षण केले म्हणून हे नाव प्राप्त झाले.

(५) अंबिका—‘अंब’ या शब्दाचा अर्थ माता किंवा बहीण असा होतो. तेव्हा रुद्राची माता अथवा बहीण म्हणजे अंबिका. परंतु नाही वेळा ती रुद्रपत्नीही समजली जाते.

(६) अलक्ष्मी—लक्ष्मीची ज्येष्ठ भगिनी. परंतु तिच्या बरोबर विरुद्ध गुणांची.

(७) आनंदनायकी—आनंद पर्वतावर असलेले पार्वतीचे स्वरूप.

(८) आरासुरीअंबा—आरासुर पर्वतावर वास करणारी देवता.

(९) ओसाममाता—“ओजस्” शब्दाचा अपभ्रंश. बल देणारी देवता. भीमाने याच देवीच्या आशीर्वादाने हिडिंबा राक्षसाचा वध केला.

(१०) ऊनईमाता—ऊन अथवा गरम पाण्याच्या रुडाजवळ स्थापन केलेली देवता.

(११) उमा—पार्वतीने शुष्क पणें अथवा दररोज एक पान साऊन शिवाराधना चालविली असता उ = मुली आणि मा = नको, अशी उग्र तपश्चर्या मातेच्या उपदेशाविरुद्ध करणारी म्हणून हे नाव प्राप्त झाले.

(१२) उग्रतारा—सूर्य हा एक तारा मानलेला आहे. आज्याहुति अथवा अर्घ्यदानाचा विधि अस्तित्वात येईपावेतो त्याची जी अतिशय उग्रशक्ति होती तीच उग्रतारा होय.

(१३) एकवीरा—परशुरामाची माता रेणुका हिने विश्वविख्यात वीर सुपुत्र प्रसवला म्हणून पडलेले नाव.

(१४) एकादशी—मृदुमान्य दैत्याच्या वधासाठी एकादशीच्या दिवशी प्रसवलेली शक्ति.

(१५) कनकसुंदरी—व्यापारवृद्धीच्या वेळी अमाप कनक म्हणजे पैसा मिळाला असता झालेल्या नफ्यातून स्थापन केलेली अष्टभुजा देवीची मूर्ति.

(१६) कमळा—कमलासनावर आसनस्थ लक्ष्मी.

(१७) कन्याकुमारी—दैत्यवधासाठी निर्माण केलेली आणि नियोजित वर भगवान शंकर याची जनत काल्पर्यंत मार्गप्रतिष्ठा करणारी कुमारी.

(१८) कामाक्षी—कामासुर दैत्याचा वध करणारे दुर्गादेवीचे स्वरूप.

(१९) कामात्या—भगवान शंकरानी पार्वतीसह वास्तव्य करून आपल्या कामाची शांति ज्या प्रदेशात वेली तो देश कामरूप नावाने ओळखिला जाऊ लागला. ह्या देशातील शनिपीठाला कामाच्या अग्ने नाव प्राप्त झाले.

(२०) कात्यायनी—कात्यायन ऋषीने आपल्या सेजातून दैत्यवधासाठी निर्माण केलेली शक्ति.

(२१) काली—गळाला गिळकृत करणारी. पार्वती जन्मतःच सापळ्या चर्णाची होती. परंतु तपश्चर्येने आपला गौरवर्ण करून घेतला. काली हे एक सृष्टी-संहाराचे रूप आहे.

(२२) कुलकुल्या—कुलकुल्या नदीच्या तीरावर असलेली दुर्गादेवीची मूर्ति.

(२३) कौमारी—कार्तिकेयाला कुमार या नावानेही ओळखिले जाते, त्याची माता अग्र शक्ति.

(२४) कौशिकी—पार्वतीने आपल्या तपश्चर्येने आणि ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे शरीराच्या सावळ्या वर्णाच्या त्वचेचा त्याग केल्यावर जे रूप निघाले, तेच हे होय.

(२५) कंकाळी—देवकीची सात मुले कंसाने ज्या शिळेवर आपटून ठार केली त्या शिळेला पुढे कंस-काळी आणि अपभ्रष्टाने कंकाळी नाव प्राप्त झाले.

(२६) खोडियारमाता—खोडियार (काळेवाड) गावी भूमीतून वर आलेले देवीचे स्वरूप.

(२७) गजांतलक्ष्मी—धीरसागरातून लक्ष्मी प्रकट झाल्यावर तिला स्नान घालण्यासाठी दोन्ही बाजूंना दोन हत्तींनी आपल्या सोडेतून तिच्यावर पाण्याची धार धरली, त्या स्वरूपाला गजांतलक्ष्मी हे नाव रूढ झाले.

(२८) गावदेवी—गावाच्या सीमेवर असलेले देवीचे स्थान अपवा गावामध्ये असलेले ग्रामदेवतेचे स्थान.

(२९) गिरनारअंबा—गिरनार पर्वताच्या माथ्यावर असलेली अंबेची मूर्ति.

(३०) गुह्येश्वरी—भगवान शंकर पशुपति क्षेत्री राहावयास गेल्यावर गुप्तरूपाने पार्वतीने त्याची सेवा केली म्हणून त्याच्या स्मरणार्थ स्थापन झालेली अष्टभुजा देवता.

(३१) गोत्रदेवी—नैमियारण्यात ब्राह्मणांनी वसाहत केल्यावर त्यांच्या संरक्षणार्थ ब्रह्मदेवाने प्रत्येक गोत्राची निर्माण करून तिथे ठेवली देवता.

(३२) गौरी—पार्वतीने आपल्या सावळ्या वर्णाच्या त्वचेचा त्याग केल्यावर उरलेल्या गौरवर्णाला गौरी हे नाव प्राप्त झाले.

(३३) चामुंडा—चामुड दैत्याला मारणाऱ्या अष्टभुजा देवीचे स्वरूप.

(३४) चतुःशृंगी—वणी (नाशिक) येथील सप्तशृंगीला पूर्वी चतुःशृंगी संबोधिले जात असे आणि दृष्टान्ताने तेच रूप पुण्याला असल्याने तेथील तांदुळा-स्वरूप देवतेला चतुःशृंगी हे नाव प्राप्त झाले.

(३५) छिन्नमस्ता—यशदेवतेचे शीर कापलेले असल्याने प्रत्येक यशाच्या अंती शिरोयश म्हणजे कोणत्यातरी पशूचे शीर अर्पण करण्याची रूढि आहे. हे हवन बंद झाले म्हणजे छिन्नमस्ताशक्ति सर्वांचा संहार करते.

(३६) जननी—अष्टभुजा पार्वतीचेच स्वरूप. परंतु देवता जननीप्रमाणे आपल्या भक्तांचे पालनपोषण करते, म्हणून हे नाव प्रचारात आले असावे.

(३७) ज्येष्ठगौरी—ज्येष्ठानक्षत्रावर गौरीचे आगमन होते, पूजन होते, म्हणून हे नाव आले असावे. अथवा लक्ष्मीची ज्येष्ठ वहीण अलक्ष्मी आहे, तिचे हे नाव असावे.

(३८) ज्वालादेवी—हे देवतेचे स्वरूप नाही. पण भूगर्भातून अग्निरूपेने निघणाऱ्या ज्वालांच्या समूहाला, हे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे.

(३९) जोगेश्वरी—योगमाया, योगेश्वरी या शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे.

(४०) तुकाई—राम वनातून सीतेच्या शोधार्थ वनवण हिंडत असता पार्वतीने सीतास्वरूप बनून त्याच्या मनाची उद्दिग्नता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी मार्गात ती एका भव्य शीळेवर उभी राहिली रामचंद्रानी आदिशक्तीचे ते स्वरूप ओळखिले आणि प्रश्न केला. 'तू का इथे?' त्याचाच अपभ्रंश तुकाई झाला.

(४१) तुळजाभवानी—हिलाच त्वरिताभवानी असेही म्हणतात. कर्म ऋषींची पत्नी अनुभूति हिची दैत्याच्या नाशाला सोडवणूक करण्यासाठी भवानीने स्वरित ते रूप धारण केले, म्हणून त्वरिता = तुरजा = तुळजाभवानी हे नाव रूढ झाले,

(४२) तूळादेवी—आयुष्यभर वष्ट करून संचित केलेली संपत्ति मृत्यूपूर्वी गोरगरिवांना अथवा गरिबांना वाटून टाकण्यासाठी जो निधि करतात आणि त्या वेळी तुळेवर (तराजूवर) जी देवता स्थापन करतात ती तूळादेवी.

(४३) त्रिपुरा—ही एक आदिशक्ति मानलेली आहे. दैत्याच्या तीन पुराणा (शहरांना) जिंकणारी, शकराची शक्ति ती त्रिपुरा. मानवी देहात स्थूल, सूक्ष्म व कारणदेहाने त्रिगुणात्मक रूपाने वावरणारी शक्ति असाही उगम सांगितला जातो.

(४४) दशाशुभहरी—सर्व प्रकारच्या पापांचे निर्मूलन करणारी देवता.

(४५) दाक्षायणी—दक्षप्रजापतीची कन्या सती व शकराची पत्नी.

(४६) दुर्गा—ही एक आदिशक्ति होय. विंध्यपर्वतावर दुर्गमस्थळी जाऊन तप करणारी पार्वती, म्हणून दुर्गा अथवा दुर्गम दैत्याचा वध करणारी म्हणूनही दुर्गा.

(४७) दंतेश्वरी—दात उठानदारपणे बाहेर असलेले अष्टभुजादेवीचे स्वरूप.

(४८) नागनकी—नागन (मारवाड) येथे स्थापन झालेले राष्ट्रसेना-देवीचे स्वरूप.

(४९) पटेश्वरी— पाटण येथे स्थापन झालेली अष्टभुजा दुर्गामूर्ति.

(५०) पद्मावती— पद्मासनस्थ लक्ष्मीची मूर्ति. सागरमंथनानून वर आलेले लक्ष्मीचे स्वरूप.

(५१) पिठोरी— पिठोरी अमावास्येच्या दिवशी ६४ शक्तिपीठांच्या देवता एकत्र स्थापन करून पूजासमारंभ होतो म्हणून पिठोरी हा अपभ्रंश होय.

(५२) प्रत्यंगिरा— अंगिरा ऋषीच्या शापाने निर्माण झालेले देव-तेचे स्वरूप.

(५३) प्रभादेवी— ग्रभू समाजातील एका भक्ताने दृष्टांताने विहिरीनून वर काढलेली व स्थापन केलेली चतुर्भुज देवीची मूर्ति.

(५४) पंपावती— ब्रह्मदेवाची कन्या देवीरूपाने पूजेत आली. देवीच्या नावाने पंपावती नगर आणि पंपासरोवर ही नावे रुढ झाली.

(५५) पर्वती—टेकाडमाध्यावर असलेले शिव-पार्वती मंदिर.

(५६) वगळामुखी— सर्व प्राणिमात्रांच्या शरीरात, अपर्यवेदात सांगितल्याप्रमाणे एक अथवा नावाची मुत्तसंवेदनात्मक जी शक्ति आहे तिला अथवागिरा अथवा वगळामुखी असे नाव आहे. वगळामुखीचा अपभ्रंश चाल्गामुखी असा झालेला आहे.

(५७) वनशंकरी—दुर्गादेवीचे एक नाव कांताखासिनी असे आहे. तेव्हा वनामध्ये (वनामध्ये) असणारे दुर्गेचे जे स्वरूप तेच ही वनशंकरी होय.

(५८) बहुचरा— बहुतेर दैत्यांचा वध करणारी शक्ति ती बहुचरा होय. पण दुसरा पाठ असा की, बहुचरा, बाला आणि बभूत या तिथी बहिणी होत. आपल्या अलौकिक त्यागामुळे त्या देवपदाला पोहोचल्या.

(५९) ब्राह्मी— ब्रह्मदेवाच्या तेजापायून निर्माण झालेली शक्तिदेवता.

(६०) भगवती— भग म्हणजे संपत्ति देणारी देवता.

(६१) भवानी—भव म्हणजे शंकर, त्याची पत्नी.

(६२) भ्रमरंबा—भक्तांच्या रक्षणार्थ शरीरामधून असंख्य भ्रमर निर्माण करून त्यांच्या शत्रूंची दाणादाण उडविणारी देवता. अथवा श्री शैलपर्वतावर अमावस्यापूर्णिमेला शंकरासह भ्रमण करणारी पार्वती म्हणून भ्रमरंबा.

(६३) भारतमाता—प्रत्येक मानवाला जन्मदात्री, कर्मदात्री आणि स्फूर्तिदात्री अशा तीन माता आहेत. त्यापैकी स्फूर्तिदात्री म्हणजेच देशमाता—

भारतमाता होय. कोठे चतुर्भुजा देवीचे स्वरूप तर कोठे देशाचा आलेखच रेखाटण्यात आला असून त्याला भारतमाता संबोधिले जाते.

(६४) भुवनेश्वरी—यज्ञसंस्थेमध्ये जाहुति देण्याची प्रथा रूढ झाल्यावर जी तीन भुवने उत्पन्न झाली, त्याची व्यवस्था पाहून त्यावर सत्ता माजविणारी शक्तिदेवता ती भुवनेश्वरी.

(६५) भैरवी—भैरव म्हणजे शंकर याची शक्ति ती भैरवी, दक्षिणाधिकारी यमाला म्हणजेच रुद्राला सान्भैरव ही सत्ता आहे. त्याचीच ही विनाशक शक्ति

(६६) महाकाली—परत्पर महाकालाची संहारक शक्ति.

(६७) महिकावती—महि म्हणजे पृथ्वीसारख्या अवाढव्य आकाराची म्हणून महिकावती नाव आले असते. दुसरे कारण असे की, महिरावणाच्या राजधानीच्या गावाला त्याच्याच नावाचा अपभ्रंश झाला असताना आणि तेथील देवता म्हणून महिकावती नाव आले असते. सांप्रत फक्त भव्य गुणकमल तेवढे दृश्यमान आहे.

(६८) महामयी—महा म्हणजे मोठी आणि मयी म्हणजे मही, म्हणजेच पृथ्वी भूमातेचे भव्य स्वरूप असा अर्थ.

(६९) महालक्ष्मी—विष्णूची पत्नी लक्ष्मी हिला दोन भुजा दाखवितात. पण महाविष्णूची शक्ति म्हणून महालक्ष्मी ओळखली जाते आणि तिला अठरा भुजा दाखवितात.

(७०) महाळसा—मोहिनीराज = महालया = महाळसा. देवदानवाच्या वेळी अमृताची वाटणी करताना विष्णूने घेतलेले मोहिनीरूप, अथवा राहु दैत्याला मारणारे स्वरूप.

(७१) महिषासुरमर्दिनी—महिषासुर दैत्याच्या चक्रासाठी सर्ग देवाना आपली दिव्य तेजे एकत्रित करून अष्टगुजा देवी शक्ति भूतलावर पाठविली आणि तिने त्याचा वध केला, ते स्वरूप.

(७२) माहेश्वरी—महार्द्धेश्वर = शंकर, त्याची अभिष्ठान शक्ति

(७३) मीनाक्षी—मीनासुर दैत्याचा वध करणारी शक्ति, अथवा जिचे नेत्र मीनासारखे तरल आहेत अशी देवता.

(७४) मंगळ्यागौरी—मत्ताचे सदासर्गदा मंगल करणारी आणि विवाहानंतर श्रावण महिन्यातलं प्रत्येक मंगळवारी नववधूकडून सौभाग्यसर्गदानार्थ पूजिली जाणारी गौरीची मूर्ति.

(७५) मुंवादेवी—या देवीच्या तीन व्युत्पत्ति आढळतात.

(अ) मुगा नाराच्या कोळणीच्या नावाचा अपभ्रंश.

(ब) महामयी—ममई—मुंबई = मुंवादेवी.

(क) मुबारक दैत्याचा नाश करणारी शक्तिदेवता. मुवा या शब्दाचा अपभ्रंश मुंवा झाला असावा.

(७६) मनसा— वर्यप ऋषींनी त्यांच्या तेजाने मनात आणल्याबरोबर निर्माण झालेली देवता, अथवा मीन म्हणजे मत्स्यकुलोत्तम देवता.

(७७) यल्लमा—मूळ नाव रेणुका, कर्नाटक प्रांती सप्तमातृकाना योद्धमाता म्हणले जाते. तेव्हा योद्धममा = यल्लमा असा अपभ्रंश झालेला असावा, असे काहींचे म्हणणे आहे. परंतु उत्तरीची कथा रेणुकेचीच आहे.

(७८) यमाई— प्रभुरामचंद्र वनवासात असताना सीतारूपी पार्वती शिळेंवर उभी राहिली. तेव्हा रामचंद्र तिला म्हणाले, 'ये माई' म्हणून हे नाव रूढ झाले.

(७९) रामवरदायिनी— प्रभुरामचंद्र लंकेच्या मार्गावर असताना विजयाचा वर देणारी तुळजा भगनी.

(८०) रुद्राणी— रुद्र (शंकर) याची पत्नी पार्वती.

(८१) राजराजेश्वरी— दशमहानिवापेनी चौपी शक्ति जी भुवनेश्वरी तीच राजराजेश्वरी स्वीकली जाते. मूळ अग्निनेच्या मूर्तीला जी आसनाची बैठक जाहे त्याला ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ईश्वर याचा उपयोग केला आहे. तेव्हा अशा राजराजेश्वरीत राहणारी ती राजराजेश्वरी होय.

(८२) राष्ट्रसेना— सहाणारूपी देवता. पण एका राजवंशाने तिला राष्ट्र-देवता मानल्यामुळे तिला हे नाव प्राप्त झाले.

(८३) रेणुका— रेणु राजाची मुलगी व परशुरामाची माता.

(८४) लुंबिनी— मगधान बुद्धाची माता. पुढे त्या पंथीयानी तिला देवता मानली.

(८५) वत्सला—मगधान शंकर पशुपति क्षेत्रात राहत असताना वत्सल मासाने त्याची सेवा करणारी पार्वती.

(८६) वरदायिनी—दुर्दम दैत्याचा वध करणारी व देवाना इच्छित वर देणारी देवता. तसेच रावणवधाच्या वेळी प्रभुरामचंद्राना आणि अज्ञातवासाच्या वेळी पांडवाना इच्छित वर देणारी देवता.

(८७) वरलक्ष्मी—इच्छित वर देणारी चतुर्भुजा लक्ष्मी देवी.

(८८) वज्रेश्वरी—वसिष्ठ ऋषींवर इंद्राने फेकलेले वज्र गिळणारी पार्वती.

(८९) वामा—शंकर पार्वतीला म्हणाले, 'तू वामा (सुंदर) आहेस.' त्यावरून हे नाव रूढ झाले.

(९०) विषहारी—सर्पाने दश केला असता त्याच्या विषाचे हरण करणारी मनसादेवी.

(९१) विदर्भचंडिका—महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या वेळी आपले राजकीय हेतु साध्य करून घेण्यासाठी विदर्भाच्या नागपूर येथे स्थापन केलेली चंडिका देवी.

(९२) विंध्यवासिनी—विंध्य पर्वतावर नित्य वास करणारी पार्वती.

(९२) वैष्णवी—विष्णूच्या शरीरापासून निर्माण झालेली शक्ति.

(९४) वैकुण्ठमाता—वैकुण्ठप्रमाणे उच्च पर्वतमाथ्यावर वास करणारी चतुर्भुजा देवी.

(९५) शांतादुर्गा—होरे-हराच्या दीर्घकालीन युद्धाच्या वेळी शांतता प्रस्थापित करणारी दुर्गा देवी.

(९६) शाकंभरी—भयंकर दुष्काळ पडला असता लोकाना शाकमाजी पुरवून त्याची क्षुधा शांत करणारी देवता.

(९७) शताक्षी—शंभर नेत्ररूपाने प्रकट होणारी भुवनेश्वरी देवता.

(९८) शिवदूती—रुद्र दैत्याच्या वधासाठी शंकराच्या जटेतून प्रकट झालेली आणि दूताचे काम करणारी शक्ति.

(९९) सप्तशृंगी—पर्वताला सात शृंगे-शिखरे असलेल्या ठिकाणावरील देवता. वास्तविक प्रत्यक्ष तपासणीत चारच शृंगे आढळून आल्यानंतर त्याच देवीचे चतुशृंगी हेही नाव रूढ झाले.

(१००) सामुद्रीमाता—समुद्रमंथनाच्या वेळी प्रकट झालेले लक्ष्मीचे स्वरूप म्हणून सामुद्रीमाता.

(१०१) सायंरगव्हासिनी—सायंरगव्हा डोंगरमाथ्यावर स्थापन झालेले यमाई देवीचे स्वरूप.

(१०२) पृथ्वी—ब्रह्मदेवाची कन्या देवसेना. मूळ प्रकृतीच्या सहा अंशांनी तिचे रूप बनले ती पृथ्वी. नववालक जन्मल्यावर सहाव्या दिवशी या देवतेचे पूजन करतात.

(१०३) पोडपी—उपवारा उत्पत्तीमध्ये सूर्याला आहुति देतात. आहुति मिळाल्यावर तो शिव-सूर्य बनला आणि त्याची ही पत्नी.

(१०४) हरितालिका—आलि = सर्वांकडून जिचे हरण झालेले आहे, अशी नववधू पार्वती.

(१०५) हरसिद्धी—हराच्या सिद्धीमुळे निर्माण झालेली आणि चंड व प्रचंड दैत्यांचा वध करणारी देवता.

(१०६) हर्षदमाता—महाकालीच्या अनन्य रूपेमुळे भक्ताना अतिशय हर्ष झाला. त्यावरून रुढ झालेले तिचे नाव.

(१०७) हुंकारेश्वरी—भूगर्भातून हुंकार मिळाल्यामुळे तेथे असलेल्या देवतेला मिळालेले नाव.

(१०८) हिंगुळा—गुतरूपाने राहात असलेले शंकर, पार्वतीने हिंगुळा नदीच्या ठिकाणी शोधून काढले. यामुळे हिंगुळा क्षेत्राच्या स्वरूपाला मिळालेले नाव.

(१०९) क्षीरभवानी—क्षीरसागरातून प्रकट झालेले लक्ष्मीचे स्वरूप.

चौद्वपंधीय देवता

आर्यसनातनधर्मात ज्याप्रमाणे विश्वाची उत्पत्ति ब्रह्म आणि माया या जोडीपासून झाली, तद्वत् बौद्ध धर्मांमध्ये ही उत्पत्ति आदिवुद्ध आणि आदिप्रज्ञा या जोडीपासून झाली, असे मानतात. आदिप्रज्ञेला कधी कधी प्रज्ञा पारमिता असेही म्हणतात. पुरुष आणि प्रकृति अथवा शिव आणि शक्ति याप्रमाणेच ही जोडी होय.

या जोडीपासून पाच ध्यानी बुद्धाची उत्पत्ति झाली असून, जगाच्या दैनंदिन व्यवस्थेमध्ये ते कोणताही माग घेत नाहीत. त्यांचे वर्णन असे

ध्यानी बुद्धाचे नाव	दिशाधिपति	कोणते तत्त्व	इंद्रिय	वर्ण	शक्ति
१ वैरोचन	मध्य	आकाश	शब्द	शुभ्र	वज्रधातुबिंबरी
२ अशोभ्य	पूर्व	वायु	स्पर्श	निळा	लोचना
३ रत्नसंभर	दक्षिण	अग्नि	रूप	पिवळा	मामक्री
४ अभितम	पश्चिम	जल	रस	तांबडा	पादरा
५ अमोवसिद्धि	उत्तर	पृथ्वी	गंध	हिरवा	तारा

हे ध्यानी बुद्ध नेहमी वज्रासनाधिष्ठित असून पाय एकमेकांत गोनलेले आणि तळवे दिसत असलेले असतात. यांच्या मूर्ति स्वतःप्रमाणे तयार करित असूनही, त्यांच्या वशावळीतील मूर्तींचे मस्तकावर बोरतात. त्यामुळे त्या देवता कोणत्या पृष्ठातील जादे, हे समजते. त्यांच्या शक्तिस्वरूपासह दर्शन नेपाळमधील ग्याटमाड येथील यमगुठी येथील मठात घडते.

ध्यानी बुद्ध सदैव चिंतनात मग्न असल्याने, त्यांनी आपले दुसरे स्वरूप मानुषीन्यरूपात, विश्वाचे नियमन करण्यासाठी निर्मिले आहे. त्यांना बोधिसत्व असे म्हणतात. त्या त्या युगामध्ये या बोधिसत्वाची निर्मिति होऊन, युगांचे अर्ती, तेही आमस्वरूपात गिळीत होतात.

ध्यानी बुद्ध	ध्यानी बोधीसत्त्व	मानुषी बुद्धाचे स्वरूप
१ वैरोचन	सामतामद्र	भकुचंद्र
२ अशोभ्य	वज्रपाणी	वनकमुनी
३ रत्नसंभव	रत्नपाणी	काश्यप
४ अमिताभ	अवलोकितेश्वर	गौतम
५ अमोघसिद्धि	विश्वपाणी	मैत्रेय

धरालिप्रमाणे तीन युगे संपली आहेत आणि गौतमाने चवथे युग मुरू आहे. शाक्यमुनीच्या निर्वाणाच्या पाच हजार वर्षांनंतर मैत्रेयाचे युग चालू होईल.

प्राथमिक पाच बोधीसत्त्वांच्या यादीतून काही वेळा रत्नपाणी आणि विश्वपाणी यांना वगळून, त्यामध्ये १. आकाश-गर्भ, २. श्रुती-गर्भ, ३. सर्व-निर्वाण विशाकंभिन, ४. मनुषी व ५. मैत्रेय यांची नावे घालून, ती यादी आठ-पयेंत वाढवितात. यामध्ये मनुषी हा प्रमुख आहे आणि म्हणून त्या पंध्यामध्ये त्याला जास्त महत्त्व आहे.

बौद्ध पंध्यामध्ये अनेक स्त्री-देवता असून त्यांचे स्थान ठरविणे फार कठीण आहे. ध्यानी बुद्धांपासून, जशी बोधीसत्त्वाची निर्मिती झाली तशीच त्यांच्या स्त्रियांची झाली असल्याने, दोघांचे महत्त्व समानच आहे. परंतु काही वेळा एकापासून अनेक स्त्री-देवतांची उत्पत्ति झालेली असल्याने त्याचा संबंध जोडणे फार कठीण पडते. हा घोटाला टाळण्यासाठी त्याची वर्गवारी खालीलप्रमाणे साधारणतः करतात.

१. वैरोचन (शुभ्र) = शुभ्रतारा, उष्णीशविजया, जागुलीतारा, मारिची.
२. अशोभ्य (नील) = नीलतारा अथवा एकजटा.
३. रत्नसंभव (पीत) = पीत-तारा, वसुधारा, वज्रतारा.
४. अमिताभ (रक्त) = रक्ततारा अथवा कुरुकुला, सितातपत्रा, भृकुटी.
५. अमोघसिद्धि (हिरवा) = हरितवर्ण तारा, पणशबरी.

या पंध्यामध्ये तारादेवीला प्रामुख्याने महत्त्व आहे. ती जेव्हा अमोघसिद्धि ध्यानी बुद्धाची शक्ति असेल, तेव्हा ती आसनावर ललितासन घालून बसते, उजवा हात वरद-मुद्रा आणि डावा हात विवर्ध-मुद्रामध्ये असतो. दोन्ही बाजूंना

दोन दोन कमळे असून त्यावर वज्र ठेवलेले असते. घ्यानी बुद्धाची आकृति मस्तकावरील मुकुट अगर प्रभावळीमध्ये असल्याने तिचे वूळ शोधणे कठीण जात नाही. परंतु मूर्तीचे लेखन करणाऱ्या अनेकांनी हा नियम पाळला नसल्याने काही वेळा घोटाळा होतो.

सरस्वती ही ब्राह्मण धर्मातील घेतलेली देवता असून, ती मंजुश्रीची पत्नी मानतात. शुभ्र तारेचे स्वरूप आर्या जागुली हे आहे आणि ते सरस्वतीप्रमाणे मानतात. या पंध्यामध्ये तीन वर्ग केलेले आहेत.

(१) यमातक, जंभाल, हेवज्र, हेरख, महामाया, पंचरक्षक इ० भक्ताच्या रक्षक देवता.

(२) कुवेर, यम, हयग्रीव, महाकाल इ० धर्मरक्षक देवता.

(३) सोळा महात्थवीर, नागार्जुन, पद्मसंभव इ० देवतास्वरूप पावलेले महात्मे. कुवेरपत्नी हारिती याच वर्गात मोडते.

याव्यतिरिक्त डाकिणी, शंखिणी, पिशाच, भैरव इ० अनेक देवता या पंध्यामध्ये आहेत.

बौद्ध पंध्यामध्ये अनेक देवता आहेत आणि त्यांची कार्ये वेगवेगळी आहेत. अणिमा, महिमा, लघिमा, दूरश्रवण, परकाया प्रवेश, जलस्तंभन, वायुस्तंभन, वान्हिस्तंभन, वाकसिद्ध, प्राणदान, इंद्रियस्तंभन इ० एकूण २४ प्रकारच्या सिद्धि आहेत. या सगळ्या सिद्धि प्राप्त असणारालाच सिद्ध पुरुष म्हणतात. बौद्धकाळी या प्रकारचे ८४ सिद्ध पुरुष होते आणि नेपाळ, तिबेट प्रांती त्याचे आजही पूजन घडत आहे.

या सिद्धि प्राप्त करून घेण्याचा जो मार्ग त्याला साधना असे म्हणतात. एकूण उपलब्ध सामुग्रीवरून या प्रकारच्या ३१२ साधनांचा शोध लागला आहे. काही साधनांचे कर्तें माहीत आहेत तर काहीचे नाहीत. या साधनांचा उद्दोष ज्या पंध्यात केलेला आहे त्याला ' साधनमाला ' हे नाव असून याचे दोन खंड विनयतोष भट्टाचार्य यांनी गायकवाड सरकारच्या बतीने प्रसिद्ध केलेले आहेत.

त्या साधनमार्गातील खालील दोन श्लोक उदाहरणार्थ पहा.

उत्तराभिमुखो भूत्वा मन्त्रौ शान्तिकमारभेत् ।

पौष्टिकं तु सदा पूर्वं अभिचारं तु दक्षिणे ॥

पश्चिमे तु सदा प्रोक्तं आक्षेपोशाटनादिकम् ॥

शान्तिकं शरत्काले तु हेमन्ते पौष्टिकं तथा ।

प्रीप्तेऽभिचारकर्माणि कुर्यात् सर्वाणि साधकः ॥

(साधनमाला, २/३६९)

याचा भावार्थ असा की, पूजकाने शास्त्रिमांचे वेळी उत्तराभिमुख असावे. पौष्टिककर्मांचे वेळी पूर्वाभिमुख, अभिचारकर्मांचे वेळी दक्षिणाभिमुख आणि उच्चाटन अगर आकर्षणकर्मांचे वेळी पश्चिमाभिमुख असावे. शास्त्रिमें ही शरद ऋतूमध्ये, पौष्टिककमें हेमंत ऋतूमध्ये आणि अभिचारकमें ग्रीष्म ऋतूमध्ये करावीत. तसेच शान्तिकर्म सायंकाळी, पौष्टिक सूर्योदयादरोबर सकाळी आणि अभिचार दुपारी अथवा मध्यरात्री करावीत. याप्रमाणे इतर देवतांचे साधनमार्ग दिलेले आहेत. वरील आचारात मूर्ति जरी एरुच असली तरी कालमानाप्रमाणे तिचा वर्ण बदलतो, आयुषे बदलतात व स्वरूपही बदलतात आणि यानुळेच एरुच देवतेची अनेक नावे आली आहेत. जसे तारा, उग्रतारा, ग्रामतारा, रक्त-तारा इ० इ० त्या त्या प्रसन्न करून घ्यायऱ्याच्या असतील, तर त्याचे विहित साधनमार्ग माहीत करून घेऊन त्याचे आचरण केले तरच फलप्राप्ति होईल, एरुची नाही. यासाठी साधकाने पूर्ण ज्ञात्याकडून या आचरणाचे धडे घेतले पाहिजेत. तानिक बाळ्य इतके अवाढव्य आहे की, पी. कॅडिअर या संशोधकाने फ्रेंच भाषेत त्याची नुसती प्रथेची दोन मोठ्या भागात छापलेली अगून त्याचे नाव 'Bibliothèque Nationale' असे आहे.

आयुधांची उपयुक्तता

भारतीय, बौद्ध, जैन अथवा इतर पंथांच्या देवतांच्या हातात निरनिराळी आयुधे दिलेली आपण पाहतो. त्या त्या मूर्तीचे उम अथवा हात स्वभानानुसार हातात आयुधेही असतात. पण एकच आयुध सतत एकाच विवक्षित हाती असते असे नाही. त्याचा क्रम काही वेगळा दिसतो. अग्निपुराणात मूर्तिविधान नावाच्या प्रकरणात याचा थोडासा ऊहापोह केल्याचे आढळते. भगवान विष्णूची सध्याकर्म करताना २४ नावे स्मरण करावी लागतात. ही चौवीस नावे म्हणजे चौवीस मूर्ति आल्या व विशेष म्हणजे ही एक विष्णूचीच नावे आहेत. विष्णूची आयुधे शस्त्र, चक्र, गदा, पद्म, ही चार ठरलेली आहेत आणि तत्स्वरूप इतर मूर्तींचे ठिकाणी हीच असावयास पाहिजेत. तेव्हा मूर्तिविज्ञान शास्त्रज्ञानी ही चार आयुधे देऊनच चौवीस मूर्ति सजविल्या, फक्त त्याचा क्रम मात्र बदलला.

उजवेकडील खालचे हाती, एकदा शस्त्र, तर दुसऱ्यात चक्र, तिसऱ्यात गदा व चवथ्यामध्ये पद्म व बाकीची तीन आयुधे इतर तीन हातात दिली. याप्रमाणे केशवाचे हाती शस्त्र-चक्र-गदा-पद्म आयुधे आली. वाराणशी येथील आदि-केशव मंदिरात ही मूर्ति पाहावयास सापडते. दुसरे नाव नारायण, याचे हाती चक्र-गदा-पद्म-शस्त्र आयुधे दिली. माधवाचे हाती गदा-पद्म-शस्त्र-चक्र आयुधे दिली. प्रयाग येथील वेणीमाधव मंदिरातील मूर्ति याप्रमाणे आहे. याप्रमाणे

चार आयुधांच्या अदलावदलीच्या एनीकरणाने गणित शास्त्राप्रमाणे $४ \times ३ \times २ \times १ = २४$ प्रकार शास्त्रज्ञ ठरव घेवले. आयुधांचा क्रम निश्चित ठेव्यामुळे, उजवे खालचे हाती दाख म्हणजे केशव, तर उजवे खालचे हाती पद्म म्हणजे गोविंद याप्रमाणे आयुधावरून मूर्तीचे नाव निश्चित करता आले. लोकाना त्याचा आपोआप बोध हाऊ लागला.

या विवरणावरून मूर्तिविज्ञान शास्त्राची महती समजून येईल. शिल्पकार अथवा चित्रकाराला या शास्त्राचे संपूर्ण ज्ञान पाहिजे आणि शास्त्राप्रमाणेच त्याने मूर्ति घडविल्या असतील, तर मत्साला ती मूर्ति ओळखणे सुलभ होते असे दिसून येईल. भारतीय शिल्पकलेत या शास्त्राची उपयुक्तता कमी आहे, हे वारलून ध्यानी येईल.

हिंदुदेवतांची बौद्धपथायारुहून विटबना

वज्रयानीपथाच्या धर्मप्रचारकांनी हिंदुदेवतांपासून आपला दृष्टिकोन पारच मिळत स्वरूपाचा ठेवलेला होता असे दिसून येते. वज्रयानी ग्रंथकारांनी जे ग्रंथ लिहिले ते मूर्तींना जाकार दिले त्यावरून हे स्पष्ट होते. गौतमबुद्धाच्या वेळी मात्र ही स्थिति नसली.

(१) काही गौद्ध शिल्पात हातात प्रहस्यार्प घेतलेले असते. याचा अर्थ असा की, बौद्धपंथीय देव इतके सामर्थ्यवान आहेत की, ते हिंदुदेवांचा नाश करून, त्यांची मस्तके आपले हाती घेऊन फिरवतात.

(२) हरिहरिहरिवाहनोद्भव हा एक अवलोकितेश्वर बुद्धाचा अवतार आहे. याच नाशन म्हणून विष्णुमूर्ति दाखविली आहे. हरि = सिंह, हरिवाहन = गवद, त्यावर विष्णु आणि त्याच्या माथ्यावर अवलोकितेश्वर सिंह व गवद, याचे शिल्प त्यावर विष्णु, म्हणजे हिंदूच्या विष्णुदेवाशिवाय इतर कोणतेही शिल्प नव्हे. 'सिंहगरुडविष्णुस्वरूपस्थितमामान ध्यात्वा।' इ० इ०

(३) चन्द्ररोशन—अज्ञान्य ध्यानी बुद्धापासून याची निर्मिति जन्मतो मयस्वर मूर आहे. त्याच ज छायाचित्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये डावे हाती डावी जखळ त्याने पाय धरिलेला आहे. विष्णु, ब्रह्मा, शिव यासारखे जे कोणी मानवजातीला दास देत असतील, त्यांना बाधण्यासाठी त्या पाशाचा उपयोग आहे. इतकेच नव्हे तर या बुद्धाने आपली तर्जनी घर केलेली असल्याने हे देव भीतीने घारून गेलेले आहेत.

‘तर्जनीतर्पितव्याकुलानेह हरिहरहरिण्यगर्भादि
दृशवृन्दारिवधनाय इ० इ०’

विष्णु गिन ब्रह्मा-नन्दर्प या दुग्देवतांच्या कालचक्रामध्ये जे जीव दुःखी होतात, त्याकडे चद्रोशन कृपेने पाहात आहे.

‘हरिहरहिरण्यगर्भकन्दर्पादिभिः
भवचक्रे भ्राम्यतस्तान् पश्येत् ।’

(४) मृत्युवचना तारा देवीची उपासना केल्यास उपासक मृत्यूनर जय मिळत राहतो आणि हिंदुदेवता ब्रह्मा विष्णु महेश, इद्र, चद्र, सूर्य त्या उपासकाच्या केंसांचो टोनेही नाश करू शकत नाहीत.

(५) मारिची देवीचे ध्यानार्जन करताना ‘पुरन्दर उन्दिता . जघो हरिहर ब्रह्मादयो मर्दिता . वसुलोकपाला वन्दनामाज्ञा च कुर्वन्त स्थिता’ म्हणजे इद्र ब्रह्मा वसु लोकपाल इ० देवता तिला वदन करीत आहेत काही तिच्या पायाखाली चिरडले जात आहेत, काही तिच्या आज्ञा सेवकाप्रमाणे पाळतात आहेत याप्रमाणे ध्यान दिलेले आहे.

(६) कुरुकुला देवीचे उपासकाला ब्रह्मा, इद्र, इद्र, नारायण इ० हे आपण होऊन भेटतात आणि सेवकाप्रमाणे त्याची कामे पूर्ण करतात.

(७) वज्रवालाननाकां—या देवीचे ध्यानामध्ये विष्णु व लक्ष्मीला ती पायाखाली तुटवीत आहे. ‘सपत्नीक विष्णु जालीदपदेनारुम्भारस्थितम् ।’ इ० इ०

(८) बोधीसत्त्वाचा अन्तर भूतद्वामर याचे वर्णन करताना इद्र, ब्रह्मा, कुबेर इ० देवतांचा गर्व हरण करणारा असे आहे.

(९) सच्चुद्धमजंभल—या धनदौलत देणाऱ्या देवाचे वर्णन करताना कुबेराचे पाठीवर पाय देऊन त्याला रत्ने ओळावयाला लावणारा देव असे वर्णन आहे

(१०) ह्यग्रीवाची पूजा करताना भक्तासमोर फारच रम्य चित्र ठेवलेले आहे. ह्यग्रीव पूजनानंतर प्रसन्न झाला तर तो पूजक विद्याधराचे लोकात जातो आणि तेथे सर्व मुक्त अनुभवतो, देवेंद्र त्याचा रक्षक—चोपदार बनतो, ब्रह्मदेव प्रधान होतो, कार्तिकस्वामी त्याचा सेनापती होतो, विष्णु द्वाररक्षक होतो, शंकर सद्गुणानर प्रवचने करतो, इतर सर्व देव त्याच्यामोठती जमा होतात.

याप्रमाणे मारिची देवी ब्रह्माचे मस्तक हाती गिरविते. त्रैलोक्यविजय-देव शंकर आणि गौरी याचे छातीवर नाचतो. प्रसन्नतारा देवी इद्र-उपेंद्राचे

चार आयुधाच्या अदलाबदलीच्या एकीकरणाने गणित शास्त्राप्रमाणे $४ \times ३ \times २ \times १ = २४$ प्रकार शास्त्रज्ञ ठरवू शकले. आयुधाचा प्रथम निश्चित वेग्यामुळे, उजवे खालचे हाती शंख म्हणजे केशव, तर उजवे खालचे हाती पद्म म्हणजे गोविंद याप्रमाणे आयुधावरून मूर्तीचे नाव निश्चित करता आले. लोकाना त्याचा आपोआप बोध होऊ लागला.

या निववणावरून मूर्तिविज्ञान शास्त्राची महती समजून येईल, शिल्पकार अथवा चित्रकाराला या शास्त्राचे संपूर्ण ज्ञान पाहिजे आणि शास्त्राप्रमाणेच त्याने मूर्ति घडविल्या असतील, तर मकाला ती मूर्ति ओळखणे सुलभ होते असे दिसून येईल. भारतीय शिल्पकलेत या शास्त्राची उपयुक्तता कशी आहे, हे यावरून ध्यानी येईल.

हिंदुदेवतांची बौद्धपंथीयांकडून विटंबना

धर्मग्रंथानुसारच्या धर्मप्रचारकांनी हिंदुदेवतांवायत आपला दृष्टिकोन फारच विकृत स्वरूपाचा ठेवलेला होता असे दिसून येते. धर्मग्रंथांनी ग्रंथकारांनी जे ग्रंथ लिहिले धर्म मूर्तींना आकार दिले त्यावरून हे स्पष्ट होते. गौतमबुद्धाच्या वेळी मात्र ही स्थिति नसावी.

(१) काही बौद्ध शिल्पात हातात ब्रह्मशीर्ष घेतलेले असते. याचा अर्थ असा की, बौद्धपंथीय देव इतके सामर्थ्यवान आहेत की, ते हिंदुदेवाचा नाश करून, त्याची भस्मके आपले हाती घेऊन मिरवतात.

(२) हरिहरादीनांवाहूनोद्भव हा एक अवलोकितेश्वर बुद्धाचा अवतार आहे. त्याचे वाहन म्हणून विष्णुमूर्ति दाखविली आहे. हरि = सिंह; हरिवाहन = गरुड, त्यावर विष्णु आणि त्याच्या माथ्यावर अवलोकितेश्वर. सिंह व गरुड, याचे शिल्प त्यावर विष्णु, म्हणजे हिंदूंच्या विष्णुदेवाशिवाय इतर कोणतेही शिल्प नव्हे. 'सिंहगरुडविष्णुस्वर्गस्थितमात्मानं ध्यात्वा ।' इ० इ०

(३) चंद्ररोशन—अधोम्य ध्यानी बुद्धापासून याची निर्मिती असून तो भयंकर क्रूर आहे. त्याचे जे छायाचित्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये डावे हाती छाती जरळ त्याने पाग धरिलेला आहे. विष्णु, ब्रह्मा, शिव यांसारखे जे कोणी मानवजातीला त्रास देत असतील, त्यांना बाधण्यासाठी त्या पाशाचा उपयोग आहे. इतकेच नव्हे तर या बुद्धाने आपली तर्जनी वर केलेली असल्याने हे देव भीतीने वावरून गेलेले आहेत.

‘तर्जनीतर्जितव्याकुलानेह हरिहरहिरण्यगर्भादि
हेशवृन्दारिबंधनाय इ० इ०’

विष्णु-शिव-ब्रह्मा-कंदर्प या दुष्टदेवतांच्या कालचक्रामध्ये जे जीव दुःखी होतात, त्याकडे चंद्रोशन रूपेने पाहात आहे.

‘हरिहरहिरण्यगर्भकन्दर्पादिभिः
भवचक्रे भ्राम्यतस्तान् पश्येत् ।’

(४) मृत्युवंचना तारा देवीची उपासना केल्यास उपासक मृत्यूवर जय मिळवू शकतो आणि हिंदुदेवता ब्रह्मा-विष्णु-महेश, इंद्र, चंद्र, सूर्य त्या उपासकाच्या केशांची टोकेही नारा करू शकत नाहीत.

(५) मारिची देवीचे ध्यानवर्णन करताना ‘पुरन्दरं वन्दितं... अधो हरिहर-ब्रह्मादयो मर्दिता... यमुलोकपालाः वन्दनामाज्ञां च कुर्वन्तः स्थिताः’ म्हणजे इंद्र-ब्रह्मा-यमु-लोकपाल इ० देवता तिला वंदन करीत आहेत. काही तिच्या पायाखाली चिरडले जात आहेत, काही तिच्या आज्ञा सेवकाप्रमाणे पाळोत आहेत. याप्रमाणे ध्यान दिलेले आहे.

(६) कुरुकुला देवीचे उपासकाला ब्रह्मा, रुद्र, इंद्र, नारायण इ० हे आपण होऊन भेटतात आणि सेवकाप्रमाणे त्याची कामे पूर्ण करतात.

(७) घञ्जबालाननाका—या देवीचे ध्यानामध्ये विष्णु व लक्ष्मीला तो पायाखाली तुडवीत आहे. ‘सपत्नीकं विष्णुं आलीढपदेनाक्रम्यावस्थितम् ।’ इ० इ०

(८) बोधीसत्त्वाचा अवतार भूतडामर याचे वर्णन करताना इंद्र, ब्रह्मा, कुबेर इ० देवतांचा गर्व हरण करणारा असे आहे.

(९) सच्चुस्मजंभल—या घनदौलत देणाऱ्या देवाचे वर्णन करताना कुबेराचे पाठीवर पाय देऊन त्याला रत्ने ओकावयाला लावणारा देव असे वर्णन आहे.

(१०) ह्यग्रीवाची पूजा करताना मत्तासमोर फारच रम्य चित्र ठेवलेले आहे. ह्यग्रीव पूजनानंतर प्रसन्न झाला तर तो पूजक विद्याधराचे लोकात जातो आणि तेथे सर्व मुक्त अनुभवतो, देवेंद्र त्याचा रक्षक—चोपदार बनतो, ब्रह्मदेव प्रधान होतो, कार्तिकस्वामी त्याचा सेनापती होतो, विष्णु द्वाररक्षक होतो, शंकर सद्गुणावर प्रवचने करतो, इतर सर्व देव त्याच्यामोवती जमा होतात.

याप्रमाणे मारिची देवी ब्रह्माचे मस्तक हाती भिरबिते. त्रैलोक्यविजय-देव शंकर आणि गौरी याचे छातीवर नाचतो. प्रसन्नतारा देवी इंद्र-उपेंद्राचे

शरीरान्न नाचून रुद्र व ब्रह्मा यांना मध्ये दाबून गाते परमाश्वदेव आपले चार पायाखाली इद्राणी, लम्बी, रति, प्रीति, मधुकर, वसत इ० चिरइन टाकतो

वज्रयानीपथीयाचा हा दुष्टपणाचा वारसा पुढे अनेक प्रचारकानी व लेखकानी चालविला आर्यदेवाने चित्तशोधन प्रकरणात जे उद्गार काढले, ते हा वारसा सिद्ध करण्यास पुरेसे आहेत

प्रतरन्नपि गगाया नैव श्वा शुद्धिमर्हति ।

तस्माद्धर्मधिया पुसा तीर्थस्नानं तु निष्फळम् ॥ इ० इ०

‘एखाद्या कुऱ्याने गगास्नान केले, तरी तो शुद्ध होत नाही, म्हणून तीर्थ स्नान स्वर्थ आहे स्नान हाच जर गुण असेल तर पाण्यात सदैव वातरणारा कोळी जास्त पवित्र मानला पाहिजे तीर्थामध्ये स्नान केल्याने माणसाची पापे नाहीशी होत नाहीत कारण तसे जर असते तर तीर्थयात्रा व स्नान करणारी माणसे रागीट, दुष्ट स्वभावाची आणि दुर्गुणी जाडळणार नाहीत’

(सायनमाला-भगवार्थ २/CXXX to CXXXIV)

बौद्धपथीयावर सनातनधर्मप्रचारक आद्य शंकराचार्य याचा एवढा राग का होता हे बरील विवरणाने घ्यानी येईल तसेच हिंदुदेवतांचे द्वेषावर उभारणी झालेला हा पथ पुढे ब्राह्मणफालात आपोआप मरणोन्मुख का झाला याचे अधिक विवरण करण्याची गरज नाही करावे तसे भरावे

सनातनवैदिकधर्म हा सहिष्णु व वर्धिष्णु आहे, याचे प्रत्यंतर या ठिकाणीही येते वज्रयानीपथीयांनी जरी ब्राह्मणदेवतांची एवढी विटवना मूर्तिकलेत केली, तरी वेदप्रामाण्य न मानणारा हा पथ शेवटी बव्हंशी भारतामधून लयास गेला आणि त्या पथातील काही देवता तारा, छिन्नमस्ता, मातंगी, डाकिनी इ० आमसात करून, बुद्ध हा विष्णूचा नववा अवतार मानून चैत्र व श्रावण महिन्यात बुद्धाचे पूजन करून त्याची सुवर्णप्रतिमा ब्राह्मणाला दान करावी असा धर्मनियम करून, इतकेच नव्हे तर कामाणी मदिराप्रमाणे बुद्धाच्या मठाचे रूपांतर करून आणि सर्वांवर कर्णी म्हणजे कामाणी मदिरातील लोकनाथ मूर्ति, हीच आद्य शंकराचार्यांची मूर्ति होय असे मानून, या पथाचे ब्राह्मणधर्माने पूर्ण उच्चाटन केले तसेच तेराव्या शतकाच्या शेवटी महायानपथाची तत्वे आमसात करून शक्तिपथाने आघाडी मारली व सर्व तान्त्रिक मार्ग आत्मसात केला बराह, गरुड, मत्स्य, लिंग पुराणानी बुद्ध हा विष्णूचा अवतार होय असे प्रतिपादन सुरू केले आणि त्या पथाचे जीवन भारत देगातून संपुष्टात आणले

ब्राह्मणदेवतामधील मगवान रावर हे एक प्रसुप्त देव अगून दक्षिणेश्वर

काली मूर्तींचि शिल्पात, ते काली देवीचे पायाखाली पहुडलेले दाखविले आहेत. पण या गूढशिल्पाचे जाणकारांनी विवरण केले असल्याने, त्यामध्ये सर्वसाधारणपणे काही वावगे भासत नाही. तसेच अद्भुत रामायणातील सीतादेवी (ललिता पंचमी, व्रतदेवता पहा) जेव्हा सहस्रमुख रावणाच्या वधाने धुंद होऊन वेफाम नृत्याने पृथ्वी दोलायमान होते व ज्या वेळी सर्व देवांच्या इच्छेनुसार, भगवान शंकर शवरूपाने तिच्या पदतळी पडतात, त्या वेळी सीतादेवीचे तांडव शांत झाले आणि भूदेवीचे आंदोलनही थंड झाले असे वर्णन आढळते. तद्वतच बौद्ध शिल्पकारांनी अथवा आचार्यांनी, याप्रमाणे मूर्ति घडविताना समाधानकारक कारणे व उद्दिष्ट देणे उचित झाले असते. मूळ उद्दिष्टाच्या स्पष्टीकरणाचे अभावी इतरांना धंका घेण्यास जागा राहून गेली आहे. असा खुलासा कोठे आला नाही आणि अनेकांना विनंती केली असता तो कोणी करू शकलेच नाही. असो.

एका धर्मातून कुठून निघालेले पंथ स्वतत्त्वाभिनिवेदने मूळ पंथावर कुठून पडतात, त्याची निंदा-नालस्ती करतात आणि आपलाच पंथ श्रेष्ठ दाखविण्याचा प्रयत्न करतात हे सर्वश्रुत आहे. इंग्लंडमध्ये रोमन कॅथोलिक प्रथम आले. त्यांतून प्रॉटेस्टंट पंथ निघाला. त्यातून क्रमाने प्रेजबिटेरियन-प्युरिटन, इंग्लिश चर्च हे पंथ निघून त्यांनी आपसात भरपूर लाथाळी केलेली आढळते. तसेच इस्लामधर्मात सुन्नी, शिया, सुफी इ० अनेक उपपंथ उत्पन्न झाले असून, त्यांच्यामध्ये अंतर्गत वैमनस्य आढळते. तेव्हा बौद्धपंथीयांनी ब्राह्मणदेवतांची मूर्तिकलेत याप्रमाणे विटंबना केली यात वैयम्य वाटण्यासारखे काही नाही.

वर म्हटल्याप्रमाणे भारतीय धार्मिकशास्त्राद्वय, संस्कृति व तत्त्वज्ञान या सर्वांतच समन्वयात्मक वृत्तीचे अद्भुत दर्शन घडत असल्याने प्रथमतः विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचे पायावर उभारलेले वेगवेगळे संप्रदाय एकमेकांशी वादविवाद करून यकले, म्हणजे कालांतराने त्यांच्यातील कटुता कमी होऊन ते ऐक्यकां-जवळ येऊ लागतात. एकमेकांच्या कल्पना व तत्त्वे आत्मसात करतात आणि एकजीव होतात आणि सनातनी धर्माचे अखंड निश्ठाण पाडकते ठेवून, सनातन-धर्माचे श्रेष्ठत्व कायम ठेवतात.

अपराजिता—अष्टभुजा कुरुकुला देवीच्या वर्णनात या देवतेचे नाव आलेले असून तेथे ती रत्नसंभव कुळातील दाखविलेली आहे. परंतु येथील वर्णन अधिक स्पष्ट करणारे आहे. बौद्धपंथीयांतील ही फार महत्त्वाची देवता आहे. साधनेमधील वर्णनाप्रमाणे ती पीतवर्णा, एकमुखी, द्विभुजा, सुवर्णालंकारधारिणी आणि हिंदुदेवता गणेश याला पायाखाली तुडविणारी, उजवा हात एखाद्याला चापट मारण्याच्या अवस्थेत, तर डावा हात छातीजवळ पाश घेतलेला पण तर्जनी

सुद्रेत, चेहरा उभ व भयंकर जाणि माराचा' (ब्रह्मा विष्णु शंकर) नाश करणारी व ब्रह्मदेव मागील राजसूच चोपदाराप्रमाणे हाती दंडा घेऊन उभा असलेला, असे शिल्प आहे. 'अशेषमारनिर्दालिनी' इ० इ०.

साधनेमध्ये 'गणपतिसमाक्रान्ता' हे शब्द असल्याने, ती गणपतीला पायापाखळी तुडविते यात संशय रहात नाही. तसेच नालदा आणि इडियन म्युझियममध्ये (कलकत्ता) ज्या मूर्ति आहेत, त्यांचे शिल्प यावरहुकूमच आहे. नालदा येथील मूर्ति वरील मागील मंगलेली असल्याने वरील मागील ब्रह्मा अगर इतर शिल्प दिसत नाही. पण नेपाळमधील चित्रकारांकडून जे चित्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये साधनेतील वर्णनाप्रमाणे सर्व काही मिळते. सारास, हिंदु देवताची निटवना येथे पूर्ण दिसून येते.

भारतीय हिंदु दसऱ्याच्या दिवशी शमीवृक्षाच्या पूजनाच्या वेळी याच देवतेचे पूजन करित असतात.

उष्णीषविजया— इडियन म्युझियममध्ये जी देवीची मूर्ति आहे, तिचे वर्णन असे की, वज्रपर्यंतसर असलेली, त्रिशुली, अष्टभुजा, मधला सुकुट इतर दोनापेक्षा उच्च व नारीदार आहे. उजवीकडे हातात बाण, वज्र, वरद, कमळ आणि त्यावर सुद्रमूर्ति, डावीकडे धनुष्य, पाश, अमयमुद्रा व पानपात्र अशी आयुधे आहेत उजवे मूळ शुभ्रवर्णा, डावीकडे पीतवर्णा आणि समोर नीलवर्णा आहे मस्तकावरील प्रभावशाली ध्यानी बुद्ध अशोभ्य मूर्ति आहे.

कमळार बुद्धाची मूर्ति असणे हे या देवीचे वैशिष्ट्य असल्याने जोलगाण्यास त्रास पडत नाही. या देवीच्या ध्यानसाधनेत वरील भाग वैरोचन असावयास पाहिजे, पण येथे ध्यानी बुद्ध अशोभ्य आहे.

(साधनमाला, २।१३८)

एकजटा— वज्रयानी बौद्धपंथाचा एक सामर्थ्यशाली देवता आहे. ही एकमुग्गी, नीलवर्णा, द्विभुज अथवा अष्टभुजा, परंतु काही वेळा चारा मुग्रे आणि २४ भुजाही असतात. दोवारे वसलेली, नागानी अलंकृत, पिंगल जटा, डोले हाती कमळ व भोजनपात्र, उजवे हाती उत्पल, खड्ग, वज्र इ० आयुधे

१ टीप—या पद्यामध्ये मार याचा अर्थ हिंदुदेवता ब्रह्मा विष्णु महेश-इष्ट असा वेला जातो. पण जेन पद्यामध्ये याचा अर्थ एका तिथीचा देव असा अग्न मदन या अर्था वापरला जातो त्याचा तिसरा खोटाताना मा = लक्ष्मी आणि २ = देणारा, म्हणजे लक्ष्मीप्रदान करणारा असा वेला जातो

धारण करणारी, नवयौवना, मस्तकावर अश्रोग्म, मुकुट धारण करणारी, उग्र व भयानक स्वरूपाची आहे. वायाचे कातडे पांघरणारी, त्रिनेत्री, गळ्यात रंडमाळा असते.

या देवतेचा मंत्र 'ॐ नमो भगवति एकजटे मम वज्रपुष्पं प्रतीच्छ स्वाहा' असा असून, तो अतिगव तेजस्वी, मुश्राव्य आणि सामर्थ्यशाली आहे. या मंत्राच्या नुसत्या श्रवणानेही माणसाची सर्व पापे आणि विघ्ने दूर होतात अशी भक्तांची श्रद्धा आणि त्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. तसेच शत्रूंचा नाश होऊन धार्मिकवृत्ति चळारते. इंडिअन म्युझिअममध्येही अशी मूर्ति आहे.

जेव्हा द्विभुजा असते, तेव्हा कानी व कपाल हाती असतात. जेव्हा चतुर्भुजा असते, तेव्हा धनुष्य, तरवार, बाण व कपाल धारण करते. जेव्हा अष्टभुजा असते तेव्हा तरवार, बाण, वज्र, कात्री, धनुष्य, उत्पल, परशु व कपाल ही आयुधे असतात. (साधनमाला १।२५४)

कल्याण-सुंदर— शिव-पार्वती वैवाहिक संबंधातील हे गिल्प असून सतनदीच्या वेळी पाणीग्रहण करत्या वेळचे आहे. दक्षिणप्रांती या मूर्ति जास्त प्रचारात असून याचे गिल्प कसे असावे, याची माहिती टी. ए. गोपीनाथराव यांच्या 'हिंदु-मूर्तिकला' या ग्रंथात आढळते. डाका येथील साहित्य परिषदेच्या संग्रही जी मूर्ति आहे, त्यामध्ये पार्वती शंकराच्या डाव्या बाजूला उभी असून आपला हात पाणीग्रहणासाठी शिवाच्या हाती दिलेला आहे. या मूर्तीची अनेक प्रकारची शिल्ले आहेत व प्रातांप्रमाणे त्यामध्ये भेदही आढळतो. परंतु मूळ कल्पना एका शिल्पाच्या आधारे मांडलेली आहे.

उमा-आलिंगन मूर्तीच्या शिल्पात शंकर आसनावर बसलेले असून, त्याचा उजवा पाय खाली लोंबता, पण काही वेळा कमळ अगर नंदीच्या पाठीवर आधारित असतो. त्याची पत्नी उमा डाव्या माडीवर बसलेली, डावा पाय खाली लोंबता, कमळ अगर तिचे वाहन सिंह यांच्या पाठीवर असतो. दोघे एकमेकाना आलिंगन देत असल्याने शिल्पाला उमा-आलिंगन अथवा आलिंगन-मूर्ति म्हणतात. अर्धनारीनटेश्वर हे याच प्रकरणातील तिसरे शिल्प होय.

कुरुकुला—तांत्रिक मार्गातील ही एक प्रमुख देवता आहे. या देवतेची उत्पत्ति ध्यानी बद्ध अमितम यापामून झालेली आहे. साधनमाला (भाग २) या ग्रंथात देवतेगंधर्फी १४ साधना दिलेल्या असून पृ. ३४४ ते ३९४ म्हणजे ५० पाने खर्ची पडलेली आहेत. तेव्हा ही सर्व साधना येथे स्थळाभावी देणे अशक्य आहे.

ही देवता एकमुखी असून द्विभुजा, चतुर्भुजा, पद्भुजा अथवा अष्टभुजा असते. ज्या वेळी तिला दोन भुजा असतात, तेव्हा तिला शुद्ध कुरुकुल्ला, शुभ्रवर्णा वज्रपर्यंक-आसना, हातात माळा, अमृत मरलेला कमळाचा प्याला, त्रिनेत्रा, मस्तकावर अमितभ बुद्धाची मूर्ति असलेला मुकुट, प्राण्यावर बसलेली, अंगावर उत्तम वस्त्रा-लंकार असलेली, कैशकलाप अनंत नागाने गुंफलेला, गळ्यामध्ये पादप्या रंगाचा वामुकी नागाचा हार, कानातील कुंडले रक्तवर्णा तक्षक सर्पांची, गळ्यातील जानवे हिरण्या रंगाच्या कर्कोटक नागाचे, कमरेभोवती मदन नागाचा कमरपट्टा, पायातील नुपरे म्हणजे महापद्म नागाचे वेढोळे, दंडावरील दागिना म्हणजे शंखपाल नाग, चेहरा हसतमुख आणि हृदय दयेने मरलेले असे असते व शृंगारभाव व्यक्त करते.

तारोद्भवकुरुकुल्ला—रक्तवर्णा, चतुर्भुजा, अभयमुद्रा, वाण, धनुष्य व कमळ ही आयुधे, वज्रपर्यंकासना, मुकुटामध्ये अमितभ बुद्धाची मूर्ति, सदा हसतमुख असते, कुरुकुल्ला पर्यंतावर यस्ती करून असते. राहु आणि कामदेव यांच्या मस्तकावर आरुढ असते.

ओरियात कुरुकुल्ला—उग्र चेहरा, रक्तवर्णा, अर्धपर्यंकासना, प्रेत-वाहना, गळ्यात नरवडाची माळ, मस्तकावर पांच मुंडकी, जीभ व दात बाहेर आलेले बाधाचे कातडे पांघरलेली, मस्तकावरील केस ज्वाळाप्रमाणे उभे असलेले, त्रिनेत्रा, चतुर्भुजा, दोन हात फुलाचे धनुष्य ओढण्यात गुंतलेले, तर दुसरे दोन फुलाचा गुच्छ व रक्तकमळ धरण्यात गुंतलेले आहेत.

अष्टभुजा कुरुकुल्ला—रक्तवर्णा, अष्टभुजा, वज्रपर्यंकासना, त्रैलोक्य-त्रिजयमुद्रा धारण करणारी, अंकुश, वाण, धरमुद्रा, पाश, धनुष्य व उत्पल ही आयुधे. उजवे बाजूला प्रसन्नतारा, डावीकडे जयतारा, खाली निष्पन्नतारा आणि वरती कर्णतारा असून चार उपदिशाना चुंदा, अपराजिता, प्रदीपतारा व गौरीतारा या देवता आहेत. माथ्यावर पाचही ध्यानी बुद्धांच्या आकृति आहेत.

पूर्वेकडील दरवाजारसक म्हणून वज्रचेताली देवी, दक्षिणेकडे अपरा-जिता, पश्चिमेकडे एकजटा व उत्तरेकडे वज्रगांधारी देवता आहेत. साधनमाला मंयात या देवतेचे ध्यान व इतर मंत्र पद्मानास सापडतील.

(भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, भट्टाचार्य, पृष्ठ ५८).

कुरुकुल्ला मठारिका, स्थापितान कुरुकुल्ला असे प्रकार आहेत. या देवीचे हातातील आयुधे, अनेक सेवेकरी, वाहन ६० पाहिले म्हणजे हे दुर्गादेवीचेच एक स्वरूप असणे, असे वाटते. बघीकरणासाठी या देवीचा मंत्र ' ॐ कुरुल्ले हुं न्ही स्वाहा ' याचे पठण करतात.

खादिरवनी तारा — कमलासनावर वज्रपर्वक आसनाने बसलेली असून सर्वोगावर अलंकार असून, मस्तकीचा मुकुट खास कलाकूसरीचा आहे. मुंदरतेची लक्षणे म्हणजे वारिक कंबर, खोल नाभी आणि उन्नत वक्षःस्थल या ठिकाणी दिसते. उजवा हात वरदमुद्रा, पण हातात रत्न घेतलेले असल्याने या मुद्रेला 'रत्नसंयुक्तवरदमुद्रा' असे नाव आहे. डाव्या हाती उत्पल म्हणजे कमळ असून, उजवीकडे कमळाचे शिल्प, बाजू सारख्या दिसण्यासाठी दाखविलेले आहे. मुख्य मूर्तीच्या उजव्या बाजूस एका स्त्रीचे शिल्प, असून तिच्या हाती वज्र व अशोरूपण आहे. डावेकडील स्त्रीमूर्तीच्या हाती कात्री आणि कपाल असून, स्वरूप फारच भीतिदायक आहे. माथ्यावर पाच घ्यानी बुद्धाचे शिल्प असून, अमोघसिद्धि, वंशावळीचा देव मध्यमाली आहे. देवतेचा वर्ण हरित, साधनमालेतील वर्णनाप्रमाणे असावयास पाहिजे. दोन्ही बाजूंची स्त्रीस्वरूपे त्यांच्या आयुधाच्या वर्णनाप्रमाणे अशोककाता, मारिची आणि एकत्रटा असावयास पाहिजेत. इंडियन म्युझिअम—कलकत्ता आणि हाक्का म्युझिअम येथे या देवतेच्या मूर्ति आहेत.

(साधनमाला, २।१४४).

चुंदादेवी—एक बौद्ध संप्रदायी देवता. हिला चंद्रा, चंद्रा असेही म्हणतात. ही वैरोचनाची कन्या होय. साधनमालेतील या देवीचे वर्णन असे की, चतुर्भुजा, एक हात वरदमुद्रा, दुसरा पुस्तकयुक्त कमळ धारण करणारा, दुसऱ्या दोन हाती पात्रे, शरदकालीन चंद्राप्रमाणे काति, सर्वालंकारी युक्त स्वरूप असते. काही ठिकाणी ही सोळा भुजांची असते, तर एके ठिकाणी ती २६ भुजांची दाखविलेली आहे. (मा. सं. को., ३।४३३)

जांगुली—सर्पांचे विष हरण करणारी म्हणून ही देवता प्रसिद्ध आहे. तसेच सर्पदंश झाला असता, या देवतेच्या पूजनाने विषाचे निर्मूलन होते. या देवीच्या चार साधना दिलेल्या आहेत.

शुभ्रवर्णा, चतुर्भुजा, दोन हाती वीणा, सर्प, अमय व चक्र ही आयुधे. एकमुखी, मुकुट धारण करणारी, गळ्याभोवती शुभ्रवर्णा गळपट्टा असलेली अशी मूर्ति असते. काही वेळा या देवीला आर्य जांगुली असेही म्हणतात.

दुसऱ्या साधनेप्रमाणे ती त्रिशुली, पीतवर्णा, सहा भुजामध्ये तरवार, वज्र, वाण, पाश, नील कमल ही आयुधे, सर्पाच्या फण्यावर विभ्राती घेत असलेली असे स्वरूप असावे.

मनसा अथवा विपहारी या देवीबरोबर, या देवीचे बरेचसे साम्य आहे आणि त्या दोघींच्या उपयोगही एकच आहे.

या देवतेचा मंत्रोच्चार केला असता सर्पांचे त्रिप उत्तरते

तारा

शयासीना कण्ठाकलितनृरोटीपरिलसत् ।
कपालासिद्ध्यामोत्पलरुचिरकर्त्रीं प्रिनयनाम् ॥
नवाम्भोदश्यामा प्रकटरदभीमा प्रथुकुचा ।
सदैव त्वा ध्यायन् जनानि च जडो वाक्प्रतिसम ॥

महाकालकृत कर्पूरतारिणीस्तोत्रात तारादेवीचे ध्यान घरीलप्रमाणे वर्णन केलेले आहे ही देवता प्रेतावर बसलेली, गळ्यात नररुडाची माला घातलेली, चार भुजामध्ये कपाल, रज्जू, नील कमल आणि मुदर कात्री धारण केलेली, तीन नेत्राची, नवीन भेषाप्रमाणे श्यामवर्ण असलेली, मोठे स्तन असणारी आणि तोंडेर आलेल्या दातामुळे भयंकर दिसणाऱ्या तारादेवीचे ध्यान करणारा मनुष्य अतिशय मतिमद असला तरी गृहस्पतीप्रमाणे बक्ता होईल वेव्हा वेव्हा या देवीचे मस्तकावर मुकुटाच्या जागी पाच मुळाची माला असते आणि ती मुडे पंचब्रह्म, पंचप्रेत व पंचद्वर याची प्रतीके मानलेली आहेत

अमिताभ या ध्यानी बुद्धाच्या नेत्रातून जो निळा किरण निघाला त्यातून या देवतेची उत्पत्ति झाली असे मानतात इतरही अनेक उत्पत्तीच्या कथा आहेत पाच रगाच्या पाच तारा देवता, या पाच ध्याना बुद्धाच्या शक्ति मानलेल्या आहेत याची सख्या एकूण १०८ मानतात तिनेष्ट प्रदेशात या देवतेचे महात्म्य विविध मानतात इतकेच नव्हे तर या देवतेची मूळ कल्पनाही तिबेटीच आहे तेथून ती बौद्ध व हिंदु तंत्रात समाविष्ट झाली त्या प्रदेशी या सप्त देवतांचा समूह झालेला आहे साधारणतः ही देवता बसलेल्या स्थितीत चितारतात पण जेव्हा ती अवलोकितेश्वरामोपर असते, तेव्हा मात्र ती उभी असते

पाच रगाच्या तारेचे अनेक प्रकार आहेत सरदिरवनी, वश्यतारा, आर्य तारा, महत्तरी, वरद, दुर्गोत्तरिणी, धनद, जागुली, च पणेश्वरी हे हरित तारेचे प्रकार आहेत अष्टमहामया, मृदुवचना चतुर्भुजा, वसुभुजा, विश्वमाता, कुरुकुल्ला व जागुली हे गौर तारेचे प्रकार होत यश्र, जागुली, पर्णशवरी भुकुटी व प्रसन्नतारा हे पीत तारेचे प्रकार होत एकजटा व महाचीन हे नील तारेचे प्रकार होत कुरुकुल्ला ही रक्तताराही आहे तारा हाताची मुद्रा वरद दाखविते आणि डावे हाती कमल धारण करते रक्तवर्णा तारा प्रकारात कुरुकुल्ला ही एकटीच देवता आहे

महाप्रत्यगिराधारिणी या मयात तारेचा प्रथम उल्लेख येतो या ठिकाणी तसे वर्णन श्वेतवर्णा, उदात्तमुखी, वज्रमालाधरा व वज्रहस्ता असे दिलेले आहे तससाहित्यात तारा ही पूजेतील अमदेवता मानली जाहे मजुश्रीमूलकल्प मयात व्याधिपस्त लोमानी आपल्या व्याधीचा परिहार व्हावा, म्हणून प्रामुख्याने या देवीचे पूजन सांगितले आहे भुवुटी, लोचना, मामिका, श्वेता, पादरवासिनी व सुतारा अशी निरनिराळी नावे त्यामध्ये दिलेली अमून महासुद्रा म्हणून त्याचे वर्णन केलेल आहे ती करुणामयी अमून सर्व प्राण्याच्या दुःखाचा परिहार करणारी आहे ती ससारसागर तरून जाण्याला मदत करणारी आहे प्रजा किंवा प्राणापारमिता या नावाने समोभून तिला सर्व बुद्धाच्या मातृपदी वसणिण्यात आले आहे अवलोकितेश्वराची ती सहचरी मानली गेली आहे

साधारणतः सदाव्या गतनात या देवतेचा बौद्ध धर्मात प्रवेश क्षात्र असून भाराव्या शतकापर्यंत तिची लोकप्रियता चारली घाटत गेली अनेक मदिरे निर्माण झाली किंनुना उत्तर भारतात त्या काळी तारेची मूर्ति नाही असे घरही नसने इतका बौद्धाचा प्रभाव त्या वेळी जनसमुदायावर होता

या देवतेचे काही मंत्र आहेत— (१) ॐ तारे तुतारे तुरे स्वाहा, (२) ह्रीं ह्रीं ह्रीं पद्, (३) श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं पद् ६० ६० विशेषतः सपत्नी, पांडित्य, कीर्ति व पुनर्प्राप्त याच्या प्राप्तीसाठी साधक या मंत्राची साधना करतात

स्मशान, ओसाड घर या ठिकाणी त्रेतावर वरून मनाचा जप करून दशाक्ष सख्येने दुधा तुपात भिज्रिलेल्या रक्त कमलाचे हवन करतात नंतर स्त्रीचे पूजन करून, चव्दाश्यावर रत्निदान देण्यावर मंत्रसिद्ध होता साधनाची अशी भावना आहे की, मूठ जमल्यावर दोन दिवसात, सुवर्णाचे झालेने त्याच्या जिभेवर हा सिद्ध मंत्र लिहिला असता, आठव्या वपाच ता मलगा गाटा पणित होतो तारायनही तयार करून शरीरावर धारण केले जाते

(भा स बो, ४-८९)

तारायोगिनी नावाचा एक तांत्रिक देवताचा समूह असून त्यामध्ये पुढील देवता येतात— महानरी, रुद्राणी, मया, भीमा, घोरा, भ्रमरी, महारात्री, सप्तमी, अष्टमी आणि भैरवी

प्रा फौचर याने सशोबन करून अनेक तारा देवताचे वर्गीकरण केलेले आहे वास्तविक ज्या तारा देवतेला ' ॐ तारे तुतारे तुरे स्वाहा ' हा मंत्र सांगितला आहे, तीच खरी देवता होय एसा हाती उत्पल कमल आणि दुसरी वरद मुद्रा दर्शविणारी एकूण सात स्वरुपे आहेत, पण यापैकी पच दोन देवतांच्या

मस्तकी वक्षकुळ दाखविणाऱ्या अभोधसिद्धि ध्यानी बुद्धाच्या मूर्ति आहेत. त्यामुळे इतरांचे वर्गीकरण करणे कठीण जाते. परे, त्यांच्या रमावरून ते करावे, तर पाषाणमूतामध्ये रंग समजणेही कठीणच. तेव्हा मूर्ति ओळखण्यासाठी मृताचे शिल्प आणि आजूबाजूच्या मूर्ति यांचे सहाय्य घेऊन, विचाराती निर्णय ठरवावा लागतो. 'साधनमाला' ग्रंथामध्ये जनेक ध्याने व साधना वर्णन केलेल्या आहेत. (स्वामीनाथ, दयागज, डाक्का शहरी अशी सुंदर मूर्ति आहे.)

चीनमध्ये तारा आणि कुवान-यीन या देवता समसमान मानतात, त्यामध्ये परक इतरांचे करतात की, तारा ही अवलोकितेश्वर बुद्धाच्या सान्निध्यात असते, तर कुवान यीन ही अवलोकितेश्वराचाच शक्तीचा अवतार होय. कारण अवलोकितेश्वर हा देव वाटेला ती स्वरूपे घेण्यास समर्थ आहे. जपानमध्येही ही देवता पार प्रसिद्ध आहे. याचे कारण असे दिले जाते की, अवलोकितेश्वराचा मंत्र 'ॐ मणि पद्मे हूम' असा असून, या मंत्राने त्याच्या शक्तीला आवाहन केल्यावर, त्याला स्त्रीरूप प्राप्त झालेले असावे. कुवान यीन ही चीनमध्ये स्त्रीदेवता असली तरी त्याच्या शेजारच्या कोरिया देशात प्रथम ते पुरुष मानतात, आणि कालांतराने त्याला स्त्रीरूप प्राप्त झालेले असावे.

(Hinduism and Buddhism by Elliot, Vol II, P 17).

तीक्ष्णकांता—या देवीला उग्रतारा असेही म्हणतात. गौहाट्टी शहरी या देवतेचे मंदिर असून, उग्रतारा या नावानेच उपासना होते. पूर्वी आठाम-प्राती या देवतेचे प्राश्य पार होते. ही देवी चतुर्भुज असून उजव्या दोन्ही हाती पद्म व चामर आणि डाव्या दोन्ही हाती कात्री आणि खापर ही आयुधे असतात. जटा लाब असून वक्ष स्थलावर नागाचा हार रुळत आहे. ताम्र नेत्र असून तिने कृष्णवस्त्र व व्याघ्राजिन परिधान केलेले आहे. डावा पाय प्रेतांच्या छातीवर असून, उजवा सिंहाच्या पाठीवर आहे. हे वर्णन कालिकापुराणात आढळते.

एके काळी ही सौम्य वर्गातील देवता होती, परंतु वसिष्ठ ऋषींच्या शापाने ती उग्र बनली. यासाठीच नवरार उत्सवात तिला रेडे, चमरी वळी देण्याची रूढि प्रचारात आली.

काही वेळा या देवीला मंगलचंडीचेही रूप मानतात.

(पी. के. गोडे स्मृतिप्रथ)

त्वारीता—एक तान्त्रिक देवता. या देवतेचे स्वरूप वर्णन करताना, मस्तकावर मोराची पिंहे व मोरपिंसांचेच छत्र असते. तिच्या गळ्यात गुजराची माळ असून, एक हात अभयमुद्रा दाखवितो.

ब्रह्मांडपुराणामध्ये 'अक्षरादेवी' म्हणून तिचा उल्लेख आहे. मंड-
राक्षसाचा सेनापती पुंड्रकेतू याला या देवीने ठार केले अशी कथा आहे.

(४-१९-५८) (श्रीविद्यार्णवतंत्र)

त्वरिता हे तुळजाभवानी देवीचेही एक नाव आहे.

त्रैलोक्यमोहना—तांत्रिकांची एक शक्तिदेवता. श्रीविद्यार्णव तंत्राप्रमाणे
या देवीचे वर्णन असे—अष्टदल कमलावर विराजमान असून, पद्मसुजा आहे.
डावीकडील वरच्या हातापासून प्रमाने पाश, अंकुश, कल्पवल्ली, कपाल आणि
वीणा ही आयुधे असतात. नृसिंहाने निर्माण केलेली त्रैलोक्यमोहिनी या नावाची
एक देवता मत्स्यपुराणात सांगितली आहे.

त्रैलोक्यस्तंभिनी—या नावाचीही एक शक्तिदेवता आहे. ती सुवर्ण
सिंहाजनावर बसलेली, पीत वस्त्र परिधान करणारी असून चतुर्भुजा आहे. हिच्या
हाती मुद्गर, पाश, यज्ञ आणि जिह्वा ही आयुधे आहेत.

या शक्तिदेवतेव्यतिरिक्त, त्रैलोक्यशंकर, त्रैलोक्यविजय, त्रैलोक्यसंमोहन,
त्रैलोक्यगणेश असेही तांत्रिकांचे देव आहेत.

त्रिपुरसुंदरी—एक तांत्रिक देवता. या देवीचे नावावर एक पंथ आहे,
त्याची दीक्षा घेतल्यानंतरच देवतेची उपासना करता येते. ही उपासना तीन
प्रकारांनी करता येते. पहिला प्रकार असा की, ही देवता महापद्मवनात शिवाच्या
माडीवर बसलेली असे कल्पून ध्यान, पूजन करणे. दुसऱ्या प्रकारात श्रीचक्राचे
रूपाने पूजन करणे. तिसरा प्रकार म्हणजे पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून
भाव याग साधणे. या देवीची तीन वेगवेगळी रूपे आहेत.

(१) चतुर्भुज, त्रिनेत्र, शेंदराप्रमाणे लालवर्ण, वरने डावे हाती पुष्प-
धनुष्य आणि खोचचे हाती पुस्तक, उजवे वरचे हाती पंचबाण व खालचे
हाती अक्षमाला, जटाजूट धारण केला असून त्यामध्ये अर्धचंद्र आहे, चार
प्रेतावर ठेवलेल्या एका प्रेतावर दोन्ही पाय सोडून ती बसलेली असून, विवस्त्र आणि
उदर भागावर तीन बळ्या पडलेल्या आहेत. सर्वांलकार युक्त असल्याने सुंदर
दिसते आहे.

(२) आद्यशंकराचार्य हे या देवीचे भक्त असून त्यांनी केलेले त्रिपुरा-
सुंदरी स्तोत्रात खालील वर्णन आढळते.

'कंदवपुष्प प्रिय असल्याने कंदववनात वास करणारी, सुवर्णाच्या श्रीचक्रा-
रूप मंडलाने विराजमान झालेल्या, पद्मकमलामध्ये (देहातील मूलावारासह

सहा चक्रे) वास्तव्य करणाऱ्या, सिद्धाऱ्या अतःपरणात सतत त्रिवुल्लंघनेप्रमाणे प्रकाश देणाऱ्या, जास्वदीचे पुलाप्रमाणे अगक्रांति असलेल्या, उज्ज्वल चंद्र मस्तकी धारण करणाऱ्या, अशा या शिवपत्नी त्रिपुरमुदरीच्या चरणाचा मी आश्रय करतो.'

‘इद्रपत्नी शक्ती ही दासीप्रमाणे वेणी घालीत आहे, ब्राह्मणी अगाला चंदनाची उटी लावीत आहे, लक्ष्मी जगार तेजस्वी अलवार धालीत आहे, आणि इतर देवस्त्रिया जिचे दास्य करीत आहेत, अशा देवतेचे मी पूजन करतो,’

(३) अरमोडा शहरात या देवीचे मंदिर आहे. या देवीने अर्जुनाला धनुर्बिद्या शिकविली अशी कथा आहे. (सुरोध स्तोत्रसंग्रह, भाग २, गोस्वामीकृत)

राजपुतान्यामध्ये वासवडा या पूर्वीच्या सस्थानच्या शहरी या देवतेचे मंदिर असून मूर्ति काळ्या पाषाणाची चतुर्भुज आहे, असे थोरले नावाच्या प्रवास्याने सांगितले.

त्रिपुरभैरवी— एक तांत्रिक देवता. धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांची प्राप्ति करून देणारी अशी हिची ख्याती आहे. ही देवता शिवलिंगाचा भेद करून उत्पन्न झाली. कालिका पुराणात या देवीचे ध्यान वर्णन—

चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वं स्वजं चावो विभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरं च दधती तथा ।
महस्रसूर्यसंकाशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥ ६० ६०

मानार्थ असा की, ही देवता चतुर्भुज, तांबड्या वर्णाची, तांबडे वस्त्र परिधान केलेली, उजवे वरचे हाती माला आणि खालचे हाती पुस्तक असणारी, डाव्या दोन हातांनी अभय व वरद असणारी, सहस्रसूर्यप्रमाणे तेजस्वी, त्रिनेत्रा, गजगामिनी, पुष्ट व उत्तुंग स्तन असणारी, शुभ प्रेतासनास आरूढ झालेली, हसण्यासाठी मुल उघडलेली, सदांलंकारानी नटलेली, शिर, वक्षःस्थळ आणि कटिभाग यास मुढाच्या तीन माळा धारण करणारी, नेत्र मंदिरापानाने धुद व ओठ लाल झालेली अशा या भक्तवरदायिनीची स्तुती करावी.

श्रीविद्यार्णवतनात या देवीचे वर्णन अर्धचंद्र व तल्ला-विष्णु महेशाच्या मुढाची माला धारण करणारी असे आहे.

दिक्पालिका—दिशाचे रक्षण करणाऱ्या चौड देवता असून याची सख्या सहा आहे. साधनमाला यथात याचे वर्णन मिळते.

वज्रांकुशी—शुभ्र वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा व डाव्या हातात शुभ्र वर्णाचा अंकुश धारण करणारी, पूर्व दिशेची देवता.

वज्रपाशी—पिवळ्या वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, डावे हाती पाश धारण करणारी, दक्षिण दिशेची देवता.

वज्रस्फोटा—तामड्या वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती वज्रान्वित साखळी धारणारी, पश्चिम दिशेची देवता.

वज्रघंटा—हरित वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती वज्रघंटा धारणारी, उत्तर दिशेची देवता.

उष्णीष-विजया—शुभ्र वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती चक्र धारण करणारी, ऊर्ध्व दिशेची देवता.

सुंभा—नील वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती नाग-पाश धारण करणारी, अधर दिशेची देवता.

या सर्व देवतांची डाव्या हाताची तर्जनी उंच वेलेली असते. पुष्पा, धूपा, दीपा आणि गंधा या चार उपदिशांच्या देवता होत. (भारतीय बुद्धमूर्तिशास्त्र)

द्वार देवता—श्रीत्रिघार्णव तंत्रात या देवतांचे वर्णन दिलेले असून, द्वारावर राहून वास्तूचे रक्षण करणे हे काम त्यांवर सोपविलेले आहे.

पद्मा—कमलासना, चतुर्भुज, दोन हाती पद्म आणि दुसरे दोन हात अभय व वरदमुद्रेत असतात.

भारती—द्विभुज, एका हाती अशमाला व दुसऱ्यात पुस्तक असते.

दुर्गा—द्विभुज आणि सिंहासुद्ध असते.

द्वारश्री—पद्मासना, द्विभुज, अभय वरदमुद्रा असते.

विश्वसंरूप आणि कल्पक—मोती व माणिर वर्णांचे असून, हाती शंख, पद्म अथवा दोन कमले असतात.

काम—इक्षुचाप (उजव्या काड्याचे चतुष्प) व पुष्पबाण धारण करतो.

तालिका—गौरवर्ण आणि कुलूप हे चिन्ह असते.

कुंची—पीतवर्ण आणि तिल्ली हे तिचे चिन्ह असते.

फपाटा—रक्तवर्ण आणि पळी हे तिचे चिन्ह असते.

पटधारिणी—नीलवर्ण आणि हाती पडदा असते.

(भा. सं. को., ४/५३२)

धनद-तारा—एक बौद्ध देवता. तारादेवीचे एक तांत्रिक स्वरूप होय. एकमुख, चतुर्भुज, हरित वर्णाची, उजवा खालचा हात वरदमुद्रा, वरचा माला धारण करणारा. डावीकडे खालच्या हाती पुस्तक व वरती कमल असते. या देवीचा मंत्र ‘ॐ तारे तुतारे तुरे स्वाहा’ असून मन्त्राक्षराच्या वर्णांपासून उत्पन्न झालेल्या आठ देवता, हिच्याच सभोवार मांडतात. कोणताही प्राणी या देवीचे वाहन होऊ शकतो. काही ठिकाणी ती कमलासना असते. मस्तकावर अमोघ-सिद्धीची मूर्ति असते. तिबेट व चीनमध्ये या देवतेच्या मूर्ति अधिक प्रमाणात आढळतात. (भारतीय बुद्धमूर्तिशास्त्र).

धनमाणिक—ही ओरिसा प्रांतातील धनदेवता असून, त्या प्रदेशी प्रत्येक गुरुवारी घोघरी हिचे पूजन केले जाते.

धारणी

धारणीं देवीं कृष्णवर्णां चतुर्भुजां पद्मासनां ।

मातुलिंगोत्पलान्वितदक्षिणभुजां पाशाक्षसूत्रान्वितवामकराम् ॥

निर्बाणकलिका या जैन ग्रंथात देवीचे थरीलप्रमाणे रूप वर्णन केलेले आहे. ही देवी कृष्णवर्णा, चतुर्भुजा, कमलासनावर बसलेली, उजवे दोन हाती मातुलिंग व नीलकमल आणि डावे दोन हाती पाश व माला धारण करणारी आहे. परंतु या पंथातील दिगंबरपंथमते हातातील आयुधे सर्प, वज्र आणि मृग व वादमुद्रा धारण करणारी असते. जैन समूहातील ही एक यक्षिणी असून ती अमरनाथाची सेविका आहे.

(भा. सं. को., ४/६१३)

याव्यतिरिक्त बौद्धांच्या महायान पंथाच्या वाज्रयामध्ये धारिणी नावाचा एक मंत्रसमूह व एक देवतासमूह आहे. नेपाळात पंचरक्षक नावाचा एक धारिणी संमूह आहे व तिबेटे तो अत्यंत लोकप्रिय आहे.

(१) महाप्रतिसरा— रोग, पाप व इतर अनिष्ट गोष्टींपासून संरक्षण करते.

(२) महासहस्रप्रमर्दिनी— भूत-पिशाच्चाची बाधा दूर करते.

(३) महामयूरी— सर्पनिष उतरविते.

(४) महाशीतवती— मनु, दुष्ट यद, हिम पशूपासून संरक्षण करते.

(५) महामंत्रानुसारिणी— समस्त रोगांचे निवारण करते.

एका त्रिपिटकात स्वतः गौतम बुद्ध सांगतात— “ धारिणीचा उपयोग केल्याने सर्वांची दुःखे दूर होतील. सर्वांना निर्वाण प्राप्त होईल, यथाकाली पर्जन्य-वृष्टि होईल आणि त्यामुळे वृद्ध-वनस्पती वाढून बियाणी दजतील आणि रस वाहवतील. ” यासाठीच अवर्षणाच्या निवारणासाठी किंवा पाऊस पडण्यासाठी या समूहाचा उपयोग करतात. त्यांची अग्नी भद्रा आहे की, पंचमहाभूतावर यांची सत्ता चालते. तसेच या समूहात ग्रहपीडा निवारण, विषवाधा निवारण, रोगनाशक, आयुष्यवर्धन, युद्ध विजय, पातक निवृत्ति इ० संबंधी मंत्र असतात. बौद्ध-तंत्रकारांनी त्यांची अधिक नामे दिली आहेत. ती येणेप्रमाणे— सुमती, रत्नोत्का, उष्णीषविजया, मारी, पर्णशवरी, जागुली, अनंतमुखी, चुंदा, प्रश-वर्धिनी इ० इ०. यांचे वर्ण जरी वेगवेगळे असले, तरी या एकमुखी, द्विमुख, प्रत्येकीच्या हाती विश्व, वज्र व अभिशान चिन्ह असते. (भा. सं. को. ४/४१६)

० धूमावती— एक तांत्रिक देवता. शाक्तासिद्धान्ताप्रमाणे महाशक्तीचे हे वृद्धरूप होय. तिने हे रूप धारण का केले यासंबंधीची कथा अशी.

एकदा कैलास पर्वतावर पार्वतीने शंकराना म्हटले, ‘ मला मूक लागली आहे, काही तरी खावयाला द्या. ’ पण शिवाने त्या मागणीकडे दुर्लक्ष केले. यामुळे पार्वती आदिशक्ति रागावली आणि तिने शंकरांनाच गिळून टाकले. पण त्याचा परिणाम असा झाला की, तिच्या शरीरातून धुराचे लोट निघू लागले. त्या वेळी शंकरानी तिला तिच्या उदरातूनच म्हटले,

एषा मूर्तिस्तत्र परा विख्याता वगलामुखी ।

धूमव्याप्तशरीरात्तु ततो धूमावती स्मृता ॥

भावार्थ असा की, तुझी पराश्रितमूर्ति वगलामुखी नावाने प्रख्यात होती, पण आता सर्व शरीर धुराने झाकून गेल्यामुळे यापुढे ती धूमावती नावाने प्रसिद्ध होईल. या रूपाचे ध्यान-वर्णन आहे—

विवर्णा चंचला कृष्णा दीर्घा च मालिम्बरा ।

विमुक्तकुन्तला रुक्षा विधवा विरलद्विजा ॥

काकध्वजरथारूढा विलम्बितपयोधरा ।

शूर्पहस्तातिरूक्षाक्षी धूतहस्ता वरान्विता ॥

० टीप— दशमहा विद्या प्रकरणांत या देवीचा उल्लेख आलेला आहे.

भगार्थ असा की, धूमावती देवी ही वर्णहीन, चंचल, काळी, उच वाभ्याची, मलीन वस्त्रे नेसलेली, पिजारलेल्या वेसाची, रुक्ष, पिथवा, निरळ दाताची, काकभ्रज असलेल्या रयार आरूढ झालेली, लोंग्या सनाचा, हातात सूप धरणारी, रुक्ष नेत्राची, हात हालविणारी, मोठ्या नाकाची, तिरळ्या डोळ्याची, सर्व तहानमुळेने व्याकूळ झालेली, भयानक व कलहगारिणी जशी आहे ती रूपाने विप्राळ असली तरी स्वतः गर्वणी आहे 'धूँ धूँ धूमावति स्वाहा' या मंत्राचा निवृत्त होऊन स्मशानात एक लक्ष जप केला व मीठ मोहरने हवन केले, म्हणजे तो सिद्ध होतो आणि शत्रुनाशासाठी त्याचा उपयोग केला जातो (भारतीय प्रतिक्रिया, जनार्दन मिश्र, १९८९)

ध्वजाग्रक्रेयुरा—एक बौद्ध देवता भारतीय बौद्ध मूर्तिशिल्पामध्ये या देवतेचे वर्णन मिळते ते असे की, नील जयवा पीतवर्णा, त्रिमुख त्रिबा चतुर्भुज, चतुर्भुजात एन्ग, पाग, चक्र व सट्वाग धारण करणारी, गळ्यात रुडमाला परिधान करणारी, मस्तकी अशोभ्याची मूर्ति धारण करणारी, व्याघ्रचर्म नेसलेली असते मात्र जेव्हा ती चतुर्मुख असते, त्या वेळी मस्तकी अशोभ्य नसतो आणि आयुधही निराळी असतात प्रत्यालीढ आसनामध्ये ही उभी असते या देवतेची काही रूपे अत्यंत भयानक असतात

नरदत्ता—जैनसमूहातील एक यनिणी हिला बहुरुपिणी असेही म्हणतात निर्वाणकलिकेमध्ये या देवीचे वर्णन असे—

गौरवर्णाची, कमलानर आरूढ झालेली, चतुर्भुज, उजवीकडे एक हात वरदमुद्रा व दुसऱ्यात अशमाला आणि डावीकडे मातुलिंग व कुंभ धारण करणारी देवता आहे मुनी मुद्रताची ही श्रविका होय दिग्गजपधियाचे मते ही कृष्ण सर्पावर आरूढ असून हातामध्ये डोल, फल, सन्ग आणि वरदमुद्रा धारण करणारी आहे या देवीचे पौराणिक शक्तीस्रोत सम्य आहे (जैन मूर्तिशास्त्र)

नैरात्मा—इंडियन म्युझियममध्ये जी मूर्ति आहे, तिचे वर्णन असे की, ती नृत्य करीत असलेली, आणि पायाखाली कमलदलावर दोन प्रेतासह असलेली, भीतिदायक स्वरूपाची, रक्तवदळ निनेन, जीभ बाहेर आलेली व कुव्याप्रमाणे दात असलेली आहे गळ्यात रुडमाला व अगातून निघणाऱ्या अग्निज्वालावर शोभून दिसते माथ्याखाली वेस ताठ उभे असून अग्निज्वालाप्रमाणे भासतात या पार्श्वभूमीवर ध्यानी बुद्धाची मूर्ति फारच निरकीळ दिसते उजव्या हातीचा चाकू कोणाला मारण्याच्या पवित्र्यात धरलेला असून डाव्या हाताने भांडे छातीजवळ धरलेले असावे डाव्या खांद्यावर एक सोटा घेतलेला दिसतो, कदाचित् ते जाडूने भरलेले सट्वाग असावे

साधनमालेत या देवीचे जे ध्यानवर्णन केले आहे, त्यावरहुकूम हे शिल्प आहे. ध्यान, मनन व मंत्र हे साधनमाला (माग २।४५१) यांत दिलेले आहे.

पर्णशबरी—विक्रमपूर (डाका) येथे काळ्या पाषाणाची ही मूर्ति ३३ फूट उंचीची आहे. ती त्रिमुखी असून सहा भुजांची आहे. शिरकमळ किंचित डावीकडे कलते असून उजवा पाय सरळ व डावा पाय किंचित वाकलेला आहे, चेहरा रागीट असला तरी मोहक आहे. हातामध्ये वज्र, वाण, कुन्हाड, दोन हातांत पानांसह बुक्षाची डहाळी व शेवटी तर्जनीमुद्रा याप्रमाणे आपुधे आहेत. देवीचे पोटा थोडे मोठे आहे.

या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, दोन माणसे खाली पडलेली असून त्यांना तुडवीत ती पुढे सरकत आहे. ही दोन माणसे कमलासनावर, मस्तके विरुद्ध दिशेला ठेवून, निजलेली असून त्यावर देवता आहे. या मानवाचे अंगावर देवीचे वणासारखी लहान लहान बटुळे आहेत. याचा अर्थ असा की, देवीचा रोग ही देवता पायाखाली चिरईत आहे. तसेच गणेशाची मूर्ति हाती तरवार असलेली, आसनाच्या पाषाणावर दाखविलेली आहे. उजवे वाजूला ब्राह्मणदेवता, हयग्रीव, शीतला यांच्या मूर्ति आहेत. या शिल्पाचा असा आशय घेतात की, ब्राह्मणदेवता गणेश, हयग्रीव व शीतला यांचा पराभव या पर्णशबरी देवतेने केलेला असून, त्याचे पूजन मागे पडून, रोगराईसाठी या देवतेचे पूजन चालू झालेले आहे.

ही देवता तारादेवीची सहचरी असून प्राचीन काळी बन्धु जमती हिचे पूजन करीत असल्यात. तिच्या गळ्यात काही वेळा पानाच्या माला घालतात अगर झगा घालतात. तिचे नाव काही वेळा सर्व-सर्वनाम भगवती म्हणजे सावर जमतीची देवता असे आहे. सांप्रतही ही बन्धुजमात भारताच्या पूर्व भागी आढळते. नन्यदा (डाका) गावी या देवीची पूजा जिअस ठाकूराणी या नावाने होते. रोगराई नष्ट करण्यासाठी खालील मंत्राचा जप करतात.

‘ ॐ पर्णशबरी, चेटकिणी, सर्व रोगराई नष्ट कर हुं फट् स्वः ’

(बौद्ध मूर्तिजला-महिला)

काही शिल्पात ही देवता एकमुखी, द्विभुजा, शुभ्रवर्णा, कमलासना, हाती पाश व परशु धारण करणारी व अर्धचंद्राप्रमाणे नयनमनोहर केशरचना करणारी, पिशाची देवतास्वरूप असते. प्रभावळीचे वर पाचही ध्यानी बुद्धाच्या मूर्ति असून अमोघसिद्धि हा मध्यभागी आहे, कारण ही देवता त्याचे वंशातील आहे. या देवीच्या दोन साधना आहेत.

(साधनमाला, २।१४२)

प्रज्ञापारमिता— डाक्का येथील सभहालयातील मूर्ति चतुर्भुज असून वरील दोन्ही हात धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रा दर्शवितात गालील एका हाती कमल, फुलाचा दांडा व त्यावरती पुस्तक आणि चवथी हात अभयमुद्रा दर्शवितो. खुरामपूर येथील उत्पन्ननामधे या प्रकारची ४३' X ३' मूर्ति मिळाली असून मुखापासूनचा वरील भाग तोडलेला आहे. ती कमलासनावर अधिष्ठित असून दोन्ही पाय माडी आसनात अडकलेले आहेत. कोणी एका पुरुषव्यक्ति सेवक म्हणून जन्मळ उभी आहे. हे स्वरूप पीत प्रज्ञापारमिता देवीचे होय. साधनमाला ग्रंथात या देवतेसंबंधी ९ साधना सांगितल्या आहेत. दुसरे स्वरूप सीत प्रज्ञापारमिता स्वरूपाचे आहे. तेथे ती एकमुखी, द्विभुजा, शुभ्रवर्णा, शुभ्रकमलावर बसलेली, उजवे हाती रक्तकमल व डावे हाती प्रज्ञापारमिता पुस्तक, मस्तकी अभोम्य धारण करते. बौद्ध पंथाचे ज्ञान असणारे हे पुस्तक आदिबुद्धाने नागाजमातीजवळ ठेवलेले होते. ते नागार्जुनाने हस्तगत करून शानाचा प्रसार दुसऱ्या शतकात केला. आर्य-प्रज्ञा, शुद्धप्रज्ञा, वनकथणा, शिवप्रज्ञा असेही प्रकार या देवीचे आहेत.

भृकुटी तारा— या देवतेची जी मूर्ति आढळली आहे ती ४३' उच्च २३' रुंद असून हिरवट पाषाणाची आहे. ती पद्मासनस्थ त्रिमुखी व अष्टभुजा स्वरूपात आहे. आसनाचे खाली दोन सिंहाकृति गर्जना करीत आहेत. काही भुजा जरी भगलेल्या असल्या तरी हातात तलवार, विशूल, वज्र, सोटा, कुहाड, ६० प्रकारची आयुधे दिसतात. समोरील मुख सौम्य असून डाव्या बाजूकडील मुखात दात बाहेर आलेले, तर उजवीकडील अती हास्यामुळे दंतपति उठारदारपणे दिसत आहे. चेहरा आठव्या पटल्याने तिरस्कारयुक्त दिसत आहे. या शिल्पातील वैशिष्ट्य असे की, गणेशाची मूर्ति लहान मुलाप्रमाणे हात व डोपरे यावर रागत अठलेली आसनाग्याली आहे. यावरून ती धर्मपाल म्हणजे धर्माचे रक्षण करणारी होय. तसेच आणि एक वैशिष्ट्य म्हणजे आसनाच्या उजवे बाजूस एक माता बाणानी भरून तयार ठेवलेला आहे. माण्यावरील किरीटावर ध्यानी बुद्धाची आकृति आहे. सारास, ध्यानी बुद्ध आणि चेहऱ्यावरील मुखमुखा यावरून ती भृकुटी तारा होय. डाक्का जिल्ह्यातील भयानीपूर येथे १० व्या शतकातील या प्रकारची मूर्ति मिळालेली असून सांप्रत ती डाक्का साहित्य परिषदेच्या सभेदी आहे.

मनसादेवी— मनसादेवीच्या एका ध्यानामध्ये भक्त म्हणतो, हे आस्तिर ऋषींचे माते, मी तुझे चरणी आश्रय घेतो. तिचे मांडीवर एक लहान मूल आहे ती मूर्ण कमळप्रमाणे प्रकटात जाई, मोठमोठे भुजग इतस्तत पिरून तिची सेवा करीत असतात. ती आपल्या दोन्ही हातात नाग धरते, तिचे वस्त्र रंगळ उज्ज्वल असून, एतानुग्र आणि अलंकारानी सुशोभित असते, हाती मूल आणि

सर्प, यावरून ती चतुर्भुजा आहे. (बौद्धपंथीय देवता हरितीप्रमाणेच हे वर्णन आहे.)

बंगाल प्रांती या देवतेच्या अनेक मूर्ति उपलब्ध आहेत आणि त्या भागातील ती एक प्रमुख देवताही आहे. इंडियन म्युझियममध्ये जी मूर्ति आहे, ती कमलासनावर बसलेली असून, उजवा पाय खाली लोंबत असतो. सात अगर आठ नाग तिच्या मस्तकावर फणे उभारून असतात. उजवे वरद-मुद्रा हातात एखादे फळ असते. उजवीकडे एक थळलाभांगलेला दाढीवाला मनुष्य असून तो जरत्कारू असल्या, डावे बाजूस अस्तिक मुनीचे शिल्प असते. ज्या वेळी त्याचे मस्तकावर मुकुट असतो त्या वेळी बहुधा नागराजा वामुकी तिचा भाऊ असतो. काही शिल्पात कमलासनावर एक कुंभ मांडलेला असून, त्यामधून दोन नाग विरुद्ध दिशेकडे सरकत असलेले दालविततात. डावा येथील संग्रहालयात नुमारे २० इंच उंचीची जी मूर्ति आहे, ती वरील वर्णनाची आहे.

साधारणतः १० ते १२ व्या शतकात या देवतेचा ऊर्जितकाल होता. त्या वेळची शिल्पे अनेक ठिकाणी आढळतात. इतकेच नव्हे तर पूजासभ्यी लागणारी भाडी व इतर साहित्य, यात्रावरील नागाकृति कोरलेल्या असत. दक्षिणेतील ब्राह्मण आजही संध्यावर्चनासाठी लागणारी पळी नागाचे शिल्पाची वापरतात. या रीतीची उपकरणे उत्तरनामांमध्ये मिळालेली आहेत व राजगारी संग्रहालयात ठेवलेली आहेत.

या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, कश्यपकृपाळा कट्टु आणि विनता नावाच्या दोन स्त्रिया होत्या. विनतेपासून अरुण व गरुड यांची उत्पत्ति झाली, तर कट्टुपासून सर्प अगर नागाची उत्पत्ति झाली. पुत्रांनी आपली अवज्ञा केली म्हणून कट्टुने शाप दिला की, पुढे जनमेजय राजा त्याचा कुलक्षय करील. पुढे नागराजा एलापत्त असे सांगता झाला की, वामुकी व इतर नाग यांची बहीण जरत्कारू, जर एखाद्या त्याच नावाच्या ब्राह्मण मुलाबरोबर विवाह करील तर तिचा पुत्र हे संकट दूर करील.

जरत्कारू नावाचा ब्राह्मण मुलगा सदा फिरतीवर असे, कारण त्याचा वंशच यायावर-सदा फिरत असणारे-होता. घरदार करून संसार थाटवा हे त्यांना माहीत नव्हते व आवडतही नव्हते. पण एके वेळी पूर्वजाचे आत्मे लोंब-बळत राहिलेले त्याने पाहिले आणि पुत्राविना त्यांना सद्गति मिळणार नाही, म्हणून विवाह करण्याचे योजिले. वामुकी नागाने वरगोधनार्थ अनेक हेर पाठविलेले होते, त्यापैकी एकाला हा ब्राह्मण सापडला आणि मुलगी त्याचेच

प्रसिद्ध आहे. चांदसदगर हा एका शिवमूर्त असल्याने तो मनसादेवीचे पूजन करण्यास राजी नव्हता. त्याच्या स्त्रीचे नाव सोनेका. हिने एके दिवशी त्याच्या नकळत मनसादेवीचे पूजन आरंभिले असता, चांद रागावला व त्याने सर्व पूजा-साहित्य उधळून दिले. मनसादेवीची अवस्था होताच त्या व्यापाऱ्याचे सहा मुलगे मृत्यु पावले, तरी तो बघला नाही. बर चांद्रच ठेवले. सातवा मुलगा लखीघर नावाचा जन्माला आला आणि बऱ्यात आल्यावर बहलानामक मुलीबरोबर त्याचा विवाह ठरला. त्याचे भविष्य असे होते की, विवाहाच्या रात्री त्याला सर्पदंश होईल, त्याप्रमाणे घडले व त्यास मृत्यु आला. बहलाने त्याचे प्रेत एका तराफ्यावर घातून ती नदी प्रवाहानून वाट फुटेल तिकडे निघाली. अनेक संकटांना तोंड देत ती जात असताना तो तराफा एके ठिकाणी मिनाऱ्याला लागला. तेथे देवा-दिकांचा घोषी नेता तिला भेटला. सर्व हकिगत समजल्यावर नेत्याने तिला भगवान शंकराकडे नेले आणि उत्तम नृत्य करून शंकरांना प्रसन्न करून घेतल्यावर, शंकरांनी तिच्या पतीला प्राणदान दिले. तसेच पूर्वीचे सहा दीरही परत केले. सर्वांसह घरी परत आल्यावर चांदसदगरला आनंद झाला, त्याला आपली चूक उमगली, अहंकार गळला आणि त्याने देवीचे पूजन केले, पण ते सुद्धा डाव्या हाताने. अशा रीतीने मनसादेवीचे महत्त्व तेथे वाढीस लागले.

कामाख्या देवीच्या मंदिरात देवधानी नावाचा उत्सवसमारंभ होतो व प्रामुख्याने मनसादेवीचे पूजन होऊन, त्यामध्ये बरील प्रसंगाचे वर्णन करणारी गीते गायिली जातात.

(Temples of Assam by B. K. Barua, P. 41-42)

गोलपारा शहरापासून ७ मैलावर श्री सूर्यपहाड नावाचे क्षेत्र आहे. तेथे सूर्यमंदिरात एक सूर्यमूर्ति आणि बारा आदित्यांचे दर्शन घडते. तसेच येथे टेकडीच्या पायथ्याशी कुबंदी पाषाणाची हजार शिवलिंगे आढळतात. याचे कारण असे देतात की, येथे प्रती काशी वनविण्यासाठी प्राचीन काळी ९९,९९९ शिवलिंगे स्थापन करण्यात आलेली होती. येथे एका खडकात कोरलेले मनसा-देवीचे स्वरूप असून, त्याला १२ भुजा दाखविलेल्या आहेत व निरनिराळी आयुधे असून मस्तकावर सात नागफण्यांचे छत्र आहे. ती एका कमळावर उभी आहे.

(आसाममधील देवळे—बाबुआ, पृ. ८९)

भारिची—तिबेटप्रांती लामा धर्मगुरू प्रातःकाली सूर्याप्रमाणे या देवतेचे पूजन करतात, म्हणजे ती सूर्यस्वरूप समजतात. विरोचनाच्या शरिरापासून या देवीची निर्मिति झालेली आहे. वैदिक देवता उपाप्रमाणे या देवीचे बौद्ध-धर्मातील स्थान आहे. येथील वैशिष्ट्य असे की, या देवीचा रंग सात हुकरांनी

ओढलेला आहे उषा देवीच्या रथाला सात घोडे दास्यगतात ही त्रिमुखी असून निनेत्र व आठ भुजा आहेत तिच्या उजव्या हातूचे मुख रक्तवर्ण असून, डावी कडील हुकरप्रमाणे निळसर रंगाचे आहे हातातील आयुधे उजवीकडील प्रमाने वज्र, अशुश, बाण, सुई, अशोकपर्ण, धनुष्य, पाश व तर्जनीमद्रा याप्रमाणे आहेत रथामध्ये बसल्यावर उजवा पाय गुढध्यात दुमटलेला व डावा समोर ताणलेला असतो राहु तचे सारथ्य करतो चार हातूला देवता आहेत पर्वला रक्तवर्णी, चतुर्भुजा, हुकरमुखी वत्तली, दक्षिणेला, पीतवर्णी, चतुर्भुजा वडाली, पश्चिमेला शुभवर्णा चतुर्भुजा वराली, आणि उत्तरेला रक्तवर्णी चतुर्भुजा वराहमुखी होत परीदावाद जिल्हा भेदरगज ताटण्यात पन्नानदीमध्ये या प्रकारची मूर्ति आढळून आलेली असून ती डाका येथे सग्रहालयात आहे काही वेळा मुकुटाने निरोचनाची आकृति दाखवितात उजानी, टिपेरा, आटपारा, दुवाली या ठिकाणी आढळलेल्या मूर्ति राजशाही सग्रहालयात ठेवलेल्या आहेत

काही शिल्पात ही देवता सप्त पर्यंकावर बसलेली असून, हृदयाच्या ठिकाणी ॐ कार धारण करते, भक्ताची सकटे हरण करते (साधनमाला, १/१६६)

साधनमालाप्रमाणे या देवीसवर्धा सोळा साधना दिलेल्या असून तिच्या म्हरूपाचे सहा प्रकार वर्णन केलेले आहेत ती एकमुखी, त्रिमुखी, पंचमुखी जथवा सहा मुखाची असून तिला दोन, आठ, दहा, बारा भुजा असतात हातातील सुई व दोरा या आयुधानी ती दुष्ट वृत्तीच्या लोकांची तोंडे व नेत्र धिबून बंद करते, अशी भक्ताची भावना आहे वज्रवाराही देवीस्वरूपाला काही वेळा मारिची मानतात, पण ते गरोर नाही

या वेळी या देवीला एक मुख, दोन हात असतील व एका हाती अशोक वृक्षाच पर्ण असेल, तऱ्हा तिला अशोककाता म्हणतात, पण याच स्वरूपात हातात सुई दारा असेल तर मात्र तिला आर्य मारिची म्हणतात

यागिवाय मारिचीत्रिमुख, उभयवराहानना मारिची, दशभुजा मारिची, यज्ञ धाविश्वरी मारिची इ० स्वरूपे आहेत, त्याची साधनेही आहेत ती साधनमात्रा प्रमाणे पहावीत (भारतीय गौड मूर्तिकला, ९६-१००)

महत्तरी तारा—बडोदा सरकारच्या सग्रहालयात या देवतेची मूर्ति आहे कमळाने ती प्रत्यकासनी (एकावर एक पाय) असून उजवा हात वरद आणि डावा हाती कमलपुष्प आहे उदाचित ही शामातारेची मूर्ति असावी

महासरस्वती—भारतामध्ये आल्यावर आर्यांनी सरस्वती नदीचे काठी पेंदरचना केली आणि शान देणारी म्हणून सरस्वती देवीची मूर्ति अस्तित्वात

आली. बौद्धपंथीयानी पुढे ही देवता आत्मसात करून, तिची अनेक स्वरूपे बनविली. ती एकमुखी, द्विभुज असेल अथवा त्रिभुजी असून षड्भुजा असेल. बौद्धदेवता मुजुश्री आणि प्रज्ञापारमिता याप्रमाणे ती श्रावणपण, विद्या, बुद्धि व स्मरणशक्ति देणारी मानलेली असल्याने बहुजन बौद्धपंथीय तिच्या भजनी लागलेले होते.

या देवतेचे स्वरूप वर्णन करताना जेव्हा ती एकमुखी असेल, तेव्हा द्विभुज, हाती शुभ्र कमळ व वरदमुद्रा, हस्तमुद्रा, अगावरील वस्त्रालंकार चंदनाचे पुष्पांनी युक्त असतात. गळ्यात शुभ्र मौक्तिक माला, बारा वर्षांची कुमारी स्वरूप, मुदर कांति आणि कमलासनावरील चंद्रावर बसलेली, सर्व जगाला आपल्या प्रकाशाने दैदिप्यमान करणारी असते. या देवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे नालन्दा येथील मूर्तीप्रमाणे दोन बानूला दोन दोन तिच्या समान लहान मूर्ति असतात. त्याची नावे प्रज्ञा, मेधा, स्मृति आणि मति अशी आहेत. डाका म्युझियममध्ये या प्रकारची मूर्ति आहे.

साधनमाला यथात, या देवीसमधी अनेक साधना वर्णन केलेल्या आहेत. या देवतेचे वज्रनीगा सरस्वती, वज्रशारदा, आर्यशारदा, वज्रसरस्वती इ० मूर्तिभेद आहेत. त्याची वर्णने मूळ यथात पहावीत.

महार्थी-तारा— इंडियन म्युझियम, कलकत्ता यामध्ये जे देवीचे स्वरूप आहे, त्याचे वर्णन असे की, कमलासनावर ती ललितावन घातून बसलेली आहे, म्हणजे उजवा पाय खाली लोंबत असून डावा पाय कमलासनावर आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, धर्मचक्रमुद्रा छातीवर असून दोन्ही कापेतून दोन कमळे बाहेर आलेली व दटाजवळ शोभत आहेत. सर्व शरीरावर जलहार आहेत. अगात पातळ कापडाचे पल्ल दाखविले आहे. मुख्य मूर्तीच्या डावी-उजवीकडे आणि खाली आसनावर चार देवतांचे शिल्प असल्याने त्या सहचरी असल्यात. वरील राजस पाच ध्यानी बुद्धाच्या मूर्ति असून, जमोषविद्धि मध्यभागी आहे. हे सर्वच शिल्प रेखांत व मुदर, आभरण आहेत. ती शामवर्णा असून द्विभुजा आहे.

उजवीकडील देवता अशोकनान्ता व डावीकडील एकरुद्रा असून खालील बानूच्या दोन महामयुरी आणि आर्यजागुली आहेत. साधनमालेतील ध्यानात हेच वर्णन मिळते.
(साधनमाला, २-१४६)

महाचीन तारा— ध्यानी बुद्ध जशोभ्याचे बघातील ही देवता होय. जांगुली, एकजटा, पर्णशयरी, प्रज्ञापारमिता, वज्रचर्मिका, महामत्रानुसारिणी, महाप्रत्यगिरा, ध्वजामकैयुरा, यमुधारा, नैरात्मा या देवता याच वंशातील होत.

याशिवाय दगभुजा महाप्रतिसरा देवीचे स्वरूप आहे. इतर वर्णन साधारणपणे करीलप्रमाणे आहे. (भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, पृ. ११६)

महाप्रतिसरा, महासहस्रप्रमर्दिनी, महामनानुसारिणी, महामयुरी व महासीतावती या पंचरक्षक देवता मंडलातील होत. यांची मंडलपूजा होते. पूर्वी प्रत्येक निहारामध्ये हे पूजन केले जात असे. या देवतांच्या पूजनाने राज्य, गाव, व जनतेचे रक्षण होत असे. तसेच रोगराई, दुष्काळ व सकटाचा नाश होत असे. साधनमालेत या पूजेचे विधान दिले आहे.

महाप्रत्यंगिरा—देवीचा वर्ण नील असून, एकमुक्ती, सहा भुजात तरवार, अशुश, वरद, तर्जनीमुद्रा, रत्नमळ व त्रिशूल ही आयुधे ती धारण करते. हु या बीजाक्षरामधून देवतेची निर्मिति झालेली असून, मस्तकी अशोभ्य धारण करते, अनेक अक्षर धारण करते, दिसण्यात तरुण व सुंदर मूर्ति दिसते. नेपाळप्राची या देवीचे जे हिल्स उपलब्ध आहे त्यामध्ये ती अनेकमुखी व असंख्य हाताची दाखविली आहे. साधनमाला ग्रंथात या देवतेसंगी एकच साधना दिलेली आहे, पण या अनेकमुखी देवतेसंगी साधना कोठे आढळून येत नाही. हिंदु देवतांमध्ये प्रत्यंगिरा म्हणजे अतिरक्षक शक्तिच्या द्यापाने तयार झालेली देवता आहे, म्हणून या ग्रंथांमध्ये देवीचा वरचढपणा दाखविण्यासाठी महाप्रत्यंगिरा नाव दिलेले असते. नेपाळमध्येच ही मूर्तिकला जास्त आहे.

(भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, पृ. ८८)

यामरी—ही यमातका नानानेही ओळखली जाते, ध्यानी बुद्ध ज्ञानाचे यशातील ही देवता आहे. या देवतेच्या साधनमाला ग्रंथांमध्ये १४ साधना दिलेल्या आहेत. त्यापैकी नमुन्यादाखल एक साधना अशी की, साधकाने पूर्ण दिशेला मुग्न करून शातिकर्म केले, तर त्याचा चेहरा शुभ्रवर्णी होतो, उत्तरेकडे मुग्न करून पौष्टिकविधि केला, तर मुग्न पीतवर्णी होतो, पश्चिमाभिमुख होऊन वश्यविधि केला तर मुख रक्तवर्णी होते. दक्षिणाभिमुख होऊन आकर्षण-कर्म केले तर मुख नीलवर्णी होते सरासरी, असे विधि व आचरण केल्यास भक्त-मंडळी साधकाकडे जास्त आकर्षित होतात. या देवीची पूजा एकटीच अथवा प्रगदेवीसह करतात या वेळी रेट्याचे मस्तक नवळ असते. यमराजाचे वाहन रेडाच असते.

या देवतेच्या उत्पत्तीची दतकथा बोधकारक आहे. एके काळी एक साधु तपश्चर्यासाठी एका गुहेत बसला असता, पन्नासच्या वर्षांचा शेवटचा दिवस उगवला. त्या वेळी दोन चोर त्याच्या गुहेत एका चोरलेल्या बैलासह शिरून, त्यांनी बैलाचे मस्तर तोडले. पण आपले हे दुष्टकृत्य या तपस्वीने पाहिले आणि

तो बोभाटा करील, यास्तव त्यानी त्या साधूचा शिरच्छेद केला. परिणाम असा झाला की, तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने त्याच्या मृत शरीराने अतिशय उग्र स्वरूप धारण केले आणि जवळच पडलेले त्रैलाचे मस्तक आपल्या शिरस्थानी ठेवून, त्या चोराना ठार बेल्ले त्याचे रक्त, त्याच्याच कपाळाच्या कवटातून घटाघटा प्याला याचा मूड म्हणून सर्व तिपेट देश उध्वस्त करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. तेव्हा सर्व प्रजानेन मजुश्री बुद्धाच्या चरणी नतमस्तक झाल्यावर, त्याने यमातकाचे स्वरूप घेतले व त्रैल मस्तक धारण करणाऱ्या यमाचे निर्मूलन केले. मजुश्रीचा वरचष्मा दाखविण्यासाठी ही दतक्या प्रचलित असावी. रक्तयामारी व कृष्णयामारी असे दोन भेद आहेत, त्याची वर्णने निराळी आहेत

लक्ष्मी-नारायण-शिव-शक्तीची मूर्ति जशी असते, तद्वत या देवतेची मूर्ति एकत्र अधिष्ठित असते. यगल प्राचीन एव मूर्ति प्राचीन शिल्पाची आदलेली असून तिची उंची सुमारे २० इंच आहे. डावा दारपासून सुमारे २० मैलावर वास्ता गावी ती आहे.

भगवान नारायण कमलासनावर अधिष्ठित असून उजवा पाय खाली लोंबकळत आहे. घास, पद्म, गदा, आणि चक्र याप्रमाणे चार भुजात आयुधे असून चक्र असणारा हात लक्ष्मीचे अगार आहे.

नारायणाचे डावे माडीवर लक्ष्मी बसलेली असून तिचा उजवा हात आपले पतीचे मानेभोवती आहे डावे हाती कमळ आहे. उजवा पाय नारायणाचे माडीवर हुमटलेला असून डावा पाय खाली लोंबत आहे. त्याचे बाहून गरुड खाली असून तो चतुर्भुज आहे. जोडप्याचे लोंबते पाय जणु काय त्याने आपले दोन हातावर घेतलेले आहेत. पुढील दोन नेहमीच्या नमस्कार पद्धतीत आहेत. एकदर शिल्प आकर्षक आहे.

शतकातील हे शिल्प असावे असे मानले जाते. कमळाच्या पाकळ्याची उघड-
झाप व मूर्तीचे दर्शन असे उत्कृष्ट शिल्प इंडियन म्युझियममध्ये पहाण्यास
मिळते. मुख्य देवता तारा आणि इतर आठ योगिनी असाव्यात.

वज्रतारा देवता ही चतुर्भुज, प्रत्येक मुराला त्रिनेत्र व अष्टभुजा स्वरूपाची
आहे. ही चार मुखे पीत, कृष्ण, शुभ्र व रक्तवर्णाची आहेत. रक्तवस्त्र धारण
करणारी पायावर पाय टाकून आसनस्थ आहे. तिचे हाती आयुधे वज्र, बाण,
शस्त्र, वरदमुद्रा, नील कमल, धनुष्य, अशुभ व तर्जनीमुद्रा याप्रमाणे आहेत.
नाही शिल्पात आयुधामध्ये परक आढळतो. साधारणतः कलरत्ना समहालयातही
या प्रकारची जणू पाकळ्यातील एक मूर्ति असून घनतारा, कुरुकुला यांच्याही
मूर्ति अशा शिल्पात आढळतात. काही ठिकाणी कमळाच्या पाकळ्यावर डाकिनी
अगर नागरन्याच्या आकृति दाखवितात.

वज्रवाराही—वज्रवाराही तंत्र आणि चक्रसंहारतन्त्रातील ही एक प्रमुख
देवता असून हेरुल गौडानरोर तिचा घनिष्ट संबंध आहे. एका साधनेमध्ये
तिची उपाधी 'श्रीहेरुलदेवसयामहिंसी' अशी आहे. ती हेरुलदेवाची प्रथम
पत्नी असून, वज्रयोगिनी ही दुसरी असारी. या देवीचे शिल्प बहुधा नम्र असून
तीत्र कामेच्छा असणारी आहे. या देवीचे मुख हुकरिणीप्रमाणे (वराही)
असल्याने हे नाव प्राप्त झाले आहे. काही वेळा हिला डाकिनी असेही म्हणतात
व तिच्या चार टांगिनी सटचरी असतात. मारिची व ही देवी एकरूप मान
नव्हत.

या देवतेसाठी अनेक साधना आहेत. पण त्यापैकी बुद्धडाकिनी आणि
वज्रवैरोचनी या जास्त प्रसिद्ध आहेत. जेव्हा ती एकमुखी असते तेव्हा तिला दोन
भुजा, त्रिनेत्र, रक्तवर्णा, नम्र, कामेच्छा दर्शविणारी, उजवे हाती वज्र, तर्जनीमुद्रा,
डावीकडे कपाल आणि सन्वाग धारण करते. कालरात्री देवीला पायाखाली तुळ
पिते, गळ्यात रुडमाळा धारण करून, त्यातून ठिक्कत असलेले रक्त पीत असते.
ती ज्या चार कमलपत्रावर उभी असते, त्या प्रत्येकावर डाकिनी, लामा,
सन्त्रोहा आणि रूपिणी या देवता असतात. ज्यांना जादूटोणा अगर मोहिनी
पित्रा जमलात आणाय्याची असेल, ते या देवतेची आराधना करतात.

वरिल प्रकारच्या एका स्वरूपाला आर्यवज्रवाराही असेही म्हणतात.
पुक्त आयुधामध्ये परक असतो. या वेळी ती वज्र आणि अशुभ, कपाल आणि
तर्जनीमुद्रा असते व त्यामध्ये पांग असतो. ती एकमुखी त्रिनेत्री व भयकर
स्वरूपाची असते.

तो रोमाना करील, यास्तव त्यांनी त्या साजूचा शिरच्छेद केला परिणाम जसा झाला की, तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने त्याच्या मृत शरीराने अतिशय उग्र स्वरूप धारण केले आणि जवळच पडलेले तैलाचे मस्तक आपल्या शिरस्थानी ठेवून, त्या चोराना ठार केले त्याचे रक्त, त्याच्याच कपाळाच्या कवटीतून घाघटा प्याग याचा मूड म्हणून सर्व तिगटे देश उध्वस्त करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली तेव्हा सर्व प्रजाने मजुश्री बुद्धाच्या चरणी नतमस्तक झाल्यावर, त्याने यमातकाचे स्वरूप घेतले व तैल मस्तक धारण करणाऱ्या यमाचे निर्मूलन केले मजुश्रीचा वरचष्मा दाखविण्यासाठी ही दत्तक्या प्रचलित असारी रक्तयामारी व कृष्णयामारी असे दोन भेद आहेत, त्याचा वर्णने निराळी आहेत

लक्ष्मी नारायण—शिव शक्तीची मूर्ति जशी असते, तद्वत या देवतेची मूर्ति एकत्र अधिष्ठित असते यगल प्राची एक मूर्ति प्राचीन शिल्पाची आढलेली असून तिची उंची सुमारे २० इंच आहे डावा घावरापासून सुमारे २० मैलावर वास्ता गावी ती आहे

भगवान नारायण कमलासनावर अधिष्ठित असून उजवा पाय खाली लोंबकळत आहे दाख, पद्म, गदा, आणि चक्र याप्रमाणे चार भुजात आयुधे असून चक्र असणारा हात लक्ष्मीचे अंगार आहे

नारायणाचे डावे माडीवर लक्ष्मी प्रसलेली असून तिचा उजवा हात आपले पतीचे मानेभोवती आहे डावे हाती कमळ आहे उजवा पाय नारायणाचे माडीवर हुमटलेला असून डावा पाय खाली लोंबत आहे त्याचे बाहून गरुड खाली असून तो चतुर्भुज आहे जोटण्याचे लोंबते पाय जणु काय त्याने आपले दोन हातावर घेतलेले आहेत पुढील दोन नेहमीच्या नमस्कार पद्धतीत आहेत एकंदर शिल्प आकर्षक आहे

वज्रतारा—रत्नसभवापासून या देवतेची निर्मिति झाली आहे भागलपूर जिल्ह्यातील गश्कर घाटाजवळ चादीपूर नावाचे देवस्थानचे एका क्षेत्री उत्खनना मध्ये एका मडक्यात कमळाच्या कळ्याच्या आकाराची आइति मिळाली, आणखी काही इतर वस्तूही त्यामध्ये होत्या हा कमळाचा कळा सुमारे जाठ इंच उंचीचा असून त्याखालील बैठक फारच उलाखुरीची आहे कमळ कळा वर ठेवण्यासाठी वरच्या बाजूस टोपीवजा झाकण आहे या कळ्याला जाठ पाकळ्या असून त्या उघडल्या म्हणजे आतील बाजूला कोरलेली प्रत्येकी एका देवीची मूर्ति दिसते त्यापैकी काही उम्या तर काही प्रसलेल्या आहेत पाकळ्या खाली पाडल्या म्हणजे मुख्य देवता तारा दिसून येते ती अष्टभुजा असून बसलेल्या स्थितीत आहे मूर्ति ब्रॉन्स भातूची असून मस्तकावर रूपाचे आकाराचे शिरस्त्राण आहे साधारणतः दहाव्या

शतकातील हे शिल्प असावे असे मानले जाते. कमळाच्या पाकळ्यांची उघड-झाप व मूर्तीचे दर्शन असे उत्कृष्ट शिल्प इंडियन म्युझियममध्ये पहावयास मिळते. मुख्य देवता तारा आणि इतर आठ योगिनी असल्यात.

वज्रतारा देवता ही चतुर्मुख, प्रत्येक मुखाला त्रिनेत्र व अष्टभुजा स्वरूपाची आहे. ही चार मुखे पीत, कृष्ण, शुभ्र व रक्तवर्णाची आहेत. रक्तवस्त्र धारण करणारी पायावर पाय टाकून आसनस्थ आहे. तिचे हाती आयुधे वज्र, बाण, शंख, वरदमुद्रा, नील कमल, धनुष्य, अंकुश व तर्जनीमुद्रा याप्रमाणे आहेत. काही शिल्पात आयुधामध्ये फरक आढळतो. साधारणतः कलकत्ता संग्रहालयातही या प्रकारची अष्ट पाकळ्यांतील एक मूर्ति असून धनतारा, कुरुकुला यांच्याही मूर्ति अशा शिल्पात आढळतात. काही ठिकाणी कमळाच्या पाकळ्यावर डाकिनी अगर नागकन्यांच्या आकृति दाखवितात.

वज्रवाराही—वज्रवाराही तंत्र आणि चक्रसंशारतंत्रातील ही एक प्रमुख देवता असून हेरख बौद्धांवरोबर तिचा घनिष्ट संबंध आहे. एका साधनेमध्ये तिची उपाधी 'श्रीहेरखदेवसंग्रामहिंसी' अशी आहे. ती हेरखदेवाची प्रथम पत्नी असून, वज्रयोगिनी ही दुसरी असावी. या देवीचे शिल्प बहुधा नम्र असून तीव्र कामेच्छा असणारी आहे. या देवीचे मुख डुकरिणीप्रमाणे (वराही) असल्याने हे नाव प्राप्त झाले आहे. काही वेळा हिला डाकिनी असेही म्हणतात व तिच्या चार डाकिनी सहचरी असतात. मारिची व ही देवी एकरूप मात्र नव्हत.

या देवतेसाठी अनेक साधना आहेत. पण त्यापैकी बुद्धडाकिनी आणि वज्रवैरोचनी या जास्त प्रसिद्ध आहेत. जेव्हा ती एकमुखी असते तेव्हा तिला दोन भुजा, त्रिनेत्र, रक्तवर्णा, नम्र, कामेच्छा दर्शाविणारी, उजवे हाती वज्र, तर्जनीमुद्रा, डावीकडे कपाल आणि खट्वांग धारण करते. कालरात्री देवीला पायाखाली तुडविते, गळ्यात रुंडमाळा धारण करून, त्यानून ठिबकत असलेले रक्त पीत असते. ती ज्या चार कमलपत्रावर उभी असते, त्या प्रत्येकावर डाकिनी, लामा, खंडरोद्वा आणि रूपिणी या देवता असतात. ज्यांना नादूटोणा अगर मोहिनी विद्या अंमळात आणावयाची असेल, ते या देवतेची आराधना करतात.

वरील प्रकारच्या एका स्वरूपाला आर्यवज्रवाराही असेही म्हणतात. फक्त आयुधामध्ये फरक असतो. या वेळी ती वज्र आणि अंकुश, कपाल आणि तर्जनीमुद्रा असते व त्यामध्ये पाय असतो. ती एकमुखी त्रिनेत्री व भयंकर स्वरूपाची असते.

याशिवाय वज्रडाकिनी, रक्तडाकिनी, पद्मडाकिनी, विश्वडाकिनी या देवता वज्रधाराही वर्गात मोडतात.

वज्रयोगिनी— या प्रातातील ही एक प्रमुखदेवता असली तरी हिचे वैशिष्ट्य म्हणजे मस्तकी वंशागळ दाखविण्यासाठी ध्यानी बुद्धाची आकृति नसते. या देवीसाठी चार साधना सांगितलेल्या आहेत. पण यामध्येही दोन प्रकार आहेत. एकामध्ये देवीचे मस्तक छाटलेले असून ते हातात धरलेले आहे, तर दुसऱ्यामध्ये ते छाटलेले नाही. या देवीचे मंत्रावरून असे दिसते की, पहिलीचे नाव सर्वबुद्धडाकिनी असून दुसरीचे नाव वज्रयोगिनी असे आहे. पहिले स्वरूप दशमहाविद्यापैकी छिन्नमस्ता स्वरूपाचे दिसते. यावरूनही बुद्धदेवता हिंदु देवतांमध्ये मागाहून समाविष्ट करण्यात आली असावी. वज्रवैरोचना आणि वज्रवर्णी या दोन देवता दोन्ही बाजूला रक्षणकर्त्या म्हणून असतात.

या देवीचे ध्यान वर्णन करताना साधनमाला सांगते की, ही भट्टारिका योगिनी समजावी. पीतवर्णा, नम्र, उभवा पाय सरळ तर डावा पाय बाकलेला. उजवे हाती कात्रीने कापलेले स्वतःचे मस्तक, तर डावे हाती तर्जनीमुद्रा असते. साधकाने असे चिंतन करावे की, मस्तकातून जे रक्त राली ओघळत आहे ते स्वतःचे मुखात प्रसाद म्हणून पडत असून तसेच एक धारा बाजूचे योगिनीचे मुखात पडत आहे. योगिनीचे हाती कात्री असून दुसरे कपाल आहे.

दुसऱ्या एका स्वरूपात ती फारच भयंकर आहे. कारण तिचे बाजूला बळते स्मशान आहे. ती रक्तवर्णा असून सूर्यदेवावर उभी आहे. ती प्रेतवाहना असून, नम्र, त्रिनेत्री, ढेरपोटी व जिन्हा बाहेर आलेली असून हातात कपाल, घत्र, खर्वाग आयुधे आहेत. नैरात्मा देवीचे जरी किंचित साम्य असले तरी ते स्वरूप मात्र नव्हे. पुढील एका साधनेत तिचे हाती असलेल्या कपालात देवाचे आणि दुसऱ्यात दैत्याचे रक्त भरलेले असते. ती हेरक बुद्धाची एक पत्नी आहे. हे आपण मागे पाहिलेच आहे.

वर्गमीमा—तामलुक (बंगाल) येथे ही देवी बुद्ध विहारामध्ये आहे. ही ताम्र वर्गातील आहे. या मंदिराचे तीन प्रमुख भाग पडतात. पहिला बडादेऊळ, ज्यामध्ये मूर्ति आहे, दुसरा जगमोहन म्हणजे समामंडप आणि तिसरा नटमंदिर. जेथे भक्तांना देवापुढे ठेवण्याच्या वस्तु ठेवता येतात. बडादेऊळ व जगमोहन हे भाग जोडणाऱ्या जागेला ज्ञानमंडप म्हणतात व तेथे धर्मचर्चा चालते. या मंदिराप्रत जाण्यास २२ पायऱ्या चढून वर जावे लागते आणि विशेष म्हणजे येथे नौवतणाना आहे. तसेच संरक्षणासाठी बाहेरच्या प्राकाराला तंटबंदी आहे. मूर्ति चतुर्भुज असून, भगवान शंकराच्या शरीरावर उभी आहे. हातात त्रिशूल, त्रयार,

माणसाचे मुंडके व राक्षसाचे मुंडके ही आयुधे आहेत. वैशिष्ट्य म्हणजे या देवीच्या आसनावर दोन शिवाच्या पिछ्या आणि दशभुजा महिषामर्दिनीची मूर्ति आहे.

या मंदिराची बांधणी ओरिसा रीतीची आहे, हे वडोदेऊळ, जगमोहन व नटमंदिर या निरनिराळ्या भागावरून म्हणता येते. पुरी येथील जगन्नाथ मंदिर आणि भिदनापूर येथील मंदिराची बांधणी याच प्रकारची आहे. या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, पूर्वी गरुडध्वज राजाच्या वेळी, एक कोळी दररोजप्रमाणे राजाला ताजे मासे न देऊ शकल्याने, राजाने त्याला फाशीची शिक्षा सुनावली. कैदलान्यातून त्याने पळून जाऊन जंगलात पिरत असता, देवीवर संकट घातले की, अलेख्या संकटातून याची मुक्तता व्हावी, कारण रोज मासे मिळणे हे दैवावर अवलंबून होते. त्यावर देवीची कृपा होऊन तिने त्याला दर्शन देऊन सांगितले की, मासाचा साठा जमा करून तो घाळवून ठेव घ लागेल त्याप्रमाणे, त्यावर एका विद्वशित विहिरीतील जलसिंचन केल्यास ते मासे जिवंत होतील व त्याचा कार्यभाग होईल. त्या विहिरीतील पाण्याचा असा अलौकिक गुण आहे की, मर्त्यजिवावर जलसिंचन केल्यास त्याला पुन्हा प्राण परत मिळतील. याप्रमाणे दररोज ताजे मासे कसे मिळतात, याचे गुपित राजाने त्या कोळ्यापासून काढून घेऊन, तेथे जाण्याचे ठरवितानेच, आजपावेतो जी देवता त्या कोळ्याच्या घरी होती, तिने कोळ्याने विश्वासघात केला म्हणून त्या विहिरीच्या मुखावर जाऊन बसली, कारण राजाला जर ते दिव्य जल मिळेल तर त्याचा दुरुपयोग होऊन सर्वत्र हाहाकार माजला असता. कोळ्याने विहिरीची जागा दाखविली, पण तेथे देवीचे आसन झाल्यामुळे राजाला विहीर दिसली नाही. सत्य परिस्थिती समजल्यावर आणि देवतेचे अलौकिक कर्तृत्व समजल्यावर, त्याने त्या मूर्तीवर मंदिर उभारले.

दुसरी एक कथा अशी की, धनपति व्यापारी आपली जहाजे माल भरून रूपनारायण नदीच्या प्रवाहांतून चालला असता तामुलख बंदरात थांबला होता. रस्त्याने एक मनुष्य सुवर्णाचा तांब्या घेऊन जाताना त्याने पाहताच, त्याने त्याला विचारले. तेव्हा तो मनुष्य म्हणाला की, या क्षेत्री जंगलात एका ओढ्याच्या प्रवाहात वस्तु घातली तर त्वरितच ती सुवर्णाची होते. परीक्षा घेण्यासाठी म्हणून त्या व्यापाऱ्याने जवळची सर्व तांब्या-पितळेची भांडी त्या ओढ्यात घालताच सर्व सुवर्णाची झाली. ती सर्व भांडी त्याने सिलोनला पोहोचल्यावर विकली आणि जो नफा झाला, त्यातून मंदिर उभारले.

तेथील बांधणीचे वैशिष्ट्य असे की, पायामध्ये मोठमोठे लाकडाचे ओंडके

वापरले असून त्यावर पाया ३० फूट उंचीचा बांधला आहे. तसेच संरक्षण मिळत तळाला ९ फूट जाड असून उंची ६० फुटांची आहे. जाड जाड दगड वापरले असून एवढे भव्य पाषाण या ठिकाणी कसे जमविले यांचे पाहणाराला आश्चर्य वाटते. तळ्याच्या काठी पुत्राग वृक्ष असून, त्याची सेवा केल्यास स्त्रियांना संतति मिळते, पण तसे करताना आपली सर्व संपत्ती एका टोपलीत भरून, डोक्यावर धेऊन, पाण्यातून त्या वृक्षाला अर्पण करावी लागते. नदीचे पाणी किती वाढले तरी आजवर मंदिराप्रत येऊन परत जावे, अशी अलौकिक कृति अनुभवास येते.

(मिदनापूर जिन्हा गॅझेट, L. S. S. O'Malley, P. 222-223)

विशुज्वाला कराली—एकजटा देवीचे १२ मुखांचे हे स्वरूप होय. बुद्ध देवाच्या घामापासून या देवतेची निर्मिति झाली. नीलवर्णा, २४ भुजांत तरवार, वज्र, चक्र, रत्न, अंकुश, बाण, माला, हातोडा, मुसळ, करवत, हुंदुभी, माळा; डाव्या बाजूला धनुष्य, पाश, तर्जनीमुद्रा, निद्राण, गदा, त्रिशूल, भांडे, नील कमळ, घंटा, कुन्हाड, ब्रह्मदेवाचे तुटलेले मस्तक आणि कपाल याप्रमाणे आयुधे असतात. ब्रह्मा-विष्णु-शिव-इंद्र यांच्या शरीरावर नाचणारी, प्रत्यालीढ आसनात उभी असणारी, अग्नीप्रमाणे भयंकर संहारक भासणारी, 'आ' पसरून मुख असणारी व हौं हौं शब्द बाहेर पडत असणारी, जीभ बाहेर निघालेली, कपाळावर भयंकर आठवा घालणारी, मस्तकी रुंडमाळा धारण करणारी, सर्पलंकार घालणारी, नीलवर्णी मुख, नंतर शुभ्र, पीत, हरित, रक्त, धुरकट या रंगांची मुखे असणारी; प्रत्येक मुखावर विनेत्र असणारी, मस्तकी अग्नीज्वाळाप्रमाणे जटा ठेवणारी, ढेरपोटी, उन्नत वक्षःस्थल, उसासा टाकित असलेली, वाघाचे कातडे पांघरणारी, मस्तकावरील मुकुटावरील ध्यानी बुद्ध अशोम्याची आकृति धारण करणारे स्वरूप भयंकर उग्र व हेकट असे आहे.

या देवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे हिंदु देव इंद्र-ब्रह्मा-शिव-विष्णु यांचे वाहन या देवीने बनविलेले आहे. या देवतेचे शिरूपा वरील वर्णनाप्रमाणे मिळणे फारच दुर्मिळ आहे. साधनमाला ग्रंथात या देवीची साधना व मंत्र दिलेले आहेत.

(भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, पृ. ८१)

शामतारा—या देवीची मूर्ति ४ फूट उंच आणि २ फूट रुंद, पद्मासनावर आरूढ असलेली, डावा पाय दुमटलेला व उजवा खाली सोडलेला, कुण्ठा पाषाण वर्णाची, उजवा हात वरद-मुद्रा आणि डावे हाती पद्मासनातून वर येत असलेले कमळ वितर्कमुद्रा स्वरूपात धरलेले अशी आहे. आसनावरील शिल्पात वज्रसत्त्वाचे स्वरूप दिसत असून, त्याने उजवे हाती वज्र व डावे हाती घंटा घेतलेली आहे. मूर्तीचे उजवे बाजूला लहान आकाराची अशोककांता देवीची

मूर्ति असून, डावे हाती तिने अशोकाचे पान घेतलेले आहे व उजवा हात अभय मुद्रेमध्ये आहे. हातातील अशोकाचे पान, एखाद्या पिठाप्रमाणे भासत आहे. हे स्वरूप महामयुरी देवीचे असावे असेही म्हणतात. कारण हातातील पीठ मयुराचे आहे. डावे बाजूची मूर्ति गलेलट्ट, एकजटा देवीची असून एका हाती चाक्र आणि दुसऱ्यात कपाल आहे. सभोवाराच्या प्रभावळीमध्ये लहानसर आठ तारादेवींच्या मूर्ति आहेत. त्याचे डावे हाती कमळ आणि उजवे हात अभयमुद्रामध्ये आहेत. उजवेकडील दोन देवताना सिंह व हत्तीचे वाहन आहे. प्रभावळीचे मध्यभागी कृत्तिमुखाचे शिन्प आहे. बाराव्या शतकातील हे शिन्प असून 'कायस्य संगेश गुप्त' अशी अधरे कोरलेली आहेत.

सोमणारा, तहसील-मुनगांगंज, टाका या गावी ही मूर्ति सापडली असून सांप्रत ती डाका येथील संग्रहालयात आहे.

दुसऱ्या एका या देवीचे शिल्पात प्रभावळीमध्ये उजवीकडे रत्नसंभव आणि डावीकडे अशोभ्य बुद्ध यांचे शिन्प आहे. वरील शिन्पापेक्षा हे शिल्प प्राचीन असावे. ही मूर्ति टाका जिल्ह्यामध्ये खैलपेर या गावी आढळलेली आहे.

सीतातपत्रा—तारादेवीचाच हा एक प्रकार असून, मूर्ति शुभ्रवर्णी व हातामध्ये छत्र धरलेले असल्याने हे नाव प्राप्त झालेले आहे. गेटी संशोधकाने या देवीचे वर्णन करताना तिला निशिरा म्हटले आहे. ती अष्टभुजा असून, दोन हातानी माथ्यावर छत्र धरलेले असून, इतर हाती चक्र, धनुष्य, बाण, पुस्तक इ० आयुधे आहेत. तिचे स्वरूप मोहक आहे. तिच्या कृपाछनासाठी ती आपल्या मक्ताचे रक्षण करते असे मानतात. साधारणतः ती पद्मासनस्थ असून, डावा पाय मोडून व उजवा पाय खाली सोडून बसलेली असते. बौद्धदेवतांना साधारणतः ब्राह्मणदेवताप्रमाणे वाहन नसते, तसे या ठिकाणी देवीलाही नाही. तसेच ब्राह्मणदेवतांना साधारणतः माथ्यावर छत्र असते. परंतु बौद्धदेवतांना ते क्वचितच आढळते. ही वैरोचनाचे कुळातील देवता होय.

बंगालमधील टिपेरा येथे अशी मूर्ति आढळली असून, सांप्रत ती डाका संग्रहालयात ठेवण्यात आलेली आहे. मूर्ति जीर्ण झालेली असली व हातातील आयुधे पुसट झालेली असली, तरी इतर वर्णनावरून ती सीतातपत्रा असावी असेच संशोधकाचे मत आहे.

सर्वाणी—दुर्गादेवीच्या सोळा नावांपैकी एक नाव होय. बंगालमध्ये टिपेरा जिल्ह्यात देऊळवाडी गावी या देवीची मूर्ति उपलब्ध आहे. हे गाव कोमिह्यापासून सुमारे २० मैल दूर आहे. मूर्तीप्राचीन झालेलेवावरून दिसून

येते की, सातव्या शतकातील देव-नंद राजाची राणी प्रभावतीने त्यावर मुवर्णाचे पाणी चढविले होते. राजा जरी बौद्धधर्मीय होता, तरी राणीने ब्राह्मणदेवतेचे ठिकाणी श्रद्धा ठेवावी, यावरून दोन्ही पंथातील मत-भेद इतके विकोपास गेलेले नव्हते असे म्हणता येईल.

ही अष्ट धातूची मूर्ति सुमारे २० इंच उंचीची प्रभावळीसहित आहे. प्रभावळीचा वरचा भाग तुटलेला आहे. देवतेला आठ भुजा असून त्यामध्ये अनुक्रमे बाण, तरवार, चक्र, शस्त्र, त्रिशूल, घटा, ढाल आणि धनुष्य अशी आयुधे आहेत. हातात मद्याचा पेला घेऊन दोन्ही बाजूला दावी उभ्या, बाह्यन सिद्ध जवळच उभा आहे. ती कमळावर उभी असून एकूण शिल्प कल्पक असले, तरी सुवक नाही. देवीचे बरीलप्रमाणे ध्यान, द्यारदातिलकतंनामध्ये (अ. १०) दिलेले आहे. ते भूळातून वाचणे योग्य होईल. राजशाही येथील संग्रहालयात ही मूर्ति आहे. (बौद्ध मूर्तिकला, पृ. २०४)

हारिती—ह = हरण करणे, यापासून हे नाव प्राप्त झाले आहे. महावस्तु या बौद्ध धर्मग्रंथामध्ये या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी दिलेली आहे की, हिमालय प्रदेशात कुडला नावाची यक्षिणी रहात असे. दरवर्षी ती १०० मुलाना जन्म देई. येणेप्रमाणे १००० मुलांना जन्म दिल्यावर ती मरण पावली.

जीवनशक्तीचे हरण करणारे काही महारोग अथवा देवीच्या साथीचे रोग वैशाळी शहरात पसरले आणि शहरात मरणातिव कहर उडाला. त्यांना असे घाटले की, तपस्वी, साधुपुरुष यांचे निवारण करू शकतील. याकरिता त्यांनी प्रमात्रमाने कश्यप, मत्स्यरी गोशालीपुत्र, कुण्ड कात्यायन, अजित केसवली, संजयी वरतीपुत्र, मिश्रप शास्त्रीपुत्र इ० त्या वेळच्या तपोनिष्ठाना बोलाविले, पण त्यांच्या कर्मठपणाने ही साथ थागली नाही.

त्यानंतर सालोहिता नावाच्या गृहस्थाला देवतांचा दृष्टांत झाला की, भगवान गौतमबुद्ध या शहरी जाला तर साथीचे निर्मूलन होईल. त्याप्रमाणे नगरवासियाना त्याने दृष्टांत सांगितला आणि गौतमाना आणण्यासाठी तो गेला. तेथील लुहवी जमातीने आपला प्रतिनिधी म्हणून तोमर नावाचा गृहस्थ नरोवर दिला. या वेळी गौतमबुद्ध निवसार राजाच्या घरी होता. राजाने त्याची विनंती मान्य केली आणि मोठ्या भव्य स्वागतसमारंभात गौतमबुद्ध वैशाळी नगरात शिरला असताना रोगराई संपूर्णपणे नष्ट झाली.

विनयपिटक ग्रंथाप्रमाणे मगध देशाची सरशक देवता राजगृह येथील नांदिनी नावाची होती. पूर्वजन्मातील मरणशालीच्या दुष्ट वासनेमुळे, तिने येथील

आतारामध्ये मगधनासिनाची मुले ग्राण्यांना सपाटा चालविला रोगराईने मुलांचे मरण घडून जाणाऱ्याचे आणि मरण करायचे याप्रमाणे मुले चोरणारी म्हणून हरिती नाव प्राप्त झाले तिची गोड जिरनिष्यासाठी बुद्धाने एका वेळी तिचा आग्रहता मुल्या पिगल याला लपवून ठेवले आणि नरमास खाणार नाही या जमीनर तिच्या परत केला तिला नित्य ग्राण्यास मिळावे, म्हणून प्रत्येक गौड मठात सकाळी काही वापूला खाणे ठेवावे, असा नियम त्याने धारून दिला

या मूर्तीचे जे स्वरूप उपलब्ध आहे, त्यावरून ती कृष्णपापाणवणा, कमणार असलेली, चतुर्भुज जमून वरील एसा हातात मासा व दुसऱ्यात पानपान घेतलेले असून, सालील दोन हातांनी मुलाला खेळवीत असते पैकपाद गारी (टाका) १'-७ X १० आकाराची मूर्ति आढळली असून साप्रात ती डाका समहाल्यात आहे ती महायानपंथियाची देवता होय.

तामडक (मिदनापूर) येथे या देवीचे एक मंदिर आहे श्री वील या सशोधकाच्या मते, दक्षिणेतील चाटुक्य व इतर राजघराणी ही या देवीचे वंशज आहेत अगर भक्त होते कारण त्यांना हरितीपुत्र म्हणत असत येथील मूर्ति बराह मंदिरात आहे आणि बराह हे त्या राजघराण्याचे प्रमुख सन्मानचिन्ह होते (बंगाल मंदिर-राय चौधरी, पृ ८८)

ती मुले देणारी, रक्षण करणारी, तसेच धनसंपदा देणारी देवता आहे भारतीय गौडमठात या देवतेची मूर्ति देणारी अगर भोजनव्हाऱ्या एका कोपऱ्यात स्थापन केलेला जाढळते आणि या वेळी आपल्या हाती ती मूल घेतलेली असून काही मुले तिच्याजवळ येळत आहेत, असे लिपि असते

वरील प्रमुख देवताव्यतिरिक्त महासीतवती, महामयुरी, श्वमातुका, ज्वालासुरी, धूपतारा, वन्यतारा, पद्मतारा, पुष्पतारा, प्रदीपतारा, प्रसन्नतारा, राजश्रीतारा, धनुजतारा, धान्यमजिरी, पद्मजालिनी, पद्मडाकिनी, भीष्मभगिनी, भूचरी, मामकी, महापद्मगवारी, रौद्री, वज्रचर्चिका, वज्रपुत्रला, वज्रागवारी, वज्रविदारिणी, वराहिका, वसुधारिणी, वाराही, विन्धाटवी, विश्वडाकिनी, शामादेवी, लोकेश्वरी, सर्वडाकिनी, सुमालिनी, रामदेवी, सक्षितरत्ना, होमाही इत्यादि अनेक देवता आहेत, पण स्थलामागी या सर्वांची स्वरूपे व इतर माहिती देणे टाळले जाई. बौद्ध पंथियाच्या शक्तिदेवतेधरणी सर्वसाधारण माहिती व्हावी एवढा हेतु वरील विवरणाने साध्य होईल

संदर्भग्रंथ :

१. साधनमाला, भाग १-२. विनयतोष भट्टाचार्य, ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, वरोडा, १९२८.
  २. Indian Buddhist Iconography by Vinoytosh Bhatta-
charya, 1924. (भारतीय बौद्धमूर्तिकला)
  ३. Buddhist and Brahmanical Sculptures in Dacca Museum,
by N. K. Bhattasali, 1929.
  ४. Buddhism & Hinduism by Sir Charles Elliot.
  ५. The culture of South-East Asia, by Reginald Le May,
Govt. of India Publication, 1952.
  ६. भारतीय संस्कृतिक कोश, पं महादेवशास्त्री जोशी व काही इतर ग्रंथ.
  ७. Studies in Jainism & Buddhism in Mithila, by Upendra
Thakur (1964).
  ८. Popular Dictionary of Buddhism, by Christmas
Humphrey.
-

जैनपंथीय देवता

या पंथातील देवता समजून घेण्यापूर्वी त्या धर्मांनी प्रमुख धर्मतत्त्वे दिगंबर आणि श्वेतांबर उपपंथ, तीर्थंकर, यक्ष व यक्षिणी, दिक्पाल, नवग्रह यांचीही श्रोटक माहिती असणे अवश्य आहे. विषय समजण्यास त्यामुळे मुलभूता येईल.

जैनपंथ हा आर्य धर्माचाच एक उपपंथ आहे, असे त्यातील आचार-विचार, तत्त्वे, मूर्ति यांवरून म्हणता येते. दसरा-दिवाळीसारखे आर्य लोकांचे सणही हा पंथ पाळतो. हा पंथ वेदप्रामाण्य मानीत नसून त्याऐवजी अंग व सूत्रे यांना प्राधान्य देतो. याची मुख्य गमके म्हणजे—

(अ) सर्व प्राणिमात्रावर अतिशय दया करणे म्हणजेच अहिंसा पाळणे.

(आ) साधु-पुरुषांचे पूजन म्हणजे तीर्थंकरांना काही वेळा देवादिका-पेशाही श्रेष्ठ मानणे.

(इ) या पंथातील यती संस्था हे एक वैशिष्ट्य आहे. त्याने द्रव्यसंचय करावयाचा नसून, फक्त भिक्षेसाठी आपला मठ सोडायचाच असतो. मिताहार, मितोपभोग, मौन, संयम, ब्रह्मचर्य इ० कडकपणे पालन करावे लागते. प्रवासासाठी वाहन वापरावयाचे नाही. यामुळे त्याने धार्मिक पूजन केले नाही तरी चालते ही त्याला खास सवलत आहे.

(ई) या धर्मातील पूजक आर्यप्रमाणेच जलपूजा, चंदनपूजा, अक्षतपूजा आणि नैवेद्य यांनी पूजन पुरे करतो. त्यानंतर आरती होते.

(उ) दिपवाळी घनत्रयोदशी, शारदापूजन, लक्ष्मीपूजन, सीतलापूजन, दसरा, मकरसंक्रांत यासारखेही सण पाळतात. इ० इ०

श्वेतांबर-दिगंबर—हा भेद पडण्याचे कारण असे दिले जाते की, सनपूर्व ३१५ च्या सुमारास मगध देशात मयंकूर दुष्काळ पडल्याने, अनेक जैन कुटुंबे, उदरनिर्वाहासाठी, भद्रवाहूचे मार्गदर्शनाखाली दक्षिणेकडे सरकली. जी कोणी मार्ग राहिली त्यांचा स्थूलभद्र हा पुढारी बनल्यावर, पाटलीपुत्र येथे जैन ग्रंथांचे रक्षण करण्यासाठी त्याने एक धार्मिक सभा भरविली. एकूण १२ अंग ग्रंथ त्याने जमविले आणि राहणीमानही सुचारूले. दुष्काळ संपल्यावर भद्रवाहू आणि इतर परत आले. पण त्यांनी धर्मसभेचे निर्णय मानण्याचे आणि अंगात कपटे घालण्याचे तेथील स्थानिक लोकांचे आचार, अंगीकारण्याचे नाकारले.

यास्तव श्वेतावर म्हणजे शुभ्रवस्त्र धारण करणारे व दिगंबर म्हणजे आकाशवस्त्र (वस्त्रे नाहीत) वापरणारे जैन होत या दोन पथात जादळणारा जरूळ खालील प्रमाणे आहे—

(१) श्वेतावर आपली दैवते व तीर्थंकर यांच्या मूर्ति सोंव्यामोठ्यानी आणि बखालकारानी सजवितात, दिगंबर नग स्थितीतच ठेवतात.

(२) श्वेतावराचे मते १२ स्वर्ग व ६४ इद्र आहेत, तर दिगंबरपंथी १६ स्वर्ग आणि १०० इद्र मानतात

(३) श्वेतावराचे गुरु पात्रातून भोजन करतात, तर दिगंबर पंथी जर आपले दोन्ही हाताने करपातात घेऊन मक्षण करतात.

(४) श्वेतावर अन्न, दान, भिक्षा घेण्यासाठी काष्ठपान घेतात, तर दिगंबरपंथीय तसे धेणे पसत करित नाहीत

(५) श्वेतावर आपले धर्मग्रंथ अगो ही तीर्थंकराचे शिष्यानी लिहिलेली आहेत असे मानतात, तर दिगंबरपंथीय ती पुढील आचार्यानी रचलेली आहेत असे मानतात कारण मूळ जगमय हे हरलेले आहेत ६० ६० कालांतराने ऋणग, श्यानरू वासी, धुटिया असे अधिक पोटभेद मूर्तिपूजेच्या जाचारावरून उत्पन्न झालेले आहेत.

तीर्थंकर—भविष्यकाल जाणून धर्मतत्त्वे सांगणारा, प्रचार करणारा गुरू. या ठिकाणी तीर्थ याचा अर्थ धर्म असा केला जातो तेव्हा धर्मतत्त्वे सांगणारा व ससारसागरातून पैलथडीला नेणारा तो तीर्थंकर होय. हे सर्व तीर्थंकर उपजत मानव होते पण आपल्या अलौकिक कर्तृत्वाने, त्यागाने व जनतेच्या उन्नतीसाठी झटल्याने त्यांना देवपणा प्राप्त झालेला आहे तीर्थंकराचे दुसरे नाव जिन असे आहे राग, लोभ, द्वेष, काम इ० ज्याने जिवले तो जिन होय यांची सगळ्या एकूण २४ आहे कर्मधमसयोगाने विणूची जी २४ नावे सध्यातमधी ब्राह्मण उच्चारतात, ती सख्याही तितकीच आहे सर्वच तीर्थंकरांना सारखे महत्त्व नाही पहिला आणि शेवटचे दोनतीन जास्त महत्त्वाचे मानले जातात त्याची नावे धमामे अशी —(१) आदिनाथ अथवा ऋषमनाथ, (२) अजीतनाथ, (३) समवनाथ, (४) अभिनंदन, (५) सुमतीनाथ, (६) पद्मप्रभा, (७) सुपार्श्वनाथ, (८) चंद्रप्रभा, (९) सुविधीनाथ, (१०) सतिप्रनाथ, (११) श्रेयांसनाथ, (१२) योगपूज्य, (१३) विमलनाथ, (१४) अनतनाथ, (१५) धमनाथ, (१६) सतीनाथ, (१७) कुशनाथ, (१८) जगनाथ, (१९) मल्लीनाथ, (२०) सुनिमुक्त, (२१) नेमीनाथ, (२२) नाभिनाथ,

(२३) पार्श्वनाथ, (२४) महावीर. प्रत्येकाच्या उत्पत्तीच्या व कर्तृत्वाच्या कथा उपलब्ध आहेत. श्वेतांबरान्या कल्पवृक्ष ग्रंथाप्रमाणे श्वेवट्या तीर्थंकर महावीर सनपूर्व ५९७ या वर्षी निर्वाणपदाला गेला. पण दिगंबरपंथियांना हे मत मान्य नाही. प्रत्येकाला एक यक्ष आणि एक यक्षिण सेवेकरी असतात.

दिक्पाल— ब्राह्मणधर्मात ज्याप्रमाणे अष्ट दिक्पाल-संस्था आहे, तद्वत् जैनपंथियांनी तीच संस्था आत्मसात करून, त्यांना तीर्थंकराच्या खाली स्थान दिलेले आहे. या पंथातील श्वेतांबर आणि दिगंबर हे दोन्हीही पंथ दिक्पाल मानतात. काही वेळा त्यांच्या धर्मग्रंथांमध्ये यांना लोकपाल म्हणूनही संबोधिले आहे—

(१) पूर्वदिशा रक्षण करणारा इंद्र व त्याची पत्नी शची. ऐरावतावर बसून हाती वज्र धारण करतो. तो सहस्राक्ष आहे.

(२) आग्नेय दिशेचा स्वामी अग्नि व पत्नी स्वाहा. भेंडा वाहन, हाती शक्ति धेती.

(३) दक्षिण दिशेचा स्वामी यम व पत्नी छाया. महिष वाहन असते. वास्तविक छाया ही सूर्यपत्नी आहे.

(४) नैऋत्य दिशेचा स्वामी नैऋत. प्रेतवाहना, हातात तरवार व गदा धारण करतो. वाघाचे हातडे पांघरतो.

(५) पश्चिम दिशाधिपति वरुण, मकर वाहन, हाती पाश धारण करतो. काही वेळा हाती मत्स्य धेतो.

(६) वायव्य दिशेचा स्वामी वायु, मृगवाहना असून हाती वज्र अगर निशाण धारण करतो. दिगंबरपंथीय हाती लाकडी हत्यार धेतो. या ठिकाणी हातातील आयुध ही ब्राह्मणधर्मातील दिक्पालापेक्षा वेगळी आहेत.

(७) उत्तरदिशाधिपति कुवेर, यक्ष वर्गाचा राजा होय. पुष्पक विमानातून जातो व बैलास प्रांतावर सत्ता गाजवितो. परंतु जैन पंथात तो मान्य वाहन वापरतो आणि हाती रत्ने व गदा धेतो.

(८) ईशान्य दिशेचा स्वामी ईशान, हा वृषभवाहना, हाती धनुष्य व निशूल धेतो. मस्तकावर जटा धारण करून सर्पोत्कार घालतो. सरासि, हा शंकरच होय. ईशान हे शंकराचे एक नावही आहे.

(९) ब्रह्मदेव उत्तर प्रांतावरील सर्वाधिकारी.

(१०) नागराज वानुर्काल दक्षिण प्रांतावरील सर्वाधिकारी नेमलेले आहे. सर्व मिळून दहा दिक्पाल होतात.

वरीलप्रमाणेच नवग्रहांची सस्था या धर्माने आत्मसात केलेली आहे. सूर्य आणि त्याची प्रभावळ चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शनी, राहु, केतु हे सर्व उपग्रह तसेच घेतलेले आहेत.

यज्ञ-समारंभाच्या वेळी अष्ट देवतांना आवाहन करतात, त्यांची नावे येथेप्रमाणे—

जया— कर्माच्या पाच प्रकृतींवर ज्याने जय मिळविला आणि आपल्या भक्तानाही जय मिळविण्यास सहाय्य करते तो जगा जिनेश्वराचे पूजन करणारी देवता.

विजया— सुंदर व तिलोमनीय दृष्ट पदार्थांवर ज्याने जय मिळविला, अशा जिनेश्वराचे पूजन करणारी विजया देवता.

अजिता— अष्टावीस मोह प्रकृतींचा पराजय करून ज्याने मोह जिंकला आणि भक्तजनाना त्रिकायवास सहाय्य करतो, अशा जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता

अपराजिता— दिव्य दृष्टि असल्यामुळे सर्वसाधारण मानव शरीरातून कर्मांचा जे नाश करू शकत नाहीत, तो नाश करणाऱ्या जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता.

जभादेवी— ज्याने वेदनीय कर्मांपासून उत्पन्न होणाऱ्या दुःखादिकांची मात्रा खाल्ल दिली नाही आणि जभारि अर्थात इद्र याच्याकडून पूजनीय झाला, अशा जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता

मायादेवी— नानाप्रकारच्या तिलोमनीय वस्तु ससाराची शृंखला बांधितात व मोह उत्पन्न करतात, पण असल्या शृंखलांचा नाश करणाऱ्या जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता

स्तभादेवी— जिनेश्वराच्या चरणीं मंजरूपी मुग्धा जिने स्तमित करून, सर्व धिमांचे स्तमन करणारी देवता.

स्तमिनी— ज्याने गोत्र कर्मांची रूढि स्तमित केली आहे, अशा जिनेश्वराची पूजन करणारी देवता

सकट निवारणार्थ या अष्ट देवतांचे पूजन करून मगच पुढील यज्ञवर्म चालू होते

सप्तमाता— श्री, न्ही, धृति, कीर्ति, बुद्धि, लक्ष्मी, ध्याति, पुष्टि या देवतांना सप्तमाता म्हणतात. कधी कधी यामध्ये जिनमातांचाही समावेश करतात

(प्रतिष्ठातिलक, अ. ५)

यज्ञ समारंभाचे वेळी विद्यादेवताना आवाहन केले जाते. या देवता चतुर्भुज असून जिनधर्माची प्रभावना या करीत असतात. एकाताच्या मार्गाचा या नाश करतात. या देवतांचे वर्ण, सुवर्ण, पीत, शुभ्र, नील, रक्त इ० १६ प्रकारचे वर्णन केलेले असून, त्यांची वहाणे म्हणूनही अश्व, हत्ती, भयूर, हरिण, शरभ, काष्ठव, सर्प, हंस इ० सोळा प्रकारची दिलेली आहेत. त्याची नावे येणेप्रमाणे—रोहिणी, प्रणति, वज्रशृंगला, वज्राकुशा, जाजुनदा, पुरुषदत्ता, काली, महाकाली, गौरी, गाधारी, ज्वालामालिनी, मानवी, वैरोठी, अच्युता, महामानसी, मानसी या होत. प्रतिष्ठातिलक यथाप्रमाणे याची आयुधे दिलेली आहेत, पण खालील वर्णनात असल्यापेक्षा थोडी निराळी आहेत. (प्रतिष्ठातिलक, अध्याय ७)

या पंचामध्ये चोरीस तीर्थंकर झाले. त्याच्या मातानाही देवता मानलेल्या असून शुभ कार्यप्रसंगी त्याचे स्मरण केले जाते. त्याची नावे येणेप्रमाणे—मरुदेवी, विजया, सुषेणा, सिद्धार्या, मंगलामति, सुधीमा, पृथ्वीपेणा, लक्ष्मणा, जयरामा, सुनंदा, विष्णुश्री, जयावती, जयश्यामा, सुमता, सुप्रभा, ऐरा, सुमित्रा, प्रभावती, पद्मावती, वप्रा, विनुता, शिवा, देवदत्ता, प्रियकरिणी या होत. या श्रिया कोणत्या तीर्थंकराच्या माता व कोणत्या राजाच्या राण्या होत्या याचीही वर्णने प्रतिष्ठातिलक मंत्रात दिलेली आहेत. याना जिनमाता असे संबोधिले जाते.

यक्ष अथवा यक्षिणींच्या नावातही एकवाक्यता आढळत नाही. वज्रशृंगला, महाकाली, अच्युता, शाता, सुतारा, चंडा, निर्वाणी, नरदत्ता, अनंतमति इ० नावे प्रतिष्ठातिलक देत नाही; तर त्याऐवजी नम्रेझी, संसारी, मनोवेगा, चामुडी, विभ्रंभिणी, परभृता, तारावती, सुंगविनी, कुमुममालिनी इ० नावे देतो. तसेच हातातील आयुधाचे बाबतीतही एकवाक्यता नाही. साराश, जैनपंथ जरी एक असला, तरी उपपंथियाची देवताकडे पाहण्याची दृष्टि वेगवेगळी असल्याने हा परक आलेला असावा.

ब्राह्मणधर्मातील अष्टमातृका इंद्राणी, वैष्णवी, कौमारी, वाराही, ब्रह्माणी, लक्ष्मी, चामुंडा व रुद्राणी या मानलेल्या असून, यज्ञवेदीच्या आठ दिशाना संरक्षणासाठी त्याची स्थापना करून पूजन करतात. त्याची वाहने व वर्णही दिलेली आहेत.

यक्ष-यक्षिणी—या पंचामध्ये या दोघानाही फार महत्त्व आहे. यक्षिणी ही शासनदेवता या नावाने ओळखली जाते. प्रत्येक तीर्थंकराबरोबर ही जोडी असते. याचा समावेश या पंचामध्ये केव्हा झाला हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. पण यक्ष ही संस्था आर्यधर्मांमध्ये असून देवताचा खजिदार म्हणून कुपेर यक्षाची योजना केलेली आहे. तसेच त्याची अलकानगरी होती असे उल्लेख

बौद्ध व जैनपंथाचे उदयाचे पूर्वी सापडतात. पृष्ठभद्र, मणिभद्र, शालिभद्र, सुमनभद्र, सर्वज्ञ, सर्वकाम, समृद्ध, जमोघ, जस्मत् ६० यथांची नावे आढळतात. या वर्गाचा समावेश जैनपंथात होण्याचे असे एक कारण समजते की, भारतीयांचा यक्षगणांचा वर्ग म्हणजेच सपत्नीचे रक्षण करणारा होता आणि जैनपंथी हे बरेचसे सपत्तिमान असल्याने सपत्नीचे रक्षण करण्यासाठी हा आर्यांचा वर्ग त्यांनी आत्मसात केलेला असावा जैनपंथात याचाच समावेश करताना त्यांनी सूत्र नमिले की, 'तीर्थंकराची सेवाभक्ति करणारा म्हणजे यक्ष होय' त्याची अशी समजूत आहे की, प्रत्यक्ष इद्रदेव, यक्ष यक्षिणीची प्रत्येक तीर्थंकरासाठी नेमणूक करतो उजव्या पांढ्या यक्ष तर डावीकडे यक्षिणी उभी असते या वर्गाचे महत्त्व कालांतराने वाढल्यावर, यक्ष आणि यक्षिणी यांच्या मूर्तीही निराळ्या घडू लागल्या.

तीर्थंकरारोरील २४ यथांची नावे क्रमाने पुढीलप्रमाणे आहेत—

(१) गोमुखा, (२) महायज्ञ, (३) त्रिमुखा, (४) यक्षेश्वर, (५) सुवर, (६) कुमुद, (७) मातंग, (८) विजय, (९) अजित, (१०) ब्रह्मयज्ञ, (११) ईश्वरयज्ञ, (१२) कुमार, (१३) चतुर्भुजा, (१४) पाताळयज्ञ, (१५) किंचर, (१६) गरुडयज्ञ, (१७) गधर्व, (१८) यक्षेन्द्र, (१९) कुत्रे, (२०) धरुण, (२१) श्रुटि, (२२) गोमेध, (२३) पार्श्व, (२४) मातंगयज्ञ.

यांच्या मूर्ति चितारताना भुजा, आयुधे, आसन, वाहन ६० वर्णन आहे, पण प्रस्तुत प्रकरणाशी ते सुसंगत नसल्याने दिलेले नाही.

यक्षिणींचा वर्गही जैन पंथाने ब्राह्मणधर्मातून घेतलेला दिसतो चक्रेश्वरी, निर्माणी, अविक्का ही नावे तर ब्राह्मणधर्मातील आहेत तसेच काही यक्षिणींना विद्यादेवी असेही म्हणतात यक्षिणी या स्त्रीदेवता या पंथाने मानलेल्या असल्याने त्याचे वर्णन पहाणे, हे प्रथाचे मूळ उद्देशाला धरूनच होईल.

(१) चक्रेश्वरी — गरुडपादना, श्वेतावरपयात ती अष्टभुजा, चरदमुद्रा, बाण, चक्र, पाश, धनुष्य, पत्र, अरुण याप्रमाणे आयुधे, दिगवरपयात ती चतुर्भुजा अगर वाराभुजाची दाखवतात. या देवतेच्या एकटीच्या मूर्तीही आढळतात. या देवीची वाहने आणि आयुधे यावरून ती त्रिगुणी शक्ति वैष्णवी असावी

१ टीप—या पाठि घालून जैन ग्रंथ प्रत्यक्षनाशिनी ।

साभिप्रेतसमृद्ध्यर्थं भूयाच्छासनदेवता ॥

(आदिश्वर चरित, पं १-३)

असे पाटते शिवाय चक्र धारण करणारा म्हणून विष्णूचे चक्रेश्वर असेही नाव होते, त्याची पत्नी ती चमेश्वरी होय.

(२) अजिता—या यक्षिणीचे दुसरे नाव रोहिणी असेही जाहे. 'आचार्य दिनकर' यथाप्रमाणे बेल हे वाहन जमून, वरदमुद्रा, पाश, महाळुग व अरुण ही आयुधे आहेत. ही अजितनाथाची सेवेकरीण होय.

(३) दुरितारी—मैढा वाहन असून हातात वरदमुद्रा, अक्षमाला, फळ व अभय याप्रमाणे आयुधे होत. प्रत्येक देवीच्या वर्णनाचा श्लोक आहे नमुना पहा

दुरितारिदेवी गोरवर्णा मेघवाहना चतुर्भुजा वरदां ।

अक्षसूत्रयुक्तदक्षिणकरां फलभयान्वितवामकरां चेति ॥

(निर्वाणस्त्रिया)

या देवीचे दुसरे नाव प्रज्ञाप्ति असे जाहे. देवीचे वाहन मैढा, आणि हातात वरद व माला यावरून तिचा संपन्न अस्तीव्य. पत्नीपरोक्ष जोडता येतो.

(४) वज्रगृंखला—अभिनंदन तीर्थंकराची शासनदेवता. दिगंबरपंथी या देवीचे वर्णन हंसवाहना, चतुर्भुजा, हातात सर्प, पाश, माला व फळ धारण करणारी असे करतात. श्वेतानर तिला काली म्हणतात आणि कमलासनावर आरूढ असे वर्णन करतात. ही यक्षिणी जमून, विद्यादेवीही आहे.

(५) महाकाली—सुमतिनाथाची ही शासनदेवता. श्वेतानरपंथी ही देवी कमलासनावर आरूढ आणि हातात वरद, पाश, अरुण ही आयुधे धेते. दिगंबरपंथीय या देवतेला पुरुषदत्ता म्हणतात. गजवाहना आणि हाती चक्र, वज्र, फळ, वरदमुद्रा दागवितात, ही विद्यादेवीही आहे

(६) अच्युता—पद्मप्रभा तीर्थंकराची शासनदेवता हिचे शामा असे दुसरे नाव आहे. श्वेतावरपंथीय देवीचे वाहन मनुष्य आणि शरद, बीणा, धनुष्य आणि अभय आयुधे दाखवितात. दिगंबरपंथीय हिला मनोवेगा असे म्हणून जम्बवाहना व हातात तरवार, माला, फळ व वरदमुद्रा दाखवितात. अच्युत अथवा गाम ही भगवान विष्णूची नावे जाहेत, त्यावरून या देवीचे स्वरूप विष्णूचे असारे.

(७) शाता—सुपार्श्वनाथाची शासनदेवता श्वेतानर हिला गजवाहना व हातात वरद, माला, माला आणि अभय दागवितात. ती सुवर्णवर्णा असते दिगंबर हिला काली म्हणून उभयवाहना व हातात निशूळ, फळ, वरद आणि घटा देतात.

मातंग उधाची पत्नी म्हणून हिला मातंग म्हणजे गजवाहन दिले असावे. ती त्रिधादेवीही आहे.

(८) भृकुटी—चंद्रप्रभा तीर्थस्त्राची शासनदेवता श्वेतावर हिला माजर अथवा हस वाहन देतात हाती तरवार, गदा, माला व कुन्हाड आयुधे असतात. दिगंबर हिला ज्वालामालिनी म्हणतात रेडावाहन, हाती चक्र, बाण, पाश, ढाल, त्रिशूल, तरवार, धनुष्य आयुधे देतात म्हणजे तेथे ती अष्टभुजा आहे.

नाच्छेरा सस्थानपासून ५ मैल अंतरावर पटानी मंदिरात यक्षिणीच्या सहस्र मूर्ति आहेत तसेच ग्वाहेर फिह्यात यक्षिणी ज्वालामालिनी आहे.

(९) सुतारा—श्वेतावर हिला वृषभवाहना, हाती वरद, माला, भांडे व अक्रुश देतात, तर दिगंबर कासव वाहन, हाती वज्र, गदा, फळ, वरदमुद्रा देतात तिला ते महाकाली म्हणतात

(१०) अशोका—चीतलनाथाची शासनदेवता श्वेतावर हिला कमलासना, व हाती वरद, पाश, फळ आणि अक्रुश देतात दिगंबर हिला भानवी म्हणतात आणि डुफर वाहन देऊन हाती फळ, वरद, धनुष्य इ० आयुधे देतात ही एक विद्यादेवी आहे

(११) गौरी—दिगंबर-हरिणवाहना. हाती गदा, कमळ, भांडे व वरदमुद्रा, श्वेतावर-मानवी म्हणतात. सिंहवाहना, वरद, गदा, भांडे व अक्रुश. ही ब्राह्मणवर्गातील देवता असून, ईश्वराची पत्नी होय येथे यक्षांचे नावही ईश्वर असेच आहे ही एक त्रिधादेवी आहे.

(१२) चंडा—हिला प्रचंडा असेही म्हणतात श्वेतावर-अश्ववाहना, हाती वरद, माला, फुले आणि गदा देऊन शामवर्णा मानतात. दिगंबर-नक्रवाहना, हाती गदा, दोन हाती कमळे व वरदमुद्रा. हिला गंधर्वी असेही म्हणतात. ही एक विद्यादेवी आहे

(१३) विदिता/विजया/वैरोटी—श्वेतावर-कमलासना, हाती बाण, पाश, धनुष्य व सर्प धारण करते. दिगंबर-वैरोटी म्हणतात. सर्पवाहना व हाती दोन सर्प, धनुष्य व बाण धारण करते. ही विद्यादेवी आहे हा एक दुर्गादेवीचा अवतार असतो

(१४) अंबुशा/अनंतमती—श्वेतावर-कमलासना, हाती तरवार, पाश, माला व अक्रुश धारण करते. दिगंबर-या अनंतमतीला हसवाहन देतात. हाती

धनुष्य, वाण, फळ, वरद ही आयुधे असतात. ही विद्यादेवी आहे. तसेच अनंतनाथ तीर्थंकराची शासनदेवता म्हणून अनंतमती नाव आलेले असावे.

(१५) कंदर्पो/पन्नगदेवी/मानसी—श्वेतांबर-अश्ववाहना अथवा मत्स्य-वाहना. हाती कमळ, अंकुश, कमळ व अभय आयुधे असतात. दिगंबर व्याघ्र-वाहना, हाती कमळ, धनुष्य, वरद, अंकुश, वाण व कमळ याप्रमाणे आयुधे असतात. ब्राह्मणदेवता कंदर्प-काम याचा संबंध काय आहे ते समजत नाही. पन्नगदेवी नाव येण्याचे कारण असे दिसते की, ब्राह्मणदेवता मनसा ही सर्पदेवता मानलेली आहे, तिच्या नावावरून हे नाव आले असावे. ती एक विद्यादेवी आहे.

(१६) निर्वाणी—श्वेतांबर-कमलासना, हाती पुस्तक, कमळ, फर्मंडल व कमळकळी देतात. दिगंबर-हिला महामानसी म्हणतात आणि मोरवाहना, हाती चक्र, फळ, तरवार व वरदमुद्रा दाखवितात. हातातील आयुधांवरून ही ब्रह्मदेवाची पत्नी सरस्वती. साधर्म्य दिसते म्हणून ही विद्यादेवी आहे.

(१७) बाला/विजया—श्वेतांबर-भोरवाहना, हाती भाला, खेटक-मुसंडी, कमळ आयुधे. दिगंबर-हिला विजया म्हणतात. हाती शंख, तरवार, चक्र, वरद मुद्रा दाखवून काळ्या अस्त्रावर आरूढ दाखवितात.

(१८) धारणी/तारा—श्वेतांबर-कमलासना, हाती भाला, वज्र, दोन हातात कमळे दिगंबर-हंसवाहना, हाती सर्प, वज्र, हरण व वरदमुद्रा दाखविते.

(१९) वैरोटी/अपराजिता—श्वेतांबर-कमलासना, हाती भाला, वरद खेटक शक्ति धारण करते. दिगंबर-हिला अपराजिता म्हणतात. सिंहवाहना. हाती तरवार, ढाल, वरदमुद्रा आणि खेटक असते. ही विद्यादेवी आहे. अपराजिता नावावरून हे दुर्गादेवीचे स्वरूप असते.

(२०) नरवृत्ता/बहुरूपिणी—श्वेतांबर-भद्रासना, हाती वरद, भाला, खेटक व त्रिशूल ही आयुधे. दिगंबर-कृष्णसर्पवाहना. हाती ढाल, फळ, तरवार, वरदमुद्रा असते.

(२१) गांधारी/चामुंडा—श्वेतांबर-हंसवाहना, हाती वरद, तरवार, खेटक आणि भाला धारण करते. दिगंबर-चामुंडा, सागर (मकर) मत्स्यवाहना, हाती भाला, दंडा, ढाल, तरवार धारण करणारी; हरित वर्णाची.

(२२) अंबिका/अम्बा—नेमिनाथाची शासनदेवता. श्वेतांबर-सिंहवाहना, हाती अंकुश, पाश, मूल आणि आम्रफळे धारण करणारी.

दिगंबर--सिंहवाहना. हाती मूल, पाश आणि दोन हाती आम्रफळे घेणारी. अंबा, अंबालिका अंबिका ही दुर्गादेवीचीच नावे आहेत.

(२३) पद्मावती—प्राश्ननाथाची शासनदेवता. वर्णन असे—

तथा पद्मावती देवी कुर्कुटोरगवाहना ।

स्पर्णवर्णा पद्मपाशभृद्दक्षिणकरद्वया ॥

फळांकुशधाराभ्या च वामदोभ्यां विराजिता ॥

(पारसनाथ चरित्र-हेमचंद्र)

श्वेतानर—ती सर्प कोंडवाहना असून हाती कमळ, पाश, फळ व अकुश धारण करते. दिगंबर-हाताच्या सख्येसमन तिची चार स्वरूपे मानतात. कोणी सर्प, कोणी कोंडवा तर कोणी कमळ वाहन देतो निरनिराळी आयुधे देतात. देवीच्या कथा सर्पांमोरील सगळ्या दाखविणाऱ्या आहेत हाती सर्प धरणारी ही पद्मावती बंगालमध्ये मनसा नावाने पूजिली जाते

(२४) सिद्धायिका—महारील तीर्थमराचा ही ग्राउनदेवता श्वेतानर-सिंहावाहना, हाता पुस्तक, अभय, गेटक व वीणा असणा दिगंबर-सिंहावाहना, वरदमुद्रा व पुस्तक धारण करते

श्रुतिदेवी आणि विद्यादेवता

विद्यादेवता या पथामध्ये महत्त्वपूर्ण जागा धरून आहेत. त्याची सख्या सोळा असून इतर कोणत्याही पथात इतकी सख्या नाही. या सर्वांवर श्रेष्ठत्व गाजविणारी श्रुतिदेवी अथवा सरस्वती देवी होय. ब्राह्मण देवतांमधील सरस्वती देवता जैनपंथियांनी आत्मसात केलेली आहे. श्रुति याचा अर्थ वेद असाच घेतला जातो आणि ज्या वेदाची जपणूक पक्त ऐकून व पठण करून केली गेली ती श्रुति झाली श्रुतीचे सामर्थ्य देणारी म्हणून श्रुति देवी हे नाव प्राप्त झाले कार्तिक शुद्ध पंचमीच्या दिवशी 'जन्म पंचमी' म्हणून या देवतेचे पूजन या समाजात होते.

ॐ नमो भगवति ब्रह्माणि विष्णोर्गुणपद्माक्षसूत्रहंसवाहने श्वेतवर्णे
इह पृथ्वीपूजने आगच्छ । (जाचार दिनकर प्रतिष्ठासिधि)

या समाजाच्या दिवशी भक्त उपवास करतो, पुस्तकाचे पूजन करतो आणि नीट मांडणी करून ठेवतो इतर विद्यादेवतांचे नीट निरीक्षण केले तर असे दिसून येईल की, त्या यंत्रिणीच्या वर्गात मोठ्यात यज्ञ-यज्ञिणी ही सग्या आर्यधर्मात आणि जैनधर्मात प्राचीन असल्याने यंत्रिणीच्या कार्यावरून याना विद्यादेवता मानलेल्या असल्या पाहिजेत या देवतांच्या पूजनाने भक्ताला ज्ञान, धर्म, प्रयत्न,

(६) अप्रतिचित्रा—श्वेतावर—गरुडवाहना, हाती चारी चक्रे धारण करते. दिगंबर तिला जवूनदा म्हणतात. त्या वेळी मयूरवाहना, हाती तलवार व माला धरते. ती श्रवमनाथाची शासनदेवता होय.

(७) पुरुषदत्ता—श्वेतावरपथात हिची स्वरूपे निरनिराळी आहेत. एका स्वरूपात ती द्विभुजा असून हाती तरवार व ढाल घेते. दुसऱ्या स्वरूपात ती महिषवाहना असून, चार हाती ढाल, तरवार, रौद्र व बरद ही आयुधे घेते. दिगंबरपथीय मयूरवाहना, हाती वज्र व कमळ जसे स्वरूप मानतात ही तुंबर यक्षाची पत्नी असून महिषवाहन म्हणजे यमधर्मांरोबर राही राख असता, कारण त्याचंही वाहन महिषच आहे.

(८) काली—श्वेतावर दोन स्वरूपे मानतात. एकात ती कमळावना असून हाती गदा व बरदमुद्रा असते, तर दुसऱ्यात चार हाती माळा, गदा, वज्र आणि अमय असतो. दिगंबर—ती मृगवाहन असून हाती तरवार व दंडा असतो. अभिनवन तीर्थंकराच्या शासनदेवतेरोबर साम्य आहे.

(९) महाकाली—श्वेतावर दोन स्वरूपे मानतात. एकात ती मानव-वाहना असून चार हातात माला, पळ, घटा व बरदमुद्रा असते. दुसऱ्यातही ती मानववाहना असून चार हातात माळा, वज्र, घटा व अभयमुद्रा असते. दिगंबर—प्रेतवाहना व चार हातात तरवार, धनुष्य, पळ व शस्त्र धारण करते. ही जरी तीर्थंकराची शासनदेवता असली, तरी हातातील आयुधांवरून ती प्राक्षणेदेवता कालीम्यरूप मानतात.

(१०) गौरी—श्वेतावर—गोधावाहना असून चार हातात गदा, माना, कमळ व बरदमुद्रा धरते. दिगंबर—गोधावाहना असून हाती कमळपुष्पे, घेते. ही एक शासनदेवता असून, आयुधांवरून ती गंगादेवीस्वरूप असारी.

(११) गांधारी—श्वेतावर—कमळावना असून, द्विभुज अंगेल तेंहा हाती दंडा व वज्र असते. चतुर्भुज अंगेल तेंहा दंडा, वज्र, अभय व बरदमुद्रा असते. ही एक शासनदेवता असून आयुधांवरून ती जलदेवता यमुना असारी.

(१२) महापारळा—उजालामालिनी—श्वेतावरचा घय आचार्य दिनकराप्रमाणे ती मार्गवाहना आहे. पण हाती आयुधे दिलेली नाहीत. निर्गोकलिका घयाप्रमाणे ती जलवाहना व अनेक आयुध धारण करणारी म्हणजे आहे, पण ती दिलेली नाहीत. दिगंबर—महिषवाहना असून हाती ढाल, तरवार, धनुष्य व वज्र धारण करते. ही एक शासनदेवताही आहे.

(१३) मानवी—श्वेतावर—एका स्वरूपात ती नांगवणी असून कमळ भगवत्पथाचे दाहणीवर आरूढ असते. दुसऱ्या स्वरूपात ती कमळावना असून

चार हाती वरद, माला, खेटक व वृक्षडाहली धारण करते. दिगंबर-नालवर्णा अस्वलवाहना व हाती त्रिशूल धारण करते. दोन्ही पंग्यातील तीर्थंकरांची ही शासनदेवताही आहे. आयुधांवरून ती वाराही अथवा नील सरस्वतीचे स्वरूप असावे.

(१४) वैरोटी—श्वेतांबर-सर्पवाहना असून चार हाती तलवार, ढाल व दोन हाती सर्प धारण करते. दिगंबर-सिंहवाहना असून हाती सर्प धारण करते. ही एक शासनदेवताही आहे.

(१५) अच्युता—श्वेतांबर—अश्ववाहना व चार हातात धनुष्य, तलवार, ढाल व बाण धारण करते. दिगंबरपंथीय हेच स्वरूप मानतात.

(१६) मानसी—श्वेतांबर—एकास्वरूपांत ती हंसवाहना असून हाती वज्र व वरदमुद्रा धारण करते. दुसऱ्या स्वरूपांत ती सिंहवाहना असून हाती वज्र, माला, वरदमुद्रा धारण करते. दिगंबरपंथीय हेच स्वरूप मानतात. फक्त वाहन सर्प असते. ती सर्ववाहना आहे, म्हणजे मनसादेवीवरोवर साम्य दिसते. बुद्धाची विद्यादेवी म्हणून घागीश्वरी प्रसिद्ध असून तिचे मंदिर वाराणसी येथे आहे.

(१७) महामानसी—श्वेतांबर-सिंहवाहना असून चार हातात तलवार, कमंडलू, माला आणि वरदमुद्रा धारण करते. दिगंबर-हंसवाहना असून चार हातात माला, अंडुश, अश्रमाला आणि वरदमुद्रा धारण करते हातातील आयुधे कमंडलू, पुस्तक इ० यावरून बौद्धांची विद्यादेवता वागेश्वरीचे स्वरूप असावे.

याप्रमाणे विद्यादेवता १६ आणि श्रुतिदेवता मिळून या सर्व जैनधर्मातील विद्यादेवता आहेत.

वरील देवताव्यतिरिक्त लक्ष्मी, शक्ति देवी आणि चौसष्ट योगिनी हा पंथ मानतो. योगिनीपैकी काही नावे ब्राह्मणधर्मातील योगिनींप्रमाणे आहेत, तर वरीचशी जैनपंथातील आहेत. विस्तारभयास्तव नावे दिलेली नाहीत.

संदर्भग्रंथ

(१) जैन देवता संबंधीची माहिती अधिकांशाने बी. सी. भट्टाचार्य यांच्या सौजन्याने त्यांचा ग्रंथ जैनमूर्तिविज्ञान (Jain Iconography) या ग्रंथातून घेतलेली आहे.

(२) Studies in Jainism and Buddhism in Mithila by Upendra Thakur.

(३) प्रतिष्ठितलक, लेखक—श्रीनेमिचंद्र आचार्य, धर्मवीर जैनग्रंथमाला, सोलापूर.

संकीर्ण देवता

देवतांचा इतिहास वाचीत जसताना लहानमोठ्या, श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा अनेक देवतांची नावे माझ्या पाहण्यात आली. ज्या ज्या देवताना महत्त्व व बोगप्रद आणि रम्य पूर्वेतिहास होता, त्या त्या देवता वर्गवारीनुसार पाडलेल्या निरनिराळ्या प्रकरणातून आपल्या दर्शनास आल्या नि त्यांनी आपल्याला त्याचे वसल्यावसल्या हुबेहूब दर्शन घडविले, ज्या देवता अगदी किरकोळ आहेत नि ज्याचा समावेश इतर कोणत्याही प्रकरणात करता येण्याजोगा नव्हता, अगर ज्याची माहिती सर्व प्रकरणे लिहून, छापून झाल्यावर हाती आली त्याचा निर्देश या प्रकरणात करण्याचे योजिले आहे. केवळ हाती आलेली नावे थ माहिती वाया जाऊ नये, हाच हे प्रकरण निर्मिष्यामागील शुद्ध हेतु आहे. किरकोळ अशा देवतांची नावेही आपल्याला ठाऊक असावी, अशी ज्या देवीमन्नाची आत्यंतिक इच्छा आहे, त्या निस्सीम उपासकाची ही इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणूनही हे प्रकरण लिहिण्याचा खटाटोप केला आहे. हे प्रकरण म्हणजे कोठल्याही एकाच प्रकारच्या देवताची यादी नव्हे, तर थोडक्यात घेतलेला त्याच्या ऐतिहासिक महत्त्वाचा घाबता आढावा आहे, हे मी मुदामच येथे नमूद करीत आहे.

टीप—या प्रकरणात अंतर्भूत करण्यासाठी वृत्तपत्रद्वारे विनंती करून भक्ताकडून स्थानिक देवीविषयक माहिती मागविली असता त्याला प्रतिसाद मिळालेला नाही, हे नमूद करणे आवश्यक वाटते.

—लेखक

(१) श्रीदेवी—महिदपूर (माळवा) येथून एक मैल अंतरावर किल्ल्याच्या पायथ्याजवळ एका उंच टेकाडावर या देवीचे मंदिर आहे. मंदिरातील देवीची मूर्ति चतुर्भुज असून त्या चार हातात देवीने शस्त्र, चक्र, गदा आणि टाल ही आयुधे घेतलेली आहेत.

(२) श्रीछायाभगवती—नारायणपूर (गुलबर्गा) या गावापासून दोन मैल अंतरावर कृष्णावेणी नदीच्या तीरावर या देवतेचे स्थान आहे. हे स्थान अतिशय प्राचीन असून ते या मागात वारच सुप्रसिद्ध आहे.

(३) अजादेवी—प्रभासतीर्थाच्या ठिकाणी सोमेश्वराच्या ईशान्येस या देवीचे मंदिर आहे. एकदा बोलता बोलता कैलासपति श्रीशिवशंकर पारंगती-माईस म्हणाले, 'मला पूर्वी सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष, इशान, अज आणि पिचू या नावाची सात सुले होती.' शंकराच्या या सात सुप्तावरून असा

इतिहास उपलब्ध आहे की, त्या सात मुलांपैकी 'अज' हे त्यांनी ब्रह्मदेवाना दिले. त्या पासून अजाशक्ति निर्माण झाली. दैत्य जेव्हा देवांना पीडा देऊ लागले, तेव्हा ही अजाशक्ति सिंहावर आरूढ झाली आणि दैत्यांचा पाठलाग करित करित प्रभासतीर्थाच्या ठिकाणी तिने दैत्यांना गाडून, त्यांचा पराजय केला. त्यानंतर ती त्याच क्षेत्री कायमची वस्ती करून राहू लागली.

(स्कंद पुराण)

(४) अनकाईदेवी—मनमाड—कोपरगाव रेल्वेस्थळावर अनकाईच्या टेकड्या असून, तेथे या देवीचे स्थान आहे. या देवीव्यतिरिक्त तेथे कोणीही नाही, यास्तव अनकाई नाव आले आहे.

(५) अतलादेवी—अतल या शब्दाचा अर्थ स्थिर, कायम, अचल, पक्की रोवलेली असा होतो. या देवीचे मंदिर पूर्वी जौनपूर नावाच्या शहरी होते. सन १४४८ च्या सुमारास इब्राहिमशहाने ते तोडून त्या ठिकाणी मशीद उभारली. ती मशीद आजही त्या ठिकाणी उभी असून ती अतल मशीद या नावाने ओळखिली जाते.

(६) अदिष्टी—शिरगाव (रत्नागिरी) येथे या देवीचे मंदिर आहे. मंदिरातील मूर्ति काळ्या पाषाणाची व चतुर्भुज आहे. तिच्या चार हातांमध्ये तरवार, ढाल, त्रिशूल व कमळ ही आयुधे आहेत. आदिष्टी, आकाशी या देवतांचा उल्लेख देवीभागवत या ग्रंथात आलेलाच आहे. अदिष्टी हा शब्द अदिती या देवतेच्या नावाचा अपभ्रंश असावा.

(७) अनुसूया—बडोदा प्रांताच्या सिनोर ह्या नावाच्या पोढ-भागात आबोली नावाचे एक खेडे आहे, त्या ठिकाणी या देवीचे मंदिर आहे. रक्त-पीतीची व्याधी असणाऱ्या रोग्यांनी या देवीचे तीर्थ अंगाला चोळल्यास त्याची ती व्याधि हमखास सगळू नाहींशी होते, असा माविक भक्तांचा श्रद्धायुक्त लोक-समज आहे.

(८) अनसिंग—वादीम (वऱ्हाड) पासून सुमारे पंधरा मैलांवर असलेल्या एका खेडेगावी या देवीचे स्थान आहे. ऋषशृंग नावाच्या ऋषींचे एक जुनाट मोडके पडके मंदिर तेथील गावठाण या भागात आहे. त्या मंदिरासोबरीच एक पाण्याची विहीर असून नवळच एका दगडावर सतीचा एक हात कोरलेला आहे. तो हस्त सौभाग्यदर्शक काकणांनी विभूषित केलेला असून, त्याबद्दलची कथा अशी आहे. दक्षयज्ञाच्या वेळी सतीच्या शरीराचे तुकडे करण्यात आले,

त्या तुकड्यापैकी तिचा हात या ठिकाणी येऊन पडला. दगडावर येऊन पडलेल्या त्या हाताचा नंतर केवळ ठसाच त्या दगडावर राहिला. तोच हा ठसा होय. सांप्रत ही कथा जरी प्रचलित असली तरी देवीभागवत या ग्रंथामध्ये सतीचे अवयव पडल्याची जी स्थाने दिलेली आहेत, त्यांत ह्या स्थानाचा समावेश केलेला नाही. असाच एक हातरूपी देवीचा तांदळा अहमदनगर जिल्ह्यातील आमगावी आहे.

(९) अहिछत्रा—वैदिक साहित्यामध्ये परिचक्रा नावाच्या एका नगरीचा उल्लेख केलेला आहे. ही परिचक्रा नगरी उत्तर पांचाल देशाची राजधानी होती. बरेली जिल्ह्यातील रामनगर या गावाजवळ त्या नगरीचे भग्न अवशेष आजही दृष्टीस पडतात. जैन ग्रंथामध्ये अहिछत्रा या नगरीचे वर्णन आहे. त्या स्थळी पूर्वी बुद्राचे दहा संघरामही होते. येथे ज्या वेळी उत्तनन करण्यात आले, त्या वेळी त्या उत्तननामध्ये शिवपार्वतीच्या अनेक सुंदर मूर्ति सांपडलेल्या आहेत. त्या सांपडलेल्या मूर्तींमध्येच एक चतुर्भुज मृण्मय मूर्ति मिळालेली असून तिचेच नाव अहिछत्रा होय. तिच्या एकूण स्वरूपावरून ती बौद्धशिल्पदेवता असावी असे वाटते. तिच्या परमपवित्र चरणाजवळ दोन साधक हात बौद्धन प्रार्थना करीत उभे असलेले दाखविलेले आहेत. अहिछत्रेच्या मस्तकावर किरीट असून हा किरीट बौद्धशिल्पपद्धतीचा दिसतो.

(१०) अश्वारूढा—ही एक शक्त देवता आहे. या देवीला तीन नेत्र असून रक्तवर्णाव करणारी अशी तिची ख्याति आहे. तिला चार हात असून ती लाल अश्वाने आरूढ झालेली आहे. तिच्या उजव्या हातात काठी आहे. तिच्या पायाजवळ तिनेच सुवर्णदंडाने मारलेला एक भक्त तिची धमा मागत आहे, असे दृश्य आहे.

(११) अहेरियादेवी—द्रविडवंशाची अहेरिया ही एक पोटजात आहे. विशेषतः पंजाबमध्ये आणि उत्तर प्रदेशामध्ये वन्य जमात म्हणून ती आढळते. जे हिंदु आहेत ते अहेरिया देवीची पूजा करतात. बगईचमार आणि जाखिया हे त्यांचे ग्रामदेव आहेत. रामायणकर्त्या वाल्मिकीला ते आद्यगुरु मानतात. उत्सवप्रसंगी किंवा नवसंवासा केल्यावर कोणाला देवी पावली तर मोठ्या समारंभपूर्वक ते देवीला बकऱ्याचा बळी देतात.

(१२) आईजी—खारडिया शीख जमातीची ही कुलदेवता होय. मारवाडप्रांती बिलडा गावी ह्या देवीचे स्थान आहे. शीख समाज ह्याला दरगह असेही म्हणतो. या देवतेच्या मंदिरातील नंदादीप अखंड तेवत असून आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ह्या नंदादीपाची काजळी पिवळसर असते. म्हणून भक्तगण त्याला

केशर असेही म्हणतात. येथील एकाच घराण्यात वंशपरंपरा देवीची पूजा-अर्चा चालत आलेली आहे. ह्या पुजाव्यस्त येथे दिवाण असे म्हणतात. मात्रपद शु० २ हा देवी अंतर्धान पावली, या समजुतीने त्या दिवशी देवीचा वार्षिक उत्सव करतात.

या समाजाची अजूनही इतर सर्व समाजांनी अनुकरण करण्यासारखी धार्मिक प्रथा आहे. या देवीच्या पूजाच्या घरी ह्या दळायला वसण्यापूर्वी ती या देवीच्या नावाने एक मूठभर धान्य बाजूला काढून ठेवते. हे बाजूला काढून ठेवलेले धान्य ती प्रत्येक वेळी एका हंड्यात साठवून ठेवते. हे बाजूला काढून ठेवलेले धान्य जमविण्यासाठी भगव्या वस्त्रांनी सजविलेल्या अनेक बैलगाड्या मारवाड, मेवाड व माळवा इत्यादि प्रांतातून सतत फिरत असतात आणि शेकडो मण धान्य गोळा करतात. या साठविलेल्या धान्यामधूनच देवीचे उत्सवसमारंभ व लंगर पूर्ण होत असतात. (भा. सं. कोश, १/३७८).

(१३) अगरतारा—तिरहूत (बंगाल) जिल्ह्यात बाणगाव नावाचे एक रोडे असून त्या ठिकाणी देवीचे हे स्थान आहे. देवीपुराणात या देवीदहलची माहिती आणि नामोहोत्र आहे. या देवीची वार्षिक यात्रा नवरात्रामध्ये भरते. त्या यात्रेस फार मोठ्या प्रमाणावर भक्तगणांची उपस्थिती असते.

(१४) आनंदीभवानी—चोपडे (खानदेश) येथे ह्या देवीचे स्थान आहे. सन १९५७ मध्ये काही गुंडानी देवीची ही मूर्ति फोडली होती. या अमानुष प्रकारामुळे देवीचे भक्तगण पुष्कळच क्रुद्ध झाले आणि त्यांनी कोर्टकचेऱ्यापर्यंत जाऊन ह्या प्रकरणाची दाद मागितली. शेवटी आता मंदिरात देवीच्या दुसऱ्या मूर्तीची स्थापना करण्यात आली आहे.

(१५) आराही—तंत्रमार्गातील ही एक देवता आहे. ही देवता हुंकारमुक्ती व कृष्णवर्णी असून ती चतुर्भुज आहे. तिच्या एका हातात नागर व दुसऱ्या हातात मुसळ ही दोन आयुधे असून तिसरा हात अमय व चौथा वरद आहे. ही देवता कमलासनाने अधिष्ठीत आहे.

(१६) औसानविवी—ह्या देवतेचे मूळ नाव औसानविवी असेलच असे वाटत नाही. माझ्या मते औसानविवी हा शब्द मूळ अवसानविधि ह्या एका विधीच्या नावाने वसला असावा. हा अवसानविधि असा : प्रथम चौक सारवून त्याने मातीच्या सात पिशव्या चक्रांवर माडावयाच्या आणि मधोमध कोऱ्या मातीच्या घड्यात पाणी भरून तो माडावयाचा. नंतर सुवांशिनींनी स्नान करावयाचे व स्नान झाल्यावर प्रथम या कलशाची पूजा करावयाची. नंतर भाजके

चणे आणि गूळ याचा त्या घटाला नैवेद्य दाखवावयाचा मग कथा श्रवण करून दिवसाच्या इतर दिनचर्येला सुद्धाच करावयाची. विशेषतः उत्तर प्रदेशात विवाह-समारंभ झाल्यावर पाच अथवा सात सुगमिनींना बोलावून हा विधि करतात. याबाबतची कथा अशी :

एका गृहस्थाला चिमण्या पाळण्याचा अतिशय नाद होता. एकदा त्याला बाहेरगारी एका विवाहसमारंभास जावयाचे होते. तेव्हा जाताना त्याने आपल्या बहिणीला त्या गरीब जीवाची देखभाल करण्यास सांगितले व तिनेही ते कबूल केले. परंतु अतरीच्या उमाळ्याशिवाय का कोठे माया जन्मत असते? ज्याची वड त्यालाच येणार, मुलाला दुरलखपल तर प्रत्यक्ष मातेच्याच डोळ्यात टिपे जमा होणार. त्या बहिणीने केवळ कबूल केले, परंतु प्रत्यक्षात मात्र तिने आस्थापूर्वक त्या चिमण्यांची मुळीच देखभाल केली नाही. त्यामुळे त्यापैकी यन्याचशा चिमण्या मृत्युमुखी पडल्या. काही चिमण्या स्वर्गा निघून गेल्यावर मग मात्र तिचे डोळे उघडले. आपल्या हातून ही अशुभ्य चूक झाल्याबद्दल तिला अतिशय पश्चात्ताप झाला आणि दारातच बसून ती धाय मोरुदून रडू लागली. तिने ताण्डतोय औसानगिरीला नवस केला की, 'मेलेल्या चिमण्या पुन्हा जिवंत केल्यास, तुम्ही पूजा मी बाधीन.' तिचा हा नवस ऐकताच त्याप्रमाणे देवीने त्या चिमण्या जिवंत केल्या.

चिमण्या तर जिवंत झाल्या. त्यांना खावयास घालण्यासाठी तिला माजके चणे हवे होते. एकदा एक लग्नाची बरात चालली असता तिने त्या बरातीतील लोकाना ते चणे भाजून देण्याबद्दल विनंती केली, परंतु त्याच्यापैकी कोणीही तिच्याकडे लक्षच दिले नाही. त्यामुळे एक मोठाच चमत्कार घडला आणि बरातीमधील नवरा मुलगाच एकाएकी थडगार पडला. काही वेळाने त्याच मार्गाने एक प्रेतयात्रा चालली असता त्या बाईने त्या लोकानाही तीच विनंती केली. त्या लोकानी तिची विनंती ताण्डतोय मान्य केली. त्याबरोबर त्या प्रेतयात्रे मधील ते ताठलेले प्रेत ताडकन् उठून बसले आणि नुसत्याच झोपून उठलेल्या माणसाप्रमाणे डोळे चांळू लामले नंतर लोकानी तिला विचारले, 'बाई, बरातीतील नवरामुलगा का मरण पावला?' त्यावर ती त्यांना एवढेच म्हणाली, 'बागानो, ही सारी अवसानगिरीची कृपा अवकृपा आहे!' नंतर त्या बरात-याल्यानी औसानगिरीची विधियुक्त पूजा करताच मृत नवरामुलगा पुनश्च जिवंत झाला आणि आपल्या सहचारिणीसह मोठ्या आनंदाने आपल्या घरी गेला. हा वधेवरून उत्तर प्रदेशात विवाहसमारंभ झाल्यावरच या देवतेची पूजा का करतात, हे बाबसाऱ्या सहज ध्यानी येईल.

(मा. स. कोश, १/२७९).

(१७) आशापुरी—गुजरात प्रांतामधील ही एक देवता आहे. ही अनेक घराण्यांची कुलस्वामिनी आहे, कुलदेवतेचे स्थान पार लांब असून येथे एकाच भावनेमुळे अनेक ठिकाणी ह्या देवतेची स्थाने स्थापन केली गेली आहेत. या सर्व देवस्थानी माघ महिन्यात मोठाच उत्सव चालतो. त्या वेळी अनेक भक्त या स्थानी येतात नि देवीचे दर्शन घेऊन पुर्नात होतात. उत्सवप्रसंगी या देवस्थानातून 'भवाई नृत्य' होते. या देवीला कोणी आशापुरी असेही म्हणतात. मनोवांछित संततीप्राप्तीसाठी अनेक भक्त या देवीची आराधना करतात.

(भा. सं. बोध, १/४९८).

आनंदपायून मोळा मैलावर पिंपळगाव या नावाचे एक रोडे आहे, त्या ठिकाणी या देवीचे प्रमुख स्थान आहे. लहान मुलाचा मुंडणसंस्कार करण्यासाठी अनेक भक्तमंडळी दूरदूरच्या ठिकाणाहून येथे येतात. माणवड (नवानगर) जवळ उंच टेनाड्यावरही या देवीचे एक स्थान आहे.

गंगेची कावड लावावर टाढर, भगवी वस्त्रे धारण करणारे कावडी यात्रेकरू, या देवीचे उपासक आहेत.

(१८) अखिलेश्वरी—या देवीला अखिलंदनायकी असेही म्हणतात. श्रीरंगपट्टणपायून एक मैलावर तिरुवनकावल नावाचे शिवाचे श्रेष्ठ असून तेथील शिवलिंग हे 'आपुलिगम्' नावाने प्रसिद्ध आहे. तेथील लिंगामधून पाण्याचा प्रवाह अगंड वाहत असल्याने याला हे नाव प्राप्त झाले आहे. या क्षेत्राची शक्तिदेवी अखिलेश्वरी नावाने प्रसिद्ध आहे. प्रथमतः या देवीचे स्वरूप फारच उग्र होते. पण आद्यशंकराचार्यांनी सुवर्णलंकारानी पूजन करून तो उग्रपणा कमी केला आहे, असे सांगितले जाते. तसेच देवीसमोर तिचा पुत्र गणेश याची स्थापना केल्याने मातने मुलाकडे पाहून आपले उग्र स्वरूप शोभ्य करावे, अशीही श्रुति योजण्यात आली. अखिल विश्वावर सत्ता चालते म्हणून हे नाव धारण केले आहे. या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य असे की, देवीचा पूजक दुपारचे पूजनाचे वेळी खविष धारण करून पूजन करतो. याचे कारण असे दिले जाते की, कोणे एके वेळी पार्वतीने स्वतः आपल्या स्त्री वेगात शंकराचे पूजन दुपारी केलेले होते. म्हणून ही रूढि चालत आलेली आहे. (तामीळनाडू मंदिर—दास, पृ. १०६)

(१९) अनंतलक्ष्मी—सत्यवती—अन्नारम् (आन्न) गोदावरी जिल्हा येथे श्री नीर व्यंकट सत्यनारायणस्वामीचे मंदिर असून ही शक्तिदेवता त्या क्षेत्राची आहे. येथील वैशिष्ट्य असे की एकाच शिवलिंगावर शंकर व देवी यांच्या मूर्ति यमवितात. तसेच मंदिराचे प्राकारात वनदुर्गा व कनकदुर्गा यांच्याही मूर्ति

आहेत. वनदुर्गादेवता रात्री बाहेर फिरून मंदिराचे रक्षण करते जशी भक्ताची भावना आहे.

आम्र प्रदेशातील मंदिराचे वारकाईने निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, येथील मंदिरात शिव-विष्णूच्या मूर्ति एकात्रित आढळतात अहोमल्लम्, मंगलगिरी, अकिरिपली, सिहाचलम् श्रीराम, यादगिरी, धर्मपुरी इ० क्षेत्री नर सिंहरूपी विष्णूच्या मूर्ति आढळतात. तसेच शिष्णु व रामचंद्र यांचीही मंदिरे आढळतात. तामीळनाटमध्ये शैवमंदिरे ज्या प्रमाणात आढळतात, त्यापेक्षा येथील प्रमाण रूपच कमी आहे. नरसिंहाची मंदिरे याच प्रांती अधिक का, याचे संशोधन करण्यासारखे आहे

(२०) अचलागौरी—आई वडील व सासूसासरे ज्या स्त्रींचे ह्यात आहेत, आणि तिच्या एकाही अपत्याचा मृत्यु झालेला नाही, अशा मुळांमितीला अचलागौरी संप्रोथतात काही घराण्यात अशा स्त्रीला नगराग्रामध्ये भोजन न दक्षिणापात्र देण्याची रूढि आहे

(२१) आसमाई—मनोवाञ्छित इच्छा पूर्ण करणारी एक देवता. उत्तर भारतात वैशाख, जाषाढ व माघमासी रविवारी या देवतेचे पूजन होते या देवतेरुपार बाराजित (बारा आदित्य) यांचीही पूजा होते मुख्यतः. पुत्रवती स्त्रिया हे व्रत करतात आणि या दिवशी त्यांनी लवणविरहित भोजन घ्यावयाचे असते. एका पानावर आसमाईचे चंदनाचे चित्र रेखाटून, त्यावर चार कवड्या माझन, धेजारी एक कलश स्थापन करून, सगळी पूजा करावयाची असते पूजा समाप्त झाल्यानंतर, पुरोहित बारा गाठी मारलेला एक दोरा, व्रत जाचरण करणाऱ्या स्त्रीच्या हातामध्ये बांधतो आणि उत्तरपूजा समाप्त झाल्यानंतर, सर्व पूजासामुग्री व गडा पाण्यात सोडून देतात. त्यातील फक्त कवड्या तेवढ्या दाराच्या उबरठथार ठेवतात

यानंतर देवीच्या उत्पत्तीची कहाणी सांगितली जाते. त्यामध्ये एका घोडकर मुलाचा राजाने नगराबाहेर घालविल्यानंतर त्याला आसमाई कशी भेटली, सामर्थ्यातून चार कवड्या कशा दिल्या, त्यामुळे त्याने घोड्याला दुगारात बसे मिळाले, नंतर राजाचा जावई रसा झाला व शेवटी पुत्रशोकाने मातेचे अंध झालेले नेत्र तिला बसे परत मिळाले, इ० भाग रसमयीत वर्णन करून सांगितला जातो

(मा. स. को., १/५१०)

(२२) एकान्तशा— हे दुर्गादेवीचंच एक स्वरूप मानतात 'देवक्य-जनयत् विष्णु, यशोदायास्तु कन्यकाम् ।' असे हरिवंशात एक सूत्र आहे. प्रजापतीच्या अशाने कृष्णाच्या साहाय्यात यशोदेच्या पोटी या देवाने जन्म

घेतला आणि तो योगमायेचाच अश होता, म्हणून तिचे नाव एकानशा असे पडले. गृहसंहितेमध्ये या देवीचे वर्णन करताना ती द्विभुजा, चतुर्भुजा किंवा अष्टभुजा असावी असे म्हटले आहे. ही मूर्ति द्विभुज असेल तर ती गलराम आणि कृष्ण यांच्या मूर्तीच्या मधोमध उभी करतात तिच्या डाव्या हातात कमळ असते आणि उजवा हात कमरेवर असतो भुवनेश्वर भागात अशा स्वरूपाची मूर्ति आढळून आली आहे. त्याप्रकारे असे अनुमान काढता येते की, पूर्व भागामध्ये, मध्ययुगीन काळात या देवतेची पूजा केली जात असावी. वासुदेवाच्या मंदिरात या देवीच्या मूर्ति आहेत ह्या देवीला एकानगा असेही एक नाव आहे

(भा स कोश, १/७४४)

(२३) इद्रायणी देवी—जिह्वा परमणी (मराठवाडा) येथे माडासळीचे इद्रायणी नांवे माळार या देवीचे स्थान आहे. याच ठिकाणी पापदंडी रामपुरी नांवाची देवता असून, तिने हातपाय नसलेल्या गोलकामुसार ठार मारले अशी कथा प्रचलित आहे

(२४) एकाक्षी—कारजा (वऱ्हाड) येथे एकाक्षी, कमलाक्षी या देवतांची मंदिरे आहेत दडकारण्याच्या मार्गावर असताना साक्षात् प्रभुरामचंद्रानी या देवतांची स्थापना करून त्यांची मंदिरे बाबलेली आहेत, अशी ह्या ठिकाणी या देवतांद्वलची दंतकथा प्रचलित आहे.

असत. ह्या स्थानापासून जवळच कनकदुर्गा अथवा कनकमोंडा ह्या नावाची एक लहानशी टेकडी असून त्याच्या माथ्यार हे देवीचे मंदिर आहे. त्या ठिकाणी एका भव्य पाषाणावर ह्या देवीची अनेक स्वरूपे कोरलेली आढळतात. ही सर्व स्वरूपे 'मद्रास एपीग्राफिकल अड्ड्याल, सन १९१७-१८' यामध्ये समाविष्ट केलेली आहेत. काही वेळा या देवतेची बाष्ठाची मूर्ति बनवून रोगराईचे निर्मूलन करण्यासाठी गावाबाहेर मिरवणूक काढतात आणि तेथे देवीचे विघर्जन करतात.

या देवीचे दुसरे एक ठिकाण वगालप्राती, दल्लग नदीचे किनारी चिलकी-गृह येथे घनदाट अरण्यात आहे. मूर्ति म्हणजे शेंदूरचर्चित पाषाण असून, आपूणजुला मातीचे हत्ती घोड्याची चित्रे जवळ मांडलेली असतात तसेच या ठिकाणी राकिणी देवीचेही पूजन होते. या देवता अरण्यात असल्याने, निर्जन-स्थळी मूर्ति भेनर वाटतात बहुधा येथील घन्यजमाती याचे पूजन करतात.

(वगालमदिरे, रॉय चौधरी, पृ ७७).

या देवीचे आणखी एक मंदिर मिजयनाडा येथे असून, मूर्ति स्वयम्भू असल्याचे सांगतात येथील मंदिर कोणी व वेव्हा उभारले याचा ठाठठिकाणा मिळत नाही. दक्षिणापथामध्ये दुर्गम दैत्याचा नाश करण्यासाठी या देवतेची निर्मिति झाली, अशी दंतकथा प्रचलित आहे.

(२८) कल्पकवलीदेवी—दक्षिणेत मलयापूर येथे शंकराचे स्थान असून, त्याचे नाव कपालीश्वर असे आहे. तेथील शक्तिदेवीचे नाव कल्पकवली असे आहे

(२९) कमळजादेवी—भीमाशंकराची (पुणे जिल्हा) मोटार-स्थानकाजवळ या देवीचे मंदिर आहे. मूर्ति तांदळास्वरूप असून, वाघ व नदी यांच्याही मूर्ति आहेत उत्पत्तिकथा अशी सांगतात की, शंकरानी जेव्हा या ठिकाणी दैत्याचा नाश केला तेव्हा गौरी त्यांना मदत करण्यासाठी सिंहावर बसून आपल्या-सव्यासह आली दुर्गाशंकर दैत्याची हत्या करण्यात तिची मदत झाली, म्हणून शंकराशंकर तिची स्थापना या ठिकाणी करण्यात आली या विजयानिमित्त ब्रह्मदेवाने स्वतः तिची पूजा कमलपुष्पानी केली, यास्तव कमळजा असे नाव प्राप्त झाले.

(३०) कर्ण पिशाची—एक देवता. या देवीची मूर्ति चित्तेवर बसणारी, नरमुटमाळा धारण करणारी, हातात अस्थीमण्याच्या माळा माणसाच्या आतड्यात ओतून धारण करणारी, मलीन वस्त्र नेसलेली या स्वरूपाची असते. या देवीचा ध्यान करण्याचा मंत्र असा—

चितासनस्थां नरमुण्डमालां । विभूषितामस्थिमणीन्कराञ्जैः ॥

प्रोतां नरान्यैर्दधती कुवखां । भजामहे कर्णपिशाचिनीं त्वाम् ॥

यंत्रावर दिक्पाल व त्यांची आयुधे यांची पूजा करून मग या देवीचे पूजन करावयाचे असते. पूजा झाल्यावर तिच्या मंत्राचा जप एक लक्ष आणि दशांश हवन, वेहड्याच्या समिधानी करावे, तरच मंत्र सिद्ध होतो.

ॐ ह्रीं कर्णपिशाचिनी कर्णे मम कथय स्वाहा ।

या मंत्राचा जप, हवन झाल्यावर, नंतर बोरीचे झाडाखाली अशुचि अवस्थेत बसून पुन्हा एक लक्ष जप करावयाचा, म्हणजे देवी संतुष्ट होते आणि दुसऱ्याचे मनातील विचार तसेच भूत-मविष्याच्या गोष्टी फानात येऊन सांगते, व त्याच पृच्छकाला निवेदन केल्यावर तो आश्चर्यचकित होतो. पण या मांत्रिकाचा शेवट मात्र चांगला होत नाही असा लोकांचा अनुभव आहे.

(३१) कल्याणदेवी— या देवीची मूर्ति महाकोसल प्रांता आढळते. ही चतुर्भुज असून हिच्या हाती धनुष्याची प्रत्यंचा असून ती सिंहाच्या पाठीवर बसलेली असते. स्त्री-सौंदर्याच्या सर्व कळा या मूर्तीमध्ये दाखविलेल्या असतात.

(३२) कांचनकुंडली— एक तांत्रिक देवता आणि सिद्धिप्राप्ति करून देणारी देवता. शेणाची देवीची मूर्ति करून कांचनकुंडली नावाने तिचे वर्षभर पूजन करावयाचे. देवीचा मंत्र असा—

ॐ लोलजिह्वे अट्टाट्टहासिनि सुमुखि कांचनकुंडलिनि खे चक्षे हुं ।

या मंत्राचा जपविधि तिवाठचावरील वडाचे बुंध्याजवळ बसून कोणाच्या न कळत करावयाचा असतो. वर्षभर नित्य आराधना केल्यावर देवी साधकाला वश होते आणि इच्छित पुरे करते.

(३३) काकतीदेवी—काकतीय राजवंशाने (सन ११५०-१३२५) दुर्गा देवीची उपासना या नावाने चारू केली. आप्त प्रांती हिची मंदिरे अनेक ठिकाणी आहेत.

(३४) कल्याणेश्वरी— बारकर (बगाल) गावाजवळ या देवीचे मंदिर आहे. याची अग्नी कथा सांगतात की, एकदा रोहणी देवघर नावाच्या ब्राह्मणाला नदीमध्ये मुवर्ण रत्नांकित हात रात्रीच्या वेळी दिसला. त्याने ती गोष्ट काशीपूर येथील कल्याणसिंह महाराजांना सांगितली. राजाने स्वतः स्वामी केल्यावर त्याच रात्री त्याला दृष्टान्त झाला, की तादळास्वरूपी देवीची मूर्ति एका विवशित

ठिकाणी आहे, ती काढून मंदिर उभाराने याप्रमाणे राजाने मंदिर उभारले कल्याणसिंहाने स्थापना केली म्हणून देवीचे नाव कल्याणेश्वरी असे पडले

दामोदर व्हॅली कापॅरिचनने मैथान गात्री पाण्याचे धरण बांधल्यापासून या देवस्थानाची ऊर्जितावस्था आली जवळच नाळकठेश्वरी अथवा त्रिव्यवासिनीचे लहानसर मंदिर आहे पूर्वी या क्षेत्री नरबली अर्पण करीत असत

मंदिराशेजारचे कलना गावी शंकराचे उत्कृष्ट शिल्प आहे सन १८०९ म ये राजा तेजचंद्र बहादूर याने १०८ शिव मंदिरे बांधली असून हे शिल्प एकमेव आहे जपाच्या माळेची मणीसख्या १०८ असल्याने तेवढी मंदिरे उभारली आहेत सन मणी मध्यभागी छिद्रातून एका दोऱ्यात ओवलेले असतात त्याप्रमाणे एकातून दुसऱ्यात जाण्यास मार्ग आहे मंदिराचे वळस रुद्राक्ष मण्याच्या घुमटा प्रमाणेच आहेत पहिल्या ६६ मंदिरात काळी पाढरी शिगर्भे एक टाकून एक याप्रमाणे असून गात्रीची ४२ फक्त शुभ्रवर्णाची आहेत, माळेच्या मेरुमण्याप्रमाणे एक मंदिर समोरील राखूस आहे.

हा १०८ आकडा कसा तयार झाला, याचा खुलासा देताना असे दाखविले आहे की, अक्षराची वर्णसंख्या ५०, ती उलट मुलट देह्यास १०० होते, अधिक अ क च ट त प य स हे सुरवातीचे वर्ण मिळवित्यास ती संख्या १०८ होते

१०८ शिगर्भाचे पूजन केल्यास मनकामना सफल होतात जाणि तन शास्त्राप्रमाणे तेच उत्तम पूजन समजण्यात येते

(बगाल मंदिर, रॉय चौधरी, पृ ३७-३८)

(३५) कमलाक्षी— एक तांत्रिक देवता मूर्ति त्रिलोचना, शशांकला धारिणी, उजव्या हाती कमळ, डावे हाती रुद्राक्षमाला धारण करणारी असते आरूपक प्रयोगासाठी या देवीचे पूजन केले जाते.

(३६) फाकिनी— एक तांत्रिक देवता या देवीचे स्वरूप असे की, पद्दळावर वसलेली, चतुर्भुजी, चतुर्भुजा, पीतवर्णा, त्रिशिखा, पीतवर्ण सग्यानी घेरलेली आणि दही मात खाणारी आहे या देवीलाच अनाहत चक्राची शक्ति असे मानलेले आहे

(३७) कामेश्वरी—कामाख्या देवीच्या पाच मूर्तींपैकी एक देवता तांत्रिक या देवीची उपासना करतात या देवीचे स्वरूप त्रिनेत्र, अर्धचंद्रधारिणी, रक्तवस्त्रा, दशभुजा, भेतावर वसलेली, गळ्यात मुडमाळा धारण करणारी आणि

हातात अक्षमाला घेतलेली असते विशेष म्हणजे या देवतेचे पूजन डावे हाताने करावयाचे असते

(३८) कालिजाई—जोडिसामधील चिन्का सरोवराची रश्मिदेवता ही एक जलदेवता मानली जाते बालूगाव खेड्यापासून आठ मैलांवर हे तळे असून, त्यातील बेटावर देवीचे मंदिर आहे देवीची मूर्ति म्हणून एक जोरट घोवड पाषाणावर तेल देंदूर घातून काचेच्या त्रगड्या, कवड्या इ० त्याला चिकटविलेल्या असतात या देवीलाच कालीचा अवतार मानतात तेलगू व उरीया कोळी या देवीचे भक्त आहेत वादळ उठतून त्रगड्याचा नाग करून नये, पुनसतान घाव यासाठी कोंडडी, रमरी चळी देतात, म्हणजे तिच्या बेटावर सोडून देतात

(३९) कुलगोळम्मा—आंध्र प्रदेशातील एक देवता या देवतेची जन्मस्थळा विशेष आहे एके गावी एक रेड्डी नावाचा शेतकरी नाचणी पिन्वीत असे व्यापारी त्याजकडे खरेदीसाठी आला असता, तो कणगी उपसू लागला दाणे कितीही उपसले तरी ते उपेनात शेतकरी आश्चर्यचकित झाला व त्याने सर्व कणगीच पालथी केली त्या वेळी त्यानून एक गोल दगड गाली पडला, तीच कुलगोळम्मा होय मग रेड्डीने भगताला बोलावून आणून या सर्वांचे रहस्य विचारता तो म्हणाला, 'देवीचे असे सांगणे आहे की, धान्य काडण्याचा आनाज माझे कानी पडणार नाही, अशा ठिकाणी गावाबाहेर मंदिर बांधून माझी स्थापना कर त्या ठिकाणी राहून रेड्डीचे आणि गावाचे मी भले करीन' रेड्डीने देवीची आज्ञा गिरसावद्य मानून मंदिर बांधले

(४०) कोटवी—दक्षिण देशातील एक नग्न मातृदेवता कोटवी नावाची असून तीच उत्तर प्रांती या नावाने प्रचलीत झाली असावी. बाणासुराची कोटवी नावाची माता होती तिचे कमरेच्या वरील भाग कवचाने अग्न्यादित असून खालील निवृत्त असे, अशी समजुत आहे तिच्या पिंपयी कपा प्रचलीत आहे की, चळीपुत्र बाणासुर याचे एकदा निष्णूरखोर युद्ध झाले त्या युद्धात जितके अमुर मारले जात त्यापेक्षा अधिक पुन्हा उत्पन्न होत मग देवीची प्रार्थना केल्यावर महाकाली प्रकट झाली आणि तिने अमुराचा पराभव केला आणि त्यांना प्रेरणा देणाऱ्या या कोटवीचाही नाश केला काही वेळी हिला कोटरा असे म्हणतात या देवीची पूजा उत्तर भरतात प्रचलीत आहे वाराणसी जवळ कोट्याईचे एक मंदिर आहे तर अलमोडा भागात लोहघाट जवळ कोटगट नावाचे याचे देवतेचे एक दुर्गास्वरूप ठिकाण आहे राजकवीच्या काळी ही देवी दुर्भाग्यसूचक ठरली असल्याने, सकटनिवारणार्थ देवीचा उत्सव करीत बाणासुर कन्या उपा याचे

विवाहसमयी अनिरुद्धाने सुटकेसाठी कोटवती देवीची प्रार्थना केली आहे. ती देवता हीच असावी.

(४१) कांतीमती देवी—तिरुनेलवेल्ली हे तामीळनाडूचे जिल्ह्याचे ठिकाण असून तेथील शाक्तीदेवीचे हे नाव आहे. तिरु = सुंदर, नेल = भात, वेली = कुंपण. भातशेताला सुंदर कुंपण असलेली जागा. यावरून गावाचे नाव पडले आहे. येथील शंकराचे नाव नेल्लयापर असून येथील मंदिर पांड्य राजाने सातवे शतकात बांधले असा उल्लेख मिळतो. येथील वैशिष्ट्य म्हणजे मंदिरातील ४८ पाषाणाचे खांब हे स्वरस्तंभ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. निरनिराळे खांब गायनाचे निरनिराळे स्वर देतात. (तामीळनाडू मंदिरे-दास, पृ. ४२)

(४२) किरीटेश्वरी—मुर्शिदाबाद (बंगाल) शहरापासून भागिरथी नदीचे पेलतीरावर दहापारा नावाचे गाव या देवीचे मंदिर आहे. उतीचे शरीर भागापैकी किरीट या क्षेत्री पडला म्हणून हे नाव प्राप्त होऊन पीठस्थान बनले. पीठनिर्णय ग्रंथाप्रमाणे किरीट कोणा गावी पडला हे जरी खरे असले तरी देवतेचे नाव मात्र निराळे आहे. इतिहासात या क्षेत्राचा उल्लेख किरीटकोणा असाही मिळतो. मुर्शिदाबाद ही पूर्वी बंगाल प्रांताची राजधानी होती. त्या वेळी तेथील राजवंश या देवीला मान देत असे, परंतु राजवंश लयाला गेल्यावर देवीवरही संकट ओढवले आणि तिचे महात्म्य लयाला गेले.

(४४) कोलेरम्मा—कोलार (म्हैसूर) ह्या ठिकाणी या देवीचे प्रमुख मंदिर आहे. अकराव्या शतकापासून आजतागायत ते अस्तित्वात आहे असे मानतात. या मंदिराच्या प्रवेशद्वाराखाली एक मोठे भुयार आहे, परंतु सध्या ते वापरात नसल्यामुळे त्या भुयारात विंचवानी आपली भली मोठी वसाहत घाटून ते भुयार म्हणजे जणू काही ' विंचू-नगर 'च बनविले आहे ! यावरून या देवीला विंचू फार प्रिय असावेत असा तमाम मत्तगणांचा समज झालेला आहे. ह्याच कारणास्तव बरेचसे भक्त देवी नवसास पावल्यावर तिला पूजा नैवेद्याबरोबरच चांदीचा विंचू अर्पण करतात. कोलार ह्या गावावरूनच बहुधा देवीचे नाव कोलेरम्मा असे पडले असावे.

(४५) कोल्हंविका—व्यंबकेश्वर (नाशिक) येथे गंगाद्वाराजवळ गंगा नदीचा (गोदावरी) उगम झाल्यावर, जो प्रवाह सुरू झाला तो प्रवाह मंदोन्मत्त कोल्हासूर राक्षस पिऊ लागल्याकारणाने पुढे सरकेनासा झाला. गौतम ऋषींच्या तपःसामर्थ्यामुळे हा प्रवाह सुरू झाला असल्याकारणाने त्यांना अर्थातच हा प्रकार रुचला नाही आणि त्यामुळे राक्षसाच्या नाशार्थ देवीची प्रार्थना केली. गौतम ऋषींच्या हातला ओ देऊन देवी प्रगट झाली आणि कोल्हासुराचा नाश केल्यावर, प्रवाह पुढे खाली कुधावत तीर्थोन्मध्य प्रकट झाला. प्राण सोडताना राक्षसाने ' शिव, शिव ' असे शब्द उच्चारल्यामुळे पार्वतीला कळून चुकले की, हा कोल्हासूर आपल्या पतिदेवाचा निस्सीम उपसक्त होता. आपली स्मृति ह्या भूतलावर कायम रहावी ह्यासाठी राक्षसाने प्रार्थना केल्यावर पार्वती त्या ठिकाणी त्याच्या इच्छेनुसार कोल्हंविका या नावाने वास करू लागली.

(४६) कन्यका-परमेश्वरी—दक्षिणेतील कोमटी समाजाची ही कुलदेवता होय. या देवतेसंबंधी आख्यायिका अशी की, एके वेळी म्लेंच्छ आणि कोमटी यांच्या युद्धात कोमटी समाजाचा पराभव झाल्यावर त्यांनी आदिशक्तीची प्रार्थना करून सहाय्य देण्याची विनंती केली. पार्वती त्यांच्या समाजात जन्माला आल्यावर तिचे अप्रतिम लावण्य पाहून म्लेंच्छांनी तिलाच मागणी घातली. अर्थात् मागणी अमान्य झाल्यावर पुन्हा दोघाचे युद्ध लुंपले आणि त्या दैवशक्तीच्या पाठवळामुळे कोमटी समाजाने युद्ध जिंकले. पण त्या मुलीच्या कौमार्त्याची शका समाजाला आल्याने तिला अधिकार भक्षण करावयास भाग पाडले. चमत्कार असा झाला की, अग्निगुंडात उडी मारल्याबरोबर ती कुमारी गुप्तच झाली व प्रत्यक्ष पार्वतीच्या स्वरूपाने कुंडानून वर आली. सर्व जातीने आपल्या शंकेबद्दल देवीची कर्पणा भाकली आणि सदैव तिचे पूजन करण्यास मिळावे म्हणून देवीरूपाने राहण्याची विनंती केली. भक्तांच्या विनंतीला मान देऊन पार्वती, कन्यका-परमेश्वरी नावाने स्थाईक झाली.

(४७) कटि अंकम्म — दक्षिण भारतातील एक शक्ति-देवता. ती स्मशानात रहाते व गावामध्ये अनेक प्रकारचे उत्पात घडविते. संकटे टळावीत म्हणून वार्षिक तिला एक वकरा बळी देतात. या समयी गावकऱ्यांची मिरवणूक स्मशानात जाते. कथा सांगणारा माडिगा हा स्मशानातील माती, कापूस, चिंध्या एकत्र करून कटि अंकम्माची मूर्ति तयार करतो. तिच्या पुढे शिजविलेल्या माताचा ढीग घालतात आणि वकरा बळी देऊन त्याचे रक्त तिच्या तोंडाला लावतात. हे सर्व घडत असता, माडिगा देवीच्या कथा लोकांना सांगत असतो.

(४८) कोटमची शक्तिदेवी — येवचे-औरंगाबाद मार्गावर येवल्यापासून १३ मैल कोटमगावी त्रिमूर्ति महालक्ष्मी, महाकाली, महासरस्वतीचे स्थान आहे. नारदी नदी गावाजवळून वाहते. येवले शहर जके १५४५, म्हणजे सुमारे ३५० वर्षांपूर्वी स्थापन झाले, पण तत्पूर्वी सुमारे तीनशे वर्षे तरी देवीची स्थापना झालेली असावी, अशा लोकवाता आहेत.

या देवीची प्रतिष्ठापना कशी झाली याबाबत अनेक दंतकथा आहेत.

(१) एक शेत शेतकरी नागरीत असता, फाळ एके ठिकाणी अडकून बसला. शेतकऱ्याने हाताने थोडेसे उकळून पाहिले आणि मूर्ति आढळून आली.

(२) कोणी एक देविभक्त देवीची मूर्ति घेऊन जात असता, त्याने मागे न बळून पाहण्याची अट मोडली म्हणून देवीने पुढे जाण्याचे नाकारले. इ. ० इ. ०

साप्रत देवीचे मंदिर नवीन पद्धतीचे बांधलेले असून, परिसरात लहानसर महादेवाचे देवालय, गाडीवानाचा मंडप, नगरखाना, दीपमाळ व सात-आठ धर्मशाळा आहेत. आजवर दोनतीन वेळा या मंदिराचा जीर्णोद्धार झालेला आहे. आश्विन नवरात्रांमध्ये उत्सव होतो. त्या वेळी या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता येईल की, निमान ५०० पुरुष-स्त्री वर्ग घट्टी बसतात. वेळप्रसंगी केलेले नवस या उत्सवसमयी फेडले जातात. काही भक्त ९ दिवस मंदिरात उलटे टांगून घेऊन, अगर, उमे राहून खडा पहरा देण्याचे प्रताचरण करतात. काही भावित्र तर येवल्यापासूनचे तेरा मैलाचे अंतर साष्टांग रेंडवत घालून तोंडतात आणि तेथे गेल्यावर उपवासही करतात. या प्रताचरणी लोमाना उदार बुद्धीचे लोक, फराळाचे पदार्थांही खाऊ घालतात आणि त्यामध्ये पुण्य मानतात.

इतर क्षेत्राप्रमाणे तीन देवतांच्या मूर्ति भिन्न नसून, दत्तात्रयाचे मुक्ताप्रमाणे सुगंध संश्रम आहेत, मथले मोठे व बाजूची त्या मानाने लहान आहेत. मूर्तीचा चेहरा ठाणेजवळील महालक्ष्मीप्रमाणे उभट रुंद जवळच्याचा दिसतो. आस-पासचे त्रेकडो गावातील लोक या उत्सवासाठी येत असतात.

(लोकसत्ता, दि. ८-१०-१९६७)

(४९) कोटी माहेश्वरी—केदारनाथाच्या मार्गावर कालीमठपासून दोन मैलानर क्षेत्र आहे. या ठिकाणी पितराना पिंड व तर्पण करण्याचा प्रघात आहे.

(५०) कृष्णाचाई—चाई (सातारा) येथे या देवीचे एक मंदिर आहे. तसेच दुसरे एक मंदिर वृष्णा-कोथना या नद्यांच्या संगमावर आहे. ह्या ठिकाणी एकूण ६२ मंदिरे आहेत. ह्या सर्वांमध्ये हे स्थान प्रमुख मानले जाते. सन १७३५ च्या मुमारास सातारा येथे राहणारे श्री. परशुराम नारायण अनगळ ह्यांनी महाप्रबोधन येथे, ज्या ठिकाणी कृष्णानदीचा उगम होतो, त्या ठिकाणी एक मंदिर बांधले आहे. त्या मंदिराचा जीर्णोद्धार सन १८७५ साली जमखिंडी संस्थानाधिपतींनी पंधरा हजार रुपये खर्च करून केला या कृष्णाचाईच्या मंदिरात उत्सव मात्र आश्विन नवरात्रांमध्ये साजरा होतो.

(सातारा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५११)

(५१) गणदेवी—गणदेवी (बडोदा) हे एक तालुक्याचे ठिकाण असून, त्याच शहरी श्रीगणदेवीचे मंदिर आहे. गावाचे नाव देवीच्याच नावावरून आले असे म्हणतात

(५२) गीश -आर्य अफगाणिस्थानमार्गे भारतामध्ये आले. त्यापैकी काही तेथेच स्थाईरू झाले होते. त्या वेळी त्यांनी स्थापन केलेल्या देवतापैकी ही एक देवता होय सध्या तेथे रहात असलेले नागरिक या देवतेला ' काफीर लोराची देवता ' किंवा ' युद्धात साहाय्य करणारी देवता ' असे मानतात

(५३) गंगाम्मा—तिरुपाती (मद्रास) या गावी या देवतेचे प्रमुख मंदिर आहे. कौन्तेलन (कोप्पी) ही जमात उत्तरप्रसंगी निरनिराळे वेप धारण करून व पोशाख बदलून तेथे नाचतात. नाचणारे नर्तक मातंगीच्या वेपात असताना जिभेत लोखंडी सळई टोचून घेण्याचा अद्भुत व लोकविश्वास घाडसा प्रयोग करून दाखवितात

दक्षिणेतिल धनगर समाजाची एक प्रमुख देवता या देवीचे उत्पत्तीविषयक प्रचलित कथा अशी की, या देवाने आकाशातून भूतलावर मदुरा येथे आगमन केले तेथील राजा काही कारणाने तिला मारू लागला. तेव्हा गावाबाहेर उडत जाऊन तिने जमोजी गुहेचा आश्रय घेतला काही काळाने वनात पशु चारणाच्या धनगरांना ती आढळली, एक दिवस शिवपूजक धनगराचे पूजेत तिने व्यत्यय आणला, म्हणून धनगरांनी तिला दोरसडाने बांधून ठेवले, पण त्वारितच तिचे रूपांतर पाषाणमूर्तीत झाले. ह्या वेळेपासून धनगर समाज तिचे पूजन करू लागला आणि पशुपती अर्पण करू लागला

(५४) गार्सी—हे एक अलक्ष्मिचे स्वरूप आहे. देवीचा कोप झाल्यास दारिद्र्य, रोगराई व आपत्ती येतात अशी समजूत आहे. यास्तव जेसोर भागातील बिया आश्विन आमावस्या दिनी या देवीची पूजा करतात. त्या दिवशी घर व गोठा सकाळीच साफसुध करतात. अगणात शेकोटी पेटवून त्याला गार्सी देवीचा अग्नि म्हणून नमस्कार करतात. देवीचे प्रतीक म्हणून एक कलश गवताचे चुगळी वर ठेवून त्याचे पूजन करतात. नैवेद्य म्हणून घुतलेले सादूळ उन्हात वाळवून परळ्यात मध्यभागी ठवून सभोवार फळफळावळ व भिठाई रचतात. हा नैवेद्य झाल्यावर घरातील वृद्ध स्त्री गार्सी देवीची कथा सांगते. पूर्व बगलमध्ये याच स्वरूपाला गाडसी असे नाव आहे.

(५५) गांधर्वी माया—स्कंद पुराणात या देवतेचे वर्णन आहे. शंकर आणि जालवर दैत्य युद्ध चारू झाल्यावर, शंकराना मोह घालून पकडण्यासाठी जालघराने या देवीचा उपयोग करून घेतला तिच्या प्रमाणाने शेकडो गंधर्व-अप्सरा युद्धक्षेत्रात उतलून गाऊ नाचू लागल्या. शंकरही किंचित काळ स्तमित होऊन तिजकडे पाहता राहिला. पण शेवटी शिवाकडून तो पराभूत झाला.

(५६) गिरजामाता—वेरूळची लेणी ज्या डोंगरामध्ये कोरलेली आहेत, त्याच्या डोंगरमाथ्यावर हे देवीचे स्थान आहे. या देवळाच्या आजूनाजूच्या मुळखाला म्हैसमाळ असे म्हणतात. त्यामुळे देवीला म्हैसमाळची देवी असेही म्हटले जाते हे स्थान जाणत असून नवस करणाऱ्याला ती पात्रते, अशी तिची प्रसिद्धी आहे या ठिकाणी प्रतीनर्षी माघी पौर्णिमेला याना भरते.

(पुरुषार्थ, डिसेंबर १९६३)

(५७) गुढी देवता—एका कहाणी-संग्रहात या देवतेची माहिती दिली आहे. ती अशी की, लक्ष्मी, दुर्गामाई, आपली कहाणी ऐका. प्राचीन काळी पैठण राजधानी शालिगाहन राजाने केली. शंकरांनी, दुर्गाना त्याला घेता घातला. शालिगाहन राजाने त्याचा परामंत्र केला. सर्वत्र आनंद झाला. त्या आनंदात सर्वानी दुर्गादेवीच्या विजयाप्रीत्यर्थ गुढ्या उभारल्या. लक्ष्मीचा उत्सव साजरा केला. गुढीवर रेशमी खण, जरीचे शालू डोऱू लागले. त्याच्या माथ्यावर मुवर्णाची, रुप्याची पात्रे झळझळू लागली. पुष्पांच्या माळा त्याच्या अंगावर सोभू लागल्या. सर्वानी या गुढी देवतेची पूजा केली, गोडाचा नैवेद्य समर्पण केला आणि चरदान मागितले, ' गुढी देवते, श्रीदुर्गा महालक्ष्मी नमोऽस्तु ते, तू सर्वोना सुख व संपत्ती दे.'

असे सांगतात की, या दिवसापासून गुढीची पूजा प्रचलित झाली आणि आजही ती सर्वत्र सुरू आहे. (कहाण्यासंग्रह, ले. वामनराव भाटे, बेळगाव)

(५८) गुप्तावाई—(ताम्हाने-राजापूर) रत्नागिरी.

गुप्तदुर्गे महाभागे गुप्तपापप्रणाशिनि ।

नमस्ते गुप्तकामाख्या तुभ्यं त्र्यलोक्यपूजिते ॥ (कामाख्या दर्शन)

वरणाथर देवकात गर्मा, वडा पुजारी, कामाख्या देवी, आशाम यानी ' कामाख्या दर्शन ' नावाचे लहानसे चौपडे प्रसिद्ध केले असून त्यामध्ये वरील श्लोक आलेला आहे. त्याने असेही म्हटले आहे की, छिन्नमस्ता देवी गुप्तरूपांन या ठिकाणी रास करीत आहे, असे जरी असले तरी या ठिकाणी गुप्तदुर्गा हा शब्दप्रयोग छिन्नमस्ता देवीला अनुलक्षून नसून कामाख्या देवीलाच लागू पडत असावा, कारण उघड आहे. वसिष्ठानी शाप दिल्यानंतर हे पीठ अनेक शतके भूमीमध्ये गुप्त झाले होते, ते पधराव्या शतकात पुन्हा वर आले. दुसऱ्या ओळीतील ' गुप्तकामाख्या ' या शब्दप्रयोगावरून वरील विधानाला पुष्टीच मिळते.

मार्कंडेय पुराणामध्ये या देवीचे वर्णन करताना असे प्रतिपादिले आहे की, या गुप्तरूपाचे अव्यक्त स्वरूप लक्ष्मी, महाकाली, महासरस्वती या तीन रूपांत प्रगट होते, ही तीन स्वरूपे म्हणजे राजस, सात्त्विक व तामस गुणांची प्रतीके होत, हेच गुप्तरूप आणखी अनेक रूपांत प्रगट होते, जसे तृष्टिनिर्मितीच्या काळसमयी ती महाकाली वनून ब्रह्मदेव प्रजापतीवरही असल गाजवीत असते, तसेच प्रलयकाली हे रूप महामारी वनून संपात्ते आणि उत्कर्ष याचा नाश करीत असते.

या देवीच्या नावाची मूर्ति आणि मंदिर सु ताम्हाने, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी, या लेगकाच्या जन्मगावी आहे. तेथील मूर्तीचे स्वरूप असे. उंची सुमारे अडीच फूट, चार भुजा, उजव्या वरच्या हाती डमरू, उजव्या सालच्या हाती तलवार, डाव्या वरच्या हाती त्रिशूल आणि सालील हाती पानपात्र, मागील बाजूस पाषाणाच्या प्रभावळीमध्ये शंकराची मूर्ति, भस्तकी अगचा फिरिट व गळ्यामध्ये जानूपर्यंत लोळणारी पुष्पमाळा याप्रमाणे आहे. या देवीच्या मंदिराच्या थोड्या अंतरावर बावची नाराच्या देवतेचे मंदिर आहे. या ठिकाणी देवीचे स्वरूप वरीलप्रमाणेच आहे, पण ग्वाली दोन्ही बाजूस सिंह व गजाच्या मूर्ति आहेत. चार मैल अंतरावर सौंदळ गावी देवीची मूर्ति पाहिली, तेथे स्वरूप तेच असून नामाभिधान मात्र वेगळे आहे. या सर्वांची वनावटही एकाच काळची वाटली. बहुधा ती जैन काळातील असावी. वरीलप्रमाणे जरी माहिती मिळत असली, तरी नामाभिधान वा आले याचा खुलासा समाधानकारक-

पणे मिळालेला नाही, हे नमूद करणे आवश्यक आहे. रामदासांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे—

चंचल नदी गुप्तगंगा । स्मरणे पावन करी जगा ॥

अर्थात त्यांनी हे गंगानदीला उद्देशून लिहिलेले असले, तरी या गुप्त देवीरूपासही ते लागू होण्यासारखे आहे. देवीच्या गुप्तरूपाचे म्हणजेच मूळ निर्गुणाचे स्मरण केल्याने भक्त पावन होतात. तेव्हा गुप्तदेवी म्हणजे निर्गुण-स्वरूपाची देवी असा अर्थ संभवतो.

पंडित भिकाजीशास्त्री अमृत्ये यांनी असे स्पष्टीकरण दिले की, मूळ निर्गुणनिराकार देवीचे स्वरूप हे सर्वांना दिसत नाही, म्हणून ते गुप्तच मानावे लागते. सगुण मूर्ति ही भक्तांची कल्पना आहे. म्हणून गुप्ताबाई म्हणजे मूळ निर्गुणनिराकार स्वरूप असे मानले पाहिजे.

(५९) गोमती— तिरनेलवेढी (तामीळनाडू) जिल्ह्यात श्रीशंकर-नारायण स्वामींचे प्रख्यात मंदिर असून तेथे ही शक्तिदेवता आहे. शंकरनारायण म्हणजे साक्षात् हरीहराचे रूप होय. या देवीसमोर आठ इंच व्यासाचे एक छिद्र असून त्यामध्ये श्रीचक्राची आकृति आहे. येथील अनुभव असा सांगतात की, एकाद्री स्त्री फेंफरे रोगाने पछाडलेली असेल तर अथवा भूतावेतांनी पछाडलेली असेल तर, तिने या छिद्रावर ४८ तास यत्न देवीची आराधना केली म्हणजे ती रोगमुक्त होते. अशा व्यक्तिः रोगमुक्त झाल्यावर काष्ठ अथवा धातूचे अवयव करून देवीला वाहातात. रोगमुक्त होण्याचे कारण असे देतात की, देवीच्या अभियेकाच्या वेळी देवीच्या तेजाच्या ज्या सूक्ष्म व गूढ कंपलहरी बाहेर निघत असतात, त्याचा परिणाम घन अगर स्थूल स्वरूपावर होऊन मानवी देहातील दुष्टजीवशक्ति निघून जाते. या पराशक्तीच्या सात्विक तेजाने तामसवृत्तीचे भूतसृष्टीतील प्राणी नष्ट होतात, निघून जातात. रोगनिर्मूलन शक्तीमुळे देवता जास्त प्रसिद्ध आहे.

(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृ. ४७)

(६०) गोटीदेवी— दक्षिण भारतातील माळी समाजाची देवता. ज्या वेळी अवर्षण पडते, तेव्हा देवीचे खास पूजन करतात. मूर्ति साधारणपणे गावसीमेवर असते. पावसाळ्यापूर्वी या देवीचा वार्षिक उत्सव करतात. त्या वेळी देवीची मृण्मय मूर्ति करून, एका टोपलीत बाळलेच्या गवताखाली लपवून ठेवतात, हेतु हा की, माडिंगा जातीयांनी ती पाहू नये. पावसाला सुरुवात झाली म्हणजे देवता मूर्तिमध्ये अवतरली असे समजून उत्सवाला सुरुवात होते. नंतर ते गवत पेटवून त्यावर दुधाचे मांडे ठेवून, त्या समोऱ्यावर फिरून नाच-गाणे होते.

दूध उतू गेले म्हणजे सर्वजण मोठ्याने हाकाटी करतात, मूर्ति असलेली टोपली याच्या हातातून त्यांच्या हाती, याप्रमाणे फिरवून गवताच्या गजीत लपवून ठेवतात आणि समारंभ संपतो

वरील समारंभाचे कारण असे की, पूर्वी गोष्टी ही क्षुद्र जमातीची मुलगी होती माझिग तदणाचरोरर तिचा खवघ आला, म्हणून तिचा भाऊ तिला ठार मारण्यास निघाला तेव्हा प्राणरक्षणासाठी ती जाराच्या घरी गेली, तेथून शेतात गेली आणि मालवशीयाना सरी इकिगत सांगितल्यावर, त्यांना दया येऊन त्यांनी तिला गवताच्या गजीत लपविली तेथूनच ती पुढे गुप्त झाली आणि देवता झाली

(६१) चर्चिकादेवी— उत्तर प्रदेशात ही छाळीदेवी या नावाने प्रसिद्ध आहे लखनौ शहरी हिचे मंदिर आहे बलुचिस्तानामध्ये समुद्रकिनाऱ्यापासून २० मैल जातील भागात अघोरा अथवा हिंगुळा नावाची नदी वाहात असून जवळच हिंगुळा पर्वत आहे या पर्वतानी अधिष्ठात्री म्हणून चर्चिकादेवीला मान आहे चाराणसी शहरी या देवतेचे मंदिर आहे भिलसा येथील शिलालेखात, परमार वंशातील नरवर्मदेव राजा या देवीची स्तुति-स्तोत्रे गातो, असे वर्णन आहे. यावरून ती त्या राजवंशाची कुळदेवता असावी असे वागते इतकेच नव्हे तर त्या राजाने या देवीचे एक मंदिर बांधल्याचाही उल्लेख मिळतो

(भा. स. को., ३/३४४).

(६२) चावदवाई—जुन्नर (पुणे) जवळ चावद ह्या नावाचा एक किल्ला असून त्यामध्ये या देवीचे मंदिर आहे मंदिरातील मूर्तीचे स्वरूप बहुधा रेणुकादेवीचे आहे किल्ल्याच्या चावद ह्या नागरासून देवीचे नाव चावदवाई असे पडले असते प्राचीन काळी नालासोपारा उदरातून पैठणपर्यंत परदेशाशी लोकांचा व्यापार चाले, त्या वेळी मार्गामध्ये हा किल्ला असल्याने सुरक्षणाच्या दृष्टीने तो जतिशय उपयुक्त होता. रुनिजा (उजैन) येथे हेमाडपती शिल्पाचे ह्या देवीचे आणखी एक मंदिर आहे (ग्वालियर जिन्हा गॅझेट, पृष्ठ २७६)

(६३) चितरही—मिर्झापूर (उत्तर प्रदेश) प्रांतामध्ये या देवीला लोक पात्रक्या चिंध्या अर्पण करतात आणि स्वतः मात्र नवीननवीन वस्त्रे तिच्या जवळ मागतात अशी लोकविरलभूत भक्ति करणारे तिचे भक्त आहेत. या देवीला छिन्नया असे नाव आहे सात रूहिणी या नावाची एक देवताही या ठिकाणी आहे इजिप्तमधील सात हॅयोर अगर भारतातील सप्त मातृका यापैकीच तिचे रूप असते लहान मुलाना दण लागू नये म्हणून या देवीच्या प्रतिमा गळ्यात बांधतात

(६४) चायता मदिरे—इच्छिपूर (हुगळी) हे क्षेत्र कलकत्ता अलीपूरपासून १५ मैलावर असून, त्या ठिकाणी ही मदिरे आहेत तसेच भोटगाव हा हीरा शहराचा एक भाग असून तेथेही तिथेटी लोकांचे मंदिर आहे. ही मदिरे वॉरन हेस्टिंग्सच्या वेळी बांधलेली आहेत असा उल्लेख मिळतो. या मंदिरातून आर्यतारा, वज्रभट्टी, महाकालभैरव, पद्मपाणी यांच्या मूर्ति आहेत. (बंगाल मदिरे, रॉय चौधरी, पृ. १५४)

(६५) चोक्कानायकी—मलयापूर (मद्रास) जवळ तिरुवनमियुर नावाच्या गावी त्यागराज शंकराचे स्थान आहे. तेथील शक्तिदेवीचे नाव चोक्कानायकी असे आहे.

(६६) चौडेश्वरी—महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामीळनाडू भागात वस्ती करून असलेल्या देवांग या नावाच्या त्रिणकर समाजाची ही कुलस्वामिनी होय. या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, शंकरांनी देवलान नावाचा मनुष्य, देव आणि मानव यांची वस्त्रे निर्माण करण्यास उत्पन्न केला वस्त्रासाठी धागा विष्णूच्या नाभीकमलानून घेतल्यावर, तो घेत असताना, वज्रदतनामक असुराने त्यावर हल्ला केला त्या वेळी चौडेश्वरी देवीने देवलाना सहाय्य करून असुराचा नाश केला. त्या दिवसापासून त्याच्या जमातीला देवांग असे नाव पडले आणि चौडेश्वरी कुलदेवता झाली.

दर वर्षी या देवीचा उत्सव साजरा केला जातो, त्या वेळी परमभक्त प्रतस्थ राहून देवीच्या मंदिरात जातात मंदिरात त्या वेळी पुजारी एका भाड्याच्या कडेवर एक तरवार उभी करून देवतो. प्रतस्थ देवांग मंदिरात आल्यावर त्या तरवारीचे टोक आपल्या छातीला टोचून घेता. यावेळच्या वेळी देवीला कोंरडा, बकरा बळी देतात. चोळराजांची ही कुलदेवता असल्याची धर्तता आहे.

(भा. स. को., ४/६६)

(६७) चंडा—दुर्गादेवीच्या अष्टशक्तींपैकी एक देवता. गौरवर्णी व पोटशमुजा असतात तसेच जैनसमूहातील एक यक्षिणी व वासुपूज्याची सहचारिणी. ही श्यामवर्ण, अश्वारूढ, उमरे दोन्ही हात वरदमुद्रा व माला आणि डावे हाती पुष्प व मुद्गल धारण करणारी. दिगंबर जैन मताप्रमाणे हिचे वाहन मकर आणि आयुधामध्ये धोडा परक आहे या देवीला प्रचंडा असेही म्हणतात.

(६८) चंडिका—दुर्गादेवीच्या अष्टशक्तींपैकी एक देवता, हिला चंडी असेही म्हणतात. या देवीचे पीठ अमरकटक क्षेत्रात आहे. रावणाचे राज्य सीमेची हीच राज्यदात होती जटभरताला अन्य जमातीने पडवणे आणि

देवीपुढे बळी देण्यासाठी नेले अशी कथा आहे, त्याला त्याच देवीसमोर आणलेला होता, पण हिने त्या बळीचा स्वीकार केलेला नाही. (भागवत, ५-१२-१३)

ही एक मातृदेवताही आहे. शोणनद आणि गंगानदी यामध्ये चंडिकावन नावाचे देवीचे एक स्थान आहे.

(६९) चंडनायिका— दुर्गादेवीच्या अष्टशक्तींपैकी एक देवता. ही नीलवर्ण आणि षोडशभुजा असून विविध आयुधे धारण करणारी आहे.

(७०) चंडमातंगिनी—एक तांत्रिक देवता, कृष्णवस्त्र नेसणारी, मौक्तिक माला आणि फुडले धारण करणारी व वीणाधारिणी असे या देवीचे वर्णन श्रीनिवारणवतनामध्ये आढळते.

(७१) जयदुर्गा— एक तांत्रिक देवता. ही सिंहवाहिनी असून डार्याकडील दोन हातात चक्र आणि दिशू व उन्नवीकडील दोन्ही हातात दड आणि मृग्य असते.

(७२) जया विजया— जैन संप्रदायी देवता जया, विजया, अजिता व अपराजिता अशा चार देवता, द्वाररक्षक देवता म्हणून या संप्रदायामध्ये मानलेल्या आहेत. या चतुर्भुज असून त्यांच्या हाती पाश, अक्रुश, मुद्गल आणि चक्रा अथवा मुद्रा असतो. या देवता ज्ञानि आणि समृद्धि देतात. या सर्वोची आयुधे तीच असली तरी वर्णांमध्ये फरक आहे.

जया— पूर्वद्वार रक्षक—गौर वर्ण

विजया— दक्षिणद्वार रक्षक—आरक्त वर्ण

अजिता— पश्चिमद्वार रक्षक—सौरवर्ण वर्ण

अपराजिता— उत्तरद्वार रक्षक—काळा वर्ण

(७३) जरादेवी— मूलतः एका राक्षसिणीचे नाव, पण मगध प्रदेशाहिला देवताही मानतात. महाभारतकालीन मगधपति द्रुहद्रथाचा पुत्र जरासंध हा दोन शकलांनी जन्मास आल्यामुळे, त्याला नगरागहेर केरून देण्यात आले. या राक्षसिणीने ती दोन्ही शकले गांधिली आणि मुलाला जिवंत करून राजाला परत केला, यास्तो त्याचे नाव जरासंध असे पडले. महाभारतातील वर्णनाप्रमाणे ती कामरूपिणी, नरमासमशक होती, लोक तिची भक्ति करीत. राजराज्यातही तिचे पूजन होत असे. या देवीचे स्वरूप म्हणजे भितीवर एक तरुण स्त्रीचे निद्र रेणूतून स्थिरा भोवती मुलाना घेऊन दान्तरितात. जो तिचे चित्र काढतो, तो भ्रामत होतो आणि जो ससे करीत नाही, तो दस्त्रि होतो.

महाराष्ट्रातील जिवती देवी पूजनाचा याच्याशी संबंध दिसतो बौद्ध धर्मात या देवीला हरिती म्हटले आहे ती मुले भक्षण करणारी म्हटले असून, बुद्धाने तिचा मातृभाव जाणत ये-यावर ती बालकाची रक्षणकर्ता झालेली आहे

(७४) छानिपिट्टा—छात्तिसगड परगण्यातील अहिर व रावत जमातीची एक देवता ही एक सार्थीची देवता आहे गावात देवीची साध आली अथवा ही देवता एखाद्याच्या मानगुटीवर उरली अशी गावकऱ्यांची धारणा झाली म्हणजे गावकरी एका जमून धाड्यानी घराची छपरे पिटतात नंतर प्रत्येक छपरातील थोडे थोडे गवत घेऊन ते एका काठीला बाधून त्यालाच देवीचे प्रतीक मानून छानिपट्टा देवीचा नामघोष करित रस्त्याने मिरवीत मिरवीत गावाबाहेर टाकतात या कृतीचा उगम पाहता असे दिसते की, गुजरीनामक गौळणीवरून या टोळ्याचा एकदा मोंगलांसोबत सामना झाला आणि या देवीने गुजरीची बाजू घेतल्याने मोंगलांचा पराभव झाला या समराचे प्रतीक म्हणून हा निजबदिन साजरा केला जातो नाठ्यानी छपरे पिटतात. म्हणून देवतेला हे नाव प्राप्त झालेले असावे.

(मा स को , ३/५००)

(७५) जगन्मातली— चिनी लोकांची ही प्रमुख देवता आहे. चिनी लोकांची उत्पत्ती एका अड्यापासून झाली होती आणि ते अडे या देवतेने निर्माण केलेले होते, असा धार्मिक लोकप्रवाद अजूनही चिन्यामध्ये रुढ आहे व त्यामुळे त्याची या देवतेवर विशेष भक्ती आहे

(७६) जनाबाई— दरेडीजान नाशनी (काठेवाड) या गावी गायक्याद सरकारने जनानाईचे मंदिर बांधलेले आहे नामदेवाची शिष्या जनानाई ती हीच असानी असे वाटते

(७७) जयबागेश्वरी— नेपाळ प्रांतातील ही ग्रामदेवता आहे या देवीची मूर्ति जेव्हा रंगवायाची असेल तेव्हा देवीचे देवत्व काढून घेऊन ते एका भाड्या मध्ये काढून ठेवतात रंगकाम पूर्ण झाल्यावर पुनश्च पूजाविधीने ते देवीला अर्पण करतात हे या ठिकाणचे एक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल

(७८) जमवाय माता—कठगहा रजपुतांची ही कुलदेवता रामगड (जयपूर) शहरी या देवीचे मंदिर असून, जयपूर महाराजाची ही कुलदेवता होय. जयपूर शहरापूर्वी येथील कछगहा वंशाची राजधानी अनेक गावी होती आणि या देवतेच्या कृपाप्रसादाने आपणाला राज्य मिळाले, अशी त्यांची भक्ती होती. आता जरी जयपूर राजधानीचे शहर झाले असले तरी राजवडीय मटळी, जन्म, मिनाह, लहान मुलाचे जायल इ० प्रमुख प्रसंगी जमवाय मातेच्या दर्शनाला जातात आणि धार्मिक विधि करतात.

(७९) जातवेदसी—एक तांत्रिक देवता. हिचे स्वरूप एकमुखी, त्रिनेत्री, अष्टभुजा आणि आयुधे म्हणून शंख, चर्म, बाण, अभयमुद्रा, धनुष्य, चक्र, चपक, वरदमुद्रा असे असते. काचित ठिकाणी ही दशभुजाही असते.

(विद्यार्णवतंत्र)

(८०) जीणमाता—राजस्थानी लोकांची एक देवता. या देवीचे स्थान जयपूर भागातील सीकर जिल्ह्यातील सोसा गावी आहे. मंदिरामोवती घनदाट वनश्री असल्याने, वर्षातून फक्त दोन वेळा यात्रा भरते. देवीची मूर्ति अष्टभुजा असून तिला जयंती असेही म्हणतात. यात्रेसमयी भक्तगण जे गायन करतो, त्यातून उत्पत्ति मिळते.

हर्षनाथ आणि जीणकुमारी ही दोन भावंडे होती. भावाचे लग्न झाले, पण बहिणीचे काही केल्या जमेना. पुढे बहिनी तिला त्रास देऊ लागल्यावर, ती जवळच्या पर्वतमाथ्यावर जाऊन पार्वती मातेची सेवा करू लागली. तिला परत स्वग्रही आणण्याचे भावाचे प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर, तोही त्या ठिकाणी भैरवनाथाची उपासना करीत राहिला. काळांतराने शिव-पार्वतीला याची कठुणा आली आणि त्यांना आपल्या स्वरूपात सामावून घेतले. या अद्भुत चमत्कारामुळे जीणकुमारीचे रूपांतर जीणामाता स्वरूपात झाले आणि तिचे पूजन चालू झाले.

(भा. सं. को. ३।६।८)

(८१) जगुळी—ओरिसा प्रांतातील एक लोकदेवता. ही त्रिनेत्री असून मस्तकावर नागफणा असतो. श्रावण शु. ५ चे दिवशी गागातील न्हावी या देवीची मृण्मय मूर्ति तयार करतो. तिला एका टोपळीत बसवून घरोघर फिरवितो आणि प्रत्येक ठिकाणी तिचे पूजन होते, नैवेद्य दाखविला जातो. या देवतेचे पूजन केल्यामुळे सर्पविषबाधा होत नाही अशी त्याची श्रद्धा आहे. महाराष्ट्रात याच दिवशी प्रत्यक्ष नाग घरोघर फिरविला जातो आणि त्याचे पूजन होते.

(८२) जानकी मंदिर—नेपाळप्रांती संप्रतचे जनकपूर आणि प्राचीन मिथिला या शहरी आहे. हे दरमंगापासून जयनगर आणि तेथून या क्षेत्री जाता येते. रामाचे युग संपल्यावर या ठिकाणी घनदाट अरण्य निर्माण झाले. त्यामुळे तपस्वी लोकाना ते एक उत्तम क्षेत्र प्राप्त झाले. एकदा सूरकिशोर नावाचा संन्यासी या क्षेत्री जानकी मातेची वात्सल्यभावाने उपासना करीत असताना, त्याला दृष्टात झाला की, 'या अरण्यात तुला माझी मूर्ति आढळेल, त्या ठिकाणी माझे वास्तव्य आहे असे समजून, मंदिर उभारावे.' त्याप्रमाणे शोध करून संन्यासाने सीतामाईची मूर्ति शोधून काढली आणि त्या ठिकाणी आदेशाप्रमाणे लहानसे मंदिर उभारले. काळांतराने बुद्धिलब्धवाच्या राणीने, संप्रत दिसणारे भव्य मंदिर

मराठ्यांच्या द्विगान्यावर ते रोवलेले असते चोर लोकांच्या टोळीची रूढि अशी की, डाळा घाण्यास जाण्यापूर्वी या देवतेचे पूजन करून कामगिरीवर निघायचे. यावरून एक गोष्ट मिळते की, व्यवसाय कोणताही भलापुरा असो, प्रथम देवाचे ठायी निद्रा अर्पण करूनच मग आपल्या कामगिरीवर गेल्याने कार्यासिद्धी होते, हीच श्रद्धा निसून येते (उगल मदिरे, रॉयचौरी, पृष्ठ १२८).

(८६) तय्यल नायकी—तजोर जिल्ह्यात वायव्यांश्वरम नावाच्या क्षेत्री या दर्जाचे स्थान आहे तेथील शंकराचे नाव वैद्यनाथ आहे क्षेत्रीचा स्थलवृक्ष निंबार्क असून, परिवार दुर्गा, सप्तमातृका आहेत अनेक कुडेही असून, त्यामध्ये जटायु कुड प्रसिद्ध आहे विशेष म्हणजे या कुडाचे समोऱार राम, लक्ष्मण, वसिष्ठ, विश्वामित्र व जटायु यांच्या मूर्ति आहेत रामायणात जटायूची कामगिरी प्रसिद्ध असून, त्याच्या इच्छेवरूनच जटायूच्या अस्थी श्रीरामानी या क्षेत्री विसर्जन के-या यास्तव या कुडाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे या कुडातील स्नानाने अनेक शारीरिक व्याधी नष्ट होतात, अशा रूपा प्रसिद्ध आहेत

(तामिळनाडू मदिरे, दास, पृष्ठ १८४)

(८७) तरंग—गामागमातील ग्रामदेवताचे एक प्रतीक हे तरंग करण्यासाठी चार पाच हात लांबीचा वागोळा रंग घेतात आणि त्याला धोतरे अगर टुंगडी गुंडाळून मानवाचा आकार आणतात त्याच्या माथ्यावर देवीचा पितळेचा मुगमगा, पत्रा अगर कळस ठेवून सजवितात या जाळतीलाच तरंग म्हणतात दसऱ्याच्या दिवशी अनेक ग्रामदेवताचे तरंग याप्रमाणे सजवून मिरवणुकीने नाचवीत, कळसग्राह्या झाडाव्हाली नेल्यावर तेथे तरंग आणि कळस याचे पूजन केल जाते सुतार व धोरी भक्त हातात गव्जीर घेऊन, 'मले रे मले' गाणे गात ओणव्यान प्रदक्षिणा घालतात हे तरंग वाहणारा गुरव, न्हावी, परी, भन्ना अगर सुतार या जांतीपैकीच जसाचा लागतो व त्या वाहणाला 'मोड' म्हणतात मूर्ति डोक्यावर असली म्हणजे वाहकाच्या अग्नी सत्कार होतो आणि लोकांच्या प्रश्नांची उत्तर देऊन उपाययोजनाही सांगतो

भूतनाथ व पायणाई याच तरंगामध्ये अतरपाट घेऊन काही इंसम त्याचा विवाह लायतात आणि तो पित्र पार्वती विवाह समजतात गावात अगर शेजारील गावात हा तरंग मिरविता जाता, तेव्हा लोक त्याजकडून फौल घेतात व मिरवणुकीत भाग घेणाराना पाहुणचारही करतात

(रायळनाथ व शोऱणातील देवस्त्री, श्री येहेरे)

(८८) ताम्रगोरी—नेहर्मा गोरी शब्द उच्चारल्याबरोबर ती दारवाची पत्नी पार्वती असा अर्थसोप होतो आणि बद्धमाने तो सत्यही

गाधून वाढले आज ते जानकी मंदिर या नावाने प्रसिद्ध आहे उत्कृष्ट शिल्पाचा नमुना म्हणून या मंदिराचा निर्देश केला जातो परिसरात राम, लक्ष्मण, जनक, हनुमान यांची मंदिरे आहेत या ठिकाणी प्रमुरामचंद्रानी शिवधनुष्याचा भंग केलेली जागा दाखवितात तसेच जवळ असणाऱ्या गंगासागर तळाराजपळ, निमी राजाच्या शरराच मयन केलेली जागा दाखविण्यात येते रामनवमीला या क्षेत्री मोठा उत्सवसमारंभ होते (कल्याण, तार्पाण)

(८३) डाकिनी—तांत्रिक संप्रदायांमधील एक देवता विश्वार्णवतन्त्रामध्ये या देवतेचे ध्यान सालीलप्रमाणे दिलेले आहे

सोळा पांढऱ्याच्या त्रिशुद्ध चम्रावर उमलेली, रक्तवर्णा, निनेना, चतुर्भुजा, त्रिशूळ, पान, रत्नवाग आणि चर्म आयुधे धारण करणारी आणि पायसात्र भक्षण करणारी असते साधनमाला ग्रंथामध्ये जवळजवळ बरीलप्रमाणे स्वरूप आहे, पण आयुधामध्ये फरक आहे काहींच्या मते ती पावापाली दोन माणस तुटवीत आहे, कपालातून रक्त प्राधान करीत आहे आणि नरदंडाचा हार व मुद्रुट धारण करणारी आहे

तिरेट प्रांती डाकिनी ही योगिनीचा एक वग समजला जातो डाक्खान जसा रुढार्थ आहे तेव्हा तान्त्रिक-साधनेने जिने ज्ञानप्राप्ति करून घेतली ती स्त्री म्हणजे डाकिनी होय या डाकिनी स्त्रिया तत्र सावनेत महाशूद्राच्या रूपाने बाबरू लागल्या, स्मृतांनात साधना करू लागल्या, गुह्याचार करू लागल्या, यास्तव डाकिनी म्हणजे एक चेष्टवीण जसा अर्थ रुढ झाला शेवरीच तृभावर बसून, महा वर्षे मंत्रपठण केल्यास तान्त्रिकी प्रसन्न होते, असे सांगितले आहे

(८४) डोंगा—दक्षिण भारतातील एक देवता डोंगा म्हणजे चोर, तेव्हा गुप्तरूपाने बापरणारी देवता ही देवता गुप्तरूपाने गात्रात प्रवेश करते आणि गुरे दोंगे पळवून नवे अग्नी ग्रामस्थाची भायना असते या देवतेचे स्थान गात्रशिबेर असते या देवतेने गुराचे स्थण करावे म्हणून तिची वार्षिक जना करतात त्या दिवशी मूर्ति गात्रशिबेरून मिरवीत गात्रात आणून गात्राच्या मध्यभागी बसवून पूजन केले जाते एखादा रोमट पळीही दिला जातो नंतर एखादा वृद्ध ग्रामस्थ या देवीचा कथा सांगतो आणि नंतर गात्राच्या उत्तर दिशेकडे तिचे तोंड करून, मिरवीत पुन्हा रात्रौ गात्रशिबेर नेत्रन ठेवतात या पूजनाचे शिष्य असे की, स्त्रीर्ग या देवतेच्या पूजनाला उपस्थित रहात नाही

(भा. स. को., ३/७७६)

(८५) डाकेतर वाली—डॉ. घाण्णान्या चोर लोकांची देवता म्हणून हे नाव आले या देवीचे स्वरूप म्हणजे फक्त त्रिशूळ असून, अनेक मानवप्राण्यांच्या

मस्तकाच्या दिगान्यावर ते रोवलेले असते. चोर लोकांच्या टोळीची रूढि अशी की, डाका घाटण्यास जाण्यापूर्वी या देवतेचे पूजन करून कामगिरीवर निघावयाचे. यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते की, व्यवसाय कोणताही भलाबुरा असो, प्रथम देवाचे ठायी निघा अर्पण करूनच मग आपल्या कामगिरीवर गेल्याने कार्यासिद्धी होते, हीच श्रद्धा दिसून येते. (बंगाल मंदिरे, रायचौधरी, पृष्ठ १२८).

(८६) तय्यल नायकी—तजोर जिल्ह्यात वायधीश्वरम नावाच्या क्षेत्री या देवीचे स्थान आहे. तेथील शंकराचे नाव वैद्यनाथ आहे. क्षेत्रीचा स्थलवृक्ष निवार्क असून, परिवार दुर्गा, सप्तमातृका आहेत. अनेक कुडेही असून, त्यामध्ये जटायु कुड प्रसिद्ध आहे. विशेष म्हणजे या कुडाचे सभोवार राम, लक्ष्मण, वसिष्ठ, विश्वामित्र व जटायु यांच्या मूर्ति आहेत. रामायणात जटायूची कामगिरी प्रसिद्ध असून, त्याच्या इच्छेवरूनच जटायूच्या अस्थी श्रीरामानी या क्षेत्री विसर्जन केल्या, यास्तव या कुंडाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. या कुंडातील स्नानाने अनेक शारीरिक व्याधी नष्ट होतात, अशा कथा प्रसिद्ध आहेत.

(तामिळनाडू मंदिरे, दास, पृष्ठ १८४)

(८७) तरंग—गोमानकातील ग्रामदेवताचे एक प्रतीक. हे तयार करण्यासाठी चार-पाच हात लांबीचा वाटोळा खांब घेतात आणि त्याला धोतरे अगर लुगडी गुंडाळून मानवाचा आकार आणतात. त्याच्या माथ्यावर देवीचा पितळेचा मुखवटा, पत्रा अगर कळस ठेवून सजवितात. या आकृतीलाच तरंग म्हणतात. दसऱ्याच्या दिवशी अनेक ग्रामदेवताचे तरंग याप्रमाणे सजवून मिरवणुकीने नाचवीत, कळंबवृक्षाच्या झाडाव्हाली नेल्यावर तेथे तरंग आणि कळंब याचे पूजन केले जाते. सुतार व धोत्री भक्त हातात खंजीर घेऊन, ' भले रे भले ' गाणे गात ओणव्याने प्रदक्षिणा घालतात. हे तरंग वाहणारा गुरव, न्हावी, परीट, मंडारी अगर सुतार या जार्नपैकीच असावा लागतो व त्या वाहकाला ' मोड ' म्हणतात. मूर्ति डोक्यावर असली म्हणजे वाहकाच्या अंगी संचार होतो आणि लोकांच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन उपाययोजनाही सांगतो.

भूतनाथ व पावणाई याचे तरंगामध्ये अतरपाट धरून काही इसम त्यांचा निवास लावतात आणि तां निव-पार्वती शिवाइ समजतात. गावात अगर शेजारील गावात हा तरंग मिरविला जातो, तेव्हा लोक त्याजकडून कौल घेतात व मिरवणुकीत भाग घेणारांना पाहुणचारही करतात.

(रामळनाथ व कोरणातीळ देवस्त्री, श्री. बेहेरे).

(८८) ताम्रगौरी— नेहमी गौरी शब्द उच्चारल्याबरोबर ती शंकराची पत्नी पार्वती असा अर्थबोध होतो आणि चव्दशेने तो सत्यही

आहे. पण नियमाला अपवाद असावा त्याप्रमाणे या ठिकाणी आहे आणि म्हणूनच हिचा निराळा उल्लेख करायला लागत आहे. कथा अशी की, एके वेळी ब्रह्मदेव ध्यानस्थ असले असताना करतल सहज एकमेकावर धर्पण झाल्यावर त्यापासून एक कन्या निर्माण झाली. नंतर ते तिला म्हणाले, तुझा जन्म आता झालाच आहे, तेव्हा भूतलावर जाऊन शंकरापरीवर विवाहबद्ध हो. पित्याची धावा प्रमाण मानून ती गगनमाय जी माली अवतरली, ती गोकर्ण महाबळेश्वर येथील ताम्रपर्वतावर आली. तेथे स्वयंभूशिंगाची सेवा करीत असताना भोलानाय प्रसन्न झाले आणि तिच्या विनंतीवरून त्यानी विवाह केला. हा विवाह आश्विन वद्य १४ तिथीला झाला, ताम्रपर्वतावर उतरली म्हणून शंकर तिला ताम्रगौरी म्हणू लागले. या देवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे हिचे हातात तराजू आहे आणि भक्ताची भावना अशी आहे की, ती नाराधीन व गोकर्ण क्षेत्र याना तोडून दाखवीत असून गोकर्णाचे पाउडे किंचित जड झालेले आहे. याला कारण असे की, काशी क्षेत्रातील सर्व तांपैी तर तेथे आहेतच पण अखिल तीर्थांचा आधार जो पश्चिम सागर, तोही या क्षेत्री आहे आणि काशीक्षेत्री नाही

(८९) तेलकळादेवी— या देवतेचे स्थान पुणे शहरी भवानी पेठ पर क्रमांक १२५१ येथे आहे. पेशवे काळी आई-आदि-पुरुषाचा उत्सव होत असे, आणि त्याप्रीत्यर्थ '२५००० श्री आई आदि पुरुष, यास्तव्य पैठ भवानी पौषी पौर्णिमेचे' असा लक्षावद्दल उल्लेख तुळशीबागवाले दत्तरात आढळतो. देवीप्रीत्यर्थ होणाऱ्या कार्यक्रमाचे वेळी प्रसाद म्हणून बाजरीची पळे व तेल हे वैशिष्ट्य असल्याने देवीलाही हे नामाभिधान प्राप्त झालेले आहे. मूळात हे स्थान आई-आदि पुरुषाचेच आहे. याची पूजा पुराणिक घराण्याकडे आहे.

या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी देतात की, औरंगाबाद-जालना मार्गावर, गोलट गावी पूर्वां मिठारेणुमानदन नावाचा सत होऊन गेला, त्याचा काळ सोळाव्या शतकातील आहे विवाह झाल्यावर त्याने सहचरडी याग केला असता होमकुंडातून अर्धनारी नटेश्वराची मूर्ति प्रगट होऊन देवीने आदेश दिला की, 'वाहेर डोंगरावर जाऊन रेणुका देवीची पूजा करण्याची तुला गरज नाही. हीच मूर्ति घरामध्ये स्थापन कर म्हणजे मनःशांति मिळेल.' त्याप्रमाणे पौष शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशी मूर्तीची स्थापना झाली त्या म्हणाला तो आई-आदि-पुरुष म्हणत असे आई=जगन्माता भवानी आणि आदि पुरुष=जगत्पिता शिवशंकर होय. जगताचे पितर शंकर पार्वती हीच होत कालिदास म्हणतोच की, जगत. पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ । (रघुवश)

अस सांगतात की, पतप्रतिनिधि घराण्याचा आदि-पुरुष हा रेणुमानदनाच्या वंशातील असल्याने ती देवता त्याने कुलदेवता मानली आणि संप्रतही त्याच्या

देवामध्ये दोन मुखवटे आई आदि-पुरुषाचे मूर्तीचे आहेत. या देवतेचा शिफाही प्रचारात होता. तात्पर्य, पंतप्रतिनिधीबरोबरच ही देवता पुणे शहरी आली असावी. (रा. चिं. देरे, प्रसाद, जानेवारी १९६५).

(९०) त्रिपुरसुंदरी—काठेवाडात मोरवी गावी या देवीचे एक मंदिर आहे. हे गाव उपमच्छु नदीचे किनारी असून महामारत काळातील मयूरध्वज राजाची एक राजधानी होती. या प्रमुख देवीव्यतिरिक्त येथे अनेक लहान मंदिरे आहेत.

(९१) त्रिपुरेश्वरी—उदेंपूर (टिपेरा संस्थान) येथे या देवतेचे स्थान आहे. मंदिराच्या आजूबाजूला घनदाट जंगल असले तरीही सहसावधी लोक यात्रेसाठी या ठिकाणी जमतात.

(९२) तुक्तेश्वरी—गोलपारा (आसाम) या भागात एका उच्च टेकडीवर विजनी संस्थानच्या राजाने फार वर्षांपूर्वी एक दुर्गादेवीचे देवालय बांधलेले आहे. शिल्पशास्त्रदृष्ट्या हे एक अप्रतिम स्थान आहे. त्यालाच तुक्तेश्वरी असे नाव आहे.

(९३) तेलजु—या देवीचे मंदिर खाटमाझ शहरी आहे. गोरखनाथ पंथाची ही एक रक्षक देवता आहे. या देवीला तुळशीभवानी असेही म्हणतात.

(९४) दशमुज (लक्ष्मी-गणेश)—असे सांगतात की, टिटवाला हे गणेशाचे प्रसिद्ध स्वयंभू स्थान आहे. अशी दंतकथा आहे की, कण्वमुनींचा आश्रम या क्षेत्री अमृत त्यानी मूर्ति प्रथम स्थापन केली होती. मध्यंतरी येथील स्थानमहात्म्य नष्ट झाले, पेशवाईच्या काळात श्रीमंत माधवराव पेशवे या ठिकाणी प्रकृतीस्वास्थासाठी येत असत. त्या वेळी त्यांना दृष्टांत झाला की, जवळच तलावात मूर्ति आहे, ती काढून स्थापना करावी. त्याप्रमाणे श्रीमंतानी मूर्ति वसविली आणि पुजारीपण जोडी उपनावाच्या घराण्याकडे दिले. वरददायक गणपति म्हणून या क्षेत्राची साप्रत रूप चलती आहे.

उत्खननातील मूर्तीसाठी मंदिर पूर्ण झाल्यावर दुसरी सुंदर मूर्ति वसवावी या हेतूने पेठव्यानी सुंदर कलाकृति तयार करून श्रेष्ठ्याची रत्नपट केली, पण काश्मीर प्रांताहून मूर्ति वेळेवर आली नाही. काही दिवसांनी मूर्ति आल्यावर ती त्यानी केळकर स्वामींना दिली आणि स्वामींनी ती आपल्या जन्मगावी हेदवी (दापोली) येथे स्थापन केली. साप्रतचे मंदिराचा जीर्णोद्धार काका जोगळेकर, प्रकाश दुग्धमंदिराचे चालक (मुंबई), यानी दृष्टांतप्रमाणे नुकताच केलेला आहे.

(दीपलक्ष्मी मासिक, सप्टेंबर १९६२)

(९५) दधिमथी माता राजस्थानात नागौर गावी या देवीचे मंदिर आहे तेथील दाहिमा ब्राह्मणांचा ही कुलदेवता हाय या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा प्रचलित आहे की, ही अयण मुनाची कन्या असून दधीची ऋषींची नहीण होय दधिची ऋषीने आपल्या असिय, व्रजवधासाठी इद्राला दिल्यानंतर, त्याचा मुलगा पिप्पलाद याने तिचा समाळ केला आश्विन शुद्ध अष्टमीला या देवीची मोठी यात्रा भरते (महामाती, ऑक्टोबर १९५५)

याच प्रांती दायमा ब्राह्मणांची एन जात आहे आपली उत्पत्ति दधिची ऋषीपासून झाल्याचे ते सांगतात याची कुलस्वामिनी म्हणून ते 'दधिमक्षी' देवीची उपासना करतात या देवीची वार्षिक यात्रा आश्विन महिन्यातच होते यारून असे समजायलास हरमत नाही की, 'दधिमथी' आणि 'दधिमक्षी' या देवता एकच होत, निराळ्या नव्हेत (राजस्थान जातिथा, १९५४)

(९६) ददरिया देवी—छत्तिसगढ भागातील सर्व महिला वर्ग या देवतेचे पूजन करतो दादर या शब्दाचा अर्थ उच्चस्थान असा असल्याने उच्च भागी डोंगरावरील एक देवता असा नावाचा उगम मिळतो (प्रत्यक्ष स्वरूपाचे वर्णन मिळालेले नाही)

तेथील आदिवासी जमात उच्च जागी चढून राहणे करताना, झाडावर चढून पाने-फळे तोडताना, माचानर उभे राहून पाप्पर हाकताना अगर डोंगरमाथ्यावर जाऊन लाकूडपाटा तोडताना श्रमपरिहारार्थ या देवीचे नावाने गीत म्हणतात म्हणून त्यांना 'ददरिया गीते' नाव पडलं आहे विवाहप्रसंगी नृत्य करताना ही गीते गायली जातात गीतांमध्ये पठारी व कछरी असे दोन प्रकार आहेत प्रेमी युवक युवती आपली प्रणयभावना व्यक्त करण्यासाठी या गीतांचा उपयोग करतात एक उदाहरण असे 'जामके काही पेदरा झळी जाय ॥' इ इ भावार्थ असा की, आव्याच्या वृक्षानर वानर दोघे येत आहेत आपल्या प्रीतीला सांग असलेले हे वृक्ष वानर येथेच आहेत (भा स को, ४।२८३)

(९७) दुरुपातिअम्मा—दक्षिण भारतातील तामिळमधील एक ग्राम देवता द्रौपदी नावाचाच हा अपभ्रंश आहे ही पूर्वजन्मी एका ऋषीची पत्नी होती आणि त्या पुण्याद्वारे दुसऱ्या जन्मी ती दुरुपद्म राजाची कन्या झाली (दुपदचा अपभ्रंश) आणि नंतर पांडवांची पत्नी झाली याप्रमाणे तेथील मात्रिमाची श्रद्धा आहे ती एन प्रेमळ देवता म्हणून सर्वत्र ओळखली जाते (भा स को, ४।४०५)

(९८) दुल्हादेवी—पार प्राचीन काळाची ही गाण जाणे एक नववदेव नटूनभटून घोष्यावर बसून विवाहास चालले होते परंतु काय जाश्वर्य पहा!

एकाएकी ते घोड्यावरून खाली आले आणि जागच्या जागी मरण पावले. पण यापेक्षा आणखी आश्चर्य म्हणजे मरण पावल्यावर त्याचा देह पाषाणरूप झाला आणि तो जमिनीलाच सिद्धून बसला. त्या दिवसापासून उत्तर भारतातील वन्य जमातींची ही देवता ठरली. कोणी त्याला स्त्रीरूपही मानतात. ओरिसा-मध्य-प्रदेशात राहणारी गंडा-वन्यजमात तसेच कोष्टीजमात या देवतेची निस्सीम उपासक आहे.

(९९) देवनायकी मंदिर— तजावर येथे वृद्धाश्रम मंदिर स. १०१० चे सुमारास चोळ राजवंशाने पुरे केले. द्रविड शिल्पाचा प्रारंभ ७ व्या शतकात जरी झाला असला तरी त्याला ऊर्जितावस्था १० व्या शतकात चोलाच्या कारकीर्दीमध्ये आली. या वेळच्या बाधणीत भव्य विमान, शिखर, मुखमंडल, नंदीमंडप, परिवार देवतांची मंदिरे, घ्वजस्तंभ, प्राकार, गोपूर इ. इ. विविध प्रकार आले. तसेच या विविध प्राकारावर उत्तम कोरीव शिल्प अस्तित्वात आले. या सर्व गोष्टींचा उत्तम मिलाफ वृद्धाश्रम मंदिरामध्ये पाहण्यास मिळतो. या मंदिराचे विमान १३ मजली असून, शिखरावर गोलधुमट आहे. या ठिकाणी शिल्पाचा सुवक्पणा, भव्यपणा, सावेपणा आणि डौलदारपणा याचा सुंदर मिलाफ आहे. शिल्पकलेतील हे मंदिर चक्रवर्ती समजले तरी हरफत नाही. या मंदिराच्या प्राकारात ३५ उपमंदिरे आहेत. येथील ऐरावतेश्वराच्या प्राकारात पार्वतीची दोन मंदिरे आहेत. त्यांना देवनायकी मंदिरे म्हणतात. आतील मूर्ति मात्र पार्वतीच्याच आहेत.

त्याच्या स्मरणार्थच ह्या ठिकाणी ह्याच्या मूर्ति उभारिलेल्या आहेत (इतिहास सशोधकानी ह्या गोष्टींमध्ये विशेष लक्ष देण्यासारखे आहे.) कच देवयानी आणि ययाति राजा यांच्या कथा तर सर्वप्रसिद्ध आणि सुप्रसिद्धच आहेत.

(१०१) देशदेवी— हिमालय पर्वतावर गौरीशंकर हे पृष्णीवरील सर्वोत्तम अत्युच्च गिरीशिखर आहे ह्या शिखराच्या चीनकडील भागाला चोमो-लुगमा म्हणजे देशदेवी असे सशोधकांत आणि भारताकडील भागाला नदादेवी (देवेश) अशी सत्ता आहे. ह्याचा अर्थ देवाचा भाग भारताच्या हद्दीमध्ये आणि देवीचा भाग चीनच्या हद्दीमध्ये अशी ह्या शिखराची वाटणी झालेली दिसते.

तिबेटी लोक ह्या शिखराला चोमो लुगमा ह्या चिनी नावानेच सशोधितात त्याच्या भाषेत ह्या शब्दाचा अर्थ विश्वमाता किंवा वायुमाता असा केला जातो या प्रदेशात शेर्पा ह्या नावाची वन्य जमात असून दुर्गम शिखर चढून जाण्यास त्यांचा वाटाड्या म्हणून पुष्कळच उपयोग होतो. गौरीशंकर शिखराच्या नावाचा अर्थ ' ज्यावरून पक्षी देखील उडू शकणार नाही, इतके उच्च पर्वतशिखर ' असा, शेर्पा जमातीतील माता आपल्या मुलाना सांगतात तिबेटातील काही जमाती बालाच ' जोमोलमा ' म्हणजे गोमाता असे म्हणतात. ह्या पर्वताच्या आसमतात राहणारे दुसरे लोक म्हणजे याक्पाळ. त्यांनी ह्या शिखराला ' चो मो उरी ' म्हणजे शिखर देवता असे साधेसुधेच नाव दिलेले आहे.

(Man of Everest, by Shorpa Tensing, Page 38)

(१००) देविकुमारी— नेपाळ प्रांतामधील ही एक प्रसिद्ध देवता आहे. या देवीच्या वार्षिक उत्सव समारंभामध्ये रथयात्रेचा कार्यक्रम अतिशय प्रेक्षणीय असतो, त्याच वेळी इंद्रजनाही भरविली जाते. परंतु हा इंद्रजनेचा कार्यक्रम मात्र साधाच असतो.

सोसणारी हो. तू क्षमाशील आणि विश्वगर्भा आहेस. तू आमचे मनोभाव शुद्ध करणारी आहेस. ' (अथर्व., १२-१)

मातृभूमि म्हणजे केवळ माती, दगड, झाडे, नद्या यांनी भूषित अशी जड वस्तु नव्हे, तर ती एक सजीव स्त्री आहे. सर्वाना अन्नपाणी देऊन पालनपोषण करणारी असून, तिच्या आधारामुळे सर्व लोक जीवन जगतात. आनंद-सुखाचा उपभोग घेतात आणि मृत्यूनंतरही तिच्याच आश्रयाने जीवन संपवितात. यासाठीच वैदिक आर्यांनी तिला देवतास्वरूप मानले आहे. भूमीची उत्पादक-शक्ति आणि स्त्रीची जननशक्ति यातील साधर्म्य पाहून ऋषींनी भू-मातेच्या सुफलतेशी त्यांच्या मीलनाची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रीला संतति व्हावी, म्हणून कृषिकर्माचा तोडगा करतात. ससेच जमिनीतून भरपूर पीक यावे म्हणून धरती मातेच्या उत्सवप्रसंगी स्त्री-पुरुष नैतिक निर्बंध शिथील करून लैंगिक क्रियांचा प्रयोग करतात. विशेषतः आदिवासी जमातींत हे जास्त घडते. पेरणी, लावणी, कापणी, मळणी या प्रसंगी हे उत्सव साजरे केले जातात.

भारतीय लोकगीतांमधून धरती मातेचे वर्णन भरपूर आढळते. महाराष्ट्रातील महिलांनी रचलेल्या ओव्या याची साक्ष देतात.

पाऊस पडतो । पडतो काळ्याकुट ।

धरणी माता हिरवा कोट । पांघुरली ॥

पाऊस पडतो । थांबेना पागोळी ॥

धरणीमाय हिरवी चोळी । घालीतसे ॥

झाडे झडाडती । विजा फडाडती ।

धरणी माये तुझा पती । येत आहे ॥

उत्पादक व पोषक रूपाप्रमाणे तिचे विनाशक रूपही दिसून येते. तिच्या संहारक शक्तीमुळेच अनेक रोग उत्पन्न करून जीव-मात्रांना आपल्या पोटात कायमचे स्थान देते. गोंडाच्या कथातून हिची अनेक रूपे वर्णिली आहेत.

(भा. सं. को., ४/५५६)

(१०४) धर्मराज—ही बंगाल प्रांताची ग्रामदेवता असून जयदुर्गा, कळकाई, कालिदुरी, राजदुरी, रायभगिनी या त्याच्या सहचरी आहेत, चंद्रकोण भागात या देवता आहेत. पाडव्याली चंद्रकेतु नावाच्या राजाचा उल्लेख मिळतो. तो तेथील असून, चंद्रकोण हा त्याचेच नावाना अपभ्रंश आहे असे मानतात. ज्याप्रमाणे भगवान शंकराला शक्तिदेवीची जोड असते, तद्वत् येथेही ती पाहवयास मिळते. या देवतांना तिमडे कामिन्या (Kaminias) म्हणतात.

(बंगालमंदिर, पृष्ठ, ८२).

(१०५) धर्मसंवर्धिनीदेवी—तिरुवादी हे क्षेत्र तजाऊरपायन ७ मैलावर कोपेरी नदीच्या काठी आहे. या ठिकाणी पाच नद्यांचा संगम असल्याने येथील शहराचे नाव पचनदीश्वर असे आहे. येथील शक्तिदेवीचे नाव धर्मसंवर्धिनीदेवी असे आहे. म्यानिक लोक मान या शहराचा अप्सराप्पर म्हणजे पति पितास्वरूप देव मानतात.

ही देवता म्हणजे येथील लोकांच्या मानसिक स्थित्यतराचे प्रतिक आहे. केवळ मंदिरे उभारून धर्मसंवर्धन होत नाही, मनाची मशागत केली तरच त्यातून उत्तम पीक्षपाणी निघू शकते. पण त्यासाठी माणसाने सदैव प्रयत्नवादी असलेच पाहिजे. निर्गुणाची उपासना सर्वसाधारण मानवाना कठीणतम असल्याने सगुणाकाराला भजणे हाच राजमार्ग होय. या भावनेचे प्रतिर म्हणून ही देवता समाजाच अभयाचे आभिरचन देऊन धर्मवर्धनाचा पाया घालून बसलेली आहे. शैव-वैष्णव ऐक्य व्हावे हाच यातील प्रमुख उद्देश आहे.

(रा. घ. नगरफर, बेसरी, २५-८-६८).

(१०६) नकुलेश्वरी—या देवीचे चरित्र देवीमाहात्म्य प्रपात वर्णिलेले आहे. ललितादेवीची ही मानसजात कन्या होय. ही गरुडावृद्ध असते. सर्पिणीचा पराभव करण्यासाठी ती निघाली असता भडामुराच्या पाच सेनापतींरोबर हिचे युद्ध झाले आणि त्या सर्व सेनापतींचा या देवीने पराभव केला.

(भा. स. नो., ४/६५७).

(१०७) नम्रकबंधा—अलमपूर (जि० रायचूर) या गावी ही मूर्ति आहे. शीर नसलेल्या घटाची या ठिकाणी पूजा होते. इतर ठिकाणी बहुधा केवळ शिरोभागाची पूजा होते, पण केवळ घटाची पूजा होत असलेले हे एकमेव ठिकाण दिसते. अर्थात हे स्वरूप रणुकादेवीचे तुटलेले शरीराचे असावे हे स्थान पार पुरातन असावे, कारण तेथे ढोक (गोरा कुमाराचे गाव) आणि नागार्जुन कोंडा या ठिकाणी जे उत्खनन झाले, त्यामध्ये या मूर्तिसमान चित्रमूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. या क्षेत्राचा विशेष म्हणजे स्त्रियांनी नवस केल्यावर तिचे यांक्षपण नष्ट होते.

(जाधव, छायाचित्रकार, पुरातत्त्व खाते, औरंगाबाद)

(१०८) नगरकोट बारी—उत्तर प्रदेशात या देवीची सात स्थाने असून, त्या प्रत्येक ठिकाणी ती वास्तव्य करून आहे असे भक्त मानतात. काही सात बहिणी समजतात (पण सात जप्पुरा नव्हत). त्याची नावे व स्थाने खालीलप्रमाणे—

(१) नगरकोट बारी, (२) ज्वाला—या देवीचे मंदिर नगरकोटच्या पूर्वे दिशेला आहे; (३) चिन्तनपूरनी—ज्वाला देवीने पूर्वेला जगून तिथे

पाषाणावर पाडुका उमटलेल्या आहेत: (४) बेलैनभमानी; (५) धौला गढवारी धौलागड पर्वताच्या माथ्यावर; (६) केलाभमानी—हिला कैलामय्या असेही म्हणतात; (७) हिंगुलाजवारी—हिला आदिभमानी असेही म्हणतात.

(अवारस, व्रजभाषा शब्दावलि, १९६०)

घरांल देवता या मूळ नावाचा अपभ्रंश आहे. ज्वाला, चित्तपूर्णा आणि नगरकोटकी हा पंजाब प्रांतीय देवतांचा शक्तित्रिकोण आहे. भमानी हा मूळ शब्द भवानी याचा व्रजभाषी अपभ्रंश आहे. म्हणून कालीचे नाव केलाभमानी असे झाले, अरासूर येथील अवेला धौलागडवाली असेही नाव असून त्याचाच अपभ्रंश असावा. हिंगुळा ही आदिभवानी बलुचिस्तानामध्ये आहे. त्या त्या देवतांच्या भक्तांनी त्यांना आपल्या प्रांतीय देवतांमध्ये स्थान देऊन एक समूह तयार केलेला दिसतो.

(१०९) त्रिविद्धी—दक्षिण भारतातील एक शक्तिदेवता. शब्दाचा अर्थ मधला रस्ता असा आहे. ही देवता गावाचे मध्यभागी येऊन बसते, या समजुतीमुळे उत्सवाचे वेळी गावाच्या मधोमध मटप घालतात, या मंडपाचे दोन भाग करतात. आतल्या भागी कुंभार मूर्ति तयार करतो आणि बाहेरील भागात पूजक मातीमध्ये रेशा ओढून एक आकृति तयार करतो. कुंभाराने मूर्ति तयार केली म्हणजे बाहेरील बाजूला तयार केलेल्या आकृतीवर आगून ठेवतात. या ठिकाणी पूजक तिची प्राणप्रतिष्ठा करतो, या वेळी ढोल व इतर वाद्ये वाजत असतात आणि जनसमुदाय देवीच्या नावाचा घोष करीत राहतो. पूजाप्रसाद झाल्यावर दिवसभर इतर कार्यक्रम होतात. ही एक सौम्य प्रकृतीची देवता असल्याने बळी देत नाहीत. (त्रिविध्यन देव, एल्मोर)

(११०) नलतेश्वरी—बीरभूम (बंगाल) भागामध्ये रामपूर ह्या गावी ह्या देवीचे मंदिर आहे. पूर्वी ही नलराजाची राजधानी होती असे सांगतात, दक्ष-यज्ञानंतर सतीचा शरीरोभाग ह्या ठिकाणी पडला असेही मानतात पण या दोन्हीही मोठी खऱ्या नव्हत.

(१११) नवलार्डे—हेदवी, नरवण (रत्नागिरी) येथे ह्या ग्रामदेवतेचे मंदिर आहे. ते एक जागृत स्थान मानले जाते. आपली मनःकामना पूर्ण होण्यासाठी पुष्कळसे भक्त ह्या देवीला नवस करतात. देवी नवसास पायऱ्यावर दगड करण्याची पद्धत आहे. हा दगड करणे म्हणजे देवीपुढील एक लोखंडी हूक मानेला टोचून घ्यावयाचा आणि तशा अवस्थेत एका खांद्यामोवती गरगर

फिरावयाचे, असा हा बगड प्रसार असतो. त्याचप्रमाणे भक्ताची जशी भावना आहे की, कोण्या एखाद्याचा नवस पेडारयाचा राहिला असेल आणि देवीच्या पालपाची मिरवणूक त्याच गृहस्थाच्या घरावरून जात असल तर त्याच्या धराजबळ येताच पालपी अतिशय जड होते. इतकी की, पन्नासपन्नास जणाना देखील ती उचलता येत नाही. अशा वेळी पालपी खाला ठेवण्यात येते. त्या इसमाने अजेर नवस पेडण्याचे कवूल केले की, मगच पालपी उचलण्याजोगी झाल्यावर पुढे नेतात.

नवदुर्गाचा अपभ्रंश नवलाई असारा. या देवतेपरांवर पावणार्हे देवी असते, पावण खलाशी ती याची बायको. दोघाचा नैवद्य एकाच पानावर वाढतात. यांचा गुजारी सुतार घरातील असतो.

(११२) नारायणीदेवी—यय प्रचारासाठी फिरत असता, श्री. मोरेश्वर शामराव रावते, शामसदन, गावदेवी, मुंबई यांच्या घरी जाणे शाले. सभाषणाच्या ओघात त्यांनी आपल्या घरातील तुलस्वामिनी 'नारायणादेवी'चे छायाचित्र दाखविले. त्या चित्रावरून स्वरूपाची कल्पना होणे अशक्य वाटले, कारण अगावर भरपूर वस्त्रालंकार असल्यान फक्त मुखाचा समोरील भाग अस्पष्टपणे दिसू शकतो साधारण चौकोना बसका चेहरा व मस्तकी टोपांवाजा आच्छादन दिसले. श्री. रावते म्हणाले की, या देवतेचे निश्चित ठिकाण त्यांनाही माहीत नाही. त्यांनी मूळ मूर्ति आजवर पाहिलेली नाही, पण ठाकठिकाणा मिळाला तर पाहण्याची तीव्र इच्छा आहे. त्यांच्या ऐकीव माहितीप्रमाणे ती दिल्ली शहरी असावी

अधिक विचार करता असे दिसून येते की, देवीचा जो नेहमीचा श्लोक-मन प्रचारात आहे, त्यामध्ये 'शरण्ये व्यक्ते गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते' असा उल्लेख आहे. तसेच एका आरतीमध्ये म्हटले जाई,

अष्टमीच्या दिवशी अष्टमुक्ता नारायणी हो ।

सद्मात्रिगिरी सभी देखिली जगजननी हो ॥

महाभारतामध्ये नारायणाची दुर्गा, ती नारायणी असा उल्लेख असून, ती एव उमादेवीच्या सख्यापैरी मानलेली आहे. देवीची जी १०८ पीठस्थाने दिलेली आहेत, त्यामध्ये या देवीचे स्थान सुपार्श्व पर्वतावर आहे असे म्हटलेले आहे. हरिवंश विष्णुपर्व अध्याय ३ मध्ये विष्णूने नारायणादेवीचे स्तवन केलेले असून, ते ३५ श्लोकांत वर्णन केलेले आहे. या अध्यायामध्ये नवरात्राच्या वर्णनात पेशवे सरकार नवरात्र उत्सव कोणत्या प्रकारे साजरा करीत याचे जे वर्णन

आले आहे, त्यात 'अष्टभुजा नारायणादेवी शेवाद्रि पर्वतावर उभी देतिली असा देखावा पेशवे सरकार पहात असत' असे आहे.

संस्कृतमध्ये नार शब्दाचा अर्थ ज्ञान, जीव, पाणी अगर अज्ञान असे आहेत. तेव्हा सर्व जीवमात्रांचे अज्ञान नाहींसे करणारी अगर विपुल ज्ञान-प्राप्तीसाठी सर्व जीवांच्या आश्रयस्थानी असणारी, ती नारायणी असा अर्थ संभवतो. सारांश, दुर्गादेवीलाच हे नामाभिधान लावतात. भगवान श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांना लौकिकात नर-नारायण म्हणतात. नर याचा अर्थ परमात्मा आणि त्याविषयाच्या ज्ञानाला नर म्हणतात, आणि यानेच रूप पुढे नारायणी असे झाले असावे, असे एका दार्ष्ट्यांनी व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या विवरण लेखकाजवळ केले आहे.

नारायणाची पत्नी ती नारायणी असे सर्वसाधारणपणे वाटणे अगदी साहजिक आहे आणि ते सत्यही पण आहे. नारायणाचे दुसरे नाव विष्णु असेही आहे आणि त्याची शक्ति ती वैष्णवी होय. तेव्हा वैष्णवी आणि नारायणी यामध्ये मूलतः काही फरक दिसत नाही. या देवीचे एक प्रमुख स्थान हिमालय पर्वतामध्ये असल्याचा उल्लेख या संघात इतरत्र आलेला आहे.

अद्विष्टप्रसंहितेमध्ये या वैष्णवी देवीला अनेक नावांनी संबोधिले आहे, जसे—आनंदा, स्वतंत्रा, नित्या, नारायणी, पूर्णा, व्यापिनी, लक्ष्मी, श्री, पद्मा, कमला, विष्णुशक्ति, कुडलिनी, अनाहता, गायत्री, माता ६० ६०.

वरील सर्व संदर्भांचा साकल्याने विचार करता असे निश्चितपणे म्हणता येते की, दुर्गादेवीच्या अनेक नावांपैकी नारायणी हे एक नाव असून, दुसरे वैष्णवी-देवीचे होय. नारायणाने दुर्गादेवीचे स्तवन केले आणि तिने प्रसन्न होऊन इच्छित पुरे केले, म्हणून नारायणी नाव आले असावे. भक्त जरी हरि-हरामध्ये लयमात्र भेद मानीत असले तरी विश्वाचे, शक्तीचे तत्त्व जाणणारे हा भेद मानीत नाहीत.

उपरनिर्दिष्ट श्री. रावते यांची पुन्हा भेट घेतली असता ते म्हणाले, त्यांची कुलस्वामिनी नारायणीदेवीचे मंदिर दिल्ली शहरातच आहे. तेथे भेट दिल्यावर त्यांना सांगण्यात आले की, मूळ मूर्तीची मोडतोड झाल्याने ते सर्व भाग राली एका कुंडात ठेवलेले असून, त्यावर दुसऱ्या दुर्गामूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केलेली आहे. सांप्रत त्या मंदिराची व्यवस्था श्रीमान थिर्लोदोर्जीच्या घराण्याकडे आहे. दिल्ली येथील जुन्या पुराण्या निल्लयात या देवीचे स्थान आहे.

(११३) नागम्मा—आंध्रप्रदेशातील एक. ग्रामदेवता. वस्तुतः ही एक व्यभिचारिणी स्त्री होती. ती एका माणसाची रखेली म्हणून राहिल्यावर त्या

माणसाची शेतवाडी भरभराटीला येऊन भरपूर समृद्धि मिळाली. त्या माणसाची अशी श्रद्धा वाढली की, जी काही सुस्थिति त्याला प्राप्त झाली त्याला ती स्त्रीच कारणीभूत होती. या भावनेमुळे ती स्त्री मरण पावल्यानर, तिने त्या स्त्रीचे मंदिर उभारले आणि गाभाऱ्यात तिची मूर्ति बसविली. काळाराने आजुसज्जेचे लोक तिचे पूजन करू लागले आणि तिची कीर्ति वाढली. शेवटी ती ग्रामदेवता बनली.

(द्रविडियन देवता, एल्मोर)

(११४) नीलायताक्षी—नागापट्टण (तामीळनाड) येथे कायारोहण-स्वामी नावाचे भगवान विष्णूचे मंदिर असून तेथील ही शक्तिदेवता आहे. येथे अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, या देवीची मूर्ति अरबस्तानातील नाईल नदी मधून आणलेली अएन त्या वेळी नदीचे काठावर अनेक हिंदु मंदिरे होती. काही वेळा स्थानिक मंडळी या देवीला सुंदरघडी या नावाने संबोधतात.

(तामीळनाड मंदिरे, दास, पृ. १६६)

(११५) नंदादेवी—गढवाल जिल्ह्यातील हिमाचलाच्या शगेत बाघग नामक विभागात, डोंगरशिखरावर या देवीचे स्थान आहे. दर बारा वर्षांनी भाद्रपद शु. ७ ला येथे उत्सव साजरा केला जातो. उत्सवाची सर्व व्यवस्था गढवालच्या राजघराण्याकडून केली जाते. या प्रसंगी चार शिंगाचा भेंडा भिरवितात. असुराचा विनाश केल्यानर नंदादेवीने एका कुंडात स्नान केले, पण ते रूप-कुंड सांप्रत येथे आढळत नाही.

(कन्याण, लीधॉक)

कुमाऊ प्रांती भाद्रपद शु. ८ ला या देवीचे नावाने मुण साजरा करतात. या दिवशी नंदादेवी आणि तिची बहिण याच्या केळीच्या सोंपटाच्या प्रतिमा तयार करून त्याचे पूजन करतात. पूजेनंतर पाश्चिमीनून सगळी भिरवणूक काढतात. पूर्वी पशु बळी दिला जात असे. पण सांप्रत ही प्रथा लुप्त झाली आहे. उत्सवाच्या वेळी नृत्याचा कार्यक्रम होतो. (भा. स. को., ४।६४९)

श्रीनिवारणवतंत्रानुसार ही एन तानिकपंथीयाची देवताही आहे. तेथे ती कृष्णवर्णा, चतुर्भुजा, एका हाती पानपात्र व उरलेले तीन हात अनुक्रमे वर, अभय व बंधमोचन या मुद्रांमध्ये असतात.

देवीपुराणात दुर्गादेवीचेच हे एक स्वरूप म्हणून नंदादेवी मानलेली आहे.

(शब्दकल्पद्रुम)

(११६) नीलंघी - गढगढाले (पुणे) तलाभाजवळ नवलपयउंदरे ह्या गांवी ह्या देवीचे मंदिर आहे. यावरून अशी कथा सांगतात की, ह्या गांवी पूर्वी

कोणा एका मोगल सरदारकन्येस-जनतेने तिला भाऊवीज केली असता-ओवाळणी-मध्ये नऊ लाख टांक (टांक या नांवाचे एक नाणे आहे) मिळाले. त्या कथेची स्मृति म्हणून गांवाला हे नांव पडले आहे.

(११७) पटेनीदेवी—नागोद (मध्य प्रदेश) ह्या गांवी सन ५०० च्या सुमारास उभारलेले हे एक प्राचीन मंदिर आहे.

(११८) पत्तिनीदेवी—तामीळनाडू प्रांतीची ही एक अतिशय प्राचीन देवता आहे. ह्या मंदिराच्या शुद्धिसमारभाच्या वेळी म्हणजे सुमारे सन ११३ च्या दरम्यान सिलोनमधील राजा गजबाहु (पहिला) हा उपस्थित राहिला होता असा पुराणातरी उल्लेख मिळतो. एक महान सती म्हणून हिची पूजा केली जाते. हिला कण्णकी असेही नांव आहे.

(११९) पिंगळाई—मोशी (अमरावती) जवळ नरेपिंगळाई नावाच्या गावी एका टेकडीवर या देवीचे मंदिर आहे. हे मंदिर हेमाडपंती वाघणांचे असून चैत्र व आश्विन नवरात्रामध्ये या ठिकाणी यात्रा भरते.

(१२०) पिठोरादेवी—अश्ली (धरपारकर-सिंध) गांवाजवळ ह्या देवीचे मंदिर आहे. ह्या ठिकाणी सप्टेंबर महिन्यांत यात्रा भरते.

(१२१) पाटणादेवी

कालिका श्रीमहादेवी पाटणापूरवासिनी ।

सिद्धक्षेत्रं महादिव्यं याज्ञवल्केन दर्शितम् ॥ (च. चि. तीर्थखंड)

चाळीसगाव (खानदेश) पासून दक्षिणेस १२ मैलावर सहाद्रि पर्वत-राजीवर हे क्षेत्र आहे. शके ११२८ मधील एक शिलालेख आढळून आला आहे. तत्पूर्वी हे क्षेत्र अनेक विद्वानांचे निवासस्थान होते. शके १२१६ चे सुमारास देवगिरीस जाताना अह्लाउद्दीन खिलजी मंदिराचा दर्शनी भाग उध्वस्त करून गेला. चैत्र पौर्णिमेच्या दिवशी या ठिकाणी यात्रा भरते. वरील श्लोकावरून असे दिसते की, मूर्ति कालिका देवीची असावी.

(१२२) पेरियानयगी—कुंभकोणम्पासून तीन मैलावर शक्तिमुकुटम् नावाचे क्षेत्र असून त्या ठिकाणी ही देवता आहे. या देवीची अशी कथा सांगतात की, पेरियानयगी नावाच्या एका स्त्रीने शंकराच्या साक्षात् मीलनासाठी तप आरंभिले. काही दिवसांनी शंकर प्रसन्न झाले आणि दर्शन देताच, तपश्चर्येच्या उद्देशाला धरून ती त्यांना आलिंगन देण्यास गेली. पण शंकरांना भक्ताची कसोटी पाहण्याची इच्छा होऊन, त्वरितच ते गुप्त झाले. वार्डने पुन्हा तपश्चर्या केल्यावर

भगवान शंकर अग्निजालाचे रूपाने तिजपुढे प्रकट झाले असता, तिने ते शंकराचे स्वरूप त्वरितच ओळखून मनात कोणताही संशय उत्पन्न होऊ न देता, त्या अग्नीज्वालांनाच तिने मिठी मारली. परिणाम असा झाला की, भक्त वसोटीला उतरल्यामुळे शंकर साप्तात् प्रकट झाले आणि तिला भेट दिली. या मीलन-प्रसंगामुळे येथील शंकराचे स्वरूप पेरियाला जालिंगन व चुन्न घेत असलेले स्वरूपात आले.

ज्या ठिकाणी ही प्रथम भेट झाली, त्या क्षेत्राला तिरुशक्ति मुटम् (तिरु= पवित्र, शक्ति=आदिशक्ति, मुटम्=चुन्न) असे म्हणतात. तसेच शंकरानी या घनाला भेट दिली म्हणून वनाचे नाव शक्तिवनेश्वर असे पडलेले आहे.

(तामीळ मदिरे, दास, पृ. १३१)

(१२३) पंचगंगा मंदिर—धोम महायलेश्वर (सातारा) येथे हे भवन आहे. कृष्णा, वेण्णा, कोयना, सावित्री आणि गायित्री या पाच नद्यांचे उगम स्थानी एका कोनाड्यावर हे मंदिर आहे. त्यासमोरील कुडावर सभामंडप उभारलेले आहे. पहिल्या तीन नद्यांचे प्रवाह देशावर पूर्वेकडे वाहतात, तर सावित्रीचा प्रवाह ग्वाली कोरणाभागात उतरतो. गायित्री नदी मात्र गुप्त स्वरूपात आहे. पाच कोनाड्यातून वाहणारे हे प्रवाह एकत्र येऊन, गायमुखानून तीर्थकुंडात पडतात व त्यामधून दुसऱ्या कुंडात जातात.

या मंदिराचे बांधकाम दोनशे वर्षांपूर्वी झालेले असून, एका दिवसेवर त्या प्रमाणे नोंद आहे. ' या पाच नद्यांच्या चरणी तत्पर परशुराम नारायण अनगळ ' या लेखावरून मंदिर उभारणाऱ्या शहस्थाचा ठावठिकाणा मिळतो. सभामंडप सन १८७२ साली संस्थानाधिपती जमालिंडीमर यांनी उभारला

या देवालयान्वळच महायलेश्वर व अतिवलेश्वर आणि इतर लहानसर हेमाडपती बाघणीची मदिरे दिसतात. महायलेश्वराचे स्वयभू राडकातील लिंगातून १५०० वाहत असते. सन १६३४ साली समर्थ रामदास या क्षेत्री चार महिने तपश्चर्येसाठी राहिलेले होते. त्या वेळी त्यांनी स्थापन केलेला पहिला मासती आजही पाहता येतो. महायलेश्वर नाव येण्याचे कारण असे दिले जाते की, पूर्वी या प्रदेशाला ' मामलाहार ' म्हणजे मातळ्याचा प्रदेश असे म्हणत, आणि त्याचा देव म्हणून अपभ्रंशाने महायलेश्वर हे नाव आले असावे.

यादववंशीय राजा सिंघादेव सन १२५१ च्या सुमारास या क्षेत्री आलेला असून त्यांनी महायलेश्वराचे मंदिर बांधून, देवाच्या पूजेची व्यवस्था बाबाजी धोळ्याकडे सोपविलेली होती, अशी बक्षपरंपरेने माहिती मिळते. जवळपास शिंगणावाडी, शिंगणापूर ही नावे सिंघराजाच्या नामखुणाच दर्शवितात.

या ग्रंथाच्या संपादकाने, क्षेत्राला भेट दिली, तेव्हा निरीक्षण करताना असे दिसून आले की, पाच कोनाड्यातून वाहणारे पाच प्रवाहाचे आतमध्ये टोकातून पाहिले तर, एका खडकातील मूळ प्रवाहाचे, पाच मानवाकृति प्रवाह तयार केलेले दिसतात. पाच कोनाड्यातून प्रवाह येतात, म्हणून त्यांना पचगंगा हे नामाभिधान मिळाले. चंद्रराव मोन्यानी येथील मदिराचा जीर्णोद्धार केला असे सांगितले जाते, कारण तो या जलदेवता आणि शहराचा भक्त होता.

(रा. १८. देरे, केसरी, ९-६ ६८).

(१२४) ब्रचलादेवी—नेपाळ राज्यातील गुरखा समाजाची एक प्रमुख देवता. ही फोड्याची देवता म्हणून प्रसिद्ध आहे. या देवीची कथा अशी सांगतात की, सन १८०० साली राजा रणवहादूर याच्या प्रेयसीला देवी जाल्या आणि स्वर्गावर फोड उठले. प्रेयसीला आराम पडून ती सरुटमुक्त व्हावी म्हणून या देवीला नमस करण्यात आला. याप्रमाणे तिला जीवदान मिळाले. पण सहाजिस्व तोंडावर देवीचे वण दिवू न राहिले आणि मुख निद्रूप दिसू लागले. या गोष्टीचे तिला परम दुःख होऊन तिने आत्महत्या केली. देवीला नमस केला असताही आपली प्रेयसी आपणाला सोडून गेली यामुळे राजा उद्विग्न झाला व रागाच्या मरात त्याने देवीच्या मदिराचा विष्वस करून टागला इतनेच करूनही तो थांबला नाही तर तिला औषवोपचार करणाऱ्या वैद्यराजाला ठार केले.

नेपाळची राजधानी खाटमाडू या शहराजवळ या देवीचे मंदिर आहे. पशुपति मंदिरात पूजा झाल्यानंतर कापडाचे एक टोक या देवीच्या मंदिराला तर दुसरे टोक राजवाड्याला बांधतात. यामुळे देवी आणि भैरव याचा संसर्ग जोडला जातो अशी समजूत आहे.

(१२५) बह्लावाई—राहुरी (अहमदनगर) तालुक्यात ब्राह्मणी गायी या देवीचे प्राचीन मंदिर होते, परंतु मुसलमानी अमदानीत ते पाडून त्यावर आता कनर बांधण्यात आली आहे. देवीचा तांदळा अद्यापिही त्या कनरेखाली अस्तित्वात आहे अशी मक्काची भक्ता आहे.

(१२६) बहिरीदेवी—गडहिंमलज (कोल्हापूर) येथे या देवीचे मंदिर आहे हे हिंगुलजा देवीचेच स्वरूप असावे असे मानतात. त्यावरूनच गावाला गडहिंमलज हे नाव आले असावे. या ठिकाणी मार्च महिन्यात यात्रा भरते.

(१२७) वाळाताई—उत्तर प्रदेश व बंगाल प्रांतातील कोरी (कोळी) या जमातीची ही देवता होय. या ठिकाणी ग्रहप्रवेशाची एक मजेशीर चाल आहे. नववधू ज्या वेळी नव्या घरात प्रवेश करते, तेव्हा तिने प्रवेश करावयाच्या अगोदर त्या घरातील सर्वांत वृद्ध पुरुष गव्हाच्या चपात्या तयार करतो. डुमरा-

सह त्या चपात्यांचा नेवेद्य तो या देवीला दाखवितो. नंतर त्या चपात्या उबव्यात ठेवतो, उबव्यात ठेवलेल्या त्या चपात्या आपल्या पायापाली तुडवून नववधू आपल्या नव्या नवलाईच्या जगात फिरते.

(१२८) बाळादेवी—बाळापूर (बन्हाड) शहरी एक मिल्हा आहे, त्या किल्ल्याच्या तटाजवळून माण या नावाची नदी वाहते, किल्ल्याच्या दक्षिण बाजूला नदीच्या काठी या देवीचे मंदिर आहे. सन १९०० च्या सुमारास रुक्मिणीराई नावाच्या रंगारी जमातीच्या एका निपुत्रिण स्त्रीने मंदिरापासून नदीपर्यंत उत्तम घाट बांधून काढलेला आहे. येथील मिल्हा जतिशय प्रेक्षणीय आहे. देवीच्या नावावरूनच या शहराचे नाव बाळापूर असे पडलेले असावे.

(१२९) वासरदेवी—औरंगाबाद-काचीगुडा रेल्वेमार्गावर वासर न गाचे स्टेशन आहे. स्थानकापासून वासर गाव तीन मैल दूर असून त्या ठिकाणी या देवीचे स्थान आहे. गावाचे दुसऱ्या बाजूने गोदावरी नदीचा प्रवाह आहे. देवीची मूर्ति सरस्वतीची, वाल्कामय असून सुमारे दोन फूट उंच आहे. ती व्यासप्रतिष्ठित आहे, अशी दंतकथा आहे. मंदिराचे शिल्प हेमाडपंती जन्मून गामारा, सभाशह, बाजूला ओगल्या बगैरे आहेत.

या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे एक मोठा काळा पाषाण होय. त्याचा व्यास सुमारे २० फूट असून उंची ८ फूट तरी असावी. रेल्वेस्थानकाजवळून देवी मंदिराकडे येताना, हा पाषाण पाहता येतो या पाषाणावर कोणीही खडा मारला तर पितळी भाड्यावर खडा मारला त्याप्रमाणे आपाज निघतो. मंदिरापासून सुमारे तीन फळांग तो दूर आहे, तरी त्याचा अन्योन्य संपर्क आहे असे जाणकाराचे मत आहे. याखगडीची दंतकथा अशी की, पूर्वी देवीचे गामान्यात पूजन झाले, सत्तरप सोडला म्हणजे त्याला भाडारातून स्वयंपाक राखण्यास भाडी मिळत असत, परंतु ससारी जगात ज्याप्रमाणे अनेक माणसे अप्रामाणिक व्यवहार करतात, तद्वत् देवाविषयी निष्ठा व आदर असावयास पाहिजे अशा ठिकाणीही करतात. (जोशाने आलेच आहे. तेव्हा या बाबतीत इस्लामी संस्कृति व इसाई संस्कृतीमधील लोक आपल्या निष्ठास्थानी-मसजिद-चर्च-सहसा कोणीही अप्रामाणिकपणा करणार नाही आणि धर्मस्थानाची प्रतिष्ठा कमी होऊ देशात नाहीत, असा बराच वेळ अनुभव येतो हिंदुधर्मीयाना मात्र त्याची मुळीच खत वादत नाही) परंतु एखाद्याच्या गैरवर्तणुकीचा परिणाम इतर भक्तांना भोगावा लागतो आपले काम झाले म्हणजे भाडी परत ठेवीत असत, पण कोणी एकाने त्यातील काही भाडी खोबर नेली आणि अप्रामाणिकपणा केला. त्या वेळेपासून स्वयंपाक करण्यास भाडी येण्याचा क्रम बंद झाला. भक्तांची अशी भावना आहे की,

त्या भाड्याचा आणि पापाणाचा काही अन्योन्य संबंध असावा, कदाचित् भाड्याचे कोठार त्याच्या खाली असणे आणि म्हणूनच त्यावर दगड मारला असता आवाज येत आहे. आवाजाची ही प्रचिती घेण्यासाठी अनेक भक्तमंडळी त्यावर जाता-येता लहान लहान पापाण मारीत असल्याने त्यावर त्यांच्या आघाताच्या खुणा उमटलेल्या दिसतात. किंबहुना दक्षिणेतील स्वरस्तंभ पापाणाचा हा प्रकार असावा.

निजाम सरकारची राजवट चालू असता, एका यावनी अधिकाऱ्याने या चमत्काराचा शोध घेण्याचे इराद्याने तो भव्य पापाण फोडण्यासाठी त्यावर घणाचे घाव घालण्यास मुरवात करताच, त्याला रक्ताच्या गुळण्या सुरू झाल्या आणि प्राण वेचण्याची वेळ येऊन ठेपली. देवाच्या क्षेत्रात आपण हस्तक्षेप करण्याचा मूर्खपणा केला आणि त्याचेच हे प्रायश्चित्त होय असे ध्यानी येताच आणि अनेक भक्तांच्या मार्गदर्शनामुळे त्याने तावडतोव देवांसमोर नाकडुऱ्या काढून क्षमायाचना केली. पापकर्म केल्यावर पश्चात्तापाने शुद्धि येते आणि त्याला अपराधाची क्षमा होते, असा दैवी क्षेत्रात जो दंडक आहे, त्याप्रमाणे त्या यावनाचा अपराध देवीने पोटात घातला आणि त्याचे प्राण वाचविले. देवीचे जागृतपणाबद्दल ही आख्यायिका सांगितली जाते, पण काळ-वेळ कोणाला माहीत नाही.

याच वासर गावी नरहरी मान्त्रने 'नवनाथ कथासार' याची ग्रंथरचना केली. गुर्वचरित्रामध्ये पोटशूळाचे व्यथेने जर्जर झालेला ब्राह्मण गाणगापुरी सेवा करण्यास गेला. तो याच गावचा होता. या गावी सरस्वतीची मूर्ति आहे, म्हणून तिचे नाव सागरदेवी अस झाले.

(भीमाशंकर देशपांडे वकील, आळंद, पत्र २०-१-६६)

धर्मक्षेत्री गेल्यावर स्वयंपाक राधण्यास भांडी अनेक ठिकाणी आजही मिळतात. दानशूर गृहस्थानी ज्याप्रमाणे यात्रेकरूंसाठी धर्मशाळा बांधलेल्या असतात, तद्वत भाड्याचीही सोय केलेली असते. वज्रेश्वरी येथे पूर्वी नित्यानंद महाराज असता, लेखक त्याचे दर्शनास अनेक वेळा गेला असता, कोठारांतून भांडी, स्टोह, घासलेट मिळण्याची सोय होती. आपण स्वतःच आत जाऊन पाहिजे ती भांडी घ्यावयाची आणि काम झाल्यावर परत जागेवर ठेवावयाची असत. देखरेस करण्यास कोणी नसे. पण वासर क्षेत्राप्रमाणेच भक्तांची वर्दळ वाढली, अप्रामाणिकपणा वाढला, कोठारातील भांडी कमी कमी झाली आणि शेवटी सोय बंद झाली. समाजात आजही हीच प्रवृत्ति अनेक ठिकाणी बोकालसेली दिसून येते. देवाचे ठिकाणी देणारे असतात, त्यापेक्षा देवाचे क्षेत्रातून लुबाडणारी माणसेच पार दिसतात. त्यांची अशी भायना असते की, देवाजवळ जे आहे ते आमचेच

आहे देवच ते जागृता देत असतो धर्मप्रेमाचा जाग्रतपणा कमी होण्यास मानिकाची अशा प्रकारची वर्तणूकच कारणीभूत आहे दर्शनाला आयावर जोडे छत्र्या चोरणे हा अनेकांचा व्यवसायच होऊन बसलेला आहे साराश इतकाच की, या धर्मक्षेत्रातून संपूर्ण आदर आणि निष्ठा ज्या वेळी समाजात जाग्रत होईल तोच सुदिन समजाण्यास पाहिजे

(१३०) वावची—क्षुद्र जमातीची ही एक देवता आहे या देवतेचा पुजारीहि त्याच जातीचा असतो ब्राह्मण, मराठा थोडक्यात शूद्रांवर लोक या मंदिरात सहसा प्रवेश करीत नाहीत मोरुणप्रांती अनेक गारी या देवीची मंदिरे आदळतात रोगराईपासून रक्षण करणारी देवता म्हणून हिला विशेष मान आहे लेखकाचे स्वतःचे जन्मगाव ताम्हाने राजापूर हे असून त्या गावीदेखील या देवाचे एक मंदिर आहे असे सांगतात की, ही देवता मामफेरीस जात असे म्हणून तिचे पायात दोन लोखंडाचे खिळे मारून जखडून टाकलेली आहे

(१३१) वाळ्यासुदरी—कानपूर व गोरखपूर (उत्तर प्रदेश) या गारी या देवीची मंदिरे आहेत कानप्राटे साधु आणि हातामध्ये डमरू घेऊन हिंङ्गारे डौरीगोसारी हे या देवीचे उपासक आहेत

(१३२) त्रिरोहादेवी—जयपूर (राजस्थान) या घाहरी या देवीचे मंदिर आहे मंदिर आणि त्याच्यासमोर असलेला सूर्यस्तंभ हे दोहीही प्रेक्षणीय आहेत सप्तमातृकांच्या मूर्तीही या मंदिराच्या परिसरात आदळतात

(१३३) वेलाभवानी—प्रतापगड (उत्तर प्रदेश) ह्या जिल्ह्याचे ठाणे वेला प्रतापगड या ठिकाणी आहे त्या ठिकाणी नदीतीरावर या देवीचे मंदिर आहे

(१३४) बोलार्ड—छैरागड (मध्यप्रदेश) संस्थानच्या परिसीमेमध्ये डोंगरगड नावाच्या ठिकाणी या देवीचे मंदिर आहे राजा कायसेन (उज्जयिनीचा राजा विप्रात ह्याचा समकालीन) ह्याने हे मंदिर बांधले कामकुडला ह्या नावाचे एक अतिसुंदर सरोवरही या ठिकाणी आहे

(१३५) बोलार्ड—या देवीची पूजा अखिल महाराष्ट्रामध्ये केली जाते ही एक मामदेवता असली असे वाटते जेजुरी येथील खडोयाच्या मंदिराच्या परिसरात बोलार्ड देवीची एक मूर्ति आहे या देवतेची उत्पत्ति का व कोठून कशी झाली याबाबत काहीच माहिती मिळत नाही पण या नावाची एक शाक्तपर्याय देवता आहे तिच्याच नावाचा हा अपभ्रंश असावा याचाच अर्थ 'बाला'चा 'बालार्ड' आणि 'बालार्ड'चा 'बोलार्ड' असा अपभ्रंश झाला आहे

बडोदे येथील देवीच्या मंदिरात नैवेद्याचा मास लागते आणि जुन्या पिढीतील लोक असे सांगतात की, या मंदिरात पूर्वी देवी नवसास पावल्यावर तिच्यापुढे 'वगड' आचरण्याची पद्धत होती. ह्यावरून असे अनुमान काढण्यास हरकत नाही की, पूर्वी राज्यविस्ताराच्या हेतूस्तव मराठे सरदाराना जे जे स्थानातर करावे लागले, त्या वेळी बडोदे येथे आल्यावर त्यांनी आपली ही कुलदेवता ह्या ठिकाणी आणली असावी.

बडोदे येथे या देवीचे हे अतिशय भव्य मंदिर एका तळ्याकाठी होते, परंतु शहरमुधारणा समितीच्या द्वारे ती मूर्ति तेथून हलविली गेली. आता सरकारवाड्याजवळ एका लहानशा धातूमध्ये ही देवता वास्तव्य करून आहे. बडोदे येथील खंडेराव मार्केटजवळच हे स्थान आहे. सरदार कदम ह्यांच्या घराण्याने या देवीच्या मंदिराची स्थापना केली होती, कारण ती त्याची कुल-स्वामिनी होती. सध्याच्या मंदिराचा गामारा १० X १२ फुटाचा असून समामंडप ३० X ३० फुटाचा आहे. या देवीची वार्षिक यात्रा नवरात्रांमध्ये भरते. त्या वेळी ब्राह्मणभोजनाचा कार्यक्रम होतो. याच वेळी शाकाहारी भोजनाबरोबरच मासाहारी पदार्थांचाही नैवेद्य दाखविला जातो. देवस्थानचा सर्व खर्च सरकारी तिजोरीतूनच भागविला जातो. (श्री. गजानन पराजपे, बडोदे)

पुणे शहरी ससून इस्पितळाच्या चौकात या देवीचे एक तांदळास्वरूप मंदिर आहे. रविवारच्या दिवशी या देवीला कोंबडी, वकरी घळी दिली जातात.

(१३६) बृहन्नायिकी—तंजाऊर येथे बृहदेश्वर शंकराचे विख्यात क्षेत्र असून तेथील ही शक्तीदेवता होय. या मंदिराला कोणी राजराजेश्वर मंदिर असेही म्हणतात. सन १८५ ते १०१३ या कालात राजराजा (पहिला) या चौल चंशीय राजाला महारोगाने पछाडले आणि त्याचे निवारणार्थ त्याने नर्मदानदी-मधून हे शिवलिंग आणून हे मंदिर उभारले. मंदिराचे बांधकाम एकूण चार वर्षे चाललेले होते, तेथील सर्वच शिल्प भव्य आणि उदात्त आहे. प्रत्यक्ष पाहिल्याविना त्याचे आकलन होणार नाही. तेथील विमानाची उंची २१६ फूट असून चौदा माळे आहेत जिगाची स्थापना सन १०११ साली झाल्याचा उल्लेख मिळतो. हे लिंग इतके अजब आहे की, तळाला त्याचा घेर ५४ फूट व टोकाला २३ फूट असून एकूण उंची १५ फूट आहे. कळसावरील एकसंध पाषाण ८० टन वजनाचा असून त्यावरील कळसाची उंची १२॥ फूट आहे. १२०० तोळे तांब्याचे पट्टे असून, त्यावर पुन्हा ८०० तोळे वजनाचे सुवर्णाचे पट्टे आहेत, अगर सुवर्णाचा मुलामा दिलेला आहे. मंदिरासमोरील नंदीची उंची १२ फूट असून, १९॥ फूट लांब व ८३ फूट रुंद आहे. दक्षिणेत नंदीच्या भव्य मूर्ति वनविण्याची जणू स्पर्धाच

लागलेली दिसते कारण याहीपेक्षा भव्य नदी अनंतपूर जिल्ह्यात लेण्याची क्षेत्री आहे

अशा या वैभवशाली शहराची शक्ति तृहनायकी नावाने सार्थ आहे
(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृष्ठ १२२).

(१३७) भराडी—चिपळूण (रत्नागिरी) तालुक्यामध्ये आगणेवाडी या गा. या देवीचे मंदिर आहे ही ग्रामदेवता असून तिचे स्थान म्हणजे एक जागत स्थान मानले जाते ही देवता भद्रकाला भवा, मंगरती, भराडीण इत्यादि नावानीही ओळखली जाते ही एक विष्णुशक्ति आहे असे मानतात हिच स्वरूप पद्मासनस्थ असून तिच्या मस्तकावर त्रिशूल, कानात कुडले, गळ्यामध्ये माळा व दोही हातात कमळे आहेत तिच्या दोही बाजूंना स्त्रीलिंगाच्या लहान मूर्ति असून त्याच्या हातात या देवीला वारा घालण्यासाठी चमचा आहेत त्याचप्रमाणे तिच्या दोही बाजूंना माहुतासहित असलेले आणि पुढेमध्ये पाणी घेऊन देवीला स्नान घालीत असणारे हत्तीही आहेत मंदिरात शिरले की, असा त्रिलोभनीय देखावा आपल्या दृष्टीस पडतो या देवाचे स्वरूप पाहून ती लष्मीचीच मूर्ति असावी, त्यानहल मुळीं दकाच वाटत नाही कोंकणातील अनेक मराठे घराण्याची ही कुलदेवता आहे

(१३८) भवानीमंदिर—भवानी पेठ (पुणे) या ठिकाणी या देवीची स्थापना सन १७६० साली झाली हे मंदिर बाधण्यासाठी वर्गीणी जमनिण्यात आली परंतु ती अवधी पचाहत्तर रुपये जमली तरीदेखील चालकानी न जममता तेवढ्या पैशात मंदिरबाधणीचे कार्य विनाविघ्न पार पाडले या देवीची मूर्ति तादळास्वरूप असून नवरात्रामध्ये देवीची यात्रा भरत त्यावेळी देवीला कोंडडी उकरी बळी दिली जातात देवीच्या नावावरून ह्या पेठेला भवानीपेठ हे नाव आले आहे

(१३९) मच्छोदरी—अवड (औरंगाराद) येथे या देवीचे स्थान एका लहानशा टेकडीवर असल्याने सुमारे ७० पायऱ्या चढून मंदिराप्रत जाता येते ही देवता ज्या टेकाडावर आहे, त्याचा आकार मच्छाप्रमाणे असल्याने देवीला हे नाव प्राप्त झाले आहे

मंदिराचे बाधकाम घडीव पाषाणाचे असून, मुख्य गामारा डोंगर पोखरून तयार केल्यासारखा दिसतो व पुढे समामंडप आहे मुख्य गामान्यात महालक्ष्मी, महाकाली आणि महासरस्वती अशा तीन वेगवेगळ्या मूर्ति असून शिवाय महादेव व गणपति यांच्याही मूर्ति आहेत मंदिराप्रत जाण्यासाठी पायऱ्या सत्ताराम भुरहार

यांनी बांधलेल्या असून सभाग्रह शके १६०० च्या सुमारास राणी अहिल्याबाई होळकरीण यांच्या आज्ञेवरून तेथील मामलेदार अन्नाजी सदाशिव याने उभारले. सभाग्रहासमोर नगरखानाही आहे. याचा अर्थ गाभाण त्यापूर्वीच खडकात कोरलेला असला पाहिजे.

अटराव्या इतकाच्या प्रारंभी या क्षेत्री अच्युतानंद स्वामी नावाचे देवीचे सेवेवरी होऊन गेले. त्यांनी प्रश्नोत्तररूपाने देवीसंबंधी माहिती देणारा लेख तयार केला असून त्याची प्रत शके १८५७ साली वे. दा. स बाळामाऊ सामग यांनी केली असून ती उपलब्ध आहे. रामानंद स्वामी हे या अच्युतानंदाचे गुरु होत. त्यांनी काही पदे केली असून त्यामध्ये या मूर्तीचा उल्लेख आहे.

प्रश्नोत्तररूपाने जे वर्णन मिळते, त्याचा सारांश इतकाच की, महिषासुर वधाच्या करिता देवी प्रकट झाली, ती कृतयुगाच्या आरंभी. अंबकप्रीने या ठिकाणी तपश्चर्या केल्यावर त्याला देवीचे साक्षात दर्शन झाले. यास्तवच की काय या गावाला अंधिकापूर-अंबड हे नाव प्राप्त झाले आहे. या गावी कंचुकी व नारायण तीर्थ आहेत. या क्षेत्री पूर्वी तानाजी देशमुख नावाचा भक्त होऊन गेला असल्याने त्याची स्मृति म्हणून एक तांदळा उभा केलेला आहे.

देवीची यात्रा नवरात्रात होते, होम-हवनही होते. पण येथील वैशिष्ट्य म्हणजे या उत्सवाच्या वेळी नगराच्याच्या गर्बावरून गाली मंदिरातील चौकात, एक सतरंजीसारखी जाड-चिवट चौपदरी धरतात आणि त्यावर ६ महिन्यांपासून १२-१४ वर्षांपर्यंत नवसाची मुले उडथा मारतात. प्रत्येक जण एक एक धीपलही टाकतो. त्या प्राप्ती हे पार प्रसिद्ध क्षेत्र मानतात.

(निवेदक—मुघाकर रामचंद्र गोसावी, बालाजी मंदिर, अंबड)

(१४०) भरिअम्मन—तंजाऊरपासून ६ मैलावर पुन्नाइनदूर या गावी देवीचे स्थान आहे. सन १६८० साली ध्यंनोजीराजे राज्यभिरतीवर असता, समवायपुरम येथील कालीदेवीचे दर्शनाला गेले असता, ही देवता त्याचे स्वप्नात येऊन, पुन्ना गावी ती वृथाखाली असल्याने, तिला मंदिर बावून मिळावे अशी आज्ञा झाली. राजांनी दर्शित ठिकाणी देवीचा शोध करून मूर्ति सापडल्यावर, त्या ठिकाणी मंदिर उभारले. नावावरून ही एक भ्रामदेवता आहे, हे समजून येईल.

(तामीळनाडू मांदरे, दास, पृ. १२४)

(१४१) महाबलीपुरम दुर्गा—महाबलीपुरम या क्षेत्री अनेक लेण्या असून त्यापैकी एका ३३ × १३ × १७ आकाराचे लेण्यात, महिषासुरमर्दिनी देवीची भव्य मूर्ति आहे. येथील देवीचे हातातील आयुधाचे वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता

येईल की, दोन हातात शस्त्र व चक्र ही भगवान विष्णूची आयुधे असून, एका बाजूस विष्णु तर दुसऱ्या बाजूस ब्रह्मच्या मूर्ति जाहेत. पायाजवळ नदी आहे. देवीची मूर्ति १३ × ८ फूट आहे. जेपशाची विष्णूची मूर्ति त्याच आकाराची असून, त्याचा विशेष म्हणजे मूर्ति द्विभुजा असल्याने हाती गदा व पद्म ही आयुधे आहेत. यामुळेच की काय शस्त्र व चक्र ही आयुधे देवीचे हातात गेलेली असतील. देवीचे स्वरूप उग्र तर विष्णूचे शांत, या ठिकाणी एकत्र पहाण्यास मिळते

शैव वैष्णव वादाचे भेद मिटवण्यासाठी मूर्तिकाराने हे शिल्प तयार केलेले असणे. यावरून असे अनुमान वाढता येते की, त्या काळी हा भेद पराकोटीचा गेला असला पाहिजे.

येथील गुहाशिल्प राजा महेंद्रवर्मा (६००-६३०) याने सुरू केले असे म्हणतात येथील शिल्पविशेष म्हणजे धर्मराजरथ (२९ × २७ × १५), भीमरथ (४८ × २५ × २६), अर्जुनरथ, (१६ × ११ × १४) द्रौपदीरथ, (१४ × ११ × १४) आणि सहदेवरथ, (१८ × ११ × १६) या आकाराचे सडनात कोरलेले आहेत हे एकमेव शिल्प याग्याण्यासाठी आहे.

(तामीळनाडू मदिरे, दास, पृ. २३२).

(१४०) महालक्ष्मी (केळशी रत्नागिरी)— कोरणप्राप्ती हे एक जाग्रत स्थान मानले जाते. केळशी गाव तीन प्राप्ती सागराचे पाण्याने वेष्टिलेला जसल्याने निरुगत रम्यस्थान झालेले आहे या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी एक दतरथा जाहे की, त्या गावातील लागूवर्गीय घराण्यात कोणा एकाला मुसलमान आक्रमकाचे धामधुमीचे काळात दणान्त झाला की, मोन्हापूरहून भक्ताचे रक्षणासाठी मी त्या गावी येत आहे. दणान्तामध्ये दर्शिलेल्या ठिकाणी मंदिर बांधणे. त्या जागेची पाहणी करात असता तेथे गडबडत देवीचा स्वयंभू लहानसा तादळा आढळून आला आणि गावकऱ्यांनी मंदिर उभारले. या शोष्टीला अनेक क्षतके लोटली आहेत देवीचे मंदिर लहानसेच गामान्यावजा आहे. उत्सवाचे वेळी निराळी उत्सव मूर्ति तयार करतात

या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य चैत्र शुद्ध ११ ते १५ पर्यंत होणाऱ्या वार्षिक उत्सवात आहे उत्सवसमयी मंदिराबाहेर मोठा सभामंडप उभारतात. दररोज रात्री गोंधळ व कीर्तन होणे, एक दिवस सर्व गावकऱ्यांसाठी, मुमारे दोन हजार लोकांना भोजन देण्यात येते पौर्णिमेला सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत देवीचा रथ घोघर फिरवला जातो व उत्सव संपतो

या उत्सवसमयी सर्व गावकऱ्यांचा एकोपा दिगून येतो माडव उभारण्याचे काम काही मराठे व माळी घराणी करतात. जागा तयार करणे व सारवणे, दुसरी

काही घराणी करतात, तर तो मोडून सामानसुमान रचून ठेवणे हे काम आणखी काही घराण्याचे आहे. मंडपाची चारी दिशांची सजावट मानाप्रमाणे काही ब्राह्मण घराणी करतात. उत्सव व भोजनाची वर्दी गावकऱ्यांना देण्याचा मान काही घराण्याचा आहे, तर भोजन तयार करणे, वाढणे हा मान आणखी काही घराण्याकडे आहे. गावचा कुंमार उत्सवासाठी लागणारी गाडगी-मडकी पुरवितो, धोरी कपडे पाहतो, बाजंत्री व इतर वाद्ये गुरव पाहतात, तर रथाचे वेळी देवीला आरसा दाखविणेचे काम न्हावी करतो. दररोज गोंधळ घालून सर्व देवताना समारंभाला पाचारण करण्याचे काम वर्तक घराण्याकडे आहे. भोजनप्रसंगी उष्टी काढण्याचे कामही वाढून दिलेले आहे. मंडप मोडल्यावर वर्षभर सामान कोगी साभाळण्याचे हेही ठरलेले आहे. साराश इतकेच की, दैनंदिन व्यवस्था व उत्सव समारंभाच्या लहानसहान बारीक कामाची वाटणी करून ठेवलेली आहे. कामधंद्यानिमित्त सांप्रत अनेक घराणी बाहेर आद्देत पण नेमाने ती या उत्सवाला उपस्थित राहतात आणि आपल्या मानाचे काम पूर्ण करतात. उत्सवाचा खर्च देवीचे स्थानिक उत्पन्नातून आणि वर्गणीतून भागविला जातो. म. म. दत्तो वामन पोतदार यांनी एकेवेळी या उत्सवात उपस्थित राहून, पूर्वपरंपरागत कामाची वाटणी पाहून समाधान व्यक्त केले आहे. उत्सवसमाप्तीचे वेळी प्रत्येकाला मानाचा नारळ देऊन बोलवण घेलेली जाते.

(निवेदक— वसंतराव केळकर, गोरगाव)

(१४३) महेश्वरी—नर्गवाडी (मुंबई) येथे या देवीचे लहानसे मंदिर आहे. बाहेरगावाहून मुंबईमध्ये येऊन वस्ती करून राहणाऱ्या काही जमाती आहेत. त्यापैकी पाठारेप्रभु या जमातीची ही देवता होय. अर्थातच या देवीची व तिच्या मंदिराची सर्वां व्यवस्था त्याच समाजाकडे आहे. या देवीची यात्रा मात्र महिन्यात भरते. त्या समर्थी रस्त्यावर बराच मोठा बाजारही भरत असतो. कै. शंकरराव मणेरकर या नावाचे एक सद्यःस्थ या देवतेची सेवा करून तिच्या पूजेअर्चेची सर्व जबाबदारी पहात असत.

(१४४) मामादेवी—मामादेवी म्हणजे सर्व देवतांची माता होय. या देवतेच्या सभोवार इतर देवतांच्या मूर्ति आढळतात. गंगौर (उदयपूर) येथे यात्रेच्या वेळी येथील देवीला उदयपूरमधील सलाबावर नेतात आणि तेथे तिला स्नान घालून वर्षभरात आलेले मालिन्य जन अपाश्रित्य नाहीसे करतात. 'माताजननी' म्हणजे जनमकालची आणि 'आसपूर्णा' म्हणजे सर्वांच्या इच्छा परिपूर्ण करणारी असे तिचे मक्त वर्णन करतात. आसपूर्णा या देवीचे एक मंदिर बुंदी येथेही आहे. गंगौर येथे हे एक अतिशय पवित्र असे स्थान आहे. पूर्वी

रजपूत म्रियानी याच ठिकाणी ओहार रेल्या असल्याने त्या स्थळी पुढे वाहून त्यांना आदरांजली अर्पण करणे हे तेथे गेलेले माधिम आपले आग्र कर्तव्य समजतात ही देवता दुर्गादेवीचेच एक स्वरूप आहे असे मानतात.

(१४५) मायादेवी—भायापुर या नावाचे एक प्राचीन शहर हरिद्वार-जवळ असून त्या ठिकाणी या देवीचे स्थान आहे. देवीचे मंदिर दहाव्या शतकापूर्वी बांधलेले असावे असे म्हणतात. हे देखील चार मुखांच्या दुर्गादेवीचेच एक स्वरूप आहे असे मानतात.

(१४६) माहुली—कुणजुची (बेळगाव) येथे या देवीचे स्थान आहे. मलप्रभा नदीचा उगम येथूनच झालेला आहे. देवीच्या नावाचा आणि नदीच्या नावाचा काही संबंध असावा असे वाटते.

(१४७) मुठेश्वरी—राहावाद (बगल) जिल्ह्यात एका भागात माऊन नावाचे गावाजवळ एका उंच टेकडीवर या देवीचे स्थान आहे.

(१४८) मुक्ताबिका—गिलिबिक्म (चिंगल्पेट) गावी देवीचे स्थान आहे. येथील शंकराचे नाव कीर्तिमार्जारेश्वर असे आहे. येथील स्थानाचा इतिहास असा की, नवव्या शतकात या देवीचा एक भक्त कुमारस्वामी मुदलीवार देवीचे पूजन करीत असताना, त्याच्या हातून देवीचा एक हात मोडला. भगलेल्या मूर्तीची पूजा करणे हे शास्त्रशुद्ध नसल्याने, त्याने उत्तम शिल्पकाराकडून दुसरी मूर्ति तयार करून घेतली आणि स्थापनेचा दिवस निश्चित केला. कर्मधर्मसंयोगाने त्याच रात्री भगवान शंकर त्याचे स्वप्नात येऊन त्यांनी विचारणा केली की 'समज की तुझ्या पत्नीचा एखादा हात मोडला, तर तू तो नीट करण्याचा प्रयत्न करशील किंवा दुसरी पत्नी आणशील?' कुमारस्वामी या स्वप्नाचा अर्थ उमगला आणि त्याने नवीन मूर्ति वसविण्याचे काम स्थापित केले. इतकेच नव्हे तर पहिल्या मूर्तीचा हात सुवर्णाची तार बांधून नीट केला आणि मूर्तीचे पूजन पुढे चालू केले. कुमारस्वामीचे वंशज साप्रेत असून, नीट केलेल्या हाताचीच मूर्ति पाहण्यात येते. सारपेयातून मत्ताना मुक्त करणारी म्हणून मुक्ताबिका नाव प्राप्त झाले असावे.

(तामिळनाडू मंदिरे, दास, पृ. १०९)

(१४९) मंगलनायकी—कुमकोणम् येथे आदि कुमेश्वराचे जे शिव मंदिर आहे, तेथील शक्तिदेवीला हे नाव प्राप्त झालेले आहे.

(१५०) मंगलगिरी—विजयवाड्यापासून ८ मैलावर हे क्षेत्र आहे. या ठिकाणी 'पनरल नृसिंहस्वामीची' मूर्ति असून, ही शक्तिदेवता आहे. येथील क्षेत्राचे वैशिष्ट्य असे की, मूळ मूताला गुळाच्या पाण्याचा नैवेद्य दाखविला जातो.

ब ते पाणी नंतर वृसिंहाचे मुखात जोततात. पाणी ओतल्यावर तोंडातून पाणी खुळखुळत असल्याचा आवाज ऐकू येतो पाणी पिऊन समाधान झाल्यावर त्यानील अर्धे पाणी प्रसाद म्हणून मुखावाटे गिरेर येते दिवसानून हे एकदाच घडते असे नव्हे, तर प्रत्येक नैवेद्याचे वेळी घडते या क्षेत्रा गुळाचा इतका सटळ वापर होत असतानाही, येथे एकही मुगी पाहान्यास मिळत नाही

कोणी याला 'वसुदेव प्याल्या' प्रमाणे वर्णन करतील, पण काही झाले तरी शिल्पकाराचे कौशल्य कमी लेखता येत नाही.

(आम्र मदिरे, रमेश्वर, पृ ९५)

(१५१) मेगाई—शिमाजीचा एक मिळा तोरणागड मानळात आहे. तेथे या देवीचे स्थान आहे. अधिक माहिती उपलब्ध नाही. जानेवारी १९६७ मध्ये या क्षेत्राचा जीर्णोद्धार करण्यात आला आहे.

(१५२) यमादेवी—राशीन (अहमदनगर) या गावी मंदिर आहे. नानाची 'उत्पत्ति अशी की, युद्धामध्ये दैत्यांना यमलोकाल पाठविणारी देवता ती यमादेवी आणि ज्या गावी दैत्यांच्या प्रेतांच्या राशी पडल्या ते राशीन गाव होय. मंदिराचे बांधकाम व शिल्प पाषाणात अगून या ठिकाणी खानडाचा मागमूसही सापडत नाही. देवता स्वयंभू असल्याने तादळास्वरूपातच आहे नवरानात जगृमीच्या दिवशी प्रमुख याना भरते त्या वेळी या देवीचे 'भदे' निघते एका मातीचे ऋक्षात देवीचे ओटीचे सामान म्हणजे ग्रण, नारळ, रागड्या, हळद, कुंकू इ० साहित्य घाऊन त्यावर सरकी पसरून ते पेटविण्यात येते यालाच 'भदे' हे नाव आहे देवीचा पूजारी तो पेटलेला कलश हाती धरून मंदिर प्रदक्षिणा पूर्ण करतो या क्षेत्राची ही पार प्राचीन रूढि आहे येथील वैशिष्ट्य असे की, या गावी मुमारे ६० घरे इस्लाम धर्मियाची असून, तेथी घटस्थापना करतात, रेणुनामातेला भजतात आणि यानेच्या कार्यक्रमातही उत्साहाने भाग घेतात

(केसरी, पुणे ११-१०-१९६७)

(१५३) राणादेवी—धनगरसमाजाच्या बारीस रुळाची ही कुलस्वामिनी आहे विवाहसमयी या देवतेच्या नांगाने प्रारंभी सर्व दिशाना पुरोहित तादूल पेकतात आणि दिशानघन करतात चैन महिन्यात या देवीची याना भरते त्या समयी कोंवडानकरी बळी देतात बळी दिलेल्या प्राण्याचे शीर देवीच्या आसनाखाली पुरतात या देवतेचे मंदिर कोठे आहे, त्याचा मान उल्लेख कोठेच मिळत नाही.

(१५४) रांगणाई— कोल्हापूरजवळ रागणा ह्या नावाचा एक मजबूत किल्ला आहे. त्या किल्ल्यात या देवीची एक सुंदर मूर्ति आहे. शिवनेरी किल्ल्यातील देवीला जसे किल्ल्याच्या नावावरून 'शिवाई' हे नाव पडले, त्याचप्रमाणे रागणा किल्ल्यातील या देवीला 'रांगणाई' असे नाव पडले आहे.

(१५५) राजवहर्मी ठाकुराणी—राजगल्हट (हुगळी) गावी या देवीचे स्थान आहे. या देवीसंबंधी अशी कथा सांगतात की, ही देवता एका ब्राह्मणमुलात जन्म पावली आणि इतरांची घरकामे करून ती पोट भरीत असे. वयात आल्यावर दैवी तेजामुळे उठारदार स्वरूप होते. एकदा अशी गोष्ट घडली की, एका व्यापार्याने आपली सात जहाजे भरून तो परदेशी जाण्यास सिद्ध झालेला असता, ही मुलगी त्याच्या दृष्टीस पडली व त्याची कामेच्छा बळावली. त्याने मोठ्या अहकाराने त्या मुलीची विचारपूस केली आणि गरिबीची सत्य परिस्थिती समजल्यावर तिला जहाजावर येण्याविषयी गळ घातली. मुलीला व्यापार्याचा कुटिल हेतु ध्यानी न आल्याने शुद्ध आत्मिक भावनेने ती जहाजाकडे निघाली. पण तिजवर देवीकृपा असल्याने, देवीनेच तिचे रक्षण करावयाचे ठरविले. ती सात जहाजे एकाला लागून एक याप्रमाणे सिनाल्यावर नागरलेली होती.

या मुलीने पहिल्या जहाजानून दुसऱ्यामध्ये प्रवेश करताच, पहिले जहाज आपोआप पेटले आणि भस्मसात झाले. याप्रमाणे दोन, तीन चार, पाच, सहा जहाजे अग्नीमुग्नी पडली. व्यापारी सतव्या जहाजावर होता, तो हा अलौकिक चमत्कार पाहताच स्तंभित झाला आणि आपल्या दुष्ट वासनेचेच हे फळ होय असे समजून चुकला. त्याला पूर्ण पश्चात्ताप झाला आणि देवता समजून त्या मुलीचे पायावर त्याने मस्तक ठेवले, त्यामुळे सातवे जहाज मात्र बुडाले नाही. या अलौकिक चारित्र्यवान मुलीचे त्या व्यापार्याने नंतर मंदिर उभारले. सांप्रत मंदिरात चंडीम्वरूप देवता असून, नवरात्रात तिथे उत्सव होतो. त्यासमयी सात ल्हान ल्हान नावा मूळ स्मृतीचे प्रतीक म्हणून वनवृन, त्यापैकी सहा सळ्यात बुडवितात.

(बंगाल मंदिरे, रॉय चौधरी, पृ. ६४)

(१५६) राज्यलक्ष्मी— जकिरिपल्ली (जि. कृष्णा) हे आंध्रप्रांती एक गाव असून त्या ठिकाणी या देवीचे ठिकाण आहे. क्षेत्रीची प्रमुख देवता व्याघ्रनरसिंह जगून ही त्याची शक्तिदेवता आहे.

(१५७) लक्षणादेवी— हिमालयाच्या निसर्गरम्य रावी-चंबा नद्यांच्या खोऱ्याला चंबा प्रदेश म्हणतात. चंबा दहारापासून सुमारे २५ मैल अंतरावर ब्रह्मौर म्हणजेच प्राचीन ब्रह्मपूर नावाचे गाव आहे. वर्मनवंशाचे या प्रांती अनेक शतके राज्य होते. आठव्या शतकात राजा मरुवर्मा याने ब्रह्मौर येथे

लक्ष्मणादेवीचे मंदिर वाघले. दर्शनी भागावर आणि गाभान्यावर सुनक कोरीव शिल्प आहे. गाभान्यातील मूर्ति मात्र अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी आहे. ती अप्रधातूची बनवलेली आहे असे सांगितले जाते या ठिकाणी देवीचे स्वरूप चतुर्भुजा असून उजवे वरचे हातीचा त्रिशूल, महिषाचे मस्तकी रोवलेला आहे. डावीकडील वरच्या हाताने महिषाची शेपटी धरलेली आहे. देवी महिषावर स्वार झालेली असून महिषाने पुढील दोन पाय जमिनीवर टेकून वाकलेला आहे. मुल भूमीला टेकलेले आहे. देवीचा उजवा पाय महिषाचे मुखावर ठेवलेला आहे. बाकी इतर शिल्प कादिमरी क्रियाप्रमाणे आहे.

(या स्वरूपारूप हे उघड आहे की, महिषासुरमर्दिनीचे हे जुने शिल्प आहे, सध्या प्रचारात असलेले नव्हे. वेरूळ लेण्यातही हेच शिल्प आहे. शक्ति-पूजेची याद झाल्यावर या स्वरूपाचे हे सक्रमण आहे.)

ब्रह्मोरजवळ उदेपूर नावाचे गाव आहे. त्या ठिकाणी मरुळ्या देवीचे मंदिर आहे या मंदिरात शिव पार्वती, विष्णु, लोकपाल यांच्याही मूर्ति आहेत. रामायण, महामारत यातील काही प्रसंगाची चित्रे कोरलेली आहेत. मंदिराचे छपर त्रिकोणी उच्च पाधणीचे अगून त्यामध्ये गुप्तशैलीचे दर्शन घडते. मात्र दर्शनी भागावर जे शिल्प आहे, ते कादिमरीशैलीचे आहे.

(धर्मयुग २१-११-५४ / १८-१-५९)

(१५८) लज्जागौरी— नदिकेश्वर (विजापूर) ह्या ठिकाणी या देवीचे देवालय जाते. या देवीसह एक मजेशीर कथा सांगतात. ती अशी एकदा शंकर नि पार्वती ह्या ठिकाणी एका जलाशयामध्ये श्रीडा करीत असताना एक भक्त तेथे शंकराच्या दर्शनासाठी आला त्याला पाहताच दोघांनाही अतिशय लज्जा वाटू लागली शिवशंकर मंदिरात पळाले नि शिवलिंगात पलीन झाले, तर पार्वती त्या जलाशयातच गुप्त झाली अतिशय लज्जित झालेल्या पार्वतीला त्यामुळे लज्जागौरी हे नाव मिळाले बाह्य क्रिया सततीप्राप्तीसाठी या देवीला नवस करतात. कृतयुगामध्ये एका साधूने वाघलेले एक सरोवर अजूनही त्या ठिकाणी अस्तित्वात आहे. कोणी कोणी ते सरोवर शिवाच्या घामापामून उत्पन्न झालेले आहे, असे देखील मानतात. त्या ठिकाणी लज्जागौरीच्या मंदिरा-शिनाय महागूढ, महादेव व इतरही अनेक देवालये आहेत.

(१५९) लक्ष्मीनरसिंह— इदापूरपासून १० मैलावर नरसिंगपूर (पुणे) या गावी शके १६७८ साली सरदार विचूरकर ह्यानी हे मंदिर वाघले. वैशाख शु १४ रोजी ह्या ठिकाणी यात्रा भरते. येथील मूर्ति स्वयम्भू असून, ती भूगर्भातून

वर आली असे मानतात. भाग्यत, गोंडलेकर, गोपे, उपळीकर जोशी ही श्राणी मुलाचे जावळ काढण्यास या क्षेत्री येतात हे एक जाग्रत स्थान आहे.

(१६०) लक्ष्मीनारायण—राणीगज (काटमाड) येथे पेशवे सरकारची जहागिरी होती आणि सन १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर त्यांनी त्या ठिकाणी गादीही स्थापिली होती. शेवटचे पेशवे रामराजे, त्याच्या छिया मैनाबाई व सईबाई आणि नानासाहेब पेशव्याची स्त्री कृष्णाबाई या सर्वांनी मिळून हे मंदिर बांधले. त्याचप्रमाणे त्यांनी श्रीरामचंद्राचेही एक मंदिर उभारिले होते. त्या मंदिराच्या कळसावर पेशव्यांचा भगवा घ्वज मोठ्या डौलाने फडकत असे.

ही एक बौद्ध देवताही आहे.

ब्रिटिश अमदानीमध्ये अदमान पेटे ही काळ्या पाण्याच्या शिसेसाठी कैदखान्याची जागा म्हणून वापरली जात असे. शिखा भोगणारे कैदी म्हणून जरी सरकार तिथे त्याची पाठवणी करीत असले, तरी धार्मिक ग्रांथ त्याची कुठल्याही प्रकारे गैरसोय होऊ नये त्यासाठी सरकार तितकेच दक्ष राहात असे. ब्रिटिशांनीच त्या काळी तेथील पोर्तुगेज ह्या प्रसिद्ध मोक्याच्या शहरी मुसलमान कैद्यासाठी मशीद व हिंदू कैद्यासाठी लक्ष्मीनारायणाचे मंदिर उभारले होते. तेच हे मंदिर होय. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर त्या ठिकाणी आता एक विद्वलमंदिरही बांधण्यात आल आहे.

(१६१) लाजकी—गालापाट (मध्यप्रांत) येथे या देवतेचे देवालय आहे. या शहराचे प्राचीन नाव लाजी असे. जसावे अठराव्या शतकात या प्रांताच्या गोंड राजांनी हे मंदिर बांधले. ह्या मंदिराखोबरच त्यांनी कोटेश्वर महादेवाचेही एक मंदिर बांधले. हे गाव शोण नदीच्या तीरावर आहे. देवीची मूर्ति महामायेची आहे. तिलाच लाजकी असे म्हणतात.

(१६२) लोहापुरी—लोगडाच्या भट्टीवरील ही देवता होय. भारतामध्ये प्राचीन काळी, लोखंड गुठळ करून ते पकने करण्याच्या काही लहान लहान भट्ट्या होत्या. मिर्झापूरवरील आजरी या नावाची एक जमात प्रथमतः भट्टी पेटविताना या देवीची पूजा करी. बैगा (पोलीसपार्ल) करड न झालेही धमरी देवीला त्या वेळी बळी देऊन भाग्यी जाळत असे. हा विधि केवळ लोहापुरी प्रसन्न राहून कोणा कामगाराला ती दुखापत होऊ देणार नाही, अशी सर्व कामगारांची भक्ती असे.

(१६३) वानरमुर्गी—पंजाप्रांती काँगरा या शक्तीपीठाचे भक्ती हे स्थान आहे. ही देवी चतुर्भुजा अंगन, गव्ग, मुरापान, नखुड, त्रिगुळ, ही आयुधे

असून वानर वाहनावर एक पाय ठेवलेला आहे. वाजूला विद्याधराच्या मूर्ति हाती माला धारण करून उभ्या आहेत.

(१६४) वनदुर्गा— मैमनसिंग (पजाब) येथे या देवतेचे देवालय आहे लहान लहान मुले या देवतेची काळजी वाहातात, तिचे पूजन करतात. कबुतरे, बकरी इत्यादि प्राणी तिला अर्पण करून त्याचे मांस प्रसाद म्हणून मोठ्या आरडीने भक्षण करतात.

(१६५) यथी कन्नलु आम्मावरू— या देवीला सहस्र नयन आहेत, अशी भक्तांची भावना आहे. एखाद्या मातीच्या कुमाला सहस्र छिद्रे पाडली म्हणजे या देवतेचे स्वरूप निर्माण झाले. लोकांच्या स्वास्थ्यासाठी आणि कन्याणासाठी जहर्निश क्षटणारी देवता असे तिचे वर्णन करतात.

(१६६) घिठलाई—देवळे (रत्नागिरी) येथील ही एक ग्रामदेवता आहे. ही देवता जायत असून ती नवसास प्राणणारी म्हणून प्रसिद्ध आहे. एखादा भक्त नवस फेडाय्यास चुकला तर वार्षिक पालखीभिरवणुकीच्या दिवशी या देवीची पालखी त्या भक्ताच्या घराजवळ आल्यावर एकदम जड होते त्या वेळी त्या भक्ताकडून नवस पुरा करून घेण्याचे अभिवचन घेतल्यावर मगच ती पालखी मार्गस्थ होते.

(१६७) वेदनायकी— दक्षिण रेल्वेवर वेदारण्य नावाचे स्टेशन असून त्या क्षेत्री वेदनायक हे शहराचे नाव असून, शक्तिदेवीचे नाव वेदनायकी असे आहे. काही वेळा या देवीला वीणावादन-त्रिभूषिणी असेही म्हणतात पार्वती देवीचे हे नाव येण्याचे कारण असे सांगितले जाते की, वीणावादनामध्ये सरस्वती-देवी श्रेष्ठ असताही, पार्वतीने तिचा पराजय केला. यास्तव तिला हे नाव प्राप्त झाले. मंदिर-प्राकारात सप्तमातृमांच्याही मूर्ति आहेत.

(तामीळनाडू मदिरे, दास, पृ. १५१)

(१६८) शाओदमाता— पंजाब प्रांतीची धान्य पिकविणारी देवता अशी तिची ख्याती आहे.

(१६९) शीलादेवी— जयपूर संस्थानची प्राचीन राजधानी तेथून ८ मैलांवर असलेल्या अठेर या गावी अनेक शतके होती. तेथील राज्यप्रासाद पहाडाच्या मध्यभागी बांधलेला असून सर्व काम कुरुदी व सगमरवरी पाषाणाचे अप्रतीम कलाकौशल्याचे असल्याने, ते एक प्रेक्षणीय स्थळ आहे. असे सांगतात की, प्राचीन काळी या क्षेत्री अवरीष राजाने आंबिकेश्वरी देवीची स्थापना केल्यावर, गावाला ते नाव प्राप्त झाले.

जशी दत्तकथा आहे की, पूर्वी जेसोर या गावी मोगा एका ऋषीने एका शिलेवर वसून गायत्री मन्त्राची २४ पुरश्चरणे नेम्याने ती शीला सिद्धशीला झाली होती. राजा मानसिंहाला ही गोष्ट कळल्यावर त्याने ती शीला आणून, त्याची सुंदर देवीची मूर्ति बनवून घेतली आणि तिची या क्षेत्री स्थापना केली. त्याने एक मोठा सहस्रचंडी याग करून देवीचा प्रसन्नही करून घेतले होते. सिद्धशीलेपासून मूर्ति बनविली म्हणून शीलादेवी हे नाव आले.

(१७०) शामवर्णादेवी— महीदपूर (होळकरराज्य) शिल्ल्याचे समोर, क्षिप्रा नदीच्या जवळ आहे. ही चतुर्भुजा असून हाती शंख, गदा, ढाल, बाण ही आयुधे असून, मस्तकी शेषशायी नागाचा फणा आहे. यावरून हे लक्ष्मीचे स्वरूप आहे, हे उघड दिसते.

(१७१) शिन्मोक्ति— तवाय (ब्रह्मदेश) जवळ या देवीचे स्थान आहे. भारतामधून एक पाषाण आणि एक बटवृक्ष नेऊन या मंदिराजवळ लावलेले आहेत, ह्या जिवह्यात आणखी ३० मंदिरे आहेत.

(१७२) समादेवी— सगळपूर प्रांतामध्ये उडियासाम्राज्या नावाची एक जमात राहाते. या देवीबद्दल अशी कथा प्रसिद्ध आहे की, एकदा हुग येथील एका तरुण राजाची दृष्टि सांजिया जमातीच्या एका निवाहित स्त्रीवर गेली आणि ती आपल्याला मिळावी म्हणून त्याने रूप प्रयत्न केले, राजाच्या ह्या वृत्तीचा सांजिया जमातीने प्रस्तर प्रतिकार केला, परंतु तरीही जमातीचा प्रास कमी होईना. अखेरसि कटाळून त्यांनी वरार ह्या ठिकाणी स्थलांतर केले. राजाने तरीदेगील तिचा पिच्छा पुरविला. सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर त्या स्त्रीने शेवटी अग्निप्रवेश केला आणि ती समाजात मानाचे स्थान पावली. उडिया गांतांमध्ये ह्या कथेचे वर्णन मिळते.

या देवीचे एक मंदिर बेलगाम येथे आहे. नारेंकर वैद्य समाजाची ती प्रमुख देवता मानली जाते. शक्तीमधून निधि गोळा करून ह्या ठिकाणचे विश्वस्त त्या पैशाचा विनियोग शांतिप्राप्तीच्या सामाजिक उद्दारासाठी करतात.

(१७३) सत्ययतक्षी— विफल (तजाऊर) या क्षेत्री ही देवता आहे. शंकराचे नाव नवनीतेश्वर आहे. शीरसागराच्या पेशातून हे शिंग उत्पन्न झाले, म्हणून हे नांव मिळाले, अशी दत्तकथा आहे. पद्मागूर दैत्याचा वध करण्यासाठी मुन्नदण्य देवाने तपश्चर्या करून देवीला प्रसन्न करून घेतले. देवीने मुन्नदण्याला एक त्रिशूल दिला आणि त्यायोगे दैत्य ठार झाला, परंतु ब्रह्महत्येच्या पातकानुळे

त्याचे शरीर काळे पडले असता येथील क्षीरतलावात स्नान करताच त्याला पूर्व-
रूप प्राप्त झाले. सुब्रह्मण्य देवाला स्थानिक नांव सिंगखेलवर असे आहे.

(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृ. १६४)

(१७४) सावित्री— दंतन (मिर्झापूर) गावी देवीचे स्थान आहे.
झारयाम येथील राजवंशाची ही कुलदेवता. शिव-विष्णूचा वास या ठिकाणी एकत्र
पाहावयास मिळतो. शिवलिंग चतुर्मुख असून, त्याचे शेजारी शेषशायी लोकाेश्वर
विष्णु १२ भुजाचा, शेषफणा मस्तकावर असा आहे. येथील शक्तिदेवीचे नाव
सावित्री आहे. (बंगाल मंदिरे, चौधरी, पृष्ठ ७७)

(१७५) सौंदर्यनायकी— पुलवनेश्वरम् (तंजाऊर) या गावी देवीचे
स्थान आहे. स्थानिक मंडळी तिला घोषांधिका असेही म्हणतात. याचे कारण
असे सांगतात की, एके वेळी येथील सुब्रह्मण्याची मूर्ति इंद्रदेव नेत असताना
रथाचे चाकाचा आधाज (घोष) झाल्याने देवी जागृत झाली आणि तिने
सुब्रह्मण्याची मूर्ति परत करणे इंद्राला भाग पडले. यास्तव हे नाव आले.

(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृष्ठ. १८६)

(१७६) सर्वमंगलादेवी— गारपेटा (मिदनापूर) येथे मंदिर आहे.
मंदिराचा प्रवेश-दरवाजा उत्तराभिमुख असून, याचे कारण असे दिले जाते की,
उज्जयिनीचा राजा विक्रमादित्य या क्षेत्री जंगलात फिरत असताना या देवीने
त्याचे मन आकर्षून घेतले. राजाने मंदिर उभारले आणि त्या ठिकाणी प्रेतावर
बसून, तांत्रिक मार्गाने साधना केल्यावर देवता प्रसन्न झाली आणि ताल व वेताल
हे दोन सेवक त्याच्या दिमतीला दिले. देवीची खरोखरच कृपा झाली आहे काय,
याची प्रचिती पाहण्याचे त्याने ठरवून, ताल-वेतालाना आज्ञा केली की,
'मंदिराचा प्रवेश दरवाजा उलट दिशेला फिरवून टाका.' आज्ञेप्रमाणे त्यांनी
दरवाजा फिरवला, तो आजही त्याच स्थितीत आहे.

मंदिराची बांधणी साधारणतः सोळाव्या शतकातील दिसते. यावरून
विक्रमादित्याचा यामध्ये संबंध असला असे वाटत नाही, पण वदाचित् या वेळी
जीर्णोद्धारही झालेला असेल. मंदिरातील मांडणी ओरिसातील रेणामंदिराप्रमाणे
आहे. गामान्याकडे जाताना ३० फूट गोल बोगद्यातून जावे लागत असल्याने,
साधारणतः पुजारी वाटाड्या म्हणून बरोबर जातो. गामान्यात देवीच्या दोन
मूर्ति तादळा-स्वरूपात पण उग्र अशा दिसतात. या क्षेत्री पूर्वी नरवळी अर्पण
करीत असल्याचे अवशेष सापडतात. नावाची व्युत्पत्ति मात्र मिळत नाही.

(बंगाल मंदिरे, चौधरी, पृष्ठ ७८)

(१७७) सातेरी— मालागण (रत्नागिरी) जमळ या देवीचे देवालय आहे. देवीची मूर्ति चतुर्भुज असून तिच्या गळ्यात माला, मस्तकावर त्रिशूल व हातात त्रिशूल, तलवार, ढाल व पासा, ही आयुधे आहेत. आपल्या पायाखाली ती महिषदैत्याला तुडवीत आहे. इतरही ह्या स्वरूपाची भिंदरे आढळतात. माउळी, सर्प, फोंणसे ही पिपारी जनावरे एखाद्याला चावली असता देवीचे न्हाण (तीर्थ) दिल्यावर त्याला उतार पडतो, अशी भक्तांची श्रद्धा आहे. तसेच या गावी वस्ती असून राहिल्यास व देवीची सेवा केल्यास कुष्ठरोगही नसतो, असा अनेकांचा समानुभव आहे. मिथळे येथील शातादुर्गा देवीला सातेरी असेही म्हणतात. याची उपपत्ता अशी का, शाता = शातेरी = सातेरी अशी असानी.

या देवीच जाणतपणामदल प्र म नेने रा बाडा (रत्नागिरी) यांनी आपला अनुभव निवेदन केला तो असा की, त्याचे घरी तीन मृत्यु, पुत्रसे या पिपारी जनावरामुळे झाले. शेवटी त्यानारी दश झाला पण त्यांनी या देवीवर निष्ठा ठेवून नवस केला की, 'जगलोवाचलो तर दर्शनाला येईन' त्यांनी कोणतेही औषध घेतले नाही पण दोन इतर वैदिकसमवेत तीन नवचंडीचे पाठ पुरे करताच वेदना बंद झाल्या आणि सज्जही उतरली.

देवीचे दर्शनाला गेल्यावर त्यांना मुख्यदेवी अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी मधोमध असून एका बाजूला शातादुर्गा व दुसरीकडे द्विभुजा पार्वती दिसली. देवीचे न्हाण मराठा पुजाऱ्याने दिले तरच हट्टून गुण घेतो. त्रिहिरीचे पाणी स्नानाला उपयोगी आहे. ते दर्शनाला गेले त्या वेळी इतर सात इसम पुरंदराचे दशामुळे तेथे उपचारासाठी आले होते. रोगमुक्त होण्यास या प्रकारासाठी २१ दिवस रहावे लागते. सर्पदशाचा एक रोगी आला, त्याने न्हाण तीर्थ घेतले, त्रिहिरीचे स्नान केले आणि बरा होऊन गेला. सर्पदशाचे उपचारासाठी आलेल्या पैकी आजवर कोणी दगावल्याचे त्यांच्या ऐक्यात नाही, याचसाठी देवीचे स्थान जाणत मानले जाते.

(१७८) सामुद्रीमाता— सुरई शहरी भुलेश्वर भागात या देवीचे स्थान आहे. कच्ची ओस्वाल व वपोल जमातींची ही कुलदेवता. या देवतेचे मूळ स्थान काठेवाणात, भावनगरसमीपच एका खोबरासाठी आहे. मूर्ति चतुर्भुज असून उजव्या खालच्या हाती राक्षसाचे मुडके, वरच्या हाती तरवार, डावीकडे वरच्या हाती त्रिशूल आणि खाली अमृतकुंभ अशी आयुधे आहेत. देवीचे मुग व हात शेंदूरचर्चित दिसले. या गंधाची व्युत्पत्ति पूजकाने अग्नी सांगितली की, सागर-मथनाचे वेळी वर आली म्हणून सामुद्रीमाता हे नाव देण्यात आले. याचाच

अर्थ मूळ स्वरूप लक्ष्मीचे असाय्यास पाहिजे. पण राश्याचे मुडके, तरवार, त्रिशूल ही जायुधे लक्ष्मीची नव्हत, म्हणजेच मूळ पार्वतीचे सिद्धवाहिनी स्वरूप, महिषासुर अगर अन्य दैत्यांचे वधाचे वेळीचे असणे.

(१७९) सासवाहू— ग्वाल्हेर येथील किल्ल्यामध्ये या देवतेचे स्थान आहे. 'सासवाहू' ह्याचा अर्थ 'सहस्र बाहू असलेली' असा होय या देवीचे मंदिर पत्कोनी आकाराचे असून चौदा पायऱ्या चढून गेल्यानंतर मदिराप्रत पोहोचता येते. मदिराची उची चार माळ्याची असून मदिराचा कळस वरवर निमुळता होत गेलेला आहे. ह्या मदिराघोशारीच आणखी एक सासवाहूचे मंदिर आहे. हे स्थान म्हणजे शिल्पकलेचा अगदी अत्युत्तम नमुना असल्यामुळे अनेक भाषिक, तसेच हौशी प्रवासी ह्या स्थानाला भेट देत असतात.

राजस्थानातील नागगा या शहरी सासवाहूचे उत्तम मंदिर आहे व ते नागरशैलीचे आहे. चार गोल स्तभावर आधारित सगमरवरी निशाल मंडप आहे. मंडपाचे बाहेर अफरा दुसरी मदिरे आहेत. मदिराचे बाहेरील बाजूस आणि छतानर उत्तम शिल्पमूर्ति असून, त्या सजीव वाटतात.

(१८०) हटसादेवी— जुन्नर (पुणे) जवळ नारायणगड या नावाचे एक स्थान आहे. येथील मदिराचा जीर्णोद्धार बाळाजी विश्वनाथ पेशवे ह्यांनी केला. या ठिकाणी पाण्याची टाकी व अनेक पाण्याचे हौद आहेत.

(१८१) हरिकाणी— उत्तर प्रदेशात भारपद व. ३ दिवशी या देवीचे पूजन प्रताप्रमाणे करतात. एकदा देवसभेत विष्णु समोर महाकाली देवी काळी आहे, असा उल्लेख शंकरानी केला. तेव्हा साहाजिकच तिला राग आला आणि आपला श्यामवर्ण धान्यात टाकून दिला. त्या वेळेपासून हिरव्या धान्यरोपात असलेल्या या देवतेच्या स्वरूपाचे पूजन करण्याची प्रथा पडली. पापमुक्ति, अपत्य-प्राप्ति आणि सुख-सौभाग्यवृद्धि हे या पूजनाचे फळ आहे. सायकाळी वृक्षाला झुले टागून दृगारसरसयुक्त रजरी लोक गीताचे गायन करतात. गहू, चणे अगर तांदूळ याचे पिठात तूपसाखर घातून गोडाचा नैवेद्य तयार करतात.

(१८२) हंसेश्वरी— हुगळी येथील त्रिवेणी सगमानर ही देवता आहे. या क्षेत्री गंगा नदीला तीन पाटे फुटतात, सरस्वती पश्चिमवाहिनी, जमुना पूर्व वाहिनी व भागिरथी दक्षिणवाहिनी असे आहेत. राजा नरसिंहदेव याने सन १८०२ साली हे मंदिर उभारण्यास सुरवात केली, पण मध्यतरी तो कैलासवासी झाल्याने त्याची राणी शंकरदेवी हिने ते पाच लक्ष रुपये खर्चून पूर्ण केले. यांधकाम एकूण १५ वर्षे चालले होते.

गामायातील मूर्ति निशार्क वृक्षाची आहे. खाली शिवशंकर शोपले असून त्याच्या नाभीकमलातून कमलपुष्पाचा दाडा वर निघाला असून त्यावर देवी आठनस्थ आहे. देवीला निळा रंग दिलेला आहे. मदिराला एकूण १३ घुमट असून प्रथम खाली आठ, त्यावर चार आणि शेवटी एक अशी माटणी आहे. एकूण उंची सुमारे ७० फूट आहे. समाग्रह ४४ चौ फुटाचे असले, तरी अनेक घुमटांमुळे बाह्यदेखावा सुंदर दिसतो. या क्षेत्री गगानदीला तीन पाटे फुटतात म्हणून क्षेत्राला 'मुक्तवेणी' म्हणतात आणि प्रयाग क्षेत्री तीन नद्या एकत्र मिळतात म्हणून त्या क्षेत्राला 'युक्तवेणी' असे म्हणतात.

(वगालमदिरे, रॉयचौधरी, पृ. ४८)

(१८३) हेमाव्जनायकी—मानारमुडी (तजाऊर) क्षेत्री ही शक्ति देवता आहे. तेथील विष्णूचे नाव परा वासुदेवर आहे. काही वेळा हिला रत्नाव्जनायकी असेही म्हणतात. सेनयगवृक्षसंपूडात हे क्षेत्र असल्याने काही वेळा देवीला सेनावागवल्ली असेही म्हटले जाते. प्रमुख देवतेच्या दोन्ही बाजूला राजनायकी आणि डावे बाजूस द्वारनायकी यांच्या मूर्ति आहेत ही देवता चतुर्भुज आहे.

(तामीळनाडू मदिरे, पृ. १४६)

(१८४) हाकामारी—काही वेळा रात्रीचे वेळी ही देवता गानात फिरत असल्याने माणसांचे नावाने हाका मारते. पण अशा वेळी सहसा कोणी दरवाजा उघडून बाहेर येत नाही आणि आलाच तर तो भरण पानतो, अशी भाविकांची धर्दा आहे. याचे प्रत्यक्ष दि. ११-१२-६७ रोजी कोयना येथे झालेल्या भूकंपाचे वेळी लोकांना आले. दोसेधर (सातारा) येथील मडळींना पूर्वसूचना म्हणून लोकांनी हाका मारल्या. पण हाकामारी देवी असेल म्हणून त्यांची दाद कोणी घेतली नाही. पण शेवटी दोलार नावाचे शाळामास्तर स्वतः घरोघर आपली ओळख देत फिरले आणि त्यांनी लोकांना पूर्व सूचनेने बाहेर काढले, किंहुना अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली असती.

सकटाचे वेळी ही देवता हाका मारते, असे अनेक वृद्ध सांगतात.

(१८५) ज्ञानप्रसन्नाबा—कल्हस्ती (आंध्र) येथे ही देवता आहे. आद्य शंकराचार्यांनी जी पाच तत्त्वांची लिंगे स्थापन केली, त्यापैकी तेथे वायुलिंगाची स्थापना केली. ही देवता तिरुपती येथील न्यकटेश्वराची बहीण मानतात. भक्तांना ती ज्ञान देते, या समजुतीने हे नाव आलेले आहे. इद्रदेवाला परमब्रह्मतत्त्व प्रथम या देवतेने या क्षेत्री सांगितले अशी भक्तांची भावना आहे.

(आंध्रप्रांतीय मदिरे, रमेशन, पृ. ७६)

(१८६) आर्यादुर्गा

तप्तस्वर्णोज्ज्वलांगीं धृतमहिषशिरसां धारयन्ती त्रिशूलं ।
सङ्गं चर्मोऽपि दोर्भिः प्रवलरिपुगणां स्वासयन्तीं कटाक्षे ।
सिंहस्कन्धाधिरूढां त्रिनयनलसितां सेवितां सिद्धिकामैः ।
आर्यादुर्गा भजेऽहं भजनपरजनानन्ददात्रीं प्रसन्नाम् ॥

मौजे देवीहसोळ (राजापूर-रत्नागिरी) या गावी डोंगरावर या देवीचे स्थान आहे. ते स्वयंभू असून जायत जाहे, जसा भक्ताचा अनुभव आहे. गावापासून सुमारे तीन मैल दूर जसल्याने पायवाटेनेच मंदिराप्रत जावे लागते.

देवीची मूर्ति सगमरवरी शुभ्र पाषाणाची सुमारे अर्डाच फूट उंचीची चतुर्भुज असून हातात त्रिशूल, सडूग, ढाल आणि चवथ्या हाताने महिषाची शिरा धरलेली आहे. ती विहवाहना असून त्रिनयनाही आहे. हे दुर्गादेवीचे स्वरूप असले तरी आर्यादुर्गा, नाम का आले, याची माहिती मिळालेली नाही. या देवतेची स्थापना केव्हा झाली व मंदिर कोणी उभारले याचीही माहिती मिळाली नाही. मंदिर डोंगरावर असले तरी पाण्याची विहीर सतत भरलेली असते.

देवीचा मुख्य वार्षिक उत्सव आश्विन नवरात्रात असतो तसेच मार्गशीर्ष वद्य अष्टमीचे दिवशी यात्रा भरते, त्या वेळी शेजारचा गाव भालवली येथून नवदुर्गा देवीची पालखी भेटीस येते.

या देवतेच्या उत्पत्तीसमयी अशी दंतकथा प्रसिद्ध आहे की, पळमुळे उपनाव असणाऱ्या घरातील एक पूर्वज हसोळहून र्नाटकातील अकोळ या गावी दर्शनासाठी जात असे. पुढे वृद्धापकाळामुळे त्याला जाणे अशक्य झाले तेव्हा शेवटचे खेपेस देवीची प्रार्थना केली, 'यापुढे अशक्तपणामुळे भेटीस येणे होणार नाही आणि दर्शनाचा नेम चुकणार जाहे. तरी कृपावंत होऊन मातेने अंतर देऊ नये.' मोठ्या कष्टाने तो परत येत असता, हसोळ गावी त्याला पायातील भूपुराचा आवाज ऐकू येताच त्याने मागे पाहिले. पहाताच देवीचे साक्षात दर्शन झाले, पण स्वरितच ती जतर्धान पावली व त्या ठिकाणी स्वयंभू पादुका दिसून आल्या. यामुळे पादुका हेच स्वयंभू स्थान आणि मूर्तीची स्थापना नंतर झालेली आहे,

साडू, गुर्जर, पळमुळे-देसाई ३० अनेकांची ही कुलस्वामिनी आहे.

(निवेदक—केशव अनंत करवेळकर, चेंबूर, मुंबई)

(१८७) अदलदेवी—मदुरा शहराचे दक्षिणेस सुमारे ५० मैलावर श्रीविलीपुथुर नावाचे श्री अदलदेवी आणि वटपनशायी विष्णूचे मंदिर

आहे या देवीची तथा मोठी मनोरंजन आहे या मंदिराचे बाजूला एक तुळसी राग आहे प्राचीन काळी येथे विष्णुचित्त नावाचा ब्राह्मण रहात असून, तो नियमितपणे तुळसीमाळा विष्णूला अर्पण करीत असे त्याची मुलगी अदल असून ती तुळसीमळ्यात त्याला सापडली होती दिव्यसुरीचरित्राप्रमाणे तिचा जन्म कली ९७ साली झाला. तिला गोड असेही म्हणत दिवसामासी ती वाढत असताना मीराबाईप्रमाणे तिला कृष्णभक्तीची आवड उत्पन्न होऊन, गोपीभान जायत होऊन श्रीकृष्ण पति मिळाला म्हणून ती त्याची भक्ति करू लागली. विष्णु मंदिरात भूदेवी व श्रीदेवी असत देवाला वाहण्याच्या तुळसाच्या माळा, बापाचे नकळत ती आपण घाली, सुंदर दिसण्याचा प्रयत्न करी आणि आपले रूप पुन्हा पुन्हा जवळच्या विहिरीचे पाण्यात पाहत असे अद्यापही ती विहीर दाखविली जाते. एके दिवशी नापाने हा प्रकार पाहिला व देवाच्या माळा मळ्यात घातल्या म्हणून रागे भरला पण त्याच रात्री स्वप्नात विष्णुमूर्ति येऊन बापाला म्हणाली, मला त्या मुलीने बापरलेल्या माळा आवडतात आणि त्याच दररोज आणीत जा. याप्रमाणे नंतर त्या विष्णूला घातल्या जाऊ लागल्या मुलगी मोठी झाल्यावर पिताजीने वर-शोधन चालविले असता, एके रात्री श्रीरंगपट्टण येथील रंगनाथ मूर्ति त्याचे स्वप्नात आली व मुलीचा विवाह त्याजरोबर करण्याचा आदेश दिला. तसेच मंदिराचे पुजान्याला अदलला घेऊन येण्यास सांगितले, बातमी हा हा म्हणता सर्वत्र पसरली. पाण्डुराजे स्वतः मुलीला घेऊन रंगनाथ मंदिरात गेले. विवाहासाठी मुलगी वय १४ वर्षे गर्भावस्थेत शिरली आणि रंगनाथाला आर्लिंगन देताच मूर्तीमध्ये एकत्रीत झाली तिला सायुज्यमुक्ति मिळाली मूर्तीमधून आवाज आला, 'विष्णु-चित्त तुम्ही आमचे स्वसूर झालात' तेथील सर्व भक्तांनी विष्णुचिंताचा यथोचित गौरव करून गात्री परत पाठविले.

मंदिराचे गोपूर १९२ फूट उंच असून बारा माळे आहेत. उत्सवाचे वेळी ९ चाक्राचा लाकडी रथ वापरला जातो. अदलदेवी स्मरणार्थ मंदिर श्रीविलीपुथुर गावी उभारले गेले. (दास, तामिळ मंदिरे, पृ ५५, ५६)

(१८८) अभिरामसुंदरी— मद्रासपासून सुमारे २०० मैल दक्षिणेला आणि करिकलजवळ तिरुक्कवैयूर नावाचे क्षेत्र आहे, तेथे ही देवता आहे. या शक्तिदेवीचा अशी कथा प्रचलित आहे की, देवीचा अर्चक अभिरामभक्त देवीचे पूजन करून ध्यानमग्न असता, सर्पोजीराजे दर्शनाला आले. ध्यानमग्न असल्याने त्याने राजाची विचारपूस न केल्याने त्याला राग आला. पण लगेच विचार बदलून त्याला असे वाटले की, या वेळी एसादा प्रश्न विचारला, तर सत्य तेच बाहेर पडेल. तावडतोव राजानी प्रश्न विचारला, 'आजची कोणती तिथि किती घटका आहे?' अर्चक पूर्ण ध्यानमग्न असल्याने त्याने उत्तर दिले, 'आज पौर्णिमा

आहे. ' या उत्तराने राजे चमकले. कारण आमावास्या अगून त्याच स्नानविधी-
साठी ते नदीवर आलेले होते. राजा जाण्यास निघण्यावर बरोबरच्या सैनिकांची
गडबड ऐकून अर्चकाचे ध्यान उतरले. राजाने झालेली हकिगत अर्चांला
निवेदन केल्यावर ताकीद दिली, की शब्द खरे झाले नाहीत तर शासन
केले जाईल.

राजाची आज्ञा ऐकून अर्चक पुन्हा ध्यानमग्न झाला आणि देवीचे
स्तुतीपर स्तोत्र तिला प्रसन्न करून घेण्यासाठी पठण करू लागला. सुमारे ७५
श्लोक झाल्यावर, ७९ श्लोकांचे वेळी देवी प्रसन्न झाली आणि आपल्या अर्चकाचा
शब्द खरा करण्यासाठी, कानातील कर्णपुले काढून ती आकाशात फेकली.
व्हाययाचा तोच परिणाम झाला. देवीच्या त्या दिव्य कर्णालंकारानी तेजस्वी प्रकाश
पडला आणि चंद्राच्या तेजप्रमाणे सर्वत्र चादणे पसरले. भक्तांच्या निष्ठेला देवता
घातून आलेली होती.

राजाने हा सर्व अद्भुत प्रभार पाहिल्यावर मंदिरात येऊन अर्चकाची
धमा मागून त्याला काही देणगी देऊ केली. पण त्याने त्याचा स्वीकार केला
नाही. तेव्हा राजे अधिकच खूप होऊन, राज्यमुलाचा शंभरावा हिस्सा या
अर्चकास बंधापरंपरेने मिळावा असा ताम्रपट लिहून दिला असून बंधनाग्रयळ
तो अद्याप पाहण्यास मिळतो. (दास, तामिळ मंदिरे, पृ. १७६.)

(१८९) अरण्यदेवी — पाटणा शहरापासून ४० मैलांवर आराह नावाचे
गावी ही देवी आहे. या देवतेच्या निर्मितीसंबंधाने अनेक कथा आहेत. त्यापैकी
एक कथा अशी की, पूर्वी येथे मयुरध्वज नावाचा राजा राज्य करीत असता दुर्गा-
देवीने वृषाप्रसादाने त्याला एक पुत्र झाला. मुलगा थोडा मोठा झाल्यावर
राजाला स्वप्न पडून, दुर्गादेवीने तो पुत्र करवतीने उभा चिरून वळी मागितला.
देवीची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी त्याच्या रार्णानेही सम्मती दिली. मुलाला उभा
करून डोक्यावर करवत ठेवून, आता चिरण्याची क्रिया घडणार, एवढ्यात देवता
स्वतः प्रगट झाली आणि त्याची भक्ति पाहून आशीर्वाद देऊन पुन्हा गुप्त झाली,
(करवत = आरा) ज्या ठिकाणी हा प्रकार घडला तेथे दुर्गा देवीची स्थापना
करून तिला अरण्येश्वरी नाव देण्यात आले आहे.

हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून, दहा फूट उंचीच्या सिंहासनावर दोन काळ्या
पाषाणाच्या मूर्ति आहेत. एक मूर्ति तीन फूट तर दुसरी दोन फूट उंचीची आहे.
या दोन्ही वहिणी वहिणी मानतात. साधारणतः नहमी या देवताना पीतवस्त्र
नेसविले जाते व कागदाचे मुद्रुट घालतात.

पतीच्या या कृतीमुळे तिच्यातील दैवीशक्ति जायत झाली आणि तिने शंकरांना प्रार्थना केली, 'भगवान माझे उत्तम स्वरूप हिरावून घे, अंगावरील मांसाचे हरण करून भूतगणात माझा समावेश कर, म्हणजे मला तुझे नित्य दर्शन घटेल.' परमेश्वराने तिची इच्छा त्वरित पूर्ण केली आणि तिला मुक्ति दिली. तंजोरपासून ४० मैलांवर अलंगदु नावाचे ठिकाणी शंकराचे आज्ञेप्रमाणे आली असता, शंकराचे नृत्य पाहत असता त्यांचे चरणी ती विलीन झाली. या अलौकिक भक्तीमुळे तिला देवपणा प्राप्त झाला आहे. (दास, तामीळ मंदिरे, पृ. १७२).

(१९१) गिरिजा मंदिर—दरभंगा शहराच्या ईशान्येस सुमारे ४० मैलांवर फुल्हेर गावी हे मंदिर आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून गाभारा ८ × १० फूट व सभायष्ट १० × १२ फूट या आकाराचे व उंची ७५ फूट आहे. गिरिजादेवीची काळ्या पायाणाची दोन फूट उंचीची मूर्ति असून, उजव्या बाजूस जानकी व डाव्या बाजूस गणेश, काली, दुर्गा, विष्णु व शिव यांच्या मूर्ति मागाहून स्थापन केलेल्या आहेत. मंदिराचा पुजारी वैष्णवधर्मीय आहे. फाल्गुन महिन्यात या क्षेत्री पंचक्रोशी यात्रा भरते, त्या वेळी यात्रिक जनकपूर, अहिल्यास्थान, दुर्गास्थान, कपीलेश्वरस्थान, बेसौल, फुल्हेर या क्षेत्रांची यात्रा करतात. हे क्षेत्र नेपाळच्या सरहद्दीजवळ असल्याने, नेपाळी यात्रिक जास्त प्रमाणावर असतात.

या क्षेत्राचे महत्त्व एका निराळ्याच दृष्टिकोनातून उद्भवले आहे. राम व सीता यांची प्रथम भेट या गावी झाली व पुढे त्यांचा विवाह ठरला असा प्रवाद आहे. फुल्हेरपासून चार मैलांवर विश्वामित्रांचा आश्रम बेसौल गावी होता. तसेच जनकपूरच्या मार्गावर अहिजरी या गावी रामचंद्रानी अहिल्याशिल्लेचा उद्धार केला. या क्षेत्रापासून जनकपूर हे ४० मैलांवर आहे. या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेऊन अशी कथा सांगितली जाते की, जनकपुराहून सीता फुल्हेर गावी सग्वीसह सडल करण्यास येत असे, मुवासिक फुलांचे हार तयार करी आणि गिरिजादेवीला वाहत असे. देवीमंदिराजवळ जे सरोवर आहे, तेथे बसून ती हार तयार करीत असे. विश्वामित्रांचा आश्रम जवळच असल्याने एके दिवशी राम, लक्ष्मण या देवीच्या गावी आले आणि फुलवाग पाहून आनंदित झाले. फुलाची शोभा पहात फिरत असताना अचानक श्रीरामांची दृष्टि सीतादेवीवर पडली, आणि दोघेही आकर्षित झाली. तुलसीकृत रामायणातील बालकांडात हा प्रसंग वर्णन केलेला आहे.

पुढे श्रीरामचंद्र जनकपूरला गेले, त्यांनी शिवधनुष्य मोडले, जनकाने सीतेचे मान्यदान केले, दशरथ आल्यावर इतर मायाची लगे ठरली; हा सर्व इतिहास आजही 'सौरभमेला' रूपाने ताजातवाना ठेवला आहे. भारत अगर

अरण्यदेवतेचे डाने बाजूला राधा कृष्णाच्या मूर्ति अगून उजवे वानूला रामपचायतन आहे या शुभ्रसगमरवरी मूर्ता सन १९५३ साली एका व्यापार्याने वसविल्या आहेत हे मंदिर पुजायाकडे वशपरचे चालत आलेले असून तोच याचा मालक आहे ही देवता नवसाला पावते अशी प्रसिद्धि असल्याने, माविक भक्तांची रीघ लागलेली असते (विहार मंदिर, रायचौधरी, पृ० १०६-१०८)

साप्रत हे क्षेत्र अनेक जैनमंदिरासाठी प्रसिद्ध आहे श्रीसामवेदशिखर-मंदिर, राहुबलीमंदिर, जलमंदिर, नदेश्वरमंदिर, सहस्रकूट चैतन्य, आदिनाथ-मंदिर, चौरासीमंदिर इ० प्रमाणे एकूण ४४ मंदिरे आहेत प्राचीन काळी हे प्रसिद्ध जैनक्षेत्र होते, तसेच साप्रतही आहे

(१९८) कैरकलदेवी— पृथ्वी किनाऱ्यावर कुंभकोणमजवळ हे क्षेत्र आहे. येथील देवतेची कथा अशी की, तेथील एक व्यापारी परमदत्त याची ही पत्नी अगून तिला दैवीशक्ति अनुकूल होती तिचे नाव पुनितानती असे होते. जी कोणी शिवभक्त तिचे दारी येईल, त्याचे प्रेमाने ती आदरातिथ्य करीत असे. एके वेळी अशी गोष्ट घडली की, त्या व्यापार्याला योगी दोन उत्कृष्ट अरापळाची भेट दिली आणि त्याने ते आंग्रे घरी पाठविले. इतक्यात एक योगी दारी आला असता त्याला थोडा भात जाणि एक आवापळ तिने देऊन टाकले

दोन प्रहरी परमदत्त घरी आल्यापर भोजन करताना त्याने एका आंग्याची माधुरी चाखताच, दुसराही खावा अशी इच्छा झाली असता, पत्नीकडे त्याची मागणी केली आपले सत्व राखण्यासाठी तिने शहराचा धाना करताच तिचे हाती पहिल्यापेक्षा उत्कृष्ट पळ पडले ते पळ भक्षण करताच ते पळ कोठून आणले म्हणून पतीने त्रिचारताच तिने खरा प्रचार निवेदन केला पतीचा या कथेवर भरवसा बसेना आणि तिची परीक्षा घेण्याचे उद्देशाने, अधिक पळाची मागणी केली सर्तीची ती मागणीही परमेश्वराने पुरवित्याच, पतीला कळून चुकले की आपली पत्नी दैवीशक्ति असल्याने, तिजबरोबर शरीरसंस्थ ठेवणे युक्त नव्हे यास्तव व्यापाराचे निमित्ताने, जहाज भरून तो परदेशी गेला व्यापारात संपत्ति मिळताच परत आल्यावर आपले गात्री न जाता तो पांड्यम येथे राहिला

त्या ठिकाणी त्याने दुसऱ्या एका स्त्रीबरोबर विवाह करून राहिला असता कैरकल येथे ही वार्ता समजली तेव्हा मित्रमंडळी पहिल्या स्त्रीला घेऊन तेथे गेले असता, पाहता श्रणी पतीने तिला साष्टांग नमस्कार घातून म्हटले, 'तुझा दास या ठिकाणी मुन्वी जाहे माझे मुलुचि नाव तुझेच ठेवून नित्य स्मरण करीत असतो, तू माझी देवता जाहेस'

पतीच्या या कृतीमुळे तिच्यातील दैवीशक्ति जागृत झाली आणि तिने शंकरांना प्रार्थना केली, 'भगवान माझे उत्तम स्वरूप हिरातून घे, अंगावरील मांठाचे हरण करून भूतगणात माझा समावेश कर, म्हणजे मला तुझे नित्य दर्शन घडेल.' परमेश्वराने तिची इच्छा त्वरित पूर्ण केली आणि तिला मुक्ति दिली. तंजोरपासून ४० मैलांवर अलंगदु नावाचे ठिकाणी शंकराचे आज्ञेप्रमाणे आली असता, शंकराचे नृत्य पाहत असता त्यांचे चरणी ती विलीन झाली. या अलौकिक भक्तीमुळे तिला देवपणा प्राप्त झाला आहे. (दास, तामीळ मंदिरे, पृ. १७२).

(१९१) गिरिजा मंदिर—दरभंगा शहराच्या ईशान्येस मुमारे ४० मैलावर फुल्हेर गावी हे मंदिर आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून गाभारा ८ × १० फूट व सभायष्ट १० × १२ फूट या आकाराचे व उंची ७५ फूट आहे. गिरिजादेवीची काळ्या पाषाणाची दोन फूट उंचीची मूर्ति असून, उजव्या बाजूस जानकी व डाव्या बाजूस गणेश, काली, दुर्गा, विष्णु व शिव यांच्या मूर्ति मागाहून स्थापन केलेल्या आहेत. मंदिराचा पुजारी वैष्णवधर्मीय आहे. फाल्गुन महिन्यात या क्षेत्री पंचक्रोशी यात्रा भरते, त्या वेळी यात्रिक जनकपूर, अहिल्यास्थान, दुर्गास्थान, कपीलेश्वरस्थान, बेसौल, फुल्हेर या क्षेत्रांची यात्रा करतात. हे क्षेत्र नेपाळच्या सरहद्दीजवळ असल्याने, नेपाळी यात्रिक जास्त प्रमाणावर असतात.

या क्षेत्राचे महत्त्व एका निराळ्याच दृष्टिकोनातून उडवले आहे. राम व सीता यांची प्रथम भेट या गावी झाली व पुढे त्यांचा विवाह ठरला असा प्रवाद आहे. फुल्हेरपासून चार मैलावर विश्वामित्रांचा आश्रम बेसौल गावी होता. तसेच जनकपूरच्या मार्गावर अहिअरी या गावी रामचंद्रानी अहिल्याशिळेचा उद्धार केला. या क्षेत्रापासून जनकपूर हे ४० मैलावर आहे. या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेऊन अशी कथा सांगितली जाते की, जनकपुराहून सीता फुल्हेर गावी सरसीसह सहल करण्यास येत असे, सुवासिक फुलांचे हार तयार करी आणि गिरिजादेवीला वाहत असे. देवीमंदिराजवळ जे सरोवर आहे, तेथे बसून ती हार तयार करीत असे. विश्वामित्रांचा आश्रम जवळच असल्याने एके दिवशी राम, लक्ष्मण या देवीच्या गावी आले आणि फुलवाग पाहून आनंदित झाले. फुलांची शोभा पहात फिरत असताना अचानक श्रीरामांची दृष्टि सीतादेवीवर पडली, आणि दोघेही आकर्षित झाली. तुलसीकृत रामायणातील बालकांडात हा प्रसंग वर्णन केलेला आहे.

पुढे श्रीरामचंद्र जनकपूरला गेले, त्यांनी शिवधनुष्य मोडले, जनकाने सीतेचे मान्यदान केले, दशरथ आल्यावर इतर भावांची लग्ने ठरली; हा सर्व इतिहास आजही 'सौर्यमेला' रूपाने ताजातवाना ठेवला आहे. भारत अगर

इतर देशात या रीतीचा कार्यक्रम फक्त येथेच घडतो असे म्हटले पाहिजे. सौरथ हे गाव दरभंगा जिल्ह्यात असून तेथे हा वार्षिक मेळा भरतो. या मेळ्यामध्ये मुलांचे व मुलींचे आर्चन-वाप, कुडल्यासह एकत्र जमतात आणि पटितानी कुडल्यांची छाननी केल्यावर, मुला मुलीसबधाने मतप्रदर्शन करतात. मुलीची पसंती झाली म्हणजे वरपिता त्या गानी जातो, मुलीला मागणी घाणतो आणि विवाह घडवून जाणला जातो. निवाह जमवून आणण्याचा कार्यक्रम या मेळ्यात घडतो, म्हणून तो महत्त्वाचा मानला आहे. सीतादेवीचा विवाह अग्रहायन महिन्यात झाला आणि पुढे तिला फार सकट्यात आयुष्य घाल्याने लागले, यास्तव त्या महिन्यात मात्र निवाह शक्यतोच टाळतात.

(बिहार मंदिर, रॉय चौधरी, पृ. ६-९)

(१९२) ताम्रेश्वरी—असामप्रांती लखमीपूरजवळ सादिया नावाचे शहर आहे, त्या ठिकाणी पूर्वी या देवतेचे भव्य मंदिर होते. तेथेच शतकात हा भाग चुतिया जमातीचे वर्चस्वाखाली होता. ही जमात काली देवीची भक्त असून फेसईप्रांती (न शिजविलेले मांस भक्षण करणारी) म्हणत. या देवीचे एक मंदिर सादिया येथे असून तिला ताम्रेश्वरी म्हणत. कारण ताम्र्याचा पत्रा बाधणी-साठी वापरला होता. डॉ. काम्तीचे मते कालिकापुराणात वर्णन केलेली दिक्कर-वासिनी देवी ती हीच होय. या देवतेची दोन रूपे आहेत. ललितकाता व तीक्ष्णकाता. या देवीचे सेवेकरी म्हणून भगा, सुभगा, चामुडा, कराळा, भीष्मा, विकला असे भयंकर स्वरूपाचे आहे.

या देवीला नरवळी फार प्रिय असे. वार्षिक उत्सवाचे वेळी, अगर सकटाचे निवारण करण्यासाठी नरवळी अर्पण करीत, साधारणतः पांदाशी शिक्षा झालेले अथवा युद्धकैदी यांचा वळी अर्पण करीत. काही वेळा नरवळी जाण्यास उत्सूर्त तयार होत, अशा इसमाला वर्षभर भरपूर खाण्यास घालून, धष्टपुष्ट करीत व नंतर वळी देत. वळी देण्याचे दिवशी त्याचे शौर करून, स्नान घालून, हळद व पांढराने अंग मारून झाल्यावर सुवर्ण व चांदीचे अलंकार घालीत. नंतर देवीसमोर निजल्यावर, त्या जमातीचा मिश्रक वारेदेवरी त्याचे मस्तक उडवीत असे. अशा नरवळीची शिरकमळे, मंदिरात एका माळेत टांगून ठेवलेली असत. याने देवता प्रसन्न होते अशी त्यांची श्रद्धा होती. मणीपूर येथील मथालयात 'तिर्या कल्प' नावाचे हस्तलिखित असून त्यामध्ये हा विधि संपूर्णपणे वर्णन केलेला आहे. बी. बी. ब्राऊन नावाचे गृहस्थाने याचे थोडेसे मापांतर प्रसिद्ध केलेले आहे. काही भाग असा—

राजाचे परवानगीने युद्धात जय मिळावा, अगर साथीचे रोगाचे निर्मूलन व्हावे म्हणून नरवळी देत. ब्राह्मण, स्त्री, स्वतःचे शरीर, भाऊबंध, मुलगा, मेहुणा, भाचा, मामा, वेदपरायण, संन्यासी, विद्यार्थी अथवा राजघराण्यातील मनुष्य बळी देऊ नये. तसेच शत्रु, आजारी, नपुसक, व्यंग अथवा अंगावर चट्टे असलेला बळी देऊ नये. बळी देणाराने उत्तराभिमुख असावे, तर बळीचे मुख पूर्वेकडे असावे. त्याचे अंगावर पाणी शिंपडून प्रार्थना करावी, 'सुवर्ण पहाडावर राहणाऱ्या देवते, हा नरवळी तुला अर्पण करीत आहे. तो तक्षण, पुष्ट व अव्यंग आहे. आमचे संकटाचे निर्मूलन व्हावे, म्हणून अर्पण केला आहे. त्याचा स्वीकार कर. तुजपुढे मी त्याला मुक्ति देत आहे.' नरवळी अर्पण करण्यात भक्ताची उच्चभावना येथे दिसून येते. (आसाम मंदिरे, पृ. ८५)

(१९३) पाटणदेवी— विहार प्रांताची राजधानी पाटणा येथे या देवीचे स्थान आहे. बडी पाटणदेवीचे मंदिर महाराजगंज येथे असून छोट्या पाटणदेवीचे स्थान पाटणाशहरातील चौक भागात आहे. या देवतांच्या उत्पत्तीच्या कथा अशा की, दक्षयज्ञामध्ये सतीने आपला देह जाळून घेतल्यावर सुदर्शन चक्राने तिच्या शरीर अवयवांचे जे तुकडे पडले त्यातील मांडीचा काही भाग घ पट (बळ) महाराजगंज ठिकाणी पडले आणि तेथे झाकिलेला तयार झाले. या ठिकाणी महाकाली, महालक्ष्मी व महासरस्वती यांच्या धातुच्या मूर्तिंनुमारे १ फूट उंचीच्या अमूल्य लहानशी भैरवाची एक मूर्ती आहे. कथासरित्सागर ग्रंथाप्रमाणे पाटणाशहर हे पुत्रकराजाने बसविले आणि या देवता संरक्षक म्हणून मानल्या. मंदिर उत्तराभिमुख असून पुढील भाग १५ × १५ चौरस फूट, तर गामारा ८ × ८ चौ. फुटाचा आहे. चार चौरस फूट रुंद आणि ७ फूट उंच सिंहासनावर या मूर्ति विराजमान आहेत.

छोटी पाटणदेवीचे क्षेत्राही पटाचा तुकडा पडला आणि पीठस्थान निर्माण झाले, तंत्र चूडामणी यथात लिहिले आहे की, सतीच्या मांडीचा भाग मगध देशात पडला आणि ती क्षेत्रे हीच असावीत.' हे मंदिर शील जमातीच्या हरमंदिराजवळ आहे (गुरुगोविंदसिंहाचे जन्मस्थान). या मंदिरात प्रमुख देवता म्हणून महाकाली महालक्ष्मी व महासरस्वतीच्या मूर्ति असून उजवीकडे पार्वती आहे. सूर्य व विष्णु यांच्याही मूर्ती आहेत. या मंदिराची प्रथम उभारणी केव्हा

१. टीप — या ग्रंथातील पीठस्थानांची यादी पाहिली तर हे विधान बरोबर नाही.

झाली याचा पुरावा उपलब्ध नाही, पण वेळेवेळी जीर्णोद्धार होत आहेत. कांही वेळा रोग-निवारणार्थ या देवीची सीतळा म्हणून पूजन होते. देवीचे साथीमुळे एखादा आजारी पडला, तर त्याच्या मिळान्याचे शेजारी थोडसा भाग गाईचे शेणाने सरवून तुपाच्या धारा सोडून तेथे अग्नि घेटवितात, धूप जाळतात, व दीप तेवत ठेवतात. नंतर माळ्याला बोलवून सितळा देवीची काही गाणी तो म्हणतो, रोग्याला निवाच्या डहाळीने चारा घालतो व मिठाई खावयास देतो; याने त्याचा रोग परिहार होतो अशी भक्तांची श्रद्धा आहे. अजूनही ही रूढि चान्न आहे. (बिहारमंदिर, पृ. १००-१०२) (पाटणा जिल्हा गॅझेट १९२४).

(१९४) मापौडी—भारतामध्ये ही एकच देवता अशी आहे की, जिचे दर्शन सर्वसाधारण जनता घेऊ शकत नाही, फक्त राजघराण्यातील काही व्यक्तीच घेऊ शकतात. बिहारमधील सिंगभूम भागात पोरहट आणि सेरैकेला या दोन गावी या देवीच्या मूर्ति आहेत. ही दोन्ही गावे संस्थानिकांच्या राजधान्या होत्या. या देशतेचा इतिहास फार जुना आहे.

वज्रप्रभलेखन नावाचा भूर्जपत्रावर लिहिलेला आणि सन १६४३ साली मगुनी राजत डोम्रा याने मूळ ग्रंथावरून उतरून घेतलेला ग्रंथ जोरिया भाषेत आहे. या ग्रंथावरून असे दिसते की, श्रीरामचंद्र श्रीरामेश्वराची आराधना करीत असताना स्वप्नात ही मापौडी देवता आली आणि म्हणाली की, या शिवर्त्तिगाच्या रक्षणार्थ तिने अवतार धारण केलेला आहे. देवीचे स्वरूप अष्टधातूंचे असून, डंबरुवर बसलेली, त्रिनयना, हाती तरवार, गदा, मुंड, खापर घेतलेली, चतुर्भुजा, सिंहावाहना होते.

समुत्ति बम्बुरासनं कदयाचित् चाधाम्बरी ।

श्री करौंचा गदाखड्गा खर्परम् चामाय् ॥

या ग्रंथाप्रमाणे या देवीची इतर नावे भंडलेश्वरी, हिंगुलाक्षी आली असून पौडी हा पार्वतीचा अपभ्रंश असावा. या देवीने सिंगभूम भागात येण्याचे ठरवून, मुलीच्या वेषात, केवोंक्षर, बोनाय, जमडा, कोंयतला या मार्गाने येत असता, खिरा आणि निरा या वंधूंच्या स्वप्नात तिने दर्शन देऊन आपले ठिकाण दाखवून, मूर्ति राजाच्या घरी पोहोचवावी अशी आज्ञा केली. त्याप्रमाणे खिराने ती मूर्ति झाडाखालील टोपलातून ओढून काढली आणि पोरहटच्या राजाकडे पोहोचवी केली. ज्येष्ठ शुक्ल चतुर्थीला मूर्तीची तेथे स्थापना झाली. त्या वेळी अच्युतसिंग राजा गादविर होता. याप्रमाणे ती राजाची कुलदेवता बनली. आज-पावेतो भाद्रपद महिन्यात सोळा दिवस या देवीचा वार्षिक उत्सव साजरा होतो.

पुरी येथे निमलदेवी आणि जयपूर येथे विरजादेवी मंदिरातही हा उत्सव याच वेळी होतो. या नंतर राज्यात अनेक गात्री या देवतेच्या मूर्ति स्थापन करण्यात आल्या आहेत. वार्षिक ज्येच्या वेळी मेळे भरतात, कोंढी, चररी चळी दिली जातात व उत्सव साजरे करतात. नवीन भातपिठाचा नैवेद्य दापविल्याविना कोणी नवा तांदूळ खात नाहीत.

कालांतराने या देवीची स्थापना सेरैकेला शहरी शाली. सन १५८१ च्या सुमारास भूमया, कोल व इतर वन्य जमाती यांनी थड करून पोरहटच्या राजाची धुळदाण उडविली आणि त्यामध्ये मूळ पौढी देवीची मूर्ति गहाळ शाली. पण पुढे राज्याची स्थिरस्थावर झाल्यावर, नदीतून मूर्ति वर काढून पुन्हा स्थापना करण्यात आली. अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला तेथील राजाने बुद्धपंचाला आश्रय दिला आणि या देवतेकडे दुर्लक्ष झाल्याने, ती स्थानभ्रष्ट शाली. कर्मधर्म-सयोगाने ती मूर्ति एका वृद्धा न्नीला मिळून, मिळण्यासाठी तिने सेरैकेला येथे नेली. मुळावा गेल्याने म्हणून तेथील प्रधानाने ती निमत घेतली. त्याच रात्री तेथील राजा अभिरामसिंग व प्रधान नरहरी यांना स्वप्नात दृष्टात झाला की, ती मूर्ति राजघराण्यात स्थापन करण्यात यावी. त्याप्रमाणे ज्येष्ठ शुद्ध ४ ला तिची स्थापना करण्यात येऊन तो स्थापनादिवस आजही पाळला जातो.

सेरैकेला येथे मूर्ति आल्यापासून त्या राज्याची भरभराट शाली, तर पोरहटची धुळदाण उडाली. यापुढे दोन राज्यांत येर उत्पन्न होऊन मूळ मूर्ति परत मिळविण्याचा प्रयत्न पोरहटच्या राजाने चालविला. पोरहटच्या राजाला औरस सतति नसल्याने त्याने सेरैकेला येथील अभिरामसिंगचा पुत्र दत्तक घेतलेला होता. आपल्या बापाचे घरानून ती मूर्ति आणण्याची कामगिरी त्यावर सोपविली. पण त्याचा प्रयत्न फसला. आणखी काही प्रयत्न झाले, तेही फसले. तेव्हा अभिरामसिंगाने राजाला काढली की, यापुढे देवीचे दर्शन सर्वांना होणार नाही. फक्त सेरैकेला राजघराण्यातील राजा-राणी, राजपुत्र व पुत्रांनी यांनाच घडेल, असे फर्मान दरबार भरवून काढले. यासाठीच या देवीचे दर्शन सर्वांना घडत नाही.

पुढे कंपनी सरकारचे वेळी दोन्ही राज्यात समझोता करताना पोरहटच्या राजाने अट घातली की, मापौढी देवता परत मिळानी. सेरैकेला राजाने इमजाचे मैत्रीस्तव अट करून घेली आणि सन १८२३ साली कर्नल गिलवर्टच्या समक्ष मूर्ति दिली, पण ती वनात होती. जापली सुक्ति फसली तर स्वतः राणी, मूर्ति गळ्याभोवती बाधून, विहिरीत जलार्पण करण्यास सज्ज होती, पण तो प्रसंग ओढवला नाही. कालांतराने पोरहटच्या राजाला ती मूळ मूर्ति नव्हे, हे समजल्यावर, त्याने सजयनदीचे काठी ती फेकून दिली. कर्म-धर्म सयोगाने ती मूर्ति एका जमिन-

दाराला आढळली आणि त्याने आपल्या इच्छा मारी ती स्थापन केली, त्या गावी मापौडी देवीचे दर्शन सर्वाना येता येते. सिंगभूम भागात यामुळेच मापौडी देवीला फार मान आहे. (बिहार मदिरे, रॉयचौधरी, पृ. १२-२०)

(१९५) मुडेश्वरी— रामगड (बिहार) येथे सुमारे ६०० फूट उच्च टेकाडावर या देवीचे फार पुरातन मंदिर आहे नागरझैली बाघणीचे एकच मंदिर साप्रत आहे असे म्हणतात हे मंदिर अष्टकोनी आहे हे याचे वैशिष्ट्य होय. मूर्ति जरी महिषासुरमर्दिनीची असली तरी नेहमी पाहण्यात येते त्याप्रमाणे ही नाही. साधारणत इतर मूर्तींमध्ये महिषासुराला मारण्याची क्रिया होत असते पण या ठिकाणी देवी दशभुजा असली आणि नेहमीची आयुधे असली, तरी ती महिषावर बसलेली आहे हेच येथील वैशिष्ट्य होय. ही देवीची मूर्ति या क्षेत्रातील प्रमुख नसून दुय्यम आहे प्रमुख स्थानी चतुर्भुज शंकराचे लिंग असून ते विनितेश्वर महादेव नावाने प्रसिद्ध आहे. दडनायक गोमीमठ (सन १४८-४९) याने या शिवलिंगाची स्थापना केली डॉ. के. सी. पाणिग्रही यानी मुडेश्वरी देवीचे मंदिराची जी माहिती प्रसिद्ध केली आहे, त्यात त्याचे म्हणणे असे की, प्रथम हे नारायणाचे मंदिर असले पाहिजे, पण त्याऐवजी शंकराची मूर्ति स्थापन करण्यात आली.

या देवीचा वार्षिक उत्सव आश्विन नवरात्रामध्ये होतो. बिहार सार्वजनिक बाधकाम खात्याने साप्रत धोडीशी दुरुस्ती करून मंदिर ठाकठीक केलेले आहे.

(बिहार मदिरे, रॉय चौधरी, पृ. ६०-६४)

अधिकारी विद्वानांचे व वृत्तपत्रांचे अभिप्राय

★

वैदिक काळापासून अणुशक्तियुगापर्यंत शक्तिसंप्रदायाचा विकास

भारतात आदिशक्ति देवीची उपासना या नाही त्या स्वरूपात सर्वत्र दिसते. श्री क्षेत्र माहूर, तुळजापूर, कोन्हापूर, अमरावती, प्रतापगड इत्यादि ठिकाणच्या देवीस्थानांना पौराणिक व ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झालेले असून, अनेक हस्तुबांतून देवीची उपासना आजही चालू आहे. शक्ति, संपत्ति व विद्या या तिन्ही क्षेत्रात यश देणाऱ्या या देवीने, प्रसंगानुसार अनेक अवतार धारण करून दुर्जनांचा संहार केला व आपल्या निःसीम भक्तांचे रक्षण केले आहे. या तिन्ही कर्तृत्वाची स्मृति आजही तिन्ही उपासनेच्या स्वरूपात घरोघरी दिसून येते. देवीभागवत, सप्तशतीचे पाठ व नवरात्रासारखे कुळान्वार सर्वत्र रूढ आहेत.

भारतात देवीचे अवतार वा अशावतार जुठेजुठे व कोणकोणत्या निमित्तानी झाले, यासंबंधीचा भौगोलिक व ऐतिहासिक आढावा घेणे, देवी शक्तीचे तात्त्विक स्वरूप स्पष्ट करणे, देवीसंबंधीच्या संस्कृत, प्राकृत व अन्य भाषीय वाङ्मयाचा शोध घेऊन त्याचे परिशीलन करणे, अशा अनेक प्रिययाचा शोध चिन्तित्स्म दृष्टीने व्हावयास हवा. देवीची बहुतेक स्वरूपे अकाळ-प्रियाळ आहेत. भयानक स्वरूपाच्या या देवीस्वरूपाच्या पोटी भक्तांना साभाळणारे दासल्य उफाळलेले असल्यानेच ती जगज्जननी, विश्वमाता, अंवा म्हणून नायारूपास आली आहे. हिच्याभोवती रत्नामाळाचा सडा, प्राण्याचे बळी, जारण-मारण याची सत्ता कशी, केव्हा व कोणत्या ठिकाणी निर्माण झाली ? याचा शोध घेण्यासारखा आहे. सर्व भिन्नाला व्यापून राहिलेल्या व मानवी कर्तृत्वास प्रेरक ठरलेल्या या देवीस्वरूपाची पौराणिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक माहिती देवी-कोशाचे दोन मथ सोडल्यास पारखी एकत्र मिळत नाही.

मराठीभाषेपुरती सतोषाची बाब अशी की, लेखन या वाङ्मय याच्याशी फारसा संबंध नसतानाही, जिज्ञासा, आवड व देवीस्थानाचा निकटचा संबंध यानी प्रेरित होऊन, उत्तर वयात, आठ-दहा वर्षे अधिश्रात परिश्रम घेऊन, गोरगाव (मुंबई) येथील श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी या महत्त्वाच्या कामी हात घातला. मिळेल तेथून सामग्री मिळविली, अनेक स्थानांची दर्शने घेतली. असंख्य ग्रंथांचे, लेखांचे आलोडन केले, विद्वानाबरोबर चर्चा केल्या आणि आपला प्रचंड ग्रंथ 'देवीकोश' अथवा 'आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप' या नावाने प्रसिद्ध करण्यास प्रारंभ केला आहे. एखाद्या कार्याचा ध्यास कसा असतो आणि त्यासाठी चिकाटी केवढी जबरदस्त असते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजेच हा ग्रंथ होय. अखिल देवीभक्तानी श्री. प्रभुदेसाई यांचे या कामासाठी ऋणी राहिले पाहिजे.

वास्तविक पाहता या ग्रंथाचे नाव 'देवीकोश'पेक्षा 'आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप' हेच अधिक सार्थ व शोभण्यासारखे आहे. कारण कोशाची मांडणी, रचना, माहितीचा क्रम या ग्रंथात आढळत नाही. देवीचे स्वरूप विश्वव्यापी कसे आहे, हे मात्र या ग्रंथावरून ध्यानात येण्यासारखे आहे. या ग्रंथात अनेक विषयांचे जे सूक्ष्म व अभ्यासपूर्ण विवेचन आले आहे, ते जिज्ञासू साधकाना उपयुक्त होईल. वैदिक कालापासून अणुशक्तीपर्यंत शक्तीच्या उपसंज्ञेचा विकास कसा झाला याचे मोठे विलोमनीय दर्शन या ग्रंथात होण्यासारखे आहे. निरनिराळ्या स्थानांवर विराजमान झालेल्या देवतांची माहिती मोठ्या प्रमाणात मिळविलेली असून शक्ति संप्रदायात मंत्र, तंत्र, यंत्र यांचे काय स्थान आहे, याविषयीही विस्ताराने चर्चा केलेली आहे.

श्री. प्रभुदेसाई यांनी या ग्रंथाच्या सिद्धीसाठी केलेल्या प्रयत्नांच्या खुणा पानोपानी दिसतात. शक्तीची उपासना देवीभक्तीचा प्रसार, देवीची सामाजिक व ऐतिहासिक प्रतिष्ठा व शक्ति-तत्त्व-ज्ञान यांचे शास्त्रशुद्ध अध्यापन करणाराय, हा ग्रंथ संदर्भासारखा नित्य उपयोगी पडणारा आहे. कित्येक ठिकाणी माहिती विस्कळित आहे, अपुरी आहे, ऐक्य आहे, पडताळा पाहिलेला नाही, वर्गीकरणात मतभेदास जागा आहे. असे असले तरी रूप प्रयत्न करून ही सर्व माहिती एकत्र केलेली आहे; हेही कमी महत्त्वाचे नाही. यातील अनेक चमत्कारांचा अर्थ लावणे

हे एक अवघड पण महत्त्वाचे काम आहे. माहुरची रेणुकोदेवी निराभार असताना विष्णुदासांना तिच्या हातातीच व पायातील अलंकार कसे दिसले ? याचे कोडे लेखनाला पडलेसे दिसते. परंतु विष्णुदासाना झालेल्या साक्षात्काराचे महत्त्व आणि रहस्य समजावून घेतल्याशिवाय या प्रश्नाची उत्तरे मिळण्यासारखी नाहीत. संत नामदेव-तुकारामांनी वर्णन केलेले त्रिदलाचे सगुणसुंदर रूप याच दृष्टिकोनातून पाहण्याचे असते.

शेवटी इतकेच सांगाययाचे की, श्री प्रभुदेसाई यांनी अपार कष्ट घेऊन एकट्याच्या प्रयत्नाने, देवीउपासनांना उपयुक्त होईल अशा प्रकारचा ग्रंथ निर्माण केला म्हणून त्यांना धन्यवाद देणेच योग्य होईल. उरलेले दोन खंड स्वप्न प्रसिद्ध होवोत हीच इच्छा.

(बेसरी, पुणे, दिनांक १६ जुलै १९६८)

शक्तिदेवीच्या आचारकांडात देवीकोशकारांचा यशस्वी पदन्यास

आजपर्यंत जे शोधनिर्मितीचे प्रयत्न झाले, त्यापेक्षा वेगळ्या तऱ्हेने, मथळाराने या क्षेत्रात यशस्वी पदन्यास केलेला आहे. आजवरच्या निर्मितीत लौकिक माहितीचा भाग विशेष होता, पण या कोशात हिंदुधर्माच्या आचारकांडाची उभारणी मुख्यतः या ईश्वरी शक्तीच्या वेगवेगळ्या आविष्कारावर झालेली आहे, त्यातील एका विशिष्ट आविष्कारावर लेखकाने आपले लक्ष संपूर्ण केंद्रित केले आहे. हे काम दिसते तितके सोपे नाही, याचे कारण देवताचे स्वरूप वैदिक, तानिक, पौराणिक व लौकिक असे चतुर्विध असून, त्याच्या उपासनापद्धतीचेही स्वरूप असे चतुर्विध व शिष्याय मिश्र आहे. यामुळे ही सर्व माहिती समजावून घेऊन, एकलित करणे हे कार्य प्रचंड आणि दिवसचे दिवस घालविणारे आहे.

श्री. प्रमुदेसाई यांनी शक्तिदेवतेला आपल्या विवेचनाचा विषय निवडला आहे. हिंदूच्या देवताकांडात या देवतेइतरा ब्यापक विविध उपासनाप्रकार असलेला व सग्या भारतभर सिद्धपीठे म्हणून विखुरलेला दुसरा विषय नाही. शक्तिसामर्थ्याविना कोणत्याही देवाला कसल्याही प्रकारचे निमहानुसहाचे सामर्थ्य व्यक्तच करता येणार नाही केवळ निष्पळ परब्रह्माला कोणताही जगद्व्यापार करताच येत नाही त्याला चित्शक्तीचा अंगिकार करायच लागतो. यासाठी कोणतेही कार्य करण्यास सज्ज असलेल्या शक्तिपीठाला सशक्तीकच उपासना असते. प्रत्येक पीठात शिव व शक्तीची द्वंद्वमय उपासना असते.

या देवताची वैदिक उपासनापद्धति सुलभ असली, तरी तानिक उपासना पद्धति, मंत्रादि अनेक गोष्टींशी संबंधित असल्याने अत्यंत किचकट आहे. या पद्धतीत शुद्धाचार व वामाचार असे दोन प्रमुख सांप्रदाय असून पहिल्यापेक्षा दुसरा अधिक सामर्थ्यावान्, अतोनात वाढ झालेला, उपासनेच्या मूर्ति आणि पद्धति अंगावर शहारे आणणाऱ्या आणि नीट अधिकार व सयम नसेल तर मनुष्याचा अध पात करणारा असा आहे. त्यातील कित्येक पथाची माहिती गुप्तस्वरूपाची असल्यामुळे व सावरक ती सहसा प्रकट करणे अनिष्ट समजत असल्याने ती मिळणे दुरीर्घीस्त होत आहे. उपासनापद्धतीचे भिन्न भिन्न स्वरूप समजून घेण्यासाठी हिंदूस्थान व इतर देशात विखुरलेल्या शक्तिपीठांची परिपूर्ण

माहिती सकलित करणे आवश्यक ठरते. सागण्यास जानद वाटतो की, हेच काम देवीकोशकाराचे दिसून येत आहे

आम्ही दाखविलेल्या विषयाच्या व्याप्तीचा विचार केला तर या विषया साठी घ्यावयास लागणाऱ्या कथांची कल्पना येते कोशकार श्री प्रमुदेसाई, आपल्या उत्तर दयात, सेवानिवृत्ताचे सुखासीन आयुष्य दूर सारून, या कार्यास वाहून घ्यावयास पुढे आले, याबद्दल आम्ही त्याचे मन पूर्वक अभिनंदन करतो

ही माहिती सकलित करताना, प्राचीन पाश्चिमात्य देवतासंघी आणि आर्यांच्या विभिन्नीय वीरवृत्तींचा व सस्कृतिवर्धनाच्या कार्यांचा आढावा घेण्यासाठी माहिती पुरवून, त्यांनी भारतीय व भारतीयेतर देवताविषयक तौलनिक विचारही मांडलेला आहे, हे एक आगळेच वैशिष्ट्य मानावे लागेल या कोशाने हिंदुधर्माच्या अम्यासकाची व इतर संशोधकांचीही मोठी सोय झालेली आहे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने या ग्रंथाच्या प्रकाशनाचे दायित्व घेऊन आपल्या परंपरेला योग्य तेच केले आहे. आम्ही या ग्रंथाचे स्वागत करतो व ग्रंथालयांनी आणि देवीमक्तानी त्याला आभय देऊन लेखकाच्या भ्रमाचे चीज करावे, असे आग्रहाने सुचवितो

(' हिंदू हृदय ' त्रैमासिक, फाल्गुन शके १८८९, नागपूर)

वेदकालापासून देवीशक्तिचे स्वरूप आणि उपासना विवरण

जगातील इतर कोणत्याही देशापेक्षा भारतात आदिशक्तीची उपासना करणारे लोक जास्त आहेत, परंतु देवी या मूळ स्वरूपाची माहिती फार थोड्यांना असते. आदिशक्ति ही तर सव देवाची जननी आहे 'कलौ चंडीविनायकौ' हे वचन प्रसिद्ध आहे. आदिशक्तीचे प्रमाण व सोपपत्ति विवेचन करणारा यथ आजपर्यंत मराठी भाषेत नव्हता. ती उणीव प्रस्तुत देवीकोशाने भरून काढलेली आहे. निरनिराळ्या कथा, पुराणे, संस्कृत प्राकृत, वाङ्मय, इतिहास, भूगोल याचा धाडोळा घेऊन हा व्यापक ग्रंथ परिश्रमपूर्णक तयार करण्यात आलेला आहे. विश्वातील शक्तिउपासनेची माहिती यात येणार असल्यामुळे, त्रिश्वस्वरूप हे नाव सार्थ आहे. पुराणांचे मथन करून तौलनिक विचाराने भरलेले हे आदिशक्तीच्या वर्णनाचे नवनीतच होय. वैदिक, पौराणिक व ऐतिहासिक देवतांची माहिती गोळा करून, त्याचे पृथक्करण करून वर्गवारी करण्याचे हे मोठे जिकीरीचे काम होते, पण श्री प्रभुदेसाई यांनी ते सापेक्षाने केलेले आहे.

उपासकाचे कार्यार्थासाठी एकाच देवीने ही अनेक स्वरूप धारण केलेली आहेत आणि त्या सर्वोद्दलची माहिती एकत्र असणे हे अत्यावश्यक होते. श्री प्रभुदेसाई यांनी हा त्रिपय निवडून एक फार मोठे व कपाचे कार्य चालविले आहे. कौतुकाची गोष्ट ही की, उतार वयात एकग्र्यानेच ते चालविले आहे. त्यासाठी वेद, पुराणे, मंत्र तंत्र यंत्रविद्या, उपासनाविधि याचे सूक्ष्म परिशीलन केलेले आहे. गात्रात देवीचे मंदिर नाही, असा एकही गात्र सापडणार नाही. ज्या देवतेची आपण उपासना करतो तिचे ररे त्रिश्वस्वरूप, इतिहास व स्थान यांचे ज्ञान असल्याने उपासना वीर्यवती होते. यासाठीच उपासनेला ज्ञानाची बैठक देण्याचे कार्य या ग्रंथाने होणार आहे. जनबुद्धीला अगोचर परंतु सत्य अशा अनेक गोष्टी देवतांचे बलयात ऐकण्यात येतात, त्याचा कार्यकारण मात्र लक्षात घ्यावा. ग्रंथ हा हाहा पाहिजे.

देवतांच्या बरोबर तत्कालिन समाज, आचारीयचार कसे होते याचेही दखन या ग्रंथात होते. राष्ट्रीय उत्कर्षाचा देवतांनी सन्ध आहे आणि त्यामुळेच देवतांचा इतिहास स्फूर्तिदायक राहून, पुढील पिढीला मार्गदर्शक होतो. गुण गोविंदशिक्षाचे अनुभव, आकाशातून बेधरमिश्रित होणारा चंदनाचा सडा,

मगरीने आकर्षित झालेला मानव, मंत्राने प्रदिप्त केलेला अग्नि, इ० इ० नमूद केलेल्या घटना आश्चर्यकारक असून, विज्ञान पंडितांनी त्याचा खोलवर विचार केला पाहिजे. ऋषींना जी मंत्रविद्या अवगत होती, ती आता लुप्तप्राय आहे. मंत्र सिद्ध होण्यास साधकाला अतिशय कडक आचार-विचार पाळावयाला लागतात, नियमबद्ध आचरण टेवावे लागते, अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते आणि मगच पापाची जळमटे धुवून जातात. मंत्रकाराने या कार्याकडे जनतेचे लक्ष वेधले असून, सर्व हालअपेष्टा सोखूनही मंत्रविद्या जगविणे भारतीयांना भूषणभूत आहे, असे आवाहन केले आहे.

भारतीय संस्कृतीचा अभिमान घाढून, नवीन पिढीच्या मनावर आदि-शक्तिमतेचे संस्कार निर्माण करण्यास, या मंत्राने चागली मदत होणार आहे. नवीन पिढी विज्ञानयुगात वाढत आहे. त्याच्यात निष्ठा, भक्ति उत्पन्न होण्यास अशा विवेचनात्मक मंत्राची जरूरी आहे. नुसत्या पौराणिक भाकडकथा सांगून काम भागणारे नाही. शक्तिशेरोवर भक्ति वाढली पाहिजे. त्यांच्यातील पौढ्याची जाणीव झाली पाहिजे. ती मंत्राचे वाचनाने होईल. हे राष्ट्रीय उन्नतीचे कार्य आहे. पौलीसलात्वासारख्या क्षेत्रात अगदी बेगळ्या वातावरणात नोकरी केल्यावर, धार्मिक व सांस्कृतिक संस्कार श्री. प्रभुदेसाई यांचे ठिकाणी राहिले असून, सेवानिवृत्तीनंतर सतत परिश्रम घेऊन चिकाटीनी त्याने हे महान कार्य पुरे केले, याबद्दल त्याचे अभिनंदनच केले पाहिजे.

“ सेवितो हा रस, वाटतो आणिका ” ही संताची उक्ति त्यांनी कृतीत उतरविली आहे.

(‘ सफळ ’, पुणे, दि. १९ मे १९६८)

भारतीय जनतेमध्ये जिज्ञासा बुद्धीचे नसते हे खरे आहे पूर्व परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टी पुढे सशाच चालविणे एवढेच ते आपले कर्तव्य समजतात

आपला देश, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, सणसोहाळे अगासारख्या ढोबळ गोष्टीत देखील आजच्या पिढीत प्रगाढ अज्ञान दिसून येते आर्थिक जीवनाच्या उदलत्या परिस्थितीत या सर्व गोष्टींना पाटा मिळत गेल्याने स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म यासंबंधीच्या प्राथमिक गोष्टींचेही सुस्कार नव्या पिढीवर होण्यास साधन राहिलेले नाही या व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले तर मुंबईच्या उपनगरातील गोरगावच एक सेवानिवृत्त पोलिस अधिकारी श्री प्रल्हाद कृष्ण प्रभुदेसाई यांनी संपादून प्रकाशित केलेल्या 'आदिशक्तीचे त्रिश्वस्वरूप' या ग्रंथाचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच होईल

आदिशक्ति ही मातृशक्ति असून तिचा उगम कसा झाला आणि तिचा विकास होतहोत आज जगभर तिचे स्वरूप कसे पसरले आहे, याची साधार आणि सौपपत्तिक माहिती या देवीकोशामध्ये संपूर्णपणे वाचनयास मिळते ही माहिती अनंत ठिकाणाहून अतिशय परिश्रमपूर्वक एकत्रित केलेली असून वाचकाच्या सोयीसाठी विभागवार संकलित केलेली आहे, यामुळे हवी ती माहिती पटकन सोपून काढण्याची उत्तम सोय झालेली आहे आदिशक्तीचे स्वरूप आणि त्या कल्पनेतून निघालेल्या देवता वेगवेगळ्या नावाने जरी जगभर पसरलेल्या असल्या, तरी त्या सर्वांमागील मूळ कल्पना कशी एकरूप आहे, हे या कोशात, अनंत ग्रंथाच्या आधारे दाखवून दिलेले आहे

जगभर पसरलेल्या मंदिरांची जी माहिती या खंडातून वाचनयास मिळते, तीसहल लेखकास धावे तेवढे धन्यवाद थोडेच होतील

कुलदेवतासंबंधी सगळी माहिती कोणाही भक्ताला एकत्र मिळण्याची पक्कड सोय झालेली आहे साराश इतरांचे सांगता येईल की, देवतानिपथक ऐतिहासिक माहिती, चित्कार्थक कथा, मनोरम काव्ये वाचा एवढा मोठा संपद एकाच प्रियकर आजवर मराठीत अगर अन्य भाषेत कुणी पाहिला नसेल या दृष्टीने हे धाड्यापीन कार्य अपूर्वच म्हटले पाहिजे

(आचार्य प्र. के. अत्रे, मराठा, दि २६-१०-६८)

The valuable book entitled 'Adishaktiche Vishwaswarup' (Devikosh) came to my hands some days ago. It is an Encyclopaedic work on Sakti culture in its different aspects in this country and is the product of great labour continued through a long time in different fields of reaserch on the subject. It is a valuable publication of the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona.

It reminds me of a similar encyclopaedic work on the same subject, published recently by the Vishwa Bharati Shanti Niketan (West Bengal), the work referred to by me is named 'Sakti sadhan' (in Bengali) and is in two big volumes running through 1066 pages.

I shall be glad to revive the valuable work at some length in future, if my ailing health permit. It seems to me that there should have been a separate section more thorough than it has been possible at present, on the philosophical back ground of Sakti culture.

Mahamahopadhyaya, Gopi Nath Kaviraj
M A , D Litt, Varanasi (15-7-1968)

I have gone through *Adi Shaktiche Vishwaswarup a Devikosh* compiled by Shri Pralhad Krishna Prabhudesai of Goregoan, Bombay.

The book is the outcome of vast reading. The author has selected his material from the Vedas, Puranas, History, Iconography, Mythology etc. and has given in many volumes, information about various aspects of *Devi*, which one can gather only in a life-time of study. The author deserves the heartiest congratulations of all those who are interested in the spiritual culture of our country.

I hope the philosophical aspect of Shakti will be dealt with in the volumes yet to be published.

The volumes contain a main of information on a subject of which it has received very little attention of Scholars so far. It is heavily documented and is written in a simple but graceful style. It deserves to be treasured in every home and library.

Shri Thakur Jaideva Singh,
Principal, Y. D. College, Lakhamipur, Jheri, (U. P.)
Varanasi, 2-5-1968

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

खंड ४ था

या खंडात येणारे विषय पुढीलप्रमाणे—

- (१) पूर्व व पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे दर्शन.
- (२) देवतांना अनुसरून सांस्कृतिक परंपरा आणि संहति विवेचन.
- (३) देवी-कैलासी.
- (४) देवीची मूल स्वरूपातील छायाचित्रे.
- (५) चारही खंडांची सदर्भांनुसारी सूची (Index).

दे वी को श

खंड १ ला

मूल्य रु. १२.५०

खंड २ रा

मूल्य रु. १२.५०

खंड ३ रा

मूल्य रु. १२.५०

खंड ४ था

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

सर्व पुस्तक-विक्रेत्यांकडे मिळतात.